ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΦΗΜΕΡΙΣ

ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

1957

ΜΕΤΑ 27 ΠΙΝΑΚΩΝ ΚΑΙ 136 ΕΙΚΟΝΩΝ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
1961

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΦΗΜΕΡΙΣ

ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

1957

ΜΕΤΑ 27 ΠΙΝΑΚΩΝ ΚΑΙ 136 ΕΙΚΟΝΩΝ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
1961

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΦΗΜΕΡΙΔΟΣ

1. Τῆς ἐκδόσεως τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος ἐπιμελοῦνται τρεῖς τῶν συμβούλων τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας.

2. Πᾶσα πρὸς τὴν Ἀρχαιολογικὴν Ἐφημερίδα ἀποστολὴ ἀπευθύνεται πρὸς τὸν Γραμματέα τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας κ. Ἀναστάσιον Κ. Ὀρλάνδον, Διευθυντὴν τῆς Ἐφημερίδος, λεωφόρος Βενιζέλου (Πανεπιστημίου) 22.

3. Ἐν τῇ Ἀρχαιολογικῇ Ἐφημερίδι δημοσιεύονται ἀρχαιολογικαὶ πραγματεῖαι καὶ ἀγγελίαι, μάλιστα εἰς εὑρήματα καὶ πορίσματα τῶν ἀνασκαφῶν τῆς Ἑταιρείας ἀναφερόμεναι, συντεταγμέναι δὲ ἐν γλώσσῃ καθαρευούσῃ.

Ἡ ἐπὶ τῆς ἐκδόσεως ἐπιτροπεία, ᾗ ἀπόκειται ἡ περὶ τῆς δημοσιεύσεως ἀπόφασις, ἐπιφυλάσσει ἑαυτῇ πᾶσαν ὡς πρὸς τὴν ἔκτασιν μεταβολήν, ἣν ἤθελε κρίνει ἀναγκαίαν ἐν τοῖς πρὸς δημοσίευσιν πεμπομένοις χειρογράφοις.

Τὴν εὐθύνην τῶν ἐν ταῖς δημοσιευομέναις πραγματείαις ἐκφερομένων ἐπιστημονικῶν γνωμῶν φέρουσιν οἱ συγγραφεῖς αὐτῶν, ἀποκλείεται δὲ πᾶς προσωπικοῦ χαρακτῆρος ἔλεγχος.

Ἐκδίδεται κατ᾽ ἔτος εἷς τόμος εἰς σχῆμα τέταρτον ἐκ δώδεκα τοὐλάχιστον τυπογραφικῶν φύλλων συγκείμενος μετὰ τῶν ἀναγκαίων εἰκόνων καὶ πινάκων. Ἕκαστος τόμος πωλεῖται ἐν τῇ Ἀρχαιολογικῇ Ἑταιρείᾳ.

5. Οἱ συντάκται τῶν δημοσιευομένων πραγματειῶν λαμβάνουσι πεντήκοντα ἢ καὶ πλείονα, μετ᾽ ἀπόφασιν τοῦ Συμβουλίου, ἀντίτυπα τῶν πραγματειῶν αὐτῶν, ἅτινα ἐπ᾽ οὐδενὶ λόγῳ ἐπιτρέπεται νὰ πωλῶνται.

6. Τὰ χειρόγραφα τῶν δημοσιευομένων κατατίθενται ἐν τῷ ἀρχείῳ.

7. Ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερὶς διαμείβεται πρὸς ἐπιστημονικὰ περιοδικὰ συγγενῆ τῷ σκοπῷ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Γεώργιος Σπ. Δοντᾶς: Νέον ἀντίγραφον τῆς κεφαλῆς τῆς Ἀφροδίτης τοῦ τύπου Fréjus 1- 5

Ἀνδρέας Ξυγγόπουλος: Αἱ τοιχογραφίαι τῶν Ἁγίων Τεσσαράκοντα εἰς τὴν Ἀχειροποίητον τῆς Θεσσαλονίκης 6- 30

Νικόλαος Γιαλούρης: Δοκιμαστικαὶ ἔρευναι εἰς τὸν κόλπον τῆς Φειᾶς Ἠλείας 31- 43

Μάρκελλος Θ. Μιτσός: Ἐπιγραφαὶ ἐξ Ἀθηνῶν 44- 49

Στυλιανὸς Πελεκανίδης: Βυζαντινὸν Βημόθυρον ἐξ Ἁγίου Ὄρους 50- 67

Σέμνη Παπασπυρίδη-Καρούζου: Ἡ τυφλὴ Ἄρκτος 68- 83

Σεραφεὶμ Ἰ. Χαριτωνίδης: Τὸ ἐπίτιτλον ἀνάγλυφον τῆς IG II² 49.......... 84- 87

Σωτήριος Ἰ. Δάκαρης: Συμβολὴ εἰς τὴν τοπογραφίαν τῆς Ἀρχαίας Ἠπείρου 88-113

Κωνσταντῖνος Ρωμαῖος: Ἱερὸν Ἀθηνᾶς Σωτείρας καὶ Ποσειδῶνος κατὰ τὴν Ἀρκαδικὴν Ἀσέαν 114-163

Μάρκελλος Θ. Μιτσός: Ἐκ τοῦ Ἐπιγραφικοῦ Μουσείου 164-167

Χρύσανθος Ἀθ. Χρήστου: Ὁ Πολύγνωτος καὶ μία ἀγγειογραφία μὲ ἐπεισόδιον ἐκ τῆς Ὁμηρικῆς Νεκυίας.......... 168-226

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ - ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ

Ἁγνῆς Σακελλαρίου: Νέα μορφὴ παλαιῶν ἀντικειμένων τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου 1- 8

Ἱπποκράτους Μακρῆ: Τοπογραφικαί τινες σημειώσεις περὶ τῶν τειχῶν καὶ τοῦ λιμένος τῆς ἀρχαίας Προκοννήσου 8- 12

Χρ. Εὐθυμίου: Δύο λίθοι ἐκ Πλωτινοπόλεως ἐνεπίγραφοι 12- 14

Νικόλαος Βερδελῆς: Χαλκοῦς μυκηναϊκὸς θώραξ ἐκ Δενδρῶν 15- 18

ΕΙΚΟΝΕΣ

Αἱ τοιχογραφίαι τῶν Ἁγίων Τεσσαράκοντα εἰς τὴν Ἀχειροποίητον τῆς Θεσσαλονίκης.

Σελ.	Εἰκ.	
7	1	Ἡ δυτικὴ ὁμὰς τῶν τοιχογραφιῶν. Μορφαὶ 1-4.
8	2	Ἡ δυτικὴ ὁμὰς τῶν τοιχογραφιῶν. Μορφαὶ 4-7.
9	3	Ἡ δυτικὴ ὁμὰς τῶν τοιχογραφιῶν. Μορφαὶ 8-11.
10	4	Ἡ ἀνατολικὴ ὁμὰς τῶν τοιχογραφιῶν.
11	5	Ὁ Ἅγιος [Θεόδου]λος.
12	6	Ὁ Ἅγιος Δομετιανός.
12	7	Ὁ Ἅγιος Θεόφιλος.
13	8	Ὁ Ἅγιος Κάνδιδος.
13	9	Ὁ Ἅγιος Ἡλιάδης.
14	10	Ὁ Ἅγιος Ἀλέξανδρος.
14	11	Ἅγιος ἄγνωστος.
15	12	Ἅγιος ἄγνωστος.
15	13	Μανουάλιον κατὰ τὸ δυτικὸν ἄκρον τῆς τοξοστοιχίας.
16	14	Κόσμημα κατὰ τὴν ἄνω κορυφὴν τῆς τοξοστοιχίας (πρβ. εἰκ. 3).

Δοκιμαστικαὶ ἔρευναι εἰς τὸν κόλπον τῆς Φειᾶς Ἠλείας.

Σελ.	Εἰκ.	
31	1	Τὸ Ποντικόκαστρο, ἡ ἀκρόπολις τῆς ἀρχαίας Φειᾶς μετὰ τοῦ κόλπου - λιμένος αὐτῆς.
37	2	Ὄστρακον κορινθιακοῦ ἀγγείου ἐκ τοῦ κόλπου τοῦ Ἁγ. Ἀνδρέου.
37	3	Ποὺς περιρραντηρίου ἐκ τοῦ κόλπου τοῦ Ἁγ. Ἀνδρέου.
38	4	Ὑπομυκηναϊκὸν ἀγγεῖον ἐκ τῆς περιοχῆς Κατακώλου (θέσις Ἁλκυώνα).
38	5	Σίμη ἐπαετίδος ἐκ τῆς ἀκτῆς τοῦ Ἁγ. Ἀνδρέου. (Ἔγχρωμον σχέδιον τοῦ καλλιτέχνου Ἀ. Παπαηλιοπούλου.)
40	6	Τὸ ἥμισυ πηλίνου λύχνου Ἁγ. Ἀνδρέου.
41	7	Κάτω ἥμισυ πρόχου μελαμβαφοῦς Ἁγ. Ἀνδρέου.
41	8	Σκύφος μελαμβαφὴς Ἁγ. Ἀνδρέου.

Ἐπιγραφαὶ ἐξ Ἀθηνῶν.

Σελ.	Εἰκ.	
45	1	Ἐπιτυμβία στήλη τοῦ Δαιοκράτους.
48	2	Ἐπιγραφὴ ἐκ Λαμπτρῶν παράλων.

Βυζαντινὸν βημόθυρον ἐξ Ἁγ. Ὄρους.

Σελ.	Εἰκ.	
55	1	Πλὰξ ἐκ τῆς παλαιᾶς Συλλογῆς Stroganoff (Νέα Ὑόρκη).
57	2	Κόσμημα τοῦ βημοθύρου.
58	3	Περιπλοκὰς ἐκ κεράτων τῆς Ἀμαλθείας (Σαμάρα).
60	4	Εἰκονίδιον ἐξ ἐλεφαντοστοῦ τοῦ Ἱεροῦ Χρυσοστόμου.
64	5	Τμῆμα ἐκ τοῦ βημοθύρου τῆς Μονῆς Χελανδαρίου.

Ἡ τυφλὴ Ἄρκτος.

Σελ.	Εἰκ.	
68	1	Κεφαλὴ Ἄρκτου ἐκ Βραυρῶνος.
69	2	Κεφαλὴ τοῦ ἑλληνιστικοῦ Ὁμήρου (ὀπισθία ὄψις). (Μουσεῖον τοῦ Λούβρου.)
70	3	Κεφαλὴ τοῦ Ὁμήρου (Γλυπτοθήκη τοῦ Μονάχου).
72	4	Ἐρυθρόμορφος πυξὶς τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου.
73	5	Ἐρυθρόμορφος πυξὶς τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου.
74	6	Θραῦσμα ἀγγείου ἐρυθρομόρφου (Μουσεῖον τῆς Δήλου).
76	7	Ἀγαλμάτιον Ἄρκτου ἐκ Βραυρῶνος (Ἐθνικὸν Ἀρχαιολογικὸν Μουσεῖον).
78	8	Ἀγαλμάτιον παιδίου ἐκ τοῦ Ἰλισοῦ (Ἐθνικὸν Ἀρχαιολογικὸν Μουσεῖον)

Τὸ ἐπίτιτλον ἀνάγλυφον τῆς IG II² 49.

Σελ.	Εἰκ.	
85	1	Ψήφισμα μετ' ἀναγλύφου τοῦ Μουσείου Ἀκροπόλεως (IG II² 49).

Συμβολὴ εἰς τὴν τοπογραφίαν τῆς Ἀρχαίας Ἠπείρου.

Σελ.	Εἰκ.	
91	1	Χάρτης δεικνύων τὴν θέσιν τῶν ὑπὸ τὴν ἐπιρροὴν τῶν Μολοσσῶν ὑπαγομένων φύλων τῆς Ἠπείρου κατὰ τὸ α′ ἥμισυ τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνος.
93	2	Χαλκοῦν νόμισμα Ἐθετῶν - Ἐθνεστῶν.

Ἱερὸν Ἀθηνᾶς Σωτείρας καὶ Ποσειδῶνος κατὰ τὴν Ἀρκαδικὴν Ἀσέαν.

Σελ.	Εἰκ.	
115	1	[Τὰ ἐρείπια τοῦ ναοῦ μὲ τὸ ἐπ' αὐτῶν νεώτερον ἐκκλησίδιον].
116	2	[Αἱ τρεῖς σειραὶ θεμελιολίθων τοῦ ἀρχαίου ναοῦ].
117	3	[Δύο συντρίμματα ἐκ μετώπου πηλίνων καλυπτήρων].
118	4	[Ἀναπαράστασις μετώπου πηλίνου καλυπτῆρος].

Σελ.	Εἰκ.	
118	5	[᾽Αναπαράστασις μετώπου πηλίνου καλυπτῆρος].
119	6	[Θραύσματα ἐκ τοῦ κεντρικοῦ πηλίνου κυκλικοῦ ἀκρωτηρίου].
119	7	[᾽Αναπαράστασις τοῦ κεντρικοῦ κυκλικοῦ ἀκρωτηρίου (εἰκ. 6)].
119	8	[Σύντριμμα τῆς πηλίνης ὑδρορρόης τοῦ ναοῦ].
121	9	᾽Ακρογείσιον (ὑπὲρ ξύλινον γεῖσον). Μέτωπον στρωτῆρος μὲ ὀπὴν ἐκροῆς κατὰ τὸ μέσον. ᾽Ανθεμωτὰ μέτωπα καλυπτήρων. Μετρικὴ μονὰς 45.375 (=22 δάκτυλοι ποδὸς 33) κατανεμομένη εἰς 24 ἢ 30 δακτύλους.
122	10	[Μέτωπα πηλίνων ἡγεμόνων καλυπτήρων (προσθία ὄψις)].
122	11	[Μέτωπα πηλίνων ἡγεμόνων καλυπτήρων (ὀπισθία ὄψις)].
122	12	[᾽Αναπαράστασις πηλίνου ἡγεμόνος καλυπτῆρος].
123	13	[Τεμάχια πηλίνων ἡγεμόνων καλυπτήρων].
123	14	[Τεμάχια πηλίνης ὑδρορρόης].
127	15	[Τὰ ἐρείπια τοῦ ναοῦ μὲ τὸ ἐπ᾽ αὐτῶν νεώτερον ἐκκλησίδιον].
129	16	[῾Η παροῦσα κατάστασις τῶν θεμελίων τοῦ ναοῦ (σχέδιον)].
131	17	[᾽Αναπαράστασις τῆς κατόψεως τοῦ ναοῦ].
133	18	[Τρίεδρον μάρμαρον ἀνῆκον εἰς τὸν στυλοβάτην καὶ θραῦσμα τοιχοβάτου (σχέδιον)].
134	19	[Τὸ κρηπίδωμα τοῦ ναοῦ ἐν συναρτήσει μὲ τὸν στυλοβάτην καὶ τὸν τοῖχον (σχέδιον)].
135	20	[Πλίνθος τοῦ σηκοῦ (σχέδιον)].
135	21	[᾽Ορθοστάτης παραστάδος (σχέδιον)]
136	22	[Διάγραμμα συσχετίσεως τοῦ ναοῦ τῆς ᾽Ασέας πρὸς τὸν ναὸν ὑπὲρ τὸ χωρίον Καντρέβα ἐπὶ τοῦ λόφου τοῦ ῾Αγ. ᾽Ηλία].
138	23	[Τεμάχιον ἐχίνου κιονοκράνου (περίβολος Τεγεατικοῦ Μουσείου)].
138	24	[Σύντριμμα κιονοκράνου ὅπου διακρίνονται οἱ δύο ἱμάντες].
138	25	[Τεμάχιον τριγλύφου (Τεγεατικὸν Μουσεῖον)].
139	25α	[῾Η τρίγλυφος εἰκ. 4 μετὰ ὁριζοντίας καὶ κατακορύφου τομῆς (σχέδιον)].
139	26	[῞Ετερον τεμάχιον τριγλύφου μετὰ τομῆς (σχέδιον)].
139	27	[Τεμάχιον ἐπιστυλίου (σχέδιον)].
141	28	[᾽Επαέτια γεῖσα τῆς βορείου πλευρᾶς (σχέδιον)].
141	29α	᾽Οριζόντιον γεῖσον (σχέδιον).
141	29β	Γεῖσον ἐπαέτιον νοτίας πλευρᾶς (σχέδιον).
142	30	[Γωνιαῖον ἀπόκομμα γείσου].
142	31	Νεώτερον ὁριζόντιον γεῖσον (σχέδιον).
143	32	Νεώτερον ἐπαέτιον γεῖσον (σχέδιον).
143	33	[Δύο ὄψεις ἄκρου ἀριστεροῦ ποδὸς λέοντος ἐκ τοῦ ἀετώματος τοῦ ναοῦ].
144	34	[Θραῦσμα χαίτης λέοντος ἐκ τοῦ ἀετώματος τοῦ ναοῦ].
145	35	[Μαρμάρινον ἀνάγλυφον μὲ δύο γυναικείας θεότητας].
147	36	[Χαλκοῦν ἔλασμα μετ᾽ ἐγχαράκτων ἀνθεμίων (φωτογραφία καὶ γραμμικὴ μεταγραφή του)].
147	37	[Χαλκοῦν ἔλασμα μὲ προσηλωμένα γοργόνεια (φωτογραφία καὶ γραμμικὴ μεταγραφή του)].
148	38	[Χαλκοῦν ἔλασμα παριστῶν ἀλέκτορα (φωτογραφία καὶ γραμμικὴ μεταγραφή του)].
148	39	[Χαλκοῦν ἔλασμα παριστῶν ἀλέκτορα].
148	40	[Χαλκοῦν ἔλασμα παριστῶν ἀλέκτορα (φωτογραφία καὶ γραμμικὴ μεταγραφή του)].
148	41	[Χαλκοῦν ἔλασμα παριστῶν ἀλέκτορα (ἐλλιπὲς τὴν κεφαλήν)].
149	42	[Χαλκοῦν ἔλασμα ρόδακος καὶ ἐπ᾽ αὐτοῦ ἕρπουσα ἀλώπηξ (φωτογραφία καὶ σχέδιον)].
150	43	[Χαλκοῦν ἔλασμα ρόδακος καὶ ἐπ᾽ αὐτοῦ εἶδος σκολόπακος].
151	44	[Χαλκοῦν ἔλασμα παριστῶν γυναικείαν μορφὴν κρατοῦσαν ρόαν καὶ ἀσπίδα (φωτογραφία καὶ σχέδιον)].
152	45	᾽Οστέϊνον πλακίδιον τῆς ᾽Ορθίας ᾽Αρτέμιδος.
153	46	Χαλκοῦν ἔλασμα πολεμιστοῦ (φωτογραφία καὶ σχέδιον).
154	47	Χαλκοῦν ἔλασμα θεᾶς ἢ ἡρωίσσης (φωτογραφία καὶ σχέδιον)].
155	48	[Χαλκοῦν ἔλασμα Χιμαίρας].
156	49	[Χαλκοῦν ἔλασμα Σφιγγός].
156	50	Χαλκοῦν ἔλασμα ὁπλίτου Σπαρτιάτου (φωτογραφία καὶ σχέδιον)].
157	51	[Χαλκοῦν ἔλασμα Σπαρτιάτου περιβεβλημένου χλαῖναν].
157	52	[Χαλκοῦν ἔλασμα νεανίου].
158	53	[Χαλκοῦν ἔλασμα τράγου (φωτογραφία καὶ σχέδιον)].
159	54	[Χαλκοῦν ἔλασμα ἰχθύος (φωτογραφία καὶ σχέδιον)].

Σελ.	Εἰκ.	
159	55	[Δύο περίοπτοι χαλκοῖ ταῦροι καὶ τρίτον ζῷον (ἵππος ἢ φορβάς)].
159	56	[Λαβὴ καὶ μέρος λέβητος καὶ τρία μικρὰ κάτοπτρα].

Ὁ Πολύγνωτος καὶ μία ἀγγειογραφία μὲ ἐπεισόδιον ἐκ τῆς Ὁμηρικῆς Νεκυίας.

168	1	Ὁ καλυκοειδὴς κρατὴρ G 341 τοῦ Λούβρου.
169	2	Ἡ κατὰ τὸ ἄνω σῶμα ὁρατὴ μορφὴ τῆς παραστάσεως : Ὀδυσσεύς.
170	3	Πολυδεύκης.
170	4	Ἀγαμέμνων.
171	5	Ἀθηνᾶ.
171	6	Ἀχιλλεύς.
172	7	Ἡρακλῆς.
172	8	Σαρπηδών.
173	9	Ἕκτωρ.
173	10	Πάτροκλος.
174	11	Θερσίτης.
174	12	Κάστωρ.
180	13	Ἡ παράστασις τῆς κυρίας ὄψεως ἄνευ τῶν συμπληρώσεων.
183	14	Ἡ ἐπιστροφὴ τῶν Διοσκούρων ἐξ ἀμφορέως τοῦ Ἐξηκίου ἐν τῷ Βατικανῷ.
187	15	Σκηνὴ τῆς Νεκυίας τοῦ ζωγράφου τοῦ Λυκάονος ἐπὶ πελίκης τῆς Βοστώνης.
194	16	Σκηνὴ τῆς Νεκυίας πρωίμου ἰταλιωτικοῦ κρατῆρος.
195	17	Καλυκοειδὴς κρατὴρ τῆς Νέας Ὑόρκης μὲ σκηνὰς τῆς Νεκυίας.
196	18	Τμῆμα τῆς παραστάσεως μὲ τὴν τιμωρίαν τοῦ Τιτυοῦ εἰς τὴν κάτω ζώνην.
201	19	Ἀμαζονομαχία ἐπὶ καλυκοειδοῦς κρατῆρος τῆς Νέας Ὑόρκης. Εἰς τὴν ἄνω ζώνην κενταυρομαχία.
205	20	Ἀμαζονομαχία ἐπὶ κρατῆρος τῆς Νεαπόλεως, λεγομένου κρατῆρος τοῦ Ruvo.
206	21	Αἱ δύο ὄψεις τοῦ κρατῆρος τῆς Βολωνίας, ἀπεικονίζουσαι τὴν Ἰλίου Πέρσιν. Τὸ πρωιμώτερον ἔργον τοῦ ζωγράφου τῶν Νιοβιδῶν (Webster).
207	22	Καλυκοειδὴς κρατὴρ τῆς Spina (Ferrara) μὲ γιγαντομαχίαν καὶ πομπὴν τοῦ Διονύσου κάτω.
208	23	Σύγκρισις τοῦ Διὸς τοῦ ἀνατολικοῦ ἀετώματος τῆς Ὀλυμπίας πρὸς τὸν Ἡρακλέα τοῦ κρατῆρος τοῦ Λούβρου.
209	24	Πολυδεύκης καὶ Οἰνόμαος.
210	25	Ἀλφειὸς καὶ Σαρπηδών.
212	26	Ἡ παράστασις τῆς δευτερευούσης ὄψεως τοῦ κρατῆρος τοῦ Λούβρου πρὸ τῆς ἀποκαταστάσεως.
213	27	Ὁ Ἀπόλλων τῆς δευτερευούσης ὄψεως.
214	28	Ὁ Ἀπόλλων τοῦ ὀστράκου τοῦ Βερολίνου, ἔργον τοῦ ζωγράφου τῶν Νιοβιδῶν.
215	29	Ὁ Ἡρακλῆς ἀπὸ οἰνοχόην τῆς Φερράρας, ἔργον τοῦ ζωγράφου τῶν Νιοβιδῶν.
218	30	Γιγαντομαχία ἐπὶ καλυκοειδοῦς κρατῆρος τῆς Φερράρας ἑνὸς ἀγγειογράφου τοῦ Πολυγνώτου.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ - ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ

Νέα μορφὴ παλαιῶν ἀντικειμένων τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου

2	1	Ὁ ἄνω λοβὸς τῆς ἀσπίδος· διακρίνεται κηλὶς κυκλικὴ ἐκ τῆς ὀξειδώσεως χαλκοῦ κοσμήματος.
4	2	Τμήματα ἐλεφαντίνων ἀντικειμένων μετ' ἀναγλύφου διακοσμήσεως
6	3	Ἀργυροῦν ὑψίπουν κύπελλον φέρον διακόσμησιν χρυσῶν ροδάκων.

Τοπογραφικαί τινες σημειώσεις περὶ τῶν τειχῶν καὶ τοῦ λιμένος τῆς Ἀρχαίας Προκοννήσου

10	1	Σχεδιογράφημα τῆς Προκοννήσου.
11	2	Τὰ ἐπὶ τοῦ λόφου τοῦ Ἁγ. Συμεὼν Ἀρτάκης ἐρείπια ἀρχαίων τειχῶν «Τὸ Κάστρο τοῦ Χριστοῦ».
11	3	Ἀρτάκη - Ἅγ. Συμεών. Ἐρείπια ἀρχαίων τειχῶν.

Χαλκοῦς μυκηναϊκὸς θώραξ ἐκ Δενδρῶν

16	1	Χαλκοῦς θώραξ καὶ χαλκᾶ ἀγγεῖα ὡς ταῦτα εὑρέθησαν ἐντὸς τοῦ τάφου τῶν Δενδρῶν.
17	2	Ἡ ὀπισθία ὄψις τοῦ δεξιοῦ «γυάλου» τοῦ θώρακος τῶν Δενδρῶν.

ΠΙΝΑΚΕΣ

Νέον ἀντίγραφον τῆς κεφαλῆς τῆς Ἀφροδίτης τοῦ τύπου Fréjus.

1 Κεφαλὴ Ἀφροδίτης. Μουσ. Ἀκροπόλεως ἀρ. 244.

Αἱ τοιχογραφίαι τῶν Ἁγίων Τεσσαράκοντα εἰς τὴν Ἀχειροποίητον τῆς Θεσσαλονίκης.

2 1. Ὁ Ἅγιος Λεόντιος 2. Ὁ Ἅγιος Ἀθανάσιος.

3 1. Ὁ Ἅγιος Κύριλλος 2. Ὁ Ἅγιος Γοργόνιος.

4 1. Ὁ Ἅγιος Γάϊος. 2. Ὁ Ἅγιος Οὐαλεντῖνος.

5 Θεσσαλονίκη. Ναὸς Ἀχειροποιήτου. Τοιχογραφίαι σωζόμεναι ἄλλοτε εἰς τὸ κατὰ τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τῆς βασιλικῆς παρεκκλήσιον.

Δοκιμαστικαὶ ἔρευναι εἰς τὸν κόλπον τῆς Φειᾶς Ἠλείας.

6 α. Ἀμφορεῖς καὶ ἄλλα ἀγγεῖα ἐντὸς τοῦ βυθοῦ τοῦ Ἁγ. Ἀνδρέου (φωτ. Π. Μπρούσαλη).
β. Τεῖχος παρὰ τὸ κέντρον Λυρῆ τοῦ Ἁγ. Ἀνδρέου.

7 α. Κίων ρωμαϊκῆς ἐποχῆς ἐντὸς τοῦ βυθοῦ τοῦ κόλπου τοῦ Ἁγ. Ἀνδρέου.
β. Ἐθελοντὴς δύτης ἀνασύρων ἀμφορέα ἐκ τοῦ βυθοῦ τοῦ κόλπου τοῦ Ἁγ. Ἀνδρέου.

8 α. Σίμη ἐπαετίδος ἐκ τῆς ἀκτῆς τοῦ Ἁγ. Ἀνδρέου.
β. Σίμη ἐπαετίδος ἐκ τῆς ἀκτῆς τοῦ Ἁγ. Ἀνδρέου.
γ. Θραῦσμα πηλίνου πίθου ἢ περιρραντηρίου ἐξ Ἁγ. Ἀνδρέου.

9 α. Πινάκιον 5ου π.Χ. αἰ. ἐκ τῆς περιοχῆς τοῦ Ἁγ. Ἀνδρέου.
β. Κάτω ὄψις τοῦ πινακίου α.
γ. Λήκυθος «ἠλειακὴ» ἐκ τῆς περιοχῆς τοῦ Ἁγ. Ἀνδρέου.
δ. Τμῆμα μελαμβαφοῦς ἀττικῆς ληκύθου.
ε. Θραύσματα λακωνικῆς κύλικος ἐκ τῆς περιοχῆς τοῦ Ἁγ. Ἀνδρέου.

10 α. Γωνιακὸν τεμάχιον τυμπάνου ἀετώματος ἐκ τῆς ἀκτῆς Μαντζάκουρα Ἁγ. Ἀνδρέου.
Ἐκ τῆς ἀκροπόλεως Φειᾶς (Ποντικοκάστρου).
β-γ. Μεσοελλαδικὰ ὄστρακα.—δ. Μυκηναϊκὰ ὄστρακα.

11 Ἀρχαϊκὸς κοῦρος Ἁγ. Ἀνδρέου.

12 Κυκλαδικὰ εἰδώλια ἐκ τῆς ἀκτῆς Μαντζάκουρα.

Βυζαντινὸν βημόθυρον ἐξ Ἁγίου Ὄρους.

13 Τὸ βημόθυρον τῶν Καρυῶν.

14 α. Τμῆμα ἐκ τοῦ βημοθύρου. Διάχωρον ἡμικυκλίου.
β. Τμῆμα ἐκ τοῦ βημοθύρου. Ἀριστερὸν ἄνω διάχωρον μετὰ εἰκονιδίου τοῦ Ἱεροῦ Χρυσοστόμου.

15 α. Τμῆμα ἐκ τοῦ βημοθύρου. Δεξιὸν ἄνω διάχωρον.
β. Τμῆμα ἐκ τοῦ βημοθύρου. Ἀριστερὸν μέσον διάχωρον.

16 α. Τμῆμα ἐκ τοῦ βημοθύρου. Ἀριστερὸν κάτω διάχωρον.
β. Τμῆμα ἐκ τοῦ βημοθύρου. Δεξιὸν κάτω διάχωρον.

17 Τὸ βημόθυρον τῆς Μονῆς Χελανδαρίου.

Ἡ τυφλὴ Ἄρκτος.

18 Κεφαλὴ Ἄρκτου ἐκ Βραυρῶνος (Ἐθνικὸν Ἀρχαιολογικὸν Μουσεῖον).

19 Κεφαλῆς Ἄρκτου ἐκ Βραυρῶνος πλάγιαι ὄψεις.

20 Ἄγαλμα παιδίου ἐκ τοῦ Ἰλισοῦ (Ἐθνικὸν Ἀρχαιολογικὸν Μουσεῖον).

21 Ἄγαλμα κορασίδος ἐκ τοῦ Ἰλισοῦ (Ἐθνικὸν Ἀρχαιολογικὸν Μουσεῖον).

Ἐκ τοῦ Ἐπιγραφικοῦ Μουσείου.

22 α. Ἐνεπίγραφον βάθρον ἐκ Κέω προσθία ὄψις.
β. Ὀπισθία ὄψις τοῦ βάθρου.

Ὁ Πολύγνωτος καὶ μία ἀγγειογραφία ἐκ τῆς Ὁμηρικῆς Νεκυίας.

23 Αἱ παραστάσεις τῶν δύο ὄψεων τοῦ κρατῆρος τοῦ Λούβρου.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ - ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ

Νέα μορφὴ παλαιῶν ἀντικειμένων τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου.

Α Ἀργυροῦν ὁμοίωμα ὀκτωσχήμου ἀσπίδος ἐκ τοῦ IV τάφου τῆς ἀκροπόλεως τῶν Μυκηνῶν. Προσθία, πλαγία καὶ ὀπισθία ὄψις,

Β α. Εἰδώλιον ἐξ ἐλεφαντοστοῦ (Μυκηνῶν;).—β. Χαλκῆ λαβὴ μετ᾽ ἐνθέτου χρυσῆς διακοσμήσεως (Μυκηνῶν).

Γ α. Ἀργυρᾶ Πρόχους ἐκ τοῦ IV τάφου τῆς ἀκροπόλεως τῶν Μυκηνῶν φέρουσα ἴχνη ἐπικαλύψεως νιέλλου. — β. Ἐλεφάντινον ἀντικείμενον ἐκ τοῦ Α τάφου τοῦ Κακοβάτου.

Δ α. Τμῆμα τοιχογραφίας ἐκ τοῦ μεγάρου τῶν Μυκηνῶν.—β. Ἀντίγραφον τῆς αὐτῆς τοιχογραφίας ὑπὸ Α. Κοντοπούλου.

Τυπογρ. ΕΣΤΙΑ - Β. Καργαδούρη Μαυρομιχάλη 134 - Ἀθῆναι
Μεταλλογραφήματα: Ε. Χαλκιόπουλος & Υἱὸς Ο.Ε. - Ἁγ. Μάρκου 14
1961

ΝΕΟΝ ΑΝΤΙΓΡΑΦΟΝ ΤΗΣ ΚΕΦΑΛΗΣ ΤΗΣ ΑΦΡΟΔΙΤΗΣ ΤΟΥ ΤΥΠΟΥ FRÉJUS

Ἡ κεφαλή, ἡ ὁποία θὰ μὲ ἀπασχολήσῃ σήμερον (πίν. 1), κατεσχέθη τὸ 1955 εἴς τινα οἰκίαν τῆς Πλάκας ὄχι μακρὰν τοῦ χορηγικοῦ μνημείου τοῦ Λυσικράτους, μετεφέρθη δὲ ἐν συνεχείᾳ εἰς τὸ Μουσεῖον τῆς Ἀκροπόλεως, ὅπου καὶ φυλάσσεται, καταχωρισθεῖσα εἰς τὸ βιβλίον τῶν περισυλλεγομένων ἀντικειμένων ὑπ᾽ ἀριθμὸν 244.

Κατ᾽ ἀρχὰς τὸ ἐνδιαφέρον μου προσείλκυσε μόνον ἡ ὡραιότης τοῦ γλυπτοῦ. Ἐπειδὴ ὅμως παρετήρησα ἐν συνεχείᾳ ὅτι τοῦτο καὶ ὑπὸ πλείστας ἄλλας ἐπόψεις παρεῖχε ἐξαιρετικὸν διαφέρον, παρεκάλεσα τὸν διευθυντὴν τῆς Ἀκροπόλεως κ. Ἰ. Μηλιάδην νὰ μοῦ ἐπιτρέψῃ τὴν δημοσίευσιν αὐτοῦ. Διὰ τὴν δοθεῖσαν ἄδειαν εὐχαριστῶ αὐτὸν καὶ ἐντεῦθεν θερμότατα [1].

Ἡ κεφαλὴ εἶναι ἀντίγραφον τῆς κεφαλῆς ἐκείνης τῆς Ἀφροδίτης, ἡ ὁποία εἶναι γνωστὴ ὑπὸ τὸ ὄνομα Ἀφροδίτη τοῦ Fréjus [2]. Εἶναι ἐκ λευκοῦ μαρμάρου, πιθανώτατα πεντελικοῦ, ἔχει δὲ μέγιστον ὕψος 0.335. Ὕψος ἀπὸ τοῦ σημείου ὅπου χωρίζεται ἡ κόμη ὑπὲρ τὸ μέτωπον μέχρι τοῦ ἐφθαρμένου πώγωνος 0.165, ἀρχικῶς πιθανῶς 0.17, πλάτος ἀριστεροῦ ὀφθαλμοῦ 0.036, δεξιοῦ 0.034 καὶ ὕψος ὠτὸς 0.049. Ὅλον τὸ ἄνω ὀπίσθιον μέρος τῆς κεφαλῆς ἦτο πρόσθετον ἐξ ἄλλης ὕλης (πιθανώτατα γύψου), ὅπως ἀποδεικνύει ἡ πρὸς τοῦτο εἰδικῶς εἰργασμένη ἐπιφάνεια (ἁδρὰ διὰ τῆς σμίλης, εἰς τὸ ἄκρον ἀναθύρωσις). Ὁλόκληρον τὸ ἀριστερὸν μέρος ἔχει ἀποκοπῆ ἕνεκα κτυπήματος κατὰ ἐξαιρετικῶς ὁμοιόμορφον τρόπον, συνεπείᾳ τῆς παρουσίας σχιστολιθικοῦ τμήματος ἐντὸς τοῦ μαρμάρου. Μερικὰ μέρη, ὅπως τὰ χείλη καὶ ὁ πώγων, εἶναι ἀρκετὰ ἐφθαρμένα, ἄλλα δὲ ὅπως ἡ κόμη, ὀλιγώτερον.

Διὰ τῆς ὑπὸ τὸν λαιμὸν σωζομένης προεξοχῆς ἡ κεφαλὴ προσηρμόζετο ἄλλοτε εἰς τὸ σῶμα, ὅπως γίνεται συχνὰ εἰς τὰς μεταγενεστέρας ἐποχὰς τῆς ἀρχαίας τέχνης. Ἡ προεξοχὴ ὅμως αὕτη δὲν εἶχε τὸ σχῆμα ἁπλοῦ ἐμβόλου, ὅπως ἐκ πρώτης ὄψεως δυνατὸν νὰ νομίσῃ τις. Εἰς μὲν τὸ ἀριστερὸν μέρος (ὡς πρὸς τὸν θεατὴν) ὑπάρχει τέρμα. Εἰς τὸ δεξιὸν ὅμως, ὅπως καὶ εἰς τὸ κάτω, δὲν ὑπάρχει καὶ εἶναι κατ᾽ ἐμὲ πιθανώτατον ὅτι ὑπῆρχεν ἐδῶ ἀρκετὸν ἀκόμη τμῆμα, τὸ ὁποῖον θὰ περιελάμβανεν ὅλον τὸ γυμνὸν μέρος τῆς μορφῆς, δηλ. τὸ στῆθος, τὸν ἀριστερὸν ὦμον καὶ τὸ ἄνω μέρος τοῦ ἀριστεροῦ βραχίονος, εἰς τρόπον ὥστε τὸ ἀρχικὸν πέρας νὰ ἐφάπτεται παντοῦ τῆς παρυφῆς τοῦ ἐνδύματος, ὅπως λ.χ. συμβαίνει μὲ τὸ πρώϊμον κλασσικιστικὸν ἀντίγραφον τῆς ἐν Μαδρίτῃ συλλογῆς Alba [3].

1 Ἡ ὡραία φωτογραφία εἶναι ἔργον τῆς φωτογράφου τοῦ Γερμ. Ἀρχ. Ἰνστιτούτου Ἀθηνῶν, δίδος Eva-Maria Czakó.

2 Br. Br. 473 καὶ 694. Bulle, Der schöne Mensch [2], πίν. 124 κ.ἑξ. Πρβ. W. Fuchs ἐν Festschrift Schweitzer, σ. 206 κ.ἑ.

3 Fuchs, ἔ.ἀ. πίν. 51, 1.

Δὲν πρόκειται ν' ἀσχοληθῶ πρὸς τὸ παρὸν μὲ τὸ ἐπίμαχον πρόβλημα τοῦ καλλιτέχνου, εἰς τὸν ὁποῖον ὀφείλεται τὸ πρωτότυπον. Τοῦτο θὰ ἀνακύψῃ αὐτόματον ἀργότερον, ἀφοῦ προβῶμεν προηγουμένως εἰς σύγκρισιν τῆς νέας κεφαλῆς πρὸς τὰ ἄλλα σωθέντα ἀντίγραφα αὐτῆς. Ἐξ αὐτῆς λοιπὸν τῆς συγκρίσεως διαπιστώνω ὅτι τὸ νέον ἀντίγραφον ἔχει διατηρήσει ἀπὸ τὸ πρωτότυπον πολὺ περισσότερα γνήσια στοιχεῖα παρ' ὅσον ὅλα τὰ ἄλλα ἀντίγραφα ὁμοῦ, εἰς βαθμὸν ὥστε τοῦτο δικαίως νὰ ἀξιώνῃ νὰ καταλάβῃ ἐξέχουσαν θέσιν μεταξὺ αὐτῶν. Παρατηρήσατε λ.χ. τὸν θαυμαστὸν σπειροειδῆ ρυθμόν, ὁ ὁποῖος τερματίζεται ἄνω εἰς τὸ ὡραῖον πρόσωπον μὲ τὴν βαθεῖαν ἔκφρασιν. Παρομοίαν χαρίεσσαν καὶ λυγηρὰν κίνησιν (ὅπως τῶν ὡραίων ἐκείνων καὶ λεπτῶν ἀνθέων τὰ ὁποῖα στέφουν λεπτοὺς καὶ ὑψηλοὺς μίσχους) δὲν βλέπω εἰς κανὲν ἄλλο ἀντίγραφον. Πολὺ δὲ ὀλιγώτερον εἰς τὸ διασημότερον ὅλων ἀντίγραφον τοῦ Λούβρου, εἰς τὸ ὁποῖον τὸ ἐλλεῖπον μέρος τοῦ λαιμοῦ συνεπληρώθη διὰ δυσκάμπτου προσθήκης, εἰς δὲ τὴν κεφαλὴν ἐδόθη μεγαλυτέρα τοῦ δέοντος κλίσις, ἐλαχίστη ὅμως στροφὴ πρὸς τὰ πλάγια.

Ἀλύγιστος εἶναι ὁ λαιμὸς καὶ εἰς τὸ ἀντίγραφον τῆς Νεαπόλεως 5999 [1]. Ἡ κεφαλὴ πάντως εἰς αὐτὸ στρέφει περισσότερον πρὸς τὰ πλάγια, χωρὶς ὅμως καὶ νὰ κύπτῃ ὅπως εἰς τὸ ἀντίγραφον τοῦ Λούβρου.

Ἀρκετὰ ἔντονον στροφὴν καὶ κάποιαν κλίσιν παρουσιάζει τὸ ἐν Λούβρῳ πήλινον ἀγαλμάτιον, τὸ ὁποῖον εἶναι ἔργον τοῦ κοροπλάστου Διφίλου [2]. Ἡ δυσκαμψία ὅμως τοῦ λαιμοῦ τοῦ ἀγαλματίου αὐτοῦ εἶναι ἀνυπόφορος.

Γνησιωτέρα εἶναι ἡ ἐντύπωσις, τὴν ὁποίαν παρέχει ἡ κεφαλὴ τοῦ ἐν Holkham Hall ἀντιγράφου [3]. Κλίσις καὶ στροφὴ πλησιάζουν πρὸς τὰς ὀρθὰς ἀναλογίας. Ἂν συγκριθῇ ὅμως ἡ κεφαλὴ αὕτη πρὸς τὴν νέαν κεφαλὴν τῆς Ἀκροπόλεως θὰ φανῇ ἀμέσως ἡ ἀναμφισβήτητος ὑπεροχὴ τῆς δευτέρας. Ὅτι ἡ τελευταία πλησιάζει περισσότερον ὅλων κατὰ τὴν κίνησίν της πρὸς τὸ ἀρχέτυπον ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὴν ὁμοιοτάτην κίνησιν τῶν κεφαλῶν εἰς μερικὰς ἀπὸ τὰς μορφὰς τοῦ ἀγγειογράφου τοῦ Μειδίου, αἱ ὁποῖαι πέραν πάσης ἀμφιβολίας ἔχουν ἐμπνευσθῆ ἀπὸ τὸ αὐτὸ ἀρχέτυπον τῆς Ἀφροδίτης, ὅπως λ.χ. τὴν Λητὼ τῆς ἐν Φλωρεντίᾳ ὑδρίας μὲ τὸν μῦθον τοῦ Φάονος [4] ἢ τὴν ἐπὶ τῆς ὑδρίας E 224 τοῦ Λονδίνου (μὲ τὴν σκηνὴν τῶν Ἑσπερίδων) εἰκονιζομένην Λιπάραν [5]. Ἀνάλογον ὅμως κλίσιν καὶ στροφὴν ἔχουν νὰ δείξουν καὶ πλεῖσται ἄλλαι μορφαὶ τοῦ αὐτοῦ ἀγγειογράφου, ὅπως λ.χ. ἡ ἐπὶ τῆς αὐτῆς ἐν Φλωρεντίᾳ ὑδρίας εἰκονιζομένη καθιστὴ νύμφη Λεῦρα ἢ ὁ Πόθος τοῦ ἅρματος τῆς Ἀφροδίτης [6] ἢ καὶ ἡ ἐπὶ τῆς πελίκης τῆς Νέας Ὑόρκης καθημένη Ἀφροδίτη [7] κ.ἄ.

Ὡς πρὸς τὴν ἔκφρασιν τῆς νέας κεφαλῆς, αὕτη εἶναι ἀληθῶς θεϊκή. Τὸ βλέμμα εἶναι ὀνειροπόλον, χωρὶς ὅμως νὰ ἔχῃ τὸν συναισθηματικὸν ἐκεῖνον τόνον, ὁ ὁποῖος μᾶς εἶναι γνωστὸς ἀπὸ τὰ ἔργα τοῦ 4ου αἰ. Ἐπίσης ὅ,τι σώζεται ἀπὸ τὰ χείλη, μᾶς ἐπι-

1 Alinari ἀρ. 1155. Maiuri, Museo Nazionale di Napoli, σ. 12. Br.-Br., κείμενον σ. 694, εἰκ. 2-4.

2 Burr-Thompson, σ. 11 κ.ἑξ. καὶ εἰκ. 10.

3 Br. Br. 695. EA 4873.

4 C.V.A. Italia, XIII, Firenze, τεῦχ. II, πίν. 64, 3 καὶ σ. 57 εἰκ. 2. Becatti, Meidias, πίν. V.

5 C.V.A. London, Br. Museum III, 1c, πίν. 91, 1a. Becatti, ἔ.ἀ. πίν. I.

6 Becatti, ἔ.ἀ. πίν. VI, 1.

7 Richter, AJA 1939, σ. 1 κ.ἑξ. εἰκ. 1-3 (ἰδίως εἰκ. 3).

τρέπει νὰ συμπεράνωμεν μὲ ἀρκετὴν πιθανότητα ὅτι ταῦτα δὲν προέβαινον εἰς ἐκεῖνο τὸ καθαρῶς ἀνθρώπινον καὶ ἀρκετὰ «γλυκίζον» μειδίαμα, τὸ ὁποῖον βλέπομεν εἰς τὰ ἀντίγραφα τοῦ Λούβρου καὶ τῆς Στοκχόλμης [1], ἀλλ' εἶχον μᾶλλον τὸ σχῆμα καὶ τὴν ἔκφρασιν τῶν ἐν Holkham Hall καὶ Νεαπόλει ἀντιγράφων.

Τὰ ἀντίγραφα τοῦ Λούβρου καὶ τῆς Στοκχόλμης ἔχουν πολλὰ κοινὰ σημεῖα. Πλὴν τῶν χειλέων, ὅμοιον ἔχουν καὶ τὸν ὅλον σχηματισμὸν καὶ τὴν διάπλασιν τοῦ κάτω μέρους τοῦ προσώπου, τὸ ὁποῖον εἶναι παχύτερον παρ' ὅσον εἰς τὰ ἄλλα ἀντίγραφα, ἐξαίρεται δὲ εἰς αὐτὸ περισσότερον ἡ τρυφερότης τῆς σαρκὸς παρὰ ὁ σκελετός, ὅπως περίπου εἰς τὴν ἐκ Χίου κεφαλὴν τῆς Βοστώνης [2] ἢ τὴν κόρην τοῦ Μονάχου [3]. Ὅλα αὐτὰ μὲ πείθουν, ὅτι τὰ ἐν λόγῳ ἀντίγραφα εἶχον ὑπ' ὄψει των μεταγενεστέραν παραλλαγὴν τοῦ ἀρχετύπου.

Ἀντιστρόφως ὅμως, ὡς πρὸς δύο ἄλλα σημεῖα, τὰ ἀντίγραφα αὐτὰ πλησιάζουν περισσότερον πρὸς τὸ νέον ἀντίγραφον τοῦ Μουσείου τῆς Ἀκροπόλεως, καί, ὅπως νομίζω, πρὸς τὸ πρωτότυπον. Τὸ πρῶτον εἶναι ὁ σχηματισμὸς τῆς κόμης εἰς μικρά, βραχέα κύματα ἔχοντα παιγνιώδη, «μανιεριστικὸν» χαρακτῆρα, κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὰ ἀντίγραφα τοῦ Holkham Hall καὶ τῆς Νεαπόλεως, ὅπου ἡ κόμη κατὰ τὸ πρόσθιον καὶ τὸ ὑπὲρ τὰ ὦτα τμῆμά της ἀποτελεῖται ἀπὸ μεγαλύτερα καὶ εὐρύτερα κύματα. Ἡ ἔκδοσις μὲ τὰ μικρὰ κύματα πρέπει νὰ εἶναι γνησιωτέρα, ἀφοῦ τοιαύτη διαμόρφωσις εἶναι συχνὴ εἰς τὰ ἔργα τοῦ «μανιεριστοῦ» ζωγράφου τοῦ Μειδίου [4]. Παράδειγμα ἡ προαναφερθεῖσα Ἀφροδίτη τῆς πελίκης τῆς Ν. Ὑόρκης καὶ ἄλλαι.

Τὰ ἀντίγραφα μὲ τοὺς μεγαλυτέρους κυματισμοὺς τῆς κόμης πρέπει μᾶλλον νὰ ἔχουν ὑπ' ὄψει των κάποιαν κλασσικιστικὴν ἔκδοσιν, ἐπηρεασθεῖσαν ἀπὸ κλασσικὰ ἔργα προγενέστερα τοῦ ἀγγειογράφου τοῦ Μειδίου καὶ τοῦ καλλιτέχνου τῆς Ἀφροδίτης [5].

Καὶ εἰς ἄλλο σημεῖον ὅμως τὸ νέον ἀντίγραφον πλησιάζει πρὸς τὰ ἀντίγραφα τοῦ Fréjus καὶ τῆς Στοκχόλμης. Τοῦτο εἶναι ἡ ὑπὲρ τὸ μέτωπον ὕπαρξις πλατείας ταινίας, ἀποκρυπτομένης εἰς τὰ πλάγια ἀπὸ τὰς πρὸς τὰ ὀπίσω κατευθυνομένας τρίχας. Τὰ ἀντίγραφα τοῦ Holkham Hall καὶ τῆς Στοκχόλμης στεροῦνται τῆς ταινίας. Ἡ ἔκδοσις ὅμως μὲ τὴν ταινίαν φαίνεται νὰ εἶναι γνησιωτέρα. Ὁ ἀγγειογράφος τοῦ Μειδίου συχνὰ τὴν μεταχειρίζεται εἰς τὰ ἔργα του.

Ἐκ τῆς ὅλης λοιπὸν συγκρίσεως τοῦ νέου ἀντιγράφου πρὸς τὰ ἄλλα γνωστά μου ἀντίγραφα δυνατὸν νὰ ἐξαχθοῦν τὰ ἑξῆς συμπεράσματα.

Πιστότερον ὅλων εἶναι τὸ ἀντίγραφον τοῦ Μουσείου τῆς Ἀκροπόλεως διατηρῆσαν κατὰ μέγα μέρος καὶ τὸ ἦθος ἐκείνου. Τὰ ἄλλα ἀντίγραφα ὄχι μόνον ὑπολείπονται αὐτοῦ

1 ΕΑ 4957.

2 Caskey, Catalogue ἀρ. 29.

3 Winter, K.i.B. 308, 2.

4 Βλ. ἐπίσης τὴν ἐν Βερολίνῳ γυναικείαν κεφαλὴν Blümel, Katalog, IV, πίν. 63-64 σ. 36 (K 173) ἀντιγράφουσαν πιθανῶς ἔργον τοῦ καλλιτέχνου τῆς Ἀφροδίτης, Gullini, Arch. Cl. 1953 σ. 136. Ὁ τρόπος αὐτὸς προαναγγέλλεται εἰς ἔργα τῆς Παρθενωνείου ἀκόμη ἐποχῆς, βλ. λ.χ. τὴν κεφαλὴν Laborde τοῦ δυτικοῦ ἀετώματος, Bulle, ἔ.ἀ. πίν. 249, Picard, RÉG 42, 1929, σ. 70.

5 Πρβλ. λ.χ. τὰς Καρυάτιδας, τὸ σωζόμενον τμῆμα τῆς κεφαλῆς τῆς Νεμέσεως ἐκ Ραμνοῦντος (Buschor, Phidias der Mensch, σ. 119 εἰκ. 92), τὴν Ἀθηνᾶν Farnese, τὴν Ἥραν Borghese κλπ.

εἰς κίνησιν καὶ ἐκφραστικότητα ἀλλὰ καὶ ἀποκλίνουν τόσον ὡς πρὸς τὸν σχηματισμὸν λεπτομερειῶν ὅσον καὶ ὡς πρὸς τὴν κατασκευήν. Τὰ ἐν λόγῳ ἀντίγραφα διαιροῦνται εἰς δύο κατηγορίας: εἰς ἐκεῖνα τὰ ὁποῖα στηρίζονται εἴς τινα παραλλαγήν, προσμειγνύουσαν χαρακτηριστικὰ τοῦ τέλους τοῦ 4ου αἰ. (Fréjus, Στοκχόλμη)[1], καὶ εἰς ἐκεῖνα τὰ ὁποῖα ἀπορρέουν ἀπὸ κλασσικιστικὴν παραλλαγὴν (Holkham Hall, Νεάπολις 5999)[2].

Δὲν ἐλήφθησαν ἐδῶ ὑπ' ὄψιν τὰ ἀντίγραφα τῆς Νεαπόλεως 5998[3] καὶ τῆς Γρενόβλης[4] ἢ τὸ πήλινον τοῦ Λούβρου ὡς κακῆς διατηρήσεως ἢ πενιχρᾶς σημασίας. Ἄλλα πάλιν ἀντίγραφα τοῦ σώματος τῆς Ἀφροδίτης φέρουν κεφαλάς, αἱ ὁποῖαι παραλλάσσουν σημαντικῶς τοῦ ἀρχικοῦ τύπου, ἐνῶ τέλος μία ἄλλη κατηγορία ἀντιγράφων τοῦ σώματος φέρει εἰκονιστικὰς κεφαλάς.

Τὸ σημαντικώτερον ἴσως συμπέρασμα εἶναι ἡ διαπίστωσις τῆς στενοτάτης σχέσεως, ἡ ὁποία ὑφίσταται μεταξὺ τῆς τέχνης τῆς κεφαλῆς τῆς Ἀφροδίτης καὶ ἐκείνης τοῦ ἀγγειογράφου τοῦ Μειδίου. Τὸ συμπέρασμά μου λοιπὸν αὐτὸ συμπίπτει πρὸς τὸ τοῦ FUCHS, ὁ ὁποῖος τὴν σχέσιν αὐτὴν διεπίστωσε, στηριχθεὶς κυρίως εἰς τὴν τεχνοτροπικὴν ἐξέτασιν τοῦ σώματος. Εἰς τὴν διαμόρφωσιν πράγματι τῆς κόμης μὲ τὰ πυκνὰ μικρὰ κύματα διεκρίναμεν κάποιον «μανιερισμόν», ὅπως «μανιεριστικὴ» εἶναι καὶ ἡ κομψὴ κίνησις τῆς κεφαλῆς[5]. Ἀνάλογα ὅμως παρουσιάζει, ὅπως εἴδομεν, καὶ ὁ ἀγγειογράφος τοῦ Μειδίου, ὁ περισσότερον «μανιεριστὴς» τῆς ἀρχαιότητος[6]. Κατόπιν τούτων νομίζω ὅτι δὲν πρέπει νὰ ὑπάρξῃ καμμία πλέον ἀμφιβολία, ὅτι ὡς καλλιτέχνην τῆς Ἀφροδίτης πρέπει νὰ θεωρήσωμεν τὸν κομψὸν ἐκεῖνον καὶ λεπτὸν Καλλίμαχον[7], τὸν ὁποῖον οἱ Ἀθηναῖοι ἀπεκάλουν «κατατηξίτεχνον»[8].

Ἀπομένει ἀκόμη πρὸς ἐξέτασιν τὸ ζήτημα τῆς ἐποχῆς τοῦ ἀντιγράφου τοῦ Μουσείου τῆς Ἀκροπόλεως. Ἡ ἐργασία εἶναι ὡραία (χωρὶς πάντως νὰ εἶναι τίποτε τὸ ἐξαιρετικὸν) καὶ εἶναι καὶ ἀρκετὰ εὐαίσθητος. Πράγματι, παρ' ὅλην τὴν φθορὰν τὴν ὁποίαν ἔχει ὑποστῇ ἡ ἐπιφάνεια τοῦ μαρμάρου εἰς διάφορα σημεῖα, ἰδίως εἰς τὴν κόμην, εἶναι φανερὸν ἐκ τῆς προσεκτικῆς ἐξετάσεως, ὅτι ἡ ὀξύτης τῶν λεπτομερειῶν τοῦ χαλκοῦ ἀσφαλῶς πρωτοτύπου[9] ἔχει παραχωρήσει ἐδῶ τὴν θέσιν της εἰς θερμὴν καὶ ἁπαλὴν διατύπωσιν, ὀφειλομένην εἰς κάποιον ἀρκετὰ ἔμπειρον, ὅσον καὶ ἐμπνευσμένον μαρμαροτεχνίτην, ὁ ὁποῖος δὲν προσεκολλήθη δουλικῶς εἰς τὸ χαλκοῦν πρωτότυπον ἀλλ' ἀπέδωσε τὰς λεπτομερείας ἐκείνου μὲ περισσότερον ἐλευθέραν χεῖρα, ἐπιδιώξας «ἰμπρεσσιονιστικὴν» ἐντύπωσιν. Ὡς πιθανώτερον λοιπὸν χρόνον κατασκευῆς τοῦ ἀντιγράφου

1 Κατὰ FUCHS, ἔ.ἀ. σ. 216 εἶναι Αὐγούστεια ἀντίγραφα μὲ «nachlebender malerischer Auffassung».

2 FUCHS, σ. 216 (πρωίμου αὐτοκρατορικῆς ἐποχῆς).

3 RUESCH, Guida 120· βλ. BR.-BR., κείμενον σ. 695.

4 BEYLIÉ, Le Musée de Grenoble, 1909, πίν. 159.

5 Ὅπως καὶ τὸ μικρὸν ἀκόμη ὕψος τῆς κεφαλῆς, τὸ ὁποῖον μαρτυρεῖ μικρόσωμον ἄγαλμα τοῦ αὐτοῦ περίπου ὕψους μὲ τὰ ἄλλα ἀντίγραφα, βλ. τὰς παρατηρήσεις τοῦ FUCHS, σ. 207 σημ. 11.

6 Βλ. BECATTI, Meidias. Un manierista antico, Firenze 1947.

7 Εἰς τὸν Καλλίμαχον τὴν ἀποδίδουν ὁ REINACH, Recueil des têtes antiques, σ. 92 κ.ἑξ., ὁ RIZZO, Thiasos, σ. 38 κ.ἑξ., ὁ SCHRADER, Phidias, σ. 325 κ.ἑξ., ὁ PICARD, Manuel II, σ. 615 κ.ἑξ., καὶ ὁ FUCHS, ἔ.ἀ. Οἱ πλεῖστοι τὴν ἀποδίδουν εἰς τὸν Ἀλκαμένην, θεωροῦντες τὸν τύπον ὡς τὴν «ἐν Κήποις» (Furtwängler, Klein, Ducati), ἄλλοι τὴν ἀποδίδουν εἰς τὸν Πολύκλειτον (Lippold, Arndt, Schmidt) ἢ τὸν Κάλαμιν (Winter) ἢ τὸν παλαιότερον Πραξιτέλην (E. Curtius, Bieber).

8 VITRUVIUS, IV 1, 10.

9 SCHRADER, Phidias, σ. 314. W. FUCHS, ἔ.ἀ. σ. 207. PICARD, Manuel II, σ. 622 κλπ.

Κεφαλὴ Ἀφροδίτης. Μουσ. Ἀκροπόλεως ἀρ. 244.

θεωρῶ τὴν ἐποχὴν τῶν Φλαβίων. Ἴσως τὸ ἀντίγραφον νὰ εἶναι σύγχρονον προτομῆς νέου τῆς πρωίμου Φλαβιανῆς ἐποχῆς προερχομένης ἐκ τοῦ Λόφου τῶν Νυμφῶν καὶ ἀποκειμένης εἰς τὸ Μουσεῖον τῆς Ἀγορᾶς [1].

Τοιουτοτρόπως τὸ νέον ἀντίγραφον ἔρχεται νὰ προστεθῇ εἰς τὸν κατάλογον τῶν πολυαρίθμων ἀντιγράφων τῆς αὐτοκρατορικῆς ἐποχῆς, τῶν ἀνευρεθέντων εἰς τὰς Ἀθήνας, χάρις δὲ εἰς τὸ γεγονὸς τῆς πιστότητός του χρησιμεύει ὡς ἀπόδειξις τῆς ὀρθότητος τῆς ὑποθέσεως τῶν THOMPSON [2] καὶ FUCHS [3], ὅτι τὸ πρωτότυπον καὶ κατὰ τοὺς αὐτοκρατορικοὺς χρόνους ἐξηκολούθει νὰ εὑρίσκεται εἰς τὰς Ἀθήνας.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΣΠ. ΔΟΝΤΑΣ

1 E. HARRISON, Athenian Agora, τόμ. I Portrait Sculpture, ἀρ. 14, πίν. 11 καὶ σ. 16 (παρόμοιος εἶναι ἐδῶ καὶ ὁ σχηματισμὸς τοῦ κάτω βλεφάρου μὲ «slight flange» ὅπως εἰς τὸν νέον τῆς Ἀγορᾶς. Τὸ χαρακτηριστικὸν αὐτό, κατὰ τὴν Harrison, ἀπαντᾷ καὶ εἰς ἄλλας εἰκονιστικὰς κεφαλὰς τοῦ 1ου μ.Χ. αἰ. καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ 2ου).

2 Hesperia 1953, σ. 54.

3 Ἔ.ἀ. σ. 217, Nachtrag.

ΑΙ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΑΙ ΤΩΝ ΑΓΙΩΝ ΤΕΣΣΑΡΑΚΟΝΤΑ ΕΙΣ ΤΗΝ ΑΧΕΙΡΟΠΟΙΗΤΟΝ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Ἐπὶ τῆς πρὸς νότον ὄψεως τῆς νοτίας κιονοστοιχίας εἰς τὴν βασιλικὴν τῆς Ἀχειροποιήτου Θεσσαλονίκης διεσώθη σειρὰ τοιχογραφιῶν, αἱ ὁποῖαι εἰκονίζουν ἀριθμὸν μορφῶν ἐκ τῶν Τεσσαράκοντα μαρτύρων, τῶν εὑρόντων τὸν θάνατον εἰς τὴν Σεβάστειαν ἐπὶ αὐτοκράτορος Λικινίου.

Αἱ τοιχογραφίαι αὐταὶ ἔχουν δυστυχῶς σφυροκοπηθῆ ὑπὸ τῶν Τούρκων διὰ νὰ συγκρατηθῇ τὸ ἐπίχρισμα, τὸ ὁποῖον ἄλλοτε τὰς ἐκάλυπτεν. Αἱ εἰκόνες εἶχον ἀποκαλυφθῆ πρὸ πολλῶν ἐτῶν, ἄγνωστον ἀκριβῶς πότε, ἴσως κατὰ τὰς ἐπισκευὰς τοῦ 1912. Ἡ ἐπελθοῦσα ὅμως χρησιμοποίησις τῆς Ἀχειροποιήτου διὰ τὴν στέγασιν διαφόρων κατὰ καιροὺς προσφύγων καὶ αἱ ἄλλαι περιπέτειαι τοῦ μνημείου εἶχον εἰς τοιοῦτο σημεῖον ἀμαυρώσει τὰς εἰκόνας αὐτάς, ὥστε νὰ διαφύγουν τὴν προσοχὴν τῶν ἐρευνητῶν καὶ νὰ θεωροῦνται ὡς ἐντελῶς κατεστραμμέναι καὶ ἄνευ ἰδιαιτέρας σημασίας.

Ἐπωφελούμενος τῆς διαμονῆς εἰς τὴν Θεσσαλονίκην, χάριν ἄλλων ἐργασιῶν, τοῦ εἰδικοῦ καλλιτέχνου συντηρητοῦ τῶν βυζαντινῶν ζωγραφικῶν ἔργων κ. Φ. Ζαχαρίου καὶ μὲ τὴν θερμὴν συμπαράστασιν τῆς Διευθύνσεως Ἀναστηλώσεως τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας [1], κατώρθωσα νὰ ἔλθουν καὶ πάλιν εἰς φῶς αἱ τοιχογραφίαι αὐταί.

Παρὰ τὰς σοβαράς των καταστροφὰς ἀπὸ τὰ σφυροκοπήματα, αἱ γραπταὶ μορφαὶ αὗται παρουσιάζουν μέγιστον ἐνδιαφέρον ἀπὸ ἀπόψεως καλλιτεχνικῆς καὶ αὐταὶ καθ᾽ ἑαυτάς, ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν σημασίαν των, λόγῳ τῆς θέσεως, πού, ὅπως θὰ ἴδωμεν, κατέχουν εἰς τὴν ἐξέλιξιν τῆς ζωγραφικῆς τῆς Θεσσαλονίκης κατὰ τοὺς χρόνους τοὺς προηγηθέντας τῆς μεγάλης Παλαιολογείου ἀκμῆς, τῆς ὁποίας αὗται ἀποτελοῦν μίαν ἐξόχως ἐνδιαφέρουσαν προβαθμίδα.

I

Ἐπὶ τοῦ τοίχου, τοῦ σχηματίζοντος τὰ τόξα τῆς νοτίας κιονοστοιχίας, ἡ διάταξις τῶν εἰκόνων τῶν Ἁγίων Τεσσαράκοντα ἔχει ὡς ἑξῆς: Ὑπεράνω τῆς κορυφῆς ἑκάστου τόξου εὑρίσκεται ἡ μορφὴ ἑνὸς ἁγίου ἐν προτομῇ ἐντὸς κύκλου (στηθάριον), μεταξὺ δὲ τῶν τόξων, ὑπεράνω δηλαδὴ ἑκάστου κίονος, εἰκονίζεται ἀνὰ εἷς ὁλόσωμος ὄρθιος ἅγιος. Οὕτω ἔχομεν ἐκεῖ μίαν ρυθμικὴν ἐναλλαγὴν προτομῶν καὶ ὀρθίων μορφῶν,

1 Τὸν Διευθυντὴν τῆς Ὑπηρεσίας Ἀναστηλώσεως κ. Ε. Στίκαν θέλω καὶ ἀπὸ τῆς θέσεως αὐτῆς θερμότατα νὰ εὐχαριστήσω διὰ τὴν προθυμίαν του νὰ μὲ βοηθήσῃ μὲ κάθε τρόπον εἰς τὴν ἐργασίαν μου. Βαθεῖα ἐξ ἄλλου εἶναι ἡ εὐγνωμοσύνη μου πρὸς τὸν φίλον καλλιτέχνην κ. Φ. Ζαχαρίου, ὁ ὁποῖος διὰ τοῦ ἐπιστημονικοῦ καὶ ἀριστοτεχνικοῦ καθαρισμοῦ τῶν τοιχογραφιῶν τούτων τὰ μάλιστα συνέβαλεν εἰς τὴν μελέτην αὐτῶν. Χάριτας τέλος ὀφείλω εἰς τὸν Ἔφορον Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων Μακεδονίας κ. Σ. Πελεκανίδην διὰ τὸ ἐνδιαφέρον του καὶ τὴν συμπαράστασίν του κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν εἰς τὴν Ἀχειροποίητον ἐργασιῶν.

ἐναρμονιζομένων κατὰ τρόπον λίαν ἐπιτυχῆ πρὸς τὰς δημιουργηθείσας ὑπὸ τοῦ ἀρχιτέκτονος ἐπιφανείας (εἰκ. 1 - 4) [1].

Σήμερον σώζονται ἐκεῖ 18 ἐν συνόλῳ εἰκόνες, ἤτοι 9 προτομαὶ καὶ 9 ὁλόσωμοι μορφαί. Ἀλλὰ καὶ ὅταν ἡ ἐπὶ τῆς τοξοστοιχίας σειρὰ τῶν τοιχογραφιῶν ἦτο πλήρης εἰκονίζοντο ἐκεῖ εἰκοσιτέσσαρες μόνον ἐκ τῶν Τεσσαράκοντα μαρτύρων, καὶ τοῦτο

1 2 3 4

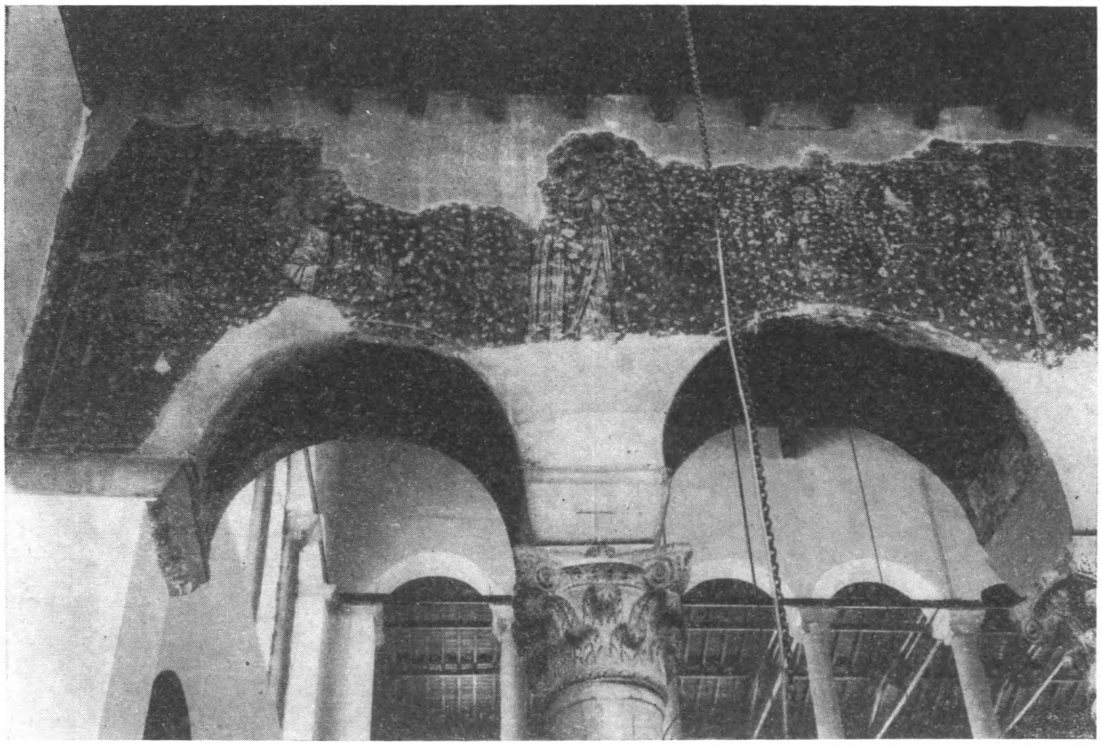

Εἰκ. 1. Ἡ δυτικὴ ὁμὰς τῶν τοιχογραφιῶν. Μορφαὶ 1 - 4.

διότι τὰ τόξα τῆς κιονοστοιχίας εἶναι δώδεκα καὶ οἱ μεταξὺ αὐτῶν χῶροι δώδεκα. Αἱ ὑπόλοιποι δεκαὲξ μορφαί, διὰ νὰ συμπληρωθῇ ὁ ἀριθμὸς τῶν Τεσσαράκοντα, θὰ εὑρίσκοντο ἴσως εἰς τὰς στενὰς πλευρὰς τοῦ νοτίου κλίτους, ἀνατολικὴν καὶ δυτικήν, πιθανώτερον ὅμως εἰς τὸν νότιον τοῖχον τοῦ κλίτους τούτου.

Ἐκ τῶν 18 σωζομένων σήμερον μορφῶν 2 προτομαὶ καὶ 2 ὁλόσωμοι ἅγιοι, κατὰ τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον τῆς κιονοστοιχίας, εἶναι λίαν κατεστραμμέναι, ὥστε νὰ μὴ δύναται νὰ γίνῃ περὶ αὐτῶν λόγος. Αἱ λοιπαὶ καλῶς ὁπωσδήποτε διατηρούμεναι τοιχογραφίαι ἀποτελοῦν σήμερον δύο ὁμάδας. Ἡ μεγαλυτέρα, περιλαμβάνουσα 12 ἁγίους, εὑρίσκεται κατὰ τὸ δυτικὸν ἄκρον τῆς τοξοστοιχίας (εἰκ. 1 - 3), ἡ δὲ μικροτέρα, εὑρισκομένη εἰς τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον, ἀποτελεῖται ἀπὸ 6 μορφάς, ἐκ τῶν ὁποίων 3 εἶναι ἐντελῶς κατε-

1 Οἱ εἰς τὸ ἄνω μέρος τῶν εἰκόνων 1 - 4 ἀριθμοὶ ἀντιστοιχοῦν πρὸς τὸν αὔξοντα τῆς εἰς τὰς σελ. 8 - 10 ἀναγραφῆς τῶν σωζομένων μορφῶν καὶ δεικνύουν τὴν ἀκριβῆ θέσιν ἑκάστης αὐτῶν.

στραμμέναι, μιᾶς δὲ ἀκόμη σώζεται μόνον τὸ κάτω ἥμισυ (εἰκ. 4). Κατὰ τὸ δυτικὸν ἄκρον τῆς τοξοστοιχίας, εἰς τὸν χῶρον τὸν ἀπομένοντα μεταξὺ τῆς γωνίας καὶ τοῦ πρώτου ἀπὸ Δ. πρὸς Α. τόξου, εἰκονίζεται ὑψηλὸν μανουάλιον μὲ ἐξωγκωμένον ἀτρακτοειδὲς σῶμα στηριζόμενον ἐπὶ τριῶν ποδῶν καὶ φέρον ἄνω λευκὴν ἀνημμένην λαμπάδα (εἰκ. 13. Πβλ. καὶ εἰκ. 1 ἀριστερά).

4 5 6 7

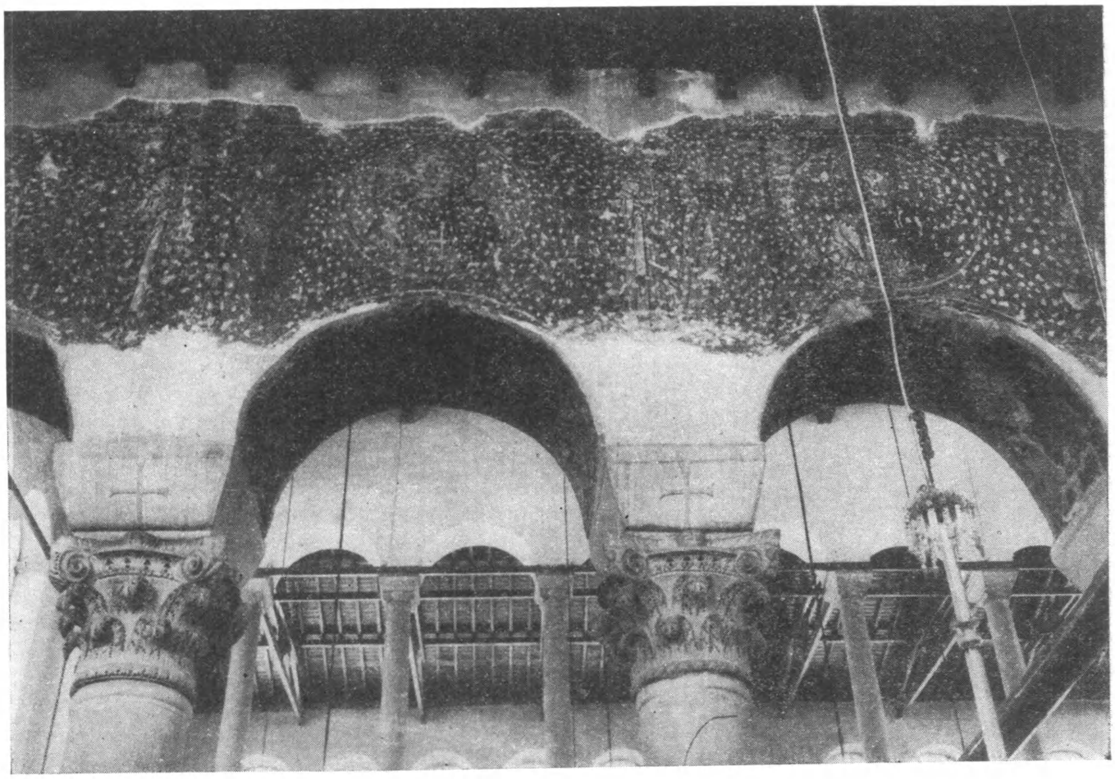

Εἰκ. 2. Ἡ δυτικὴ ὁμὰς τῶν τοιχογραφιῶν. Μορφαὶ 4 - 7.

Αἱ μετὰ τὸ μανουάλιον ἀκολουθοῦσαι εἰκόνες τῶν Τεσσαράκοντα μαρτύρων εἶναι κατὰ σειράν, ἐξ ἀριστερῶν πρὸς τὰ δεξιά, εἰς μὲν τὴν δυτικὴν ὁμάδα αἱ ἑξῆς:

1) *Ὁ Ἅγιος* [Θεόδου]*λος*. Προτομή (εἰκ. 5). Τούτου δὲν σώζεται ἡ κεφαλή, ἐκ δὲ τοῦ ὀνόματος ἀπέμειναν μόνον τὰ τρία τελευταῖα γράμματα. Εἰς τοὺς γνωστοὺς καταλόγους τῶν ὀνομάτων τῶν Ἁγίων Τεσσαράκοντα [1], εἰς τοὺς ὁποίους ὅμως ὑπάρχουν ἀρκεταὶ ἀπὸ τοῦ ἑνὸς εἰς τὸν ἄλλον διαφοραί, δύο μόνον ἔχουν ὄνομα μὲ κατάληξιν *λος*,

1 Διὰ τὸν κατάλογον τῶν ὀνομάτων ἐχρησιμοποίησα ἀφ' ἑνὸς τὴν Διαθήκην τῶν Ἁγίων Τεσσαράκοντα, δημοσιευμένην ἐν P. LAMBECII, Commentariorum de august. bibliotheca caesarea Vindobonensi libri I - VIII. Edit. altera studio et opera A. F. KOLLARII, IV, Vindobonae 1778, 234, ἀφ' ἑτέρου δὲ τὴν ἀναγραφὴν ἐν H. DELEHAYE, Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae Bruxellis 1902, 521. 41 κ.ἑξ. Τὴν δημοσίευσιν τῶν A. ABICHT - H. SCHMIDT ἐν Archiv für slavische Philologie, 18, 1896, δὲν ἠδυνήθην νὰ ἴδω. Κατάλογος τῶν ὀνομάτων, μὲ πολλὰς ὅμως ἀλλοιώσεις, παρατίθεται καὶ εἰς τοῦ Κ. ΔΟΥΚΑΚΗ, Μέγας Συναξαριστής. Μάρτιος, 151. Ὁ κατάλογος οὗτος δὲν περιέχεται εἰς τὸν Νέον Θησαυρόν, ἀπὸ τὸν ὁποῖον ὁ Δουκάκης παρέλαβε τὴν ἐκτενῆ διήγησιν τοῦ μαρτυρίου τῶν Ἁγίων Τεσσαράκοντα.

ὁ Θεόφιλος καὶ ὁ Θεόδουλος. Δεδομένου ὅτι ἡ εἰκὼν τοῦ Θεοφίλου σώζεται εἰς τὴν Ἀχειροποίητον (εἰκ. 7), οὐδεμία δύναται νὰ ὑπάρξῃ, νομίζω, ἀμφιβολία ὅτι ὁ ἐδῶ εἰκονιζόμενος εἶναι ὁ Θεόδουλος.

2) [Ὁ Ἅγιος] *Λεόντιος*. Ὁλόσωμος ὄρθιος (πίν. 2. 1).

3) *Ὁ Ἅγιος Ἀθανάσιος*. Προτομή (πίν. 2. 2).

8 9 10 11

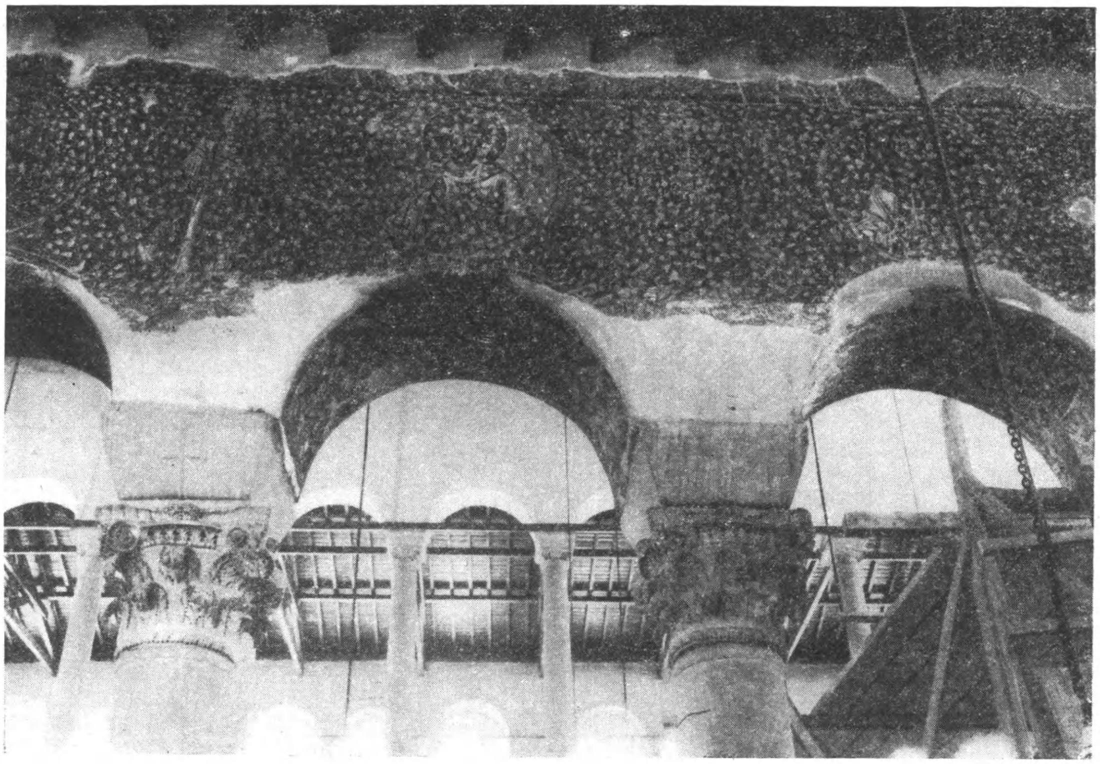

Εἰκ. 3. Ἡ δυτικὴ ὁμὰς τῶν τοιχογραφιῶν. Μορφαὶ 8 - 11.

4) *Ὁ Ἅγιος Κύριλλος*. Ὁλόσωμος ὄρθιος (πίν. 3. 1).

5) *Ὁ Ἅγιος Γοργόνιος*. Προτομή (πίν. 3. 2).

6) *Ὁ Ἅγιος Δομετιανός*. Ὁλόσωμος ὄρθιος (εἰκ. 6).

7) *Ὁ Ἅγιος Γάηος (sic)*. Προτομή (πίν. 4. 1).

8) *Ὁ Ἅγιος Θεόφιλος*. Ὁλόσωμος ὄρθιος (εἰκ. 7).

9) *Ὁ Ἅγιος Κάνδιδος*. Προτομή (εἰκ. 8).

10) *Ὁ Ἅγιος Ἠλιάδης*. Ὁλόσωμος ὄρθιος (εἰκ. 9).

11) *Ὁ Ἅγιος Ἀλέξανδρος*. Προτομή (εἰκ. 10).

12) *Ὁ Ἅγιος* .... Ὁλόσωμος ὄρθιος (εἰκ. 11).

Εἰς τὴν ἀνατολικὴν δὲ ὁμάδα εἰκονίζονται, ἐκτὸς μιᾶς προτομῆς, τῆς ὁποίας ἀπέμειναν ἐλάχιστα μόνον λείψανα, οἱ ἑξῆς:

13) *Ὁ Ἅγιος* .... Ὁλόσωμος ὄρθιος. Σώζεται σχεδὸν ὁλόκληρος πλὴν τοῦ ἄνω ἡμίσεος τῆς κεφαλῆς (εἰκ. 12).

'Ακολουθοῦν μία προτομή, τῆς ὁποίας ἐσώθη ἀσήμαντον τμῆμα, μετ' αὐτὴν λείψανα ὀρθίας μορφῆς, ἀπὸ τῆς ὀσφύος καὶ κάτω, κατόπιν δὲ

14) *Ὁ Ἅγιος Οὐαλεντῖνος*. Προτομή (πίν. 4.2). Τὸ ὄνομα τοῦτο δὲν ἀναγράφεται εἰς τοὺς γνωστούς μου καταλόγους. Εἰς αὐτοὺς εὑρίσκονται τὰ κάπως συγγενεύοντα Οὐάλης καὶ Οὐαλλέριος [1]. Ὑποθέτω ὅτι πρόκειται περὶ παραφθορᾶς ἑνὸς τούτων.

14

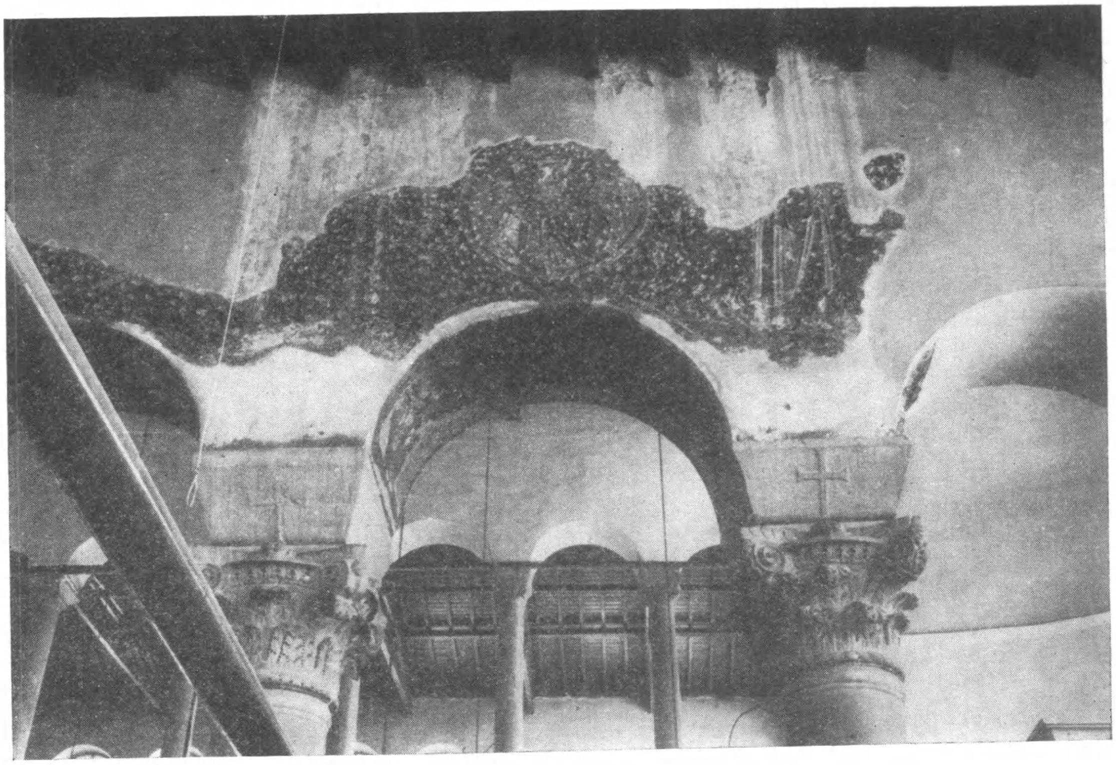

Εἰκ. 4. Ἡ ἀνατολικὴ ὁμὰς τῶν τοιχογραφιῶν.

Ἡ τυχὸν ὑπόθεσις ὅτι ὁ Οὐαλεντῖνος δὲν ἀνήκει εἰς τὴν σειρὰν τῶν Τεσσαράκοντα δέον ὁπωσδήποτε ν' ἀποκλεισθῇ καὶ ἐξ ἄλλων λόγων, ἀλλὰ καὶ ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι ἅγιος μὲ τὸ ὄνομα αὐτὸ δὲν ἀναγράφεται εἰς τὸ Συναξάριον.

Μετὰ τὴν προτομὴν τέλος τοῦ Οὐαλεντίνου ἀκολουθεῖ ὀρθία μορφή, τῆς ὁποίας σώζεται τὸ κάτω μόνον σῶμα (εἰκ. 4).

Ἡ σειρὰ τῶν εἰς τὸν τοῖχον τῆς τοξοστοιχίας εἰκονιζομένων ἁγίων ἐτελείωνεν, ὡς φαίνεται, μὲ προτομὴν εὑρισκομένην ὑπεράνω τοῦ τελευταίου πρὸς Α. τόξου. Θεωρῶ τέλος πολὺ πιθανὸν ὅτι μανουάλιον ἀνάλογον πρὸς τὸ σωζόμενον εἰς τὸ δυτικὸν ἄκρον τῆς τοξοστοιχίας (εἰκ. 13) θὰ ὑπῆρχε καὶ κατὰ τὸ πρὸς Α. ἄκρον αὐτῆς.

Τὴν ὅλην τοιχογραφίαν ἔκλειεν εἰς τὴν ἄνω πλευρὰν τοῦ τοίχου τῆς τοξοστοιχίας

1 Πρβ., ἐκτὸς τῶν ἀναφερομένων εἰς τὴν σημείωσιν 1 τῆς σελ. 8, καὶ G. DE JERPHANION, Les églises rupestres de Cappadoce, Κείμενον I. 2, 314 καὶ 315.

διάκοσμος ταινία ἀποτελουμένη ἐκ μεγάλων κύκλων, οἱ ὁποῖοι πληροῦνται μὲ ἀνοικτὸν ἄνθος καὶ συνδέονται μεταξύ των δι᾿ ἄλλων μικροτέρων κύκλων ἐν εἴδει κόμβων, ἐνῷ τρίφυλλα καλύπτουν τοὺς ἑκατέρωθεν τῶν μικρῶν κύκλων ἀπομένοντας τριγωνικοὺς χώρους (εἰκ. 14).

Πρὸς συμπλήρωσιν τῆς περιγραφῆς τῶν σωζομένων εἰκόνων ἐκ τῶν Ἁγίων Τεσσαράκοντα εἶναι ἀνάγκη νὰ προσθέσωμεν ὀλίγας λέξεις περὶ τῆς στολῆς, τὴν ὁποίαν φέρουν, καὶ τοῦ τρόπου, μὲ τὸν ὁποῖον εἰκονίζονται.

Ὁ ζωγράφος, ἔχων ὑπ᾿ ὄψει ὅτι οἱ μάρτυρες οὗτοι ἦσαν πάντες στρατιωτικοί [1], πλὴν ἴσως τοῦ τεσσαρακοστοῦ, δηλαδὴ τοῦ δεσμοφύλακος (καπικλαρίου), ὁ ὁποῖος ἔλαβε τὴν θέσιν τοῦ λιποψυχήσαντος [2], εἰκόνισεν αὐτοὺς μὲ τὸ ἐκ τῆς παλαιοχριστιανικῆς ἀκόμη ἐποχῆς σύνηθες διὰ τοὺς στρατιωτικοὺς μάρτυρας ἔνδυμα. Οὗτοι πράγματι φέρουν, ὅπως καὶ οἱ στρατιωτικοὶ ἅγιοι εἰς τὰ ψηφιδωτὰ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου [3] καὶ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου [4] τῆς Θεσσαλονίκης, χιτῶνα ἐζωσμένον μὲ πλατείας χειρῖδας, ἀπὸ τὰς ὁποίας προβάλλουν αἱ στεναὶ τοῦ ἐσωτέρου ἐνδύματος, ἐπὶ δὲ τοῦ χιτῶνος χλαμύδα πορπουμένην κατὰ τὸν δεξιὸν ὦμον καὶ φέρουσαν ἔμπροσθεν πλατὺ τετράγωνον διάκοσμον ἐπίρραμμα, τὸ ταβλίον.

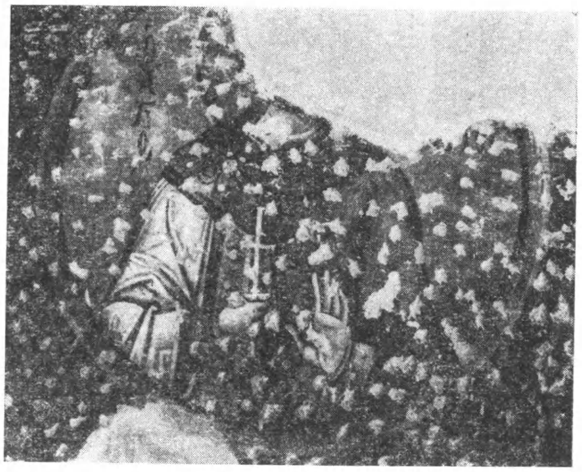

Εἰκ. 5. Ὁ Ἅγιος [Θεόδου]λος.

Διὰ τῆς δεξιᾶς [5] οὗτοι κρατοῦν σταυρόν, τὸ σύνηθες χαρακτηριστικὸν τῶν μαρτύρων [6]. Τὴν ἀριστερὰν ἔχουν ἄλλοι μὲν πρὸ τοῦ στήθους μὲ τὴν παλάμην πρὸς τὰ ἔξω [7], ἄλλοι δὲ κεκαλυμμένην ὑπὸ τῆς χλαμύδος, κάτω τῆς ὁποίας αὕτη διαγράφεται, καὶ εἰς τέλος, ὁ Δομετιανός (εἰκ. 6), κάτω ἐπίσης τῆς χλαμύδος, ἀλλὰ τεινομένην πλαγίως.

Διὰ τὴν πλήρη περιγραφὴν τῶν τοιχογραφιῶν δέον νὰ προσθέσωμεν ὅτι τὸ βάθος τοῦ τοίχου, ἐπὶ τοῦ ὁποίου προβάλλουν καὶ αἱ ὄρθιαι μορφαὶ καὶ οἱ κύκλοι μὲ τὰς προτομάς, εἶναι χρώματος βαθέος κυανοῦ, τὸ δὲ ἔδαφος, ὅπου ἵστανται οἱ ὄρθιοι ἅγιοι, ἔχει χρῶμα πράσινον. Τὸ βάθος περὶ τὰς προτομὰς τῶν ἐντὸς κύκλων εἰκονιζομένων ἁγίων εἶναι ἐναλλὰξ πράσινον ἀνοικτὸν καὶ βαθὺ ἐρυθρόν.

1 Delehaye, Synax. Eccl. Const. 521 : *Οὗτοι γὰρ ἐκ διαφόρων πατρίδων ὄντες ὑφ᾿ ἑνὶ τάγματι ἐστρατεύοντο.*

2 Αὐτόθι, 522 : *ὁ παρατηρῶν αὐτοὺς δήμιος καὶ φυλάττων εὐθὺς μετὰ τῶν ἁγίων ἀντὶ τοῦ λείποντος κατέστησεν ἑαυτόν*... Πρβ. αὐτόθι καὶ σ. 521, στ. 45 Ἐπίσης Jerphanion, ἔ.ἀ. Κείμενον, II. 1, 168.

3 Ch. Diehl - M. le Tourneau - H. Saladin, Les monuments chrétiens de Salonique, Paris 1918, Λεύκωμα, πίν. I. 1, II. 1, 2. Βλ. καὶ τὴν ἔγχρωμον ἀπεικόνισιν ἐν W. F. Volbach - M. Hirmer, Früchristliche Kunst, München 1958, πίν. 126.

4 Γ. καὶ Μ. Σωτηρίου, Ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης, Ἀθῆναι 1952, Λεύκωμα, πίν. 60 - 67.

5 Ἐξαίρεσιν μόνον ἀποτελεῖ εἰς τὰς σωζομένας εἰκόνας ὁ Ἅγιος Γοργόνιος, ὁ ὁποῖος κρατεῖ τὸν σταυρὸν διὰ τῆς ἀριστερᾶς.

6 Πρβ. G. de Jerphanion, La voix des monuments. Nouvelle série, Roma - Paris 1938, 308.

7 Καὶ πάλιν πλὴν τοῦ Ἁγίου Γοργονίου, ἔχοντος εἰς τὴν θέσιν αὐτὴν τὴν ἀριστεράν.

II

Προτοῦ ἐξετάσωμεν τὴν τεχνοτροπίαν τῶν τοιχογραφιῶν τούτων καὶ τὰ ἐξ αὐτῆς προκύπτοντα ζητήματα, εἶναι ἀνάγκη νὰ σταθῶμεν ἐπ' ὀλίγον εἰς τὸν τρόπον τῆς διατάξεως τῶν μορφῶν ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας τοῦ τοίχου τῆς τοξοστοιχίας (εἰκ. 1 - 4).

Ἡ διάταξις αὐτὴ τῶν ἁγίων ἐναλλὰξ εἰς προτομὰς ἐντὸς κύκλων ὑπεράνω ἑκά-

Εἰκ. 6. Ὁ Ἅγιος Δομετιανός.

Εἰκ. 7. Ὁ Ἅγιος Θεόφιλος.

στου τόξου καὶ εἰς ὁλοσώμους ὀρθίας μορφὰς μεταξὺ τῶν τόξων εἶναι, καθ' ὅσον γνωρίζω, μοναδικὴ εἰς τὰς ἐξεταζομένας τοιχογραφίας. Ἐγὼ τουλάχιστον δὲν θὰ ἠδυνάμην ν' ἀναφέρω ἄλλο ἀνάλογον παράδειγμα. Εἶναι ἀληθὲς ὅτι ἡ τοποθέτησις τῶν ὀρθίων μορφῶν μεταξὺ τῶν τόξων ἐνθυμίζει κάπως τὴν διάταξιν τῶν ἀπολεσθέντων ψηφιδωτῶν τῆς βορείας μικρᾶς κιονοστοιχίας εἰς τὸν Ἅγιον Δημήτριον τῆς Θεσσαλονίκης [1], ὅπου μάλιστα εὑρίσκοντο ὑπεράνω τῶν τόξων καὶ ἀνάλογοι προτομαὶ ἐντὸς κύκλων [2]. Ἐκεῖ ὅμως δὲν ὑπῆρχεν ἡ ἀπόλυτος ἀκρίβεια καὶ ἡ ἀδιατάρακτος ἐναλλαγὴ ὀρθίων

1 Βλ. Θ. ΟΥΣΠΕΝΣΚΙ εἰς τὸ Δελτίον (Ἰζβέστια) τοῦ Ρωσικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου Κωνσταντινουπόλεως 14, 1909, πίν. I - III, VI - X, XII. Προχείρως καὶ ἐν DIEHL - LE TOURNEAU - SALADIN, ἔ.ἀ. Λεύκωμα, πίν. XXXI, XXXIV. 1.

2 ΟΥΣΠΕΝΣΚΙ, ἔ.ἀ. πίν. VII - IX. DIEHL - LE TOURNEAU - SALADIN, ἔ.ἀ. πίν. XXXI. 3, XXXII. 1, XXXIV. 1.

μορφῶν καὶ προτομῶν ἐντὸς κύκλων, ὅπως τὴν βλέπομεν εἰς τὰς ἐξεταζομένας τοιχογραφίας, καὶ τοῦτο διότι τὰ μνημονευθέντα ψηφιδωτὰ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου, ἀνήκοντα εἰς διαφόρους ἐποχάς, δὲν ἠκολούθουν, ὡς φαίνεται, ἑνιαῖον πρόγραμμα διακοσμήσεως.

Εἶναι ὅμως ἄξιον παρατηρήσεως τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ τεχνίτης τῆς Ἀχειροποιήτου

Εἰκ. 8. Ὁ Ἅγιος Κάνδιδος.

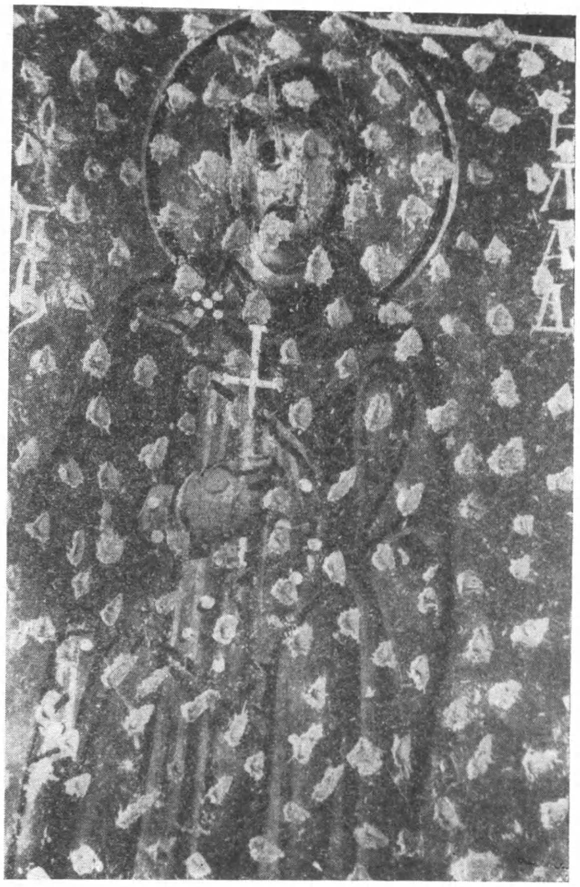

Εἰκ. 9. Ὁ Ἅγιος Ἠλιάδης.

προετίμησε τὴν κατὰ παράταξιν ἀπεικόνισιν τῶν Τεσσαράκοντα μαρτύρων. Καὶ ἂν μὲν ἐπρόκειτο περὶ διαφόρων ἁγίων οὐδεμίαν ἐχόντων μεταξύ των σχέσιν τὸ πρᾶγμα δὲν θὰ εἶχεν ἰδιαιτέραν σημασίαν. Προκειμένου ὅμως περὶ τῆς ὁμάδος τῶν Ἁγίων Τεσσαράκοντα, ἡ περίπτωσις τῆς Ἀχειροποιήτου εἶναι λίαν ἐνδιαφέρουσα. Ὁ ζωγράφος δηλαδὴ τῶν τοιχογραφιῶν αὐτῶν ἠγνόησε τὴν ἀπὸ τοῦ 10ου ἀκόμη αἰῶνος, ἂν μὴ καὶ παλαιότερον δημιουργηθεῖσαν, εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν πιθανώτατα, γνωστὴν ἑνιαίαν σύνθεσιν, τὴν παριστάνουσαν τοὺς μάρτυρας γυμνοὺς ἐντὸς τῆς παγωμένης λίμνης, ὅπως τὴν βλέπομεν ἀπηρτισμένην εἰς τὸ μεσαῖον φύλλον τοῦ ἐλεφαντίνου τριπτύχου τοῦ ἀποκειμένου εἰς τὸ Ἐρμιτὰζ τοῦ Λένινγκραδ [1] καὶ εἰς τὸ πιστὸν αὐτοῦ

[1] Ἀπεικόνισις ἐν A. Goldschmidt - K. Weitzmann, Die byzantinischen Elfenbeinskulpturen, II, Berlin 1934, πίν. III. 9. Πρβ. καὶ Κείμενον, σ. 27.

ἀντίγραφον ἐπὶ τῆς ἐλεφαντίνης πλακὸς τοῦ Μουσείου τοῦ Βερολίνου [1], ἔργα ἀντιγράφοντα πιθανῶς, κατὰ τὴν γνώμην τοῦ WULFF, μικρογραφίαν χειρογράφου ἢ φορητὴν εἰκόνα [2]. Ἡ ἑνιαία δὲ αὐτὴ σύνθεσις, μὲ τὴν ζωηρὰν κίνησιν καὶ τὸν ἐντόνως δραματικὸν χαρακτῆρα, ἠὐνοήθη ὅλως ἰδιαιτέρως, λόγῳ πιθανώτατα τῆς δραματικότητός της, ἀπὸ τὴν μακεδονικὴν ζωγραφικήν, ὅπως μαρτυροῦν αἱ ἀπὸ τοῦ 13ου αἰῶνος καὶ ἐφεξῆς

Εἰκ. 10. Ὁ Ἅγιος Ἀλέξανδρος.

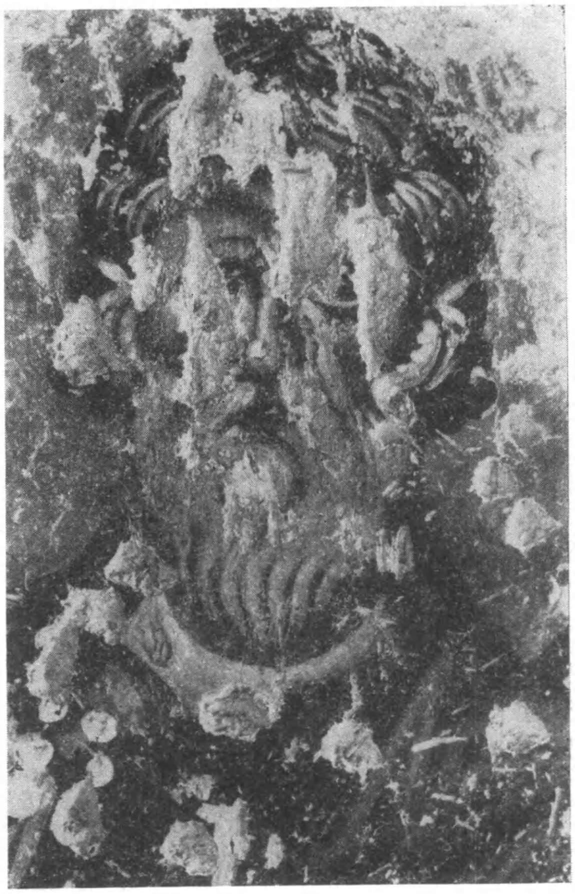

Εἰκ. 11. Ἅγιος ἄγνωστος.

διασωθεῖσαι πολυάριθμοι τοιχογραφίαι εἰς τὰς ἐκκλησίας καὶ αὐτῆς τῆς Θεσσαλονίκης [3] καὶ γενικώτερον τῆς Μακεδονίας καὶ τῆς Σερβίας [4]. Δέον τέλος νὰ προστεθῇ ὅτι ἡ παράστασις αὐτὴ τῶν μαρτύρων ἐντὸς τῆς παγωμένης λίμνης ἀπετέλει μέρος σειρᾶς εἰκόνων διηγουμένων καθ' ὅλην αὐτῆς τὴν ἔκτασιν τὴν ἱστορίαν τῶν μαρτυρίων τῶν

1 Ἀπεικόνισις ἐν GOLDSCHMIDT - WEITZMANN, ἔ.ἀ. πίν. III. 10 καὶ Κείμενον, σ. 27. Προχείρως καὶ ἐν G. SCHLUMBERGER, L'épopée byzantine, I, σ. 589. Τελευταῖον ὁ TALBOT RICE τὸ τοποθετεῖ, ὄχι, ὅπως νομίζω, μὲ μεγάλην πιθανότητα, εἰς τὸ μεταξὺ τοῦ 11ου καὶ τοῦ 13ου αἰῶνος χρονικὸν διάστημα. D. TALBOT RICE - M. HIRMER, Kunst aus Byzanz, München 1959, πίν. 116, 117 καὶ κείμενον ἐπεξηγηματικὸν εἰς τὸ τέλος, σ. 66, ἀριθ. 116, 117.

2 O. WULFF, Altchristliche und byzantinische Kunst, II, 613.

3 Τοιχογραφία ἀνέκδοτος εἰς τὸν νάρθηκα τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων Θεσσαλονίκης (εὐθὺς μετὰ τὸ 1315).

4 Ὅπως π.χ. εἰς τὴν Ζίτσαν, Βοντοσά, Σοπότσανι, Γκράντακ, Στουντένιτσα, Ντέτσανι, Λέσνοβο κ.ἄ.

Ἁγίων Τεσσαράκοντα, σειρᾶς, ἡ ὁποία ἐμφανίζεται ἀπηρτισμένη ἤδη κατὰ τὸν 11ον αἰῶνα εἰς τὰς τοιχογραφίας τῆς κόγχης καὶ τῆς καμάρας τῆς Προθέσεως εἰς τὴν Ἁγίαν Σοφίαν τῆς Ἀχρίδος [1].

Ἡ κατὰ παράταξιν ὅμως ἀπεικόνισις αὐτὴ τῶν Τεσσαράκοντα μαρτύρων, ἄλλων εἰς προτομὰς καὶ ἄλλων ὁλοσώμων, τὴν ὁποίαν προετίμησεν ὁ ζωγράφος τῆς Ἀχειρο-

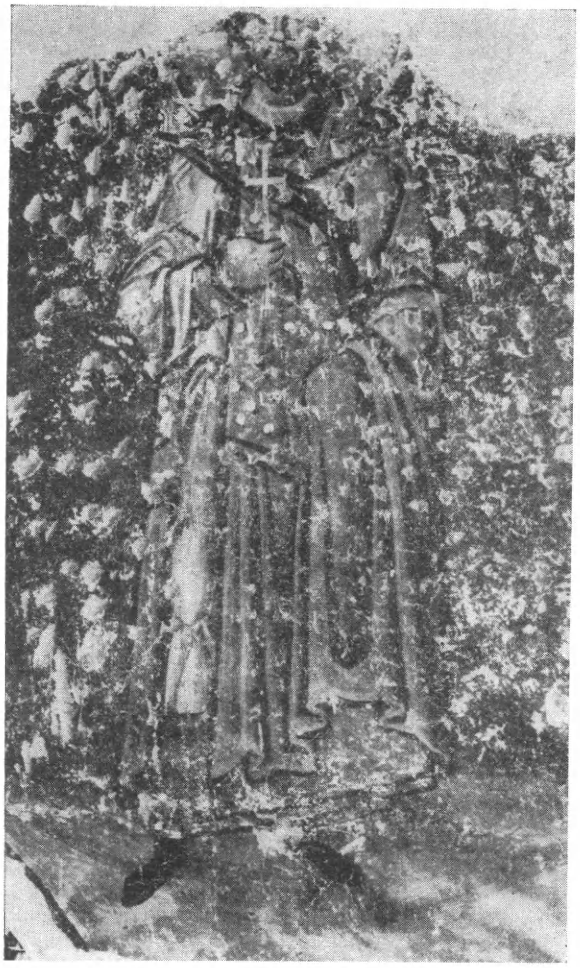

Εἰκ. 12. Ἅγιος ἄγνωστος.

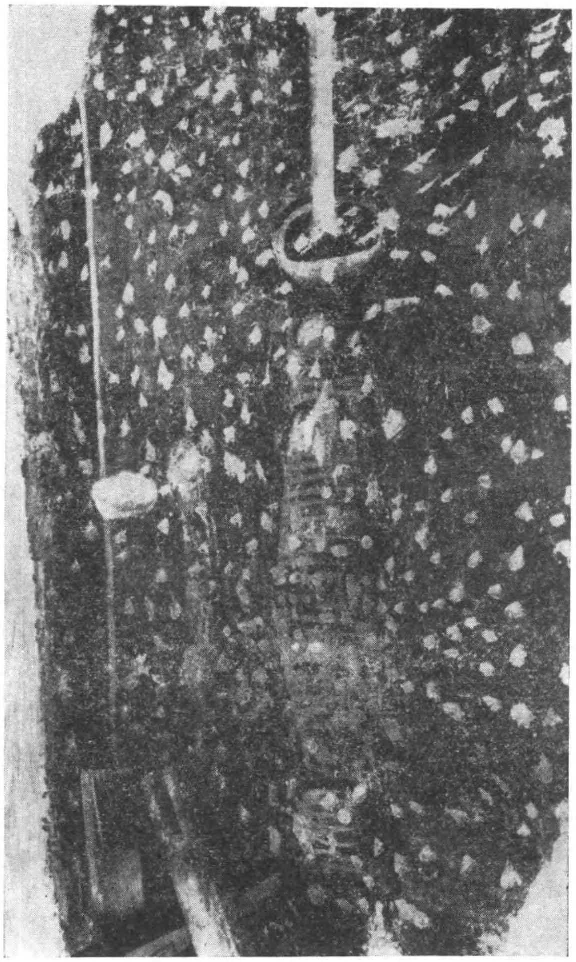

Εἰκ. 13. Μανουάλιον κατὰ τὸ δυτικὸν ἄκρον τῆς τοξοστοιχίας.

ποιήτου, εἶναι δημιούργημα τῆς Ἀνατολῆς καὶ ἰδιαιτέρως τῆς μοναστικῆς τέχνης τῆς Καππαδοκίας. Πράγματι, εἰς τὴν ἐκκλησίαν τοῦ Ἁγίου Θεοδώρου τῆς περιοχῆς τοῦ Οὐρκιούπ, τῆς ὁποίας ἡ ἀρχαϊκὴ διακόσμησις δύναται ν' ἀναχθῇ, κατὰ τὸν JERPHANION, εἰς τὰ τέλη ἴσως τοῦ 9ου αἰῶνος [2], οἱ Τεσσαράκοντα μάρτυρες εἰκονίζονται ἐν

1 Βλ. P MILJKOVIĆ - PEPEK, Matériaux sur l'art macédonien du moyen âge. Les fresques du sanctuaire de Sainte Sophie d'Ohrid (σερβ. μετὰ γαλλ. περιλήψεως) ἐν Recueil des travaux (Sbornik) du Musée Archéologique de Skopje, 1, 1955, 61 κ.ἑξ. 68, σ. 62-63, εἰκ. 19, 20 καὶ πίν. XXVIII - XXXI. Πρβ. καὶ τὸ σχῆμα III, ἀριθ. 7 - 12.

2 G. DE JERPHANION, Les églises rupestres de Cappadoce, Κείμενον, II. 2, 415.

προτομῇ ἐντὸς κύκλων [1]. Περὶ τὸ τρίτον ὅμως τέταρτον τοῦ 10ου αἰῶνος εἰς τὴν νέαν ἐκκλησίαν τοῦ Τοκαλὲ εὑρίσκομεν τοὺς ἁγίους τούτους εἰκονιζομένους ἄλλους μὲν ὁλοσώμους εἰς τὸ τύμπανον τῆς καμάρας καὶ ἄλλους ἐν προτομῇ ἐντὸς κύκλων ἐπὶ τοῦ μεταξὺ τῶν τόξων τοίχου [2]. Τὴν ἐμμονὴν τέλος τῆς καππαδοκικῆς εἰκονογραφίας εἰς τὴν μεμονωμένην ἀπεικόνισιν ἑκάστου τῶν μαρτύρων τούτων δεικνύουν αἱ κατὰ τὸ ἔτος 1216 ἐκτελεσθεῖσαι τοιχογραφίαι εἰς τὸν ναὸν τῶν Ἁγίων Τεσσαράκοντα πλησίον τοῦ Σουβές, τῆς ἀρχαίας Σοβέσου. Εἰς τὰς δύο δηλαδὴ πλευρὰς ἐπιμήκους καμάρας παριστάνονται οἱ Τεσσαράκοντα μάρτυρες, ὁ εἷς πλησίον τοῦ ἄλλου, ὄρθιοι, γυμνοί, μὲ βραχὺ μόνον περίζωμα περὶ τὴν ὀσφύν, εἰς δὲ τὸ τύμπανον τῆς ἰδίας καμάρας τὸ ἐπεισόδιον τοῦ λιποψυχήσαντος συντρόφου των καὶ τῆς ἀντικαταστάσεώς του ὑπὸ τοῦ δεσμοφύλακος [3]. Ἂν ὅμως ἐξετάσῃ τις τὰς παρατεταγμένας αὐτὰς μορφὰς τῶν μαρτύρων εἰς τὴν ἐκκλησίαν ταύτην τῆς Καππαδοκίας, θὰ πεισθῇ ἀπολύτως, ὅτι ὁ ζωγράφος εἶχεν ὑπ' ὄψει του πρότυπον παριστάνον τὴν ἑνιαίαν σύνθεσιν κατὰ τρόπον ἐντελῶς ἀνάλογον πρὸς τὰ ἐλεφάντινα ἀνάγλυφα τοῦ Λένινγκραδ καὶ τοῦ Βερολίνου, περὶ τῶν ὁποίων ἀνωτέρω ἐγένετο λόγος. Τοῦτο ἐπιβεβαιοῦται καὶ ἀπὸ τὴν παράστασιν τοῦ λιποψυχήσαντος καὶ τοῦ δεσμοφύλακος ἐπὶ τοῦ τυμπάνου, παράστασιν ἀποτελοῦσαν μέρος ἀναπόσπαστον τῆς ἑνιαίας συνθέσεως, ὅπως δεικνύουν ἰδίως αἱ μακεδονικαὶ τοιχογραφίαι. Ὁ ζωγράφος ὅμως τῆς καππαδοκικῆς ἐκκλησίας διέλυσε, κατά τινα τρόπον, τὴν ἑνιαίαν σύνθεσιν τοῦ προτύπου του εἰς μεμονωμένας κατὰ παράταξιν μορφάς, χωρὶς νὰ μεταβάλῃ οὔτε τὸν τρόπον τῆς ἀπεικονίσεώς των γυμνῶν μὲ μόνον τὸ περίζωμα, ἐν μέρει δὲ οὔτε καὶ τὰς χειρονομίας των.

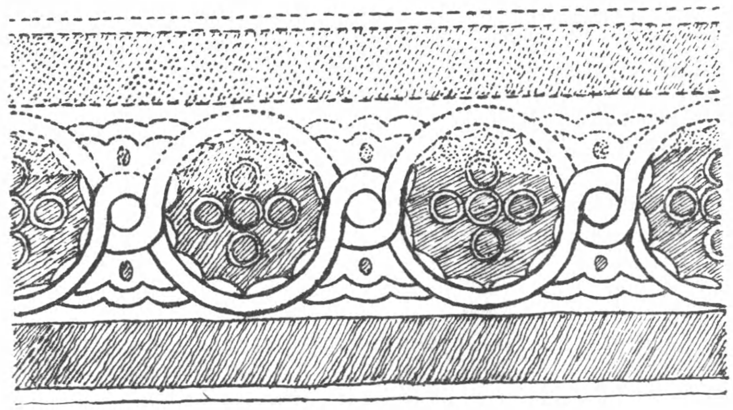

Εἰκ. 14. Κόσμημα κατὰ τὴν ἄνω παρυφὴν τῆς τοξοστοιχίας (πρβ. εἰκ. 3).

Ἐπανερχόμενοι τώρα εἰς τὰς τοιχογραφίας τῆς Ἀχειροποιήτου, παρατηροῦμεν ὅτι ἡ κατὰ παράταξιν ἀπεικόνισις τῶν μαρτύρων ὀφείλεται πιθανώτατα εἰς τὴν ἰδίαν ἐκείνην ἀνατολικὴν καὶ ἰδιαιτέρως καππαδοκικὴν ἐπίδρασιν, τὴν ὁποίαν διεπιστώσαμεν κατὰ τὰ τέλη τοῦ 12ου αἰῶνος εἰς τὴν εἰκονογραφίαν ἄλλου μακεδονικοῦ μνημείου, εἰς τὰς τοιχογραφίας δηλαδὴ τῆς βασιλικῆς τῶν Σερβίων [4], ὅπως καὶ εἴς τινα μακεδονικὰ ζωγραφικὰ ἔργα τοῦ 13ου καὶ τοῦ 14ου αἰῶνος [5].

1 JERPHANION, ἔ.ἀ. Κείμενον, II. 1, 25 κ.ἑξ. Λεύκωμα 3ον, πίν. 147.

2 Αὐτόθι, Λεύκωμα 2ον, πίν. 71, 72, 87. 2. Βλ. καὶ Κείμενον, I. 2, 313 κ.ἑξ.

3 Αὐτόθι, Λεύκωμα 3ον, πίν. 161. 3, 4. Κείμενον, II, 1, 167 κ.ἑξ.

4 Βλ. Α. ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΥ, Τὰ μνημεῖα τῶν Σερβίων Ἀθῆναι 1957, 65 κ.ἑξ.

5 Αὐτόθι, 72 κ.ἑξ.

Τῆς ἐμμονῆς τοῦ ζωγράφου τῆς Ἀχειροποιήτου εἰς τὴν παλαιὰν παράδοσιν ἄλλο ἀκόμη δεῖγμα, μικρὸν βεβαίως, ἀλλὰ χαρακτηριστικόν, ἀποτελεῖ τὸ σχῆμα τοῦ μανουαλίου μὲ τὴν λαμπάδα, τοῦ εἰκονιζομένου, ὡς εἴδομεν, εἰς τὸ δυτικὸν ἄκρον τῆς τοξοστοιχίας (εἰκ. 13). Τὴν ἀτρακτοειδῆ δηλαδὴ μορφὴν τοῦ ἰσχυρῶς περὶ τὸ μέσον διωγκωμένου σώματός του καὶ τοὺς τρεῖς μικροὺς πόδας εὑρίσκομεν ἀπαράλλακτα κατὰ τὸν 10ον αἰῶνα εἰς ἓν τῶν ἐπιτίτλων τοῦ ὑπ' ἀριθ. gr. 70 κώδικος τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῶν Παρισίων [1]. Κατὰ τὴν ἐποχὴν ὅμως, κατὰ τὴν ὁποίαν ἐξετελέσθησαν αἱ ἐδῶ ἐξεταζόμεναι τοιχογραφίαι, ἡ μορφὴ τοῦ μανουαλίου εἶχεν ἤδη ἀλλάξει, ὅπως δεικνύει ἡ κατὰ τὰ τέλη τοῦ 12ου αἰῶνος γενομένη τοιχογραφία εἰς τὴν βασιλικὴν τῶν Σερβίων. Ἐκεῖ τὸ σῶμα τοῦ μανουαλίου ἀποτελεῖται ἀπὸ μικρὰς ἐλαφρῶς διωγκωμένας ἀτράκτους, μεταξὺ τῶν ὁποίων παρεμβάλλονται κόμβοι. Ἔχει δηλαδὴ τὸ ἴδιον σχῆμα, τὸ ὁποῖον συνεχίζεται ἀμετάβλητον εἰς τὰς μακεδονικὰς τοιχογραφίας τῆς ἐποχῆς τῶν Παλαιολόγων [2]. Ἡ ἀπεικόνισις τέλος τοῦ μανουαλίου τούτου κατὰ τὸ δυτικὸν ἄκρον τῆς τοξοστοιχίας καὶ τοῦ ἀντιστοίχου πιθανώτατα, ὡς εἴπομεν, κατὰ τὸ ἀνατολικὸν αὐτῆς ἄκρον ἀποτελεῖ συνέχειαν παλαιοτάτης εἰκονογραφικῆς παραδόσεως. Ἀνάλογα πράγματι μανουάλια εἶναι ζωγραφημένα ἑκατέρωθεν τῆς εἰκόνος μάρτυρος ἢ ἄλλου νεκροῦ καὶ εἰς τὰς τοιχογραφίας τῶν κατακομβῶν καὶ εἰς ἄλλα παλαιοχριστιανικὰ ἔργα νεκρικοῦ, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, χαρακτῆρος [3]. Τὴν παράστασιν αὐτὴν τῶν μανουαλίων μὲ τὴν ἀνημμένην λαμπάδα, ἡ ὁποία κατὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴν ἐποχὴν εἶχε, φαίνεται, συμβολικὴν σημασίαν, συνεχίζουν λήγοντος τοῦ 10ου ἢ ἀρχομένου τοῦ 11ου αἰῶνος οἱ εἰκονογραφήσαντες τὸ περίφημον Μηνολόγιον τοῦ Βασιλείου Β΄, τὸ ἀποκείμενον εἰς τὴν Βιβλιοθήκην τοῦ Βατικανοῦ [4]. Ὁ ζωγράφος λοιπὸν τῶν τοιχογραφιῶν τῆς Ἀχειροποιήτου ἀκολουθεῖ καὶ ὡς πρὸς τὴν λεπτομέρειαν αὐτὴν τῶν μανουαλίων μὲ τὴν ἀνημμένην λαμπάδα παράδοσιν παλαιοτάτην.

Τὴν ἰδίαν τέλος ἀρχαϊκότητα δυνάμεθα νὰ διαπιστώσωμεν καὶ εἰς τὸ κόσμημα τὸ πληροῦν τὴν ταινίαν, μὲ τὴν ὁποίαν, ὡς εἴπομεν, περατοῦται πρὸς τὰ ἄνω ἡ ὅλη ἐπὶ τῆς τοξοστοιχίας τοιχογραφία (εἰκ. 14). Τὸ κόσμημα τοῦτο, οἱ ὑπὸ ῥόδακος δηλαδὴ ἢ ἄλλου θέματος πληρούμενοι κύκλοι, οἱ συνδεόμενοι μεταξὺ των δι' ἄλλων μικροτέρων κύκλων ἐν εἴδει κόμβων, ἀπαντᾷ εἰς εἰκονομαχικὰς ἤδη τοιχογραφίας τῆς Καππαδοκίας [5]. Κατὰ τὸν 10ον αἰῶνα γίνεται συνηθέστερον [6], κατὰ δὲ τὸν 11ον τὰ παραδείγματα πυκνώνουν ἔτι περισσότερον [7]. Τοῦτο εὑρίσκομεν ἀκόμη, ἀλλὰ σπανιώτατα πλέον, κατὰ τὸν 13ον [8]

1 K. Weitzmann, Die byzantinische Buchmalerei des 9. und 10. Jahrhunderts, Berlin 1935, πίν. XV. 79. Βλ. καὶ σ. 14.

2 Πρβ. Vl. Petković, La peinture serbe du moyen âge, I, Beograd 1930, πίν. 41a, 45.

3 Βλ. προχείρως παραδείγματα ἐν Cabrol, Dictionnaire d'Archéologie chrétienne et de Liturgie, II. 2, στ. 1834 κ.ἑξ. ἐν λ. *Candélabre*.

4 Il Menologio di Basilio II. Cod. Vaticanus gr. 1613, Torino 1907 (Codices e Vaticanis selecti... vol. VIII), πίν. 284, 303, 332.

5 Jerphanion, ἔ.ἀ. Λεύκωμα 3ον, πίν. 155. 1. Πρβ. καὶ Κείμενον, II. 2, 413.

6 Jerphanion, ἔ.ἀ. Λεύκωμα 3ον, πίν. 177. 2, 4. Κείμενον, II. 2, 416. Weitzmann, ἔ.ἀ. πίν. XIX. 107, XXXVII. 205.

7 E. Diez - O. Demus, Byzantine Mosaics in Greece, Cambridge, Massachusetts 1931, εἰκ. 49. Δ. Εὐαγγελίδη, Ἡ Παναγία τῶν Χαλκέων, Θεσσαλονίκη 1954, σ. 38, εἰκ. 4. P. Buberl, Die Miniaturenhandschriften der Nationalbibliothek in Athen, Wien 1917, πίν. X. 21.

8 ΑΒΜΕ, 1, 1935, σ. 131, εἰκ. 6. 2, 1936, σ. 23, εἰκ. 17.

καὶ κατὰ τὸν 14ον αἰῶνα [1]. Τὰ τελευταῖα ὅμως αὐτὰ παραδείγματα, ὅλα ἐπὶ μαρμαρίνων ἀναγλύφων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν, θὰ ἦτο πιθανώτερον νὰ παραδεχθῶμεν ὅτι προέρχονται ἐκ παλαιοτέρων ἐποχῶν, χρησιμοποιηθέντα ἐκ δευτέρου ἢ καὶ ἐκ τρίτου ἴσως εἰς τὰ μνημεῖα, τὰ ὁποῖα τώρα κοσμοῦν.

III

Ἀπὸ ἀπόψεως τεχνοτροπίας αἱ σωζόμεναι εἰς τὴν Ἀχειροποίητον μορφαὶ παρουσιάζουν μεταξύ των πολλὰ κοινὰ χαρακτηριστικά, ἀλλὰ καὶ μερικὰς διαφοράς, τὰς ὁποίας δύναται νὰ καταστήσῃ αἰσθητὰς λίαν λεπτομερὴς μόνον ἐξέτασις τῶν τοιχογραφιῶν.

Κοινὰ χαρακτηριστικὰ εἶναι κυρίως αἱ ἐντόνως ἐρυθραὶ κηλῖδες ἐπὶ τῶν παρειῶν, ἰδίως εἰς τοὺς ἐν προτομῇ ἁγίους (πίν. 3.2 καὶ εἰκ. 8, 10), ἐπίσης δὲ ἡ ἰσχυρῶς σχηματοποιημένη μορφὴ τῶν ὤτων, τὰ ὁποῖα εἰς μερικὰ πρόσωπα ἔχουν μεταβληθῆ εἰς πραγματικὸν κόσμημα (πίν. 3.2, 4.1,2 καὶ εἰκ. 7, 11). Εἰς τὰ κοινὰ τέλος χαρακτηριστικὰ ἀνήκουν καὶ τὸ ἀμυγδαλωτὸν σχῆμα, μὲ τὸ ὁποῖον δηλοῦται ἡ προεξοχὴ τοῦ ὀστοῦ τῆς κλειδὸς εἰς τὸ στέρνον (πίν. 3.2, 4.1 καὶ εἰκ. 8, 11), ὅπως καὶ ὁ μικρὸς κύκλος ἐπὶ τῆς ῥάχεως τῆς ἄκρας χειρὸς τῆς κρατούσης τὸν σταυρόν (πίν. 4.2). Ὁμοιομορφίαν τέλος ἀπόλυτον παρουσιάζουν τὰ ἐνδύματα τῶν μαρτύρων.

Ὅσον ἀφορᾷ ὅμως τὸν χαρακτῆρα τῶν εἰκονιζομένων μορφῶν, λεπτομερὴς αὐτῶν ἐξέτασις πείθει ὅτι μεταξὺ τῶν προτομῶν καὶ τῶν ὁλοσώμων ἁγίων ὑπάρχει κάποια διαφορά.

Αἱ μορφαὶ δηλαδὴ εἰς τὰς προτομὰς (πίν. 2.2, 3.2, 4.1,2 καὶ εἰκ. 8, 10) παρουσιάζουν ἁδρότητα χαρακτηριστικῶν, ζωηρότητα καὶ ἔντονον ῥεαλιστικὴν διάθεσιν. Εἶναι ἔργα ζωγράφου μὲ ἰσχυρὰν καλλιτεχνικὴν ἰδιοσυγκρασίαν καὶ μὲ ζωηροτάτην ῥεαλιστικὴν τάσιν, ζωγράφου, ὁ ὁποῖος ἀντιπροσωπεύει τὸ νεωτεριστικὸν πνεῦμα τῆς ἐποχῆς του. Ἀντιθέτως οἱ ὁλόσωμοι ἅγιοι (πίν. 2.1, 3.1 καὶ εἰκ. 7, 11) εἶναι ἔργα καλλιτέχνου περισσότερον συντηρητικοῦ, ἀκολουθοῦντος τὴν παλαιοτέραν τέχνην. Ὁ ζωγράφος ὁ ἐκτελέσας τὰς ὁλοσώμους αὐτὰς μορφὰς εἶναι τεχνίτης μὲ ἰδεαλιστικὰς τάσεις, ποὺ συνεχίζει τὴν παλαιὰν ἑλληνιστικὴν παράδοσιν. Οὗτος ἐμπνέεται ἀναμφιβόλως ἀπὸ τὰ παλαιὰ ψηφιδωτὰ τῆς Θεσσαλονίκης, ὅπως λεπτομερέστερον θὰ ἴδωμεν κατωτέρω.

Ἐκ τῶν παρατηρήσεων τούτων προκύπτει τὸ συμπέρασμα ὅτι εἰς τὴν ἐκτέλεσιν τῶν τοιχογραφιῶν τῆς Ἀχειροποιήτου, αἱ ὁποῖαι ἐδῶ μᾶς ἀπασχολοῦν, φαίνεται ὅτι εἰργάσθησαν τρεῖς ζωγράφοι. Ὁ εἷς ἐξ αὐτῶν ἐξετέλεσε τὰ πρόσωπα τῶν προτομῶν ἐντὸς τῶν κύκλων, ὁ δεύτερος τὰ πρόσωπα τῶν ὀρθίων ὁλοσώμων ἁγίων, τὰ δὲ ἐνδύματα ὅλων τῶν μορφῶν, τὰ ὁποῖα, ὡς εἴπομεν ἀνωτέρω, παρουσιάζουν ἀπόλυτον μεταξύ των ὁμοιογένειαν, ἐζωγραφήθησαν ὑπὸ τρίτου καλλιτέχνου ἢ καὶ ὑπὸ συνεργείου μαθητῶν ὑπὸ τὰς ὁδηγίας τῶν δύο πρώτων.

Σχετικῶς μὲ τὸ ἔνδυμα αὐτὸ τῶν μορφῶν, εἴδομεν ἀνωτέρω ὅτι εἶναι ἐπηρεασμένον ἀπὸ τὰ παλαιοχριστιανικὰ ψηφιδωτὰ τῆς Θεσσαλονίκης. Ὅτι οὕτως ἔχει τὸ πρᾶγμα

1 G. Millet, Monuments byzantins de Mistra, Paris 1910, πίν. 49. 9.

δύναται νὰ δείξῃ ἡ παραβολὴ πρὸς ἄλλας ἀναλόγους παραστάσεις τοῦ 11ου, τοῦ 12ου, ἀκόμη δὲ καὶ τοῦ 13ου αἰῶνος [1]. Ἐκ τῆς συγκρίσεως αὐτῆς διαπιστοῦται, νομίζω, ὅτι αἱ παραστάσεις ἐκεῖναι παρουσιάζονται περισσότερον σύμφωνοι πρὸς τὸν τύπον, τὸν ὁποῖον εἰς τὸ ἔνδυμα τῶν στρατιωτικῶν μαρτύρων ἔδωκεν ἡ τέχνη τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Τοῦτο δεικνύουν καὶ ἡ τοιχογραφία τοῦ Ὀνταλὰρ Τζαμιοῦ [2], πρὸ πάντων ὅμως τὰ ἐλεφάντινα ἀνάγλυφα [3], τὰ ὁποῖα δύναται νὰ θεωρηθῇ ἀπολύτως βέβαιον ὅτι εἶναι ἔργα τῆς Πρωτευούσης. Ὁ τύπος αὐτός, μὲ τὰς λεπτὰς καὶ πυκνὰς πτυχάς, ποὺ δίδουν τὴν ἐντύπωσιν ὅτι τὰ ἐνδύματα ἀποτελοῦνται ἀπὸ ἁπαλὰ καὶ ἐλαφρὰ ὑφάσματα, προσαρμόζεται ἄριστα μὲ τὴν ἐπιδίωξιν τῆς ἀϋλότητος, ἡ ὁποία χαρακτηρίζει τὴν τέχνην τῆς ἐποχῆς αὐτῆς εἰς τὴν ἀπεικόνισιν τῶν ἱερῶν προσώπων. Ὁ μνημειώδης ὅμως καὶ ρεαλιστικὸς χαρακτὴρ τῶν μορφῶν τῆς Ἀχειροποιήτου δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ συμφωνήσῃ μὲ τὴν ἠλλοιωμένην αὐτὴν μορφὴν τοῦ ἐνδύματος. Οἱ ζωγράφοι τῶν τοιχογραφιῶν τούτων φυσικὸν ἦτο νὰ ἐπανέλθουν εἰς τὴν παλαιὰν παράδοσιν καὶ νὰ μιμηθοῦν τὰ παλαιοχριστιανικὰ ψηφιδωτὰ τῆς Θεσσαλονίκης, εἰς τὰ ὁποῖα αἱ ἀραιαὶ καὶ πλατεῖαι πτυχαὶ συμβάλλουν εἰς τὸ νὰ δοθῇ ζωηρὰ ἡ ἐντύπωσις τῶν βαρέων χρυσοϋφάντων ὑφασμάτων. Θὰ ἴδωμεν ἄλλωστε κατωτέρω ὅτι ἡ ἐπίδρασις τῶν παλαιῶν αὐτῶν ψηφιδωτῶν τῆς Θεσσαλονίκης δὲν περιορίζεται μόνον εἰς τὸ ἔνδυμα.

IV

Πότε ἔγιναν αἱ τοιχογραφίαι αὐταὶ τῆς Ἀχειροποιήτου; Ὁ, κατὰ προσέγγισιν βεβαίως, προσδιορισμὸς τοῦ χρόνου τῆς κατασκευῆς των εἶναι ἀρκετὰ δυσχερής. Προέρχονται δὲ κυρίως αἱ δυσχέρειαι ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι εἰς τὰς τοιχογραφίας αὐτὰς συνυπάρχουν, ὡς εἴδομεν, ἀφ᾽ ἑνὸς μὲν στοιχεῖα ἀρχαϊκά, ἀφ᾽ ἑτέρου δὲ ἄλλαι λεπτομέρειαι δεικνύουσαι φανερὰν ἐξέλιξιν πρὸς τὴν μακεδονικὴν ζωγραφικήν, ὅπως αὕτη διεμορφώθη κατὰ τοὺς χρόνους τῶν Παλαιολόγων.

Ἂς ἴδωμεν πρῶτον κατὰ πόσον δύνανται νὰ βοηθήσουν τὴν χρονολόγησιν τὰ κοινὰ εἰς ὅλας τὰς μορφὰς χαρακτηριστικά, τὰ ὁποῖα ἀνωτέρω ἀνεφέραμεν.

Αἱ ἐπὶ τῶν παρειῶν ἔντονοι ἐρυθραὶ κηλῖδες δὲν εἶναι στοιχεῖον δυνάμενον νὰ μᾶς βοηθήσῃ εἰς τὴν χρονολογικὴν τοποθέτησιν τῶν τοιχογραφιῶν. Ταύτας εὑρίσκομεν, διὰ νὰ περιορισθῶ εἰς τοὺς μετὰ τὴν Εἰκονομαχίαν χρόνους, ἤδη τὸν 8ον ἢ τὸν 9ον αἰῶνα εἰς τὰ ψηφιδωτὰ τοῦ Ἱεροῦ τοῦ ναοῦ τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου εἰς τὴν Νίκαιαν [4], κατὰ τὸν 9ον δὲ ἐπίσης αἰῶνα, ὅπως σήμερον τοὐλάχιστον πιστεύεται [5], εἰς τὰ ψηφιδωτὰ τοῦ

1 Βλ. προχείρως τὸν κώδ. gr. 580 τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῶν Παρισίων: H. Omont, Miniatures des plus anciens manuscrits grecs de la Bibliothèque Nationale, Paris 1929, πίν. CII (ἄνω σειρά, εἰς τὸ μέσον). Δαφνί: Diez - Demus, ἔ.ἀ. εἰκ. 75, 76. Εἰκόνες Σινᾶ: Γ. καὶ Μ. Σωτηρίου, Εἰκόνες τῆς Μονῆς Σινᾶ, Ἀθῆναι 1956, 1958, I, πίν. 47, 129, 180. Ναὸς τῆς Παναγίας εἰς τὴν μονὴν Στουντένιτσας: G. Millet, La peinture du moyen âge en Yougoslavie. Fasc. I. Album présenté par A. Frolow, Paris 1954, πίν. 42.1.

2 P. Schazmann ἐν Atti del V Congresso Internazionale di Studi Bizantini, II, Roma 1950, πίν. CXXII. 2.

3 Λίαν εὐκρινεῖς ἀπεικονίσεις προχείρως ἐν Talbot Rice - Hirmer, Kunst aus Byzanz, πίν. 98, 99, 101.

4 Th. Schmit, Die Koimesis - Kirche von Nikaia, Berlin - Leipzig 1927, πίν. XV - XXIV. Διὰ τὰς προταθείσας γνώμας περὶ τῆς χρονολογίας τῶν ψηφιδωτῶν βλ. τελευταῖον A. Grabar, L'iconoclasme byzantin, Paris 1957, 194.

5 Grabar, ἔ.ἀ. 195 κ.ἑξ.

τρούλλου τῆς Ἁγίας Σοφίας Θεσσαλονίκης [1]. Τὸν 10ον αἰῶνα τὰς συναντῶμεν εἰς τὸν ἀπὸ τοῦ 905 περίφημον κώδικα τοῦ Ἰὼβ τῆς Μαρκιανῆς Βιβλιοθήκης εἰς τὴν Βενετίαν [2]. Κατὰ τὸν 11ον τὰ παραδείγματα γίνονται πολὺ περισσότερα [3], διὰ νὰ καταστοῦν καὶ πάλιν ὀλιγώτερον πολυάριθμα κατὰ τὸν 12ον [4]. Ἓν τῶν τελευταίων, ἐκ τῶν εἰς ἐμὲ τοὐλάχιστον γνωστῶν, παραδειγμάτων ἐπὶ μνημείων τοῦ 12ου αἰῶνος εἶναι αἱ ἀπὸ τοῦ 1191 τοιχογραφίαι τῆς ἐκκλησίας τοῦ Κουρμπίνοβο παρὰ τὴν λίμνην τῆς Πρέσπας [5]. Τὰς ἐπὶ τῶν παρειῶν τέλος κηλῖδας εὑρίσκομεν καὶ κατὰ τὰς πρώτας δεκάδας τοῦ 13ου αἰῶνος, ὅπως εἰς τὰς τοιχογραφίας τοῦ Μιλέσεβο εἰς τὴν Σερβίαν, αἱ ὁποῖαι ἔγιναν κατὰ τὸ 1234/35 [6].

Μεταξὺ τῶν μορφῶν, ποὺ διεσώθησαν εἰς τὴν Ἀχειροποίητον, ὁ Γάϊος (πίν. 4.1) ἔχει ἐπὶ μὲν τῆς δεξιᾶς του παρειᾶς ζωηρὰν ἐρυθρὰν κηλῖδα, τῆς ὁποίας μικρὰ πλέον λείψανα σήμερον σώζονται, εἰς δὲ τὴν ἀριστεράν, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀσθενεστάτην ἐρυθρὰν κηλῖδα καὶ σειρὰν μικρῶν, παραλλήλων, ἰσχυρῶς ἐρυθρῶν γραμμῶν. Τὰς ἐρυθρὰς αὐτὰς παραλλήλους γραμμὰς ἐπὶ τῶν παρειῶν συναντῶμεν τὸν 12ον αἰῶνα εἰς τὴν ψηφιδωτὴν προσωπογραφίαν τῆς βασιλίσσης Εἰρήνης, συζύγου τοῦ Ἰωάννου Β΄ Κομνηνοῦ, τὴν ἀποκαλυφθεῖσαν εἰς τὴν Ἁγίαν Σοφίαν Κωνσταντινουπόλεως [7], ὅπως καὶ εἰς τὸ ἐκεῖ ἐπίσης σωζόμενον ψηφιδωτὸν τοῦ νεαροῦ Ἀλεξίου υἱοῦ τοῦ Ἰωάννου Κομνηνοῦ [8]. Πρὸς τὸ τελευταῖον αὐτὸ ψηφιδωτὸν συγγενεύει στενότατα, σχετικῶς μὲ τὴν διάταξιν τῶν ἐρυθρῶν γραμμῶν, ἡ ἀπὸ τοῦ 1164 τοιχογραφία τοῦ Ἁγίου Τρύφωνος εἰς τὸ Νέρεζι

1 DIEHL-LE TOURNEAU-SALADIN, ἔ.ἀ.πίν. XLVII. 2. Πρβ. καὶ GRABAR, ἔ.ἀ. εἰκ. 136.

2 Β. ΛΑΖΑΡΕΦ, Ἱστορία τῆς βυζαντινῆς ζωγραφικῆς (ρωσ.), Μόσχα 1947 - 48, II, πίν. 55.

3 Μεταξὺ πολλῶν ἄλλων, Ὅσιος Λουκᾶς: DIEZ-DEMUS, ἔ.ἀ. εἰκ. 8, 9, 41 κ.ἄ. Παναγία τῶν Χαλκέων Θεσσαλονίκης: ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΗΣ, ἔ.ἀ. πίν. 6, 7. Ἁγία Σοφία Ἀχρίδος: MILLET - FROLOW, ἔ.ἀ. πίν. 3, 9. 1 - 2. Τοιχογραφίαι Ἁγίας Σοφίας Κιέβου: ΛΑΖΑΡΕΦ, ἔ.ἀ. II, πίν. 120α, 121α. Ψηφιδωτὰ τοῦ Κωνσταντίνου Μονομάχου καὶ τῆς Ζωῆς εἰς τὴν Ἁγίαν Σοφίαν Κων/πόλεως: TH. WHITTEMORE, The Mosaics of Haghia Sophia at Istanbul. Third Preliminary Report, Oxford 1942, πίν. VI, XI, XV. Ἔγχρωμος ἀπεικόνισις ἐν A. GRABAR, La peinture byzantine, Genève 1953 (Skira), σ. 98.

4 Νέρεζι (1164): ΛΑΖΑΡΕΦ, ἔ.ἀ. II, πίν. 186 (δεξιά). Ψηφιδωτὰ Ἰωάννου Β΄ Κομνηνοῦ καὶ Εἰρήνης εἰς τὴν Ἁγίαν Σοφίαν Κων/πόλεως: WHITTEMORE, ἔ.ἀ. πίν. XXII, XXIV, XXVIII. Ἔγχρωμος ἀπεικόνισις ἐν GRABAR (Skira), ἔ.ἀ. σ. 99.

5 O. BIHALJI - MERIN, Fresques et icones. L'art médiéval serbe et macédonien, München 1958, πίν. 14. Ἡ ἐσχάτως εὑρεθεῖσα ἑλληνικὴ ἐπιγραφὴ μὲ τὴν χρονολογίαν τῶν τοιχογραφιῶν τούτων ἐδημοσιεύθη ὑπὸ Α. ΝΙΚΟΛΟΒΣΚΙ καὶ Ζ. ΜΠΛΑΖΙΚ εἰς τὸ περιοδικὸν τῶν Σκοπίων Ραζγκλέντι, 3, ἀριθ. 4, Δεκέμβριος 1958, ὅπως εἶχε τὴν καλωσύνην νὰ μὲ πληροφορήσῃ ὁ κ. Ρ. Λιουμπίνκοβιτς, τὸν ὁποῖον καὶ ἀπὸ τὴν θέσιν αὐτὴν θερμῶς εὐχαριστῶ.

6 MILLET - FROLOW, ἔ.ἀ. πίν. 70. 2, 71. 1, 75. 2, 76 κ.ἄ. Βλ. καὶ τὰς ἐγχρώμους ἀπεικονίσεις ἐν GRABAR (Skira), ἔ.ἀ. σ. 146, 147. Ἡ χρονολογία τῶν τοιχογραφιῶν δὲν εἶναι ἀπολύτως καθωρισμένη. Ὁ G. MILLET ἐν L'art byzantin chez les Slaves. Premier recueil dédié à la mémoire de TH. USPENSKIJ, Paris 1930, 168 κ.ἑξ. τὰς ἐθεώρει παλαιοτέρας ἀπὸ τὴν εἰς τὸν θρόνον ἄνοδον κατὰ τὸ 1234 τοῦ κτήτορος Βλαδισλάβου καὶ τὰς ἐτοποθέτει μεταξὺ τοῦ 1228 καὶ 1234. Ὁ VL. PETKOVIĆ, La peinture serbe du moyen âge, I, σ. IX καὶ ὁ S. RADOJČIĆ, Les maîtres de l'ancienne peinture serbe (σερβ. μετὰ γαλλ. περιλήψεως), Beograd 1955, 113, περὶ τὸ 1234/5. Ὁ N. OKUNEV εἰς τὸ περιοδ. Byzantinoslavica, 7, 1938, 97, φαίνεται τοποθετῶν αὐτὰς μεταξὺ 1234-37. Ὁ FROLOW ἐν MILLET - FROLOW, ἔ.ἀ. Εἰσαγωγή, σ. X, μεταξὺ τοῦ 1230 καὶ 1237. Τέλος ὁ O. DEMUS, Die Entstehung des Paläologenstils in der Malerei, München 1958 (Berichte zum XI Internationalen Byzantinisten - Kongress. München 1958), 27, τὰς τοποθετεῖ εἰς τοὺς περὶ τὸ 1236 - 40 χρόνους. Βλ. καὶ τὴν αὐτόθι σημ. 114. Πάντως ἡ χρονολόγησις ἀπὸ τοῦ 1234/5 φαίνεται ἡ πιθανωτέρα.

7 WHITTEMORE, ἔ.ἀ. πίν. XXXI. Ἔγχρωμος ἀπεικόνισις ἐν GRABAR (Skira), ἔ.ἀ. σ. 101.

8 WHITTEMORE, ἔ.ἀ. πίν. XXXIV, XXXV. GRABAR (Skira), ἔ.ἀ. σ. 103.

παρὰ τὰ Σκόπια [1]. Εἰς τὰς τοιχογραφίας δὲ αὐτὰς τοῦ Νέρεζι εὑρίσκομεν σειρὰν ὅλην μορφῶν, εἰς τὰς ὁποίας αἱ ἐπὶ τῶν παρειῶν ἐρυθραὶ γραμμαὶ παρουσιάζουν λίαν καταφανῆ σχέσιν πρὸς τὴν εἰκόνα τοῦ Γαΐου, ποὺ ἐδῶ μᾶς ἀπασχολεῖ [2]. Τέλος ἡ συγγένεια τῆς ἡμετέρας εἰκόνος, ὡς πρὸς τὴν λεπτομέρειαν ταύτην, εἶναι ἀκόμη μεγαλυτέρα πρὸς τὰς γυναικείας ἰδίως μορφὰς μεταξὺ τῶν ἀπὸ τοῦ 1219 - 1235 τοιχογραφιῶν τῆς Ζίτσας [3] καὶ τῶν ἀπὸ τοῦ 1234/35 εἰς τὸ Μιλέσεβο [4] τῆς Σερβίας.

Βεβαίως καὶ αἱ ἐρυθραὶ κηλῖδες καὶ αἱ μικραὶ παράλληλοι ἐρυθραὶ γραμμαὶ ἐπὶ τῶν παρειῶν, λόγῳ τῆς ἐπὶ αἰῶνας χρησιμοποιήσεώς των, δὲν δύνανται αὐταὶ μόναι νὰ μᾶς ἐπιτρέψουν κάποιαν ἀσφαλῆ ὁπωσδήποτε χρονολόγησιν τῶν τοιχογραφιῶν τῆς Ἀχειροποιήτου, αἱ ὁποῖαι ἐδῶ μᾶς ἀπασχολοῦν. Ἀσφαλέστερον κάπως ἔδαφος μᾶς παρέχει ἡ ἐξέτασις τῆς ἰσχυρῶς σχηματοποιημένης μορφῆς, τὴν ὁποίαν παρουσιάζουν τὰ ὦτα τῶν μαρτύρων εἰς τὰς ἡμετέρας τοιχογραφίας.

Ἡ σχηματοποιημένη αὐτὴ μορφὴ τῶν ὤτων ἐμφανίζεται, ἂν δὲν ἀπατῶμαι, περὶ τὰ μέσα τοῦ 11ου αἰῶνος εἰς τὴν Ἁγίαν Σοφίαν τῆς Ἀχρίδος [5], ἂν βεβαίως αἱ μορφαὶ τῶν ἱεραρχῶν εἰς τὸ Ἱερὸν τῆς ἐκκλησίας ταύτης ἐγένοντο πράγματι μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1037 καὶ 1040, ὅπως παραδέχεται ὁ Miljković - Pepek [6]. Μετὰ τὰς ἀκόμη ἀμφιβόλου κάπως χρονολογίας τοιχογραφίας τῆς Ἀχρίδος ἔχομεν τὰς ἀσφαλῶς χρονολογημένας μικρογραφίας τοῦ κώδ. Coisl. gr. 79 τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῶν Παρισίων, εἰς τὰς ὁποίας εἰκονίζεται ὁ αὐτοκράτωρ Νικηφόρος ὁ Βοτανειάτης (1078 - 1081). Εἰς μίαν ἐξ αὐτῶν ὁ παρὰ τὸν αὐτοκράτορα ἱστάμενος Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος ἔχει τὸ οὖς σχεδιασμένον ὅπως περίπου καὶ αἱ μορφαὶ τῆς Ἀχειροποιήτου [7]. Κατὰ τὸν 12ον αἰῶνα τὰ παραδείγματα γίνονται ἀφθονώτερα καὶ εἰς τὴν Μακεδονίαν [8] καὶ εἰς τὰ ὑπὸ Ἑλλήνων τεχνιτῶν ἐκτελεσθέντα ψηφιδωτὰ τῆς Σικελίας ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ Ρογήρου Β΄ (1130 - 1154) [9], ὅπως καὶ εἰς τὰ ψηφιδωτὰ τῆς Μονῆς τοῦ Μιχαὴλ (1108) εἰς τὸ Κίεβον τῆς Ρωσίας [10]. Λήγοντος τοῦ 12ου αἰῶνος τὴν σχηματοποιημένην αὐτὴν μορφὴν τοῦ ὠτὸς εὑρίσκομεν ὁμοίαν εἰς τὸ Κουρμπίνοβο (1191) [11]. Ἀρχομένου τοῦ 13ου αἰῶνος, ὁ Ἕλλην ζωγράφος, ὁ ἐκτελέσας τὰς τοιχογραφίας εἰς τὴν ἐκκλησίαν τῆς Παναγίας (1208/9) τῆς Μονῆς Στουντένιτσας εἰς τὴν Σερβίαν, ἐπιμένει εἰς τὴν σχηματοποίησιν [12], ἂν καὶ εἰς ὡρισμένας μορ-

1 Millet - Frolow, ἔ.ἀ. πίν. 20. 4. Εὐκρινεστέρα ἀπεικόνισις ἐν Bihalji - Merin, ἔ.ἀ. πίν. 17.

2 Millet - Frolow, ἔ.ἀ. πίν. 16. 3, 20. 2. Bihalji - Merin, ἔ.ἀ. πίν. 25. Βλ. καὶ τὰς ἐγχρώμους ἀπεικονίσεις ἐν Grabar (Skira), ἔ.ἀ. σ. 144, 145.

3 Millet - Frolow, ἔ.ἀ. πίν. 62. 4. Ἡ τοιχογραφία αὐτή, εὑρισκομένη εἰς ἓν τῶν παρεκκλησίων, φαίνεται ἀνήκουσα πιθανώτατα εἰς τὴν ἀρχικὴν διακόσμησιν καὶ διαφυγοῦσα τὰς μεταγενεστέρας ἐπισκευάς, περὶ τῶν ὁποίων βλ. Frolow, αὐτόθι, Εἰσαγωγή, σ. IX.

4 Millet - Frolow, ἔ.ἀ. πίν. 64. 2.

5 Αὐτόθι, πίν. 8, 9. Miljković - Pepek, ἔ.ἀ. πίν. XV, XXVI.

6 Ἔ.ἀ. 69.

7 Ἡ μικρογραφία ὁλόκληρος ἐν H. Omont, Miniatures des plus anciens manuscrits grecs de la Bibliothèque Nationale, πίν LXIV. Ἔγχρ. ἀπεικόνισις ἐν Grabar (Skira), ἔ.ἀ. σ. 179. Ἡ κεφαλὴ τοῦ Χρυσοστόμου ἰσχυρῶς μεγεθυσμένη ἐν A. Grabar, Miniatures byzantines de la Bibliothèque Nationale, Paris 1939, εἰκ. 43.

8 Π. χ. Νέρεζι Millet - Frolow, ἔ.ἀ. πίν. 15. 3, 4, 20. 2, 3, 21. 2, 3. Καστοριά: Σ. Πελεκανιδου, Καστοριά. I, Βυζαντιναὶ τοιχογραφίαι. Πίνακες, Θεσσαλονίκη 1953, πίν. 9β, 12α, 13, 18, 21 κ. ἄ. (Ἅγ. Ἀνάργυροι), 65, 66β, 77, 82α (Μαυριώτισσα).

9 O. Demus, The Mosaics of Norman Sicily, London 1949, πίν. 16A, 24B, 25 κ.ἄ. (Palermo, Capella Palatina). Λαζαρεφ, ἔ.ἀ. II, πίν. 182, 183 (Cefalù).

10 Λαζαρεφ, ἔ.ἀ. II, πίν. 173.

11 Bihalji - Merin, ἔ.ἀ. πίν. 14.

12 Millet - Frolow, ἔ.ἀ. πίν. 34, 35. 1, 2, 38. 1, 4 κ. ἄ

φὰς προσπαθεῖ ν' ἀποδώσῃ τὸ φυσικὸν σχέδιον τοῦ ὠτός [1]. Τὴν τάσιν αὐτὴν τῆς ἀπαλλαγῆς ἀπὸ τὴν σχηματοποίησιν καὶ τῆς ἐπανόδου εἰς τὸ φυσικὸν σχέδιον εὑρίσκομεν λίαν φανεράν, ἤδη ἀπὸ τῆς τελευταίας δεκαετίας τοῦ 12ου αἰῶνος, εἰς τὰς τοιχογραφίας τοῦ Ἁγίου Δημητρίου (1194 περίπου) εἰς τὸ Βλαντίμιρ τῆς Ρωσίας [2]. Τὴν ἰδίαν δὲ αὐτὴν τάσιν, παρὰ τὴν γενικήν του σχηματοποίησιν, δεικνύει καὶ τὸ τμῆμα τοιχογραφίας μὲ τὰς κεφαλὰς τῶν ἀποστόλων Πέτρου καὶ Παύλου, τὸ ἀποκείμενον εἰς τὴν ἁγιορειτικὴν Μονὴν Βατοπεδίου [3] καὶ προερχόμενον, κατὰ τὴν πιθανωτάτην γνώμην τοῦ Radojčić, ἀπὸ τὴν διακόσμησιν τῆς τραπέζης τῆς μονῆς, γενομένην περὶ τὸ 1197/8 [4].

Μετὰ τὰς πρώτας δεκάδας τοῦ 13ου αἰῶνος ἡ σχηματοποιημένη αὐτὴ μορφὴ τῶν ὤτων δὲν ἀπαντᾷ πλέον, εἰς τὰ ἔργα τοὐλάχιστον τῶν μεγάλων καλλιτεχνικῶν κέντρων. Ἐπιζῇ ὅμως εἰς ἐπαρχιακὰς τοιχογραφίας, τῶν ὁποίων οἱ τεχνῖται ἐμμένουν σταθερῶς εἰς τὴν παλαιὰν παράδοσιν [5]. Οὕτω εὑρίσκομεν τὸ σχηματοποιημένον οὖς εἰς τὰς τοιχογραφίας τῆς Εὐβοίας ἀκόμη κατὰ τὰ μέσα τοῦ 13ου αἰῶνος (1245) [6] καὶ κατὰ τὰς πρώτας δεκάδας τοῦ 14ου [7]. Ἐπίσης εἰς τὴν Κρήτην τὴν συναντῶμεν καὶ κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 14ου αἰῶνος (1315) [8], ὑπάρχει δὲ ἐκεῖ καὶ παράδειγμα ἀπὸ τοῦ δευτέρου ἡμίσεος τοῦ 15ου (1457 - 62) [9]. Αἱ μεμονωμέναι ὅμως αὐταὶ ἐπιβιώσεις εἰς ἐπαρχιακὰ μνημεῖα δὲν εἶναι βεβαίως δυνατὸν νὰ χρησιμεύσουν ὡς βάσις χρονολογικοῦ προσδιορισμοῦ.

Ἀπὸ τὴν ἀνωτέρω ἐξέτασιν τῶν κοινῶν εἰς ὅλας τὰς μορφὰς τῆς Ἀχειροποιήτου χαρακτηριστικῶν δυνάμεθα νὰ συναγάγωμεν ὡρισμένα πολύτιμα συμπεράσματα διὰ τὴν χρονολόγησιν τῶν τοιχογραφιῶν τούτων.

Εἴδομεν δηλαδὴ ὅτι αἱ ἐπὶ τῶν παρειῶν ἔντονοι ἐρυθραὶ κηλῖδες ἀπαντοῦν εἰς τὰς τοιχογραφίας καὶ τὰ ψηφιδωτὰ μέχρι καὶ τῶν πρώτων δεκάδων τοῦ 13ου αἰῶνος. Εἰδικώτερον αἱ μικραὶ παράλληλοι ἐρυθραὶ γραμμαί, ἀντὶ τῶν κηλίδων ἢ καὶ μετ' αὐτῶν, εἶναι χαρακτηριστικαὶ σειρᾶς ὅλης μνημείων τοῦ 12ου καὶ τῶν πρώτων δεκαετηρίδων τοῦ 13ου αἰῶνος. Τέλος, ἡ σχηματοποιημένη μορφὴ τῶν ὤτων ἐμφανίζεται κατὰ τὸν 11ον αἰῶνα, κυριαρχεῖ κατὰ τὸν 12ον καὶ φθάνει, καὶ αὐτὴ ἐπίσης, μέχρι τῶν πρώτων δεκαετιῶν τοῦ 13ου αἰῶνος, ἂν καὶ ἀπὸ τοῦ τέλους ἀκόμη τοῦ 12ου παρα-

1 Millet - Frolow, ἔ.ά. πίν. 39.

2 Λαζαρεφ, ἔ.ά. II, πίν. 190.

3 G. Millet, Monuments de l' Athos, I, Les peintures, Paris 1927, πίν. 98. 1.

4 S. Radojčić εἰς τὰ Πεπραγμένα τοῦ Θ' Διεθνοῦς Βυζαντινολογικοῦ Συνεδρίου, Α', Ἀθῆναι 1955, 434 καὶ πίν. 162. 2. Τοῦ αὐτοῦ, Les maîtres de l' ancienne peinture serbe, σ. 6.

5 Τὴν σχηματοποιημένην μορφὴν ἔχουν τὰ ὦτα καὶ εἰς πολλὰς ἀπὸ τὰς τοιχογραφίας τῆς ἐκκλησίας τῆς Μονῆς τῆς Θεοτόκου εἰς τὸ χωρίον Μαναστὶρ τῆς περιοχῆς τῆς Πελαγονίας: Δ. Κοτσο καὶ Π. Μιλκοβιτσ - Πεπεκ, Μαναστὶρ (σερβ. μετὰ γαλλ. περιλήψεως), Σκόπια 1958, ἰδίως πίν. XXXVI - XLI. Συμφώνως πρὸς τὴν ἐκεῖ σωζομένην μακρὰν ἑλληνικὴν ἐπιγραφήν, ἡ ἐκκλησία ἐκτίσθη τὸ 1095 καὶ διεκοσμήθη τὸ 1271 (Αὐτόθι, σ. 109 καὶ πανομοιότυπον εἰς τὰς σ. 98 - 101). Αἱ τοιχογραφίαι ὅμως αὐταὶ παρουσιάζουν τόσας μεταξύ των διαφορὰς τεχνοτροπίας, ὥστε, παρὰ τὴν γνώμην τῶν συγγραφέων, νὰ διατηρῶμεν πολλὰς ἐπιφυλάξεις, ἂν ὁλόκληρος ἡ διακόσμησις ἐγένετο τὸ 1271. Πάντως αἱ λίαν ἐνδιαφέρουσαι τοιχογραφίαι αὐταὶ θὰ πρέπῃ ν' ἀποτελέσουν τὸ θέμα λεπτομερεστέρας ἐξετάσεως.

6 Βλ. Α. Ιωαννου, Βυζαντινὲς τοιχογραφίες τῆς Εὐβοίας. Α', 13ου καὶ 14ου αἰῶνα, Ἀθήνα 1959, πίν. 8-10.

7 Ιωαννου, ἔ.ά. πίν. 16, 18, 21 κ.ἄ. (1303), πίν. 47, 55 (1310/11).

8 Βλ. Κ. Καλοκυρη, Αἱ βυζαντιναὶ τοιχογραφίαι τῆς Κρήτης, Ἀθῆναι 1957, πίν. LXXXI.

9 Αὐτόθι, πίν. LXXXVI.

τηρεῖται εἴς τινα μνημεῖα τάσις πρὸς ἀπόδοσιν τῆς φυσικῆς μορφῆς τοῦ ὠτός. Ὅσον ἀφορᾷ τὰς μεμονωμένας ἐπιβιώσεις τῆς σχηματοποιημένης μορφῆς τοῦ ὠτὸς εἰς ἐπαρχιακὰ μνημεῖα μέχρι καὶ τοῦ δευτέρου ἀκόμη ἡμίσεος τοῦ 15ου αἰῶνος, περὶ τῶν ὁποίων ἀνωτέρω ἐγένετο λόγος, αὗται δὲν δύνανται, νομίζω, νὰ ληφθοῦν ὑπ' ὄψιν.

Ὅλαι λοιπὸν αἱ ἐνδείξεις αὐταὶ μᾶς ὁδηγοῦν εἰς τὸν 12ον καὶ εἰς τὰς πρώτας δεκάδας τοῦ 13ου αἰῶνος. Εἰς τὸ χρονικὸν συνεπῶς διάστημα τοῦτο φαίνεται πιθανὸν ὅτι πρέπει κατ' ἀρχὴν νὰ τοποθετηθοῦν αἱ ἀπασχολοῦσαι ἡμᾶς τοιχογραφίαι τῆς Ἀχειροποιήτου.

V.

Εἶναι ὅμως, νομίζω, δυνατὸν νὰ περιορίσωμεν κατὰ πολὺ τὰ ἀρκετὰ εὐρέα αὐτὰ χρονολογικὰ πλαίσια.

Αἱ τοιχογραφίαι τῆς Ἀχειροποιήτου παρουσιάζουν, ὡς εἴπομεν, καταφανὲς μεῖγμα στοιχείων ἀρχαϊκῶν, ἀνηκόντων εἰς τὴν παλαιοτέραν παράδοσιν καὶ δυναμένων νὰ θεωρηθοῦν τυπικῶν διὰ τὴν ζωγραφικὴν τοῦ 12ου αἰῶνος, ἀφ' ἑτέρου δὲ στοιχείων, τὰ ὁποῖα ἀφήνουν νὰ διαφαίνωνται αἱ τάσεις ἀνανεώσεως τῆς ζωγραφικῆς, ποὺ χαρακτηρίζουν τὰ ἔργα τοῦ πρώτου ἡμίσεος τοῦ 13ου αἰῶνος καὶ ποὺ θὰ ἐξελιχθοῦν εἰς τὴν λαμπρὰν ἄνθησιν τῆς Παλαιολογείου ἐποχῆς.

Τὰς δύο αὐτὰς ὄψεις ἀντιπροσωπεύουν εἰς τὰς τοιχογραφίας τῆς Ἀχειροποιήτου οἱ δύο ζωγράφοι, τοὺς ὁποίους ἀνωτέρω διεκρίναμεν. Ὁ ζωγράφος τῶν ὀρθίων ὁλοσώμων μορφῶν παρουσιάζεται περισσότερον συντηρητικός, ἐνῷ ὁ ζωγράφος τῶν ἐντὸς κύκλων προτομῶν εἶναι καταφανῶς ἐπηρεασμένος ἀπὸ τὰς νέας τάσεις τῆς τέχνης. Καὶ ὁ πρῶτος ὅμως, παρὰ τὴν συντηρητικότητά του, δὲν φαίνεται ξένος πρὸς τὰς ἀνανεωτικὰς τάσεις τοῦ καιροῦ του. Περὶ τούτου πείθει ἡ συγγένεια τῶν μορφῶν ποὺ ἐζωγράφησε πρὸς μνημεῖα τῶν πρώτων δεκάδων τοῦ 13ου αἰῶνος. Πράγματι, ὁ ἀνώνυμος ὄρθιος μάρτυς (εἰκ. 12) παρουσιάζει εἰς τὸ ἀπὸ τῶν ὀφθαλμῶν καὶ κάτω σωζόμενον τμῆμα τοῦ προσώπου πολλὰς ἀναλογίας πρὸς τὴν προσωπογραφίαν τοῦ κράλη Ραδοσλάβου, καθὼς καὶ μὲ τὴν μίαν τῶν προσωπογραφιῶν τοῦ κράλη Βλαδισλάβου, ἀμφοτέρων εἰς τὸ Μιλέσεβο (1234/5) [1]. Ὁ Ἅγιος Κύριλλος (πίν. 3.1) ἐξ ἄλλου ἐνθυμίζει ζωηρῶς τὴν ἑτέραν, τὴν περισσότερον γνωστήν, προσωπογραφίαν τοῦ αὐτοῦ Βλαδισλάβου εἰς τὴν ἰδίαν ἐκκλησίαν [2]. Τέλος τὸ σχεδὸν τετράγωνον πρόσωπον τοῦ Ἁγίου Λεοντίου (πίν. 2.1) εὑρίσκομεν λίαν ἀνάλογον εἰς μερικὰς μορφὰς τῆς Προδοσίας τοῦ Ἰούδα μεταξὺ τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ Μιλέσεβο [3].

Ἀλλὰ καὶ ὡς πρὸς τὰς στάσεις καὶ τὸ ἔνδυμα αἱ ὄρθιαι μορφαὶ τῆς Ἀχειροποιήτου παρουσιάζουν καταφανῆ ὁμοιότητα πρὸς τὰς τοῦ Μιλέσεβο [4]. Ἀκόμη δὲ καὶ τὴν λεπτομέρειαν τῆς πρὸς τὰ πλάγια τεινομένης ἀριστερᾶς, τῆς καλυπτομένης ὑπὸ τῆς χλαμύδος, ὅπως τὴν βλέπομεν εἰς τὸν Ἅγιον Δομετιανόν (εἰκ. 6) μεταξὺ τῶν ἡμετέρων τοιχογραφιῶν, τὴν ἐπανευρίσκομεν εἰς τὸ Μιλέσεβο [5].

1 Millet - Frolow, ἔ.ἀ. πίν. 80. 2, 81. 1.

2 Αὐτόθι, πίν. 81. 2. Ἔγχρ. ἀπεικόνισις ἐν Grabar (Skira), ἔ. ἀ. σ. 147.

3 Millet - Frolow, ἔ.ἀ. πίν. 69. 2,3

4 Αὐτόθι, πίν. 75. 3, 4.

5 Αὐτόθι, πίν. 75. 3. Βλ. ἐπίσης Okunev εἰς τὸ περιοδ. Byzantinoslavica, 7, 1938, πίν. XX.

Καὶ ἐκ τῶν προτομῶν ὅμως, αἱ ὁποῖαι εἶναι, ὡς εἴδομεν, ἔργα τοῦ ἄλλου ζωγράφου, μερικαὶ παρουσιάζουν ἐπίσης συγγένειαν πρὸς τὰς τοιχογραφίας τοῦ Μιλέσεβο. Οὕτω, ἐπὶ παραδείγματι, ὁ Ἅγιος Γάϊος (πίν. 4.1) σχετίζεται πρὸς εἰκόνας ἀποστόλων μεταξὺ τῶν τοιχογραφιῶν αὐτῶν [1], ἀκόμη δὲ περισσότερον πρὸς τὸν περίφημον Ἄγγελον τῆς ἐκεῖ σκηνῆς τῶν Μυροφόρων πρὸ τοῦ μνημείου τοῦ Ἰησοῦ [2]. Τὴν στενὴν σχέσιν τῆς εἰκόνος τοῦ Γαΐου πρὸς τὸ Μιλέσεβο δύναταί τις εὐκόλως νὰ διαπιστώσῃ, ἂν τὴν παραβάλῃ μὲ ἀναλόγους μορφὰς ἐπὶ παλαιοτέρων κάπως μακεδονικῶν μνημείων, ὅπως π.χ. ὁ τοσαύτας παρουσιάζων ἀναλογίας Ἅγιος Τρύφων μεταξὺ τῶν ἀπὸ τοῦ 1164 τοιχογραφιῶν τοῦ Νέρεζι [3].

Αἱ συγκρίσεις αὐταὶ μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ περιορίσωμεν τὴν χρονολόγησιν τῶν τοιχογραφιῶν τῆς Ἀχειροποιήτου εἰς χρόνους μεταγενεστέρους τῆς διακοσμήσεως τοῦ Νέρεζι (1164), πλησιεστέρους δὲ πρὸς τὰς ἀρχὰς τοῦ 13ου αἰῶνος.

Τὰ συμπεράσματα ταῦτα ἐνισχύονται καὶ ἀπὸ τὴν ἐν γένει τεχνοτροπίαν τῶν ἡμετέρων τοιχογραφιῶν. Πράγματι, εἰς αὐτὰς δὲν εὑρίσκομεν πλέον τὴν γραμμικότητα καὶ τὸν διακοσμητικὸν γενικῶς χαρακτῆρα τῶν ἔργων τοῦ 12ου αἰῶνος. Αἱ πτυχαὶ τῶν ἐνδυμάτων δὲν ἔχουν τὴν σχηματοποίησιν, τὸ περίτεχνον καὶ τὴν γραμμικὴν ἐκτέλεσιν τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ Κουρμπίνοβο (1191) [4] εἰς τὴν Σερβίαν καὶ τῆς Παναγίας τοῦ Ἀράκου (1192) [5] εἰς τὴν Κύπρον. Τὰ ἔντονα περιγράμματα καὶ αἱ ἀπότομοι ἀντιθέσεις φωτὸς καὶ σκιᾶς, ἡ ἐλευθερία καὶ ἡ τάσις φυσικῆς ἀποδόσεως εἰς τὰς πτυχώσεις φέρουν τὰς ἡμετέρας τοιχογραφίας πλησιέστερον πρὸς τὴν διακόσμησιν τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας (1208/9) εἰς τὴν Μονὴν Στουντένιτσας τῆς Σερβίας [6] ἀκόμη δὲ πλησιέστερον, ὅπως εἴδομεν, πρὸς τὸ Μιλέσεβο [7].

VI.

Ἡ διαπιστωθεῖσα σχέσις μεταξὺ τῶν τοιχογραφιῶν τῆς Ἀχειροποιήτου, αἱ ὁποῖαι ἐδῶ μᾶς ἀπασχολοῦν, καὶ τῆς διακοσμήσεως τῆς ἐκκλησίας τοῦ Μιλέσεβο δὲν εἶναι ἀσφαλῶς τυχαία. Αἱ τοιχογραφίαι τοῦ Μιλέσεβο [8] παρουσιάζουν πράγματι τὴν ἰδίαν ἀρχαϊκότητα καὶ σχηματικότητα, ποὺ χαρακτηρίζουν τὴν ζωγραφικὴν τοῦ 12ου αἰῶνος, ἐν ᾧ ἐξ ἄλλου εἶναι ἔκδηλοι καὶ εἰς αὐτὰς αἱ νέαι τάσεις αἱ ἐπικρατοῦσαι εἰς τὴν τέχνην τῆς Μακεδονίας κατὰ τὰς πρώτας δεκάδας τοῦ 13ου αἰῶνος. Τὰς διαφορετικὰς αὐτὰς κατευθύνσεις ἀντιπροσωπεύουν οἱ τρεῖς φερόμενοι ὡς ζωγράφοι τῶν τοιχογραφιῶν τούτων, Δημήτριος, Γεώργιος καὶ Θεόδωρος, ὅπως τοὺς θεωρεῖ ὁ Radojčić, ὁ εὑρὼν τὰ ὀνόματά των κάτω ἀπὸ τὰς εἰκόνας τῶν ὁμωνύμων των ἁγίων [9].

1 Millet - Frolow, ἔ.ἀ. πίν. 75. 4, 76. 2.

2 Αὐτόθι, πίν. 71. 1. Ἔγχρ. ἀπεικόνισις ἐν Grabar (Skira), ἔ.ἀ. σ. 146.

3 Millet - Frolow, ἔ.ἀ. πίν. 20. 4.

4 Bihalji - Merin, ἔ ἀ. πίν. 14, 15. Millet - Frolow, ἔ.ἀ. πίν. 84-85, 1.

5 Πεπραγμένα τοῦ Θ' Διεθν. Βυζαντινολ. Συνεδρίου, Α', πίν. 145 - 157.

6 Millet - Frolow, ἔ. ἀ. πίν. 41. 3, 42. 1 κ.ἄ.

7 Αὐτόθι, πίν. 66. 4, 5, 67. 2, 3, 68. 1, 72. 1 κ.ἄ.

8 Τὸ μεγαλύτερον μέρος τῶν τοιχογραφιῶν ἔχει ἀπεικονισθῆ ἐν Millet - Frolow, ἔ.ἀ. πίν. 63 - 83. Πολλαὶ ἀπεικονίσεις καὶ ἐν Petković, La peinture serbe du moyen âge, I, πίν. 8 - 12, II, πίν. VI - XVII. Βλ. καὶ τὴν ἑπομένην σημείωσιν.

9 Βλ. Radojčić, Les maîtres de l' ancienne peinture serbe, 13 κ ἑξ. καὶ πίν. Α (ἔγχρωμος) III - V. Τὸν αὐτὸν εἰς τὰ Πεπραγμένα τοῦ Θ' Διεθν. Βυζαντ. Συνεδρίου, Α', 435.

Ἡ διαφορὰ τεχνοτροπίας, ἡ ὑπάρχουσα μεταξὺ τῶν ἔργων, τὰ ὁποῖα ὁ RADOJČIĆ ἀποδίδει εἰς ἕκαστον τῶν ὑποτιθεμένων τούτων ζωγράφων, εἶναι πολλάκις μεγίστη. Ἡ τοιχογραφία, ἐπὶ παραδείγματι, τοῦ Ἁγίου Νικολάου [1], ἡ ὑπὸ τοῦ RADOJČIĆ ἀποδιδομένη εἰς τὸν ζωγράφον Θεόδωρον, διατηρεῖ λίαν καταφανῆ τὴν γραμμικότητα καὶ τὴν σχηματοποίησιν τῶν ἔργων τοῦ 12ου αἰῶνος. Αἱ μορφαὶ ὅμως εἰς μερικὰς ἀπὸ τὰς εἰκονογραφικὰς σκηνάς, ὅπως ὁ Ἄγγελος εἰς τὴν σύνθεσιν τῶν Μυροφόρων πρὸ τοῦ μνημείου, τὸν ὁποῖον καὶ ἀνωτέρω ἐμνημονεύσαμεν [2], καὶ ἡ Θεοτόκος ἀσπαζομένη τὴν χεῖρα τοῦ νεκροῦ Ἰησοῦ εἰς τὴν πλήρη δραματικότητος παράστασιν τῆς Ἀποκαθηλώσεως [3], τὴν ὑπὸ τοῦ RADOJČIĆ ἀποδιδομένην εἰς τὸν ζωγράφον Γεώργιον, ἔχουν χαρακτῆρα ἐντελῶς διάφορον. Εἰς τὰς δύο τελευταίας αὐτὰς τοιχογραφίας, εἰς τὰς ὁποίας κάθε σχηματικότης ἔχει ἐκλείψει, διακρίνομεν καθαρὰ τὴν ἐπιστροφὴν εἰς τὴν παλαιὰν ἑλληνιστικὴν παράδοσιν, μὲ τὴν εὐγένειαν καὶ τὴν πλαστικότητα τῶν μορφῶν, ποὺ τὴν χαρακτηρίζουν.

Εἶναι ὅμως ἄξιον ἰδιαιτέρας προσοχῆς ὅτι καὶ ὁ OKUNEV παλαιότερον [4] καὶ ὁ RADOJČIĆ τελευταῖον διεπίστωσαν στενὴν σχέσιν τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ Μιλέσεβο πρὸς τὰ παλαιοχριστιανικὰ ψηφιδωτὰ τῆς Θεσσαλονίκης. Οὕτω ὁ RADOJČIĆ παραβάλλει τὴν μνημονευθεῖσαν μορφὴν τοῦ Ἀγγέλου εἰς τὴν σκηνὴν τῶν Μυροφόρων πρὸ τοῦ μνημείου πρὸς τὸ ψηφιδωτὸν τοῦ Πορφυρίου εἰς τὸν θόλον τοῦ Ἁγίου Γεωργίου τῆς Θεσσαλονίκης [5], ἡ δὲ σύγκρισις αὐτὴ εἶναι πράγματι λίαν ἐπιτυχής. Ἡ ἐπίδρασις τῶν ψηφιδωτῶν ἦτο τόσον ἰσχυρά, ὥστε οἱ τεχνῖται, οἱ διακοσμήσαντες τὸ κεντρικὸν μέρος τοῦ κυρίως ναοῦ τοῦ Μιλέσεβο, ἐζωγράφησαν καὶ τὸ βάθος περὶ τὰς ὀρθίας μορφὰς κίτρινον, ἀντὶ τοῦ καθιερωμένου σκοτεινοῦ κυανοῦ, συγχρόνως δὲ τὸ ἐχώρισαν μὲ γραμμὰς εἰς μικρὰ τετραγωνίδια, διὰ ν' ἀπομιμηθοῦν τὰς χρυσᾶς ψηφῖδας [6].

Τὴν ἐπιστροφὴν ὅμως εἰς τὰ παλαιοχριστιανικὰ ψηφιδωτὰ τῆς Θεσσαλονίκης τὴν διεπιστώσαμεν ἤδη ἀνωτέρω εἰς τὰς τοιχογραφίας τῆς Ἀχειροποιήτου ἐξετάζοντες τὸ ἔνδυμα τῶν μορφῶν, ἰδίως τῶν ὁλοσώμων. Ἀλλ' ἡ ἐπίδρασις, τὴν ὁποίαν τὰ παλαιὰ ψηφιδωτὰ τῆς Θεσσαλονίκης ἤσκησαν ἐπὶ τῶν ζωγράφων τῆς Ἀχειροποιήτου, προχωρεῖ πολὺ πέραν τῆς ἀπομιμήσεως τοῦ στρατιωτικοῦ ἐνδύματος. Αὕτη ἐκτείνεται καὶ εἴς τινα ἀπὸ τὰ πρόσωπα, τὰ ὁποῖα ἰδίως ἐζωγράφησεν ὁ τεχνίτης τῶν ὁλοσώμων ἁγίων. Ὁ Ἅγιος Λεόντιος (πίν. 2.1), μὲ τὸ σχεδὸν τετράγωνον πρόσωπον, ἐνθυμίζει ζωηρῶς τὸν Ὀνησιφόρον τοῦ ψηφιδωτοῦ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου [7], ἀκόμη δὲ καὶ τὸν Πορφύριον τοῦ ἰδίου μνημείου [8], πρὸς τὸν ὁποῖον σχετίζεται καὶ ὁ Ἅγιος Κύριλλος

1 RADOJČIĆ, Les maîtres de l' anc. peint. serbe, πίν. III. MILLET - FROLOW, ἔ.ἀ. πίν. 77. 2. Εὐκρινεστάτη ἀπεικόνισις ἐν N. OKUNEV, Monumenta artis serbicae, III, Pragae 1931, πίν. 2.

2 Βλ. ἀνωτέρω σ. 24 σημ. 2. Ὁλόκληρος ἡ σκηνὴ ἐν MILLET - FROLOW, ἔ.ἀ. πίν. 70. Λίαν εὐκρινὴς ἀπεικόνισις ἐν N. OKUNEV, Monumenta artis serbicae, I, Zagrebiae - Pragae 1928, πίν. 2.

3 RADOJČIĆ, ἔ.ἀ. πίν. A (ἔγχρ.), V.

4 Εἰς τὸ περιοδ. Byzantinoslavica, 7, 1938, 101, ὅπου ὅμως ἀναφέρει, παραλλήλως πρὸς τὰ ψηφιδωτὰ τῆς Θεσσαλονίκης, καὶ τὰ τῆς Ραβέννας καὶ τῆς Ρώμης, τὰ ὁποῖα εἶναι ἐντελῶς ἄσχετα μὲ τὸ Μιλέσεβο καὶ τὴν Ἀχειροποίητον.

5 RADOJČIĆ, ἔ.ἀ. 14 καὶ εἰκ. 10, 11. Κατὰ παραδρομήν, ἀσφαλῶς, ὁ Πορφύριος ὀνομάζεται ἐκεῖ Ἄγγελος. Βλ. καὶ GRABAR (Skira), ἔ.ἀ. 144.

6 OKUNEV ἐν Byzantinoslavica, ἔ.ἀ. 100 κ.ἑξ. Βλ. καὶ τοὺς αὐτόθι πίν. XV, XIX. 1, XXV. 3. Πρβ. καὶ MILLET - FROLOW, ἔ.ἀ. πίν. 75.

7 Ἔγχρωμος ἀπεικόνισις ἐν VOLBACH - HIRMER, Früchristliche Kunst, πίν. 126.

8 Αὐτόθι, πίν. 127.

(πίν. 3.1) τῶν ἡμετέρων τοιχογραφιῶν. Ἡ τελευταία ἐξ ἄλλου αὐτὴ μορφή, ὁ Ἅγιος Κύριλλος, μὲ τὴν αὐστηρὰν κατὰ μέτωπον ἀπεικόνισιν τοῦ προσώπου καὶ τὰς ἰσχυρῶς καμπυλουμένας ὀφρῦς, παρουσιάζει καταφανῆ συγγένειαν μὲ τὰ ψηφιδωτὰ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης, ἰδίως μὲ τὸν Ἅγιον Δημήτριον προστατεύοντα τὰ δύο παιδία καὶ μάλιστα μὲ τὸν Ἅγιον Σέργιον [1].

Ἡ οὕτω διαπιστωθεῖσα στενὴ σχέσις τεχνοτροπίας καὶ καλλιτεχνικῶν τάσεων γενικώτερον μεταξὺ τῶν τοιχογραφιῶν τῆς Ἀχειροποιήτου καὶ τῆς διακοσμήσεως τοῦ Μιλέσεβο μᾶς ὁδηγεῖ εἰς κάπως περισσότερον συγκεκριμένα χρονολογικὰ συμπεράσματα.

Δεδομένου ὅτι ἡ σχέσις αὐτὴ ἀσφαλῶς δὲν εἶναι τυχαία, ἀλλ' ὅτι ὀφείλεται εἰς κοινὰς καλλιτεχνικὰς τάσεις, αἱ ὁποῖαι χαρακτηρίζουν τὴν ζωγραφικὴν ὡρισμένης ἐποχῆς, δυνάμεθα μὲ πολλὴν πιθανότητα νὰ παραδεχθῶμεν ὅτι αἱ τοιχογραφίαι τῆς Ἀχειροποιήτου ἀνήκουν εἰς τοὺς ἰδίους περίπου χρόνους μὲ τὴν κατὰ τὸ 1234/5 γενομένην διακόσμησιν τοῦ Μιλέσεβο, προηγηθεῖσαι ἴσως ταύτης κατά τινα ἔτη.

VII.

Ἡ χρονολόγησις ὅμως αὐτή, εἰς τὴν ὁποίαν κατελήξαμεν, δύναται, νομίζω, νὰ ὁρισθῇ ἀκόμη ἀκριβέστερον.

Αἱ τοιχογραφίαι δηλαδή, αἱ ἀπασχολοῦσαι ἡμᾶς, δὲν δύνανται νὰ εἶναι, κατὰ τὴν γνώμην μου, παλαιότεραι τοῦ ἔτους 1224, κατὰ τὰ τέλη τοῦ ὁποίου ὁ Θεόδωρος Ἄγγελος κατέλαβε τὴν Θεσσαλονίκην, ἐκδιώξας τοὺς Φράγκους [2]. Ἡ ἐκκλησία τῆς Ἀχειροποιήτου, ὀνομαζομένη μέχρι πιθανῶς τῆς ὑπὸ τῶν Φράγκων καταλήψεως τῆς Θεσσαλονίκης ναὸς τῆς Θεοτόκου Ὁδηγητρίας [3], φαίνεται ὅτι καὶ αὐτὴ κατὰ τὴν περίοδον τῆς Φραγκοκρατίας (1205 - 1224) εἶχε περιέλθει εἰς τοὺς Λατίνους. Καὶ εἶναι μὲν ἀληθὲς ὅτι τοῦτο δὲν μαρτυρεῖται, δυνάμεθα ὅμως νὰ τὸ συμπεράνωμεν καὶ ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι καὶ αἱ δύο ἄλλαι μεγάλαι ἐκκλησίαι τῆς Θεσσαλονίκης, ὁ Ἅγιος Δημήτριος καὶ ἡ Ἁγία Σοφία, εἶχον μεταβληθῆ εἰς λατινικάς, ἀλλὰ καὶ ἀπό τινας ἄλλας ἐνδείξεις [4]. Αἱ ἀπασχολοῦσαι λοιπὸν ἡμᾶς τοιχογραφίαι εἶναι πολὺ πιθανὸν ὅτι σχετίζονται μὲ τὰς ἐπισκευάς, τὰς γενομένας εἰς τὸν ναὸν κατὰ τὴν μεταβολήν του καὶ πάλιν εἰς ὀρθόδοξον, εὐθὺς δηλαδὴ μετὰ τὸ 1224, ὁπότε φαίνεται ὅτι καὶ τὸ ὄνομα τῆς βασιλικῆς μετεβλήθη εἰς Ἀχειροποίητον καὶ ἡ εἰς αὐτὴν λατρευτικὴ εἰκὼν παρίστανε τὴν Θεοτόκον δεομένην, ἀντὶ τῆς παλαιᾶς, εἰς τὴν ὁποίαν ἡ Θεομήτωρ εἶχε τὸν τύπον τῆς Ὁδηγητρίας [5].

1 ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου, Λεύκωμα, πίν. 65. Ἔγχρωμοι ἀπεικονίσεις ἐν VOLBACH-HIRMER, ἔ.ἀ. πίν. 216.

2 G. OSTROGORSKY, Geschichte des byzantinischen Staates, 2α ἔκδ., München 1952 (Byzantinisches Handbuch, I, 2), 345. Ὁ Α. ΜΗΛΙΑΡΑΚΗΣ, Ἱστορία τοῦ βασιλείου τῆς Νικαίας καὶ τοῦ δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου, Ἀθῆναι 1898, 161, καὶ ὁ O. TAFRALI, Thessalonique, des origines au XIVe siècle, Paris 1919, 213, ἀναγράφουν τὸ 1223 ὡς τὸ ἔτος τῆς καταλήψεως τῆς Θεσσαλονίκης. Ὁ A. VASILIEV, History of the Byzantine Empire, Madison 1952, 520, τὴν τοποθετεῖ εἰς τὸ 1222. Νεώτεραι ὅμως ἔρευναι ἀπέδειξαν ὅτι τὸ γεγονὸς τοῦτο συνέβη κατὰ τὰ τέλη τοῦ 1224. Βλ. OSTROGORSKY, ἔ.ἀ. 345, σημ. 3.

3 Βλ. περὶ τούτου Α. ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΝ εἰς τὴν Ἐπιστημονικὴν Ἐπετηρίδα τῆς Σχολῆς τῶν Νομικῶν καὶ Οἰκονομικῶν Ἐπιστημῶν τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, τόμ. 6 (Πανηγυρικὸς τῆς Ἑξακοσαετηρίδος τοῦ Κ. Ἁρμενοπούλου), 1952, 13 κ. ἑξ.

4 Βλ. αὐτόθι, 16 κ. ἑξ.

5 Αὐτόθι, 11 κ. ἑξ.

Εἶναι πολὺ πιθανὸν ὅτι τὰς ἐπισκευὰς αὐτὰς τῆς ἐκκλησίας, συνεπῶς καὶ τὰς ἀπασχολούσας ἡμᾶς τοιχογραφίας, ἔκαμον οἱ Ἀβραμῖται μοναχοί, οἱ προερχόμενοι ἴσως ἀπὸ τὴν περίφημον Μονὴν τῆς Θεοτόκου Ἀχειροποιήτου τῶν Ἀβραμιτῶν, τὴν εὑρισκομένην εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν. Ἐκ διαφόρων πράγματι ἐνδείξεων προκύπτει ὅτι οἱ Ἀβραμῖται εἶχον κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἰδίαν μονὴν εἰς τὴν Θεσσαλονίκην, τῆς ὁποίας τὸ καθολικὸν ἦτο, φαίνεται, ὁ ναὸς τῆς Ἀχειροποιήτου, ὅπου ἐτέλουν τὰς συνάξεις των, ὡς προκύπτει ἀπὸ ὑπαρχούσας μαρτυρίας [1].

Κατὰ ταῦτα τὴν κατασκευὴν τῶν τοιχογραφιῶν τῆς Ἀχειροποιήτου δυνάμεθα νὰ θεωρήσωμεν μεταγενεστέραν ἀσφαλῶς τοῦ 1224, ἔτους τῆς ἐκδιώξεως τῶν Φράγκων ἐκ τῆς Θεσσαλονίκης, καὶ ὀλίγον ἴσως παλαιοτέραν τῆς διακοσμήσεως τοῦ Μιλέσεβο, τῆς γενομένης τὸ 1234/5. Νομίζω ὅτι δὲν θὰ ἀπεμακρυνόμεθα ἴσως πολὺ ἀπὸ τὴν πραγματικότητα, ἂν ἐθέτομεν τὴν κατασκευὴν αὐτῶν εἰς τὸ μεταξὺ τοῦ τέλους τοῦ 1224 καὶ τοῦ ἔτους 1230 περίπου χρονικὸν διάστημα. Ἂν μάλιστα θεωρήσωμεν πιθανὴν τὴν γνώμην τοῦ Millet, ὁ ὁποῖος, ὡς εἴδομεν [2], ἐπίστευεν ὅτι αἱ τοιχογραφίαι τοῦ Μιλέσεβο ἐγένοντο μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1228 καὶ 1234, καὶ ἂν λάβωμεν ἐξ ἄλλου ὑπ' ὄψιν ὅτι ἡ διακόσμησις τοῦ Μιλέσεβο εἶναι πιθανώτατα, ὡς ἤδη παρετηρήσαμεν, νεωτέρα κάπως τῶν τοιχογραφιῶν τῆς Ἀχειροποιήτου, θὰ ἠδυνάμεθα ἴσως νὰ τοποθετήσωμεν μὲ ἀρκετὴν πιθανότητα τὰς τελευταίας ταύτας εἰς τὸ ἔτος 1224/5 ἢ εἰς τὰ εὐθὺς μετ' αὐτό.

VIII.

Τὴν ἔκτασιν τῶν πιθανῶς ὑπὸ τῶν Ἀβραμιτῶν γενομένων ἐργασιῶν εἰς τὴν Ἀχειροποίητον, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ αἱ ἀπασχολοῦσαι ἡμᾶς τοιχογραφίαι, δὲν δυνάμεθα πλέον σήμερον νὰ γνωρίζωμεν ἐπακριβῶς. Νομίζω ὅμως ὅτι εἰς τὰς ἐργασίας ἐκείνας ὀφείλονται καὶ ὀλίγαι ἀκόμη τοιχογραφίαι, τῶν ὁποίων σήμερον ἐλάχιστα μόνον ἴχνη πλέον ἐσώθησαν.

Εἰς τὸν πρὸς Α. δηλαδὴ τοῖχον τοῦ βορείου κλίτους τῆς Ἀχειροποιήτου ὑπάρχει τρίβηλον ἄνοιγμα, ἀποτελοῦν εἴσοδον εἰς τὸν ναὸν ἐκ τοῦ ἔξω τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς χώρου. Ἔμπροσθεν τοῦ τριβήλου τούτου ὑπῆρχε πρόπυλον, τὸ ὁποῖον κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους εἶχε μετατραπῆ εἰς μικρὸν παρεκκλήσιον, ἀχρηστευθείσης τῆς ἐκ τοῦ μέρους ἐκείνου εἰσόδου εἰς τὸν ναόν [3]. Εἰς τοὺς ἠρειπωμένους τοίχους τοῦ παρεκκλησίου τούτου, τοὺς ἀποκαλυφθέντας κατὰ τὴν ἀποχωμάτωσιν τοῦ ἀνατολικῶς τῆς βασιλικῆς χώρου, διεκρίνοντο, ἂν καὶ ἀρκετὰ κατεστραμμέναι, ἐπὶ τῆς βορείας πλευρᾶς αἱ εἰκόνες δύο ἱεραρχῶν ἱσταμένων ὀρθίων κατ' ἐνώπιον, κάτωθεν δὲ αὐτῶν πολύχρωμος ἀπομίμησις ὀρθομαρμαρώσεως (πίν. 5). Ἡ πτύχωσις τῶν ἐνδυμάτων τῶν δύο τούτων ἱεραρχῶν, τῶν ὁποίων τὸ κάτω σῶμα ἀπὸ τοῦ στήθους περίπου ἐσώζετο εἰς καλὴν σχε-

1 Ξυγγοπουλος, ἔ.ἀ. 14 κ. ἑξ.

2 Βλ. ἀνωτέρω σ. 20 σημ. 6.

3 Βλ. τὴν κάτοψιν τῆς βασιλικῆς μετὰ τοῦ παρεκκλησίου ἐν Γ. Σωτηριου, Χριστιανικὴ καὶ βυζαντινὴ Ἀρχαιολογία, Α΄, Ἀθῆναι 1942, σ. 291, εἰκ. 169. Ἐπίσης Σ. Πελεκανιδη, Παλαιοχριστιανικὰ μνημεῖα Θεσσαλονίκης. Ἀχειροποίητος, Μονὴ Λατόμου, Θεσσαλονίκη 1949, 24 καὶ πίν. 1. Τὸ παρεκκλήσιον ἔχει τώρα ἀναστηλωθῆ.

τικῶς κατάστασιν, παρουσίαζε μεγίστην συγγένειαν πρὸς τὴν τοῦ ἐνδύματος τῶν ὀρθίων μορφῶν μεταξὺ τῶν Ἁγίων Τεσσαράκοντα, ὅπως δύναται εὐκόλως νὰ πείσῃ ἡ παραβολὴ πρὸς τὸν ἀνώνυμον ἅγιον τῆς εἰκόνος 12.

Νομίζω λοιπὸν λίαν πιθανὸν ὅτι καὶ ἡ διὰ τοιχογραφιῶν διακόσμησις τοῦ μικροῦ τούτου παρεκκλησίου τῆς Ἀχειροποιήτου ἦτο σύγχρονος πρὸς τὰς εἰκόνας τῶν Ἁγίων Τεσσαράκοντα, τὰς ὁποίας εἰς τὸ παρὸν ἄρθρον ἐξητάσαμεν, καὶ ὅτι συνεπῶς ἡ διακόσμησις τοῦ ναΐσκου περιελαμβάνετο εἰς τὰς ὑπὸ τῶν Ἀβραμιτῶν πιθανῶς γενομένας ἐργασίας εἰς τὴν βασιλικὴν κατὰ τὸ 1224/5 ἢ εὐθὺς μετ᾽ αὐτό.

Ἂν τότε ἔγινε καὶ ἡ μετατροπὴ τοῦ παλαιοχριστιανικοῦ προπύλου εἰς παρεκκλήσιον δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ γνωρίζωμεν πλέον σήμερον. Εἶναι ἀληθὲς ὅτι ὁ βόρειος τοῖχος τοῦ παρεκκλησίου παρουσιάζει ἐνδείξεις σαφεῖς ἐπισκευῶν γενομένων κατὰ δύο διαφόρους ἐποχάς. Ἂν ἡ τελευταία ἐπισκευὴ εἶναι σύγχρονος μὲ τὴν διὰ τοιχογραφιῶν διακόσμησιν, περὶ τῆς ὁποίας ἐδῶ ὁ λόγος, δὲν εἶναι εὔκολον νὰ ἐξακριβωθῇ.

IX.

Ἡ ἀνωτέρω γενομένη λεπτομερὴς ἐξέτασις τῶν εἰς τὴν Ἀχειροποίητον τοιχογραφιῶν τῶν Ἁγίων Τεσσαράκοντα καὶ τὰ ἐξ αὐτῆς προκύψαντα χρονολογικὰ συμπεράσματα νομίζω ὅτι παρουσιάζουν ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον.

Αἱ οὕτω χρονολογικῶς τοποθετηθεῖσαι μὲ ἀρκετήν, ὡς πιστεύω, πιθανότητα τοιχογραφίαι αὐταὶ εἶναι φανερὸν ὅτι καταλαμβάνουν ἐξαιρετικὴν θέσιν εἰς τὴν μελέτην τῆς ἐξελίξεως τῆς ζωγραφικῆς εἰς τὴν Θεσσαλονίκην, συγχρόνως δὲ μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ ἐξηγήσωμεν τὴν προέλευσιν ὡρισμένων χαρακτηριστικῶν, ποὺ ἰδιάζουν εἰς τὰς τοιχογραφίας τῆς Μακεδονίας καὶ τῆς Σερβίας, καὶ τὰ ὁποῖα μᾶς ἦσαν μέχρι τοῦδε γνωστὰ ἀπὸ τὰ ἐκ τῶν Παλαιολογείων χρόνων τοιχογραφημένα μνημεῖα τῆς Θεσσαλονίκης.

Τὸ ὅτι τὰ ἰδιάζοντα αὐτὰ χαρακτηριστικὰ τῆς μακεδονικῆς ζωγραφικῆς ἐγνωρίζομεν μέχρι τοῦδε μόνον ἀπὸ τὰς τοιχογραφίας τῆς ἐποχῆς τῶν Παλαιολόγων ὠφείλετο εἰς τὴν ἔλλειψιν ζωγραφικῶν ἔργων εἰς τὰς ἐκκλησίας τῆς Θεσσαλονίκης παλαιοτέρων τῆς ἐποχῆς ἐκείνης. Πράγματι, ἦτο παντελὴς σχεδὸν ἡ ἔλλειψις τοιχογραφιῶν εἰς τοὺς ναοὺς τῆς Θεσσαλονίκης δυναμένων νὰ τοποθετηθοῦν εἰς τὸ ἀπὸ τῶν μέσων περίπου τοῦ 11ου μέχρι τῶν πρώτων ἐτῶν τοῦ 14ου αἰῶνος χρονικὸν διάστημα. Αἱ ὀλίγαι ἀπολεσθεῖσαι τοιχογραφίαι τοῦ δευτέρου στρώματος εἰς τὸν νάρθηκα τῆς Παναγίας τῶν Χαλκέων, αἱ δυνάμεναι νὰ χρονολογηθοῦν ἀπὸ τοῦ 12ου αἰῶνος καὶ τὰς ὁποίας σήμερον γνωρίζομεν μόνον ἀπὸ φωτογραφίας [1], δὲν εἶναι διόλου ἱκαναὶ νὰ πληρώσουν τὸ ἀρκούντως μέγα τοῦτο χρονικὸν διάστημα. Καὶ εἶναι βεβαίως ἀληθὲς ὅτι ζωγραφικὰ μνημεῖα δυνάμενα νὰ χρονολογηθοῦν ἀπὸ τοῦ 12ου αἰῶνος σώζονται καὶ εἰς τὴν Καστοριὰν καὶ εἰς τὸ Ἅγιον Ὄρος καὶ εἰς τὴν Δυτικὴν Μακεδονίαν καὶ ἀλλαχοῦ ἴσως. Ταῦτα ὅμως, καὶ ἂν παραδεχθῶμεν ὡς λίαν πιθανὸν ὅτι ἔγιναν ἀπὸ τεχνίτας Θεσσαλονικεῖς καὶ ὅτι ἀντιπροσωπεύουν οὕτω τὴν τέχνην τῆς Θεσσαλονίκης κατὰ τὴν περίοδον

1 Βλ. περὶ τούτων Α. ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΝ εἰς τὸ περιοδ. Μακεδονικά, 4, σ. 1 κ.ἑξ. (Δὲν ἐκυκλοφόρησεν ἀκόμη).

αὐτήν, δὲν εἶναι πάντως δυνατὸν νὰ ἔχουν τὴν ἰδίαν σημασίαν μὲ μνημεῖα εὑρισκόμενα εἰς αὐτὴν ταύτην τὴν Θεσσαλονίκην.

Ἡ ἐποχὴ ἐν τούτοις, εἰς τὴν ὁποίαν ἐκ λόγων τεχνοτροπίας ἐτοποθετήσαμεν τὰς τοιχογραφίας τῆς Ἀχειροποιήτου, αἱ πρῶται δηλαδὴ δεκάδες τοῦ 13ου αἰῶνος, ἀποτελεῖ ἐξαιρετικῆς σημασίας σταθμὸν εἰς τὴν ἐξέλιξιν τῆς μακεδονικῆς ζωγραφικῆς βαινούσης πρὸς τὴν μεγάλην ἀκμὴν τῶν χρόνων τῶν Παλαιολόγων. Εἶναι, κατὰ τὸν ἐπιτυχῆ χαρακτηρισμὸν τοῦ DEMUS, ἡ «πρώϊμος κλασσικὴ»[1] τέχνη, ἡ προηγηθεῖσα τῆς Παλαιολογείου ἀνθήσεως.

Πράγματι δὲ εἰς τὰς τοιχογραφίας τῆς Ἀχειροποιήτου εἶναι λίαν εὐδιάκριτοι ὡρισμένοι ἀπὸ τοὺς ἰδιάζοντας χαρακτῆρας τῶν Παλαιολογείων ζωγραφικῶν ἔργων τῆς Μακεδονίας καὶ τῆς Σερβίας. Τὰ πληθωρικὰ καὶ ὀγκώδη χαρακτηριστικὰ πολλῶν ἀπὸ τὰς μορφὰς τῆς Ἀχειροποιήτου, ἰδίως ἡ ρίς, ὅπως, ἐπὶ παραδείγματι, εἰς τὴν εἰκόνα τοῦ Ἁγίου Γοργονίου (πίν. 3. 2), προαναγγέλλουν κατὰ τρόπον σαφῆ τὰς μορφὰς τῆς Σοπότσανι[2], ἀκόμη δὲ σαφέστερον τὰ ἔργα τῶν πρώτων δεκάδων τοῦ 14ου αἰῶνος[3], τῆς ἐποχῆς δηλαδή, κατὰ τὴν ὁποίαν ἡ ζωγραφικὴ τῆς Θεσσαλονίκης εὑρίσκεται εἰς τὴν μεγαλυτέραν της ἀκμήν. Τὴν βαθύτητα ἐξ ἄλλου καὶ τὴν ἔντασιν τοῦ βλέμματος τῶν μορφῶν τῆς Ἀχειροποιήτου ἐπανευρίσκομεν ἀρχομένου τοῦ 14ου αἰῶνος εἰς τὰς τοιχογραφίας τοῦ Θεσσαλονικέως Μανουὴλ Πανσελήνου, τὰς κοσμούσας τὸν ναὸν τοῦ Πρωτάτου εἰς τὰς Καρυὰς τοῦ Ἁγίου Ὄρους. Εἴς τινας μάλιστα ἀπὸ τὰς μορφὰς τοῦ Πρωτάτου, ὅπως π.χ. εἰς τὸν ἀπόστολον Πέτρον[4], ἐπιζοῦν ἀκόμη καὶ αἱ ἐρυθραὶ κηλῖδες ἐπὶ τῶν παρειῶν, ὅμοιαι περίπου μὲ ἐκείνας ποὺ βλέπομεν εἰς τὰς τοιχογραφίας τῆς Ἀχειροποιήτου.

Εἶναι ἀξία πολλῆς προσοχῆς ἐξ ἄλλου ἡ ἀνωτέρω διαπιστωθεῖσα σχέσις μεταξύ τινων ἐκ τῶν μορφῶν τῆς Ἀχειροποιήτου πρὸς τὰ παλαιοχριστιανικὰ ψηφιδωτὰ τῆς Θεσσαλονίκης, σχέσις, τὴν ὁποίαν, ὅπως εἴδομεν, παρετήρησε καὶ ὁ RADOJČIĆ εἰς τὰς τοιχογραφίας τοῦ Μιλέσεβο. Ἡ σχέσις δηλαδὴ αὐτὴ ὀφείλεται ἀναμφιβόλως εἰς τὴν καλλιτεχνικὴν παράδοσιν τῆς Θεσσαλονίκης, τὴν παράδοσιν δὲ ταύτην συνεχίζει ἀκόμη κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 14ου αἰῶνος ὁ Πανσέληνος εἰς τὸ Πρωτᾶτον. Ὅπως δηλαδὴ ἄλλοτε διεπιστώσαμεν, διὰ τὴν μορφὴν τοῦ Ἁγίου Τροφίμου, τὴν ἀποκαλυφθεῖσαν εἰς τὸ Πρωτᾶτον κατὰ τὰς τελευταίως γενομένας ἐκεῖ ἐργασίας ὑπὸ τῆς Ὑπηρεσίας Ἀναστηλώσεως τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας, ὁ Πανσέληνος εἶχεν ὡς πρότυπον τὸν Ἅγιον Ὀνησιφόρον μεταξὺ τῶν ψηφιδωτῶν τοῦ θόλου τοῦ Ἁγίου Γεωργίου τῆς Θεσσαλονίκης[5]. Αὐτὸ ἀποδεικνύει, νομίζω, ὅτι εἰς τὴν ἐπιστροφὴν τῶν ζωγράφων τῆς Θεσσαλονίκης πρὸς τὴν ἑλληνιστικὴν καλλιτεχνικὴν παράδοσιν ὄχι ὀλίγον συνετέλεσαν τὰ εἰς τὰς ἐκκλησίας τῆς πόλεως αὐτῆς σωζόμενα παλαιὰ ψηφιδωτά.

Ἀλλὰ καὶ ἡ σχέσις, τὴν ὁποίαν εὕρομεν μεταξὺ τῶν τοιχογραφιῶν τῆς Ἀχειρο-

1 DEMUS, Die Entstehung des Paläologenstils in der Malerei, 27.

2 DEMUS, ἔ.ἀ. εἰκ. 14. MILLET - FROLOW, La peinture du moyen âge en Yougoslavie, Fasc. II, Paris 1957, πίν. 4. 3, 15. 3, 34. 4 κ.ἄ.

3 Βλ. A. XYNGOPOULOS, Thessalonique et la peinture macédonienne, Athènes 1955, πίν. 12.

4 G. MILLET, Monuments de l'Athos, πίν. 38. 1.

5 XYNGOPOULOS, ἔ.ἀ. πίν. 11 καὶ σ. 32.

ποιήτου καὶ τῆς διακοσμήσεως τοῦ Μιλέσεβο, ὅπως ἐπίσης καὶ τὸ γεγονός, τὸ σημειωθὲν ὑπὸ τοῦ Radojčić, ὅτι ὁ εἷς τοὐλάχιστον τῶν εἰς τὴν ἐκκλησίαν αὐτὴν τῆς Σερβίας ἐργασθέντων ζωγράφων ἐμπνέεται ἀπὸ τὰ ψηφιδωτὰ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου τῆς Θεσσαλονίκης, ἀκριβῶς ὅπως καὶ οἱ ζωγράφοι τῶν τοιχογραφιῶν τῆς Ἀχειροποιήτου, εἶναι ἐνδείξεις ἐξόχως σημαντικαί. Μᾶς ὁδηγοῦν δηλαδὴ αὗται εἰς τὴν λίαν πιθανήν, ὅπως νομίζω, εἰκασίαν ὅτι οἱ ζωγράφοι οἱ ἐργασθέντες εἰς τὸ Μιλέσεβο εἶχον, τοὐλάχιστον ὁ εἷς ἐξ αὐτῶν, ἄμεσον γνῶσιν τῶν παλαιῶν ψηφιδωτῶν τῆς Θεσσαλονίκης, ἀπὸ τὰ ὁποῖα καὶ ἐνεπνεύσθησαν, ἀκριβῶς ὅπως ἀπὸ τὰ ἴδια ψηφιδωτὰ ἐνεπνεύσθησαν καὶ οἱ σύγχρονοί των περίπου ζωγράφοι τῆς Ἀχειροποιήτου, περὶ τὸν ἕνα δὲ αἰῶνα ἀργότερον ὁ Μανουὴλ Πανσέληνος.

Αἱ τοιχογραφίαι τέλος τῆς Ἀχειροποιήτου καὶ ἡ διαπιστωθεῖσα σχέσις των πρὸς τὴν διακόσμησιν τοῦ Μιλέσεβο ἐνισχύουν τὴν ἄλλοτε ὑφ᾽ ἡμῶν ὑποστηριχθεῖσαν γνώμην ὅτι καὶ πρὸ τῶν χρόνων τῶν Παλαιολόγων ἀπὸ τὴν Θεσσαλονίκην προήρχοντο ἢ εἰς αὐτὴν εἶχον ὁπωσδήποτε μαθητεύσει οἱ ζωγράφοι οἱ διακοσμήσαντες τὰς περισσοτέρας ἀπὸ τὸς ἐκκλησίας τῶν Βαλκανίων καὶ ἰδίως τῆς Σερβίας. Τὴν γνώμην ταύτην εἴχομεν στηρίξει, ἐλλείψει ζωγραφικῶν μνημείων εἰς τὴν Θεσσαλονίκην, ἐπὶ εἰκονογραφικῶν κυρίως ἐνδείξεων, ὅπως ἡ ἀπόλυτος συγγένεια τῆς σκηνῆς τοῦ Ἐπιταφίου Θρήνου μεταξὺ τῆς τοιχογραφίας τοῦ Νέρεζι καὶ τῆς ἀπολεσθείσης εἰς τὴν Παναγίαν τῶν Χαλκέων Θεσσαλονίκης [1], ὅπως ἀκόμη ἡ ἀπεικόνισις τοῦ Ὁράματος τοῦ Ἰεζεκιὴλ εἰς τὸ κοιμητηριακὸν παρεκκλήσιον τῆς Μονῆς Μπατσκόβου εἰς τὴν Βουλγαρίαν, παράστασις, ἡ ὁποία ἀπορρέει ἐκ τοῦ γνωστοῦ ψηφιδωτοῦ τῆς Μονῆς τοῦ Λατόμου (Ὁσίου Δαβίδ) εἰς τὴν Θεσσαλονίκην [2].

Ἤδη, μετὰ τὴν ἀποκάλυψιν καὶ μελέτην τῶν τοιχογραφιῶν τῆς Ἀχειροποιήτου, αἱ ὁποῖαι ἐδῶ μᾶς ἀπησχόλησαν, εἰς τὰς εἰκονογραφικὰς ἐνδείξεις προστίθεται καὶ ἡ ἀναμφισβήτητος τεχνοτροπικὴ συγγένεια ἡ ὑπάρχουσα μεταξὺ τῶν τοιχογραφιῶν τούτων καὶ τῆς διακοσμήσεως τοῦ Μιλέσεβο.

Δυνάμεθα λοιπὸν τώρα νὰ ὑποστηρίξωμεν μὲ πολλὴν πιθανότητα ὅτι ἤδη ἀπὸ τοῦ 13ου αἰῶνος, ἂν μὴ καὶ ἀπὸ τοῦ 12ου ἀκόμη, ἡ Θεσσαλονίκη ἔδιδε τὸν δεσπόζοντα τόνον εἰς τὴν καλλιτεχνικὴν κίνησιν τῆς Μακεδονίας καὶ τῶν γειτονικῶν βαλκανικῶν χωρῶν.

ΑΝΔΡΕΑΣ ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ

1 Xyngopoulos, ἔ.ά. 15 κ.ἑξ. Λεπτομερεστέρα ἐξέτασις τῆς τοιχογραφίας τῆς Παναγίας τῶν Χαλκέων εἰς τὸ περιοδ. Μακεδονικά, 4, σ. 6 κ.ἑξ.

2 Xyngopoulos, ἔ.ά. 18 κ. ἑξ.

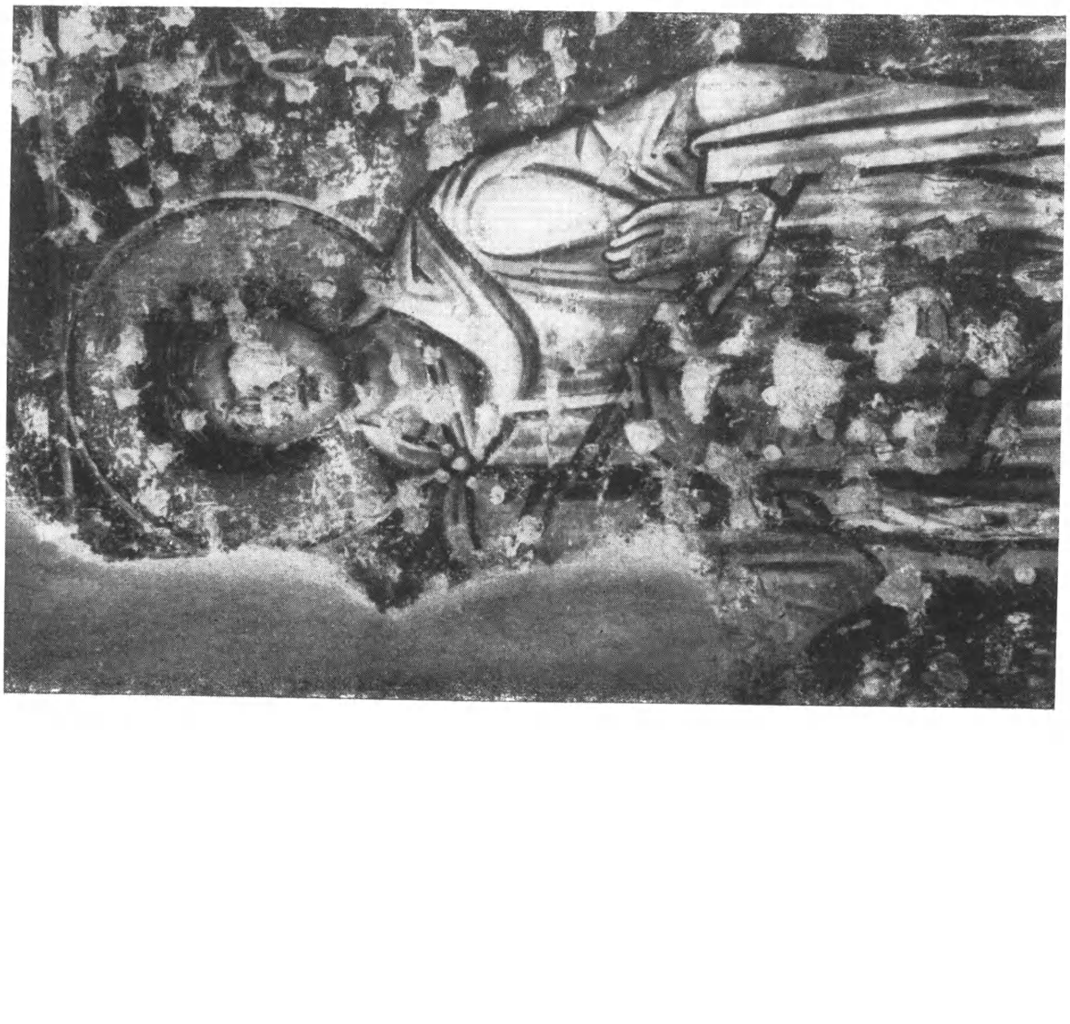

1. Ὁ Ἅγιος Λεόντιος.

2. Ὁ Ἅγιος Ἀθανάσιος.

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ. ΝΑΟΣ ΑΧΕΙΡΟΠΟΙΗΤΟΥ. ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΑΙ ΤΩΝ ΑΓΙΩΝ ΤΕΣΣΑΡΑΚΟΝΤΑ.

1. Ὁ Ἅγιος Κύριλλος.

2. Ὁ Ἅγιος Γοργόνιος.

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ. ΝΑΟΣ ΑΧΕΙΡΟΠΟΙΗΤΟΥ. ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΑΙ ΤΩΝ ΑΓΙΩΝ ΤΕΣΣΑΡΑΚΟΝΤΑ.

1. Ὁ Ἅγιος Γάϊος.

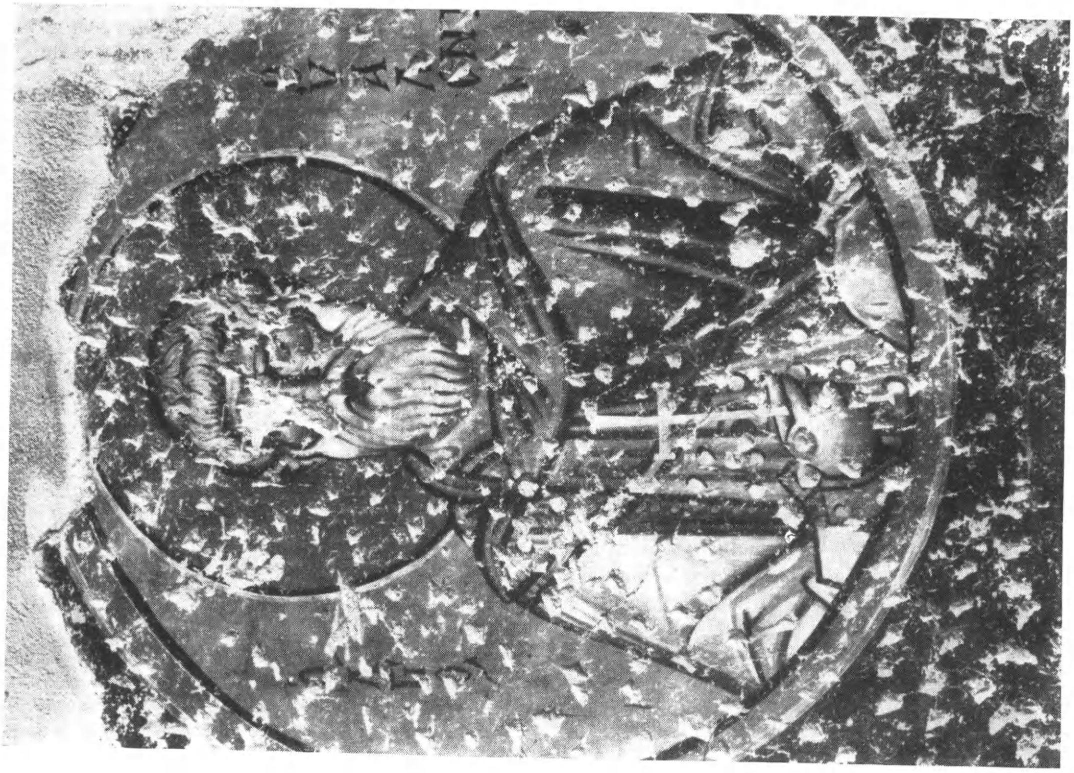

2. Ὁ Ἅγιος Οὐαλεντῖνος.

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ. ΝΑΟΣ ΑΧΕΙΡΟΠΟΙΗΤΟΥ. ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΑΙ ΤΩΝ ΑΓΙΩΝ ΤΕΣΣΑΡΑΚΟΝΤΑ.

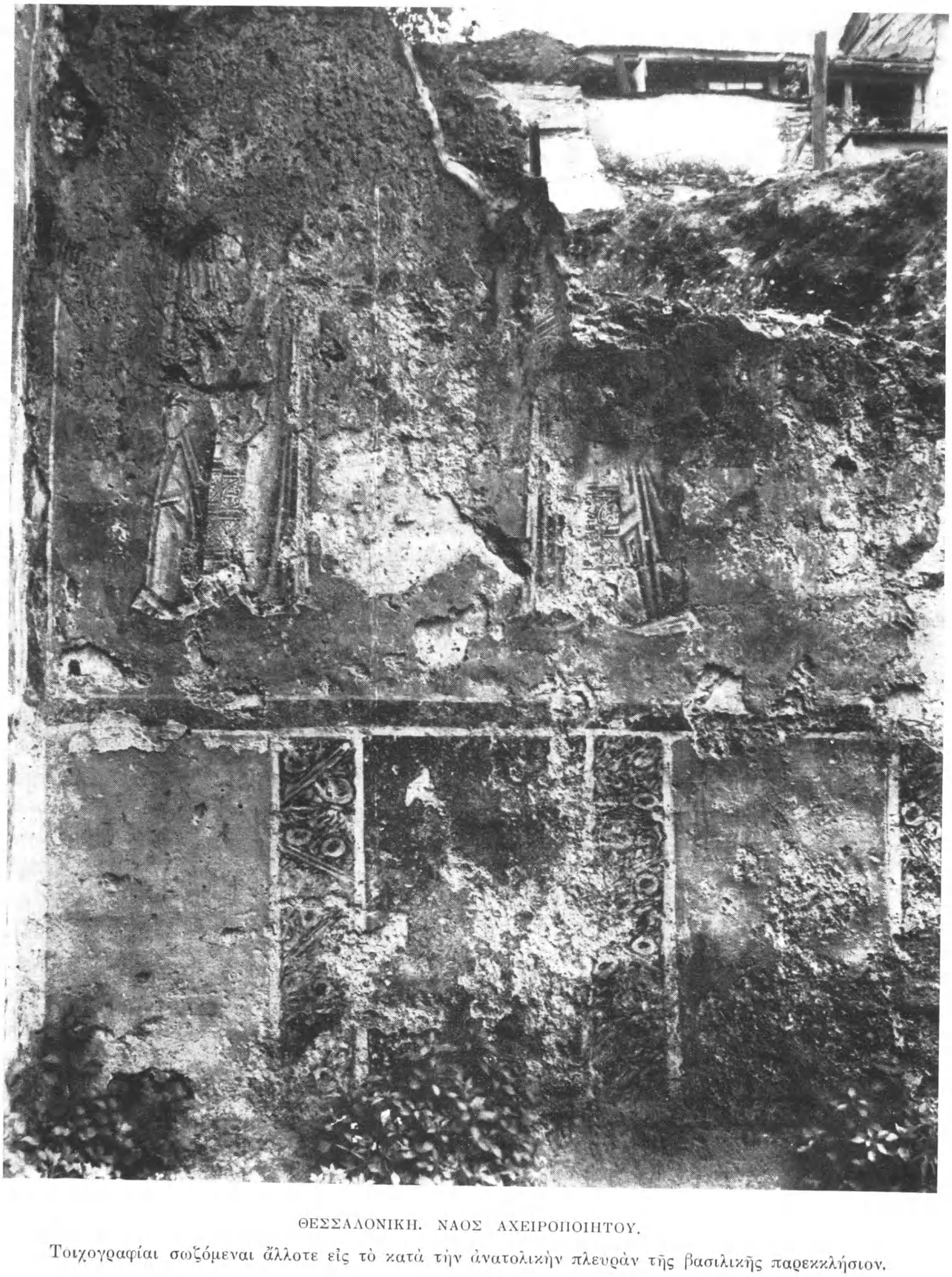

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ. ΝΑΟΣ ΑΧΕΙΡΟΠΟΙΗΤΟΥ.
Τοιχογραφίαι σωζόμεναι ἄλλοτε εἰς τὸ κατὰ τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τῆς βασιλικῆς παρεκκλήσιον.

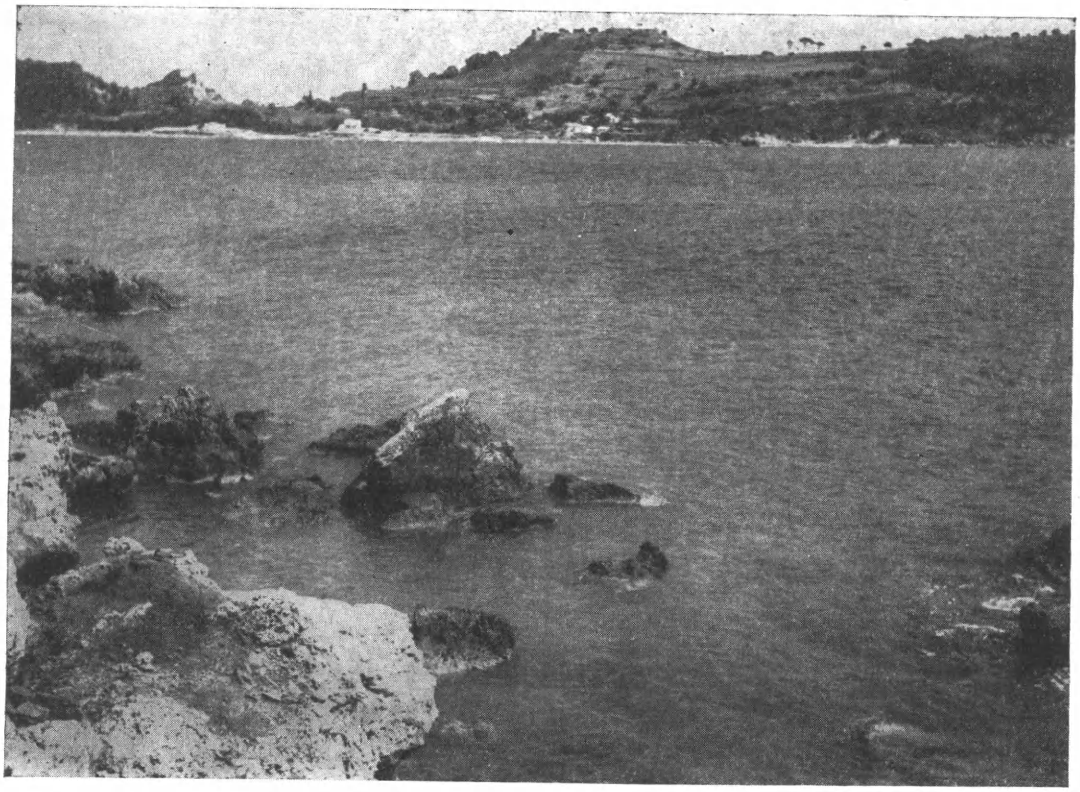

Εἰκ. 1. Τὸ Ποντικόκαστρο, ἡ ἀκρόπολις τῆς ἀρχαίας Φειᾶς μετὰ τοῦ κόλπου - λιμένος αὐτῆς.

ΔΟΚΙΜΑΣΤΙΚΑΙ ΕΡΕΥΝΑΙ ΕΙΣ ΤΟΝ ΚΟΛΠΟΝ ΤΗΣ ΦΕΙΑΣ ΗΛΕΙΑΣ

Ὁ κατ᾽ ἐξοχὴν λιμὴν τῆς Ἠλείας ἦτο κατὰ τὴν ἀρχαιότητα ἡ Φειά. Αὕτη κειμένη ἐπὶ τῆς δυτικῆς ἀκτῆς τῆς Ἠλείας ἀπετέλει τὸν μόνον φυσικὸν λιμένα καθ᾽ ὅλον τὸ μῆκος τῆς ἀλιμένου ταύτης παραλίας [1].

Αἱ μεταγενεστέρως ἐπισυμβᾶσαι εἰς αὐτὴν μεταβολαὶ ἐκ τῶν ἐπιχώσεων τῶν ποταμῶν, τῶν θαλασσίων ρευμάτων καὶ τῶν ἰσχυρῶν σεισμῶν, οἱ ὁποῖοι ἔπληξαν ἐπανειλημμένως τὴν ἀνέκαθεν σεισμοπαθῆ ταύτην περιοχήν, δὲν ἤλλαξαν τὴν εἰκόνα τῆς ἀφιλοξένου αὐτῆς παραλίας· μόνον ὁ κόλπος τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέου, ὅστις ἤδη ὑπὸ πολλῶν ἔχει ταυτισθῆ πρὸς τὴν ἀρχαίαν Φειάν, προσφέρεται καὶ σήμερον ὡς ἡ ἀσφαλεστέρα ἀπὸ θαλάσσης εἴσοδος εἰς τὴν Ἠλείαν, ἀδιάφορον ἂν τώρα ἔχῃ μεταφερθῆ ὁ λιμὴν εἰς τὸν γείτονα τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέου κόλπον τοῦ Κατακώλου.

Τὴν Φειὰν ἀναφέρουν πολλάκις οἱ ἀρχαῖοι συγγραφεῖς καὶ γραμματικοὶ καὶ εἶναι αὕτη συνδεδεμένη μὲ μερικὰ γεγονότα ἀπὸ τὴν μακρὰν ἱστορίαν τῆς Ἠλείας, τὴν ὁποίαν τόσον ὀλίγον γνωρίζομεν.

Ὁ Στραβων (VIII 342 - 3) περιγράφει τὴν θέσιν αὐτῆς: *Μετὰ δὲ τὸν Χελωνάταν ὁ τῶν Πισατῶν ἐστιν αἰγιαλὸς πολύς, εἶτ᾽ ἄκρα Φειά· ἦν δὲ καὶ πολίχνη „Φειᾶς πὰρ τείχεσσιν, Ἰαρδάνου ἀμφὶ ῥέεθρα·" ἔστι γὰρ καὶ ποτάμιον πλησίον. ἔνιοι δ᾽ ἀρχὴν τῆς Πισά-*

1 Ὁ λιμὴν τῆς Κυλλήνης, κείμενος ἐπὶ τῆς ΒΔ. ἀκτῆς τῆς Ἠλείας, δὲν ἐξετάζεται ἐδῶ, ὡς μὴ ἔχων ἄμεσον σχέσιν πρὸς τὴν παροῦσαν ἔρευναν.

τιδος τὴν Φειάν φασι· πρόκειται δὲ καὶ ταύτης νησίον καὶ λιμήν, ἔνθεν εἰς Ὀλυμπίαν τῷ ἐγγυτάτῳ ἐκ θαλάττης εἰσὶ στάδιοι ἑκατὸν εἴκοσιν. Ὀλίγον κατωτέρω (VIII 343, 12) προσθέτει: *ἐκπίπτει* (ὁ Ἀλφειός) *μεταξὺ Φειᾶς τε καὶ Ἐπιταλίου.*

Ὁ Θουκυδίδης (ΙΙ 25, 3) ἀφ' ἑτέρου διηγεῖται λεπτομερῶς τὰς κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ πελοποννησιακοῦ πολέμου (431 π. Χ.) λεηλασίας τῶν Ἀθηναίων εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Φειᾶς: *Οἱ δὲ Ἀθηναῖοι ἄραντες* (ἀπὸ Μεθώνης) *παρέπλεον, καὶ σχόντες τῆς Ἠλείας ἐς Φειὰν ἐδῄουν τὴν γῆν ἐπὶ δύο ἡμέρας... ἀνέμου δὲ κατιόντος μεγάλου χειμαζόμενοι ἐν ἀλιμένῳ χωρίῳ, οἱ μὲν πολλοὶ ἐπέβησαν ἐπὶ τὰς ναῦς καὶ περιέπλεον τὸν Ἰχθῦν καλούμενον τὴν ἄκραν ἐς τὸν ἐν τῇ Φειᾷ λιμένα, οἱ δὲ Μεσσήνιοι ἐν τούτῳ καὶ ἄλλοι τινὲς οἱ οὐ δυνάμενοι ἐπιβῆναι, κατὰ γῆν χωρήσαντες τὴν Φειὰν αἱροῦσιν καὶ ὕστερον αἵ τε νῆες περιπλεύσασαι ἀναλαμβάνουσιν αὐτοὺς καὶ ἐξανάγονται ἐκλείποντες Φειάν...* Ὁ ἀθηναϊκὸς στόλος σταθμεύει κατ' ἀρχὴν εἰς τὸν νοτίως τοῦ Ἰχθύος κόλπον, τὸν σημερινὸν λιμένα τοῦ Κατακώλου· εἰς τὸν κόλπον αὐτόν, ἀκόμη καὶ τώρα παρὰ τὸν κατασκευασθέντα μέγαν λιμενοβραχίονα, χρησιμοποιούμενον ὡς κυματοθραύστην, εἶναι ἀδύνατον κατὰ τὰς κακοκαιρίας νὰ σταθοῦν τὰ πλοῖα. Ὁ στόλος ἑπομένως θὰ ἐστάθμευσεν ἐκεῖ, διότι θὰ ὑπῆρχε σημαντικὸν τμῆμα τῆς πόλεως Φειᾶς, τὸ ὁποῖον καὶ ἐλεηλάτησε, μόνον δὲ ὅταν ἤρχισε τρικυμία ἀνεχώρησε διὰ νὰ καταφύγῃ περιπλέων τὴν ἄκραν τοῦ Ἰχθύος εἰς τὸν λιμένα τῆς Φειᾶς· ἡ ἀκρόπολις τῆς πόλεως πρέπει νὰ εἶναι ὁ τραπεζοειδὴς λόφος, τὸ σημερινὸν Ποντικόκαστρον (εἰκ. 1), ὅστις δεσπόζει τοῦ λιμένος καὶ κεῖται ἐπὶ τοῦ μεταξὺ τῶν δύο κόλπων αὐχένος. Τὴν ἀκρόπολιν ταύτην ἀσφαλῶς μετὰ τῆς πόλεως ἐκυρίευσαν οἱ ὑπολειφθέντες εἰς τὴν ξηρὰν Μεσσήνιοι μετά τινων ἀνδρῶν, ὡς μᾶς πληροφορεῖ ὁ Θουκυδίδης.

Φαίνεται ὅτι ἡ πόλις αὕτη εἶχεν ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τοῦ Θουκυδίδου σημαντικὴν ἔκτασιν καὶ ἐξηπλοῦτο εἰς τὴν περιοχὴν καὶ τῶν δύο κόλπων, οἱ ὁποῖοι περιβάλλουν τὸ μακρόστενον ἀκρωτήριον τοῦ Ἰχθύος, δηλ. τὸ Κατάκωλον ἀφ' ἑνὸς καὶ τὸν Ἅγιον Ἀνδρέαν ἀφ' ἑτέρου, πλησιάζουσα βορείως πρὸς τὴν Σκαφιδιάν, ὅπου ὁ μικρὸς ποταμὸς Ἰάρδανος. Τοῦτο ἀποδεικνύουν καὶ τὰ σωζόμενα ἐρείπια τὰ κατεσπαρμένα καθ' ὅλην ταύτην τὴν ἔκτασιν [1]. Ἐν τούτοις εἶναι πιθανὸν ὅτι ἡ πόλις αὕτη δὲν ἦτο πυκνὰ κατῳκημένη, ἀλλ' ἐμεσολάβουν μεταξὺ τῶν τμημάτων της ἐξοχαὶ καὶ περιβόλια [2].

1 Βλ. κατωτέρω σ. 43.

2 Ὡς πρὸς τὴν πληροφορίαν τοῦ Στράβωνος (VIII 343) ὅτι ἡ Φειὰ ἀπέχει τῆς Ὀλυμπίας 120 στάδια, ἡ ἀπόστασις αὕτη πρέπει νὰ ὑπολογισθῇ ἀπὸ τοῦ πρὸς τὸν κόλπον τοῦ Κατακώλου τμήματος τῆς πόλεως ὅπερ, ὡς φαίνεται, ἦτο καὶ τὸ σημαντικώτερον. Δεδομένου ὅτι ὁ κόλπος οὗτος ἄνευ ἀμφιβολίας εἰσεχώρει κατὰ τὴν ἀρχαιότητα πολὺ βαθύτερον πρὸς τὴν κατεύθυνσιν τοῦ Πύργου, τῆς σημερινῆς πρωτευούσης τοῦ Νομοῦ καὶ πρὸς τὸ χωρίον Βολάντζα, ὅπου ἔκειτο τὸ Ἱερὸν τῆς Ἀλφειούσης Ἀρτέμιδος (βλ. χάρτην τοῦ Graefinhoff, AM 38, 1913, πίν. IV· ἐπίσης βλ. χάρτην Kaupert - Dörpfeld: E. Curtius - F. Adler, Olympia und Umgegend, Berlin 1882, ὅπου σημειοῦται ἡ πιθανὴ ἔκτασις καὶ τὸ βάθος τοῦ παλαιοτέρου κόλπου), τὸ τμῆμα τοῦτο τῆς πόλεως τῆς Φειᾶς ἦτο ἀποφασιστικῶς ἐγγύτερον πρὸς τὴν Ὀλυμπίαν. Οὕτω ἡ κατὰ μῆκος τοῦ Ἀλφειοῦ ἀρχαία ὁδὸς ἀπὸ τῆς ἀκτῆς πρὸς Ὀλυμπίαν ἄγουσα ἔχει μῆκος ἀντιστοιχοῦν πρὸς τὴν ἀπόστασιν τὴν ὁποίαν δίδει ὁ Στράβων, ἤτοι περίπου 120 στάδια, δηλαδὴ περίπου 22 ½ χιλ.· ἡ ἀνωτέρω ἄποψις ἐνισχύεται καὶ ἐκ τοῦ ὅτι ὁ Στράβων ὑπολογίζει τὴν ἀπόστασιν ἀπὸ τοῦ ἐγγυτάτου πρὸς τὴν Ὀλυμπίαν σημείου τῆς παραλίας: ... *ἔνθεν εἰς Ὀλυμπίαν τῷ ἐγγυτάτῳ ἐκ θαλάττης ἐστὶ στάδιοι ἑκατὸν εἴκοσι.* Ἀντιθέτως ὁ λιμὴν τοῦ Ἁγ. Ἀνδρέου ἀπέχει τῆς Ὀλυμπίας περὶ τὰ 38 χιλιόμετρα, εἰς γραμμὴν δὲ ἀέρος 30 χιλιόμετρα. Ὁ Leake (Travels in Morea III 124) ὑπολογίζει τὴν ἀπόστασιν τῆς Ὀλυμπίας ἀπὸ τῶν ἀρχαίων ἐκβολῶν τοῦ Ἀλφειοῦ εἰς ὀγδοήκοντα στάδια.

Κατὰ τὸν αὐτὸν πελοποννησιακὸν πόλεμον (416 π.Χ.) εἰς τὸν λιμένα τῆς Φειᾶς ὁ Δημοσθένης πλέων κατὰ τῆς Σικελίας κατέστρεψεν ὁλκάδα τῶν Ἠλείων (Θουκυδ. VII 31, 1). Κατὰ τὸν πόλεμον Ἠλείων καὶ Σπαρτιατῶν (401 - 399 π.Χ.) ὑποχρεοῦνται οἱ Ἠλεῖοι κατὰ τὴν συνθηκολόγησίν των νὰ κρημνίσουν τὰ τείχη τῆς Φειᾶς (Ξενοφ. Ἑλλην. III 2, 30). Ὁ Πολυβιος (IV 9, 9) ἀφ' ἑτέρου ἀναφέρει εἰς τὸν πόλεμον τοῦ Ἀράτου κατὰ τῶν Αἰτωλῶν τὴν πρὸ τοῦ λιμένος νησῖδα, τὴν ὀνομάζει δὲ Φειάδα [1] (σήμερον Τηγάνι).

Ἤδη ὅμως καὶ παλαιότερον, κατὰ τὴν ὁμηρικὴν ἐποχήν, εἶναι ἡ Φειὰ γνωστὴ καὶ δὴ ὡς πόλις ὀχυρά· παρὰ τὰ τείχη της ἠνδραγάθησε διὰ πρώτην φορὰν ὁ Νέστωρ ἔφηβος ἀκόμη, ὅταν, ὅπως μᾶς λέγει ὁ ποιητής, οἱ Πύλιοι ἐμάχοντο κατὰ τῶν Ἀρκάδων: *Φειᾶς πὰρ τείχεσσιν, Ἰαρδάνου ἀμφὶ ῥέεθρα* (Ἰλ. Η 135). Ὁ ἆθλος αὐτὸς τοῦ Νέστορος παρὰ τὴν Φειὰν παρίστατο κατά τινας τῶν ἐξηγητῶν ἐπὶ τῆς λάρνακος τοῦ Κυψέλου εἰς Ὀλυμπίαν (Παυσ. V 18, 6).

Ἐπίσης εἰς τὴν Ὀδύσσειαν ἀναφέρεται ἡ πόλις· ἔξωθι αὐτῆς περνᾷ ὁ Τηλέμαχος πλέων ὀπίσω πρὸς τὴν Ἰθάκην (Ὀδ. ο 297 - 8): *ἡ δὲ Φεὰς ἐπέβαλλεν ἐπειγομένη Διὸς οὔρῳ, ἠδὲ παρ' Ἤλιδα δῖαν, ὅθι κρατέουσιν Ἐπειοί* [2]. Τοὺς ἰδίους στίχους μὲ κάποιας παραλλαγὰς εὑρίσκομεν εἰς τὸν Ὁμηρικὸν ὕμνον εἰς Ἀπόλλωνα 425 - 7, ὅπου ἀντὶ Φεᾶς ὑπάρχει Φεράς [3]. Ἡ ἰδία πρὸς τὸν ὁμηρικὸν ὕμνον σύγχυσις ὑπάρχει καὶ εἰς τοὺς σχολιαστὰς τῆς Ἰλιάδος καὶ τῆς Ὀδυσσείας ὡς καὶ τοὺς γραμματικούς. Ἐκ τούτων, ἄλλοι μὲν ὀρθῶς ὀνομάζουν τὴν πόλιν Φειὰν ἢ Φεὰν καὶ τὴν τοποθετοῦν εἰς τὴν ἀνωτέρω ρηθεῖσαν θέσιν, ἄλλοι δὲ συγχέουν ταύτην πρὸς τὰς Φερὰς τῆς Μεσσηνίας ἢ τὰς Χάας τῆς Τριφυλίας, θεωροῦντες ἀδύνατον νὰ εἶχε λάβει χώραν ἡ μάχη τῶν Πυλίων καὶ Ἀρκάδων τόσον μακρὰν τῶν συνόρων τῶν δύο ἐμπολέμων, εἰς τὴν Πισάτιδα [4]. Ἄλλοι, τέλος, συγχέουν τὸ πρόβλημα τῆς γεωγραφικῆς ἐκτάσεως τῶν συνόρων τῆς Ἀρκαδίας, Τριφυλίας καὶ Ἠλείας μὲ τὴν τοποθέτησιν τοῦ λιμένος τούτου εἰς τὸν γνωστὸν καθ' ὅλην τὴν ἀρχαιότητα κόλπον [5].

1 Πρβ. Leake, ἔ.ά.

2 Βλ. Στεφ. Βυζαντ. εἰς λέξιν *Φεά, πόλις τῆς Ἠλείας. Ὅμηρος διὰ τοῦ ῑ «Φιᾶς πὰρ τείχεσσι». τὸ ἐθνικὸν Φεαῖος*· ἐπίσης Σχολ. HQ εἰς Ὀδ. III 488 *εἰς Φηράς] Φηραὶ μὲν τῆς Λακωνικῆς, Φεραὶ δὲ τῆς Θεσσαλίας, Φειαὶ δὲ τῆς Ἤλιδος.*

3 ... *βῆ δὲ παρὰ Κρουνοὺς καὶ Χαλκίδα καὶ παρὰ Δύμην ἠδὲ παρ' Ἤλιδα δῖαν ὅθι κρατέουσιν Ἐπειοί· εὖτε Φερὰς ἐπέβαλλεν ἀγαλλομένη Διὸς οὔρῳ.*

4 Βλ. Σχολ. A εἰς Ἰλ. Η 135: *Φειᾶς πὰρ τείχεσ⟨σ⟩ιν] καὶ ἡ Φειὰ παραθαλάσσιός ἐστι, καὶ Ἰάρδανος οὐχ ὁρᾶται ποταμὸς αὐτόθι· ἄμεινον οὖν ὡς Δίδυμος «Φηρὰς» γράφειν «καὶ Δαρδάνου ἀμφὶ ῥέεθρα»· οὕτω γὰρ καὶ Φερεκύδης ἱστορεῖ.* Ἐπίσης Σχολ. εἰς Ὀδ. ο 297: *Τὰς Φηρὰς λέγει. εἶπε δὲ διὰ τὸ μέτρον, Φερὰς γρ. καί, Φεάς. περὶ ἧς φησι «Φειᾶς πὰρ τείχεσσιν Ἰαρδάνου ἀμφὶ ῥέεθρα».* Βλ. ἐπίσης Etym. Gen. 299: *ὁ δὲ Δίδυμος Φηρὰς λέγει· παρὰ τὸ Φηρᾶς (πὰρ τείχεσσι Φηρᾶς :) γενικὴ γάρ ἐστι.* Βλ. κατωτ. σημ. 5 καὶ σημ. 3 σ. 34.

5 Διδυμος εἰς Σχόλ. εἰς Ἰλ. Η 135: *Φεὰ πόλις τῆς Ἤλιδος ἄλλοι δὲ τῆς Ἀρκαδίας*· βλ. καὶ Στεφ. Βυζ. εἰς λέξιν *Φιά : πόλις τῶν περιμάχων Μεσσηνίοις καὶ Λάκωσιν. Ὅμηρος «Φιᾶς πὰρ τείχεσσιν Ἰαρδάνου ἀμφὶ ῥέεθρα» τὸ [δὲ] ἐθνικὸν [ταύτης] Φιεὺς καὶ Φιάτης καὶ Φιαῖος*: Ἐν τούτοις ὁ Ευσταθιος πληροφορεῖ (1477, 62 εἰς Ὀδ. γ 489): *Ὅτι Φεραὶ μέν, πόλεις Θεσσαλίας. Φειαὶ δὲ Ἤλιδος αἱ καὶ Φεαί. Φηραὶ δέ, τῆς Λακωνικῆς.* Ὁ αὐτὸς ἀντιθέτως εἰς 1781, 61 (εἰς Ὀδ. ο 297) γράφει: *Εἰσὶ δὲ Φεραὶ μὲν περὶ Θετταλίαν, ὡς ἡ Ἰλιὰς δηλοῖ, Φηραὶ δὲ αὗται περὶ τὴν ἐν Πελοποννήσῳ Μεσσηνίαν γῆν καὶ περί που τὴν Ἤλιδα καὶ τοὺς Ἐπειούς, ὡς δηλοῖ τό, ἠδὲ παρ' Ἤλιδα δῖαν, ὅθι κρατέουσιν Ἐπειοί. δῆλον δὲ ὅτι οἱ ἐκ Πύλου πρὸς Ἰθάκην πλέοντες διὰ τῶν ἐνταῦθα δηλουμένων τόπων ἵενται, τῶν Φερῶν, τῆς Ἤλιδος, καὶ τῶν ἑξῆς.* Ἐδῶ ὁ Ευσταθιος ἀντιφάσκει πρὸς ἑαυτὸν ἀποδεχόμενος ὄχι τὴν γραφὴν «Φειαὶ» ἀλλὰ «Φηραί»· ἡ σύγχυσις εἶναι σαφὴς καὶ ὀφείλεται εἰς τὴν λανθασμένην γραφήν, τὴν ὁποίαν υἱοθέτησαν οἱ πλεῖστοι τῶν σχολιαστῶν, τοὺς ὁποίους διορθώνει ὁ Ἀρίσταρχος. Εἰς τὴν ὀρθὴν γραφὴν ἐπανέρχεται ὁ Ευσταθιος εἰς Ἰλ. Η 135 (671, 15): *Φειὰ δὲ*

Ἐκ τῶν παρατεθέντων χωρίων συνάγεται ὅτι ἐνῷ ἡ Φειὰ τῶν ἱστορικῶν χρόνων σαφῶς τοποθετεῖται παρὰ τῶν ἀρχαίων εἰς τὸν ἀνωτέρω ρηθέντα κόλπον τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέου, ἀντιθέτως διὰ τὴν ὁμηρικὴν καὶ προϊστορικὴν Φειὰν διετυπώθησαν ἤδη ἀπὸ τῶν ἑλληνιστικῶν χρόνων ἀντιρρήσεις· ἐν τούτοις ὁ μεγαλύτερος φιλόλογος τῆς ἀρχαιότητος, ὁ Ἀρίσταρχος, διορθώνει τὸ «Φερὰς» τῶν χειρογράφων τῆς Ὀδυσσείας εἰς «Φεάς», ὡς πόλεως καὶ λιμένος τῆς Ἠλείας [1].

Ἡ σύγχυσις μεταξὺ τῶν ἀρχαίων γραμματικῶν, ὀφειλομένη καὶ εἰς τὸ γεγονὸς ὅτι ἐπὶ τῶν ἡμερῶν των οὐδὲν σχεδὸν ἴχνος συνοικισμῶν καὶ πολιχνῶν μυκηναϊκῶν διεκρίνετο πλέον ἐπὶ τῆς πλευρᾶς αὐτῆς τῆς Πελοποννήσου [2], ἐπεξετάθη, ὡς ἦτο ἑπόμενον, καὶ εἴς τινας τῶν λογίων τῶν νεωτέρων χρόνων. Οὕτω ὁ Bölte τοποθετεῖ τὴν ὁμηρικὴν Φειὰν νοτίως τοῦ Ἀλφειοῦ, δηλῶν ἀδυναμίαν νὰ προσδιορίσῃ ἀκριβέστερον τὴν θέσιν της· ὡς πρὸς τὴν ὁμηρικὴν μάχην, ὅπου ἠνδραγάθησεν ὁ Νέστωρ καὶ ἡ ὁποία ἔλαβε χώραν πλησίον τῆς Φειᾶς καὶ τοῦ Ἰαρδάνου ποταμοῦ, αὕτη πρέπει νὰ τοποθετηθῇ κατ' αὐτὸν κάπου μεταξὺ Τριφυλίας καὶ Ἀρκαδίας [3].

Ἀντιθέτως ταυτίζει ὁ Leake τὴν Φειὰν πρὸς τὴν περιοχὴν τοῦ Κατακώλου καὶ δὴ πρὸς τὸν ὁρμίσκον τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέου καὶ τὸ Ποντικόκαστρον ἢ τὸν ὁρμίσκον Χόρταις, ὅπου τὸ κτῆμα Μερκούρη [4].

Ὁ E. Curtius τοποθετεῖ παρομοίως τὴν Φειὰν ὡς καὶ ὁ Leake [5].

Ἐπίσης καὶ ὁ Philippson [6] τοποθετεῖ τὴν Φειὰν εἰς τὴν αὐτὴν ὡς ἄνω θέσιν,

πόλις παρὰ τὴν Ἦλιν, περὶ ἣν Ἰάρδανος ῥέει ποταμός, ... ταύτης τῆς Φειᾶς ἡ παραλήγουσα διφορεῖται. φέρεται γὰρ ἐν τῇ κατὰ στοιχεῖον ἀναγραφῇ τῶν ἐθνικῶν τοιαῦτα τινά· Φεὰ πόλις Ἠλείας, ἣν Ὅμηρος μετὰ τοῦ ῑ γράφει, Φειᾶς πὰρ τείχεσι· ταύτης ὁ πολίτης Φεαῖος· παρακατιὼν δὲ ὁ ταῦτα ἐκεῖ γράψας καὶ οἷον ἐκλαθόμενος φησὶ τὸ αὐτὸ ἄλλως· Φιὰ πόλις τῶν περιμάχων Μεσσηνίοις καὶ Λάκωσιν. Ὅμηρος, Φιᾶς πὰρ τείχεσι. τὸ δὲ ἐθνικὸν ταύτης Φιεύς καὶ Φιάτης καὶ Φιαῖος. καὶ οὕτω μὲν ἐκεῖνος. αἱ μέντοι ἀλλαχοῦ φερόμεναι Φηραὶ Γερήνοις ὁμοροῦσι κατὰ τὸν γεωγράφον, ἀφ' ὧν ὁ Νέστωρ Γερήνιος. Τὸν δὲ Ἰάρδανον οὐ μέγαν ποταμὸν ἡ ἱστορία ἔχει, ὡς ὁ αὐτὸς γεωγράφος δηλοῖ ἐν οἷς λέγει· Φειὰ ἄκρα καὶ πολίχνη. ἔστι δὲ καὶ ποτάμιον πλησίον ὁ Ἰάρδανος. λέγει δ' ὁ αὐτὸς καὶ ὅτι μετὰ τὸν αἰγιαλὸν τῶν Πισατῶν ἄκρα Φειά. ἦν δὲ καὶ πολίχνη, ὡς ὁ ποιητής, Φειᾶς πὰρ τείχεσι. τοῦτο δέ τινες Χάας φασὶ δεῖν γράφειν, πόλις δὲ ὑπῆρξε πλησίον Λεπρέου, περὶ ἧς γενέσθαι φασὶ πόλεμον, ὃν ἔφρασεν Ὅμηρος, Ἀρκάσι πρὸς Πυλίους. ἐχόντων δὴ καὶ τῶν εἰρημένων οὕτως, ὁ Νέστωρ προσφυῶς τῷ παρόντι τόπῳ παλαιὰν μονομαχικὴν ὡς προσεχῶς ἐλέχθη ἀνδραγαθίαν ἐκτίθεται ...

1 Βλ. ἀνωτ. σημ. 5 σ. 33. Bölte, RE² 19, 2 (1938) σ. 1918 εἰς λ. *Pheia*· ὁ ἴδιος RE² 11, 1 (1921) εἰς λ. *Keladon*. Ἕτερα περὶ Φειᾶς βλ. Μεγα Ετυμ. 410, 17: *Τὰ εἰς ἄλφα τῇ ει διφθόγγῳ παραληγόμενα ἢ τῷ ι, ἐπὶ μὲν οὐσίας, ὀξύνεται, ζειά, Φειά, χειά· ἐπὶ δὲ πράγματος, βαρύνεται· οἷον, μνεία, χρεία.* Βλ. ἐπίσης Cramer, Epimerismen An(ecdota) Ox(oniensium) I 181, 21: *σεσημείωται τὸ Φθιά· τὰ δὲ ἀπ' οὐσίας ὀξύνεται· Φειά· Φαιά· ζειά.*

2 Στραβων VIII 350-351. Βλ. ἐπίσης Bölte, ἔ.ἀ. σ. 1918, 15.

3 Bölte, ἔ.ἀ. σ. 1915-8. Ἐκεῖ ἐκτίθενται λεπτομερῶς αἱ γνῶμαι τῶν συνηγόρων τῆς ἀπόψεως νὰ μετατεθῇ ἀλλαχοῦ ἡ Φειὰ καὶ ὁ ποταμὸς Ἰάρδανος· τὴν ἄποψιν ταύτην στηρίζουν εἰς πληροφορίαν τοῦ Στραβωνος (VIII 348): *ῥεῖ δὲ παρὰ τάφον Ἰαρδάνου καὶ Χάαν πόλιν ποτὲ ὑπάρξασαν πλησίον Λεπρείου, ὅπου καὶ τὸ πεδίον τὸ Αἰπάσιον. περὶ ταύτης δὲ τῆς Χάας γενέσθαι φασὶν ἔνιοι τὸν πόλεμον τοῖς Ἀρκάσι πρὸς τοὺς Πυλίους, ὃν ἔφρασεν Ὅμηρος, ... τῷ γὰρ τάφῳ τοῦ Ἰαρδάνου τοῦτον πλησιάζειν καὶ τοῖς Ἀρκάσι τὸν τόπον μᾶλλον ἢ ἐκεῖνον.* Ὅτι ὁ Στραβων δὲν εἶναι πεπεισμένος περὶ αὐτῆς τῆς γνώμης φαίνεται ἐκ τῶν παραγράφων VIII 342-3, 11-12· 350, 26· 351, 27.

4 Leake, Travels in the Morea I 420, II 188-191, III 124. Τοῦ ἰδίου, Peloponnesiaka, Supplement to Travels in the Morea, London 1846, 213 κ.ἑ. Βλ. ἐπίσης M. Puillon Boblaye, Recherches géographiques sur les ruines de la Morée, σ. 131. Βλ. καὶ ἀνωτ. σημ. 5 σ. 33.

5 E. Curtius, Peloponnesos (Gotha 1852) II 44 κ.ἑ. Πρβ. E. Curtius - F. Adler, Olympia und Umgegend, ἔ.ἀ. σ. 6. C. Bursian, Geographie von Griechenland (Leipzig 1868-72) 274. 301· οὗτος διαφωνεῖ πρὸς τὸν Curtius ὡς πρὸς τὴν τοποθέτησιν τοῦ Ἰαρδάνου παρὰ τὴν Σκαφιδιάν.

6 Philippson, Der Peloponnes, Berlin 1892, 323 σημ. 2. Sperling, Explorations in Elis, AJA 46,

πιστεύων μάλιστα ὅτι αὕτη μὲ τὸν ὠχυρωμένον λόφον (τὸ Ποντικόκαστρον), ὁ ὁποῖος δεσπόζει τοῦ λιμένος, ἀκόμη καὶ κατὰ τὸν Μεσαίωνα θὰ πρέπει νὰ εἶχε διατηρήσει τὴν σπουδαιότητά της [1].

Ἐκ τῶν Ἑλλήνων ἐρευνητῶν, οἱ περισσότερον ἀσχοληθέντες μὲ τὴν τοπογραφίαν τῆς Ἠλείας, ὁ Παπανδρεου [2] καὶ ὁ Ψυχογιος [3], καταλήγουν εἰς τὰ αὐτά, ὡς οἱ ἀνωτέρω, συμπεράσματα.

Ἐκ τῶν παρατεθέντων ἀνωτέρω χωρίων καθίσταται πλέον ἢ σαφὲς ὅτι κατὰ τοὺς ἱστορικοὺς χρόνους ἡ Φειὰ ἔκειτο εἰς τὸν κόλπον τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέου· τὸ ὅτι εἰς τὴν αὐτὴν θέσιν ἔκειτο καὶ ἡ ὁμηρικὴ (μυκηναϊκὴ) Φειά, παρὰ τὰς διατυπωθείσας ἀμφισβητήσεις, τὰς ὁποίας ἀνωτέρω ἐπραγματεύθημεν, ἀποδεικνύεται ἐκ μόνου τοῦ γεγονότος ὅτι ὁ φυσικὸς οὗτος λιμήν, προστατευόμενος εἰς τὸ στόμιον αὐτοῦ ὑπὸ νησῖδος, ἀπετέλει καὶ ἀποτελεῖ ἀκόμη τὴν μοναδικὴν ἐκ θαλάσσης εἴσοδον εἰς τὴν Ἠλείαν. Τὸ ὅτι ἡ μάχη μεταξὺ Ἀρκάδων καὶ Πυλίων ἔλαβε χώραν τόσον μακρὰν τῶν συνόρων τῶν δύο τούτων περιοχῶν, δὲν εἶναι παράδοξον, παρὰ τὴν ἀντίθετον γνώμην τόσον τῶν ἀρχαίων σχολιαστῶν ὅσον καί τινων νεωτέρων λογίων, ἐὰν ληφθῇ ὑπ' ὄψιν ὅτι ἡ *ἀγαθὴ καὶ ἐξειργασμένη διὰ πάσης* (Παυσ. V 4, 1) αὕτη περιοχὴ εἶχε προκαλέσει κατ' ἐπανάληψιν τὰς ἁρπακτικὰς διαθέσεις τόσον τοῦ βασιλείου τοῦ Νέστορος ὅσον καὶ τῶν Ἀρκάδων. Ἂς ὑπομνησθῇ ὅτι οἱ κάτοικοι τῶν δύο τούτων ὁμόρων πρὸς τὴν Ἠλείαν περιοχῶν εἶχον καὶ κατὰ τὸν Μεσαίωνα, ὡς ἔχουν ἐπίσης καὶ σήμερον, μεγάλα συμφέροντα εἰς τὴν εὐφορωτάτην πεδιάδα τῆς Ἠλείας. Ἰδιαιτέρως μάλιστα οἱ Ἀρκάδες, λόγῳ τοῦ ἀγόνου καὶ πετρώδους τῆς γῆς των, εἶναι ἰδιοκτῆται μεγάλων ἐκτάσεων εἰς τὴν Ἠλείαν, πολλαὶ δὲ τῶν πλουσιωτάτων οἰκογενειῶν τῆς Ἠλείας εἶναι ἀρκαδικῆς προελεύσεως. Ἐπὶ πλέον, ὡς τονίζει ὁ Curtius [4], οἱ Ἀρκάδες ἦσαν οἱ πρῶτοι θαλασσοπόροι τοῦ Ἰονίου καὶ εἶχον ἀποικήσει πολὺ ἐνωρὶς οὐκ ὀλίγας πόλεις εἰς τὴν Ἰταλίαν, ὡς καὶ εἰς τὸ Ἀρχιπέλαγος. Ἑπομένως δὲν εἶναι ἀπορίας ἄξιον διὰ τὸν λιμένα ἀκριβῶς τοῦτον καὶ παρ' αὐτὸν νὰ εἶχον συγκρουσθῆ οἱ Ἀρκάδες πρὸς τοὺς ἐπικινδύνους γείτονάς των Πυλίους, ἵνα ἐξασφαλίσουν τὴν ἐλευθέραν ἐπικοινωνίαν των μὲ τὸ Ἰόνιον καὶ τὴν Ἰταλίαν [5].

1942, 82, 10. Βλ. τελευταίως E. Meyer, Neue Peloponnesische Wanderungen, Bern 1957, 60.

1 Παραπέμπει καὶ υἱοθετεῖ ὁ Philippson τὴν γνώμην τῶν Spruner - Marke (Hist. - Atlas), οἱ ὁποῖοι τοποθετοῦν εἰς τὸ Ποντικόκαστρον τὸ Μεσαιωνικὸν Belvedere (ἄλλως Beauvoir). Βλ. καὶ W. G. Clark, Peloponnesus, London 1858, 273 κ. ἑ. Sperling, ἔ.ἀ. Ψυχογιος, Φειὰ - Ποντικὸν - Κατάκωλον: Ἠλειακὰ 1955, 118. Περὶ τῆς ἐτυμολογίας τοῦ ὀνόματος Ποντικόκαστρον (ὀρθότερον Ποντικὸν Κάστρον) βλ. Ψυχογιον, ἔ.ἀ., ὅπου ἡ παλαιοτέρα βιβλιογραφία.

2 Γ. Παπανδρεου, Ἠλειακά, Πύργος 1896, 13. 18. 31. 36. 164 κ.ἑ.· τοῦ ἰδίου, Ἡ Ἠλεία διὰ μέσου τῶν αἰώνων, Ἀθῆναι 1924, 25 κ.ἑ. 56. 110 κ.ἑ. 286. 308.

3 Ψυχογιος, ἔ.ἀ. 1955, 116-119· 1956, 134 κ.ἑ.· 1959, 235 κ.ἑ.

4 E. Curtius, Peloponnesos, I 167.

5 Ὁ χαρακτηρισμὸς τοῦ Πύλου ὡς «ἠμαθόεντος» (Ὀδ. α, 93· Ἡσιοδ. Ἀσπὶς 360), ἑρμηνευθεὶς ὡς σημαίνων ὅτι ἡ πόλις Πύλος ἔκειτο πλησίον ἀμμώδους παραλίας ἔπεισέ τινας τῶν ἐρευνητῶν νὰ τὴν ταυτίσουν μὲ τὸ παρὰ τὸν Κακόβατον ἀποκαλυφθὲν μυκηναϊκὸν μέγαρον (Dörpfeld, Alt-Pylos, AM 33, 1908, 295 κ.ἑ.· 34, 1909, 269 κ.ἑ.· 38, 1913, 97 κ.ἑ. Meyer, ἔ.ἀ. 61 κ.ἑ. 78 κ.ἑ.). Ἐν τούτοις ἂς ὑπομνησθῇ ὅτι ὑπὸ τῶν ἀρχαίων παραδίδονται τρεῖς πόλεις μὲ τὸ ὄνομα αὐτό, ἡ Μεσσηνιακὴ Πύλος, ἡ Τριφυλιακὴ καὶ ἡ παρὰ τὸν Πηνειόν, ἐξ αὐτῶν δὲ μόνον ἡ πρώτη δύναται νὰ εἶναι ἡ τοῦ Νέστορος, ἤδη ταυτισθεῖσα ὑπὸ τοῦ Blegen πρὸς τὸ ὑπ' αὐτοῦ καὶ τοῦ Κουρουνιώτη ἀνακαλυφθὲν εἰς τὸν Ἐγλιανὸν τεράστιον μυκηναϊκὸν ἀνάκτορον μετὰ νεκροταφείου. Ἀφ' ἑτέρου διέφυγε τῆς προσοχῆς τῶν ἐρευνητῶν ὅτι ὁλόκληρος ἡ ἔκτασις τῆς Ἠλείας καὶ τῆς Δυτικῆς Μεσσηνίας εἶναι ἀμμώδης· ἡ *ὕπαμμος* σύστασις

Τὰ ὡς ἄνω συμπεράσματα ἐπικυρώνονται ἀποφασιστικῶς ἀπὸ τὰ ἀποκαλυφθέντα κατὰ τὸ παρελθὸν φθινόπωρον εὑρήματα ἐντὸς τοῦ κόλπου τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέου καὶ ἐπὶ τῆς ἀκτῆς αὐτοῦ.

Εἰς τὴν ἔρευναν τοῦ κόλπου αὐτοῦ ἤχθημεν ἐκ τυχαίως ἀποκαλυφθέντων ἐκεῖ ἀρχαίων ὑπὸ νεαρῶν ἐρασιτεχνῶν τῆς ὑποβρυχίου ἁλιείας, τοῦ Ἀνδ. Μάλιου καὶ τοῦ Νικ. Παναγοπούλου, ὡς καὶ ὑπὸ τοῦ συμβολαιογράφου Πύργου κ. Νικ. Δασιοῦ, ὅστις εὗρεν εἰς τὴν ἀκτὴν τοῦ ἰδίου κόλπου ἱκανὸν ἀριθμὸν ἀρχαίων χαλκῶν (νομίσματα, μικρὰ θραύσματα ἀγάλματος κ. ἄ.) [1].

Οὕτως ἤρχισεν ἡ ἔρευνα εἰς τὸν Ἅγιον Ἀνδρέαν, ἐκτελεσθεῖσα διὰ χρηματοδοτήσεως κατὰ μικρὸν μὲν μέρος παρὰ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας, κατὰ τὸ μεγαλύτερον δὲ παρὰ τοῦ Συλλόγου τῶν Ροταριανῶν Πύργου [2].

Λόγῳ τοῦ προκεχωρημένου τοῦ φθινοπώρου δὲν προέβημεν εἰς μεγάλης κλίμακος ἐργασίας, περιορισθέντες τὸ μὲν εἰς τὴν ἀναζήτησιν καὶ ἐξέτασιν τῶν σωζομένων ἐρειπίων ἐντὸς τοῦ κόλπου καὶ ἐπὶ τῆς ξηρᾶς, τὸ δὲ εἰς τὴν ἐκτέλεσιν δοκιμαστικῶν ἀνασκαφῶν εἰς διάφορα σημεῖα τῆς ἀκτῆς, ὅπου ἐφαίνοντο ἐρείπια ἢ ὑπωπτεύθημεν τὴν ὕπαρξίν των· πρὸς τούτοις ἠρευνήθη καὶ ἡ εἰς τὸ στόμιον τοῦ λιμένος νησίς. Ἐκ τῆς ἐρεύνης ἐντὸς τῆς θαλάσσης διεπιστώθη καθ' ὅλον τὸ μῆκος τοῦ ὡς ἄνω κόλπου, ὡς καὶ εἰς τὸν συνεχόμενον τοῦ κτήματος Μερκούρη (Χόρταις), ἱκανὸς ἀριθμὸς κτηρίων· τὰ ἐρείπια μερικῶν ἐκ τούτων διακρίνονται ἐπὶ τῆς ἀκτῆς ἐν μέσῳ τῆς ἀπολιθωμένης ἄμμου συνεχιζόμενα ἐντὸς τῆς θαλάσσης· σαφέστερον ὅλων φαίνεται κτήριον εὑρισκόμενον κάτωθι τοῦ ὑπερκειμένου τῆς παραλίας ἐξοχικοῦ κέντρου Λυρῆ. Ἕτερα κτήρια εἶναι σαφῶς ὁρατὰ ἐντὸς τῆς θαλάσσης τοῦ κόλπου τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέου κατεσπαρμένα εἰς ἀπόστασιν ἀπὸ τῆς ἀκτῆς μέχρι 200 μ. καὶ εἰς βάθος μέχρι 5 μ.

Οὕτω διακρίνει τις σαφῶς, ἐκτὸς τῶν ἄλλων ἀρχιτεκτονικῶν τεμαχίων, ὀρθοστάτας, σφονδύλους δωρικοὺς καὶ ἰωνικούς, κιονόκρανα ἰωνικὰ καὶ δωρικά, ἕνα ἀκέραιον κίονα ρωμαϊκῆς ἐποχῆς ἄνευ ραβδώσεων (πίν. 7α) κλπ. Ἐκ τῶν κιονοκράνων ἀνεσύραμεν εἰς τὴν ἀκτὴν ἓξ ἰωνικοῦ ρυθμοῦ· εἶναι ρωμαϊκῆς ἐποχῆς. Τὰ δωρικὰ κιονόκρανα παραμένοντα ἀκόμη ἐντὸς τοῦ βυθοῦ εἶναι ὑστέρας κλασσικῆς ἐποχῆς.

Μακρὸς τοῖχος πλάτους 0.70 μ. καὶ μήκους 80 μ., ἐκτισμένος ἐκ καλῶς κατειργα-

τοῦ ἐδάφους τῆς περιοχῆς αὐτῆς (ΘΕΟΦΡ. Ἀπόσπ. 167) ἐπεκτείνεται καὶ ἐπὶ τῶν λόφων καὶ τῶν ὀρέων της ἀκόμη. Ὅθεν ἡ ἰδιομορφία αὕτη τοῦ ἐδάφους, τόσον ἀσυνήθης εἰς τὴν λοιπὴν Ἑλλάδα, θὰ ἔπρεπε νὰ ἀποτελέσῃ πολὺ πλέον εὔλογον αἰτίαν διὰ νὰ χαρακτηρισθῇ ἡ περιοχὴ ὡς «ἠμαθόεσσα», παρὰ μία ἀμμώδης παραλία της, διότι τοιαῦται ἀφθονοῦν τόσον εἰς τὴν Πελοποννησιακὴν ἀκτήν, ὅσον καὶ εἰς τὴν λοιπὴν Ἑλλάδα. Δι' ὃ θεωροῦμεν ὅτι τὸ «ἠμαθόεις Πύλος» ἀναφέρεται εἰς τὴν μοναδικῶς ἀμμώδη σύστασιν τοῦ ἐδάφους ὁλοκλήρου τῆς ὡς ἄνω περιοχῆς, τοῦ ὀνόματος Πύλου δηλωτικοῦ ὄχι μόνον τῆς πόλεως, ἀλλὰ καὶ ὅλης τῆς ἐκτάσεως, τὴν ὁποίαν κατελάμβανε τὸ βασίλειον τῶν Νηλειδῶν καὶ Νεστοριδῶν.

1 Τὴν ὕπαρξιν ἀρχαίων εἰς τὸν κόλπον τοῦ Ἁγ. Ἀνδρέου καὶ ἐπὶ τῆς νησῖδος αὐτοῦ εἶχεν ἐπισημάνει ὁ ΠΥΡΡΩΝ Ο ΕΦΕΚΤΙΚΟΣ, Ἠλειακὰ 1957, 227 κ.ἑ. καὶ ὁ Ν. ΨΥΧΟΓΙΟΣ, ἔ.ἀ. 235 κ.ἑ.· αἱ πληροφορίαι ὅμως αὐτῶν εἶχον περάσει ἀπαρατήρητοι, μέχρις ὅτου ἐπεβεβαιώθησαν διὰ τῶν πλουσίων εὑρημάτων τῆς παρούσης ἐρεύνης.

2 Διὰ τὴν συμπαράστασιν ταύτην τῶν φίλων τοῦ Ροταριανοῦ Ὁμίλου κατὰ τὴν ὡς ἄνω ἔρευναν καὶ τὴν ἄλλην πρόθυμον ἠθικὴν ὑποστήριξιν ἐπιθυμῶ καὶ ἐνταῦθα νὰ ἐκφράσω τὰς θερμάς μου εὐχαριστίας. Κατὰ τὰς ὑποβρυχίους ταύτας ἐρεύνας ἐκτὸς τῶν Ἀ. Μάλλιου καὶ Ν. Παναγοπούλου συνέπραξαν καὶ οἱ ἐρασιτέχναι τῆς ὑποβρυχίου ἁλιείας κκ. Ἰγκὼρ Παυλώφ, Πέτρος Μπρούσαλης καὶ Νικόλαος Πουρνάρας· διὰ τὴν πολύτιμον προσφοράν των εὐχαριστῶ αὐτοὺς θερμότατα.

σμένων ὀγκολίθων, κεῖται κατὰ μῆκος τοῦ δεξιοῦ βραχίονος τοῦ κόλπου (ἀκτὴ Μαντζάκουρα) καὶ εἰς βάθος μόλις 0.20 μ. ἀπὸ τῆς ἐπιφανείας τῆς θαλάσσης.

Ἐκτὸς τῶν ὡς ἄνω κτηρίων καὶ ἀρχιτεκτονικῶν τεμαχίων εὑρέθη ἐντὸς τῆς θαλάσσης και πολὺ πλησίον τῆς ἀκτῆς μέγας ἀριθμὸς θραυσμάτων ἀγγείων ἐξ ὅλων τῶν ἐποχῶν, ἀπὸ τῆς μυκηναϊκῆς μέχρι καὶ τῆς ὑστέρας ρωμαϊκῆς ἐποχῆς (πίν. 7β καὶ 6α)· ἄξια ἰδιαιτέρας μνείας εἶναι: α) Θραῦσμα κορινθιακοῦ (εἰκ. 2) ἀγγείου διακοσμημένου μὲ ἔγχρωμον φολιδωτὸν κόσμημα καὶ β) Βάσις ποδὸς περιρραντηρίου μὲ ἐγχάρακτον γεωμετρικὴν διακόσμησιν, ἀρχαϊκῆς ἐποχῆς (εἰκ. 3).

Εἰκ. 2. Ὄστρακον κορινθιακοῦ ἀγγείου ἐκ τοῦ κόλπου τοῦ Ἁγ. Ἀνδρέου.

Ἀφ᾽ ἑτέρου εἰς τὸν ἀριστερὸν βραχίονα τοῦ κόλπου καὶ καθ᾽ ὅλον τὸ μῆκος αὐτοῦ εὑρέθησαν μεγάλα τεμάχια ἀμφορέων ἑλληνιστικῆς καὶ ρωμαϊκῆς ἐποχῆς· ἐκ τούτων ἀνεσύρθησαν μερικὰ ἐκ τῆς θαλάσσης καὶ φυλάσσονται. Εἰς μεγάλην ὅμως πλησμονὴν ὑπάρχουν ἀμφορεῖς καὶ ἄλλα μεγάλα ἀγγεῖα εἰς τὸ μεταξὺ τῆς νοτίου ἄκρας τῆς νήσου καὶ τοῦ ἀκρωτηρίου τοῦ Ἰχθύος μέρος, εἰς ἀπόστασιν 300 μ. ἀπὸ τοῦ πρώτου (πίν. 6α καὶ 7β). Εἰς τὸ μέρος τοῦτο σχηματίζεται ἐντὸς τοῦ πυθμένος τῆς θαλάσσης εἰς βάθος 4 μ. μακρόστενος λωρὶς πλάτους 15 μ. περίπου βαίνουσα ἀπὸ τοῦ νοτίου τῆς νήσου πρὸς τὸ ἀκρωτήριον. Τὸ ἑκατέρωθεν τῆς λωρίδος ταύτης βάθος τῆς θαλάσσης γίνεται ἀποτόμως μεγάλον.

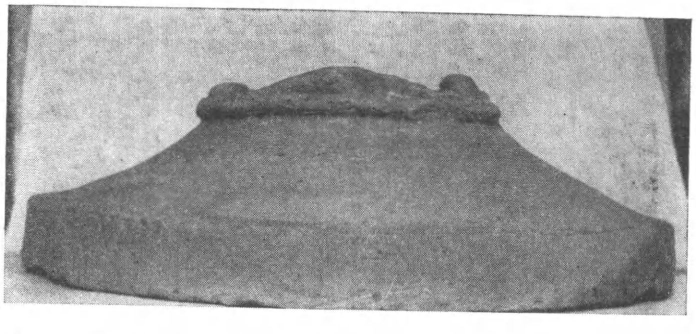
Εἰκ. 3. Ποὺς περιρραντηρίου ἐκ τοῦ κόλπου τοῦ Ἁγ. Ἀνδρέου.

Ὁ πυθμὴν τοῦ κόλπου εἶναι κατὰ τὸ μέγιστον τῆς ἐκτάσεως αὐτοῦ κατάμεστος ἐκ κατατεμαχισμένων φυσικῶν βράχων ἐρριμμένων τοῦ ἑνὸς ἐπὶ τοῦ ἄλλου ἢ παρουσιάζει ὁ πετρώδης βυθός του παντοῦ τεράστια ρήγματα. Ἐπίσης καὶ τὰ ἀνωτέρω μνημονευθέντα ἀρχιτεκτονικὰ τεμάχια ἐντὸς τοῦ κόλπου παρουσιάζουν τὴν αὐτὴν ἀναστάτωσιν, ὡς νὰ ἔχουν καταρρεύσει καὶ σωριασθῆ ἀποτόμως. Τοιαύτη κατάστασις τῶν ἐρειπίων καὶ τοῦ πετρώδους βυθοῦ δὲν δύναται νὰ ἀποδοθῇ παρὰ εἰς γιγαντιαίαν σεισμικὴν δόνησιν. Τοῦτο ἐπιβεβαιοῦται καὶ ἐκ τῆς διαμορφώσεως τὴν ὁποίαν ἔχει λάβει ἡ ἀκτή, ἥτις καθ᾽ ὅλην της τὴν ἔκτασιν παρουσιάζει σαφῶς ἀποτόμους καθιζήσεις, ὥστε ἡ ὑπολειφθεῖσα ξηρὰ νὰ φαίνεται ὡσὰν ἀποκεκομμένη διὰ μαχαίρας.

Ἰδίως κατὰ τὸν ἀριστερὸν βραχίονα τοῦ κόλπου καταπίπτει ἡ ξηρὰ ἀποτόμως πρὸς τὴν θάλασσαν, παρουσιάζουσα καθ᾽ ὅλον τὸ ὕψος τῆς τομῆς της, εἰς διαφόρους στρώσεις, παντοειδεῖς μεγάλας κεράμους καὶ ὑπολείμματα τοίχων ἑλληνικῆς καὶ ρωμαϊκῆς ἐποχῆς.

Καθ' ὅλον τὸ μῆκος τῆς ἀκτῆς τοῦ κόλπου τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέου καὶ εἰς ἱκανὴν ἀπόστασιν ἀπ' αὐτῆς ἐγένετο ἐπὶ τῆς ξηρᾶς συστηματικὴ ἔρευνα πρὸς ἐξακρίβωσιν ὑπάρξεως ἐρειπίων καὶ συγκέντρωσιν ὀστράκων. Ἡ ἔρευνα ἐπεξετάθη καὶ πέραν τῆς ἀκτῆς Μαντζάκουρα, εἰς τὸν κόλπον τοῦ κτήματος Μερκούρη καὶ μέχρι τῆς Σκαφιδιᾶς, ὅπου ὁ μικρὸς ποταμὸς Ἰάρδανος (νῦν Βουβὸ ποτάμι), ὁμοίως ἠρευνήθη καὶ ἡ ἀνατολικῶς καὶ νοτίως τοῦ Ποντικοκάστρου ἀνοιγομένη κοιλάς. Κατὰ τὰς ἐρεύνας ταύτας συνεκεντρώθη μέγας ἀριθμὸς ὀστράκων προϊστορικῶν ἑλληνικῶν καὶ ρωμαϊκῶν χρόνων. Ἰδιαιτέρας μνείας ἄξια εἶναι α) δύο ὑπομυκηναϊκὰ ἀγγεῖα εὑρεθέντα εἰς τὸ κτῆμα Κούλη εἰς τοποθεσίαν «Ἀλκυώνα» τοῦ Κατακώλου (εἰκ. 4) καὶ β) δύο πλήρη τεμάχια σίμης ἐπαετίδος μεγάλου κτηρίου τοῦ 6ου αἰῶνος, ἴσως ναοῦ (ἀμφότερα διαστάσεων 0.64×0.66). Ἐκ τούτων τὸ ἓν (εἰκ. 5 καὶ πίν. 8α) εὑρέθη ἐντοιχισμένον εἰς οἰκίσκον ὄπισθεν τῆς οἰκίας Λυρῆ καὶ εἶναι διακοσμημένον διὰ λωτῶν καὶ ἀνθεμίων ἐρυθροῦ καὶ καστανοφαίου χρώματος, τὸ δὲ ἕτερον, εὑρεθὲν εἰς τὴν παραλίαν κάτωθι τοῦ κέντρου Λυρῆ, ἔχει χάσει ἐκ τοῦ θαλασσίου ὕδατος πᾶν ἴχνος τῆς ἀρχικῆς του διακοσμήσεως (πίν. 8β)· ἡ θέσις τοῦ εἰς ὃ ἀνῆκον ταῦτα κτηρίου δὲν εἶναι γνωστή· πιθανώτατα ἔκειτο τοῦτο οὐχὶ μακρὰν τῆς παραλίας, ὅπου εὑρέθησαν τὰ δύο ὡς ἄνω τεμάχια. Κτηρίων ἐπεσημάνθησαν πλεῖστα ὅσα ἐρείπια: α) Ἐπὶ τοῦ ἀκρωτηρίου τοῦ Ἰχθύος καὶ δὴ κατὰ τὴν δυτικὴν ἤτοι τὴν πρὸς τὸν Ἅγιον Ἀνδρέαν πλευράν· καθ' ὅλον τὸ μῆκος τῆς πλευρᾶς ταύτης σώζονται ἐρείπια κτηρίων ᾠκοδομημένων διὰ μεγάλων ἀκατεργάστων ὀγκολίθων ἢ καὶ ἐκ καλῶς πελεκημένων λίθων. Ὁμοίως σημαντικὸς εἶναι ὁ ἀρι-

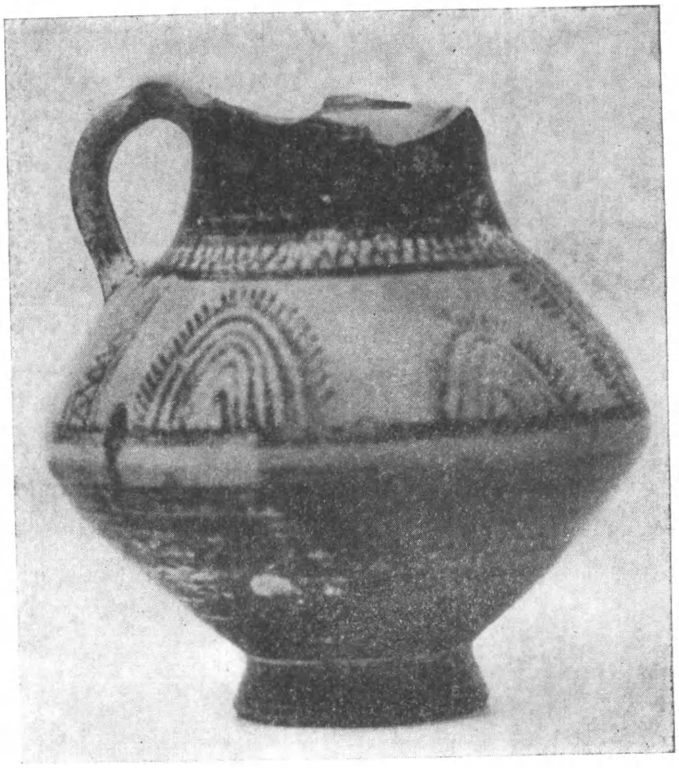

Εἰκ. 4. Ὑπομυκηναϊκὸν ἀγγεῖον ἐκ τῆς περιοχῆς Κατακώλου (θέσις 'Αλκυώνα).

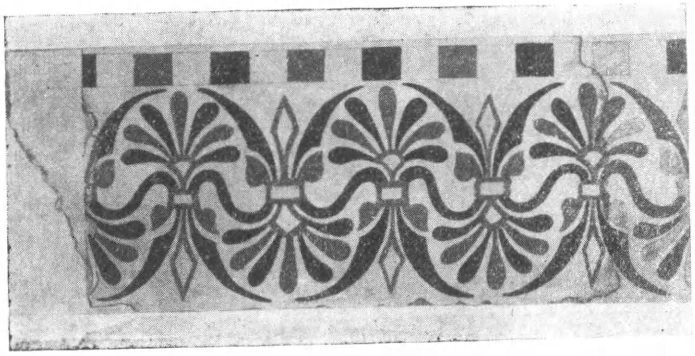

Εἰκ. 5. Σίμη ἐπαετίδος ἐκ τῆς ἀκτῆς τοῦ Ἁγ. Ἀνδρέου. (Ἔγχρωμον σχέδιον τοῦ καλλιτέχνου Ἀ. Παπαηλιοπούλου).

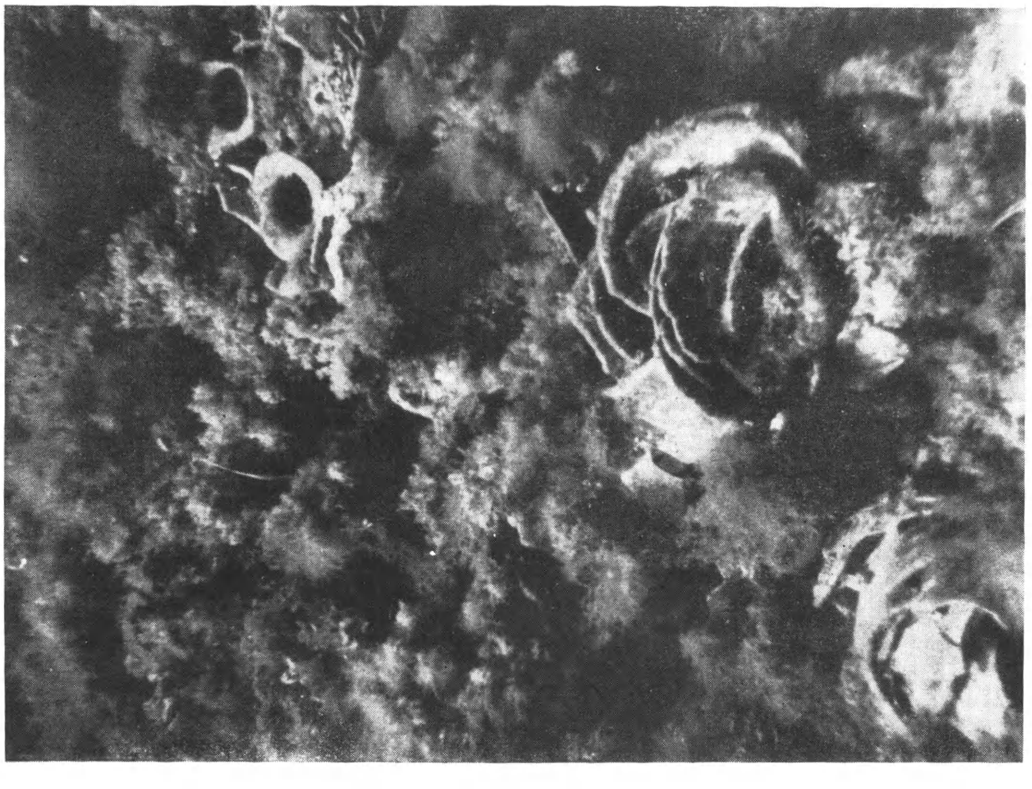

α. Ἀμφορεῖς καὶ ἄλλα ἀγγεῖα ἐντὸς τοῦ βυθοῦ τοῦ Ἁγ. Ἀνδρέου (φωτ. Π. Μπρούσαλη).

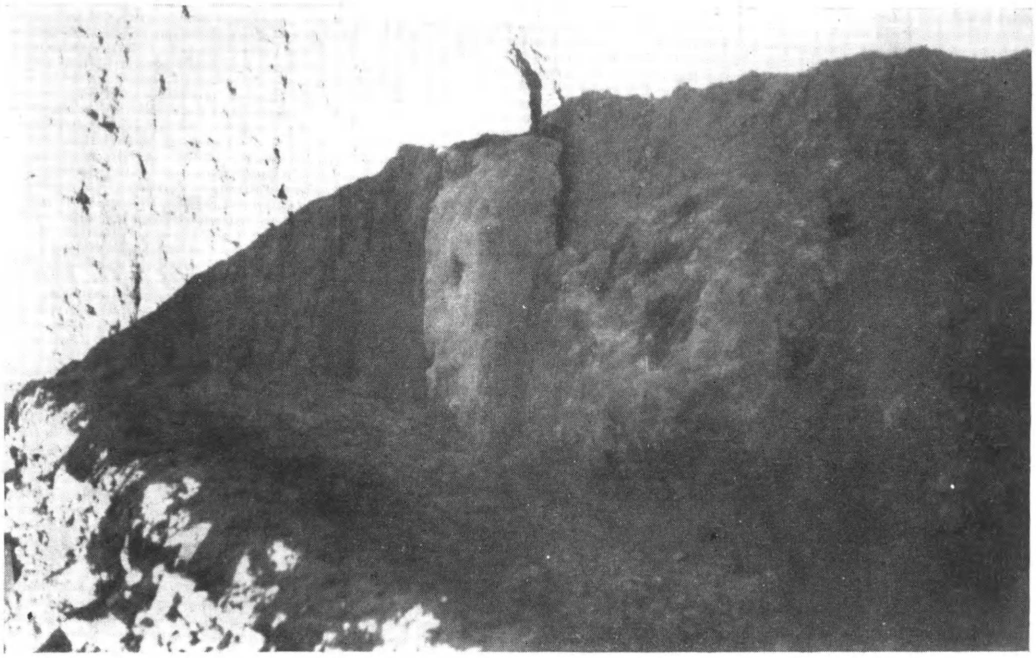

β. Τοῖχος παρὰ τὸ κέντρον Λυρῆ τοῦ Ἁγ. Ἀνδρέου.

α. Κίων ρωμαϊκῆς ἐποχῆς ἐντὸς τοῦ βυθοῦ τοῦ κόλπου τοῦ Ἁγ. Ἀνδρέου.

β. Ἐθελοντὴς δύτης ἀνασύρων ἀμφορέα ἐκ τοῦ βυθοῦ τοῦ κόλπου τοῦ Ἁγ. Ἀνδρέου.

(Φωτ. Π. Μπρούσαλη)

α. Σίμη ἐπαετίδος ἐκ τῆς ἀκτῆς τοῦ Ἁγ. Ἀνδρέου.

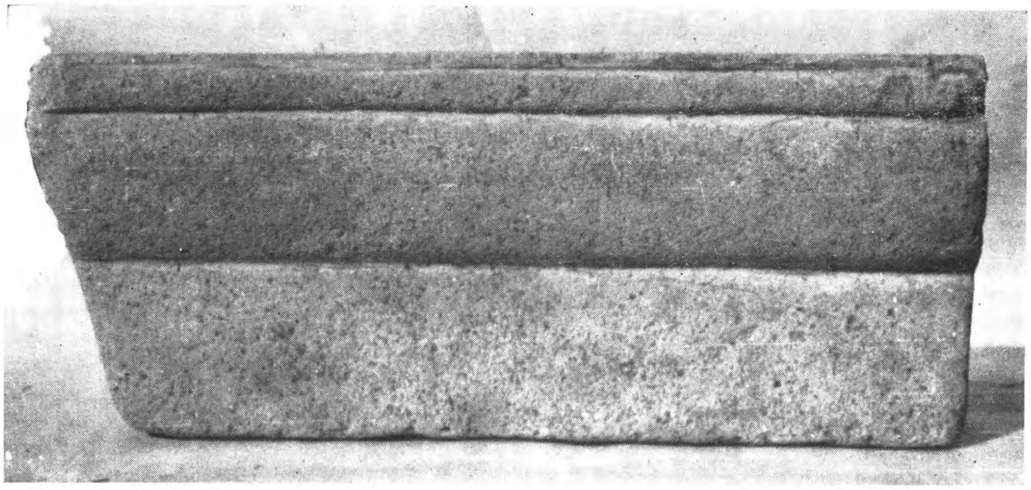

β. Σίμη ἐπαετίδος ἐκ τῆς ἀκτῆς τοῦ Ἁγ. Ἀνδρέου.

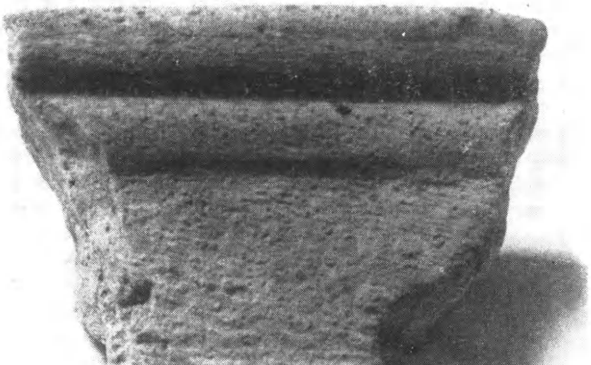

γ. Θραῦσμα πηλίνου πίθου ἢ περιρραντηρίου ἐξ Ἁγ. Ἀνδρέου.

θμὸς τῶν ὀστράκων ἀπὸ τῆς ἀρχαϊκῆς μέχρι καὶ τῆς ρωμαϊκῆς ἐποχῆς, ἐν οἷς καὶ δύο ἀγγεῖα «ἠλειακὰ» τοῦ 5ου καὶ τοῦ 4ου αἰῶνος (πίν. 9α. β. γ) β) Ἀνατολικῶς τοῦ Ποντικοκάστρου εἰς τὰ κτήματα τῶν κκ. Μήτσου καὶ Παρασκευοπούλου ὑπάρχουν πολλὰ ἐρείπια κτηρίων καὶ τάφοι κλασσικῆς καὶ ρωμαϊκῆς ἐποχῆς, πολλαὶ δὲ εἶναι αἱ ἐκεῖ κατεσπαρμέναι ἐκ διαφόρων ἐποχῶν κέραμοι. γ) Ὄπισθεν τῆς ἀκτῆς Μαντζάκουρα ὑπάρχουν ἐπίσης κατεσπαρμένα πολλὰ τεμάχια ἀρχιτεκτονικά, ἐξ ὧν τὸ σημαντικώτερον εἶναι τὸ δεξιὸν ἥμισυ τυμπάνου ἀετώματος ἐκ τοῦ ἐγχωρίου σκληροῦ ἀμμολίθου τοῦ Κατακώλου (πίν. 10α).

Τέλος αὐτὸς οὗτος ὁ λόφος τοῦ Ποντικοκάστρου παρουσιάζει σαφεῖς ἐνδείξεις ὅτι ἦτο ὠχυρωμένος ἤδη κατὰ τοὺς προχριστιανικοὺς χρόνους· τὸ σήμερον εἰς τὴν ἰδίαν θέσιν σωζόμενον βυζαντινὸν κάστρον εἶναι κατὰ μέγα μέρος ᾠκοδομημένον διὰ τοῦ ὑλικοῦ τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ φρουρίου (καλῶς πελεκημένοι λίθοι μετὰ κεράμων ἑλληνικῶν καὶ ρωμαϊκῶν), εἰς τμήματα δὲ τῆς κατωτέρας δομῆς του σώζεται τὸ ἀρχαῖον τεῖχος· οὕτω ἐπιβεβαιοῦται ἡ τοποθέτησις τῆς ἀκροπόλεως τῆς ἀρχαίας Φειᾶς εἰς τὸν λόφον τοῦτον[1]. Ὁ Sperling κατὰ τὴν προπολεμικῶς γενομένην ὑπ' αὐτοῦ ἐξερεύνησιν εἰς τὴν περιοχὴν αὐτὴν εἶχε διαπιστώσει εἰς τὸ Ποντικόκαστρο τὴν ὕπαρξιν ἰχνῶν ΥΕ συνοικισμοῦ, ὡς καὶ τῆς πρωίμου ἐποχῆς τοῦ χαλκοῦ[2]. Προσφάτως ὁ καθηγητὴς W. Mc Donald καὶ ὁ R. Hope-Simpson περισυνέλεξαν ἐκ τῶν πρανῶν τοῦ Ποντικοκάστρου καὶ ἐκ τῶν πέριξ αὐτοῦ ἱκανὸν ἀριθμὸν ΜΕ καὶ ΥΕ I-III ὀστράκων· ταῦτα εἶναι μὲ ἀμαυρόχρωμα κοσμήματα, μινύεια κιτρινωπά, ἀνακτορικοῦ ρυθμοῦ, μονόχρωμα ἐρυθρωπὰ κ.ἄ. [3] (πίν. 10β. γ. δ).

Αἱ δοκιμαστικαὶ τομαὶ εἰς τὰς ὁποίας προέβημεν εἶναι αἱ ἑξῆς: α) Ἐπὶ τοῦ ἀριστεροῦ βραχίονος τοῦ κόλπου, ὅπου διεπιστώθη ἡ ὕπαρξις τῶν ὡς ἄνω μνημονευθέντων κτηρίων. Τὰ συγκεντρωθέντα ἐκ τῶν προχείρων τούτων ἀνασκαφικῶν τομῶν εὑρήματα εἶναι θραύσματα ἀγγείων ἑλληνικῆς καὶ ρωμαϊκῆς ἐποχῆς, ὡς καὶ ὡραιότατοι κέραμοι στρωτῆρες καὶ καλυπτῆρες τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνος. β) Εἰς τὸ κτῆμα τοῦ Τάσου Παρασκευοπούλου καὶ εἰς ἀπόστασιν 100 μ. βορείως τῆς αὐτόθι ἀγροικίας του ἀπεκαλύφθησαν πέντε μεγάλοι καλῶς πελεκημένοι ὀγκόλιθοι ὀρθογωνίου σχήματος (διαστάσεων 0.94×0.79×0.50, 0.77×0.98×0.49, 0.81×0.93×0.49, 0.91×0.80×0.49, 0.47×1.1×0.89). Οὗτοι εἶναι ἐκ τοῦ ἐγχωρίου ἀμμολίθου, προέρχονται δὲ ἄνευ ἀμφιβολίας ἐκ μνημειώδους κτηρίου, ὡς ἡ καλὴ κατεργασία αὐτῶν καὶ αἱ διὰ τὴν μεταξύ των στερέωσιν ἐγκοπαὶ ἐπ' αὐτῶν μαρτυροῦν· δὲν εὑρίσκονται κατὰ χώραν, τὸ ἐξ οὗ ὅμως προέρχονται κτήριον δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ εὑρίσκεται μακρὰν τῆς θέσεως ταύτης, λόγῳ τοῦ δυσμετακινήτου τῶν ὀγκολίθων αὐτῶν· ἡ ποιότης τῆς ἐργασίας αὐτῶν ἐπιτρέπει νὰ χρονολογηθοῦν τὸ ἀργότερον εἰς τὴν ἑλληνιστικὴν ἐποχήν. γ) Εἰς τὸ πρὸ τοῦ κέντρου Λυρῆ καὶ τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἁγ. Ἀνδρέου προαύλιον (ὅπου ἡ στάθμευσις τῶν αὐτοκινήτων) ἐγένετο πλέον συστηματικὴ ἔρευνα, διότι ἐκεῖ εἶναι ἰδιαιτέρως μεγάλος ὁ ἀριθμὸς τῶν κατεσπαρμένων ἢ ἐντοιχισμένων ἀρχιτεκτονικῶν τεμαχίων, ἐπίσης

1 Βλ. καὶ Sperling, ἔ.ἀ.· Ψυχογιός, ἔ.ἀ. 1955, 119.

2 Sperling, ἔ.ἀ.

3 Ἐκφράζω θερμὰς εὐχαριστίας εἰς ἀμφοτέρους διὰ τὴν πρόθυμον ἀνακοίνωσιν τῶν συμπερασμάτων των, ὡς καὶ τὴν ἄδειαν φωτογραφήσεως τῶν εὑρεθέντων ὑπ' αὐτῶν ὡς ἄνω ὀστράκων.

δὲ διότι πρὸ τετραετίας εἶχεν εὑρεθῆ ἐντοιχισμένον εἰς τὴν οἰκίαν τοῦ Λυρῆ τὸ κάτω ἥμισυ ἀρχαϊκοῦ κούρου (πίν. 11)[1]. Ἠνοίγησαν τέσσαρες τάφροι, αἱ ὁποῖαι ἠρευνήθησαν μέχρι καὶ τοῦ φυσικοῦ ἐδάφους καὶ ἐδικαιολόγησαν ἀπολύτως τὰς ὑποψίας μας.

Ἡ πρώτη τάφρος ἐγένετο εἰς τὴν ΝΔ. πλευρὰν τοῦ ὡς ἄνω προαυλίου (μέγιστον βάθος 2.50), ἡ δευτέρα τάφρος εἰς τὴν δυτικὴν πλευρὰν τῆς ἐκκλησίας (μέγιστον βάθος 2 μ.), ἡ τρίτη τάφρος εἰς τὸ βόρειον τῆς ἐκκλησίας (μέγ. βάθος 2 μ.), ἡ τετάρτη τάφρος εἰς τὴν νοτίαν πλευρὰν τῆς ἐκκλησίας (μέγ. βάθος 2 μ.). Καὶ εἰς τὰς τέσσαρας ὡς ἄνω τάφρους εὑρέθησαν διαδοχικῶς εἰς ἀλλεπάλληλα στρώματα κατὰ κύριον λόγον ὄστρακα, ἐπίσης ὅμως καὶ μεταλλικὰ ἀντικείμενα, ἀπὸ τῆς βυζαντινῆς καὶ τῆς ρωμαϊκῆς μέχρι καὶ τῆς μυκηναϊκῆς ἐποχῆς. Τὰ πλεῖστα τῶν ρωμαϊκῶν ὀστράκων εἶναι ἀβαφῆ καὶ χονδροειδῆ τὴν κατασκευήν, ὡς φαίνεται οἰκιακῆς χρήσεως. Τὰ ἑλληνιστικὰ ὄστρακα ἀνήκουν εἰς πινάκια, σκύφους, κρατῆρας, κάλυμμα πυξίδος κ.ἄ· τινὰ τούτων διατηροῦν γάνωμα, ὄχι ὅμως καλῆς ποιότητος. Τὰ ὄστρακα κλασσικῆς ἐποχῆς ἀνήκουν εἰς κύλικας, ληκύθους, κρατῆρας, ἀμφορεῖς κ.ἄ· πολλὰ εἶναι μελαμβαφῆ μὲ ἀρίστης ποιότητος γάνωμα, τινὰ δὲ ἐξ αὐτῶν φέρουν τὴν ἐξ ἀνθεμίων ἔντυπον ἢ ἐξ ἀναγλύφων ραβδώσεων διακόσμησιν, τὴν χαρακτηριστικὴν εἰς τὰ λεγόμενα «ἠλειακὰ» ἀγγεῖα τοῦ 5ου καὶ τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνος. Ἂς προστεθοῦν δύο ἕτερα ὄστρακα, ἤτοι λαβὴ ἀμφορέως ἔχουσα κατὰ τὸ ἐξωτερικὸν μέρος δύο γράμματα ἐγχάρακτα Χ Λ καὶ τμῆμα ληκύθου μετὰ ὡραιοτάτου γανώματος καὶ μαιάνδρου. Τὰ ἀρχαϊκὰ ὄστρακα εἶναι μελαμβαφῆ καὶ μελανόμορφα ἀνήκοντα εἰς σκύφους, κύλικας τῶν διαφόρων γνωστῶν τύπων, ἀμφορεῖς, κρατῆρας, ληκύθους, πινάκια, οἰνοχόας, ὑδρίας κ.λ.π. Τινὰ τούτων ἔχουν ἄριστον γάνωμα καὶ φέρουν ὡς διακόσμησιν ἀνθέμια, λωτούς, κάλυκας ἀνθέων, ἀκτῖνας κ.λ.π. πολλὰ τούτων εἶναι ἄνευ ἀμφιβολίας ἀττικά. Μεταξὺ τῶν ἀρχαϊκῶν τούτων εὑρημάτων ἄξια ἰδιαιτέρας μνείας εἶναι τὰ ἀκόλουθα:

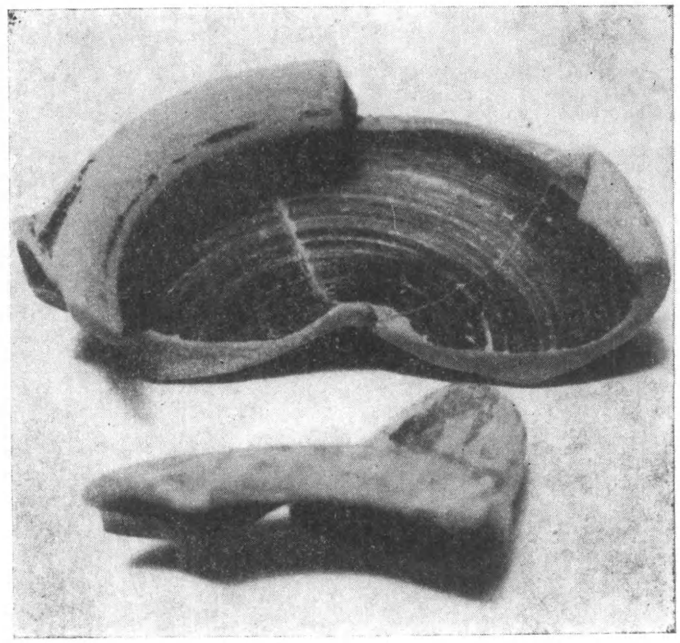

Εἰκ. 6. Τὸ ἥμισυ πηλίνου λύχνου Ἁγ. Ἀνδρέου.

1) Τὸ ἄνω τμῆμα κορινθιακοῦ σκύφου τοῦ 7ου αἰῶνος. 2) Κομβιοειδὴς ἄνω ἀπόληξις πυξίδος κορινθιακῆς, ἐπίσης τοῦ 7ου αἰῶνος. 3) Τεμάχιον ἐκ τοῦ χείλους πηλίνου πίθου ἢ περιρραντηρίου ἀρχαϊκοῦ, διακοσμημένον δι' ἐντύπου πλοχμοῦ (πίν. 8γ). 4) Θραῦσμα ἀρχαϊκοῦ περιρραντηρίου. 5) Μικρὸν τμῆμα ποδὸς πηλίνου περιρραντη-

1 Εὐχαριστῶ θερμῶς τὸν συνάδελφον κ. Ν. Ζαφειρόπουλον διὰ τὴν ἄδειαν δημοσιεύσεως φωτογραφιῶν τοῦ κούρου.

ρίου διακοσμημένου διὰ παραλλήλων ραβδώσεων καὶ μιᾶς νευρώσεως σχοινοειδοῦς. 6) Τὸ ἥμισυ πηλίνου λύχνου (εἰκ. 6). 7) Δύο θραύσματα μελανομόρφου ἀττικῆς ληκύθου τῶν ἀρχῶν τοῦ 5ου αἰῶνος· ἐπ' αὐτῶν σώζονται τρεῖς κεφαλαὶ ἵππων τεθρίππου καὶ μαίανδρος (πίν. 9δ). 8) Κάτω ἥμισυ πρόχου μελαμβαφοῦς (εἰκ. 7). 9) Σκύφος μελαμβαφὴς 5ου αἰ. π.Χ. (εἰκ. 8). 10) Θραύσματα λακωνικῆς κύλικος (πίν. 9ε). 11). Τέλος θραύσματα χαλκῆς προτομῆς γρυπὸς σφυρηλάτου, κακῆς διατηρήσεως, τοῦ 7ου αἰῶνος· ἐπ' αὐτῶν διακρίνονται αἱ χαρακτηριστικαὶ τοῦ γρυπὸς φολίδες καὶ πλόκαμοι.

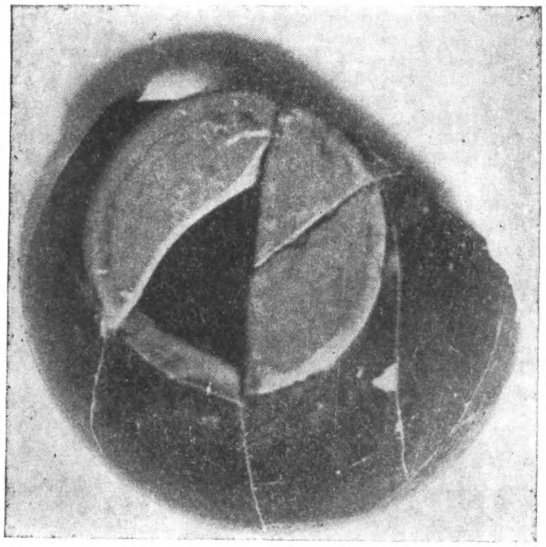

Εἰκ. 7. Κάτω ἥμισυ πρόχου μελαμβαφοῦς Ἁγ. Ἀνδρέου.

Εἰς τὸ κατώτατον στρῶμα τῶν τάφρων εὑρέθησαν ὀλίγα ὄστρακα μυκηναϊκῆς ἐποχῆς διακοσμημένα διὰ παραλλήλων ἀμαυροχρώμων ταινιῶν· ἐπίσης εὑρέθησαν θραύσματα ἀγγείων γεωμετρικῶν. Εἰς τὸ μέσον τῆς πρώτης τάφρου καὶ εἰς βάθος 1.20 μ. εὑρέθησαν τὰ δύο ἄκρα λιθίνου λουτῆρος, τοῦ μεσαίου τμήματος αὐτοῦ ἐλλείποντος· ἐντὸς τῆς αὐτῆς τάφρου καὶ εἰς τὸ ἀνατολικόν της ἄκρον εὑρέθη εἰς τὸ ὡς ἄνω βάθος ἕτερος λουτήρ, κατεσκευασμένος οὗτος ἀπὸ ὀπτὰς πλίνθους κεκαλυμμένας διὰ στερεοῦ ἐπιχρίσματος (stucco). Οἱ δύο οὗτοι λουτῆρες ἔχουν ἀσφαλῶς σχέσιν πρὸς τὴν παρακειμένην πηγήν, ἡ ὁποία, ὡς ἐκ τῆς κατασκευῆς της καὶ τοῦ παρακειμένου ἀφθόνου ἀρχαίου οἰκοδομικοῦ ὑλικοῦ συνάγεται, εἶναι ἀρχαιοτάτη· κατὰ δοθείσας πληροφορίας τὰ ὕδατα αὐτῆς ἔχουν ἰαματικὰς ἰδιότητας.

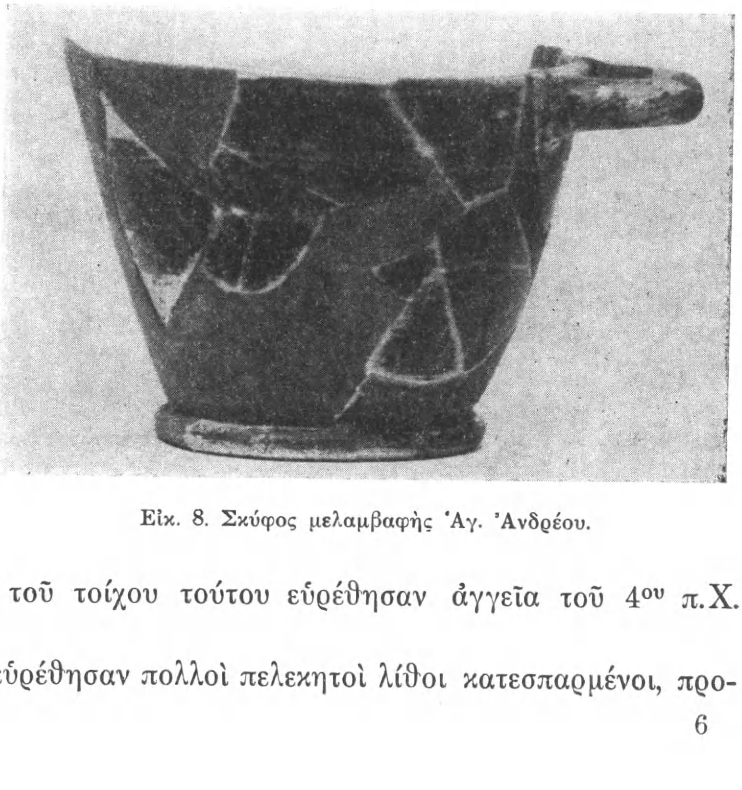

Εἰκ. 8. Σκύφος μελαμβαφὴς Ἁγ. Ἀνδρέου.

Εἰς τὸ δυσμικὸν ἄκρον τῆς αὐτῆς ὡς ἄνω τάφρου καὶ εἰς βάθος 1.20 μ. εὑρέθη τοῖχος πλάτους 0.40· ἐπ' αὐτοῦ ἕτερος λίθος τετράγωνος ἐχρησίμευε διὰ τὴν ὑποδοχὴν κίονος, ὡς ἡ ἐγκοπὴ εἰς τὸ μέσον καὶ τὸ κυκλικὸν περίγραμμα ἐπ' αὐτοῦ φανερώνει (πίν. 6β). Κάτωθι τοῦ τοίχου τούτου εὑρέθησαν ἀγγεῖα τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνος.

Εἰς τὴν δευτέραν τάφρον εὑρέθησαν πολλοὶ πελεκητοὶ λίθοι κατεσπαρμένοι, προ-

ερχόμενοι ἀσφαλῶς ἐξ ἀρχαίου κτηρίου. Εἰς τὴν τρίτην καὶ τετάρτην τάφρον εὑρέθησαν ἐπίσης τοιχία, ρωμαϊκῆς ἐποχῆς ταῦτα, πλάτους 0.40 καὶ κατεσκευασμένα ἐκ μικρῶν λίθων καὶ κεράμων.

Ἐπὶ τῆς ἀκτῆς Μαντζάκουρα (κατὰ τὸ δυσμικὸν μέρος αὐτῆς πρὸς τὴν παραλίαν) μετὰ τὸ πέρας τῆς ὡς ἄνω ἐρεύνης εὑρέθησαν τυχαίως δύο κυκλαδικὰ μαρμάρινα εἰδώλια (πίν. 12). Ἡ εὕρεσις εἰς τὸν κόλπον τῶν εἰδωλίων τούτων, χρονολογουμένων, ὡς γνωστόν, εἰς τὸ τελευταῖον τέταρτον τῆς 3ης χιλιετηρίδος, εἶναι ὅλως ἰδιαιτέρας σημασίας, διότι φανερώνει ὅτι ὁ λιμὴν οὗτος, ἀποτελῶν τὴν μοναδικὴν ἐκ Δυσμῶν εἴσοδον εἰς Ἠλείαν, ἦτο ἐν χρήσει ἤδη κατὰ τὴν ὡς ἄνω ἐποχήν. Εἶναι τὰ πρῶτα κυκλαδικὰ εἰδώλια τὰ εὑρισκόμενα εἰς Ἠλείαν, ἀποδεικνύοντα τὴν ὕπαρξιν σχέσεων τοῦ Αἰγαίου κόσμου μετὰ τοῦ Ἠλειακοῦ εἰς τόσον παρῳχημένην ἐποχήν. Ἡ ἐξαγωγὴ περισσοτέρων συμπερασμάτων ἐξ ἀφορμῆς τῶν ὡς ἄνω εἰδωλίων θὰ ἦτο πρόωρος· μία ἔρευνα εἰς τὴν θέσιν ταύτην ἴσως θὰ χύσῃ περισσότερον φῶς εἰς ὅσα τώρα διὰ τῶν δύο ὡς ἄνω εἰδωλίων μόνον νὰ εἰκάσωμεν δυνάμεθα.

Ἐκ τῆς ἐπιφανείας τῆς νησῖδος τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέου περισυνελέγησαν διάφορα θραύσματα ἀγγείων ἑλληνιστικῶν καὶ ρωμαϊκῶν χρόνων. Ἄξιον μνείας εἶναι μέγα τεμάχιον πηλίνου καλυπτῆρος κλασσικῆς ἐποχῆς.

Ἐπὶ τῆς νησῖδος ταύτης ὑπῆρχεν ἐκτεταμένον νεκροταφεῖον ρωμαϊκῆς ἐποχῆς καταλαμβάνον τὴν ἀνατολικήν, τὴν νοτίαν καὶ τὴν ΒΔ. πλευρὰν τῆς νησῖδος· τούτου οἱ περισσότεροι τῶν τάφων εὑρέθησαν συλημένοι· ἅπαντες ἦσαν λακκοειδεῖς κεκαλυμμένοι διὰ μεγάλων πηλίνων κεράμων.

Εἷς τάφος εἰς τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον τῆς νήσου εὑρέθη ἀκέραιος (διαστάσεων 1.80 × 0.45 × 0.45), οὐδὲν ὅμως κτέρισμα περιεῖχε· νοτίως τοῦ τάφου τούτου καὶ εἰς ἀπόστασιν 2.50 μ. εὑρέθη χαλκοῦν νόμισμα ρωμαϊκῆς ἐποχῆς. Ἐντὸς ἑτέρου τάφου ὀλίγον νοτιώτερον τοῦ προηγουμένου καὶ εἰς ἀπόστασιν 10 μ. ἀπ᾽ αὐτοῦ εὑρέθησαν πολλὰ πήλινα θραύσματα ἀγγείων ρωμαϊκῆς ἐποχῆς· ἐντὸς τοῦ αὐτοῦ τάφου ἦσαν δύο ἀργυρᾶ ἐνώτια καλῆς διατηρήσεως ὡς καὶ δύο χάνδραι περιδεραίου ἐξ ὑαλομάζης· κατὰ συνέπειαν ὁ τάφος οὗτος ἀνῆκεν εἰς γυναῖκα. Ἐντὸς τοῦ ἰδίου τάφου εὑρέθησαν καὶ ὀστᾶ μικροῦ πτηνοῦ· ἴσως νὰ ἦτο τὸ ἀγαπημένον τῆς θανούσης πτηνόν, τὸ ὁποῖον ἐτάφη μετ᾽ αὐτῆς. Πλησίον ἑτέρου τάφου, κειμένου εἰς τὴν νοτίαν ἀκτὴν τῆς νήσου, εὑρέθη βυζαντινὸν χαλκοῦν νόμισμα. Ἐπὶ τῆς ΒΔ. ἀκτῆς εὑρέθησαν ἐντὸς ἐκεῖ ἡμικατεστραμμένου τάφου θραύσματα ὑστερορρωμαϊκῶν (ἢ βυζαντινῶν) πηλίνων ἀγγείων, ὡς καὶ ἧλος χαλκοῦς. Ἐπὶ τῆς αὐτῆς νησῖδος ἠρευνήθησαν ἐπιφανειακῶς δύο κτίσματα ὀρθογωνίου σχήματος (9.10 × 6.15 καὶ 7.80 × 6.60)· ἀμφότερα εἶναι ὑστερορρωμαϊκῆς ἐποχῆς, ὡς τὰ εἰς τὴν θεμελίωσιν αὐτοῦ εὑρεθέντα ὑστερορρωμαϊκὰ ὄστρακα μᾶς διδάσκουν.

Πρὸς τούτοις εὑρέθησαν εἰς τὸ Δ. καὶ ΒΔ. ἄκρον τῆς νήσου δύο δεξαμεναὶ (3.55 × 3.55 καὶ 2.90 × 2.90) λαξευμέναι εἰς τὸν φυσικὸν βράχον.

Ἡ ὡς ἄνω ἐκτελεσθεῖσα ἔρευνα, μολονότι περιωρισμένης ἐκτάσεως καὶ ἐπιφανειακή, ἐπιβεβαιώνει τὰ στηριχθέντα ἐπὶ τῶν ἀρχαίων μαρτυριῶν συμπεράσματα διὰ τὴν ταύτισιν τῆς ἀρχαίας Φειᾶς τῶν ἱστορικῶν καὶ προϊστορικῶν χρόνων μὲ τὸν σημερινὸν κόλπον τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέου. Τὸ ἐπιχείρημα μερικῶν ἐρευνητῶν, τὸ

α. Πινάκιον 5ου π.Χ. αἰ. ἐκ τῆς περιοχῆς τοῦ Ἁγ. Ἀνδρέου.

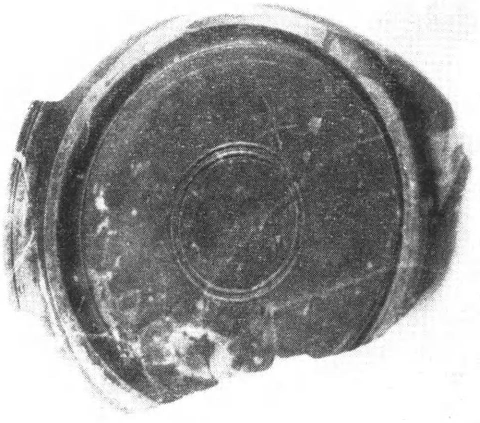

β. κάτω ὄψις τοῦ πινακίου α.

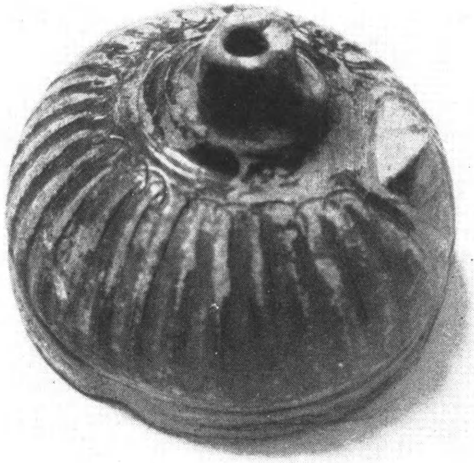

γ. Λήκυθος «ἠλειακὴ» ἐκ τῆς περιοχῆς τοῦ Ἁγ. Ἀνδρέου.

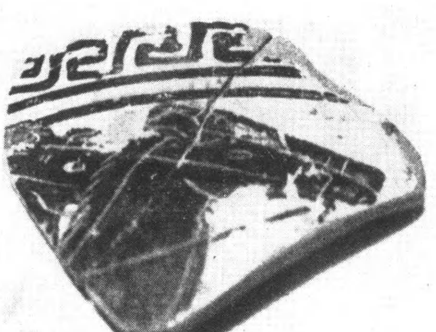

δ. Τμῆμα μελαμβαφοῦς ἀττικῆς ληκύθου.

ε. Θραύσματα λακωνικῆς κύλικος ἐκ τῆς περιοχῆς τοῦ Ἁγ. Ἀνδρέου.

α. Γωνιακὸν τεμάχιον τυμπάνου ἀετώματος ἐκ τῆς ἀκτῆς Μαντζάκουρα Ἁγ. Ἀνδρέου.

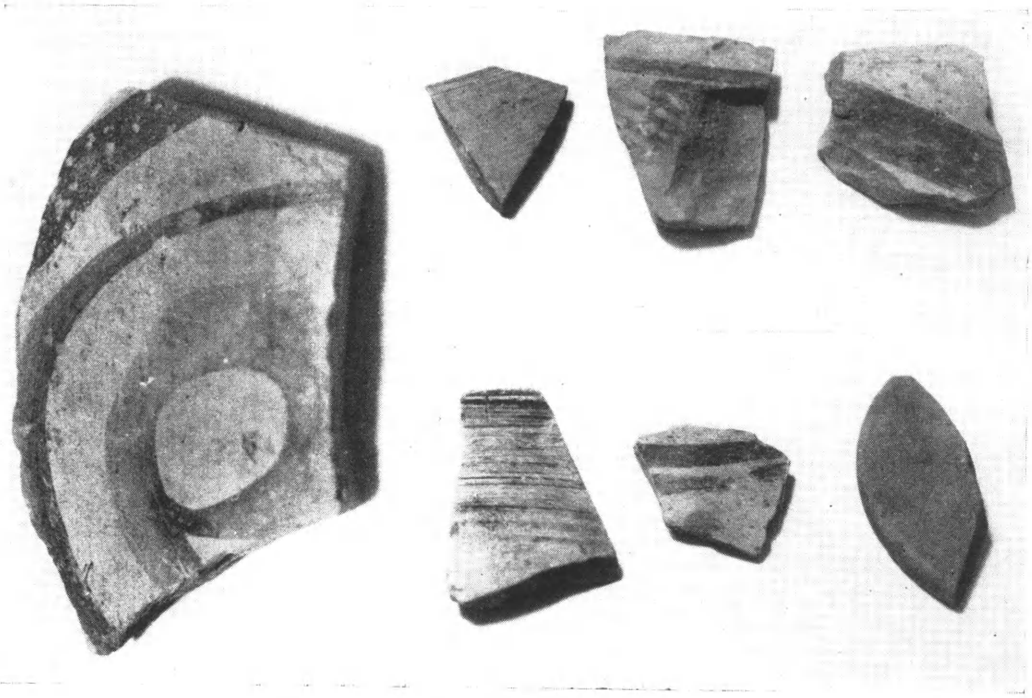

β

γ

δ

Ἐκ τῆς ἀκροπόλεως Φειᾶς (Ποντικοκάστρου)
β - γ. Μεσοελλαδικὰ ὄστρακα.— δ. Μυκηναϊκὰ ὄστρακα.

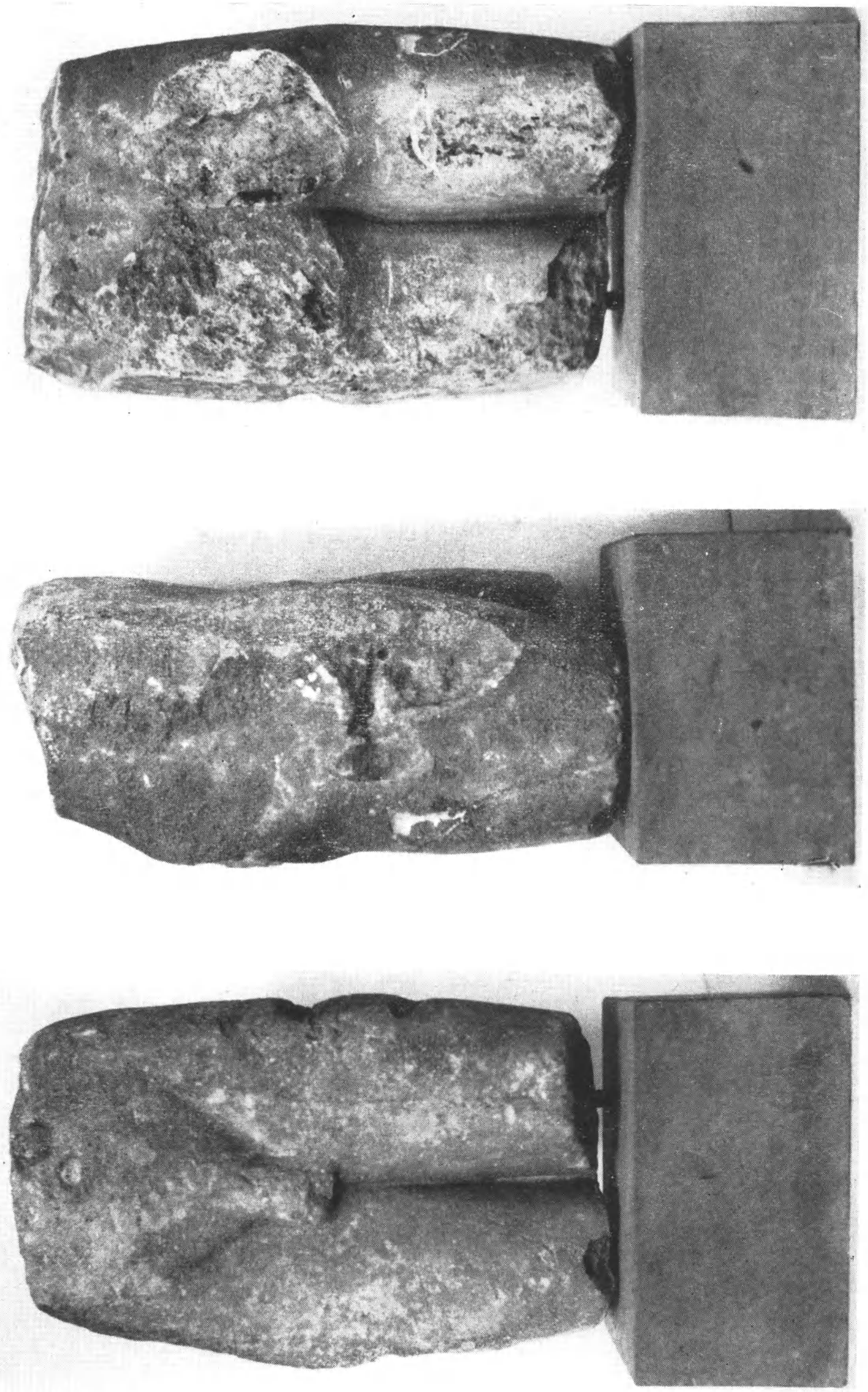

Ἀρχαϊκὸς κοῦρος Ἀγ. Ἀνδρέου.

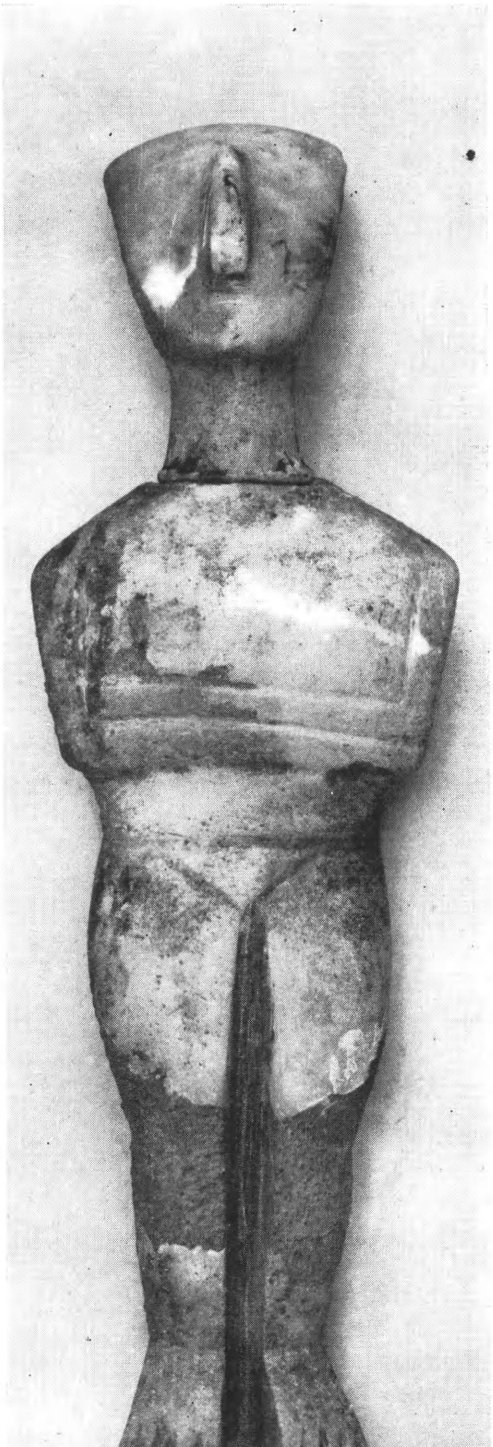

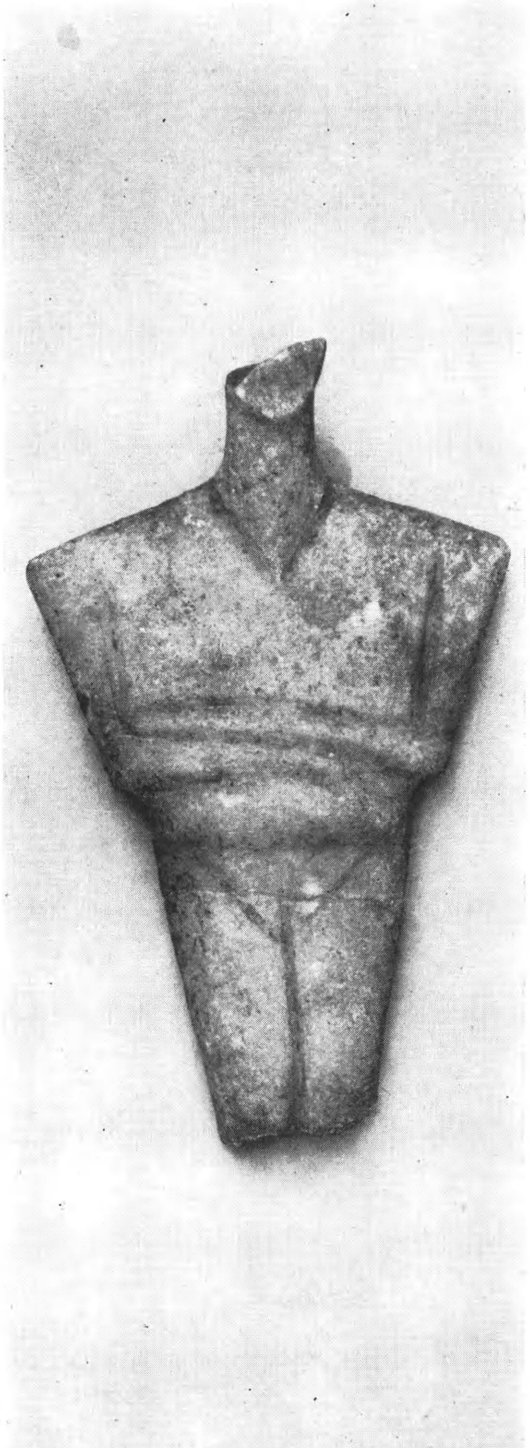

Κυκλαδικὰ εἰδώλια ἐκ τῆς ἀκτῆς Μαντζάκουρα.

στηριχθὲν εἰς τὸν ἰσχυρισμὸν ὅτι οὐδὲν ἀρχαῖον ἐρείπιον ὑπάρχει εἰς τὴν θέσιν ταύτην, διὰ νὰ τὴν ἀποκλείσουν ὡς ἀντιστοιχοῦσαν πρὸς τὴν ἀρχαίαν Φειάν, καταπίπτει διὰ τῶν πολλαπλῶν ὡς ἄνω εὑρημάτων ὁλοσχερῶς. Ἐρείπια καὶ κινητὰ εὑρήματα ἀπεκαλύφθησαν οὐκ ὀλίγα καὶ δὴ ἐξικνούμενα ὄχι μόνον εἰς τὰς ἀρχὰς τῶν ἱστορικῶν χρόνων, ἀλλὰ καὶ μέχρι τῆς μυκηναϊκῆς ἐποχῆς, ἔτι δὲ ὑψηλότερον εἰς τὴν 3ην χιλιετηρίδα. Τὰ ὑπομυκηναϊκὰ ἀγγεῖα, τὰ ὑστεροελλαδικά, μεσοελλαδικὰ ὄστρακα, πρὸς δὲ τὰ δύο κυκλαδικὰ μαρμάρινα εἰδώλια εἶναι πρὸς τοῦτο ἀψευδεῖς μάρτυρες. Τὰ κατεσπαρμένα ἀφ' ἑτέρου ἐρείπια κτηρίων, τὰ ὁποῖα ἐπραγματεύθημεν συνοπτικῶς, φανερώνουν σημαντικὴν τὴν ἔκτασιν τοῦ ἐπινείου τούτου τῆς Ἠλείας· εἰς οὐδὲν ἕτερον μέρος καθ' ὅλον τὸ μῆκος τῆς ἠλειακῆς παραλίας ὑπάρχει τοιαύτη πλησμονὴ ἐρειπίων καὶ κινητῶν εὑρημάτων.

Ἡ πόλις αὕτη εὑρίσκεται ὅμως τώρα ἐν μέρει ἐντὸς τοῦ ὡς ἄνω κόλπου· ποία ἦτο ἡ μορφὴ αὐτοῦ κατὰ τὴν ἀρχαιότητα, ποία ἡ ἔκτασις τῆς νησῖδος καὶ πόσον τὸ ἄνοιγμα τοῦ δι' αὐτῆς σχηματιζομένου στομίου τοῦ κόλπου, εἶναι ἓν πρόβλημα τὸ ὁποῖον μόνον ὑπηνίχθημεν· πρὸ παντὸς ὁριστικοῦ συμπεράσματος ἀπαιτεῖται συστηματικὴ μελέτη καὶ ἔρευνα τοῦ πυθμένος τοῦ κόλπου μετ' ἀποτυπώσεως ὅλων τῶν ἀνωμαλιῶν αὐτοῦ, ὁπότε καὶ μόνον θὰ καταστῇ δυνατὸν νὰ δοθῇ ἀπάντησις εἰς τὰ ὡς ἄνω ἐρωτήματα. Βέβαιον πάντως εἶναι ὅτι ὁ μερικὸς καταποντισμὸς τῆς πόλεως ὀφείλεται εἰς σεισμόν, ὡς ἡ μορφὴ τῆς ἀκτῆς τοῦ κόλπου καὶ ἡ κατάστασις τοῦ βυθοῦ αὐτοῦ μαρτυροῦν.

Ὁ ΣΤΡΑΒΩΝ (VIII 342-3) γράφει περὶ τῆς Φειᾶς *ἦν δὲ καὶ πολίχνη* τοῦτο πρέπει νὰ σημαίνῃ ὅτι ἐπὶ τῶν ἡμερῶν του ὁ λιμὴν τῆς Φειᾶς δὲν ἦτο πλέον κατῳκημένος· κατὰ τὴν ὑστέραν πάντως ρωμαϊκὴν ἐποχὴν πρέπει ἡ πολίχνη νὰ εἶχεν ἀνασυσταθῇ, ὡς τὰ σωζόμενα ἐρείπια καὶ τὰ ἄφθονα ὑστερορρωμαϊκὰ ὄστρακα δεικνύουν.

Ὁ καταποντισμὸς τῆς Φειᾶς πρέπει νὰ προεκλήθη κατὰ τὸν 6ον μ.Χ. αἰῶνα λόγῳ τοῦ ἐπισυμβάντος τότε ἰσχυροῦ σεισμοῦ, ἐκ τοῦ ὁποίου, ὡς παραδίδεται, κατεστράφη ἐξ ὁλοκλήρου ἡ πόλις τῶν Πατρῶν καὶ εἰς τὸν ὁποῖον ἀποδίδεται καὶ ἡ τελειωτικὴ καταστροφὴ τοῦ ναοῦ τοῦ Διὸς τῆς Ὀλυμπίας [1]. Φαίνεται ὅτι ἐκ τοῦ σεισμοῦ τούτου ἐδοκιμάσθη μεγάλως ὁλόκληρος ἡ ΒΔ. Πελοπόννησος, εἰς αὐτὸν δὲ ἴσως νὰ ὀφείλεται καὶ ὁ σχηματισμὸς τῆς λίμνης τῆς Ἀγουλινίτσης, ἥτις κατέκλυσε τὴν κάτω πόλιν τοῦ Σαμικοῦ. Τὰ ἐρείπια καὶ ταύτης τῆς πόλεως εἶναι ὁρατὰ εἰς πολλὰ σημεῖα τῆς ἀβαθοῦς λίμνης. Ἡ συσχέτισις τοῦ καταποντισμοῦ τῆς Φειᾶς πρὸς τὸν ὡς ἄνω σεισμὸν ἐνισχύεται καὶ ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι πάντα τὰ ἐντὸς τῆς θαλάσσης ἀποκαλυφθέντα εὑρήματα δὲν εἶναι παλαιότερα τῆς ὑστέρας ρωμαϊκῆς ἢ τὸ πολὺ τῆς πρωίμου βυζαντινῆς ἐποχῆς.

Ἡ ὡς ἄνω τυχαία ἀνακάλυψις μᾶς ἔθεσεν ἐπὶ τὰ ἴχνη τοῦ μοναδικοῦ λιμένος τῆς Ἠλείας, τῆς Φειᾶς· ἡ τοποθέτησις αὐτῆς εἰς τὴν ὡς ἄνω θέσιν τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέου καὶ τὴν πέριξ αὐτοῦ περιοχὴν εἶναι τώρα πλέον ἢ βεβαία. Ἄς ἐλπίσωμεν ὅτι τόσον ἐπὶ τῆς ξηρᾶς ὅσον καὶ ἐντὸς τῆς θαλάσσης τοῦ κόλπου τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέου ἡ φθορὰ τοῦ χρόνου καὶ ἀκόμη περισσότερον αἱ χεῖρες τῶν ἀνθρώπων δὲν ἐξηφάνισαν πολλὰ ἀπὸ τὴν πόλιν ταύτην, ὥστε ἡ ἀρξαμένη ἔρευνα ἐκεῖ νὰ μᾶς διδάξῃ εἰς τὸ μέλλον περισσότερα καὶ νὰ μᾶς πλουτίσῃ διὰ νέων ἀξιολογωτέρων εὑρημάτων.

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΓΙΑΛΟΥΡΗΣ

1 Olympia, Ergebnisse I, 96 κ.ἑ.

ΕΠΙΓΡΑΦΑΙ ΕΞ ΑΘΗΝΩΝ[1]

1.

Ε. Μ. 13164. Στήλη λευκοῦ μαρμάρου μετ᾽ ἀετώματος καὶ ἀκρωτηρίων (εἰκ. 1). Ταύτης ἐλλείπει τὸ κάτω δεξιὸν λοξῶς ἀποκοπέν, ὡς ἐπίσης καὶ τμῆμα τοῦ δεξιοῦ ἀκρωτηρίου. Σῳζόμ. ὕψ. 094, πλάτ. 048, πάχ. 014. Εὑρέθη εἰς παλ. Κοκκινιὰν ἐν τῇ οἰκίᾳ τῆς ὁδοῦ Πύργου ἀριθ. 33. Ἐπὶ τῆς κατενώπιον πλευρᾶς φέρει δύο ἀναγλύφους ῥόδακας. Ἄνωθεν τούτων καὶ ὑπὸ τὸ ἀέτωμα ἔχει χαραχθῆ ἡ δηλωτικὴ τοῦ ὀνόματος τοῦ ταφέντος ἐπιγραφὴ

Δαικράτης
Δημοκράτους
Μιλητοπολίτης

καὶ ὑπὸ τούτους διὰ μικροτέρων γραμμάτων τὸ ἐπίγραμμα

Π]*ολλ*[ο]*ῖς ἀ*⟨*φ*⟩*νηὸν δαίμων β̣ίον ὤπασε πρ*[ο]*ῖ̈κ̈*[α;]
παύροισιν̣ δὲ ἔτυμογ κτῆμα δικαιο[σύνην],
ἧς μέρος οὐκ ἐλάχιστον ὁ̣δε ζωοῖσι μετ[ασχὼν]
Δαιοκράτης κοινὸν τέρμα ἐ̣πέρησ̣ε β̣[ίου;],
οἰκείαις δ᾽ ἐγ χερσὶ τέκνων ἀλόχου τε ἀ̣[ρίστης;]
ε]*ὐξυνέτου Μοίρα*[ς] *εὔστοχο̣ς .λ.... τα*

Στίχ. 1. *Δαικράτης*. Ἐν τῷ 7ῳ στίχῳ Δαιοκράτης.
» 4. *ἀφνηὸν* ἀντὶ ἀφνειόν.
» 9. Αἱ τελευταῖαι λέξεις λίαν ἐφθαρμέναι· πρὸ τοῦ Τ τὸ κατώτερον μέρος ἑνὸς Χ, ἂν μὴ Α, λίαν χαμηλόν· πρὸ αὐτοῦ ἴσως τὸ ἄνω τμῆμα Υ.

Ἡ ἐπιγραφὴ χρονολογεῖται ἀπὸ τοῦ πρώτου τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. ἡμίσεος καὶ εἶναι, καθ᾽ ὅσον γνωρίζω, ἡ μόνη ἀττικὴ ἐπιγραφὴ ἐφ᾽ ἧς γίνεται μνεία Μιλητοπολίτου. Ἰδὲ ἐν τούτοις τιμητικὸν ψήφισμα τῶν Ὠρωπίων ὑπὲρ [Μη;]*νοφίλου . . . ωνος* [Μιλ[*η*][τ]*ο*-[πο]λ[ίτου] ἐν ΑΕ 1892, σ. 33. Πρόκειται περὶ κατοίκου τῆς γνωστῆς πόλεως τῆς Μυσίας, ἧς σπανίως γίνεται μνεία.

Τοῦ θανόντος ἐξαίρεται ἡ δικαιοσύνη, ἀληθὲς ἀπόκτημα, ἣν ὁ θεὸς χαρίζει εἰς ἐλαχίστους, ἀντιδιαστελλομένους ἐνταῦθα πρὸς τοὺς πολλούς, οἵτινες ηὐνοήθησαν μὲ τὴν ἀπόκτησιν εὐκόλου πλούτου. Ἡ δικαιοσύνη[2] καὶ ἡ σωφροσύνη ἐθεωροῦντο ὡς αἱ κατ᾽ ἐξοχὴν ἀρεταί. Ὁ Πλατων διαλαμβάνει διὰ μακρῶν σχετικῶς ἐν τῷ ΙΒ´ κεφαλαίῳ τοῦ Πρωταγόρου καὶ ἐπιλέγει: *ἢ μαίνεσθαι τὸν μὴ προσποιούμενον δικαιοσύνην, ὡς ἀναγκαῖον οὐδένα ὄντιν᾽ οὐχὶ ἁμῶς γέ πως μετέχειν αὐτῆς, ἢ μὴ εἶναι ἐν ἀνθρώποις.*

1 Ἰδὲ ΑΕ 1956, σ. 32 σημ. 1.

2 Ἰδὲ καὶ IG II² 13098: SEG XIII ἀρ. 201.

2.

Ε. Μ. 13187. Στήλης λευκοῦ μαρμάρου δύο τεμάχια συγκολληθέντα. Τὸ κάτω ἐλλεῖπον συνεπληρώθη μὲ γύψον. Ἄνω φέρει εὐμέγεθες ἀνθέμιον ἐντὸς ἐγκοίλου ἡμικυκλίου. Εὑρέθη εἰς Γλυφάδαν περὶ τὰ 200 μέτρα βορειοανατολικῶς τῆς ἐκκλησίας τοῦ ἁγ. Νικολάου κατὰ τὴν καλλιέργειαν κτήματος. Σῳζόμ. ὕψ. 1.39 μ., πλάτ. 040, πάχ. 016. Ὑπὸ τὸ ἀνθέμιον δύο ἐσχηματοποιημένοι ῥόδακες καὶ ὑπὸ τούτους ἡ ἐπιγραφὴ

Σώσιππ[ο]ς
Γλαυκίδ[ου]
Αἰξωνεὺς

χρονολογουμένη ἀπὸ τοῦ δευτέρου πιθανῶς τοῦ 4ου π. Χ. αἰῶνος τετάρτου.

Στίχ. 2. Τὸ κενὸν εἰς τὸ τέλος εἶναι ἐπαρκὲς διὰ δύο γράμματα.

Ὁ Σώσιππος ἦτο προφανῶς ὁ πατὴρ τοῦ Γλαυκίδου ΙΙ καὶ Σμικύθου, γνωστῶν ἐξ ἀττικῶν ἐπιγραφῶν. Ὁ πρῶτος τούτων εὕρηται προτείνων ἐπὶ τοῦ ἐν IG II² 1202 ψηφίσματος, χρονολογουμένου ἀπὸ ἄρχοντος Θεοφράστου ΙΙ, ἤτοι ἀπὸ τοῦ ἔτους 313/12 (=Hesperia 22, 1954, σ. 313), ὁ ἕτερος περιλαμβάνεται εἰς κατάλογον Ἀθηναίων ἱππέων εὑρεθέντα ἐν Σαλαμῖνι, χρονολογούμενον ἀπὸ τῶν περὶ τὸ 320 π.Χ. ἐτῶν (IG II² 1955).

Εἰκ. 1. Ἐπιτυμβία στήλη τοῦ Δαιοκράτους.

3.

Ε. Μ. 13182. Μικρὰ λήκυθος λευκοῦ μαρμάρου εὑρεθεῖσα εἰς παλ. Χαλάνδρι. Ταύτης ἐλλείπει τὸ ἀπὸ τοῦ μέσου τοῦ λαιμοῦ καὶ ἄνω, ὡς καὶ μικρὸν τμῆμα τῆς βάσεως λοξῶς ἀποκοπέν. Φέρει παράστασιν ἀνδρὸς γενειοφόρου, καθημένου, ἐστραμμένου πρὸς δεξιὰ καὶ συνάπτοντος τὴν χεῖρα πρὸς ἱστάμενον πρὸ αὐτοῦ νέον. Σῳζόμ. ὕψ. 049. Ἡ ἐπιγραφή, δηλωτικὴ τοῦ ὀνόματος τοῦ ταφέντος εἰς τὸ μνῆμα ἐφ᾿ οὗ ἡ λήκυθος ἵστατο, ἔχει χαραχθῆ ἑκατέρωθεν τῆς κεφαλῆς τῆς ἱσταμένης μορφῆς

Ἱππίας *Τιμοθέο*
Λοκρὸς

καὶ χρονολογεῖται ἀπὸ τοῦ πρώτου τοῦ 4ου π. Χ. αἰῶνος τετάρτου.

Ἡ λήκυθος παρουσιάζει ἀρκετὰς ὁμοιότητας καὶ ἀναλογίας πρὸς τὴν ἐν Νικαίᾳ τῆς Γαλλίας καὶ ἐν τῇ Villa Guilloteau ὑπὸ τοῦ MOMMSEN ἀντιγραφεῖσαν καὶ ὑπὸ τοῦ

Fraenkel ἐν Arch. Zeitung 1874, σ. 149 δημοσιευθεῖσαν (ἰδὲ καὶ A. Conze, Att. Grabr. ἀρ. 684: Inscr. Att. II 3 ἀρ. 3141 : IG II^2 9216). Καὶ ἐν ἐκείνῃ αἱ ἐν ἀναγλύφῳ παριστάμεναι μορφαὶ εἶναι δύο, γενειοφόρου πρεσβυτέρου καθημένου καὶ πρὸ αὐτοῦ νέου ὀρθίου, μὲ τὴν διαφοράν, ὅτι, κατὰ τὸν Conze, ἡ πρώτη τῶν μορφῶν εἶναι ἐστραμμένη πρὸς τἀριστερά. Ἀριστερώτερον ταύτης συνεπῶς εἶναι καὶ ἡ ἱσταμένη μορφὴ νέου. Ἡ ἐπιγραφὴ ἐπ' ἀμφοτέρων εἶναι ὁμοία, ἀλλ' ἀπὸ τοῦ ὀνόματος πατρὸς ἐπὶ τῆς ληκύθου ἐκείνης τὸ ἕν τοὐλάχιστον γράμμα εἶχε χαραχθῇ ἀριστερόθεν τῆς νεανικῆς μορφῆς, ἐνῷ ἐπὶ τῆς ἐνταῦθα τὸ ὄνομα ὁλόκληρον εἶναι χαραγμένον ἐπὶ τοῦ χώρου ὄπισθεν τῆς κεφαλῆς. Τὸ ἐθνικὸν ἀναγιγνώσκεται καλῶς ἐπὶ τῆς ἡμετέρας καὶ διατηρεῖ τὸν παλαιότερον τύπον τῆς γενικῆς εο ἀντὶ έου.

Εἶναι, νομίζω, πιθανώτερον, ὅτι καὶ ὁ ἔγγονος εἶχε ταφῇ ἐν Ἀθήναις, ὅπου ἡ οἰκογένεια αὕτη Λοκρῶν εἶχε μετοικήσει καὶ ὅτι ἡ ἐπὶ τοῦ τάφου των λήκυθος μετεφέρθη ἐκεῖθεν.

4.

Ε. Μ. 13184. Ἐπιτάφιος κιονίσκος φαιοῦ μαρμάρου. Τούτου ἔχει λειανθῇ τὸ ἀπὸ τοῦ μέσου περίπου καὶ ἄνω, ἐνῷ τὸ κάτω μέρος ἀφέθη εἰς ἣν περίπου κατάστασιν ἐξῆλθε τοῦ λατομείου. Φθοραὶ τῆς ἐπιφανείας κατὰ τὸ ἄνω τμῆμα ἔχουν προξενηθῇ κατὰ τὴν ἀποκάλυψίν του εἰς τὸν συνοικισμὸν Ἁγ. Ἄννης, 15 περίπου μέτρα βορείως τῆς γεφύρας τοῦ Κηφισοῦ, κατὰ τὴν ὑπὸ τῆς Ἑταιρείας ἐξυγιαντικῶν ἔργων κατασκευὴν ἀποχετευτικοῦ ἀγωγοῦ. Ὕψ. 038, διάμ. 017. Ἄνω φέρει δακτύλιον καὶ ὑπὸ τοῦτον τὴν ἐπιγραφὴν

Ἅβρων

δυναμένην νὰ ἀναχθῇ εἰς τὸν $3^{ον}$ π.Χ. αἰῶνα.

5.

Ε. Μ. 13183. Μεγάλη ἐπιταφία πλάξ. Ταύτης ἐλλείπει σημαντικὸν τοῦ ἄνω μέρους, ἀφοῦ ἐπὶ τούτου ἦσαν χαραγμένοι δύο τοὐλάχιστον στίχοι μὲ μεγάλα γράμματα. Εὑρέθη ἐκεῖ ἔνθα καὶ ἡ προηγουμένη. Σῳζόμ. ὕψ. 1.35 μ., πλάτ. 053, πάχ. 016. Ἐπὶ τῆς κατενώπιον πλευρᾶς φέρει τὰς ἐπιτυμβίους ἐπιγραφὰς

— — — —
I — — — —
Πειρ̣[αιεύς].
Θεόδοτος
II *Φιλιστίδου*
Πειραεύς.
Πε
Φιλιστίδης
III *Θεοδότου*
Πειραιεύς.

Στίχ. 4. Πειραεὺς ἀντὶ Πειραιεύς.
» 5. Τὰ ἐν τῷ στίχῳ τούτῳ δύο γράμματα ἐχαράχθησαν ἐξ ἀβλεψίας· ὁ τεχνίτης δηλαδὴ ἐπανέλαβε τὰ δύο πρῶτα γράμματα τοῦ προηγουμένου στίχου.

Ὁ πρῶτος τῶν ἀναγραφομένων δύναται νὰ εἶναι συνώνυμος μὲ τὸν τρίτον. Εἰς τὴν ἰδίαν οἰκογένειαν δύναται νὰ ἀνήκῃ ὁ προτείνων εἰς τὸ ψήφισμα ἐν Hesperia 3, 1934, σ. 44, ἐὰν μὴ ἐκεῖνος εἶναι τῆς οἰκογενείας, ἧς τὸ ἐπιτύμβιον δημοσιεύεται ἐν IG II² 7195, ἢ καὶ ἄλλης.

6.

Εἰς IG II² 7987

Ὁ τρίτος στίχος τῆς ἐπιγραφῆς θὰ ἀναγνωσθῇ: *Στρατίου·* ὄχι Στράτου. Ὀρθῶς παρὰ Καββαδίᾳ.

7.

Ε. Μ. 13325. Στήλη παρίου μαρμάρου, μετὰ ἀετώματος καὶ ἀκρωτηρίων ἄνω, ἀκεραία. Ὕψ. 072, πλάτος κατὰ τὸ μέσον 030, πάχος 007. Ὑπὸ τὸ ἀέτωμα φέρει ἐπιγραφὴν τοῦ πρώτου ἡμίσεος τοῦ 2ου π.Χ. αἰῶνος

Δικαία
Δικαίου
Καλυδωνία.

Ἦτο ἄνευ ἀριθμοῦ ἐπιγραφικοῦ Μουσείου καὶ οὕτω παραμένει ἄγνωστος ὁ χρόνος εἰσαγωγῆς καὶ ἡ θέσις, εἰς ἣν εὑρέθη.

8.

Εἰς IG II² 10110

Ἐν Abh. Akad. Wiss. Berlin 1953 ἀρ. 4 καὶ εἰς τὴν σελίδα 26 τῶν Attische Grabschriften I ὁ καθηγητὴς W. Peek ὀρθῶς ταυτίζει τὰς ἐπιγραφὰς ἐν IG II² 7018 καὶ 10110. Ἐνταῦθα ἐπιθυμῶ νὰ σημειώσω, ὅτι ὁ *Φιλιστίδης Διοδώρου Ὀτρυνεὺς* δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ εἶναι ὁ ἴδιος μὲ τὸν ὁμώνυμον πρύτανιν ἐπὶ καταλόγου, χρονολογουμένου ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ 3ου π.Χ. αἰῶνος (IG II² 678 στίχ. 39). Διότι ἡ μορφὴ τῶν γραμμάτων καὶ ἡ λήκυθος, ἐφ᾽ ἧς ἡ ἐπιγραφή (Ε.Μ. 12345), δὲν ἐπιτρέπουν τὴν χρονολόγησιν ταύτην, ἀλλὰ τὴν κατὰ ἕνα τοὐλάχιστον αἰῶνα ἐνωρίτερον. Ὁ Kirchner ἐδημοσίευσε τὸ ἐπιτύμβιον τοῦτο ἐξ ἀντιγράφου τοῦ Hondius καὶ ἀναφέρει ὅτι εἶναι χαραγμένον ἐπὶ κιονίσκου, ὃν ὅμως δὲν εἶδε.

9.

Ε. Μ. 13201. Τμῆμα πλακὸς μέλανος σχιστολίθου, ἀριστερᾷ καὶ ἄνω ἀκέραιον. Εὑρέθη πρὸ τοῦ ἐκκλησιδίου «Παναγίτσα τοῦ Θίτι» ἀνατολικῶς τῆς Βάρης εἰς τὴν περιοχὴν δηλαδὴ τοῦ δήμου «Λαμπτρέων παράλων», μεταξὺ λίθων τοποθετημένων εἰς σχῆμα ἡμικυκλίου, προσφερομένου διὰ τὸ ἄναμμα πυρᾶς [1], ἧς ἴχνη διατηροῦνται ἐπὶ τοῦ

1 Ὁ λίθος μοι παρεδόθη παρὰ τοῦ εὑρόντος αὐτὸν κ. Δημ. Πλιάτσικα, τμηματάρχου ἐν τῷ Ὑπ. Ἐθν. Παιδείας.

ἀριστεροῦ ἡμίσεός του (εἰκ. 2). Συνεπείᾳ τῆς πυρακτώσεως καὶ τῆς εὐτελοῦς ποιότητος τοῦ λίθου ἔχουν ἀποσπασθῆ στρώματα τῆς ἐπιφανείας του. Γενικῶς ἡ διατήρησίς του εἶναι κακή. Σῳζόμ. ὕψ. 012, μέγ. σῳζόμ. πλάτ. 019, πάχ. 0025 μ. Ἐπὶ τῆς κατενώπιον πλευρᾶς, καὶ ἀρχομένη 003 ἀπὸ τῆς ἄνω ὀφρύος τοῦ λίθου, ἔχει χαραχθῆ ἐπιγραφὴ

Εἰκ. 2. Ἐπιγραφὴ ἐκ Λαμπτρῶν παράλων.

τύπου γραμμάτων τοῦ πρώτου ἡμίσεος τοῦ $3^{ου}$ π.Χ. αἰῶνος. Ταύτης σῴζονται αἱ ἀρχαὶ τεσσάρων στίχων καὶ ἴχνη πέμπτου, ἤτοι:

Γυνή τιΣ — — —
βούλεται ἀνα — —
ἐνθαδιπολλο — —
κελητισμοῖς ΙΕ —
5 . . *Σ* — — — —

Εἶναι δυστυχῶς τόσον ἐλλιπής, ὥστε δὲν εἶναι εὔκολον νὰ διαπιστωθῇ, ἂν αὕτη εἶναι γραπτὸν ἰδιώτου ἢ ἐπίσημον θρησκευτικὸν τοιοῦτον. Πάντως ἐκ τοῦ ἰδίου σχιστολίθου ὑπάρχουσι πέριξ τοῦ ἐκκλησιδίου πολλαὶ πλάκες—καὶ ὅμοιος λίθος δὲν ἀπαντᾶται εἰς τὰ γύρω—, ὧν δὲν ἀποκλείεται νὰ ἐγίνετο χρῆσις δι᾽ ἀναγραφάς. Ὁ $5^{ος}$ στίχος πάντως ἔχει σκοπίμως ἐκκρουσθῆ· ἴσως οὗτος νὰ ἦτο ὀλιγώτερον εὔφημος τοῦ προηγουμένου.

Εἰς τὴν θέσιν, εἰς ἣν εὑρέθη ἡ ἐπιγραφή, ἦτο ἄλλοτε ἀρχαῖον ἱερόν. Ἐπὶ τῆς κορυφῆς δηλαδὴ τοῦ βραχώδους λόφου ἀπέκοψαν μέγα τμῆμα τοῦ ἐξ ἀσβεστολίθου βρά-

χου καὶ ἐσχηματίσθη οὕτω τετράπλευρος χῶρος παρέχων ὄψιν λιθοτομίας. Ἐν συνεχείᾳ ὥρισαν τοῦτον ὡς ἱερὸν καὶ ἐσκάλισαν ἐπὶ μὲν τῆς πρὸς Ἀνατολὰς πλευρᾶς του, τῆς καὶ ὑψηλοτέρας, δὶς τὰ δύο πρῶτα γράμματα τῆς λέξεως *hόρος*[1] ἐπὶ τοῦ συμπαγοῦς βράχου, εἰς δὲ τὴν ἀντίστοιχον πρὸς τὴν κοιλάδα δὶς καὶ πάλιν τὰ αὐτὰ γράμματα ἐπὶ βράχων μόλις προεχόντων τοῦ ἐδάφους, κατὰ τὸν 5ον π. Χ. πιθανῶς αἰῶνα. Εἰς νεωτέρους χρόνους ἐκτίσθη κατὰ τὸ μέσον τοῦ χώρου τούτου τὸ ἐκκλησίδιον τῆς Παναγίτσας.

Ποία θεότης ἐλατρεύετο ἐκεῖ κατὰ τὴν ἀρχαιότητα δὲν παραδίδεται. Τὸ περιεχόμενον ὅμως τῆς ἐπιγραφῆς δὲν ἁρμόζει εἰς ἄλλας ἢ τὸν Διόνυσον καὶ τὴν Ἀφροδίτην. Ἡ ἐν τῷ 1ῳ στίχῳ μνεία γυναικὸς ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὴν ἐν τῷ 4ῳ στίχῳ λέξιν *κελητισμοῖς* (ἢ—*σμοὶ*) προάγουσιν ἡμᾶς εἰς τὴν σκέψιν ταύτην.

Κέλης καὶ *κελητίζω*[2], μὲ τὴν σημασίαν α) κέλητος ἵππου β) μικροῦ μονοκώπου πλοιαρίου καὶ ἐπιβαίνειν τούτων, ἦσαν γνωστά. Ἐπίσης ἀπὸ τὸν ΑΡΙΣΤΟΦΑΝΗ

Σφῆκ. 501 *κἀμὲ γ' ἡ πόρνη χθὲς εἰσελθόντα τῆς μεσημβρίας,*
ὅτι κελητίσαι 'κέλευον, ὀξυθυμηθεῖσά μοι
ἤρετ' εἰ τὴν Ἱππίου καθίσταμαι τυραννίδα.

Θεσμοφορ. 153 *Οὐκοῦν, κελητίζεις, ὅταν Φαίδραν ποῇς;*

Λυσιστρ. 59 *Ἀλλ' οὐδὲ Παράλων οὐδεμία γυνὴ πάρα,*
οὐδ' ἐκ Σαλαμῖνος· ἀλλ' ἐκεῖναι γ' οἶδ' ὅτι
ἐπὶ τῶν κελήτων διαβεβήκασ' ὄρθριαι.

τὸν ΑΘΗΝΑΙΟΝ, ΙΓ' 577d *φασι καὶ τὴν Λάμιαν*
τὸν βασιλέ' εὐμελῶς κελητίσαι ποτὲ
ἐπαινεθῆναι θ.' ἡ δὲ...

Κατὰ τὸν ΕΥΣΤΑΘΙΟΝ, 1539, 34: *ὅτι δὲ πολυώνυμον ὂν τὸ γυναικεῖον αἰδοῖον, ἄμβων τε γὰρ λέγεται καὶ χοῖρος καὶ ἐσχάρα καὶ δέλτα τὸ αὐτὸ καὶ κέλης καλεῖται παρὰ τοῖς κωμικοῖς*, μὲ μεταφορικὴν σημασίαν ἐπὶ ἀνθρώπων.

Τὸ κελητισμὸς σημαίνει τὴν πρᾶξιν, ὡς εἰς τὰ μὲ τὴν ἰδίαν κατάληξιν ἐναγισμός, ἐξαγνισμός, ἁγιασμός, ὅπου ὅμως νοεῖται πρᾶξις σχέσιν ἔχουσα πρὸς τὴν λατρείαν. Θὰ ἦτο λίαν ἐνδιαφέρον νὰ διαπιστωθῇ, ἐὰν τοῦτο ἰσχύῃ καὶ ἐν προκειμένῳ. Διότι ἡ λέξις κεῖται ἐνταῦθα ἢ μὲ τὴν ἔννοιαν ἀποχῆς ἀπὸ κελητισμῶν τῶν προσερχομένων εἰς τὸ Ἱερὸν ἢ τὸ ἀντίθετον ἀκριβῶς τούτου ἐν σχέσει ὅμως πρὸς τὸ Ἱερόν. Εἰς τὴν πρώτην περίπτωσιν ἡ ἐπιγραφὴ δύναται νὰ ἔχῃ σχέσιν πρὸς τὰς ἄλλας μεμαρτυρημένας διὰ τὰς Λαμπτρὰς λατρείας, τῆς Ἀθηνᾶς, τοῦ Ἀπόλλωνος, τοῦ Ἡρακλέους, τοῦ Κραναοῦ, εἰς τὴν δευτέραν τοῦ Διονύσου, πρὸς τιμὴν τοῦ ὁποίου ἤγοντο Διονύσια, εἰς ἃ ἀναφέρονται πιθανῶς αἱ νῖκαι χοροῦ ἐν ἐπιγράμματι εὑρεθέντι εἰς τὴν περιοχὴν καὶ χρονολογουμένῳ ἀπὸ τοῦ δευτέρου τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνος ἡμίσεος (IG II² 3101). Διὰ τὴν αὐτὴν ἑορτὴν ἐν ἄλλῳ ἀττικῷ δήμῳ παραδίδεται: *Βραυρὼν πόλις τῆς Ἀττικῆς, ἐν ᾗ τὰ Διονύσια ἤγοντο καὶ μεθύοντες πολλὰς πόρνας ἥρπαζον* (ΣΧΟΛ. ΑΡΙΣΤΟΦ. Εἰρ. 874).

ΜΑΡΚΕΛΛΟΣ Θ. ΜΙΤΣΟΣ

1 Ταῦτα παρετηρήθησαν τὸ πρῶτον παρὰ τοῦ C. W. ELIOT τῆς Ἀμερικανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς.

2 Ἰδὲ καὶ *κελητιάω*, ΗΣΥΧ., *κελήτιον*, ΘΟΥΚΥΔ., Ι 53, IV 120.

ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΝ ΒΗΜΟΘΥΡΟΝ ΕΞ ΑΓΙΟΥ ΟΡΟΥΣ

Ἐκ τῶν πολλῶν ἀγνώστων εἰσέτι ἔργων τῆς βυζαντινῆς τέχνης, ἅτινα ὑπάρχουν εἰς τὸ Ἅγιον Ὄρος καὶ τῶν ὁποίων ἀριθμόν τινα ἀνεκαλύψαμεν κατὰ διαφόρους ἐπισκέψεις μας αὐτόθι, δημοσιεύομεν ἐνταῦθα, μετὰ τὴν φορητὴν εἰκόνα τῆς Ὁδηγητρίας τῆς Μονῆς Χελανδαρίου [1], τὸ βυζαντινὸν βημόθυρον τοῦ Πρωτάτου (πίν. 13).

Τὸ θαυμάσιον τοῦτο δεῖγμα ἐνθετικῆς τέχνης, τὸ ὁποῖον προέρχεται, ὡς μὲ ἐπληροφόρησε παλαιὸς ἁγιορείτης μοναχός, ἐκ τοῦ παρεκκλησίου τοῦ ὑπερῴου τοῦ Πρωτάτου, ἀνεῦρον ὁμοῦ μετὰ μιᾶς φορητῆς εἰκόνος τοῦ ἀποστόλου Πέτρου κάτωθι σωροῦ βιβλίων καὶ ἄλλων ἀντικειμένων εἰς τὸν δεύτερον ὄροφον τοῦ πύργου τῶν Καρυῶν [2].

I

Τὸ βημόθυρον, διαστάσεων 1.36 × 0.75 μ., ἀποτελεῖται ἐκ δύο φύλλων [3], τὰ ὁποῖα ὁμοῦ τιθέμενα σχηματίζουν εἰς τὴν ἄνω ἀκμὴν αὐτῶν ἡμικύκλιον ἐπεστεμμένον ἄλλοτε ἀκτινηδὸν διὰ κονδύλων (πομόλων) ὕψους 0.03 μ. καὶ πάχους 0.015 μ. [4], ἐξ ὧν διετηρήθη μόνον εἷς.

Ἑκάτερον τῶν θυροφύλλων διαιρεῖται εἰς τέσσαρα ἐπάλληλα τετράγωνα. Ταῦτα συνδέονται μετ᾽ ἀλλήλων καὶ περιβάλλονται ὡς σύνολον διὰ τριμεροῦς ταινίας σχηματιζούσης κόμβους εἰς τὸ κέντρον τῶν πλευρῶν καὶ συνισταμένης κατὰ τὰς παρυφὰς ἐκ ρομβοειδῶν πλακιδίων, φερόντων κύκλον ποικιλλόμενον δι᾽ ὁμοκέντρου μέλανος κοκκίου, καὶ κατὰ τὸ μέσον ἐκ λεπτοτάτων ἐλεφαντίνων ἐλασμάτων συμπλεκομένων εἰς κύκλους, οἵτινες περικλείουν μικροὺς ἐξ ἐλεφαντοστοῦ ρόμβους σταυροειδῶς διατεταγμένους. Τὰ ἐκ τῆς ἐπαφῆς τῶν κύκλων σχηματιζόμενα τρίγωνα πληροῦνται δι᾽ ἁπλῶν ρομβοειδῶν πλακιδίων.

Ὁ τεχνίτης, χρησιμοποιῶν παρόμοια πλακίδια ποικίλων σχημάτων (τετράγωνα,

1 Σ. ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΟΥ, Ἡ φορητὴ εἰκὼν τῆς Ὁδηγητρίας τῆς Μονῆς Χελανδαρίου, ΑΕ 1953/54 (εἰς μνήμην Γ. Π. Οἰκονόμου) τόμ. 1 (1956), 75 κ.ἑ.

2 Τὸ βημόθυρον, μετὰ τὰς ἀπαραιτήτους ἐργασίας συντηρήσεως, γενομένας ὑπὸ τοῦ καλλιτέχνου κ. Φ. Ζαχαρίου, ἐναπετέθη εἰς τὴν συλλογὴν τοῦ Πρωτάτου, στεγαζομένην προσωρινῶς εἰς τὸ μέγαρον τῆς Ἱερᾶς Κοινότητος. Εἰς τὸν κύριον Φ. Ζαχαρίου ὀφείλονται ἐπίσης καὶ αἱ ἐνταῦθα δημοσιευόμεναι φωτογραφίαι. Ἐπωφελοῦμαι τῆς εὐκαιρίας νὰ ἐκφράσω εἰς αὐτὸν τὰς θερμὰς εὐχαριστίας μου.

3 Τὸ δεξιὸν φύλλον εἶναι μερικῶς κατεστραμμένον. Ἐλλείπουν τμήματά τινα τῶν πλαισίων τῆς ἐξ ἐλεφαντοστοῦ ἐνθέτου διακοσμήσεως καὶ τρία ἐκ τῶν τεσσάρων ἐπ᾽ αὐτοῦ εἰκονιδίων.

4 Ὁμοίους *κονδύλους* (περὶ τῆς λέξεως βλ. ΚΩΔΙΝΟΝ, ἔκδ. Βόννης, 21, 21 καὶ Α. ΟΡΛΑΝΔΟΝ, Παραλειπόμενα ἀπὸ τὴν Μονὴν Χελανδαρίου, ΑΒΜΕ 8, 1955/56, 105 καὶ σημ. 3) εἰς βημόθυρα καὶ βυζαντινὰ ἐκκλησιαστικὰ ἔπιπλα συναντῶμεν καὶ κατὰ τοὺς Παλαιολογείους χρόνους (πρβ. G. SOTIRIOU, La sculpture sur bois dans l'art byzantin, Mélanges Ch. Diehl, Paris 1930, II, 174 εἰκ. 2. F. MESESNEL, Mittelalterliche figurale Skulpturen im heutigen Südserbien, Atti del V Congresso Internazionale di Studi Bizantini 1940, Roma, II, 263 πίν. LXXIV, 2. Α. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, Βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Καστορίας, Ἀθῆναι 1939, 191 κ.ἑ. εἰκ. 129).

τριγωνικά, ρομβοειδῆ) καὶ τοποθετῶν ταῦτα διαφόρως ἑκάστοτε εἴτε ἐλεύθερα εἴτε διαχωριζόμενα διὰ καθέτων καὶ δι' ὁριζοντίων γραμμῶν, σχηματίζει πολύμορφα καὶ ἐναλλασσόμενα διακοσμητικὰ θέματα.

Ἐκτὸς τῶν γενικῶν τούτων ποικιλμάτων, τὰ ἓξ πρῶτα διάχωρα ἔφερον ἄλλοτε εἰς τὸ κέντρον αὐτῶν καὶ ἐντὸς πλαισίων κοσμουμένων κατὰ ζεύγη διὰ τοῦ αὐτοῦ ποικίλματος, ἤτοι ἐφαπτομένων κύκλων μετ' ἐγγεγραμμένων ροδάκων, ἑλισσομένης κληματίδος μετὰ βοτρύων καὶ φύλλων ἐναλλὰξ καὶ ἡμικυκλίων πλαισιουμένων διὰ κυματίου καὶ πληρουμένων διὰ ρόδακος, εἰκονίδια ἐξ ἐλεφαντοστοῦ. Ἐκ τούτων διεσώθη μόνον ἕν, τῶν ἄλλων ἀποσπασθέντων βιαίως ἐκ τῆς θέσεώς των.

Τὰ δύο τελευταῖα διάχωρα (0.215×0.22 μ.) καταλαμβάνουν ὀρθογώνια σχηματιζόμενα ἐκ λείας στενομήκους πλακὸς μετ' ἐγχαράκτων μικρῶν καὶ μεγάλων κύκλων. Ἑκάτερον τῶν τετραγώνων τούτων ὑποδιαιρεῖται σταυροειδῶς διὰ δύο πλατειῶν ταινιῶν πεποικιλμένων διὰ συζυγῶν ἀνθεμωτῶν βλαστῶν εἰς ἕτερα τέσσαρα ἰσομεγέθη τετράγωνα, ἅτινα ἐπληροῦντό ποτε, ὡς ἐκ τῶν ὑπολειφθέντων λειψάνων δηλοῦται, διὰ διακοσμητικῶν πλακῶν.

Ἐκ τοῦ διασωθέντος εἰκονιδίου τοῦ τρίτου διαχώρου, μιᾶς ἀκεραίας πλακὸς τοῦ ὀγδόου καί τινων καταλοίπων τῶν ἄλλων (ἑβδόμου καὶ ὀγδόου) εἶναι δυνατὸν νὰ ἀποκατασταθῶσιν ὡς ἑξῆς τὰ ἐλλείποντα:

α) ***Διάχωρα ἡμικυκλίου*** (πίν. 14α). Ὁ Εὐαγγελισμὸς τῆς Θεοτόκου· ἤτοι ἀριστερὰ τῷ βλέποντι ὁ ἀρχάγγελος Γαβριὴλ καὶ δεξιὰ ἡ Θεοτόκος. Ἀμφότεραι αἱ μορφαὶ ὄρθιαι. Ἀντενδείξεις πρὸς τὴν ὑπόθεσιν ταύτην προβάλλονται ὑπὸ τῶν περιωρισμένων διαστάσεων τῶν ὑποδοχῶν τῶν παραστάσεων τῶν δύο μορφῶν. Ἐν τούτοις αἱ διαστάσεις αὗται δὲν ἀποκλείουν τὴν ἀπεικόνισιν ἐν μικρογραφίᾳ ὁλοσώμου μορφῆς, ἐὰν ληφθῶσιν ὑπ' ὄψιν αἱ παραστάσεις πολλῶν ξυλογλύπτων βημοθύρων. Βεβαίως ἐκ τῆς βυζαντινῆς ἐποχῆς λείπουν τὰ παράλληλα. Ἀλλὰ τὰ διασωθέντα ξύλινα βημόθυρα τῆς πρωίμου ἐποχῆς τῆς Τουρκοκρατίας, ἅτινα δυστυχῶς εἶναι ἀδημοσίευτα εἰσέτι [1], ἀνάγονται ἀσφαλῶς εἰς βυζαντινὰ πρότυπα. Διότι δὲν νομίζω ὅτι μετὰ τὴν πολιτικὴν κατάρρευσιν τοῦ Βυζαντίου διασπᾶται καὶ ἡ παλαιὰ παράδοσις. Τὸ ἀντίθετον τοὐλάχιστον μαρτυροῦν, παρὰ τὴν τεχνικὴν διαφοροποίησίν των ἐπὶ τὸ ἀμελέστερον ἐν σχέσει πρὸς τὰ παλαιολόγεια πρότυπα, αἱ τοιχογραφίαι τῆς ἐποχῆς αὐτῆς [2].

β) ***Τὰ τέσσαρα μεσαῖα διάχωρα*** (πίν. 14β καὶ 15α-β). Τὸ ἀνάγλυφον εἰκονίδιον τοῦ Ἱεροῦ Χρυσοστόμου, τὸ ὁποῖον διατηρεῖται, ἀποκεκρουμένον ὁριζοντίως κατὰ τὴν κάτω

1 Δὲν ἐδόθη δυστυχῶς μέχρι σήμερον ἡ δέουσα σημασία εἰς τὰ ξυλόγλυπτα βυζαντινὰ καὶ μεταβυζαντινὰ ἔργα, τὰ ὁποῖα ὀλίγον κατ' ὀλίγον καταστρέφονται καὶ ἐξαφανίζονται. Αἱ ὑπὸ τῶν Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ (ἔ.ἀ. Τοῦ αὐτοῦ, Βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Θεσσαλίας ΙΓ' καὶ ΙΔ' αἰῶνος, ΕΕΒΣ 4, 1927, 325 κ.ἑ.) καὶ τοῦ Α. ΟΡΛΑΝΔΟΥ (ἔ.ἀ. Τοῦ αὐτοῦ Μνημεῖα Ἠπείρου, Ἠπειρωτικὰ Χρονικά, 2, 158) γενόμεναι ἐργασίαι δύνανται νὰ χρησιμεύσουν ὡς βάσεις διὰ τὴν δημοσίευσιν ἐν συναγωγῇ τῶν ξυλογλύπτων πάσης μορφῆς, ἵνα ἀφ' ἑνὸς μὴ ἀπολεσθῶσι διὰ παντὸς ταῦτα καὶ ἀφ' ἑτέρου ἐπιτευχθῇ ἐκ τοῦ συγκεντρωθησομένου ὑλικοῦ ἡ σχετικὴ ἔρευνα.

2 ΑΝΔΡ. ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΥ, Σχεδίασμα ἱστορίας τῆς θρησκευτικῆς ζωγραφικῆς μετὰ τὴν Ἅλωσιν. Ἀθῆναι 1957, 63 κ.ἑ. Μ. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗ, Συμβολὴ στὴ μελέτη τῆς μεταβυζαντινῆς ζωγραφικῆς, ἐν ἀναμνηστικῷ τόμῳ L'Hellénisme contemporain, 1453 - 1953· Ἡ πεντακοσιοστὴ ἐπέτειος ἀπὸ τῆς Ἁλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως, Ἀθῆναι 1953, 220.

πλευράν, εἰς τὴν ἀρχαίαν αὐτοῦ θέσιν, ὁδηγεῖ εἰς τὴν ἀποδοχήν, ὅτι καὶ αἱ ἄλλαι τρεῖς κεναὶ σήμερον ὑποδοχαὶ ἐπληροῦντο διὰ παραστάσεων ἰσαρίθμων ἱεραρχῶν, οἵτινες συνήθως εἰκονίζονται καὶ εἰς τὸ κοῖλον τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ βήματος. Οὕτω παρὰ τὸν Ἱερὸν Χρυσόστομον παριστάνοντο πιθανώτατα ὁ Μέγας Βασίλειος καὶ κάτωθι αὐτῶν —ὡς εἰς τὴν κόγχην ὄπισθεν αὐτῶν— ὁ Γρηγόριος ὁ Θεολόγος καὶ ὁ Ἅγιος Ἀθανάσιος ἤ, ὅπερ σπανιώτερον, ὁ Ἅγ. Νικόλαος ἢ ἄλλος τις τῶν Ἱεραρχῶν. Καὶ τοῦτο διότι ἡ εἰκονογραφία τῶν βημοθύρων ἐπαναλαμβάνει συνήθως τμήματά τινα τῆς εἰκονογραφίας τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ ναοῦ καὶ εἰδικώτερον τοῦ ἁγίου βήματος [1].

γ) ***Τὰ δύο τελευταῖα διάχωρα*** (πίν. 16α-β). Ἡ κάτω δεξιὰ πλὰξ παριστᾷ ἐραλδικὸν κόσμημα, συγκείμενον ἐκ τῶν ἄνω τμημάτων δύο ἀντινώτων κεράτων τῆς Ἀμαλθείας, ἐξερχομένων ἐκ στομίου ὁμοίου κέρατος κεκοσμημένου διὰ σειρᾶς συνεχομένων μαργαριτῶν μεταξὺ λεπτῶν πλαισίων. Τὸ αὐτὸ κόσμημα καὶ εἰς τὴν αὐτὴν θέσιν φέρουν καὶ τὰ δύο ἀντίνωτα κέρατα τῆς Ἀμαλθείας, τῶν ὁποίων αἱ ἐπιφάνειαι ποικίλλονται κατὰ τὸ κέντρον μὲν δι᾽ ᾠοειδοῦς γλυφῆς κατὰ δὲ τὰ ἄκρα διὰ τριγωνικῶν ἐκβαθύνσεων. Ἐκ τῶν ἐσχηματοποιημένων καὶ διακοσμητικῶν τούτων καυλῶν ἐξέρχονται ἐπιμήκη φύλλα, πλατυνόμενα ἄνω καὶ φέροντα περὶ τὰς ἀκμὰς τριπλᾶς γλυφάς. Ἕτερα φύλλα μετὰ ἐντόνων ῥαβδώσεων, κυρτούμενα κατὰ τὰς γωνίας, πληροῦν τὴν κενὴν ἐπιφάνειαν. Ἐκ τοῦ σημείου διαχωρισμοῦ τῶν δύο ἀποκλινόντων κεράτων ἐξέρχεται ῥαβδωτὸς χονδρὸς μίσχος ἀπολήγων εἰς καρπὸν φοίνικος.

Ἐκ τῶν ἑτέρων πλακῶν διετηρήθησαν ἐπίσης εἰς μὲν τὸ ἄνω ἀριστερὰ τετράγωνον ἐλάχιστον τμῆμα τριφύλλου (πίν. 16β) εἰς δὲ τὸ ἄνω ἀριστερὰ τοῦ ἑτέρου παραλλήλου διαχώρου τὸ ἥμισυ τῆς πλακός, ἐφ᾽ ἧς διακρίνεται τὸ ὀπίσθιον τμῆμα μετὰ τοῦ ἑνὸς ποδὸς παγωνίου ἢ ἄλλου μεγάλου πτηνοῦ (πίν. 16α).

Τὰ ἐλάχιστα ταῦτα λείψανα τῶν διακοσμητικῶν πλακιδίων ἐπιτρέπουν τὴν ἀποκατάστασιν τῆς ἀπολεσθείσης συνθέσεως.

Ἐκ τοῦ ὑπολειφθέντος τεμαχίου διατηρεῖται ἀκριβῶς τὸ ἥμισυ τῆς πλακός. Ἐὰν συμπληρωθῶσι τὰ ἐλλείποντα μέρη τοῦ σώματος τοῦ πτηνοῦ, ἤτοι ἡ κεφαλή, ὁ λαιμὸς καὶ τμῆμα τῆς ῥάχεως, ἅπαντα δὲ ἐν κυρτώσει, διότι ὁ μέχρι τοῦ πλαισίου χῶρος δὲν ἐπιτρέπει ὀρθίαν στάσιν τοῦ ζώου, τότε τὸ ἐναπομένον κενὸν εἶναι μόλις τὸ τρίτον τοῦ συνόλου. Τοῦτο ἀποκλείει τὸ σύνηθες θέμα τῶν ἀντωπῶν πτηνῶν [2]. Ἑπομένως ἡ ἑτέρα, συνήθης ἐπίσης καὶ συγγενὴς πρὸς τὴν πρώτην παράστασις ἑνὸς πτηνοῦ ἱσταμένου ἔμπροσθεν περιρραντηρίου ἢ ῥαμφίζοντος ζῷον ἢ πτηνὸν εὑρισκόμενον κάτωθι αὐτοῦ, ἦτο τὸ θέμα τοῦ ἡμετέρου πλακιδίου. Ὑπὲρ τῆς τελευταίας ταύτης ἐκδοχῆς συνηγορεῖ καὶ ἡ ὕπαρξις ὑπὸ τὸ σῶμα τοῦ ὑπολειφθέντος πτηνοῦ ἑτέρου σώματος μικροτέρου

1 Ἐκτὸς τῶν ἱεραρχῶν τῆς κόγχης καὶ ὁ Εὐαγγελισμὸς τῆς Θεοτόκου παριστάνεται ἐπὶ τοῦ μετώπου τῆς ἁψῖδος ἢ ἐπὶ τῶν δυτικῶν ἐπιφανειῶν τῶν δύο τοίχων ἢ πεσσῶν, οἵτινες ὁρίζουσι τὸ ἱερὸν βῆμα. Προσέτι ἐπὶ τοῦ ἄνω τμήματος τοῦ βημοθύρου εἰκονίζονται ἐν προτομαῖς ὁ Δαβὶδ καὶ ὁ Σολομὼν καὶ παριστάνονται ὁμοίως ἐν προτομαῖς ἀπὸ τοῦ 14ου αἰῶνος καὶ εἰς τὰς ἄνω γωνίας τοῦ μετώπου τῆς κόγχης.

2 Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, ΑΒΜΕ 3, 1937, 135 εἰκ. 7-8. 5, 1939/40, 138 εἰκ. 2, ἔνθα παρατίθενται πλεῖστα παραδείγματα μετὰ τῆς σχετικῆς βιβλιογραφίας. Βλ. καὶ J. STRZYGOWSKI, Asiens bildende Kunst, Augsburg 1930, 306, εἰκ. 303-304. V. F. VOLBACH-M. HIRMER, Frühchristliche Kunst, München 1958, εἰκ. 181. Γ. καὶ Μ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης, Ἀθῆναι 1952, Λεύκωμα πίν. 41α.

πτηνοῦ καθ' ὅμοιον τρόπον καθ' ὃν παριστάνεται, ἐπὶ παραδείγματος, καὶ ἐπὶ τοῦ θωρακίου τῶν Θηβῶν [1].

II

Τὰ διακοσμητικὰ θέματα, ἡ τεχνοτροπία τῆς εἰκόνος τοῦ Ἱεροῦ Χρυσοστόμου καὶ ἡ τεχνικὴ τῆς ἐργασίας τοῦ ἡμετέρου βημοθύρου ἐξουδετεροῦν τὰς ἕνεκα τῆς σπάνιος ὁμοιογενῶν μνημείων παρουσιαζομένας ἐκ πρώτης ὄψεως δυσχερείας διὰ τὴν χρονολόγησιν αὐτοῦ.

Εἰς τὸν πρῶτον τόμον τῆς Συναγωγῆς τῶν βυζαντινῶν ἐλεφαντουργημάτων οἱ A. Goldschmidt καὶ K. Weitzmann [2] περιέλαβον τὰ μετὰ ροδάκων κιβωτίδια, τὰ ὁποῖα, ἐκ τῶν ἐπ' αὐτῶν θεμάτων χαρακτηριζόμενα ὡς «antikisierende Kästen» χρονολογοῦνται εἰς τὸν 10ον ἢ τὸν 11ον αἰῶνα καὶ προέρχονται ἐκ τῶν ἐργαστηρίων τῆς Κωνσταντινουπόλεως [3]. Εἰς τὰ κιβωτίδια ταῦτα σύνηθες κόσμημα περιβάλλον τὰς κυρίας παραστάσεις εἶναι οἱ ἐν ἐφαπτομένοις κύκλοις ἐγγεγραμμένοι ρόδακες. Οὗτοι διακρίνονται διὰ τὴν ὁμοιομορφίαν, τὴν ὁποίαν παρουσιάζουν εἰς τὰ πλεῖστα σχεδὸν μνημεῖα, παραλλάσσοντες ἐνίοτε ἐλαφρῶς ὡς πρὸς τὴν γλυφὴν καὶ τὰς συνδετικὰς μετ' ἀλλήλων διακοσμήσεις [4]. Ἡ συνηθεστέρα μορφὴ αὐτῶν εἶναι ἡ τῶν ὁμοίων ἢ ἐναλλασσομένων μετ' ἀνεπαισθήτων μεταξὺ των παραλλαγῶν, ἐγγεγραμμένων ἐν ἐφαπτομένοις κύκλοις ροδάκων. Τὴν ἐπιφάνειαν τῶν ἐκ τῆς ἐπαφῆς τῶν κύκλων σχηματιζομένων τριγώνων πληροῦσι ρομβοειδεῖς ἀποφύσεις. Εἰς τὴν τελευταίαν ταύτην ὁμάδα ὑπάγονται καὶ οἱ ρόδακες τοῦ βημοθύρου τῶν Καρυῶν. Ἡ ἐναλλαγὴ τῶν ροδάκων αὐτοῦ συνίσταται εἰς τὸ ὅτι οἱ μὲν ἀποτελοῦνται ἐκ μαλακοῦ ἑξαφύλλου, τῶν φύλλων συνενουμένων κατὰ τὰς ἀκμὰς ὁμαλῶς καὶ εἰς κανονικὰς καμπύλας, οἱ δὲ σχηματίζουν τρόπον τινὰ ἑξάκτινον κρυσταλλικὸν ἀστέρα [5]. Ὡς πρὸς τὴν ἀπόδοσιν τῶν ἀκμῶν τῶν ἀστερίσκων τούτων οἱ ἡμέτεροι ρόδακες συγγενεύουν στενῶς πρὸς τοὺς τῶν κιβωτιδίων τοῦ Λούβρου [6], τοῦ Veroli [7], τῆς Darmstadt [8] κ.ἄ. Εἰς τὰ ἀνωτέρω κιβωτίδια καὶ εἰς

1 Α. Ορλανδος, ΑΒΜΕ 5, 1939/40, 139 εἰκ. 21. J. Strzygowski, ἔ.ά. 310 εἰκ. 312. 314 εἰκ. 352 (ναὸς τοῦ Gagik ἐν Achtamar τῆς Ἀρμενίας, ἔνθα τὸ κατασπαράσσον πτηνὸν ἔχει εἰσέτι τὰς πτέρυγας ἀνοικτάς).

2 A. Goldschmidt - K. Weitzmann, Die byzantinischen Elfenbeinskulpturen des X - XIII Jahrhunderts, Berlin 1930, I. Kästen.

3 A. Goldschmidt - K. Weitzmann, ἔ.ά. 17 - 19, ἀρ. 24 - 46. K. Weitzmann, Greek Mythology in Byzantine Art, Princeton 1951, 152 κ.έ.

4 Πρβ. τὸ κιβωτίδιον π.χ. τῆς Brumme Gallery (Early Christian and Byzantine Art [The Walters Art Gallery], Baltimore 1947, 42, πίν. XXII, 116). Παραλλαγαὶ παρουσιάζονται καὶ εἰς τοὺς κύκλους, οἵτινες κοσμοῦνται πολλάκις διὰ προτομῶν κατὰ κρόταφον ἐναλλασσομένων μετὰ ροδάκων (A. Goldschmidt - K. Weitzmann, ἔ.ά. I, 39 πίν. XXIII. 37 πίν. XX. ἀρ. 40, πίν. XXI - XXII. Early Christian and Byzantine Art 42, πίν. XXV, 117). Εἰς τὸ κιβωτίδιον τοῦτο συνυπάρχουν ἀμφότερα τὰ εἴδη τῶν διακοσμήσεων τῶν κύκλων, ἤτοι προτομαὶ καὶ ρόδακες (ἄνω πλαίσιον) καὶ μόνον ρόδακες (κάτω καὶ πλάγια πλαίσια).

5 Βλ. ἐπὶ παραδείγματος παρομοίαν τεχνικὴν εἰς τοὺς ρόδακας τῶν κιβωτιδίων: Veroli εἰς τὸ Μουσεῖον Victoria and Albert (A. Goldschmidt - K. Weitzmann, ἔ.ά. ἀρ. 21. O. M. Dalton, Byzantine Art and Archaelogy, Oxford 1911, 220 εἰκ. 133), τοῦ Ἀδὰμ καὶ τῆς Εὔας τοῦ Μουσείου τῆς Darmstadt (L. Bréhier, La sculpture et les arts mineurs byzantins, Paris 1936, 76, πίν. XXXV, 1), τῆς Λυῶνος (A. Goldschmidt - K. Weitzmann, ἔ.ά. 34 πίν. XIII. 53 πίν. LIV), τῆς Βαλτιμόρης (Early Christian and Byzantine Art, 42 ἀρ. 115 πίν. XXV).

6 A. Goldschmidt - K. Weitzmann, ἔ.ά. 33 πίν. XII.

7 A. Goldschmidt - K. Weitzmann, ἔ.ά. 30 κ.έ. πίν. IX - X. O. M. Dalton, Byzantine Art and Archaeology, 215 εἰκ. 230.

8 L. Bréhier, La sculpture, ἔ.ά. 76 πίν. XXXV, 1.

τὸ ἡμέτερον βημόθυρον αἱ διχαλωταὶ ἀκμαὶ τῶν ροδάκων ἀπεδόθησαν ἐλευθέρως. Καθ᾽ ὅμοιον τρόπον διεχωρίσθησαν καὶ αἱ ἀκτῖνες τοῦ ρόδακος, χωρὶς νὰ ληφθῇ ὑπ᾽ ὄψιν ἡ ἐκ τούτου προερχομένη ἀσυμμετρία. Αἱ λεπτομέρειαι αὗται ὡς καὶ ἡ χρησιμοποίησις τοῦ θέματος τῶν ροδάκων ὡς πλαισίου μιᾶς κεντρικῆς παραστάσεως, ὡς εἰς τὴν ἡμετέραν περίπτωσιν, δεικνύουν ὅτι ὁ τεχνίτης τῶν ἐλεφαντίνων διακοσμήσεων τοῦ βημοθύρου ἐργάζεται κατὰ τὸν ἴδιον τρόπον καὶ μὲ τὸ αὐτὸ πνεῦμα ὡς καὶ οἱ τεχνῖται τῶν κιβωτιδίων. Διότι καὶ εἰς ταῦτα ὁ προορισμὸς τῶν ταινιῶν τῶν ροδάκων εἶναι ἡ πλαισίωσις τῶν ἐπὶ μέρους παραστάσεων εἴτε αὗται ἐλαμβάνοντο ἐκ τῆς ἀρχαίας μυθολογίας [1] εἴτε ἐκ τῆς ἱερᾶς ἱστορίας εἴτε ἐκ τῆς χριστιανικῆς παραδόσεως [2]. Εἶναι δὲ χαρακτηριστικὸν ὅτι ἡ χρῆσις τῶν ροδάκων, ὑπὸ τὸν ἐξεταζόμενον προορισμόν, ὡς πλαισίων δῆλον ὅτι συνθετωτέρων παραστάσεων ἢ μεμονωμένων μορφῶν, ἀγνοεῖται εἰς τὰς τοιχογραφίας, κατὰ τὴν ἐποχήν, καθ᾽ ἣν χρονολογοῦνται τὰ κιβωτίδια, εἰς δὲ τὴν διακόσμησιν τῶν χειρογράφων σπανιώτατα χρησιμοποιεῖται [3]. Ἀντιθέτως εἰς τὴν γλυπτικήν, ὅπως εἰς τὰ θωράκια τοῦ Torcello καὶ τοῦ Ἁγ. Μάρκου [4], τὸ κόσμημα τοῦτο ὡς πλαίσιον οὐδόλως παραμελεῖται.

Ἅπαντα τὰ ἀνωτέρω ἔργα τῆς μικρογλυπτικῆς ἐπὶ ἐλεφαντοστῶν καὶ τὰ μαρμάρινα θωράκια ἀνήκουν εἰς τὸν 10ον ἢ εἰς τὸν 11ον αἰῶνα.

Εἰς τὸν 10ον αἰῶνα χρονολογεῖται καὶ ἡ ἐξ ἐλεφαντοστοῦ πλὰξ τῆς Συλλογῆς ἄλλοτε Stroganoff εὑρισκομένη σήμερον εἰς ἰδιωτικὴν Συλλογὴν εἰς Νέαν Ὑόρκην (εἰκ. 1) [5]. Αἱ διακοσμήσεις τοῦ ἐλεφαντοστοῦ τούτου, αἵτινες περιβάλλουν τὰς μικρὰς πλευρὰς καὶ διαχωρίζουν ἀπ᾽ ἀλλήλων τὰς ἐκ φανταστικῶν ζώων μεμονωμένας παρα-

1 K. Weitzmann, Greek Mythology in Byzantine Art, 152 κ.ἑξ.

2 Π.χ. ἡ ἱστορία τοῦ Ἰησοῦ τοῦ Ναυῆ εἰς τὸ κιβωτίδιον τοῦ Metropolitan Museum of Art (A. Goldschmidt - K. Weitzmann, ἔ.ἀ. 23, ἔνθα καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία). Ἐπίσης διὰ πάσας τὰς παραστάσεις τοῦ Ἰησοῦ τοῦ Ναυῆ ἐπὶ ἐλεφαντίνων κιβωτιδίων πρβ. τὸ κεφ. «Kästen mit Josua Darstellungen» ἔ.ἀ. 16, ἀρ. 1 - 20. II (Berlin 1934) ἀρ. 236 - 243, Early Christian and Byzantine Art, 42 ἀρ. 115 πίν. XXIII. Παραστάσεις ἐκ τῆς Γενέσεως: Ἀδὰμ καὶ Εὔα, Κάϊν καὶ Ἄβελ (A. Goldschmidt - K. Weitzmann, ἔ.ἀ. 48, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία, πίν. XLVII - XLVIII. W. M. Milliken, Cleveland Museum of Art Bulletin, Ἰαν. 1925, Φεβρ. 1936. Early Christian and Byzantine Art, 43 ἀρ. 118 πίν. XXIV), τῆς Collection of the Walters Art Gallery (A. Goldschmidt - K. Weitzmann, ἔ.ἀ. ἀρ. 82 πίν. LII. Early Christian and Byzantine Art, 43, ἀρ. 119 πίν. XXV) καὶ τοῦ κιβωτιδίου τῆς Darmstadt (L. Bréhier, ἔ.ἀ.). Κιβωτίδια μὲ μεμονωμένους ἁγίους ὡς τὸ τῆς Φλωρεντίας Museo Nazionale (A. Goldschmidt - K. Weitzmann, ἔ.ἀ. I, ἀρ. 99. G. Duthuit - F. Volbach-G. Salles, Art byzantin, Paris 1931, πίν. 36).

3 Πρβ. τὸν κώδ. Canon. τῆς Βοδλεϊανῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ὀξφόρδης (H. O. Coxe, Catalogi codicum manuscriptorum Bibliothecae Bodleianae. III, codices graeci et latini canoniciani, Oxford 1854, 82. K. Weitzmann, Die griechische Buchmalerei des 9. und 10. Jahrhunderts, Berlin 1935, 27 πίν. XXXVII, 205), καὶ τὸν κώδ. gr. 55 τῆς Δημοσίας Βιβλιοθήκης τοῦ Λένινγκραντ (E. de Muralt, Catalogue des manuscrits grecs de la Bibliothèque Impériale Publique, Petersbourg 1864, 31. G. Thibault, Monuments de la notation ekphonétique et hagiopolite de l'Église grecque, Petersbourg 1913, 42 εἰκ. 23-34. K. Weitzmann, ἔ.ἀ. πίν. XXXVII, 205). Συγγενὲς πρὸς τὰ ἀνωτέρω εἶναι καὶ τὸ κόσμημα τοῦ κώδ. 102 τῆς Μονῆς τῆς Λαύρας (ΣΠΥΡΙΔΩΝΟΣ καὶ ΣΩΦΡΟΝΙΟΥ ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΟΥ, Κατάλογος κωδίκων τῆς Μεγίστης Λαύρας [Harvard Theolog. Studies XII] 1925, 11. K. Weitzmann, ἔ.ἀ. 71, πίν. LXXVII, 478).

4 L. Bréhier, La sculpture, 66, πίν. XIV. O. Wulff, Frühchristliche und byzantinische Kunst, Wildpark - Potsdam (Akademische Verlagsgesellschaft Athenaion) II, 1924, 609 εἰκ. 523. H. Glück, Die christliche Kunst des Ostens, Berlin 1923, πίν. 19.

5 Early Christian and Byzantine Art, 44 ἀρ. 123 πίν. XXII.

στάσεις, συνίστανται ἐκ τοῦ αὐτοῦ κοσμήματος, τὸ ὁποῖον περιέβαλλε τὰ εἰκονίδια τῶν πρώτων δύο διαχώρων καὶ μικρὰν ταινίαν τοῦ τρίτου διαχώρου τοῦ ἡμετέρου βημοθύρου (πίν. 13), ἤτοι ἐκ κυματιστῆς κληματίδος σχηματιζούσης ἐλλείψεις, αἵτινες πληροῦνται ἐναλλὰξ διὰ φύλλου ἀμπέλου καὶ βοτρύων. Εἰς ἓν μόνον τμῆμα τὸ κόσμημα παραλλάσσει, ἐκεῖ ὅπου οἱ λεπτοὶ μίσχοι ἐξέρχονται ἐκ τοῦ κώνου κέρατος τῆς Ἀμαλθείας, τὸ ὁποῖον περὶ τὸ στόμιον ποικίλλεται διὰ σειρᾶς μαργαριτῶν. Ὅμοιος περίπου βλαστὸς συναντᾶται καὶ εἰς τὸν κώδ. Par. Coislin 20 [1] καὶ εἰς ἕτερα εἰκονογραφημένα χειρόγραφα, ὡς θὰ ἴδωμεν κατωτέρω. Ἐκτὸς τῆς μοναδικῆς αὐτῆς διαφορᾶς τὸ πλαίσιον ἀμφοτέρων τῶν ἐλεφαντοστῶν ἔχει ἀπόλυτον ὁμοιότητα ὄχι μόνον ὡς πρὸς τὴν δια-

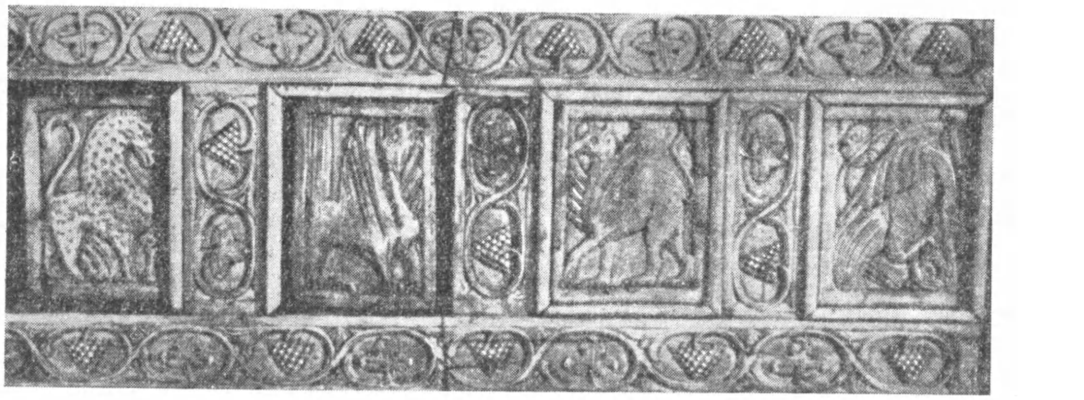

Εἰκ. 1. Πλὰξ ἐκ τῆς παλαιᾶς Συλλογῆς Stroganoff (Νέα Ὑόρκη).

μόρφωσιν τῆς ἑλισσομένης κληματίδος καὶ τὴν μορφὴν τῶν πληρούντων αὐτὴν φύλλων καὶ καρπῶν ἀλλὰ καὶ ὡς πρὸς τὴν τεχνικὴν ἀπόδοσιν αὐτῆς. Εἰς ἀμφότερα ὁ βλαστὸς εἶναι πεπλατυσμένος, φέρων ἐνιαχοῦ λεπτὰς δι' ὀξέος ὀργάνου αὐλακώσεις. Οἱ κόμβοι εἶναι ὀλίγον ἐξωγκωμένοι αἱ δὲ ἕλικες, φυόμεναι κατὰ τὴν ἀντίθετον πρὸς τὰ φύλλα πλευράν, λαμβάνουν διακοσμητικὴν μορφὴν ὁρίζουσαι τὴν περίκλεισιν τοῦ συνόλου ὡς καὶ εἰς τὸ κιβωτίδιον τοῦ Veroli, τὸ ὁποῖον εἰς μίαν μόνον στενὴν πλευρὰν φέρει τὸ αὐτὸ πρὸς τὸ ἡμέτερον κόσμημα [2]. Ἡ γλυφὴ τῶν φύλλων καὶ εἰς τὰ τρία μνημεῖα (εἰς τὸ κιβωτίδιον τῆς Νέας Ὑόρκης παραλλάσσει ἐλαφρῶς) εἶναι ἡ αὐτή. Ἅπαντα τὰ φύλλα εἶναι μονόνευρα μετ' ἀμφιπλεύρου συμμετρίας. Ἡ νεύρωσις αὐτῶν εἰς τὸ κέντρον τοῦ ἐλάσματος ἀποδίδεται δι' ἐντόνου ἐκβανθύνσεως διὰ κοπίδος καθ' ὃν τρόπον εἰς τὰ ξυλόγλυπτα τῆς Ἀρμενίας [3] καὶ εἰς τὰ μαρμάρινα βυζαντινὰ ἀνάγλυφα τοῦ 10ου κυρίως αἰῶνος [4].

1 H. Bordier, Description des peintures et autres ornements contenus dans les manuscrits grecs de la Bibliothèque Nationale, Paris 1883, 121 εἰκ. 58 - 60. J. Ebersolt, La miniature byzantine, Paris - Bruxelles 1926, 47 πίν. XXIX. K. Weitzmann, ἔ.ἀ. 11 κ.ἑ. πίν. XI, 56. Συγγενῆ μορφὴν βλαστῶν μετὰ ἢ ἄνευ συμπληρωματικῶν ποικιλμάτων εἰς τὰς ἕλικας βλ. καὶ εἰς τοὺς κώδικας. Par. Coislin 51 fol. 127v (H. Bordier, ἔ.ἀ. 50. J. Ebersolt, ἔ.ἀ. 47. K. Weitzmann, ἔ.ἀ. πίν. VII, 30. VIII, 37. XI, 54).

2 A. Goldschmidt - K. Weitzmann, ἔ.ἀ. I. ἀρ. 21. O. M. Dalton, Byzantine Art and Archaeology, 215 εἰκ. 132.

3 J. Strzygowski, Die Baukunst der Armenier und Europa, Wien 1918, I, 454 εἰκ. 497.

4 O. Wulff, ἔ.ἀ. II 607 κ.ἑ. 520 - 521. A. Ὀρλάνδου, Βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Ἄνδρου, ΑΒΜΕ 8, 1955/56, 63, εἰκ. 44. Ἐπίσης βλ. τὸ εἰς ΑΒΜΕ 7, 1951, 138 εἰκ. 6

Στενὴν συγγένειαν παρουσιάζει ἡ πλὰξ τῆς Νέας Ὑόρκης πρὸς τὸ ἡμέτερον βημόθυρον καὶ ὡς πρὸς τὴν στάσιν καὶ τὴν θέσιν τοῦ περιγραφέντος πτηνοῦ εἰς τὸ ἄνω ἀριστερὰ τετράγωνον τοῦ τελευταίου διαχώρου (πίν. 16α). Ὡς ἐκεῖ, οὕτω καὶ ἐνταῦθα μεμονωμένον πτηνὸν ἐν καμπυλότητι πληροῖ τὸ τετράγωνον κατὰ τρόπον ὥστε, ἐὰν δὲν διεκρίνετο εἰς τὸ βημόθυρον τῶν Καρυῶν κάτωθεν τοῦ πρώτου καὶ ἕτερον πτηνόν, δὲν θὰ ἀπεκλείετο τὰ πτηνὰ εἰς ἀμφότερα τὰ μνημεῖα νὰ εἶχον τὴν αὐτὴν στάσιν, τοσούτῳ μᾶλλον καθ' ὅσον καὶ εἰς τὰ δύο πινακίδια αἱ ἄνω γωνίαι πληροῦνται διὰ συγγενοῦς ἀνθικοῦ κοσμήματος, ἤτοι διὰ φύλλων δένδρου εἰς τὸ τῆς Νέας Ὑόρκης, δι' ἀνθεμίου εἰς τὸ βημόθυρον τοῦ Ἄθω. Τὰ δύο λοιπὸν μνημεῖα ὡς καὶ τὸ κιβωτίδιον Veroli κυρίως ὡς πρὸς τὸν διάκοσμον τῶν πλαισίων ἔχουσι πρὸς ἄλληλα πολλὰ τὰ κοινά, τοῦθ' ὅπερ ἐπιβάλλει καὶ τὴν αὐτὴν χρονολόγησιν. Τὸ κιβωτίδιον Veroli [1], τὸ ὁποῖον ἀποτελεῖ τὸ ὡραιότερον δεῖγμα μιᾶς ὁμάδος ἐκ τεσσαράκοντα περίπου συγγενῶν κιβωτιδίων, χρονολογεῖται εἰς τὸ τέλος τοῦ 10^{ου} αἰῶνος. Εἰς τὸν αὐτὸν αἰῶνα πρέπει νὰ ἀνήκῃ καὶ ἡ πλὰξ τῆς Νέας Ὑόρκης. Κατ' ἀκολουθίαν καὶ τὰ πλαίσια τοῦ ἡμετέρου βημοθύρου δύνανται νὰ τοποθετηθῶσι χρονολογικῶς εἰς τὴν ἰδίαν ἐποχήν.

Πρὸς τὴν χρονολογίαν αὐτὴν συμφωνεῖ καὶ ἡ μορφὴ τοῦ κυματίου τῶν ἡμικυκλίων, ἅτινα μετὰ τῶν πλαισίων ἐκόσμουν κατὰ τὰς τέσσαρας πλευρὰς τὰ εἰκονίδια δύο διαχώρων (πίν. 13, 14β καὶ 15α) [2]. Τὸ κυμάτιον τοῦτο κατὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴν καὶ τὴν βυζαντινὴν ἐποχὴν μέχρι τοῦ 7^{ου} αἰῶνος ἔχει τὴν αὐτὴν σχεδὸν οἵαν καὶ εἰς τὴν κλασσικὴν ἀρχαιότητα μορφήν [3]. Ἀλλ' ὀλίγον κατ' ὀλίγον μεταπίπτει τοῦτο εἰς γεωμετρικὸν σχῆμα, περὶ δὲ τὸ τέλος τῆς χιλιετηρίδος, ἐκεῖ ὅπου σπανίως συναντᾶται, διατηρεῖ ἴχνη μόνον ἐκ τῆς παλαιᾶς αὐτοῦ μορφῆς. Εἰς τὴν λειψανοθήκην τῆς Limburg [4] (948 - 959) τὸ σχέδιον τοῦ κυματίου εὑρίσκεται τόσον μακρὰν τῆς πρωταρχικῆς μορφῆς, ὥστε δίδει τὴν ἐντύπωσιν ὅτι τοῦτο εἶναι τελείως ξένον πρὸς τὸ ἐν λόγῳ κόσμημα. Τὰ μόνα στοιχεῖα, ἅτινα διατηρεῖ εἰσέτι ἐκ τοῦ παλαιοῦ συνόλου, εἶναι αἱ κανονικαὶ καμπύλαι καὶ ἡ εἰδικὴ ἐπεξεργασία τῶν σχηματιζομένων τριγώνων. Ἐπὶ τοῦ βημοθύρου αἱ καμπύλαι ἐξηφανίσθησαν, τὰ τρίγωνα ἡπλοποιήθησαν εἰς γεωμετρικὰ ὀρθογώνια καὶ τὰ μεταξὺ αὐτῶν φύλλα ἔλαβον ρομβοειδὲς σχῆμα. Ἡ σχηματοποίησις αὕτη παρατηρεῖται καὶ εἰς τὰ περιβάλλοντα τὸν ἐγγεγραμμένον ρόδακα διχαλωτὰ καὶ ἐπιμήκη φύλλα, τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦν, πιστεύω, ἐξέλιξιν ἐπὶ τὸ σχηματικώτερον τῶν φύλλων μὲ τὰς ἁδρὰς

δημοσιευόμενον ἀνάγλυφον, τὸ ὁποῖον ἐκτὸς τῆς παραλλήλου τεχνικῆς του συγγενεύει καὶ πρὸς τὰ λογχοειδῆ ἀνθικὰ κοσμήματα, ἅτινα ὑπάρχουν καὶ εἰς τοὺς μεγάλους ἡμιρόδακας τοῦ δευτέρου διαχώρου τοῦ βημοθύρου.

1 A. GOLDSCHMIDT - K. WEITZMANN, ἔ.ἀ. I. ἀρ. 21. D. TALBOT-RICE – M. HIRMER, Kunst aus Byzanz, München 1959, 65 πίν. 108.

2 Παρόμοιον πλαίσιον ἄνευ ὅμως τῶν μεσολαβούντων καθέτων καὶ ὁριζοντίων πλαισίων εἶναι καὶ τὸ τοῦ ἀρχαγγέλου Μιχαὴλ εἰς Pala d'Oro ἐν Βενετίᾳ (W. BURGER, Abendländische Schmelzarbeiten, Berlin 1930, 24 εἰκ. 13. L. BRÉHIER, L'art byzantin, 151 εἰκ. 73. CH. DIEHL, Manuel d'art byzantin, Paris 1926, II, 700 κ.ἑ. εἰκ. 347 - 348).

3 C. WEICKERT, Das lesbische Kymation, München 1913. Ἐπὶ τῆς ἐργασίας ταύτης στηρίζεται καὶ τὸ σχετικὸν ἄρθρον ἐν PAULY - WISSOWA, RE XI, 2, 2469. O. WULFF, Altchristliche und byzantinische Kunst, I, 269 κ.ἑ. Σ. ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΟΥ, Ἀργυρᾶ πινάκια τοῦ Μουσείου Μπενάκη, ΑΕ 1942/44 (1948), 58 κ.ἑ. σημ. 4.

4 M. ROSENBERG, Geschichte der Goldschmiedekunst auf technischer Grundlage, Zellenschmelz I, Frankfurt/Main 1921, πίν. III, 1. W. BURGER, ἔ.ἀ. 21, εἰκ. 11 - 12. CH. DIEHL, Manuel, II, 690, εἰκ. 341.

νευρώσεις τῆς χαλκῆς θύρας τῆς Ἁγίας Σοφίας (μέσα τοῦ 9ου αἰῶνος) [1], ἅτινα ἀπεδόθησαν μὲν φυσιοκρατικῶς, ἀλλ' οὐχ ἧττον ἡ συνένωσις μετὰ σφαιρῶν καὶ κύκλων ἀφήρεσε τὴν ἔννοιαν τοῦ κυρίως ἀνθικοῦ διακόσμου καὶ μετέβαλεν αὐτὰ εἰς ἁπλᾶς φυλλομόρφους κοσμήσεις, δηλ. ὅ,τι περίπου συνέβη καὶ εἰς τὰ ἡμέτερα στενομήκη φύλλα.

Τὴν ὁδὸν τῆς ἐξελίξεως τῶν ἐξετασθεισῶν κλασσικιζουσῶν κοσμήσεων τοῦ βημοθύρου, αἵτινες ἐνεφανίσθησαν ἐκ νέου κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς Εἰκονομαχίας καὶ λαμβάνουν ὀλίγον κατ' ὀλίγον κατὰ τὴν μεσοβυζαντινὴν ἐποχὴν ἀφῃρημένας μορφάς, ἀκολουθεῖ καὶ τὸ ἕτερον ἐπὶ τοῦ βημοθύρου κόσμημα τοῦ κέρατος τῆς Ἀμαλθείας (πίν. 16β καὶ εἰκ. 2).

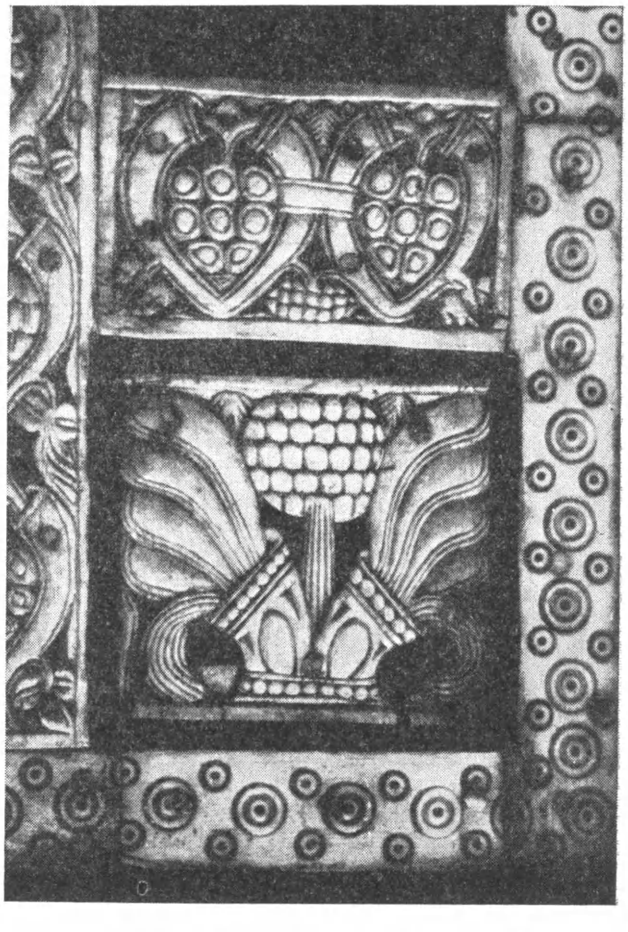

Εἰκ. 2. Κόσμημα τοῦ βημοθύρου.

Τοῦτο χρησιμοποιεῖται ἐνταῦθα διττῶς: ἀναλόγως τῆς θέσεως εἰς τὴν ὁποίαν εὑρίσκεται καὶ τοῦ προορισμοῦ τῆς διακοσμήσεως. Εἰς τὴν πρώτην περίπτωσιν φέρεται ὑπὸ μορφὴν ἐσχηματοποιημένου, συνεχοῦς καὶ συζυγοῦς βλαστοῦ, χρησιμεῦον εἴτε ὡς ὁριζόντιον εἴτε ὡς κατακόρυφον πλαίσιον. Εἰς τὴν ἑτέραν ἐμφανίζεται ὡς μεμονωμένον κόσμημα ἐφαπλούμενον ἐπὶ πλατείας σχετικῶς ἐπιφανείας. Καὶ ὑπὸ τὰς δύο μορφὰς ἐμφανὴς εἶναι ἡ προέλευσις τοῦ κοσμήματος τούτου ἐκ τοῦ συνεχοῦς βλαστοῦ τῶν κεράτων τῆς Ἀμαλθείας, ὅπως παρουσιάζεται καὶ πολὺ ἐνωρίτερον ἀλλὰ κυρίως ἀπὸ τοῦ 4ου αἰῶνος ἐπὶ τῆς σαρκοφάγου τῆς Κωνσταντίας [2], εἰς τὰ γλυπτὰ τοῦ Djumanin Djamisi τῆς Ἀτταλείας [3] καὶ ἀργότερον, κατὰ τὸν 9ον καὶ τὸν 10ον αἰῶνα, εἰς τοὺς

1 W. SALTZENBERG, Altchristliche Baudenkmale von Konstantinopel, Berlin 1854, πίν. XIX E. ΑΝΤΩΝΙΑΔΟΥ, Ἔκφρασις τῆς Ἁγίας Σοφίας, I, Ἀθῆναι 1907, 147 κ.ἑ. πίν. 32. O. WULFF, ἔ.ἀ. 505 εἰκ 434. J. EBERSOLT, Les arts somptuaires de Byzance, Paris 1923, 58, εἰκ. 22. E. H. SWIFT. Hagia Sophia, Columbia 1960, 55. Ἡ σκέψις τοῦ SWIFT ὅτι τὰ πλαίσια ἀνήκουν εἰς τὴν θύραν τοῦ 6ου αἰῶνος καὶ μόνον οἱ πίνακες τῶν διαχώρων εἶναι τῆς ἐποχῆς τοῦ Θεοφίλου (840) φαίνεται λίαν ἀπίθανος. Ἐκτὸς τῶν ἀνωτέρω ἀναφερθέντων γενικώτερον αἱ διακοσμήσεις τῆς ἐν λόγῳ θύρας παρουσιάζουν πολλὰ κοινὰ σημεῖα ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν διακόσμησιν καὶ τὴν τεχνικὴν πρὸς τὸ ἡμέτερον βημόθυρον. Ταῦτα εἶναι: ἡ μορφὴ τῶν ροδάκων καὶ ἡ ἐναλλαγὴ αὐτῶν· ἡ ἀπόδοσις τῶν βοτρύων εἰς τὸ ἐξωτερικὸν πλαισιον· τὰ κομβία ἢ κεφαλαὶ τῶν ἥλων· ὁ τρόπος τῆς γλυφῆς τῶν φύλλων καὶ εἰδικώτερον τῶν φύλλων τοῦ ἀνθεμίου εἰς τὸ ἐξωτερικὸν πλατὺ πλαίσιον.

2 G. RODENWALDT, Die Kunst der Antike (Propyläen Kunstgeschichte), Berlin 692. H. GLÜCK, Die christliche Kunst des Ostens, πίν. 32. L. BRÉHIER, La sculpture, 60, πίν. III.

3 H ROTT. Kleinasiatische Denkmäler aus Pisidien, Pamphylien, Kappadokien und Lykien, Leipzig 1908, 37 κ.ἑ. 15a, 156.

κώδ. gr. 510 τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῶν Παρισίων [1] καὶ 408 τῆς Μονῆς τοῦ Βατοπεδίου [2]. Εἰς τοὺς κώδικας τούτους ἡ ἐξέλιξις ἢ μᾶλλον ἡ σχηματοποίησις, ἥτις ἤρχισε νὰ παρατηρῆται εἰς τοὺς βλαστοὺς τῶν κεράτων τῆς Ἀμαλθείας εἰς τοὺς πεσσοὺς τοῦ Djumanin Djamisi, προχωρεῖ γοργῶς ὥστε εἰς μὲν τὸν βατοπεδινὸν κώδικα μεταπίπτει εἰς συνήθη σχεδὸν λεπτὸν ἑλικοειδῶς βαίνοντα βλαστὸν εἰς δὲ τὸ παρισινὸν χειρόγραφον ἀποτελεῖ τμῆμα πολυμόρφου πλαισίου τῆς εἰκόνος τοῦ ὁράματος τοῦ Ἰεζεκιήλ. Κατὰ τὴν αὐτὴν περίπου ἐποχὴν εἰς τὴν Ἀνατολήν, ἔνθα ὁ ἐξεταζόμενος βλαστὸς ἔχει μακρὰν προϊστορίαν [3], καὶ ἰδιαιτέρως εἰς τὴν Σαμάραν, ἡ ἐκ κεράτων τῆς Ἀμαλθείας περιπλοκὰς [4] ἔχει τὸν αὐτὸν προορισμὸν ὡς καὶ ἐπὶ τῆς σαρκοφάγου τῆς Κωνσταντίας, ἤτοι περιβάλλει διαφόρους παραστάσεις πτηνῶν καὶ μαχομένων ζώων. Ἡ μορφὴ ὅμως

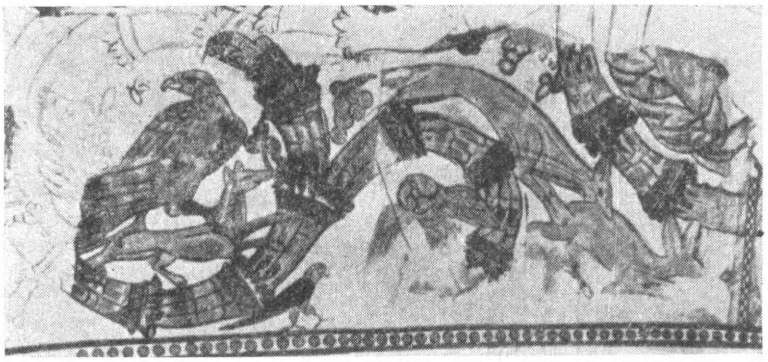

Εἰκ. 3. Περιπλοκὰς ἐκ κεράτων τῆς Ἀμαλθείας (Σαμάρα).

τῶν βλαστῶν εἶναι τελείως διάφορος (εἰκ. 3). Ἐνῷ ἐπὶ τῆς σαρκοφάγου τῆς Ῥώμης ὁ καυλὸς τῆς περιπλοκάδος ἀποτελεῖται ἐκ συνεχομένων κεράτων τῆς Ἀμαλθείας ἀλλὰ δὲν παύει νὰ ἔχῃ ὡς κύριον στοιχεῖον τὰ φύλλα τῆς ἀκάνθης ὡς καὶ εἰς τὸ Djumanin Djamisi, εἰς τὸ Harem Djansaq τῆς Σαμάρας ἡ μορφὴ τοῦ καυλοῦ καὶ γενικῶς τοῦ συνόλου τῆς περιπλοκάδος σχηματοποιεῖται καὶ προσλαμβάνει πλέον καθαρὸν διακοσμητικὸν χαρακτῆρα. Τὰ φύλλα ἢ τὰ ἡμίφυλλα τῆς ἀκάνθης ἐξαφανίζονται. Ἀπομένουν μόνον κανονικοὶ κῶνοι συνδεόμενοι μετ' ἀλλήλων διὰ τῆς διεισδύσεως τοῦ ἑνὸς ἐντὸς τοῦ ἄλλου. Αἱ ἐπιφάνειαι αὐτῶν ἀπέκτησαν ὁμοιοσχήμους καθέτους ραβδώσεις αἱ δὲ ἄνω ἀπολήξεις, τὰ στόμια αὐτῶν, ἐκ τῶν ὁποίων ἐξέρχονται ὑποτυπώδη φύλλα, περι-

1 H. Omont, Facsimilés des miniatures des plus anciens manuscrits grecs, II ἔκδοσις, Paris 1929, 10 κ.ἑ. πίν. 15 (fol. 438v). J. Ebersolt, La miniature byzantine, 25 πίν. XIV. K. Weitzmann, Die byzantinische Buchmalerei, 3, πίν. III, 11.

2 Σωφ. Ευστρατιαδου - Γεροντος Αρκαδιου, Κατάλογος τῶν ἐν τῇ ἱερᾷ Μονῇ Βατοπεδίου ἀποκειμένων κωδίκων (Harvard Theol. Studies, XI) 1924, 79. K. Weitzmann, ἔ. ἀ. 7 εἰκ. 7. Ἐπίσης πρβ. καὶ τὸν κώδ. Par. Coislin 20, ἔνθα παριστάνεται ἡ περιπλοκὰς τοῦ κέρατος τῆς Ἀμαλθείας ὑπὸ τὴν αὐτὴν σχεδὸν μορφήν, ὑφ' ἣν καὶ εἰς τὸν βατοπεδινὸν κώδικα (H. Bordier, Description, 121, εἰκ. 58-60. J. Ebersolt, La miniature byzantine, 47, πίν. XXIX. K. Weitzmann, ἔ. ἀ. 11, XI, 54).

3 J. Strzygowski, Asiens bildende Kunst, 511. Τοῦ αὐτοῦ, Mschatta, kunstwissenschaftliche Untersuchung, Jahrbuch der preussischen Kunstsammlungen, XXV, 1904, 310 κ.ἑ.

4 E. Herzfeld, Die Malereien von Samara (Die Ausgrabungen von Samara), III, Berlin 1927, 22 κ. ἑ. εἰκ. 7, πίν. XII - XIV. Καὶ ὁ Herzfeld, ἔ. ἀ. 28, εἰκ. 8 ὑποστηρίζει ὅτι ἡ περὶ ἧς ὁ λόγος περιπλοκὰς προέρχεται ἐκ τῆς ἀκάνθης.

βάλλονται ἐξωτερικῶς διὰ παρυφῆς ἐξ ἐφαπτομένων κύκλων ὡς καὶ εἰς τὸν κώδ. Par. Gr. 510. Πολλάκις ἐξ ἑνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ στομίου ἑνὸς τῶν κεράτων ἐξέρχονται μικρότερά πως τῶν ὑπολοίπων δύο ἀποκλίνοντα κέρατα μὲ τὸν αὐτὸν περὶ τὸ χεῖλος διάκοσμον ὡς καὶ εἰς τὸ ἡμέτερον κόσμημα. Ὁ τεχνίτης τοῦ βημοθύρου φαίνεται ὅτι γνωρίζει καλῶς τὸν τύπον τοῦ κοσμήματος τῆς Σαμάρας ἀλλὰ χρησιμοποιεῖ, διότι τοῦτο τοῦ ἀρκεῖ, τμῆμα μόνον αὐτοῦ, τὸ προσαρμόζει πρὸς ὃν ἐπιδιώκει σκοπὸν καὶ προσδίδει εἰς αὐτὸ ἔτι συμβατικώτερον διακοσμητικὸν χαρακτῆρα, ὡς ἀνωτέρω περιεγράφη.

Πάντα τὰ ἐξετασθέντα συγγενῆ πρὸς τὸ ἡμέτερον κοσμήματα, τὰ προερχόμενα ἐκ τῆς περιπλοκάδος τῶν κεράτων τῆς Ἀμαλθείας, περιορίζονται χρονικῶς εἰς τοὺς δύο τελευταίους αἰῶνας τῆς πρώτης χιλιετηρίδος. Ἡ ἐξέλιξις τῆς περιπλοκάδος τῆς Σαμάρας εἰς τὴν μορφὴν τοῦ κοσμήματος τοῦ ἡμετέρου ἐλεφαντίνου πλακιδίου ἐνισχύει τὴν ἄποψιν ὅτι τοῦτο πρέπει νὰ χρονολογηθῇ εἰς τὸ δεύτερον ἥμισυ τοῦ 10ου αἰῶνος, εἰς ἣν ἐποχὴν ἀνήκουν καὶ τὰ ἐξετασθέντα ἀνωτέρω κιβωτίδια καὶ αἱ ἀναφερθεῖσαι μικρογραφίαι. Εἰς τὸ μέσον ἢ τὸ δεύτερον ἥμισυ τοῦ αὐτοῦ αἰῶνος χρονολογεῖται, ἐν σχέσει πρὸς τὰ γύψινα κοσμήματα τῆς Σαμάρας, καὶ τμῆμά τι τοῦ γυψίνου διακόσμου τῆς ἐκκλησίας Hadra ἐν Deir es Surjani [1], ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖται ἐξ ἑνουμένων ἀντωπῶν κεράτων τῆς Ἀμαλθείας, ἅτινα κυκλοῦσι σκυφοειδὲς ἄνθος ἐκ συζυγῶν προσκλινόντων καὶ ἑνουμένων ὁμοίων κεράτων. Τὸ σχηματιζόμενον ἐξ αὐτῶν εἰς τὸ μέσον ἐλλειψοειδὲς κενὸν πληροῦται διὰ φύλλων. Μολονότι ἡ διάταξις τοῦ ἐν λόγῳ κοσμήματος εἶναι διάφορος ἢ μᾶλλον ἀντίστροφος πρὸς τὴν τοῦ ἡμετέρου, ἐν τούτοις τὰ στοιχεῖα καὶ τὸ πνεῦμα ἀμφοτέρων ἔχουν στενὴν ἐσωτερικὴν σχέσιν καὶ ὁμοιότητα. Πρὸς τούτοις ἡ συνένωσις τοῦ λυροειδοῦς συμπληρωματικοῦ μετὰ τοῦ κυρίως κοσμήματος (εἰς τὸ βημόθυρον διεχωρίσθησαν, τοῦ πρώτου χρησιμεύοντος ὡς πλαισίου τοῦ δευτέρου), εἶναι ἔνδειξις, πιστεύω, τῆς προελεύσεως ἀμφοτέρων ἐκ κοινοῦ προτύπου καὶ πιθανώτατα ἀνατολικοῦ.

Αὐτὰ καθ' ἑαυτὰ τὰ ἐξετασθέντα θέματα, ἤτοι οἱ ἐν κύκλοις ἐγγεγραμμένοι ῥόδακες, ὁ ἑλισσόμενος βλαστὸς μετὰ βοτρύων καὶ φύλλων ἐναλλάξ, τὰ ἡμικύκλια τὰ πλαισιοῦντα τὰ ὀρθογώνια εἰκονίδια, ἡ ἐκ κεράτων τῆς Ἀμαλθείας περιπλοκάς, προσέτι ἡ συνύπαρξις αὐτῶν ἐπὶ τοῦ βημοθύρου τῶν Καρυῶν, εἶναι, ἐν συσχετίσει πρὸς τὰ ἀναφερθέντα καὶ σταθερῶς κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον χρονολογημένα μνημεῖα, ἰσχυρὰ τεκμήρια, ἐπὶ τῶν ὁποίων στηριζόμενοι δυνάμεθα νὰ χρονολογήσωμεν τὸ ἡμέτερον βημόθυρον εἰς τὸ δεύτερον ἥμισυ τοῦ 10ου αἰῶνος καὶ νὰ ἐντάξωμεν αὐτὸ εἰς τὴν πολυπληθῆ ὁμάδα τῶν μετὰ ῥοδάκων ἐλεφαντίνων κιβωτιδίων. Τὸ συμπέρασμα τοῦτο ἐπιβάλλει νὰ δεχθῶμεν ὡς τόπον προελεύσεως τοῦ βημοθύρου τὴν Κωνσταντινούπολιν, ἔνθα ἤκμασαν τὰ ἐργαστήρια τῶν ἐν λόγῳ ἐλεφαντουργημάτων [2].

Εἰς τὴν αὐτὴν χρονολογίαν καὶ εἰς τὸν αὐτὸν τόπον κατασκευῆς τοῦ βημοθύρου ὁδηγεῖ καὶ ἡ τεχνοτροπία καὶ ἡ τεχνικὴ τοῦ εἰκονιδίου τοῦ Ἱεροῦ Χρυσοστόμου (εἰκ. 4). Οὗτος παριστάνεται κατὰ μέτωπον. Φέρει ἁπλοῦν, ἐλλειψοειδῆ καὶ ἄνευ διακοσμήσεων

1 H. GLÜCK, Die christliche Kunst des Ostens, πίν. 60. J. STRZYGOWSKI, Asiens bildende Kunst, 206, εἰκ. 203. 460, εἰκ. 463.

2 K. WEITZMANN, Greek Mythology and Byzantine Art, 152, ἔνθα καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

φωτοστέφανον. Τὸ πρόσωπον εἶναι ἐπίμηκες, περιβαλλόμενον ὑπὸ ἐλαφροῦ γενείου. Οἱ ὀφθαλμοὶ μεγάλοι καὶ ἀμυγδαλωτοὶ μετ᾽ ἐντόνων ἄνω καὶ κάτω βλεφάρων. Ἡ ρὶς

Εἰκ. 4. Εἰκονίδιον ἐξ ἐλεφαντοστοῦ τοῦ Ἱεροῦ Χρυσοστόμου.

εὐθεῖα καὶ πεπλατυσμένη κατὰ τὰ πτερύγια, ἔχει τοὺς ρώθωνας μεγάλους καὶ κυκλικούς, ὁρατοὺς δὲ εἰς τὸ σύνολον αὐτῶν. Τὰ ὦτα ἀπεδόθησαν ἄνευ πολλῶν λεπτομερειῶν. Ἡ λεία κόμη ἀφήνουσα ἐλεύθερον τὸ πλατὺ σχετικῶς μέτωπον καλύπτει τοὺς κροτάφους, ἐνῷ εἰς τὸ κέντρον αὐτοῦ σχηματίζει ἐλλειψοειδῆ καμπύλην. Τὸ ὕφασμα τῶν ἀμφίων

πίπτει μαλακὸν ἐπὶ τοῦ σώματος, αἱ δὲ δημιουργούμεναι κάθετοι, ὁριζόντιαι καὶ τριγωνικαὶ πτυχώσεις δὲν σχηματοποιοῦν τὸ σύνολον, τὸ ὁποῖον διατηρεῖ τὴν φυσικότητα καὶ τὴν ὑφὴν αὐτοῦ, ὡς τοῦτο παρατηρεῖται καὶ εἰς τὸ ἱμάτιον τοῦ Ἰησοῦ εἰς τὸ ἐλεφαντοστοῦν τοῦ Τουρίνου [1]. Εἰς ἀμφότερα αἱ πτυχώσεις ἀπεδόθησαν κατὰ τὸν αὐτὸν περίπου τρόπον καὶ μὲ τὴν αὐτὴν τεχνικήν. Ἀλλὰ καὶ εἰς τὰ πρόσωπα ἐπικρατεῖ ἡ ἰδία ἀντίληψις τῆς ἀποδόσεως, μολονότι εἰς τὸ ἐλεφαντοστοῦν τοῦ Τουρίνου τὸ ἀνάγλυφον εἶναι ἐντονώτερον καὶ ἡ γραμμικότης ἰσχυροτέρα ἐνῷ εἰς τὸν Ἱερὸν Χρυσόστομον τοῦ βημοθύρου τὸ ἀνάγλυφον εἶναι τόσον χαμηλόν, ὥστε καταντᾷ περίπου ἐπιπεδόγλυφον. Ἕνεκα τούτου τὰ δύο γλυπτὰ δίδουν ἐκ πρώτης ὄψεως τὴν ἐντύπωσιν ὅτι διαφέρουν. Στενότερον συνδέεται τὸ ἡμέτερον εἰκονίδιον πρὸς τὰ ἐλεφαντουργήματα τοῦ Κωνσταντίνου τοῦ Πορφυρογεννήτου τῆς Μόσχας [2], τοῦ ἐνθρόνου Χριστοῦ τῆς Βοδλεϊανῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ὀξφόρδης [3] καὶ τοῦ Ἁγ. Κωνσταντίνου τῆς Συλλογῆς τοῦ Dumbarton Oaks [4]. Καὶ τῶν τεσσάρων ἡ τεχνοτροπία εἶναι ἡ αὐτή. Αἱ βαθεῖαι γλυφαὶ διὰ τὴν ἀπόδοσιν τῶν ὀφθαλμῶν, αἱ κινήσεις τῶν κορῶν, τὰ ὀγκώδη βλέφαρα, ἡ διαμόρφωσις τῆς ῥινὸς καὶ ὁ τρόπος τοῦ σχηματισμοῦ τοῦ γενείου, οὐχὶ τόσον εἰς τὸν αὐτοκράτορα, τοῦ ὁποίου τὴν φυσιογνωμίαν ὁ τεχνίτης ὑποτίθεται ὅτι ἀντιγράφει εἴτε ἐκ προτύπου εἴτε ἐκ μνήμης, ὅσον εἰς τὸν εὐλογοῦντα τὸν βασιλέα Χριστόν, οὗτινος τὸ γένειον ἀπεδόθη δι᾽ ἐντόνων καὶ βραχειῶν ἐγκοπῶν ὡς καὶ εἰς τὸν Χριστὸν τῆς Ὀξφόρδης, εἰς τὸν Ἅγ. Κωνσταντῖνον τοῦ Dumbarton Oaks καὶ εἰς τὸν Ἱερὸν Χρυσόστομον τοῦ βημοθύρου τῶν Καρυῶν. Μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τῶν τελευταίων δύο ἐλεφαντουργημάτων, ἰδιαιτέρως ὅμως τοῦ Ἁγ. Κωνσταντίνου, αἱ τεχνοτροπικαὶ καὶ τεχνικαὶ ὁμοιότητες φθάνουν καὶ μέχρι τῶν λεπτομερειῶν τῆς διακοσμήσεως τῶν περικλείσεων τῶν ἀμφίων καὶ τῶν περικαρπίων. Ἐπίσης καὶ εἰς τὰ δύο ἐλεφαντοστᾶ παρατηρεῖται ἡ ἰδία ἀντίληψις τοῦ ἀναγλύφου καὶ ὁ ἴδιος τρόπος τῆς χρήσεως τῆς γλυφίδος. Ἡ ἔντονος γραφικότης ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας τοῦ προσώπου προσδίδει εἰς τὴν σάρκα ἄκραν ἐξαΰλωσιν, ἔτι δὲ διαφάνειαν εἰς τὴν ἐπιδερμίδα, ἥτις περιβάλλει τὴν σκληρὰν προεξοχὴν τοῦ κάτω βλεφάρου. Τὰ ὦτα ἔχουν τὸ φυσιολογικὸν αὐτῶν περίγραμμα. Ἀλλὰ λείπουν αἱ λεπτομέρειαι τοῦ ἔξω ὠτὸς περιοριζόμεναι εἰς δύο κύκλους δηλωτικοὺς τῆς κόγχης καὶ τῆς ἀνθέλικος. Οἱ ὀφθαλμοὶ εἶναι σχηματικώτεροι μὲν εἰς τὸν Ἱερὸν Χρυσόστομον, φυσιολογικώτεροι δὲ εἰς τὸν Ἅγ. Κωνσταντῖνον, μολονότι καὶ εἰς τὰς δύο περιπτώσεις καὶ ἡ κοπὶς ἐργάζεται ἐντατικῶς διὰ τὴν ἀπόδοσιν τῶν σχηματικῶν βλεφάρων καὶ τὸ τρύπανον εἰσχωρεῖ βαθέως ἐπὶ τῶν κυρτῶν καὶ λίαν ἐξωγκωμένων βολβῶν διὰ τὴν δήλωσιν τῶν ἰρίδων, αἵτινες εὑρίσκονται εἰς διάφορον σημεῖον εἰς ἑκάτερον τῶν ὀφθαλμῶν. Ἡ ἰδιομορφία αὕτη τῆς ἀποδόσεως τῶν ὀφθαλμῶν εἶναι κοινὸν γνώρισμα τῆς μικρογλυπτικῆς τοῦ $10^{ου}$ αἰῶνος [5]. Τέλος ὁμοιότροπος εἶναι ἡ ἀπόδοσις τῆς ῥινὸς καὶ τοῦ γενείου, τοῦ

1 G. Duthuit - F. Volbach - G. Salles, Art byzantin, 47, πίν. 33A, ὅπου καὶ ὅλη ἡ βιβλιογραφία.

2 A. Goldschmidt - K. Weitzmann, ἔ. ἀ. II, Berlin 1934, ἀρ. 35.

3 A. Goldschmidt - K. Weitzmann, ἔ.ἀ. II, ἀρ. 62. D. Talbot-Rice — M. Hirmer, ἔ. ἀ. ἀρ. 107.

4 A. Goldschmidt - K. Weitzmann, ἔ. ἀ. II, ἀρ. 184, 185. The Dumbarton Oaks Collection (Harvard University), Washington 1955, 106, ἀρ. 233, εἰκ. 233.

5 Βλέπε πάντα τὰ ἐν τῇ παρούσῃ μελέτῃ συγγενῆ πρὸς τὸ ἡμέτερον ἐλεφαντοστᾶ καὶ τὰ ἐν τῇ ἑπομένῃ ὑποσημειώσει ἀναφερόμενα.

ὁποίου ἡ μορφὴ εἶναι ἐπίσης κοινὴ εἰς πολλὰ πρόσωπα μεγάλου ἀριθμοῦ ἐλεφαντοστῶν τοῦ 10ου καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ 11ου αἰῶνος [1]. Ἐκτὸς τοῦ περιφήμου τριπτύχου τῆς Harbaville (Μουσεῖον Λούβρου) [2], ὅπου πᾶσαι αἱ μορφαὶ ἔχουν παρὰ τὴν λεπτοτέραν τεχνικὴν καὶ τὴν ὑψηλοτέραν καλλιτεχνικὴν ποιότητα, τὰ αὐτὰ πρὸς τὰ ἐξεταζόμενα πρόσωπα στοιχεῖα, ὁ Πρόδρομος τοῦ ἐλεφαντοστοῦ τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου τῆς Liverpool [3], ἂν καὶ εἶναι ἓν ἀπὸ τὰ πλέον ἀντιπροσωπευτικὰ ἔργα τῆς αὐλικῆς τέχνης, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸ ἡμέτερον πλακίδιον, τοῦ ὁποίου ὁ τεχνίτης ἦτο μέτριος, παρουσιάζει τὴν ἰδίαν τεχνοτροπίαν πρὸς τὸν Ἅγ. Κωνσταντῖνον καὶ τὸν Ἱερὸν Χρυσόστομον. Ὁ τελευταῖος οὗτος πλησιάζει ἔτι περισσότερον πρὸς τὸν Πρόδρομον τῆς Liverpool καὶ ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸν κατὰ τὸν 10ον αἰῶνα ἐπικρατήσαντα μανιερισμόν, ὅστις συνεχίζεται καὶ κατὰ τὸ δεύτερον ἥμισυ τοῦ 11ου αἰῶνος, καὶ ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸν ὑποβόσκοντα εἰσέτι κατὰ τὸν 10ον αἰῶνα λαϊκὸν ρεαλισμόν, τοῦ ὁποίου ἡ ἐπίδρασις εἶναι ἔκδηλος οὐχὶ μόνον εἰς ὡρισμένην ὁμάδα ἐλεφαντουργημάτων [4] ἀλλὰ καὶ εἰς τὰς μικρογραφίας [5] καὶ εἰς τὴν μνημειακὴν ζωγραφικήν [6]. Εἰς τὸ πνεῦμα καὶ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ ρεαλισμοῦ τούτου ὀφεί-

1 Βλ. σὺν τοῖς ἀνωτέρω δηλωθεῖσι μνημείοις καὶ τὰ ἐλεφαντοστᾶ τοῦ Ἁγ. Ματθαίου τῆς Συλλογῆς A. Friend (Early Christian and Byzantine Art, 47, ἀρ. 111, πίν. XXV), τῆς Θεοτόκου ἐν μέσῳ δύο Ἁγίων τῆς Συλλογῆς τοῦ Dumbarton Oaks (The Dumbarton Oaks Collection, 106, ἀρ. 234, εἰκ. 234), τῆς Σταυρώσεως τοῦ Βερολίνου (O. Wulff, ἔ. ἀ. II, 614, εἰκ. 531), τοῦ Προδρόμου τοῦ Μουσείου Victoria and Albert τοῦ Λονδίνου (A. Goldschmidt-K. Weitzmann, ἔ.ἀ. II, ἀρ. 63. O. M. Dalton, Byzantine Art and Archaeology, 230, εἰκ. 142. D. Talbot-Rice—M. Hirmer, ἔ. ἀ. 145). Ἡ χρονολόγησίς του ὑπὸ τῶν Dalton καὶ Talbot-Rice εἰς τὸ τέλος τοῦ 11ου αἰῶνος νομίζω ὅτι δὲν συμβιβάζεται πρὸς τὴν τεχνοτροπίαν. Ἡ μαλακὴ ἐπεξεργασία τοῦ ἐλεφαντοστοῦ συνηγορεῖ ὑπὲρ πρωΐμου χρονολογήσεως.

2 A. Goldschmidt - K. Weitzmann, ἔ.ἀ. II, ἀρ. 33. L. Bréhier, La sculpture, πίν. XXXI. Ch. Diehl, Manuel, II², 662 εἰκ. 323. D. Talbot-Rice—M. Hirmer, ἔ.ἀ. ἀρ. 100 - 102.

3 A. Goldschmidt - K. Weitzmann, ἔ.ἀ. ἀρ. 52. D. Talbot-Rice—M. Hirmer, ἔ.ἀ. ἀρ. 144. Τὸ ἐλεφαντοστοῦν τοῦτο πιστεύω ὅτι εἶναι δυνατὸν νὰ χρονολογηθῇ εἰς τὸ δεύτερον ἥμισυ τοῦ 10ου αἰῶνος, συνδεόμενον στενῶς κατὰ τὴν τεχνοτροπίαν πρὸς τὸ ἐλεφαντοστοῦν τῆς στέψεως τοῦ Ρωμανοῦ II καὶ τῆς Εὐδοκίας τοῦ Cabinet des Médailles τῶν Παρισίων καὶ τῆς ὁμάδος αὐτοῦ (τρίπτυχον Harbaville, ἐλεφαντοστοῦν τοῦ Εὐαγγελιστοῦ Ἰωάννου καὶ τοῦ Ἀποστόλου Παύλου τῆς Βιέννης, τῶν Ἀποστόλων τῆς Δρέσδης κλ.). Τὸ ζήτημα τῆς χρονολογήσεως τοῦ ἐλεφαντοστοῦ τοῦ Ρωμανοῦ II καὶ τῆς Εὐδοκίας δὲν πρόκειται νὰ μᾶς ἀπασχολήσῃ ἐνταῦθα. Ἀναφέρομεν μόνον ἐκ τῆς ὅλης περὶ τὸ μνημεῖον τοῦτο συζητήσεως τὴν τελευταίαν χρονολογικῶς γνώμην τοῦ F. Volbach, ὁ ὁποῖος, ἐκ παραδρομῆς ἴσως, εἰς τὰ Cahiers de civilisation médiévale, I, ἀρ. 1, 23 γράφει: «... une plaque plus grande, représentant le couronnement de Romain et d'Eudoxie, au Cabinet des Médailles. Pour cette dernière, on pense depuis peu qu'il s'agit de Romain II (1068 - 1071) (;) et non de Romain Ier (920 - 940)».

4 O. Wulff, ἔ.ἀ. II, 613 κ.ἑ. Ὁ Ch. Diehl (Manuel, II², 662 κ.ἑ.) τὴν ἰδίαν ὁμάδα τῶν μνημείων χρονολογεῖ εἰς τὸν 11ον αἰῶνα παραβάλλων τὰ ἀποτελοῦντα αὐτὴν μνημεῖα πρὸς τὸ ἐλεφαντοστοῦν τοῦ Cabinet des Médailles, τοῦ ὁποίου τὰς βασιλικὰς μορφὰς ταυτίζει πρὸς τὸν Ρωμανὸν τὸν IV τὸν Διογένη (1067 - 1071) καὶ τὴν αὐτοκράτειραν Εὐδοκίαν Μακρεμβολίτισσαν. Βλ. καὶ τὴν προηγουμένην σημείωσιν. Δείγματα ἐντόνου ρεαλιστικῆς τέχνης εἰς τὴν μικροτεχνίαν κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην δεικνύουν τὰ ἐξ ἐλεφαντοστοῦ πλακίδια τῆς Βαϊοφόρου καὶ τῶν Τεσσαράκοντα Μαρτύρων τοῦ Βερολίνου, τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου τοῦ Μονάχου, τὸ τρίπτυχον τῆς Γεννήσεως τοῦ Λούβρου κ.ἄ. (A. Goldschmidt - K. Weitzmann, ἔ.ἀ. II, ἀρ. 3, 10 1, 4).

5 K. Weitzmann, Die byzantinische Buchmalerei, πίν. LXVII, 399 - 400. LXXXVII, 552 καὶ τὰς σχετικὰς παρατηρήσεις εἰς τὴν σ. 61 καὶ 81, μολονότι δὲν πρόκειται ἐνταῦθα, ὡς πιστεύω, περὶ ἐπιδράσεων ἀρμενικῶν ἢ ἰταλικῶν, ἀφοῦ ὁ κῶδ. E 49/50 κατὰ τὰς ἀρχὰς μόλις τοῦ 17ου αἰῶνος, ἐκ Χίου προερχόμενος, κατέληξεν εἰς τὴν Ἀμβροσιανὴν Βιβλιοθήκην, ἀλλὰ περὶ λαϊκωτέρας τέχνης μὲ ἐντονώτερον τὸ ἀνατολικὸν στοιχεῖον, ὅπως ἐκδηλοῦται αὕτη εἰς τὰς τοιχογραφίας τῆς Καππαδοκίας καὶ ἐνωρίτερον εἰς τὴν S. Maria Antiqua εἰς τὴν Ρώμην.

6 Πρβ. σὺν ταῖς ἐν τῇ προηγουμένῃ σημειώσει ἀναφερθείσαις τοιχογραφίαις καὶ τὰς ἀρχαιοτέρας τοιχογραφίας τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἁγίου Στεφάνου (πρὸ τοῦ 1032) ὡς καὶ τὰς τοῦ πρώτου στρώματος τῶν Ἁγίων Ἀναρ-

λονται καί τινες λεπτομέρειαι τῆς ἄλλως ἀδεξίως πράγματι ἀποδοθείσης εὐλογούσης χειρὸς τοῦ Χρυσοστόμου, κυρίως περὶ τὴν διαμόρφωσιν τῶν δακτύλων, οἵτινες εἰς τὴν κάτω ἄρθρωσιν τῆς μέσης φάλαγγος καὶ τοὺς πολφοὺς παρουσιάζουν δυσαναλόγους ὀγκώσεις. Εἰς τὴν περίπτωσιν ὅμως αὐτὴν ἡ παραμόρφωσις δὲν προέρχεται ἀπὸ ἀδεξιότητα τοῦ τεχνίτου ἀλλ᾽ εἶναι τρόπος ἀποδόσεως ἰδιάζων εἰς τὴν ἐποχὴν αὐτήν, ὡς μαρτυροῦν καὶ ἄλλα σύγχρονα πρὸς τὸ ἡμέτερον μνημεῖον ἐλεφαντοστᾶ [1].

Οὐδεμία λοιπὸν ἀμφιβολία ὅτι τὸ εἰκονίδιον τοῦ Ἱεροῦ Χρυσοστόμου ἀνήκει εἰς τὴν ὁμάδα ἐκείνην τῶν ἐλεφαντοστῶν, ἥτις χρονολογεῖται εἰς τὸ δεύτερον ἥμισυ τοῦ $10^{ου}$ αἰῶνος, εἰς τὴν ἐποχὴν δηλ. εἰς τὴν ὁποίαν, ὡς εἴδομεν, τοποθετοῦνται καὶ τὰ διακοσμητικὰ θέματα τοῦ βημοθύρου.

III

Ἀντενδείξεις εἰς τὰ ἀνωτέρω συμπεράσματα δυνατὸν νὰ προβληθοῦν ὑπὸ ἄλλων τινῶν κοσμήσεων, αἵτινες καλύπτουν τὴν ὑπόλοιπον ἐπιφάνειαν τοῦ βημοθύρου. Αὗται εἶναι: Ἡ ἐντὸς ὀρθογωνίων τριγώνων ἢ τετραγώνων περίκλεισις ρόμβων καὶ οἱ ἐκ ρόμβων τετράφυλλοι ρόδακες κλπ. Διότι τοιαῦτα ποικίλματα πρὸς τὸ παρὸν εἶναι ἄγνωστα εἰς τὴν βυζαντινὴν κοσμητικὴν ἀναφαινόμενα μόνον, καὶ τοῦτο σπανίως, εἰς τὴν ἀρχιτεκτονικὴν τῶν Παλαιολόγων [2].

Ἐπ᾽ αὐτῶν στηριχθέντες καὶ οἱ δημοσιεύσαντες τὸ νεωστὶ ἀνακαλυφθὲν βημόθυρον τῆς Μονῆς Χελανδαρίου (πίν. 17) χρονολογοῦν τοῦτο εἰς τὸ πρῶτον ἥμισυ τοῦ $14^{ου}$ αἰῶνος [3].

Τὸ βημόθυρον ὅμως αὐτό, ὡς γίνεται δῆλον ἐκ τῶν ἐνταῦθα δημοσιευομένων φωτογραφιῶν, [4] ἔχει ἄμεσον σχέσιν πρὸς τὸ τῶν Καρυῶν, ὑστεροῦν αὐτοῦ μόνον κατὰ τὴν ποικιλίαν καὶ τὸν πλοῦτον τοῦ διακόσμου. Ἀλλ᾽ ὁ ὑπάρχων εἶναι ὅμοιος εἰς ἀμφότερα. Σχετικὴ ἀπόκλισις ἐκ τοῦ συνήθους παρατηρεῖται εἰς τὸ δεύτερον (ἐκ τῶν ἄνω) διάχωρον (εἰκ. 5), τὸ κόσμημα τοῦ ὁποίου εἶναι ὅμοιον πρὸς τὸ τῶν ἡμικυκλίων τῶν δύο βημοθύρων χωρὶς ὅμως νὰ πληροῦται τὸ κεντρικὸν σταυρόσχημον κενὸν διὰ μικροῦ ρόμβου. Ἐπίσης αἱ κυκλικαὶ ἐκβαθύνσεις, αἵτινες δημιουργοῦνται, ὡς καὶ εἰς τὸ βημόθυρον τῶν Καρυῶν, εἰς τὸ κέντρον τῶν ρομβοειδῶν ἢ τῶν τετραγώνων πλακιδίων πληροῦνται ἐνταῦθα δι᾽ ἐγχρώμου (ἐρυθρᾶς — βαθέως κυανῆς — μελαίνης) κηρομαστίχης.

Ἡ V. Han διὰ νὰ χρονολογήσῃ τὸ ἐν λόγῳ βημόθυρον ἐστηρίχθη κυρίως εἰς μεταγενέστερα ἔργα τῆς ἐνθετικῆς τέχνης, καταλήξασα εἰς τὸ ὀρθὸν γενικὸν συμπέρα-

γύρων Καστορίας (Α. Ορλανδου, Βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Καστορίας, Ἀθῆναι 1939, 30 εἰκ. 19. 31, εἰκ. 20. Σ. Πελεκανιδου, Καστορία, I, πίν. 87, 88, 100, 38).

1 Σχετικὰ παραδείγματα βλ. εἰς τὰ ἐλεφαντοστᾶ Μόσχας, Harbaville, Cluny, Κορτόνας, Liverpool, Μουσείου Victoria and Albert (A. Goldschmidt - K. Weitzmann, ἔ.ἀ. I, ἀρ. 35, 33, 21. II, 77, 52, 63) κ.λ.

2 Ἐπὶ τῆς βορείας πλευρᾶς τοῦ ἀνακτόρου Tekfur serai (K. Wulzinger, Byzantinische Baudenkmäler zu Konstantinopel, Hannover 1925, 64 - 89. D. Talbot-Rice — M. Hirmer, ἔ.ἀ. 80 ἀρ. 179).

3 Sv. Radojčić, Monuments artistiques à Chilandar (Recueil de travaux d'études byzantines ἀρ. 3), σερβ. μετὰ γαλλ. περιλήψεως, Beograd 1955, 186, πίν. 50. Verena Han, Chilandar Altar Door Adorned with Bone Intarsia, σερβ. μετὰ ἀγγλικῆς περιλήψεως (Myzej primenbene unetnocti Sbornik) 2, 1956, 5 κ.ἑ.

4 Τὰς δημοσιευομένας φωτογραφίας τοῦ βημοθύρου τῆς Μονῆς Χελανδαρίου ὀφείλω εἰς τοὺς συναδέλφους κ. V. Djurić καὶ P. Miljković - Pepek, τοὺς ὁποίους καὶ ἀπὸ τῆς θέσεως ταύτης εὐχαριστῶ θερμῶς.

σμα ὅτι τὸ βημόθυρον τοῦ Χελανδαρίου εἶναι ἄσχετον τεχνοτροπικῶς πρὸς τὴν ἐργασίαν τῆς Τουρκοκρατίας, ἥτις χαρακτηρίζει τὰ διάφορα καὶ πολλὰ εἰς τὸν Ἄθω [1] καὶ εἰς τὴν ἄλλην Βαλκανικὴν [2] διασωθέντα ἔργα ἐνθετικῆς τέχνης. Πρὸς τούτοις διὰ νὰ καταλήξῃ εἰς τὸν 14ον αἰῶνα, ἐκτὸς τῶν ὑποθέσεων, τὰς ὁποίας κάμνει ἐν σχέσει πρὸς τὸν πρῶτον καὶ τὸν δεύτερον ἱδρυτὴν τῆς Μονῆς, ὑποθέσεις, αἵτινες, νομίζω, ἥκιστα συμβάλλουν εἰς ὃν ἀποβλέπει σκοπόν, ἀναφέρει τὸ περιβάλλον τὸ σύνολον καὶ συνάπτον διὰ κόμβων τὰ ἐπάλληλα ὀρθογώνια ἢ τετράγωνα διάχωρα τριμερὲς κόσμημα

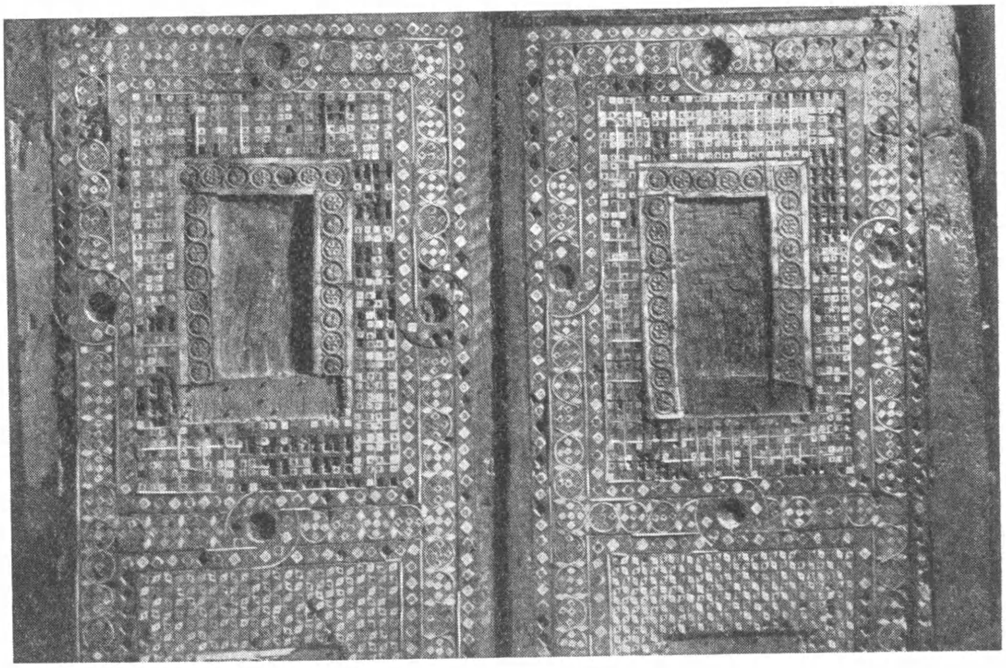

Εἰκ. 5. Τμῆμα ἐκ τοῦ βημοθύρου τῆς Μονῆς Χελανδαρίου.

παρακολουθοῦσα καὶ χρονολογοῦσα τοῦτο, ἐπὶ τῇ βάσει πολλῶν παραδειγμάτων, ἀπὸ τοῦ 12ου μέχρι τοῦ 14ου αἰῶνος [3]. Ἀλλὰ τὸ κόσμημα τοῦτο εἶναι παλαιότατον, χρησιμοποιούμενον συνεχῶς μὲ τὸν ἴδιον πάντοτε προορισμὸν καὶ τὴν αὐτὴν περίπου μορφὴν εἴτε περιβάλλον καὶ συνενοῦν ἐπὶ μέρους παραστάσεις, ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ γεωμετρικάς, εἴτε περιορίζον τὸν ὀμφαλὸν κεντρικοῦ θέματος μικρᾶς τινος ἐπιφανείας [4]. Ἑπομένως δὲν εἶναι

1 H. Brockhaus, Die Kunst in den Athos-Klöstern, Leipzig 1922. 250 κ.ἑ. πίν. 29-31 F. Dölger, Mönchsland Athos, München 1943, 138, πίν. ἐν σ. 193. G. Millet-J. Pargoire-L. Petit, Recueil d' inscriptions chrétiennes de l' Athos (Bibliothèque de l' école Française d' Athènes et de Rome 91), Paris 1904, 56. Πολλὰ εἰσέτι ὅμοια ἐκκλησιαστικὰ ἔπιπλα μένουν ἀδημοσίευτα.

2 Γ. Σωτηρίου, ἔ.ἀ. 322, εἰκ. 13. Τοῦ αὐτοῦ, Κειμήλια τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, Ἀθῆναι 1938, 18 κ.ἑ. εἰκ. 4. πίν. 5-7.

3 V. Han, ἔ. ἀ. 14 κ. ἑ.

4 Εἰς τὰ ὑπὸ τῆς V. Han, ἔ. ἀ. προσαγόμενα παραδείγματα πρόσθες καὶ τὰ ἀκόλουθα προχείρως ἐκ τῶν πολλῶν ὑπαρχόντων ληφθέντα: Θέματα ἐκ τοῦ ψηφιδωτοῦ δαπέδου τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἀναστασίου εἰς Marusinac (Forschungen in Salona III, Wien 1939, 57 κ. ἑ. 76, εἰκ. 103, πίν. 9. Ἡ βασιλικὴ αὐτὴ χρονολογεῖται εἰς τὸν 5ον αἰῶνα). Γλυπτὰ τῆς βασιλικῆς Β τῶν Φιλίππων (6ος αἰών) (P. Lemerle, Philippes et la Macédoine orientale à l' époque chrétienne et byzantine, Paris 1945, Album, πίν. LXXV, 91-92). Γλυπτὰ Ἁγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης (Γ. καὶ Μ. Σωτηρίου, Ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἁγ. Δημητρίου Θεσ-

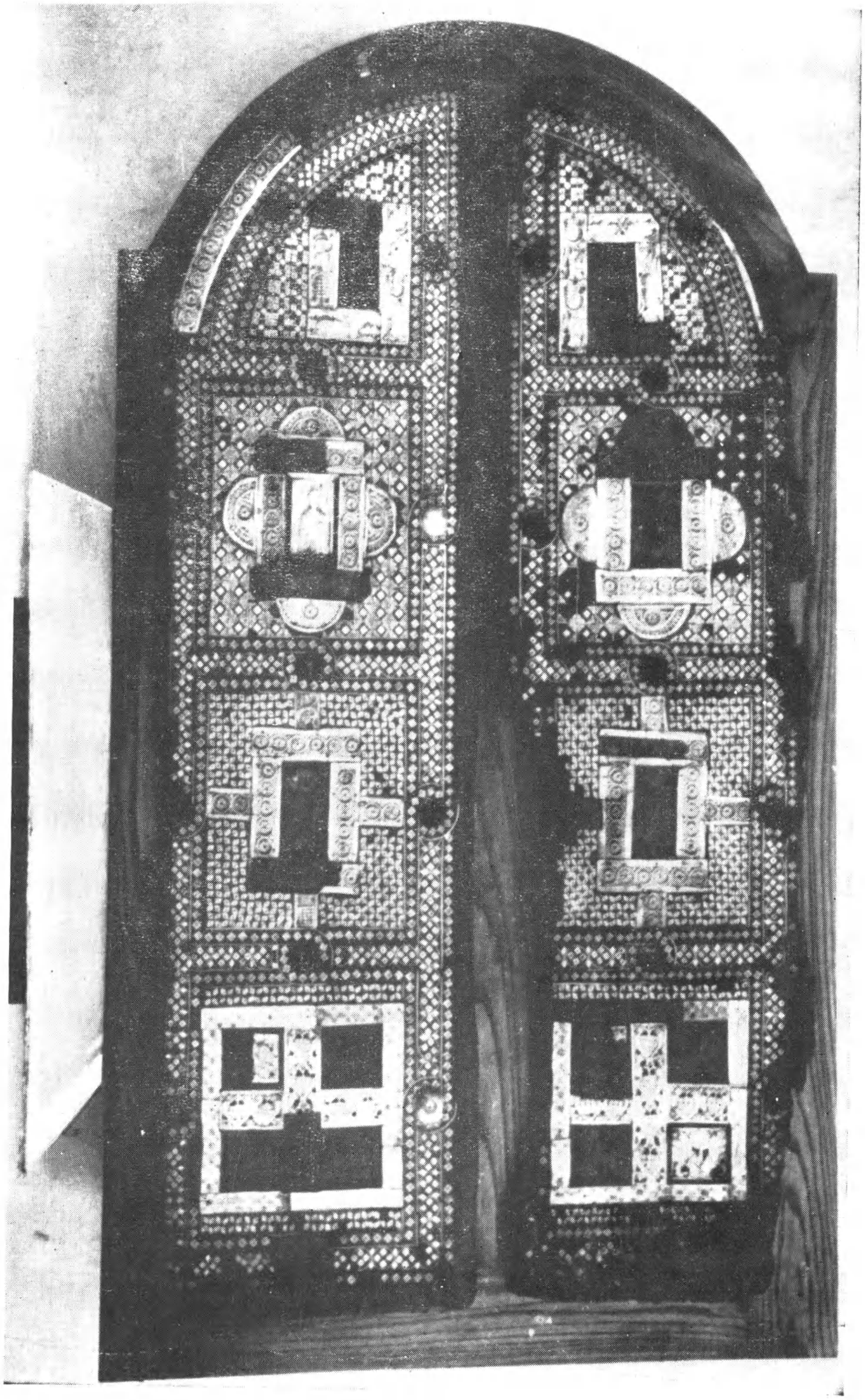

Τὸ βημόθυρον τῶν Καρυῶν.

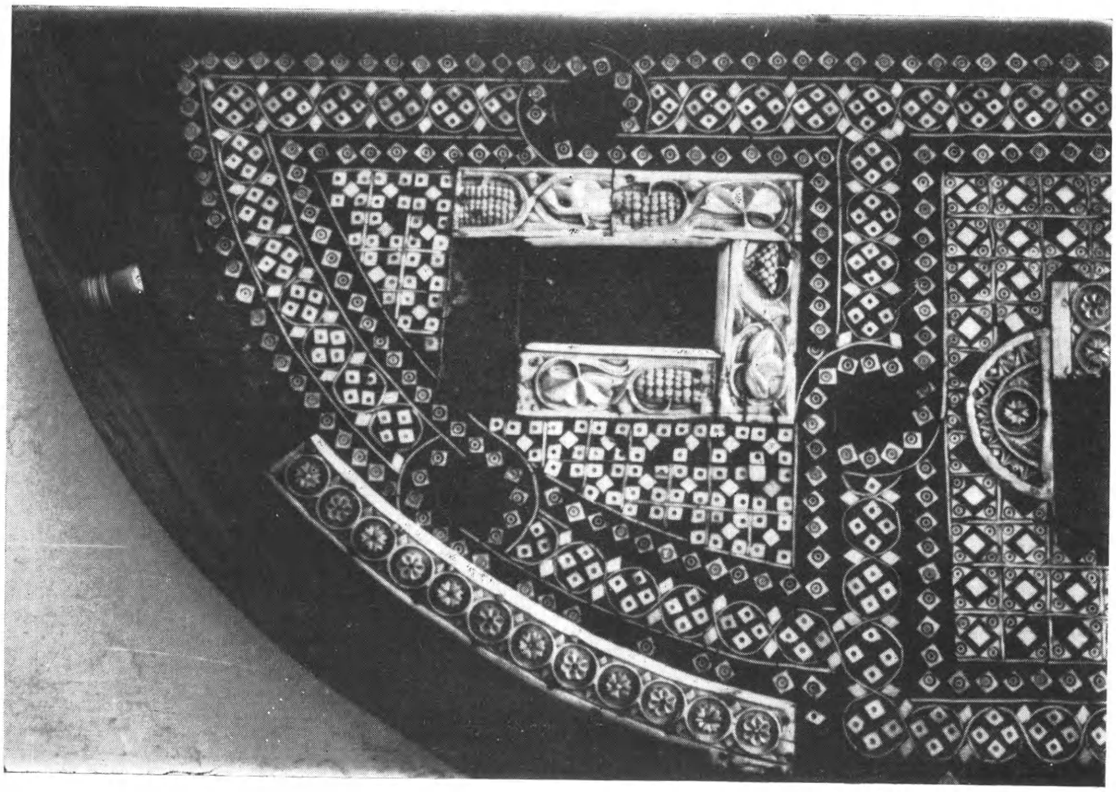

α. Τμῆμα ἐκ τοῦ βημοθύρου.
Διάχωρον ἡμικυκλίου.

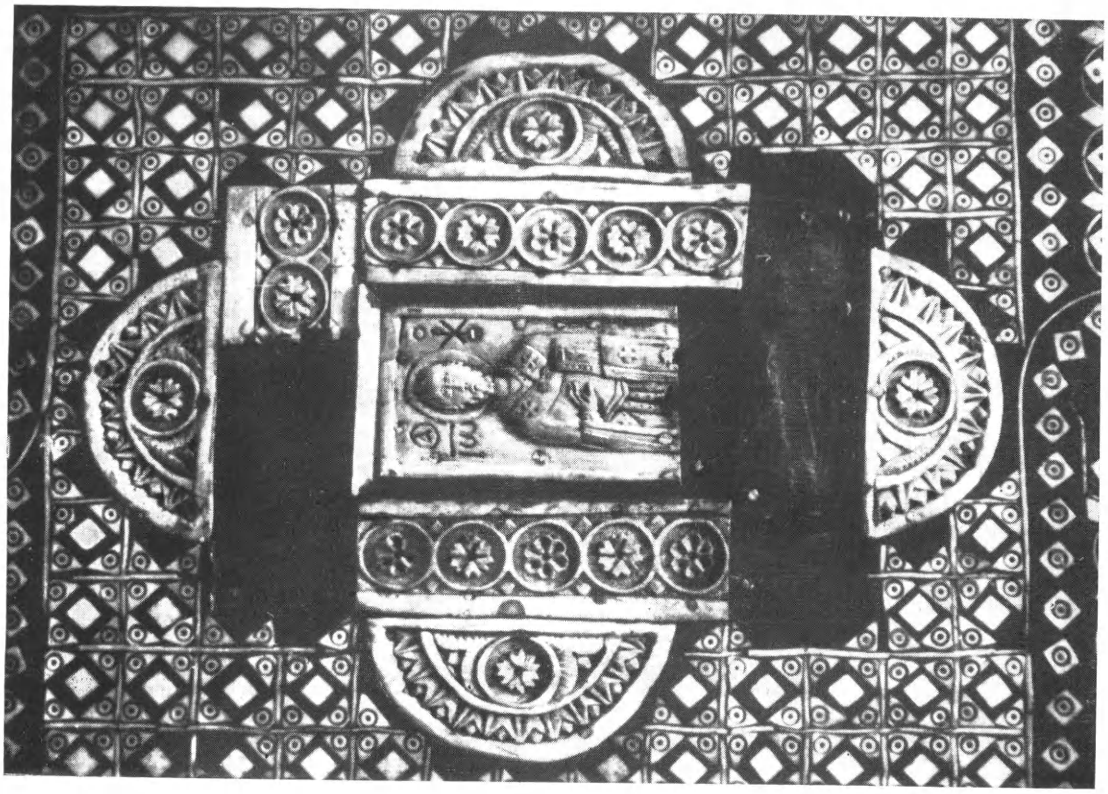

β. Τμῆμα ἐκ τοῦ βημοθύρου. Ἀριστερὸν ἄνω διάχωρον
μετὰ εἰκονιδίου τοῦ Ἱεροῦ Χρυσοστόμου.

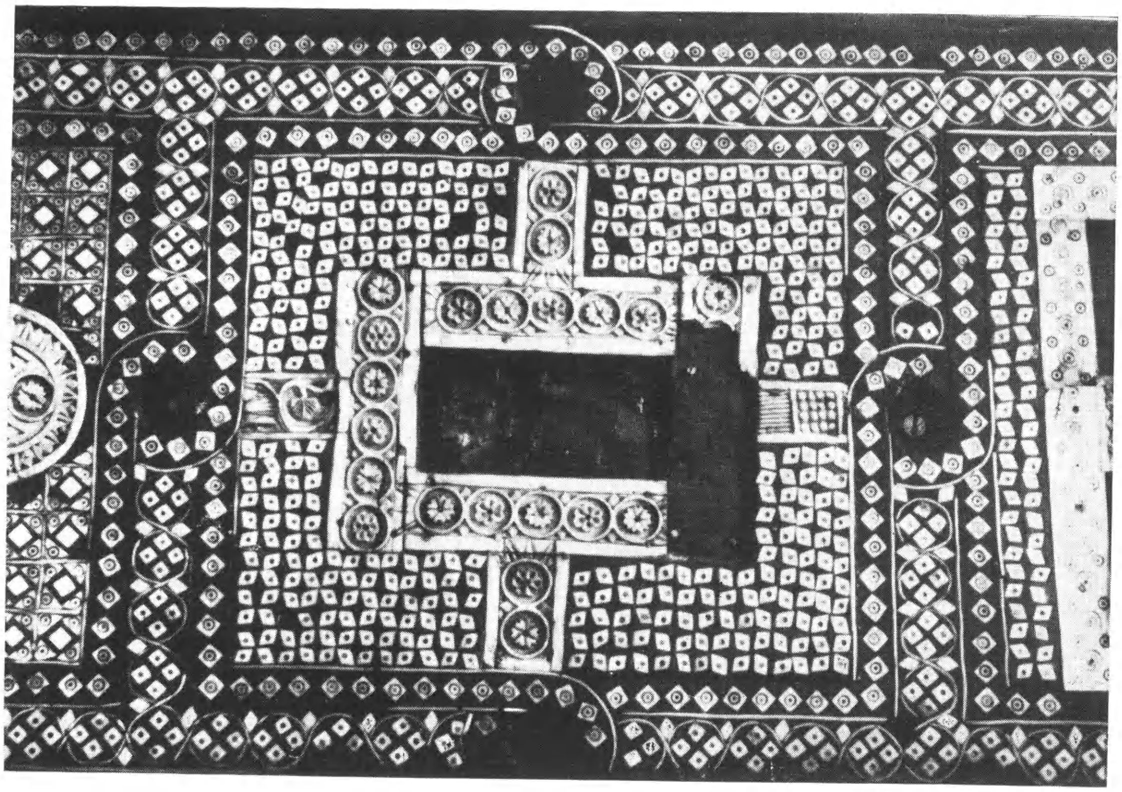

β. Τμῆμα ἐκ τοῦ βημοθύρου. Ἀριστερὸν μέσον διάχωρον.

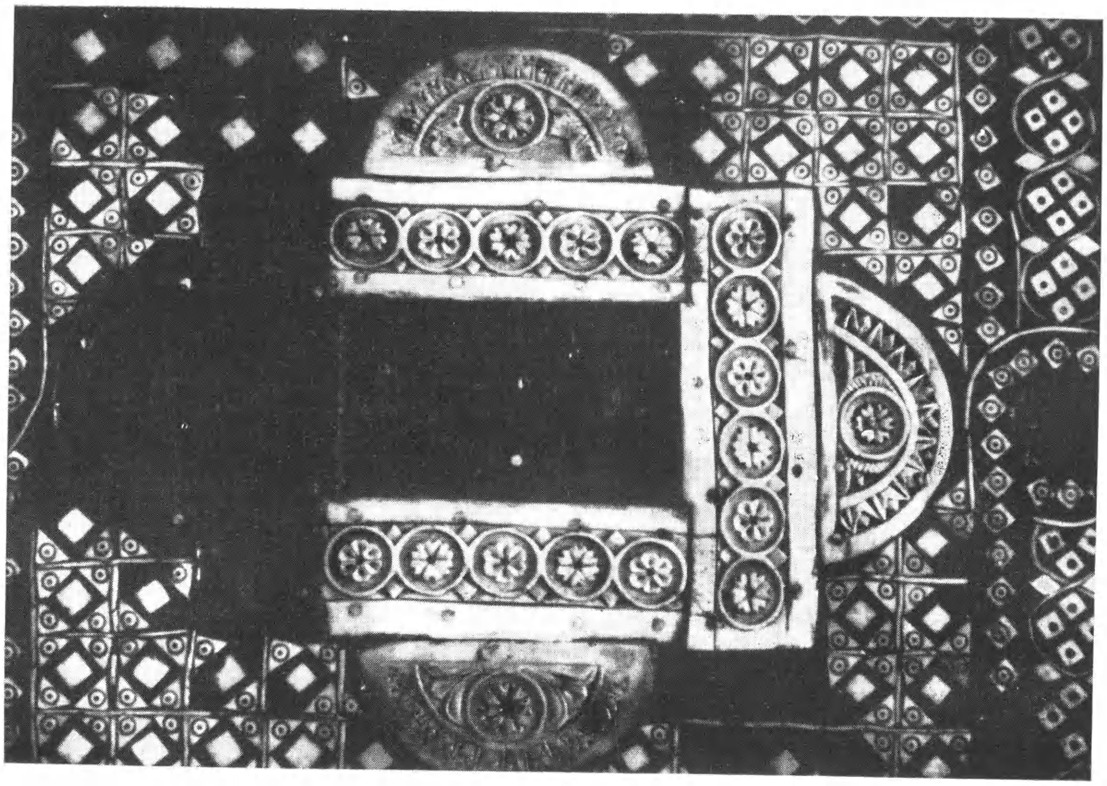

α. Τμῆμα ἐκ τοῦ βημοθύρου. Δεξιὸν ἄνω διάχωρον.

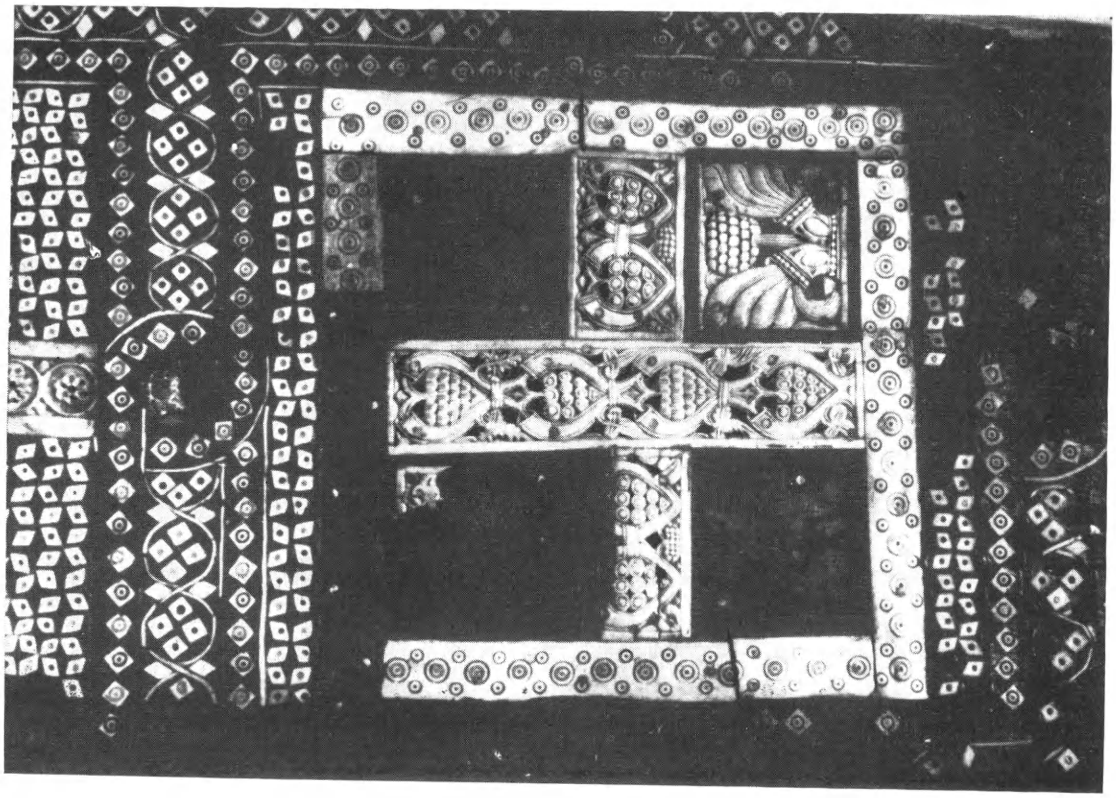

β. Τμῆμα ἐκ τοῦ βημοθύρου. Δεξιὸν κάτω διάχωρον.

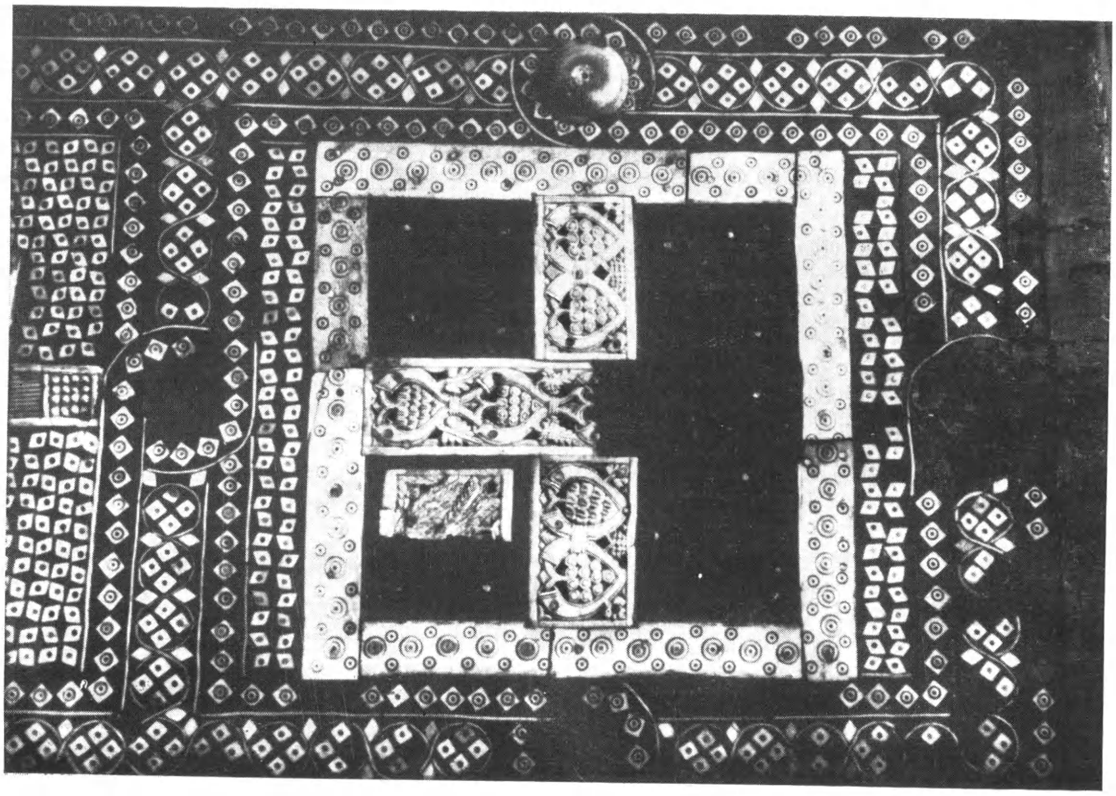

α. Τμῆμα ἐκ τοῦ βημοθύρου. Ἀριστερὸν κάτω διάχωρον.

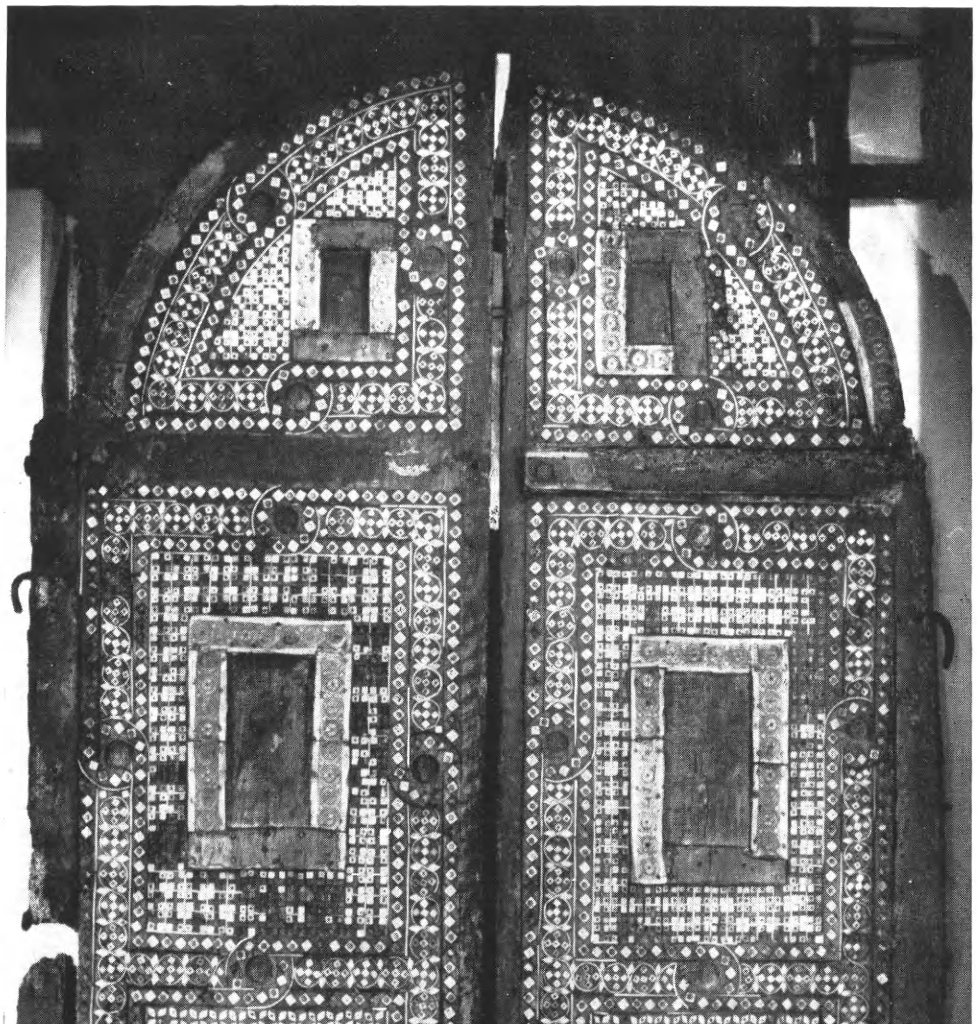

Τὸ βημόθυρον τῆς Μονῆς Χελανδαρίου.

δυνατὸν τὸ κόσμημα τοῦτο νὰ χρησιμεύσῃ ὡς κριτήριον διὰ σταθερὰν χρονολόγησιν. Γεγονὸς εἶναι ὅτι συχνοτέρα χρῆσις αὐτοῦ γίνεται ἀπὸ τοῦ 10ου μέχρι καὶ τοῦ 12ου αἰῶνος.

Μετὰ τοῦ πλαισίου τούτου συνδέονται καὶ οἱ πληροῦντες αὐτὸ συνεχόμενοι κύκλοι, ἐκ τοῦ σημείου ἐπαφῆς τῶν ὁποίων ἐκφεύγει ὁριζοντίως — δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ — ἀνὰ εἷς ρόμβος ἢ τρίγωνον. Ἡ λεπτομέρεια αὕτη εἶναι ἐπανάληψις παλαιοῦ διακοσμητικοῦ θέματος, τὸ ὁποῖον συναντᾶται ὑπὸ ὁμοίαν μορφὴν ἤδη εἰς τὸ ἕτερον τῶν φύλλων τοῦ διπτύχου Nichomachorum — Symmachorum τοῦ φυλασσομένου εἰς τὸ Μουσεῖον Cluny [1] καὶ ὕστερον, κατὰ τὴν βυζαντινὴν ἐποχήν, εἰς τὰ ἀναφερθέντα ἤδη ἐξ ἐλεφαντοστοῦ κιβωτίδια καὶ εἰς ἄλλα συγγενῆ πρὸς τὰς κοσμήσεις τούτων θέματα [2]. Εἶναι λοιπὸν ἐκτὸς πάσης ἀμφιβολίας ὅτι τὸ ἡμέτερον ἔνθετον κόσμημα εἶναι μίμησις τῶν ἀνωτέρω καὶ ἀποτελεῖ συνέχειαν τοῦ ἡμικυκλικοῦ ἐκ ροδάκων ἀναγλύφου πλαισίου. Ὁ τεχνίτης δηλ. κατὰ τὴν διακόσμησιν τοῦ βημοθύρου δι᾽ ἐνθέτων ἐλεφαντοστῶν ἐμιμήθη καὶ ἐπανέλαβε τὸ ἴδιον ἀνάγλυφον πλαίσιον. Ἡ διαπίστωσις αὕτη βεβαιοῖ ὅτι τὸ σύνολον τῶν βημοθύρων εἶναι σύγχρονον καὶ ἑνιαῖον καὶ ὅτι τὰ κοσμοῦντα αὐτὰ γλυπτὰ ἐλεφαντοστᾶ δὲν εἶναι δάνεια ἐξ ἀρχαιοτέρων μνημείων καὶ εἰς δευτέραν χρῆσιν ἐνταῦθα. Ἐνισχύει δὲ τὴν γνώμην ἡμῶν ταύτην καὶ ἡ κανονικὴ κατὰ τὴν καμπύλην περὶ τὸ ἄνω τμῆμα τοῦ βημοθύρου ἐξ ἐλεφαντοστοῦ ταινία, ἥτις, ἐὰν εἶχε ξένην προέλευσιν, δὲν θὰ ἐφήρμοζε μετὰ τοσαύτης ἀκριβείας.

Ἐπίσης δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ στηριχθῇ ἡ χρονολόγησις ἐπὶ τοῦ κοσμήματος τῶν χαρακτῶν ὁμοκέντρων κύκλων. Διότι οὗτοι, ἐν χρήσει ὄντες ἤδη ἀπὸ τῆς ὀψίμου ἀρχαιότητος καὶ ἑξῆς [3] ὡς διακόσμησις κενῶν ἐπιφανειῶν, συνεχίζονται καθ᾽ ὅλην τὴν βυζαν-

σαλονίκης, Ἀθῆναι 1953, 175, πίν. 51β. 184, πίν. 50δ). Ἰδιαιτέρως πρβ. τὰ θωράκια τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν (Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Ὁδηγὸς τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου, Ἀθῆναι 1956, 11, εἰκ. 2. F. VAN DER MEER - CHRIST. MOHRMANN, Atlas of the Early Christian World, London - Edinburgh 1958, ἀρ. 279. Γνήσιον εἶναι μόνον τὸ ἀριστερὸν θωράκιον). Θωράκιον Ἁγίου Νικολάου Μεσσαριᾶς Ἄνδρου (Α. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, Βυζαντινὰ μνημεῖα Ἄνδρου, ΑΒΜΕ 8, 1955/56, 57, εἰκ. 36). Γλυπτὰ Ἁγίας Σοφίας Ἀχρίδος (B. FILOW, Die altbulgarische Kunst, Bern 1919, 11 κ. ἑ. εἰκ. 10, 11a, 13). Διάφορον πνεῦμα καὶ προορισμὸν ἔχει ἡ συγγενὴς κόσμησις τῶν ἐσωρραχίων τῶν μεγάλων τόξων τῆς Capella Palatina (OT. DEMUS, The Mosaics of Norman Sicily, London 1949, 37, 55, πίν. 9 καὶ 37. Τοῦ αὐτοῦ, Byzantine Mosaic Decoration, London 1953, πίν. 5) κ.λ.

1 R. DELBRÜCK, Consulardiptychen und verwandte Denkmäler (Studien zu spätantike Kunstgeschichte II), Berlin 1929, ἀρ. 54, πίν. 54. W. F. VOLBACH, Elfenbeinarbeiten der Spätantike und des frühen Mittelalters, 2 Aufl., Mainz 1952, 39, ἀρ. 55, πίν. 14. W. F. VOLBACH - M. HERTER, Frühchristliche Kunst, München 1958, 21, 61, πίν. 90.

2 Τὸ θέμα τοῦτο συχνάκις ἐπαναλαμβάνεται ὅμοιον ἢ συγγενὲς καὶ εἰς τὰ ἐπίτιτλα τῶν εἰκονογραφημένων χειρογράφων (B. KIRCHNER, Beschreibendes Verzeichnis der Miniaturen-Handschriften zu Berlin I. Phillips Handschriften, 1926, 16, εἰκ. 20, πίν. 3. Σ. ΛΑΜΠΡΟΥ, Κατάλογος τῶν ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις τοῦ Ἁγ. Ὄρους ἑλληνικῶν κωδίκων, II, Cambridge 1900, 325. K. WEITZMANN, AA 1933, στ. 325, εἰκ. 13. Τοῦ αὐτοῦ, Die byzantinische Buchmalerei, 22, πίν. XXIX, 160 - 164) καὶ εἰς τὰ σασσανιδικὰ καὶ τὰ βυζαντινὰ ὑφάσματα (OT. v. FALKE, Kunstgeschichte der Seidenweberei, 12, εἰκ. 66. 24, εἰκ. 186, 187. Πρβ. καὶ τὴν ὁμοίαν τοιχογραφίαν ἐκ Kyzil εἰς τὸ Λαογραφικὸν Μουσεῖον τοῦ Βερολίνου, OT. v. FALKE, ἔ.ἀ. εἰκ. 67).

3 Πρβ. τὸ εἰς τὴν ἰδιωτικὴν Συλλογὴν P. Drey ἐν Νέᾳ Ὑόρκῃ ἐκ Namur ρυτόν (Early Christian and Byzantine Art, 39 ἀρ. 98, πίν. XXXII), τὴν πυξίδα τοῦ Metropolitan Museum of Art, ἔ.ἀ. 41, ἀρ. 109, πίν. XIX. W. F. VOLBACH, Elfenbeinarbeiten, 79, ἀρ. 166, πίν. 63), ἥτις εἰς τὸν κύκλον τοῦ καλύμματος φέρει διπλοῦς ὁμοκέντρους κύκλους, τοῦ αὐτοῦ Μουσείου τὴν ἐπὶ ἐλεφαντοστοῦ παράστασιν τῆς Ἀναλήψεως (ἔ.ἀ. 50, ἀρ. 157, πίν. XXI. W. F. VOLBACH, ἔ.ἀ. 106, ἀρ. 255, πίν. 68), ὅπου ἡ «δόξα» τοῦ Κυρίου, ὁ φωτοστέφανος τῆς Θεοτόκου καὶ τὰ ἱμάτια τῶν ἀποστόλων πληροῦνται διὰ τῶν αὐτῶν κύκλων, τὸ τεμάχιον τῆς Brummer Gal-

τινὴν ἐποχὴν καὶ κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν [1]. Ὅ,τι ὅμως παρετηρήθη διὰ τὸ ἀμέσως ἀνωτέρω ἐξετασθὲν κόσμημα τὸ αὐτὸ εἶναι ἀνάγκη καὶ ἐνταῦθα νὰ ἐπαναληφθῇ. Ἡ χρῆσις δῆλον ὅτι αὐτοῦ εἶναι συνεχὴς καὶ πυκνοῦται ἰδιαιτέρως κατὰ τὸν 9ον καὶ τὸν 10ον αἰῶνα, ἐνῶ κατὰ τὴν μετέπειτα ἐποχὴν σποράδην μόνον εὕρηται ὑφ' ὅν προορισμὸν καὶ μορφὴν ἐμφανίζεται ἐπὶ τῶν βημοθύρων Καρυῶν καὶ Χελανδαρίου. Ἐκ τῶν ἅπαξ συναντωμένων, καθ' ὅσον γνωρίζω, εἶναι τὸ παράδειγμα τῆς Μονῆς τῆς Sv. Trojica Pljevaljska τοῦ 16ου αἰῶνος [2].

Ἡ πρώιμος λοιπὸν ἐμφάνισις τῶν ἐν λόγῳ κοσμημάτων καὶ ἡ ἐπιβίωσις αὐτῶν ἐπὶ μίαν χιλιετηρίδα περίπου ἀναγκάζει νὰ μὴ θεωρήσωμεν ταῦτα ὡς ἀσφαλῆ χρονολογικὰ κριτήρια. Ἐξ ἄλλου ὅμως ἡ καθ' ὡρισμένας περιόδους καὶ δὴ καὶ ἐκείνη, εἰς ἣν ἐπὶ τῇ βάσει τεχνοτροπικῶν καὶ μορφολογικῶν τεκμηρίων ἐχρονολογήθησαν τὸ ἡμέτερον βημόθυρον καὶ κατ' ἀκολουθίαν καὶ τὸ τοῦ Χελανδαρίου, ἡ ἐπικράτησις τῶν κοσμήσεων αὐτῶν, ἐνισχύει τὴν ἄποψιν ὅτι τὰ ἀθωνικὰ κειμήλια πρέπει νὰ χρονολογηθοῦν εἰς τὸ δεύτερον ἥμισυ τοῦ 10ου αἰῶνος.

Ἡ σύμπτωσις τῆς χρονολογίας τοῦ βημοθύρου τῶν Καρυῶν πρὸς τὸν χρόνον τῆς ἱδρύσεως τῆς Μοναχικῆς Πολιτείας τοῦ Ἄθω καὶ ἰδιαιτέρως τῆς ἀνεγέρσεως ἢ τῆς μεγεθύνσεως τῆς βασιλικῆς τοῦ Πρωτάτου δὲν εἶναι ἄνευ σημασίας. Πρὸς τούτοις ἡ φύλαξις τοῦ κειμηλίου μέχρι πρό τινος ἐντὸς τοῦ ναοῦ δηλοῖ ὅτι τὸ βημόθυρον ἀνήκει εἰς αὐτόν. Εἴδομεν προσέτι ὅτι ἡ τέχνη του ὁδηγεῖ εἰς ἐργαστήριον τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Δὲν θὰ ἦτο λοιπὸν ἀπίθανος ἡ ὑπόθεσις ὅτι τὸ ἡμέτερον βημόθυρον κατεσκευάσθη διὰ τὸν καθεδρικὸν ναὸν τῶν Καρυῶν εἰς τὴν πρωτεύουσαν καὶ ἐκεῖθεν ἀπεστάλη μετ' ἄλλων αὐτοκρατορικῶν δωρεῶν εἰς τὸ Ἅγιον Ὄρος. Ποῦ ἀκριβῶς ἀνήκει τὸ βημόθυρον δὲν εἶναι δυνατὸν σήμερον πλέον νὰ καθορισθῇ. Τὸ ὑπάρχον κατὰ χώραν μαρμάρινον τέμπλον εἰς τὸ Πρωτᾶτον εἶναι, ὡς διαπιστοῦται ἐκ τῆς τελευταίας μελέτης τοῦ Α. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, σύγχρονον πρὸς τὴν ἵδρυσιν τοῦ ναοῦ [3]. Τὸ κεντρικὸν ἄνοιγμα,

lery (Early Christian and Byzantine Art, 50, ἀρ. 158, πίν. XXI), τοῦ ὁποίου ἡ ἐπιφάνεια τῆς κυκλικῆς βάσεως ἢ τοῦ ὑποποδίου, ἐφ' οὗ ἵσταται ὁ ἅγιος, ποικίλλεται δι' ὁμοίων κύκλων. Ἐπὶ ἔργων καθημερινῆς χρήσεως (κτενίων, σταυρῶν) The Great Palace of the Byzantine Emperors (Oxford University Press), London 1949, 99 πίν. 58 εἰκ. 3-4.

1 Βλ. τὸν παρισινὸν κώδ. gr. 510 fol. 143 (V. LAZAREV, Ἱστορία τῆς βυζαντινῆς ζωγραφικῆς, Μόσχα 1948. Ρωσιστί. 78, 229, πίν. 46, ἔνθα καὶ ἡ παλαιοτέρα βιβλιογραφία), τὸ δίπτυχον τοῦ Βερολίνου, τὸ ὁποῖον παριστάνει τὴν στέψιν Λέοντος VI (886-911). Οἱ λῶροι τοῦ ἀρχαγγέλου καὶ τοῦ αὐτοκράτορος ὡς κόσμημα φέρουν τοὺς ὁμοκέντρους κύκλους (O. WULFF, Altchristliche und byzantinische Kunst, II, 610, εἰκ. 526. CH. DIEHL, Manuel [2], II, 660, εἰκ. 321, W. F. VOLBACH, Les ivoires sculptés, de l'époque carolingienne au XIIe siècle, Cahiers de Civilisation Médiévale [Centre d' études supérieures de civilisation médiévale] I, 23), τὸν ἀνάγλυφον ἅγιον ἐπὶ τῆς νοτίας ὄψεως τοῦ σταυροειδοῦς ναοῦ τοῦ Achtamar (J. STRZYGOWSKI, Die Baukunst der Armenier und Europa, 292, εἰκ. 332-333. Τοῦ αὐτοῦ, Asiens bildende Kunst, 646, εἰκ. 579), ἐπὶ ὑφασμάτων, ὡς ἐπὶ τοῦ «ἀετοῦ» τοῦ Ἁγ. Πέτρου ἐν Salzburg, ὁ κύκλος, ὅστις σχηματίζεται ἐκ δύο δρακόντων, πληροῦται διὰ τοῦ ἰδίου κοσμήματος, τὸ ὁποῖον ὅμως ἐνταῦθα ὑποδηλοῖ καὶ τὰ λέπια τοῦ δέρματος τῶν ὄφεων (OT. V. FALKE, ἔ.ἀ. 24, εἰκ. 185), εἰς τὸν χιτῶνα τῆς Εἰρήνης συζύγου τοῦ Κωνσταντίνου τοῦ Assen ἐπὶ τοιχογραφίας τῆς ἐκκλησίας τῆς Βοϊάνας (1295) (B. FILOW, ἔ.ἀ. πίν. LI) καὶ εἰς τὰ ἐξ ἐλεφαντοστοῦ ἢ μαργάρου κοσμήματα τῆς Τουρκοκρατίας (V. HAN, ἔ.ἀ. 16, εἰκ. 9).

2 V. HAN, ἔ.ἀ.

3 ΑΝ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, Τὸ μαρμάρινον τέμπλον τοῦ Πρωτάτου τῶν Καρυῶν, ΕΕΒΣ 23, 1953, 83-91 (Κανίσκιον ΦΑΙΔΩΝΙ Ι. ΚΟΥΚΟΥΛΕ). Περὶ τῶν βυζαντινῶν τέμπλων τοῦ Ἁγίου Ὄρους βλ. καὶ L. BRÉHIER, Clôtures de chœur dans les monastères de l'Athos (Atti del V Congresso internazionale di Studi Bizantini II, Roma 1940, 48 κ. ἑ. Διὰ τὸ τέμπλον τοῦ Πρωτάτου σ. 49).

ἡ Ὡραία Πύλη, τοῦ τέμπλου τούτου, ἔχει πλάτος μὲν 0.96 μ., ὕψος δὲ μέχρι τῆς ἀπολήξεως τῶν τετραγώνων σταθμῶν ἄνευ τῆς ἐπιστέψεως αὐτῶν 1.275 μ. ἔναντι 1.36×0.75 μ. τοῦ βημοθύρου. Ἑπομένως ἀποκλείεται ἡ χρησιμοποίησις αὐτοῦ εἰς τὴν Ὡραίαν Πύλην. Διὰ τὸν αὐτὸν λόγον δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἀνήκῃ οὔτε εἰς τὴν πύλην τῆς προθέσεως οὔτε εἰς τὴν πύλην τοῦ διακονικοῦ, διότι ἀμφοτέρων αἱ διαστάσεις εἶναι 1.30×0.72 μ. Κατὰ ταῦτα τὸ ἡμέτερον βημόθυρον εἶναι ξένον πρὸς τὸ κύριον τέμπλον τῆς βασιλικῆς, ἀνῆκον πιθανῶς εἰς ὑπάρχον ποτὲ ἐν αὐτῇ ἢ παρ᾽ αὐτῇ καταστραφὲν παρεκκλήσιον.

Ὁμοίως δὲν εἶναι δυνατόν, παρὰ τὰς ὑποθέσεις καὶ τὰς ὀξείας παρατηρήσεις τῆς V. Han [1], νὰ ταυτισθῇ τὸ βημόθυρον τῆς Μονῆς Χελανδαρίου πρὸς τὴν Ὡραίαν Πύλην ἢ τὰς πλαγίας πύλας τοῦ τέμπλου τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς. Διότι καὶ ἐνταῦθα αἱ διαστάσεις καὶ τῶν τριῶν εἰσόδων τοῦ βυζαντινοῦ τέμπλου, τὸ ὁποῖον ἐπρόσεξε καὶ ἐδημοσίευσεν ἐπίσης ὁ Α. Ορλανδος [2], εἶναι τελείως διάφοροι τῶν διαστάσεων κατὰ πλάτος καὶ ὕψος τοῦ βημοθύρου [3]. Ἐκ παραλλήλου δὲν ἐπιδέχεται ἀμφισβήτησιν ὅτι τὸ κειμήλιον ἀνήκει εἰς τὴν λεχθεῖσαν Μονήν. Πρόβλημα λοιπὸν ἀποτελεῖ ἡ προέλευσις αὐτοῦ καὶ ἡ χρονολογία του ἐν σχέσει πρὸς τὴν Μονήν. Δύο ὑποθέσεις, κατὰ τὴν γνώμην μου, βοηθοῦν πως εἰς τὴν λύσιν. Ἢ ὅτι τὸ βημόθυρον ἀνῆκεν εἰς ἀρχαῖον κελλίον τῶν Καρυῶν, ὑπαγόμενον εἰς τὴν Μονὴν Χελανδαρίου καὶ ἅμα τῇ καταστροφῇ αὐτοῦ παρελήφθη μετὰ τῶν ἄλλων κειμηλίων ὑπὸ τῆς κυριάρχου Μονῆς, ἢ ὅτι τοῦτο ἐχρησίμευεν ὡς βημόθυρον τῆς Ὡραίας Πύλης τοῦ πρὸ τοῦ ἔτους 1076 ἀναφερομένου μονυδρίου, εἰς τὴν θέσιν τοῦ ὁποίου περὶ τὸ τέλος τοῦ 12ου αἰῶνος ἱδρύθη ὑπὸ τοῦ Ἁγ. Σάββα καὶ τοῦ πατρὸς αὐτοῦ Συμεὼν (Στεφάνου Ι Νεμάνια) ἡ μεγάλη Μονή [4]. Τὰ κατάλοιπα κινητὰ ἀντικείμενα τοῦ ἀρχαιοτέρου καθολικοῦ ἐχρησιμοποιήθησαν ἢ διεφυλάχθησαν εἰς τὸ νέον βασιλικὸν ἡσυχαστήριον. Ἡ δευτέρα αὕτη ὑποθετικὴ ἑρμηνεία συμβιβάζει τὴν ὑφ᾽ ἡμῶν δοθεῖσαν εἰς τὸ βημόθυρον χρονολογίαν πρὸς τὴν λειτουργίαν τῆς πρώτης μικρᾶς μονῆς τῆς μνημονευομένης εἰς ἔγγραφα τῶν μέσων τοῦ 11ου αἰῶνος.

ΣΤΥΛΙΑΝΟΣ ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΗΣ

1 V. Han, ἔ.ἀ. 20 κ.ἑ.

2 Αν. Ορλανδου, Παραλειπόμενα ἀπὸ τὴν Μονὴν Χελανδαρίου, ΑΒΜΕ 8, 1955/56, 106 κ.ἑ. εἰκ. 1.

3 Διαστάσεις θυρῶν τέμπλου: Ὡραία πύλη: Πλάτος 1.10 μ. Ὕψος 1.315 μ. Πλάγιαι πύλαι: Πλάτος 1.15 μ. Ὕψος 1.17 μ. Διαστάσεις βημοθύρου: Πλάτος 0.75 μ. Ὕψος 1.25 μ.

4 Γερ. Σμυρνακης, Τὸ Ἅγιον Ὄρος, Ἀθῆναι 1903, 485 κ.ἑ. Κ. Βλαχος, Ἡ Χερσόνησος τοῦ Ἁγίου Ὄρους Ἄθω καὶ αἱ ἐν αὐτῷ μοναὶ καὶ οἱ μοναχοὶ πάλαι τε καὶ νῦν, Βόλος 1903, 241 κ.ἑ. Γ. Σωτηριου, Τὸ Ἅγιον Ὄρος, Ἀθῆναι (ἄ. χρον.), 30. F. Dölger, Mönchsland Athos, 70. Γ. Θεοχαριδου, Σύντομος ἱστορία τοῦ Ἁγίου Ὄρους (ἔκδ. Ἱδρύμ. Μελετῶν τῆς Χερσονήσου τοῦ Αἵμου 23), Θεσσαλονίκη 1958, 11 κ.ἑ. 16.

Η ΤΥΦΛΗ ΑΡΚΤΟΣ

Μεταξὺ τῶν κεφαλῶν νεαρῶν κορῶν, τῶν «Ἄρκτων», αἵτινες ἀποτελοῦν μέρος τῶν λαμπρῶν τελευταίων εὑρημάτων τῆς Βραυρῶνος, διακρίνεται, ἕνεκα τοῦ ἰδιαιτέρου χαρακτῆρός της, μαρμαρίνη κεφαλὴ κόρης (πίν. 18-19 καὶ εἰκ. 1) [1].

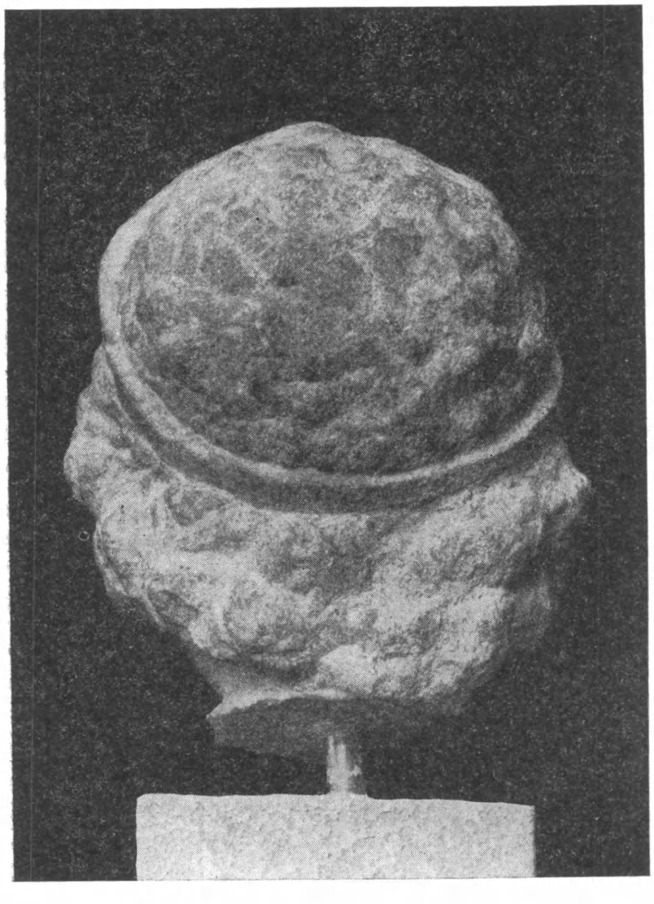

Εἰκ. 1. Κεφαλὴ Ἄρκτου ἐκ Βραυρῶνος (ὀπισθία ὄψις).

Ἑκατέρωθεν τοῦ ἀσυνήθως ὑψηλοῦ καὶ πλατέος μετώπου πίπτει μέχρι τῆς βάσεως τῶν ὤτων, καλύπτουσα ταῦτα ἐντελῶς, ἡ ἁδρομερῶς ἐργασθεῖσα κόμη. Μικρὸς πλοχμὸς ἄνωθεν τοῦ μετώπου, εἰς κάθετον διάταξιν, φθάνει μόνον μέχρι τῆς στεφάνης, ὅπως εἶχε παρατηρήσει ὁ FURTWÄNGLER δι' ἄλλην ἐκ Βραυρῶνος μικρὰν κεφαλήν, ἥτις εὑρίσκετο τότε εἰς τὴν συλλογήν του [2].

Εἴτε ἠθέλησεν ὁ γλύπτης νὰ ἀποδώσῃ πραγματικὸν πλοχμόν, εἴτε μόνον συγκέντρωσιν τῶν ἑκατέρωθεν τῆς χωρίστρας τριχῶν, ὥστε νὰ δίδουν τὴν ἐντύπωσιν ὑπάρξεως τοιούτου, ἠκολούθησε συνήθειαν γνωστὴν καὶ ἐξ ἄλλων ἀγαλματίων κορασίδων. Ἀναφέρομεν ὡς πρώτην τὴν γοητευτικὴν παιδίσκην τοῦ Καπιτωλίου, ἥτις ὑποχωρεῖ πρὸ τῆς ἐπιτιθεμένης χηνός (ὄχι ὄφεως, ὡς ἔχει συμπληρωθῆ εἰς νεωτέρους χρόνους) [3].

Ἡ στεφάνη τῆς ἐκ Βραυρῶνος κεφαλῆς, πλατυνομένη ἄνωθεν τοῦ μετώπου καὶ λήγουσα εἰς αἰχμήν, στενεύει προοδευτικῶς ὄπισθεν, καθισταμένη ἰδιαιτέρως λεπτὴ

1 Ἡ ἐπιφάνεια τοῦ μαρμάρου εἶναι φαιά, ἐξ ἐπιδράσεως πιθανῶς τοῦ ἐδάφους, ἂν ὄχι ἐξ ἐλαφρᾶς τινος πυρᾶς. Ὁ γλύπτης τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου κ. Περαντινὸς μετὰ ἐξέτασιν τοῦ μαρμάρου βεβαιώνει ὅτι εἶναι πεντελήσιον. Ἔχει ἀπεικονισθῆ μετ' ἄλλων κεφαλῶν ἐκ Βραυρῶνος εἰς ΟΡΛΑΝΔΟΥ, Ἔργον Ἀρχ. Ἑταιρ. 1958, εἰκ. 39. Διὰ τὴν ἄδειαν τῆς νέας ἀπεικονίσεως εὐχαριστῶ θερμῶς τὸν κ. Ἰω. Παπαδημητρίου. Τὰς νέας φωτογραφίας ἐφιλοτέχνησαν ὁ κ. Τομπάζης καὶ ἡ δὶς Εὔα-Μαρία Czakò. Ὕψος μέχρι τῆς κορυφῆς τῆς στεφάνης: 0.17.

2 AM 1880, 45 = Münchner Archäol. Studien 89, πίν. III. WALDSTEIN, AH 165 ἑξ., εἰκ. 184. JdI 1915, 191, εἰκ. 15 (THIERSCH). Festschrift H. Brunn, πίν. III, σ. 88 ἑξ. Πρώτη ἐσχέτισε τὴν κεφαλὴν ταύτην μὲ τὰς ἐκ Βραυρῶνος ἡ λαβοῦσα μέρος εἰς τὰς ἀνασκαφὰς τοῦ ἱεροῦ ἐπιμελήτρια Κα Φανὴ Κουτσοκώστα. Ἡ μικρὰ κεφαλὴ εὑρίσκεται τώρα εἰς τὴν Φραγκφούρτην.

3 HELBIG-AMELUNG [3], ἀρ. 876.

ὑπεράνω τοῦ αὐχένος, ὅπου σφίγγει περισσότερον τὴν κεφαλήν (εἰκ 1). Οὐδὲν ἴχνος χρώματος ἐσώθη ἐπ᾽ αὐτῆς ἢ ἐπὶ τῶν βοστρύχων, ἂν καὶ θὰ ἔπρεπε νὰ συμπεράνωμεν τὴν ὕπαρξιν κοσμήματος ἐπὶ τῆς στεφάνης, πιθανῶς καὶ χρώματος πρὸς τόνωσιν τῆς κόμης.

Καθαρώτερον ἀποδίδονται, εἰς διπλῆν ἐπάλληλον διάταξιν, οἱ καλύπτοντες τοὺς κροτάφους καὶ τὰ ὦτα ἑλικοειδεῖς βόστρυχοι, ἐνῷ ἑκατέρωθεν τοῦ πλοχμοῦ χωρίζονται αἱ τρίχες εὐκρινῶς, ὄχι ὅμως καὶ μὲ γραμμικὴν ἀκρίβειαν.

Τὸ πρόσωπον τῆς παιδίσκης γίνεται ᾠοειδὲς κάτω, διὰ τῆς ὑπερβολικῆς λεπτύνσεως τῆς σιαγόνος, εἰς τὴν ὁποίαν μικρὸς λακκίσκος προσδίδει ἰδιαιτέραν τρυφερότητα. Ὅμοιος ἔχει σμιλευθῆ καὶ ὑπὸ τὴν ῥῖνα, προκαλῶν ἐπὶ τοῦ τοξοειδῶς διαμορφωμένου λεπτοῦ χείλους τὴν δημιουργίαν ἐρασμίου τριγώνου. Ἂν καὶ τὰ χείλη εἶναι κλειστά, ἀόρατον μειδίαμα διαγράφεται, φωτίζον ἀμυδρότατα τὸ τρυφερὸν πρόσωπον.

Ἡ ἀριστερὰ παρειὰ παρεστάθη ὀλίγον περισσότερον σαρκώδης, οἱ ὀφθαλμοὶ διαφέρουν ὡς πρὸς τὴν διάταξιν : ὁ ἀριστερός, ἐλαφρῶς λοξός, εὑρίσκεται, ὅπως καὶ ἡ ὀφρύς, ὀλίγον ὑψηλότερον τοῦ ἄλλου.

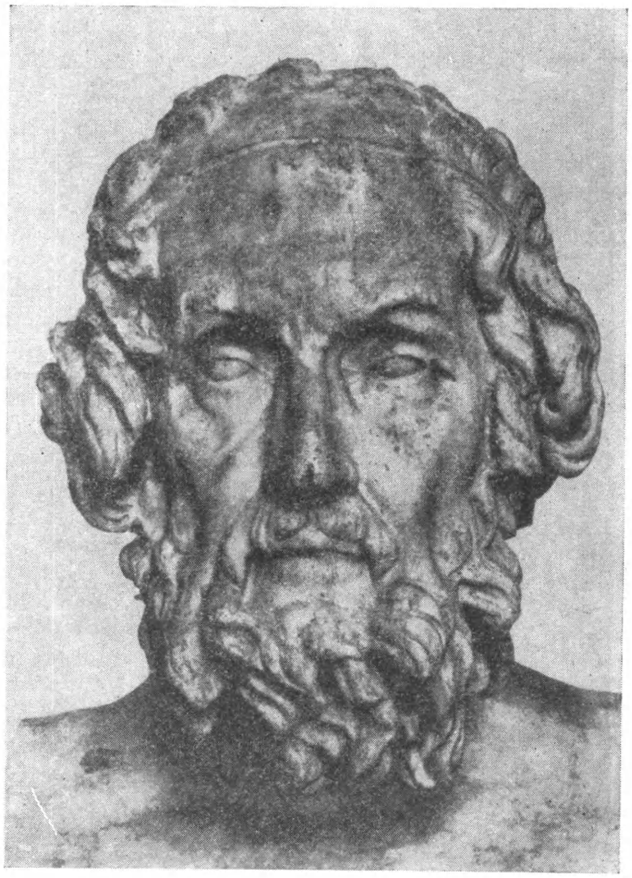

Εἰκ. 2. Κεφαλὴ τοῦ ἑλληνιστικοῦ Ὁμήρου (Μουσεῖον τοῦ Λούβρου)

Ἀσυνήθης καὶ περίεργος εἶναι ἡ ὕψωσις τῶν κάτω βλεφάρων, τόσον τονισμένη ὥστε νὰ σχηματίζωνται ὑπ᾽ αὐτὰ πλατεῖαι αὔλακες. Χαμηλότερον καὶ βαθύτερον τοῦ ἄλλου αὐλακώνεται ὁ δεξιὸς ὀφθαλμός. Συνδυαζόμενα ταῦτα πρὸς τὴν πτῶσιν τοῦ ἄνω βλεφάρου καθὼς καὶ πρὸς τὸ ἀβαθὲς τοῦ βολβοῦ παρουσιάζουν τοὺς ὀφθαλμοὺς σμικρυμένους κατὰ τρόπον ἀπαράδεκτον δι᾽ ὑγιᾶ ὅρασιν.

Εἰς οὐδεμίαν ἐκ τῶν ἄλλων κεφαλῶν τῆς Βραυρῶνος παρατηρεῖται ὅμοιον χαρακτηριστικόν· ἁπλῆ σύγκρισις πρὸς ταύτας ὑποστηρίζει τὴν ἰδιοτυπίαν τῆς ἐδῶ εἰκονιζομένης [1]. Ὅλων ἡ κατασκευὴ τοῦ προσώπου εἶναι περισσότερον σφαιρική, οἱ βολβοὶ τῶν ὀφθαλμῶν περισσότερον σαρκώδεις. Προβάλλει οὕτω ἀφ᾽ ἑαυτῆς ἡ ὑπόθεσις ὅτι ἡ νεαρὰ Ἄρκτος παρεστάθη τυφλή. Περισσότερον ἔκδηλον εἶναι τοῦτο εἰς τὰς δύο πλαγίας ὄψεις (πίν. 19). Ἀσυνήθης εἶναι ἰδίως ἡ ἀνυπαρξία ἀπολήξεως τῶν βλεφάρων

1 Πρβ. ἰδίως τὰς ἀπεικονισθείσας εἰς Ἔργον, ἔ. ἀ. εἰκ. 39.

εἰς γωνίαν, γνωρίμου ἐκ τῶν ὑγιῶν ὀφθαλμῶν, ἡ ἔλλειψις κατευθύνσεως τοῦ βλέμματος καθὼς καὶ ὁ καλύπτων τὸ πρόσωπον ἀόρατος πέπλος, ἀντὶ τῆς φυσικῆς εἰς τὰς νεανικὰς μορφὰς ἀκτινοβολίας [1]. Οὔτε δυνάμεθα νὰ ἑρμηνεύσωμεν τὸ χαμήλωμα τῶν βλεφάρων ἐκ τῆς πιθανῆς κλίσεως τῆς κεφαλῆς πρὸς τὰ ἐμπρός. Δοκιμὴ γενομένη εἰς τὸ ἐργαστήριον τοῦ Μουσείου ἀπέκλεισε τοιαύτην τοποθέτησιν· τὸ ὑψηλὸν μέτωπον ἐκυριάρχησε τόσον, ὥστε ὅλα τὰ λεπτὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου σχεδὸν ἐξηφανίσθησαν. Φαίνεται οὕτω βέβαιον ὅτι ἡ κεφαλὴ δὲν ἔκλινε πρὸς τὰ κάτω, ἴσως ἐλαφρῶς μόνον πρὸς τὴν δεξιάν της πιθανώτατα πλευράν.

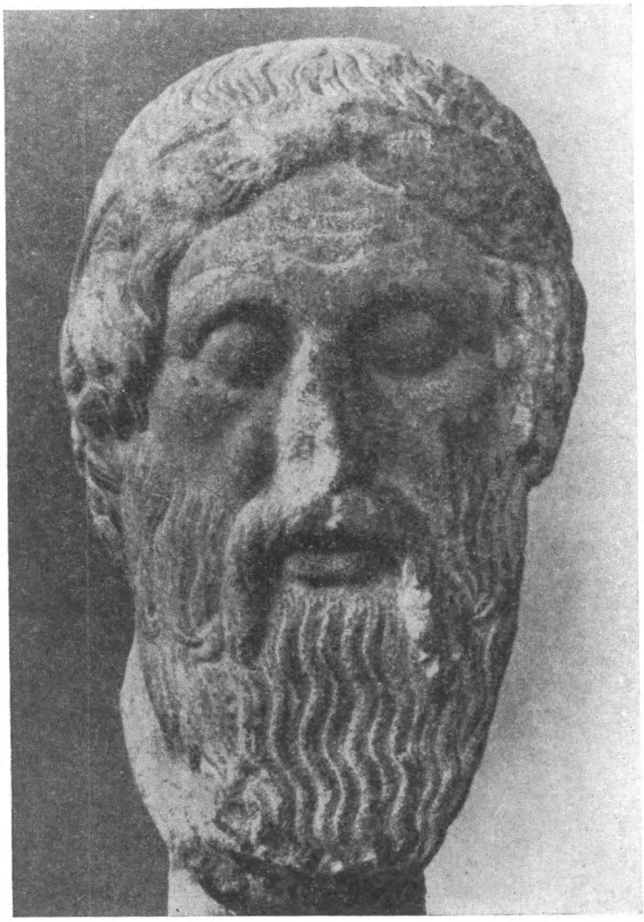

Εἰκ. 3. Κεφαλὴ τοῦ Ὁμήρου (Γλυπτοθήκη τοῦ Μονάχου).

Τὴν ἐξήγησιν περὶ τυφλότητος στηρίζει καὶ τὸ φανερὸν ἰδίως εἰς τὴν πλαγίαν ὄψιν τραγικώτερον ἴσως γνώρισμα τοῦ κενοῦ ὀφθαλμοῦ: ἀντὶ ὁ βολβὸς νὰ καμπυλώνεται, εἶναι κοῖλος, ἀνύπαρκτος ὡς μέσον συνδέσεως μὲ τὸν ἔξω κόσμον.

Διὰ τῆς ἑρμηνείας ταύτης ἀποκτᾷ νέον περιεχόμενον ἡ κεφαλὴ μὲ τὸ μικρὸν στόμα, μὲ τὰ λεπτὰ χαρακτηριστικά, τὴν ῥῖνα καὶ τὴν ἀσθενικὴν σιαγόνα. Σιωπηλὴ ἐγκαρτέρησις εἶναι χυμένη ἐπὶ τοῦ παιδικοῦ προσώπου [2].

Ἐκ τῆς πλαστικῆς προσφέρεται ἓν μόνον παράλληλον πρὸς σύγκρισιν μὲ τὴν Ἄρκτον: ἡ κεφαλὴ τοῦ ἑλληνιστικοῦ Ὁμήρου, παραδοθεῖσα διὰ πλήθους ἀντιγράφων τῶν ῥωμαϊκῶν χρόνων. Εἰκονίζομεν ἐδῶ μίαν ἐκ τῶν περισσότερον ἐξηρτημένων ἀπὸ τοῦ πρωτοτύπου, τὴν προτομὴν τοῦ Λούβρου (εἰκ. 2). Ἡ τυφλότης παρεστάθη ἀκριβῶς ὅπως καὶ εἰς τὴν Ἄρκτον διὰ προσεγγίσεως τοῦ ἄνω καὶ τοῦ κάτω βλεφάρου, ἀφεθέντος μόνον μικροῦ κενοῦ πρὸς δήλωσιν τοῦ λευ-

1 «Eine tief eingeschnittene Furche trennt das gehobene Lid des geöffneten Auges von der vor der Braue herabsteigenden Haut. Diese Falte, «Deckfalte» genannt, nimmt mit den Jahren an Tiefe an», A. Magnus, Darstellung des Auges, 38 ἑξ. Τοῦ ἰδίου: Büsten des Homer, 28 κ.ἑξ.

2 Ὁ ἔγκριτος ὀφθαλμολόγος κ. Β. Δημησιᾶνος εἶχε τὴν ἐξαιρετικὴν εὐγένειαν νὰ ἐξετάσῃ τὴν κεφαλὴν μὲ προσοχὴν καί, συμφωνήσας πρὸς τὴν ὑπόθεσιν τῆς τυφλότητος, ἀπέστειλε τὴν ἰατρικὴν γνωμάτευσίν του, τὴν ὁποίαν παραθέτω: «Βλεφαρικὸν ἄνοιγμα κατ' ἀμφοτέρους τοὺς ὀφθαλμοὺς προδήλως ἐστενωμένον καὶ μικρότερον δεξιά. Εἰς τὸν ἀριστερὸν ὀφθαλμὸν ἐλαφρὰ ψευδόπτωσις τοῦ ἄνω βλεφάρου, ἐλαφρὰ παραμόρφωσις τοῦ ἐλευθέρου ἄκρου του καὶ ἐκτρόπιον τοῦ κάτω. Σφαιρικότης προσθίου βολβικοῦ ἡμιμορίου σχετικῶς πεπλατυσμένη, ἐκδήλως κατ' ἀριστερὸν ὀφθαλμὸν συνεπείᾳ ἀτροφικῆς συρρικνώσεως τοῦ βολβοῦ.

Αἱ ἀνωμαλίαι αὗται ἀποβαίνουσιν ἔκδηλοι ἐν συγκρίσει πρὸς ἄλλα παρόμοια γλυπτὰ τῆς ἰδίας ἐποχῆς».

κοῦ ὀφθαλμοῦ. Σκιαζόμενος ἰσχυρῶς ὑπὸ τῶν βλεφάρων ἔχει ὑποχωρήσει οὗτος εἰς τὸ βάθος, ὁ σχετικῶς μικρὸς βολβὸς ἐξέχει περισσότερον παρ' ὅτι εἰς τὴν Ἄρκτον [1].

Ἐνῶ παλαιότερον, κατὰ τὸν 5ον αἰῶνα, ὁ τυφλὸς ἀοιδὸς παρίσταται μὲ κλειστοὺς τοὺς ὀφθαλμούς – τύπος Ἐπιμενίδου (εἰκ. 3) – εἰς τὴν ἑλληνιστικὴν ἐποχὴν συναντῶμεν καθιερωμένην πλέον τὴν ὑποβλητικὴν παράστασιν τοῦ ὀφθαλμοῦ κενοῦ ἀπὸ φῶς [2].

Ἐν τούτοις, ἤδη ἀπὸ τοῦ 5ου αἰῶνος, εἶχον, φαίνεται, προχωρήσει οἱ ζωγράφοι εἰς νέας ἀναζητήσεις ἀποδόσεως τῆς τυφλότητος μυθικῶν κυρίως προσώπων: τοῦ κιθαρῳδοῦ Θαμύριδος, τῶν Γραιῶν, πιθανῶς καὶ τοῦ Φινέως.

Ὁ Θάμυρις εἰκονίζεται ἐπὶ τῶν ἀγγείων μόνον σπανίως μετὰ τὴν τιμωρίαν του, συχνότερον εἰς τὴν πρὸ τῆς τυφλώσεως κατάστασίν του, χωρὶς ὑποδήλωσίν αὐτῆς. Ὁ HAUSER μάλιστα ἐπρόσεξεν ὅτι, ἐνῶ κύριον θέμα τοῦ μύθου εἶναι ἡ οἰκτρὰ ἧττα τοῦ κιθαρῳδοῦ, ἀντιθέτως ἐπὶ τῶν ἀγγείων ὅλα ὑποδηλοῦν μᾶλλον νίκην του, ἡρμήνευσε δὲ τοῦτο ἐκ τῆς πιθανῆς ὑπάρξεως πίνακος μὲ τοιαύτην παράστασιν [3].

Διαφορετικὴ εἶναι ἡ παράστασις ἐπὶ τῆς ὑδρίας τῆς Ὀξφόρδης [4]. Ὁ μουσικὸς ἔχει ἤδη τυφλωθῆ καὶ χειρονομεῖ ζωηρῶς. Ἡ λύρα του, κατεαγυῖα, ἔχει ριφθῆ κατὰ γῆς, αἱ κινήσεις εἶναι τεταραγμέναι. Βασίμως ὁ HAUSER ὑπέμνησε τὴν σχετικὴν περιγραφὴν τῆς Δελφικῆς Νεκυίας τοῦ Πολυγνώτου ὑπὸ τοῦ Παυσανίου. Πλησίον τοῦ Πελίου παρίστατο ὁ Θάμυρις, τοῦ ὁποίου «*διεφθαρμέναι αἱ ὄψεις καὶ ταπεινὸν ἐς ἅπαν τὸ σχῆμά ἐστι καὶ ἡ κόμη πολλὴ μὲν ἐπὶ τῆς κεφαλῆς, πολλὴ δὲ αὐτῷ καὶ ἐν τοῖς γενείοις· λύρα δὲ ἔρριπται πρὸς τοῖς ποσί, κατεαγότες αὐτῆς οἱ πήχεις καὶ αἱ χορδαὶ κατερρωγυῖαι*» (ΠΑΥΣ. X 30, 8).

Ἂν πράγματι ἐξαρτᾶται ἡ εἰκὼν ἀπὸ τὸν Πολυγνώτειον πίνακα, θὰ ἐσήμαινε τοῦτο, ὅπως ἐπρόσεξεν ὁ HAUSER, ὅτι ἔχομεν ἐπὶ τῶν ἀγγείων ἀπηχήσεις καὶ ζωγραφικῶν πινάκων ἢ τοιχογραφιῶν, αἵτινες εὑρίσκοντο ἐκτὸς τῶν Ἀθηνῶν (πρᾶγμα ὄχι ἀνεξήγητον, ἀφοῦ πιθανῶς ἐξετίθεντο εἰς τὰ ἐργαστήρια τῶν καλλιτεχνῶν προσχέδια ἢ ἀντίγραφα τῶν δημιουργιῶν των). Ἀνεξαρτήτως τούτου δικαιούμεθα νὰ συμπεράνωμεν ὅτι ὁ Πολύγνωτος, ἐκτὸς τῶν ἄλλων νεωτερισμῶν του, θὰ ἐπροχώρησεν εἰς τὴν ὑποδήλωσιν τῆς τυφλότητος ὄχι ἁπλῶς διὰ παραστάσεως κλειστοῦ τοῦ ὀφθαλμοῦ,

1 Κεφαλὴ Ὁμήρου: HEKLER, Portraits antiques, πίν. 117 b. SCHEFOLD, Bildnisse 142-144. BOEHRINGER, Homer, πίν. 77 σ. 114 ἑξ. LAURENZI, Ritratti, πίν. 45, ἀρ. 113. BUSCHOR, Hellenist. Bildnis., 49. G. RICHTER, Three Critical Periods, εἰκ. 47 καὶ σ. 24. HAFNER, Späthellenistische Bildnisplastik, 20, 65 ἑξ.

2 Τύπος Ἐπιμενίδου: HEKLER, πίν. 3. SCHEFOLD, 62-63. BOEHRINGER, ἔ.ἀ. πίν. 6-8. SCHWEITZER, Studien zur Entstehung des Portraits, 54. LAURENZI, ἔ.ἀ. πίν. II, 6. G. RICHTER, ἔ.ἀ. εἰκ. 46 καὶ σ. 25. Πρβ. τὴν ὑπὸ τοῦ BERNOULLI, Gr. Ikon. I, 13, περιγραφὴν τοῦ τυφλοῦ Ὁμήρου: «Die Blindheit, für die es genau genommen keinen plastischen Ausdruck gibt, ist durch die Verkümmerung der Augen angedeutet, teils durch die Kleinheit der Augäpfel und der Lidöffnung, teils durch den Schwund der Fettpolster unter den Brauen und die dadurch entstandenen, von der eingeschrumpften Haut bedeckten Höhlungen in den Augenwinkeln, zugleich aber durch den leeren nicht fixierenden, sondern ins Unbestimmte gerichteten Blick». Τὸ τρίτον κατὰ Bernoulli χαρακτηριστικόν, ἡ ἐλαφρὰ ὕψωσις τῆς κεφαλῆς πρὸς τὰ ἄνω, ἐλλείπει ἀπὸ τὴν κεφαλὴν τῆς Ἄρκτου. Διὰ τὴν κεφαλὴν τοῦ Ὁμήρου ὑποθέτει ὁ Buschor ὅτι ἀνῆκεν εἰς ἄγαλμα τὸ ὁποῖον τὸν παρίστανε βαδίζοντα καὶ κρατοῦντα ἀφ' ἑνὸς ῥάβδον, ἀφ' ἑτέρου τὴν λύραν τοῦ ραψῳδοῦ.

3 ÖJh 8, 1905, 39. METZGER, Représent., σ. 31. Ὑδρία Βατικανοῦ: SCHEFOLD, Bildn., 58, 2. BEAZLEY, ARV 656.

4 ÖJh ἔ.ἀ. 37, εἰκ. 3. JdI 30, 1915, 115 καὶ 31, 1916, 205, εἰκ. 20. CV. Ashmol. Mus., πίν. 32, 1. BEAZLEY, ARV 702, 105.

ὅπως βλέπομεν εἰς τὴν ὑδρίαν τῆς Ὀξφόρδης, ἀλλὰ διὰ μέσου ζωγραφικωτέρου, περισσότερον ὑποβλητικοῦ.

Ἄλλο θέμα τὸ ὁποῖον ἔδιδεν ἀφορμὴν εἰς τὴν ἀντιμετώπισιν τῆς παραστάσεως τῆς τυφλότητος εἶναι ὁ μῦθος τῶν τριῶν Γραιῶν.

Ἓν ἐκ τῶν ἐλαχίστων ἀγγείων ἅτινα τὸ ἱστοροῦν εἶναι ἡ ἐρυθρόμορφος πυξὶς τοῦ

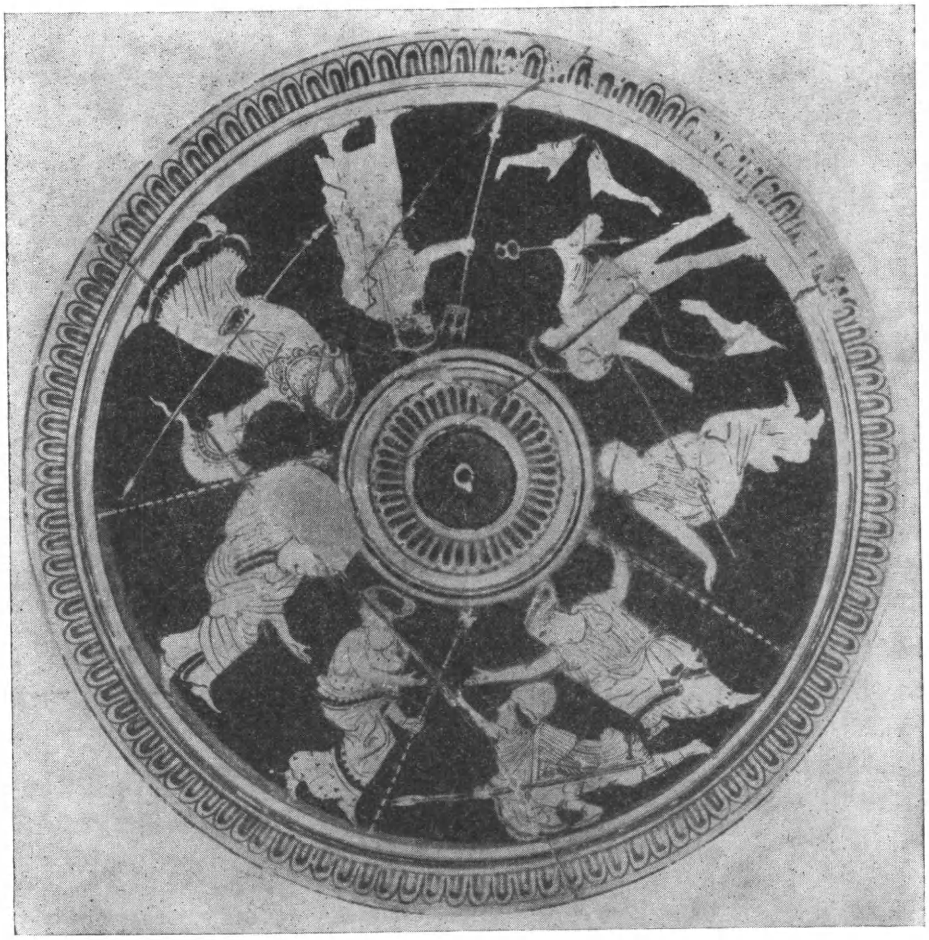

Εἰκ. 4. Ἐρυθρόμορφος πυξὶς τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου.

Ἐθνικοῦ Μουσείου (εἰκ. 4-5)[1]. Ἂν καὶ παρουσιάζει μικρογραφικὰς τὰς εἰς κύκλον συντεταγμένας μορφὰς ἐφρόντισεν ἐν τούτοις ὁ περὶ τὸ 430 π.Χ. ζωγραφήσας ταύτας καλλιτέχνης νὰ ὑποδηλώσῃ ποία ἐκ τῶν Γραιῶν κατέχει τὸν ὀφθαλμόν. Εἶναι ἡ δεξιὰ καὶ ὄπισθεν τοῦ Περσέως καθημένη. Σχεδὸν ἕρπων σπεύδει ὁ Περσεὺς καὶ ὑψώνει τὴν χεῖρα ἵνα ὑποκλέψῃ τὸν πρὸς τὴν ἄλλην ἀδελφὴν προσφερόμενον ὀφθαλμόν. Ἡ ἐπὶ τῆς παλάμης τῆς πρώτης Γραίας σαφῶς διακρινομένη μαύρη στιγμή, ἡ περιβαλλομένη ὑπὸ κύκλου, δηλοῖ ἀναμφιβόλως τὴν κόρην τοῦ ὀφθαλμοῦ.

Περισσότερα προσφέρει τὸ θραῦσμα τῆς Δήλου μὲ τὴν ἐξαίρετον τέχνην τοῦ ζωγράφου τῆς φιάλης (εἰκ. 6). Ὁ Sir John D. Beazley, εἰς τὸν ὁποῖον ὀφείλομεν καὶ τὴν

1 Ἀρ. εὑρ. 1921. C. C. 1956. AM 1886, 365 πίν. X. JdI 10, 1895, 59, εἰκ. 6. JHS 1947, 9.

ἑρμηνείαν τῆς παραστάσεως, διέγνωσεν ὅτι ἡ πρὸ τοῦ Περσέως γυναικεία μορφὴ μὲ τὴν λευκὴν κόμην, ἥτις ἀπεδόθη δι᾽ ἁπλοῦ περιγράμματος, πρέπει νὰ εἶναι μία ἐκ τῶν Γραιῶν. Συμφώνως πρὸς τὴν περιγραφὴν τοῦ CHARLES DUGAS, ὁ νεκρὸς ὀφθαλμὸς εἶναι «indiqué par une tache brun clair», δὲν ἀποκλείεται ὅμως νὰ ἐχρησίμευε τοῦτο ἁπλῶς ὡς ὑπόστρωμα δι᾽ ἄλλο ἀνοικτότερον χρῶμα [1].

Εἰκ. 5. Ἐρυθρόμορφος πυξὶς τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου.

Βέβαιον εἶναι πάντως ὅτι καὶ ἂν ἀκόμη ἡ ἀχνότης τοῦ ὀφθαλμοῦ ὀφείλεται ἐν μέρει εἰς τὴν κακὴν διατήρησιν, παρεστάθη διαφορετικὸς τοῦ ὀφθαλμοῦ τοῦ Περσέως. Ὑπὸ τὴν ὀφρὺν διακρίνεται μόνον τὸ ἓν βλέφαρον, πιθανώτατον εἶναι ὅτι παρελείφθη ἡ δήλωσις καὶ τοῦ κάτω.

Δὲν ἔχομεν ἀρκετὰ στοιχεῖα ἵνα συμπεράνωμεν ἂν καὶ πῶς θὰ παρίστατο τοῦ Φινέως ἡ τυφλότης κατὰ τὸν προχωρημένον 5ον αἰῶνα. Ἀναμφίβολον εἶναι ὅτι μὲ κλειστοὺς τοὺς ὀφθαλμοὺς θὰ παρίστατο οὗτος εἰς τὸν θρόνον τοῦ Ἀμυκλαίου (ΠΑΥΣ. III 18, 8), ὅπως καὶ εἰς τὴν λάρνακα τοῦ Κυψέλου (ΠΑΥΣ. V 17, 4), δὲν φαίνεται δὲ

1 Délos XXI, πίν. 55, 4 καὶ σ. 65, 68, 4, JHS 1947, 7-9 (BEAZLEY). Πρβ. JHS 1949-50, 8.

διαφορετικὴ ἡ παράστασις τοῦ Φινέως ἐπὶ τῆς ὁμωνύμου κύλικος τοῦ Würzburg, ἂν κρίνωμεν ἐκ τοῦ σχεδίου τοῦ REICHHOLD [1].

Οὔτε οἱ ζωγράφοι τῶν ἐρυθρομόρφων ἀγγείων ἐνεωτέρισαν σημαντικῶς ὡς πρὸς τοῦτο. Ἐπὶ τοῦ κρατῆρος τοῦ Λούβρου παρέστησεν ὁ ζωγράφος τοῦ Λένινγκραντ τὴν τυφλότητα τοῦ Φινέως διὰ τοῦ περιορισμοῦ τῆς δηλώσεως τοῦ ὀφθαλμοῦ εἰς μίαν μόνην, τὴν γραμμὴν τοῦ ἄνω βλεφάρου, τοῦτο δὲ κατὰ τὰ τέλη τῆς ἀρχαϊκῆς τέχνης καὶ τὴν αὐγὴν τῆς κλασσικῆς [2]. Τὸν τρόπον τοῦτον ἠκολούθησεν ὁ ὀλίγον μόνον νεώτερος ζω-

Εἰκ. 6. Θραῦσμα ἀγγείου ἐρυθρομόρφου (Μουσεῖον τῆς Δήλου).

γράφος εἰς τὸν ἀμφορέα τοῦ Λονδίνου μὲ τὴν δραματικὴν εἰκόνα τοῦ ὀρθίου τυφλοῦ Φινέως, ὅστις, τείνων ἱκετευτικῶς τὰς χεῖρας, ἀναφωνεῖ ΘΕΟΙ, ΘΕΟΙ [3].

Αἱ ὀλίγαι ἐκ τῶν ἄλλων ἀγγείων ἐνδείξεις ἐπιτρέπουν νὰ συμπεράνωμεν ὅτι ἤδη ἀπὸ τοῦ δευτέρου ἡμίσεος τοῦ 5ου αἰῶνος π.Χ. εἶχον προχωρήσει οἱ ζωγράφοι εἰς ὑποβλητικὴν ἀπόδοσιν τῶν τυφλῶν ὀφθαλμῶν. Ἡ πολὺ νεωτέρα κεφαλὴ τῆς Ἄρκτου εἶναι τὸ παλαιότερον γνωστὸν πλαστικὸν ἔργον τὸ ἀποδίδον τούτους μὲ τὸν ἴδιον τρόπον ὅστις ἐπεκράτησε διὰ τὴν κεφαλὴν τοῦ Ὁμήρου εἰς τὴν ἑλληνιστικὴν ἐποχήν. Πότε ὅμως εἶναι δυνατὸν νὰ χρονολογηθῇ ἡ κεφαλὴ τῆς μικρᾶς τυφλῆς;

Ἐὰν ἐσώζετο μετὰ τοῦ σώματος, ὅπως δύο ἄλλαι ἐκ τῶν Ἄρκτων, θὰ ἐβοήθουν

1 FR. πίν. 41. PFUHL, MuZ, εἰκ. 164. RUMPF, Chalk. Vasen, ἀριθ 20 πίν. 40 - 4. LANGLOTZ, Κατάλ. Würzburg ἀρ. 164, πίν. 26 - 27. BUSCHOR, Gr. Vasenmalerei, εἰκ. 75.

2 Λούβρου G 364. POTTIER, πίν. 138. CVd πίν. 27, 8. 11 καὶ 282: «Oeil d'aveugle à paupière fermée». ROSCHER, ML. εἰς λ. *Phineus*, σ. 2366. BEAZLEY, ARV 374.

3 Λονδῖνον Ε 291. W. V. C πίν. 8, 1. C. V. πίν. 48, 3. AZ 1880, πίν. 12, 1. BEAZLEY, ARV 441. Ἄλλαι παραστάσεις Φινέως: Ὑδρία, MILLINGEN, AVM, πίν. 15. STACKELBERG, Gr. Hell., πίν. 38, 1-2. BEAZLEY, ARV, 400. Ἀμφορεὺς Λονδίνου Ε 302: AZ 1880, πίν. 12, 2. CV πίν. 53, 2. BEAZLEY, ARV, 443.

εἰς τὴν κατάταξίν του ἡ στάσις, ἡ κίνησις, ἡ πτυχολογία. Τὸ ἓν ἐκ τῶν ἀγαλματίων τούτων, ἡ μὴ εἰσέτι εἰκονισθεῖσα κόρη, ἥτις κύπτουσα τὴν κεφαλὴν καὶ ἀνασηκώνουσα τὸ ἄκρον τοῦ χιτῶνος, τοῦ «κροκωτοῦ», κρατεῖ διὰ τῶν χειρῶν πτηνόν, ἔχει ὁμοίαν συγκέντρωσιν ὅπως ὁ Δημοσθένης τοῦ Πολυεύκτου, καθὼς καὶ ἡ παιδίσκη τοῦ Palazzo Grazioli, τόσην ὁμοιότητα ὡς πρὸς τὴν παράστασιν τοῦ «τρέμοντος» χιτῶνος μὲ τὴν Νικησὼ τῆς Πριήνης, ὥστε φερόμεθα νὰ τὴν κατατάξωμεν μεταξὺ τούτων εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ 3ου καὶ ὄχι πλησίον ἀρχαιοτέρων ἔργων τοῦ τέλους τοῦ 4ου αἰῶνος π.Χ. [1].

Ὅλα τὰ ἔργα ἐκεῖνα συγκεντρώνουν τὰ νέα μορφικά, χαρακτηριστικά, ὅπως τὰ διετύπωσεν ὁ HORN, ἤτοι: τὸν νέον ρεαλισμὸν καὶ τὴν σταθερότητα τῆς μορφῆς, τὴν ἁπλῆν κυβικότητα ἐκφραζομένην ἀφ᾽ ἑνὸς μὲ τὴν συγκέντρωσιν καὶ τὴν ἀπομόνωσιν τῶν δυνάμεων, ἀφ᾽ ἑτέρου μὲ τὴν πλαστικὴν συγκέντρωσιν μέχρι τοῦ βαθμοῦ τῆς ἀκινήτου ἀπολιθώσεως [2].

Ὀλίγον ἀρχαιοτέρα φαίνεται ἡ δευτέρα, ἡ πλήρως σωθεῖσα γελαστὴ «Ἄρκτος», τῆς ὁποίας ἐπαναλαμβάνομεν ἐδῶ τὴν γνωστὴν ἀπεικόνισιν (εἰκ. 7) [3]. Χωρὶς νὰ θέλωμεν νὰ προκαταλάβωμεν τὴν ὁριστικὴν δημοσίευσιν σημειώνομεν τὴν ἄφθονον, πλατεῖαν πτύχωσιν τοῦ ἀπὸ τῆς χειρὸς πίπτοντος ἱματίου, τὴν παρεμβολὴν μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τοῦ σώματος καθέτου ἐσκιασμένης γραμμῆς, τὴν διὰ τῆς στροφῆς τῆς κεφαλῆς πρὸς τὴν πλευρὰν ταύτην, τὴν πλουσιωτέραν, τόνωσιν τῆς μονοπλεύρου συγκεντρώσεως τοῦ βάρους.

Συντελεστικὸς εἰς τὴν ἔκφρασιν τῆς κινήσεως εἶναι καὶ ὁ τρόπος παραστάσεως τοῦ ἀνέτου σκέλους, εἰς ἀρκετὴν ἀπόστασιν ἀπὸ τοῦ ἄλλου, καθὼς καὶ ἡ ἀπὸ τοῦ γόνατος ἀνερχομένη διαγώνιος. Δὲν θὰ εὕρῃ τις ἐπὶ τῶν ἀττικῶν ἐπιτυμβίων στηλῶν παράλληλον ὁμοίας μορφικῆς πληρότητος μεταξὺ τῶν παραστάσεων κορασίδων, αἵτινες εἶναι ἁπλούστερον ἐνδεδυμέναι [4]. Παρομοίαν παράστασιν τῶν πτυχῶν τοῦ ἱματίου, καθὼς καὶ κινητικότητα τῆς στάσεως συναντῶμεν ἀργότερον εἰς τὰς πρὸ τοῦ «τελευταίου ἀττικοῦ ἐπιτυμβίου ἀναγλύφου», τοῦ μὲ τὴν ἐπιβλητικὴν γυναικείαν μορφήν, μεγάλας ἀττικὰς στήλας, τὰς ἐχούσας σχῆμα ναΐσκου [5].

Ἂν τολμῶμεν νὰ συγκρίνωμεν τὴν μορφὴν τῆς γελαστῆς παιδίσκης πρὸς τὰς σαρκώδεις ἐκείνας τῶν ὡρίμων γυναικῶν γίνεται τοῦτο διότι διὰ τῆς ἑορταστικῆς ἀφθονίας τῶν πτυχῶν τῆς ἔχει δοθῆ πλαστικὴ πληρότης, ὄχι ἄμοιρος καὶ ἐπισημότητος, σχεδὸν ἀπροσαρμόστου μὲ τὴν ἡλικίαν της. Ἐκεῖ, εἰς τὰς πρὸ τοῦ νόμου τοῦ 317 π.Χ. χρονολογουμένας στήλας, ἔχει πιθανῶς τὴν θέσιν της ἡ γελαστὴ παιδίσκη τῆς Βραυρῶνος.

Τὴν διαφορὰν τῶν Ἄρκτων ἀπὸ ἔργα ἀντιπροσωπευτικὰ τῶν μέσων τοῦ τρίτου αἰῶνος π.Χ. σπουδάζομεν εἰς τὸ χαριέστατον ἀγαλμάτιον τῆς Βουδαπέστης, εἰς τὸ

1 Ἀκέφαλον ἀγαλμάτιον Ἄρκτου: Ἔργον 1959, σ. 36 Δημοσθένης: HEKLER, Portr., πίν. 56. SCHUCHHARDT, Gr. K., 382, εἰκ. 350. BUSCHOR, Bildnisstufen, 177 ἑξ. LAURENZI, Ritr., ἀρ. 61 πίν. 22 καὶ 48. Περὶ τοῦ κροκωτοῦ ἐνδύματος τῶν Ἄρκτων βλ. DEUBNER, AF, 207. Παιδίσκη τοῦ Palazzo Grazioli: BR.-BR, πίν. 540. BIEBER, Hell. Pl., εἰκ. 544 καὶ σ. 138. Νικησὼ Πριήνης: SCHUCHHARDT, Gr. Kunst., εἰκ. 353 καὶ σ. 387. LIPPOLD, Gr. Pl., πίν. 121, 2. ALSCHER, Gr. Pl. IV, πίν. 4.

2 Hellenist. Gewandst., 98.

3 Ἔργον 1959, 36, εἰκ. 38.

4 Ἀττικαὶ στῆλαι: CONZE, πίν. 154-157, 161-163, 167, 169, 176. DIEPOLDER, AGr., πίν. 37, 52, 1. COLLIGNON, Stat. funér., σ. 192, εἰκ. 118.

5 CONZE, 1087, πίν. 22. DIEPOLDER, ἔ. ἀ., πίν. 43 καὶ 47. JOHANSEN, At. Grave-rel. 30, εἰκ. 14. Τὸ «τελευταῖον ἀττικὸν ἐπιτύμβιον ἀνάγλυφον»: BUSCHOR, Plastik ², σ. 93.

ὁποῖον ἔχει ἀφιερώσει ὁ GERHARD KRAHMER μίαν ἐκ τῶν ἐξαιρέτων ἐκείνων ἀλησμονήτων μελετῶν του, αἵτινες ἀπετέλεσαν σταθμὸν εἰς τὴν διευκρίνησιν τῶν μορφικῶν φάσεων τῆς ἑλληνιστικῆς τέχνης [1].

Εἰκ. 7. Ἀγαλμάτιον Ἄρκτου ἐκ Βραυρῶνος (Ἐθνικὸν Ἀρχαιολογικὸν Μουσεῖον).

Συγκρινομένη μὲ τὴν κεφαλὴν τοῦ ἀγαλματίου τούτου, ὅπου ἡ φωσφορίζουσα

1 Archäol. Ertesito 41, 1. HORN, Gewandst., 46. KLEINER, Tanagrafiguren, 169. LIPPOLD, Gr. Pl., 349 καὶ πίν. 121, 1. Ἀπεικόνισις τῆς κεφαλῆς τοῦ ἀγαλματίου τῆς Βουδαπέστης: RM 53, 1938, πίν. 13 σ. 78 (HORN) καὶ ALSCHER, Gr. Pl. IV, πίν. 3 d/e (πίν. 3 a-c τὸ ὅλον).

ἐναλλαγὴ διαλύει τὴν πλαστικὴν σύστασιν τῆς ἐπιδερμίδος, κρατεῖ εἰσέτι ἡ κεφαλὴ τῆς τυφλῆς κορασίδος διάχυτον τὴν ἠρέμησιν ἐφ᾿ ὅλου τοῦ προσώπου καὶ ὁμαλὴν τὴν διάπλασιν τῆς ἐπιφανείας. Εἶναι φανερὸν ἐξ ἄλλου ὅτι οὔτε παρὰ τὴν γελαστὴν παιδίσκην ἔχει θέσιν, κυρίως ἕνεκα τοῦ διαφορετικοῦ ψυχολογικοῦ περιεχομένου.

Ἀπὸ τὴν τέχνην τοῦ 4ου αἰῶνος τὴν ἀποχωρίζει «τὸ βάθος μιᾶς νέας ἀνθρωπίνης εἰκόνος», τὸ ὅτι δὲν εἶναι πλέον «φορεὺς ὑπερπροσωπικοῦ κόσμου καὶ τῆς ἀποστολῆς του» [1], ἀλλὰ εἰδικὴ περίπτωσις ἀτομικῆς μοίρας.

Μεταβατικὴ ἀπὸ τὴν κυριαρχημένην, τὴν ἀμετάβλητον εἰσέτι μορφὴν τοῦ 4ου αἰῶνος εἰς τὴν νευρικὴν εὐαισθησίαν κεφαλῶν τοῦ τύπου Μενάνδρου, ἔχει ἡ μικρὰ τυφλὴ τὴν θέσιν της παρὰ τὴν καμπὴν τοῦ αἰῶνος, εἰς τοὺς περὶ τὸ 300 π.Χ. χρόνους.

Εἰς τὰ ἀνωτέρω μνημονευθέντα ἀγαλμάτια κορασίδων ἀξίζει νὰ προστεθοῦν καὶ ὀλίγα παρόμοια, τὰ ὁποῖα ἀνέσυρε τελευταίως ἐκ τῆς λησμοσύνης ἡ MARGARET BIEBER. Παλαιὰ εὑρήματα ἐκ τοῦ ἱεροῦ τῆς Εἰλειθυίας εἰς τὸν Ἰλισὸν ἀποκτοῦν τώρα νέαν ἐπικαιρότητα. Διότι ἀποτελοῦν μετὰ τῶν ἐκ Βραυρῶνος, ἂν ἐξαιρέσωμεν τὰ σποραδικὰ ἐκ τῶν Ἀσκληπιείων, δεύτερον σύνολον παιδικῶν ἀγαλματίων τῶν ἀρχῶν τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς [2].

Δὲν εἶναι δυστυχῶς γνωσταὶ αἱ συνθῆκαι τῆς εὑρέσεώς των. Οὔτε ὁ πρῶτος ἀσχοληθεὶς μὲ αὐτὰ Furtwängler, οὔτε ὁ Sybel ἀναφέρουν τι σχετικῶς, οὔτε καὶ τὸ εὑρετήριον τῶν γλυπτῶν τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου, τὸ ὁποῖον, χάρις εἰς τὴν μόνιμον φροντίδα τοῦ μακαρίτου Παναγιώτου Καστριώτη, ἦτο πάντοτε ἐνημερωμένον, δίδονται περισσότεραι πληροφορίαι.

Ἐπειδὴ δὲν εἰκονίζονται συνήθως ὅλα μαζύ, δίδομεν ἐδῶ νέας φωτογραφικὰς ἀπεικονίσεις των (εἰκ. 8 καὶ πίν. 20-21[3]).

Προτρέχων τῆς ἐποχῆς του εἶχε τονίσει ὁ FURTWÄNGLER τὸν θρησκευτικὸν χαρακτῆρα τῶν ἀγαλματίων τῆς Ἄγρας, στηριχθεὶς κυρίως εἰς τὴν μετ᾿ αὐτῶν εὑρεθεῖσαν ἐπιγραφήν, ἥτις βεβαιοῖ ὅτι ἦσαν ἀφιερωμένα εἰς τὰς Εἰλειθυίας. Ἀργότερον ὁ ΣΒΟΡΩΝΟΣ ἐξέθεσε πλατύτερον διατὶ ἦσαν ἀναθήματα εἰς τὰ ἱερά, στερούμενα ρωπογραφικοῦ χαρακτῆρος [4].

Εἰς τὴν ὑπὸ τοῦ Σβορώνου συγκεντρωθεῖσαν βιβλιογραφίαν ἂς προστεθῇ καὶ ἡ ὑπὸ τοῦ BULLE ἀπεικόνισις τῆς πληρέστερον τῶν ἄλλων σωθείσης κορασίδος (πίν. 20) [5].

Ἡ μικρὰ αὕτη τῆς Ἄγρας, ἡλικίας, κατὰ τὸν Bulle, μέχρις ἑνὸς καὶ ἡμίσεος ἔτους, ἔχει πρόσωπον καὶ κόμμωσιν τόσον συγγενῆ μὲ μίαν ἐκ τῶν κεφαλῶν τῶν Ἄρκτων, ὥστε θὰ ἔκλινέ τις νὰ πιστεύσῃ ὅτι προέρχονται ἐκ τοῦ αὐτοῦ ἐργαστηρίου. Δὲν λείπει οὔτε ὁ ὑπεράνω τοῦ ὑψηλοῦ μετώπου πλοχμός. Αἱ διασταυρούμεναι ταινίαι αἱ συγκρα-

1 BUSCHOR, Bildnisstufen, 11-12.

2 BIEBER, Hellenist. Pl., εἰκ. 542 καὶ σ. 137. Βλ. κατωτέρω σημ. 4.

3 Φιλοτεχνηθείσας ὑπὸ τῶν Κων. Ν. Τομπάζη καὶ Σπ. Μελετζῆ. Ἀρ. εὑρ. 693-96. SYBEL ἀρ. 591-94. AM 3, 1878, 197 (FURTWÄNGLER). BAUR, Eileithyia, 1902, 14. ÖJh 4, 1901, 209 ἑξ. (HADACZEK). COLLIGNON, Stat. funér., 193, εἰκ. 119-120.

4 ΑΕ 1917, 78, πίν. 1-2. ΣΒΟΡΩΝΟΥ, Ἐθν. Μουσεῖον, σ. 315. Sudheidkundige Mededelingen 40, 1959, 28 (G. W. SALOMONSON).

5 Schöner Mensch [3], σ. 137, 187, εἰκ. 1. COLLIGNON, Stat. funér., σ. 194, εἰκ. 121. Ἐδῶ κατὰ φωτογραφίαν Σπ. Μελετζῆ.

τοῦσαι τὸν ὑψηλὰ ἐζωσμένον χιτῶνα συνδέονται ἐπὶ τοῦ στήθους δι' ἐγκολπίου γνωστοῦ καὶ ἐξ ἐπιτυμβίων στηλῶν μὲ παραστάσεις κορασίδων [1].

Τὸ δεύτερον ἀγαλμάτιον τοῦ καθημένου μικροτέρου παιδίου, σχεδὸν βρέφους,

Εἰκ. 8. Ἀγαλμάτιον παιδίου ἐκ τοῦ Ἰλισοῦ (Ἐθνικὸν Ἀρχαιολογικὸν Μουσεῖον).

ἔχει τὸν γνωστὸν τύπον τοῦ τείνοντος τὴν χεῖρα ἵνα λάβῃ τὸ ὑπὸ τῆς μητρός του προτεινόμενον ἄθυρμα ἢ σταφυλὴν (εἰκ. 8) [2].

Ἐκ τῶν δύο ἄλλων ἀκεφάλων ἀγαλματίων κορασίδων τῆς Ἄγρας τὸ ἓν εἶναι ἔργον καλοῦ γλύπτου τῆς ἐποχῆς (πίν. 21) [3]. Ἡ μικρὰ φέρει ὑψηλὰ ἐζωσμένον χιτῶνα

1 DIEPOLDER, AGr., πίν. 37, 52.

2 Κατὰ φωτογραφίαν Σπ. Μελετζῆ. Δὲν ἔχει τονισθῆ, ὅσον γνωρίζω, ὅτι ὅμοιον θέμα παρεστάθη ὡς ὀλόγλυφον ἐπιτύμβιον σῆμα ἐπὶ λευκῆς ληκύθου τοῦ ζωγράφου τοῦ Sabouroff (RIEZLER, W.L., πίν. 22. PFUHL, MuZ, 533. BEAZLEY, ARV, 561, 93). Τὸ ὅτι ἤδη ἀπὸ τοῦ 450-440 εἰκονίζεται εἰς μνημεῖον τῆς ζωγραφικῆς τοιοῦτον ἔργον εἶναι μία εἰσέτι ἔνδειξις ὅτι συχνὰ εἰς τὴν δημιουργίαν τῶν νεκρικῶν θεμάτων προτρέχει ἡ ζωγραφική (πρβ. AM 71, 1956, 127 ἑξ.).

3 BIEBER, ἔ.ἀ. εἰκ. 542γ. ΑΕ 1917, πίν. 1. ΣΒΟΡΩΝΟΥ, Ἐθν. Μουσ., σ. 211 ἑξ. Πρβ. ἀνωτέρω σημ. 4 σ. 77.

μὲ μακρὺ διπλοΐδιον, φανερὸν ἰδίως εἰς τὴν ὀπισθίαν ὄψιν. Τὸ ἀνασηκώνει ἐμπρὸς καὶ μὲ τὰς δύο χεῖρας διὰ νὰ περιλάβῃ ἐντὸς τῆς κοιλότητος περιστεράν, ἥτις κάθηται ἥρεμος, ἀναπαυομένη ἐπὶ τῆς οὕτω δημιουργουμένης θαλπωρῆς.

Τὸ θέμα τῆς παιδίσκης ἥτις κρατεῖ πτηνὸν εἶναι γνώριμον ἐκ τῶν ἀττικῶν ἐπιτυμβίων στηλῶν τοῦ 4ου αἰῶνος, ἄρα παλαιότερον τοῦ 317 π.Χ. Ἁπλῆ σύγκρισις μὲ ταύτας ἀρκεῖ ἐν τούτοις ἵνα ὑποστηρίξῃ τὴν πολυπλοκωτέραν σύνταξιν τοῦ ἐνδύματος τῆς κόρης τῆς Ἄγρας [1].

Τὸ γεγονὸς μόνον ὅτι ὁ γλύπτης, ἀντὶ νὰ παραστήσῃ, ὡς τόσοι ἄλλοι, ἁπλοῦν χιτῶνα, ἐπρόσθεσεν ἐπ' αὐτοῦ καὶ τὸ διπλοΐδιον, προδίδει τὴν ἐπιθυμίαν του πρὸς παράστασιν συνθετωτέρας πτυχολογίας. Οὔτε ἐπὶ τῆς ἀναγκαστικῶς ἁπλουστέρας ὀπισθίας ὄψεως πίπτει τὸ διπλοΐδιον τοῦτο ὁμαλῶς. Ἐδῶ γίνεται ἡ ἐκκίνησις τῶν λοξῶν γραμμῶν αἵτινες θὰ συγκεντρωθοῦν μὲ πλαστικωτέραν ἀνάπτυξιν εἰς τὴν ἀριστερὰν χεῖρα, ἐκ τῆς ὁποίας ἡ διαγώνιος ἡ χωρίζουσα τὸ ἄνω ἀπὸ τοῦ κάτω σώματος θὰ διακόψῃ τὴν κάθετον φορὰν τοῦ ἐνδύματος, ἵνα σβύσῃ βαθμηδὸν ἐπὶ τῆς πλαγίας καὶ τῆς ὀπισθίας ὄψεως. Ὡσὰν νὰ μὴ ἔφθανεν ἡ ὑπὸ τὴν χεῖρα φωτοσκίασις προσετέθη καὶ ἡ ἄλλη διὰ τοῦ κάτωθεν τῆς ὀσφύος καὶ πρὸς τὰ ἐμπρὸς ἐκτεινομένου κόλπου.

Ἀντίθετος πρὸς τὸν διπλασιασμὸν τοῦτον τῆς ἀμφιέσεως εἶναι ἡ ἁπλῆ στάσις μὲ τὸ ἐλαφρῶς μόνον συρόμενον ὄπισθεν ἄνετον σκέλος. Ἀρκεῖ νὰ συγκρίνῃ τις προχείρως τὸ ἀγαλμάτιον τοῦτο μὲ τὴν γελαστὴν κορασίδα τῆς εἰκ. 7 διὰ νὰ ἀντιληφθῇ τὴν φανερὰν ἐπιστροφὴν εἰς τὴν κυβικότητα καὶ τὴν παρ' ὅλας τὰς δημιουργουμένας φωτοσκιάσεις ἑνότητα τοῦ ἀγάλματος τῆς ἄλλης μικρᾶς. Τὴν ποιότητα τῆς ἐργασίας μαρτυρεῖ καὶ ἡ προσπάθεια ὅπως ἀποδοθῇ τὸ εἶδος, ἡ ὑγρὰ ὄψις τοῦ ὑφάσματος.

Ἀσυνήθης διὰ τὴν ἐποχήν, ὄχι ὅμως ἄνευ παραλλήλου, εἶναι καὶ ἡ ἄφθονος χρῆσις τρυπάνου πρὸς δήλωσιν τῶν λοξῶν πτυχῶν τοῦ στήθους, τῶν παρ' αὐτὰς μικροτέρων, καθὼς καὶ τῶν καθέτων αἵτινες καλύπτουν τὸ κάτω σῶμα, χωρὶς καὶ νὰ τὸ ἀναδεικνύουν. Δὲν συντρέχει διὰ τοῦτο λόγος ὅπως μὴ τὸ θεωρήσωμεν πρωτότυπον ἔργον τῶν ἑλληνικῶν χρόνων.

Ἡ κεφαλὴ θὰ εἶχε πιθανῶς ἐλαφρὰν κλίσιν πρὸς τὴν πλευρὰν τοῦ ἀνέτου σκέλους, ἂν κρίνωμεν ἀπὸ τὴν ὑποχώρησιν εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο τοῦ ὤμου καὶ τοῦ δεξιοῦ βραχίονος, ἐλαφρῶς καὶ τοῦ στήθους, τὸ ὁποῖον ἀντιθέτως προβάλλεται, ὅπως καὶ ὁ ὑπὲρ αὐτὸ ὦμος ἐκ τῆς ἀριστερᾶς πλευρᾶς. Μὴ θέλων ὁ δημιουργὸς τῆς μορφῆς νὰ τὴν ἀναπτύξῃ περισσότερον εἰς βάθος ἐξήντλησεν ὅλην τὴν δεξιοτεχνίαν του εἰς τὴν παράστασιν τοῦ ἐνδύματος, τὸ ὁποῖον ἀναπνέει, κινεῖται προβαλλόμενον, ἐνῷ τὸ σῶμα μένει σταθερόν.

Σχεδὸν ὅλα τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ ἔργου τὰ συναντῶμεν εἰς γνωστὸν γυναικεῖον ἄγαλμα, τὸ ὁποῖον ἀποτελεῖ σταθμὸν διὰ τὴν τέχνην τῆς ἐποχῆς του: τὴν ἀνωτέρω μνημονευθεῖσαν Νικησὼ τῆς Πριήνης [2]. Ἐνῷ ἔχει τὴν ἰδίαν ἀκίνητον στάσιν, ἄνευ ἰδιαιτέρου τονισμοῦ τῆς ἀντικινήσεως, ὅπως καὶ ἡ μικρὰ τῆς Ἄγρας, παρουσιάζει ἐν

1 Βλ. σημ. 4 σ. 75.

2 Βλ. σημ. 1 σ. 75.

τούτοις ἐπὶ τοῦ καλύπτοντος τὸν χιτῶνα ἱματίου ἐπαλλήλους διαγωνίους, αἵτινες διακόπτουν τὰς κυματιζούσας γραμμὰς τοῦ ὑφάσματος.

Ὑποχρεούμεθα οὕτω νὰ χρονολογήσωμεν τὴν μικρὰν τῆς Ἄγρας παρὰ τὴν Νικησώ, ἴσως ὀλίγον μόνον παλαιότερον, εἰς τὴν πρώτην δεκαετίαν τοῦ 3ου αἰῶνος, εἰς τὰ ἔτη κατὰ τὰ ὁποῖα ὁ κυριαρχῶν «ἁπλοῦς ρυθμὸς» διασταυρώνεται μὲ ἀναζωπύρησιν τῆς κληροδοτηθείσης ὑπὸ τῆς τέχνης τοῦ 4ου αἰῶνος ἀνάγκης πρὸς ἔξαρσιν τῆς πτυχολογίας ἀνεξαρτήτως τοῦ σώματος, χωρὶς νὰ θίγηται ἡ κυβικὴ συγκρότησίς του [1].

Στηριζόμενοι ἐπὶ τῶν δύο ἀκεφάλων ἀγαλματίων τῆς Ἄγρας, ἐπὶ τῶν πλήρως σωζομένων τῆς Βραυρῶνος, καθὼς καὶ ἐπὶ τῶν ἄλλων ὁμοίου τύπου, ἰδίως τῶν δύο ἁπλουστέρων εἰς τὸ Palazzo Grazioli καὶ εἰς τὴν Γλυπτοθήκην τοῦ Μονάχου, δυνάμεθα νὰ φαντασθῶμεν παρομοίαν τὴν ἐμφάνισιν καὶ τοῦ ἀγάλματος τῆς τυφλῆς Ἄρκτου [2]. Ἐνδεδυμένη μὲ μακρὸν χιτῶνα θὰ ἐκράτει πτηνόν, ἡ συντροφία τοῦ ὁποίου θὰ εἶχε βαθύτερον νόημα παρὰ τὰ εἰς τὰς χεῖρας τῶν ὑγιῶν κορασίδων, διότι ὁ σύνδεσμος θὰ ἦτο ψυχικώτερος, ἐσωτερικὸς καὶ σιωπηλός.

Τὸ περισσότερον ἐνδιαφέρον εἶναι ὅτι κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην Ἀθηναῖος γλύπτης παρέστησε τοὺς τυφλοὺς ὀφθαλμοὺς μὲ τὸν ἴδιον τρόπον τὸν ὁποῖον συναντῶμεν πολὺ ἀργότερον εἰς τὴν κεφαλὴν τοῦ ἑλληνιστικοῦ Ὁμήρου. Τὴν χρονολόγησιν τοῦ τύπου τούτου εἰς τὸν 1ον αἰῶνα π.Χ. τὴν προσδιώρισεν ἡ ἀπόδοσίς του εἰς τὸ ἐργαστήριον τῆς Ρόδου καὶ ἡ καταφανὴς ὁμοιότης του μὲ τὸν Λαοκόωντα [3].

Μεταξὺ τῆς Ἄρκτου καὶ τοῦ ὑστεροελληνιστικοῦ Ὁμήρου μένει ἀσυμπλήρωτον κενὸν καὶ οὕτω δὲν γνωρίζομεν πῶς παρέστησεν ἐπὶ τρεῖς ὁλοκλήρους αἰῶνας ἡ τέχνη τὴν εἰκόνα τοῦ τυφλοῦ ποιητοῦ. Πιθανὸν εἶναι ὅτι ἤδη ἀπὸ τοῦ 5ου αἰῶνος π.Χ. οἱ ζωγράφοι, ἂν ὄχι ὁ Πολύγνωτος, τοὐλάχιστον οἱ διάδοχοί του εἶχον εὕρει ὑποβλητικὸν τρόπον παραστάσεως τοῦ κενοῦ ὀφθαλμοῦ. Ἀφοῦ δὲ ἡ κεφαλὴ τῆς Ἄρκτου βεβαιοῖ ὅτι ἀργότερον οἱ γλύπται εἶχον προχωρήσει πέραν τῆς συμβατικῆς δηλώσεως τῶν κλειστῶν ὀφθαλμῶν πρὸς ἐπιστημονικωτέραν ἀπόδοσιν τῆς παθήσεως προβάλλει ἡ ὑποψία μήπως ὁ ἑλληνιστικὸς δημιουργὸς τῆς προτομῆς τοῦ Ὁμήρου ἠκολούθησεν ὡς πρὸς τοῦτο παλαιότερον πρότυπον. Πότε ὅμως δυνάμεθα νὰ τὸ χρονολογήσωμεν;

Κινούμενος ὑπὸ τῆς πεποιθήσεως ὅτι δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ λείπῃ ἀπὸ τὰς βιβλιοθήκας τῶν Διαδόχων ὁ ἀνδριὰς τοῦ Ὁμήρου εἶχεν ὑποθέσει ὁ Furtwängler ὅτι εἰς μίαν τούτων θὰ ἦτο στημένος ὁ τυφλὸς ἀοιδός, τοῦ ὁποίου μόνον ἡ κεφαλὴ ἐσώθη εἰς τόσας παραλλαγάς [4].

Εἰς ἀνάλογον συμπέρασμα ἔφθασε καὶ ὁ Fr. Poulsen: τὸ ἀρχέτυπον τῆς γνω-

1 Περὶ τοῦ ἁπλοῦ ρυθμοῦ τοῦ 3ου αἰῶνος: Horn, ἔ.ἀ. 3 ἑξ. Schuchhardt, Gr. Kunst., 382 ἑξ. Schefold, Bildn., 37 ἑξ. Buschor, Pl., 99 ἑξ.

2 Grazioli: Ἀνωτέρω σ. 75 σημ. 1. Μονάχου: Lawrence, Late Gr. Sc., πίν. 21 καὶ σ. 17.

3 Τὰ ἱστορικὰ δεδομένα, τὰ ὁποῖα μὲ πολλὴν ἐπιμέλειαν συνεκέντρωσεν ἡ Gis. Richter (Three cr. per., 66 ἑξ. Πρβ. καὶ Latomus XX, 40), ἵνα ὑποστηρίξῃ παλαιοτέραν χρονολόγησιν τοῦ πρωτοτύπου τοῦ Λαοκόωντος, δὲν εἶναι εὔκολον νὰ ἐξουδετερώσουν τὴν τοποθέτησιν τοῦ συμπλέγματος εἰς τὰ μέσα τοῦ 1ου αἰῶνος, τὴν ὑποστηριχθεῖσαν μὲ μορφολογικὰ κριτήρια ὑπὸ τοῦ G. Krahmer (Nachr. Gött. 1927, 1 ἑξ.). Ἐναντίον τῆς χρονολογήσεως εἰς τὸν 2ον αἰῶνα τελευταῖον ὁ Hafner, Späthellenist. Bildnisplastik, 65. Τὴν τελευταίαν ἄποψιν ὑποστηρίζουν ὁ περιορισμὸς τοῦ συμπλέγματος εἰς μίαν κυρίαν ὄψιν, ἡ συνοδεύουσα τὰ ἔργα τοῦ 1ου αἰῶνος ἔλλειψις πηγαίου πάθους καὶ ἡ ὄχι ἄμοιρος κενότητος δεξιοτεχνία τοῦ ἔργου.

4 Furtwängler - Urlichs, Denkm., 166.

Κεφαλὴ Ἄρκτου ἐκ Βραυρῶνος (Ἐθνικὸν Ἀρχαιολογικὸν Μουσεῖον).

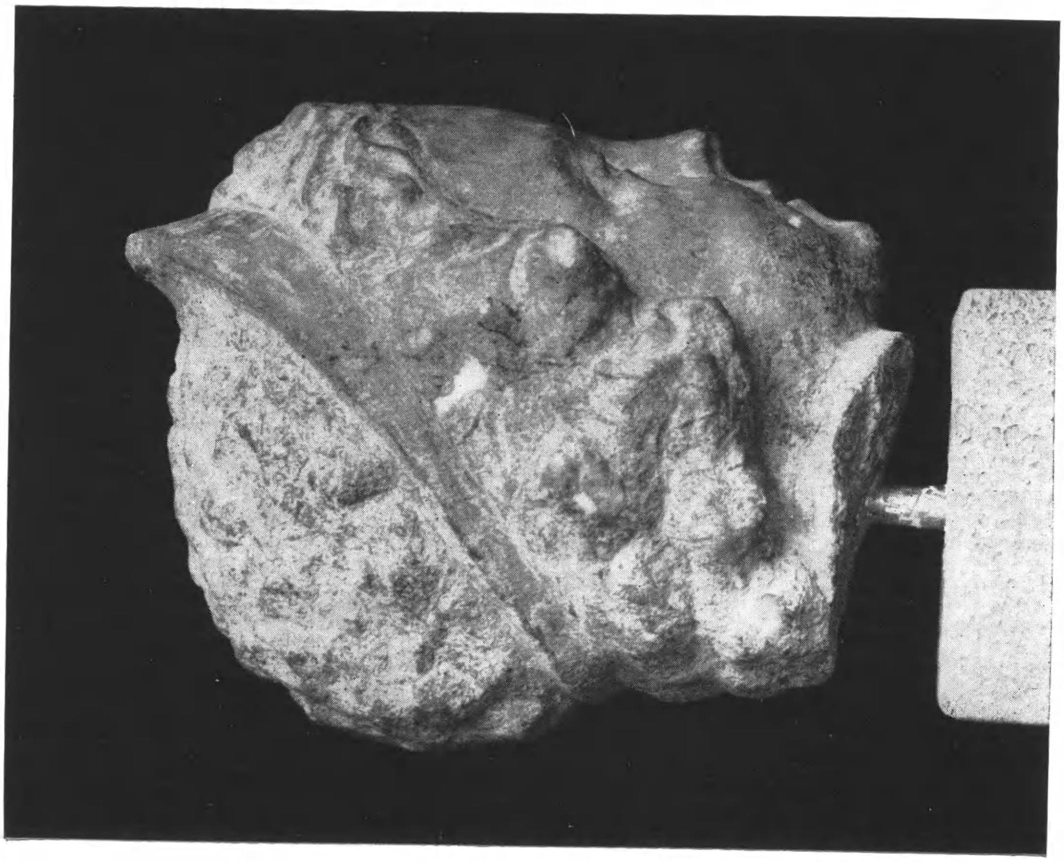

Κεφαλῆς Ἄρκτου ἐκ Βραυρῶνος πλάγιαι ὄψεις.

Ἄγαλμα παιδίου ἐκ τοῦ Ἰλισοῦ (Ἐθνικὸν Ἀρχαιολογικὸν Μουσεῖον).

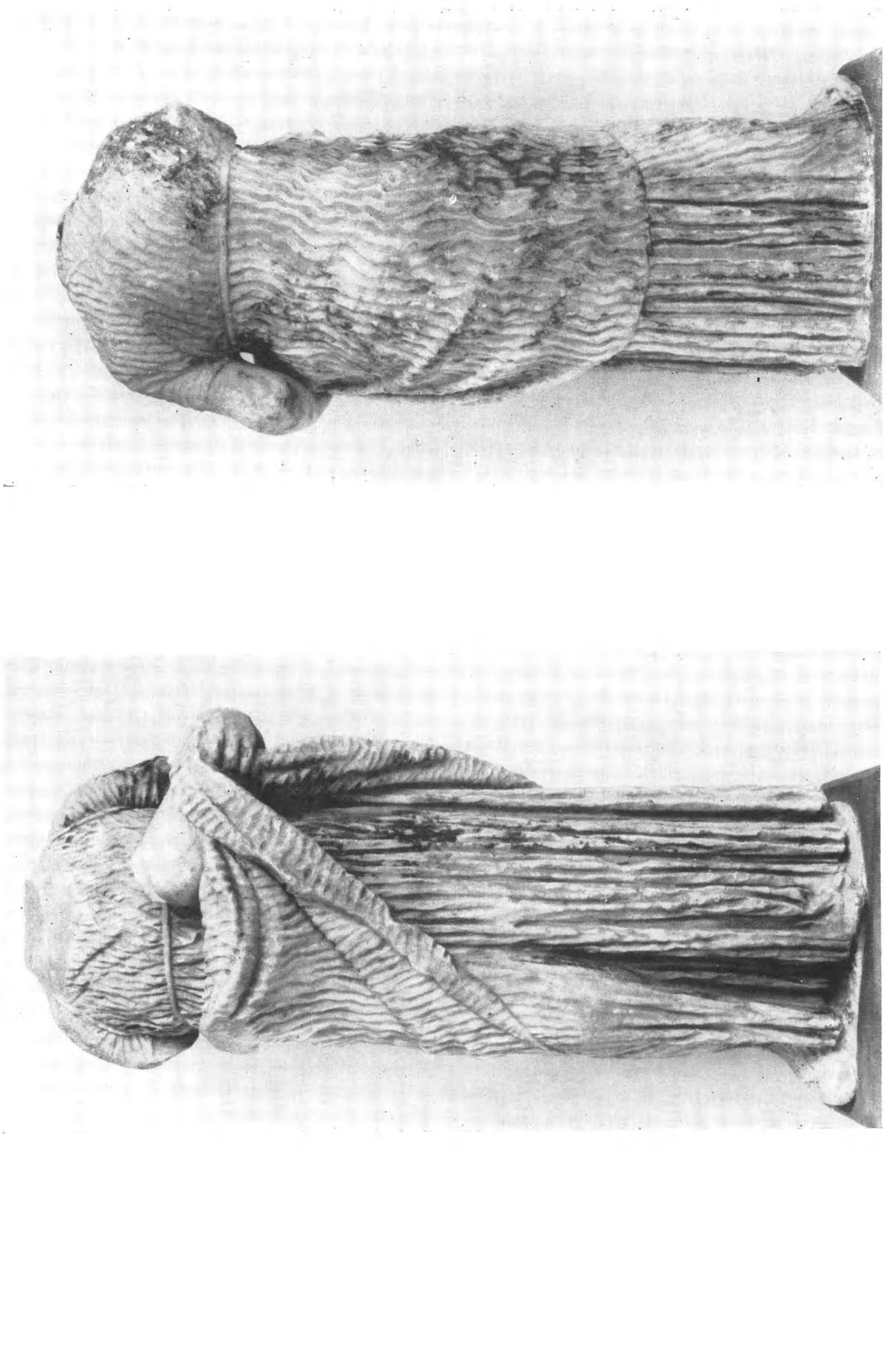

Ἄγαλμα κορασίδος ἐκ τοῦ Ἰλισοῦ (Ἐθνικὸν Ἀρχαιολογικὸν Μουσεῖον).

στῆς ὑστεροελληνιστικῆς κεφαλῆς τοῦ Ὁμήρου δὲν ἦτο ἡ μετάπλασις παλαιοτέρου ἔργου, τοῦ καθιστοῦ ἀγάλματος τὸ ὁποῖον ἔστησεν ὁ Πτολεμαῖος Φιλοπάτωρ εἰς ναὸν τῆς Ἀλεξανδρείας, ἀφιερωθέντα ὑπ᾽ αὐτοῦ κατὰ τὸ τελευταῖον τέταρτον τοῦ 3ου π.Χ. αἰῶνος [1].

Δὲν θὰ ἀποτολμήσωμεν ἐδῶ κρίσεις περὶ τοῦ κατὰ τὴν ἑλληνιστικὴν ἐποχὴν δημιουργηθέντος νέου τύπου τοῦ Ὁμήρου, ἀφοῦ τὴν λαμπρὰν συγκέντρωσιν τῶν ὑπαρχόντων ἀντιγράφων ὑπὸ τῶν ἀδελφῶν Boehringer δὲν ἐπεστέγασεν εἰσέτι ὁ συστηματικὸς ἔλεγχος καὶ ἡ τεχνοκριτικὴ ἐπεξεργασία τοῦ ὑλικοῦ.

Εἶναι ἐν τούτοις δύσκολον νὰ ἀντιπαρέλθῃ τις τὸ πρῶτον ἐρώτημα: Ἀνάγονται πράγματι ὅλα τὰ γνωστὰ ἀντίγραφα τοῦ ἑλληνιστικοῦ Ὁμήρου εἰς τὸ ἴδιον Ρόδιον ἀρχέτυπον; Καὶ εἶναι ὀρθὸν νὰ ἑρμηνευθοῦν αἱ σημαντικαὶ διαφοραὶ ὡς ἀπόρροια τῆς ἰδιοτροπίας τῶν ἀντιγραφέων, ἢ μήπως διακρίνεται ἐπ᾽ αὐτῶν ἡ ἐπίδρασις παλαιοτέρου Ὁμήρου τῆς μεσοελληνιστικῆς ἐποχῆς;

Εἰς ἀνάλογον διχοτόμησιν ἔφθασεν ὁ Β. SCHWEITZER ἀναλύων τὸν Ὅμηρον τοῦ 5ου αἰῶνος, τοῦ «τύπου Ἐπιμενίδου». Κατέληξεν εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι αἱ διαφοραὶ μεταξὺ τῶν ἀντιγράφων δὲν ὀφείλονται εἰς ἰδιοτροπίας τῶν τεχνιτῶν, ἀλλ᾽ ὅτι ὑπῆρχον δύο ἀρχέτυπα, ὄχι ἄσχετα ἀναμεταξύ των, τὰ ὁποῖα χρονολογεῖ ὅμως πολὺ χαμηλά, εἰς τὸ πρῶτον ἥμισυ τοῦ 4ου αἰῶνος π.Χ., ἐνῶ θεωρεῖται γενικῶς ὅτι ἀρχέτυπον ἦτο τὸ ἀνάθημα εἰς Ὀλυμπίαν τοῦ Μικύθου, ἔργον Διονυσίου τοῦ Ἀργείου (περὶ τὸ 460 π.Χ.) [2].

Δὲν ἔχομεν ἐπιχειρήματα ὅπως ὑποστηρίξωμεν τὸ αὐτὸ καὶ διὰ τὴν προέλευσιν τῶν ἀντιγράφων τοῦ ἑλληνιστικοῦ Ὁμήρου, εἶναι πάντως ἀνεξήγητον πῶς δὲν ἐσώθησαν ἀπηχήσεις τῶν ἀγαλμάτων τοῦ τυφλοῦ ποιητοῦ, τὰ ὁποῖα εἶχον στηθῆ ἐντὸς βιβλιοθηκῶν τῆς Μ. Ἀσίας καὶ ὄχι μόνον τούτων. Ὀφείλομεν καὶ διὰ τὰς Ἀθήνας νὰ παραδεχθῶμεν εἰκόνα τοῦ Ὁμήρου ἤδη ἀπὸ τοῦ 4ου αἰῶνος, ἀφοῦ ὑπῆρχεν εἰς τὴν Ἱερὰν ὁδὸν ἀνάθημα μὲ ὁμάδα ποιητῶν ἔχουσαν κέντρον τὸν Ὅμηρον [3].

Ἄν, ὅπως εἶναι πιθανόν, παρίστατο ὁ ποιητὴς ὄχι μὲ κλειστούς, ἀλλὰ μὲ κενοὺς τοὺς ὀφθαλμούς, τοῦτο θὰ εἶχε καθιερώσει πλέον ὁριστικῶς διὰ τὴν ἀττικὴν τέχνην νέον τύπον. Εἰς τὴν ἀνανέωσιν τῆς εἰκόνος τοῦ ποιητοῦ θὰ συνετέλεσαν πιθανῶς καὶ αἱ ἐπιστημονικώτεραι παρατηρήσεις περὶ τῆς τυφλότητος, αἵτινες θὰ ἀνεπτύσσοντο εἰς συγγράμματα τῆς Ἱπποκρατικῆς σχολῆς.

Διὰ νὰ ἐπανέλθωμεν εἰς τὴν κεφαλὴν τῆς μικρᾶς τυφλῆς, ἔχομεν νὰ ἀπαντήσωμεν εἰς τὸ προκύπτον ἐρώτημα: πῶς καὶ διατὶ ἐξελέγη μεταξὺ ἄλλων ὑγιῶν κορασίδων ἵνα ἀρκτεύσῃ καὶ ἡ κορασὶς αὕτη; Ἆρά γε μόνον χαριστικῶς διότι ἀνῆκεν εἰς ἐξέχουσαν οἰκογένειαν ἢ ἴσως ἀπὸ τὴν ἐλπίδα θεραπείας ὑπὸ τὴν ἄμεσον προστασίαν τῆς θεᾶς [4];

Τὴν ἀπάντησιν δυσκολεύει, τὸ ὅτι ὄχι μόνον οὐδεμία μαρτυρία περὶ ἰαματικῶν ἰδιοτήτων τῆς Βραυρωνίας Ἀρτέμιδος ἐσώθη, ἀλλὰ καὶ ὅτι τὰ ὀλίγα ὅσα ἀναφέρονται εἰς ἰάματα τυφλῶν ἐντὸς τῶν ἀρχαίων ἱερῶν εἶναι μᾶλλον φανταστικά, οὔτε ὑπῆρχον

1 Die Antike 10, 194. BOEHRINGER, Homer, σ. 14. HAFNER, ἔ. ἀ. 65.

2 Studien, zur Entstehung des Porträts, 51 ἑξ.

3 Antike 10, 175 ἑξ. (POULSEN).

4 RE εἰς λ. Ἀρκτεία (WERNICKE), σ. 1171: «Es hatten wohl nur gewisse Geschlechter das Vorrecht» (A. MOMMSEN, Heort., 406). Τοῦ ἰδίου, Feste der Stadt Athen, 453 ἑξ. DEUBNER, AF, 207 ἑξ.

μεταξὺ τῶν ἀρχαίων θεῶν ἢ θεαινῶν προστάται τῶν τυφλῶν, ὅπως ἡ Ἁγία Παρασκευὴ ἢ ἡ Santa Lucia [1]. Εἶναι ἐν τούτοις φυσικὸν ὅτι τὴν ἔνταξιν τῆς τυφλῆς μεταξὺ τῶν ἄλλων, αἵτινες, ἐνδεδυμέναι κροκωτὰ φορέματα, ὑπηρέτουν ἐπὶ ὡρισμένον διάστημα εἰς τὰ ἱερὰ τῆς θεᾶς θὰ τὴν συνώδευε καὶ ἡ ἐλπὶς ὅτι δὲν θὰ ἔμενεν αὕτη ἀδιάφορος διὰ τὴν θεραπείαν της [2].

Παρ᾽ ὅλα τὰ ἀνωτέρω ἐκτεθέντα, ἅτινα δικαιολογοῦν τὴν ὑπόθεσιν περὶ τυφλότητος τῆς Ἄρκτου, ἀνακύπτει ὁ εὔλογος δισταγμὸς μήπως εἶχον δηλωθῆ διὰ χρώματος αἱ κόραι, ὅπως καὶ αἱ ὀφρύες τῶν ὀφθαλμῶν, ὅπως πιθανώτατα θὰ ἐτονίζετο, εἴδομεν, καὶ ἡ κόμη, ἀκόμη καὶ ἡ περισφίγγουσα τὴν κεφαλὴν ταινία. Τότε —εἶναι δυνατὸν νὰ ἀντιτάξῃ τις— θὰ ὑποχρεούμεθα νὰ κατατάξωμεν καὶ τὴν κεφαλὴν τῆς Βραυρῶνος εἰς τὴν χαρίεσσαν ἐκείνην σειρὰν τῶν ἀγαλματιδίων ἢ κεφαλῶν παιδίων μὲ ἡμιανοίκτους τοὺς ὀφθαλμούς, εἴτε ἐκ παιδικῆς ὑπνηλίας, εἴτε ἕνεκα ὑπερβολικῆς στρογγυλότητος τῶν παρειῶν [3].

Ἐκτὸς τῆς σημαντικῆς διαφορᾶς, ὅτι τὰ ἀγαλμάτια ταῦτα παριστοῦν παιδία μικροτέρας ἡλικίας ὑπάρχει καὶ ἄλλη ἀναμφισβήτητος. Διὰ τοῦ καμμύοντος ὀφθαλμοῦ ἐτόνισαν οἱ γλύπται τὴν στιγμιαίαν ἔκφρασιν τοῦ εἰκονιζομένου. Τὰ ἔργα των εἶναι ἐκδήλωσις σφυζούσης ὑγείας καὶ χαρμοσύνου ὑπάρξεως.

Ἡ κεφαλὴ τῆς Ἄρκτου οὔτε ἀνήκει εἰς τὴν κατηγορίαν ταύτην, οὔτε εἶχεν, εἴδομεν, κλίσιν πρὸς τὰ κάτω δικαιολογοῦσαν τὴν σύμπτυξιν τῶν δύο βλεφάρων. Μένει οὕτω ὡς ἀναγκαῖον συμπέρασμα ὅτι οἱ ὀφθαλμοὶ παρεστάθησαν πράγματι χωρὶς βλέμμα, κενοὶ φωτός.

Τὸ κυριώτερον ὅμως στήριγμα εἰς τὴν εἰκασίαν ταύτην τὸ προσφέρει ἡ ἰδιοσυστασία καὶ ἡ ἔκφρασις τοῦ προσώπου, ἡ ἀσθενικότης ἡ δηλουμένη διὰ τῶν ἀσυνήθως αἰσθαντικῶν χαρακτηριστικῶν, τοῦ στόματος, τῆς ρινός, τῆς σιαγόνος. Τέλος ἡ διάχυτος ἀπομόνωσις, ἡ συγκλονιστικὴ διὰ παιδίσκην τόσον μικρᾶς ἡλικίας, τὸ ἀνυπεράσπιστον ἀπέναντι μοίρας ἐξαιρετικῶς σκληρᾶς.

Ἀξίζει εἰσέτι νὰ σημειωθῇ ὅτι μόνη μεταξὺ τῶν ἄλλων ἡ τυφλὴ Ἄρκτος φέρει τόσον ὑψηλὴν στεφάνην. Ἡ ἀσυνήθης ἔξαρσίς της ἐπὶ τῆς τρυφερᾶς κεφαλῆς μαρτυρεῖ τὴν ψυχικὴν ἀνάγκην τοῦ καλλιτέχνου ὅπως τονίσῃ καὶ διὰ τούτου τοῦ μέσου τὴν ἱερότητα τῆς τρυφερᾶς ὑπάρξεως.

Ἐνῷ εἰς τὴν μικρασιατικὴν τέχνην ἐτονίσθη ἐπὶ τῶν παιδικῶν προσώπων τὸ στιγμιαῖον, τὸ εὔθυμον, τὸ ρωπογραφικόν, εἰς τὴν σμίλην Ἀθηναίου γλύπτου ὀφείλει ἡ μικρὰ Ἄρκτος τὴν σπανίας λεπτότητος χάριν, τὴν ἀπόδοσιν τῆς εὐθραύστου κράσεως. Σχεδὸν ἀναμφίβολον δύναται νὰ θεωρηθῇ ὅτι εἰς τὴν πραξιτελικὴν παράδοσιν ἐδιδάχθη νὰ τὰ ἀποδίδῃ καὶ νὰ τὰ ἐξαϋλώνῃ ὁσάκις τὰ συνήντα εἰς τὴν ζωήν.

1 HERZOG, Wunderheilungen von Epidauros, 95 ἑξ. Πρβ. ἰδίως σ. 16, 96, ὅπου δύο παῖδες, ὁ εἷς μετὰ ὄνειρον, θεραπεύονται ὑπὸ κυνῶν τοῦ Ἀσκληπιοῦ.

2 Ὁ MOMMSEN, Heort., 406, ὑπέθεσεν ὅτι αἱ ἐπιλεγόμεναι παρθένοι, αἱ Ἄρκτοι, εἶχον ἡλικίαν 10-15 ἐτῶν, ὑποτιμῶν τὴν ἀκρίβειαν ἀρχαίων μαρτυριῶν (ΣΧΟΛ. ΑΡΙΣΤΟΦ. Λυσιστρ. 645 καὶ ΣΟΥΙΔΑ I, 1, 710 εἰς λ. *Ἄρκτος*). Τὴν εἰκασίαν του καθιστοῦν ἀπίθανον τὰ νέα εὑρήματα τῆς Βραυρῶνος, ὅπου αἱ κορασίδες εἶναι ἀσφαλῶς νεαρώτεραι. Πρβ. ἀντιθέτως DEUBNER, AF, 207: «Mädchen von fünf bis zehn Jahren» Ἡ μικρὰ τυφλὴ δὲν εἶναι μεγαλυτέρα τῶν 7 ἢ 8 ἐτῶν.

3 BIEBER, Hell. Pl., εἰκ. 546 - 7.

Ἡ ἐδῶ εἰκονιζομένη κεφαλὴ δὲν εἶναι ἡ μόνη ὅπου καταφαίνεται ἡ προσήλωσις τοῦ καλλιτέχνου εἰς τὸ ζωντανὸν πρότυπον. Ὅλη ἐκείνη ἡ σειρὰ τῶν Ἄρκτων καὶ τῶν κεφαλῶν τὰς ὁποίας ἐδώρησεν ἡ γῆ τῆς Βραυρῶνος βεβαιοῖ — ἀκριβῶς διότι δὲν τὴν ἀποτελοῦν ἔργα ἐξόχων καλλιτεχνῶν — τὴν γνωστὴν καὶ ἐξ ἄλλων σπουδαιοτέρων ἔργων ἀνάπτυξιν καὶ διάδοσιν τῆς εἰκονιστικῆς ἀνδριαντοποιίας κατὰ τέλη τοῦ 4ου καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ 3ου αἰῶνος π.Χ.

Ἡ κεφαλὴ τῆς τυφλῆς κορασίδος εἶναι ἐν τούτοις εἰσέτι στενῶς συνδεδεμένη μὲ τὴν κλασσικὴν παράδοσιν. Παρ' ὅλα τὰ εἰκονιστικὰ χαρακτηριστικὰ ἔχει ὑπερατομικὴν ὑπόστασιν καὶ κλείει τὴν ἄφωνον θλῖψιν τῶν ἀττικῶν ἐπιτυμβίων στηλῶν.

ΣΕΜΝΗ ΠΑΠΑΣΠΥΡΙΔΗ - ΚΑΡΟΥΖΟΥ

ΤΟ ΕΠΙΤΙΤΛΟΝ ΑΝΑΓΛΥΦΟΝ ΤΗΣ IG II² 49[1]

Οὐδέποτε ἀπεικονίσθη τὸ ἀνάγλυφον τοῦ δημοσιευθέντος ἤδη ἐπιγραφικῶς[2] τιμητικοῦ ψηφίσματος πέντε Ἀβυδηνῶν. Τοῦτο, ἐλλιπὲς μέρη τινά (βλ. κατωτέρω), περιλαμβάνει δύο μορφάς: Ἀθηνᾶν καθημένην δεξιὰ καὶ ἄνδρα ὀρθὸν ἀριστερά. Ἡ θεὰ κάθηται ἐπὶ λιθίνου θρόνου μὲ τοὺς πόδας ἐπὶ χαμηλοῦ ὑποποδίου καὶ πτηνὸν ἐπὶ τοῦ δεξιοῦ μηροῦ στρέφον τὴν κεφαλὴν πρὸς τὰ ὀπίσω, φέρει δὲ μακρὸν χιτῶνα καὶ ἱμάτιον, τὸ ἕτερον ἄκρον τοῦ ὁποίου ἑλίσσεται περὶ τὸν ἀριστερὸν βραχίονα· ἐκεῖθεν φέρεται λοξῶς δεξιὰ ἐπὶ τῆς κοιλίας, ὅπου τὸ ἄνω αὐτοῦ μέρος πτυχοῦται πυκνότερον καταλεῖπον οὕτω ἀκάλυπτον ὅλον τὸ πρόσθιον τοῦ κορμοῦ. Ἡ διὰ τοῦ ἱματίου ἐν μέρει περιβαλλομένη ἀριστερὰ στηρίζεται ἐπὶ τοῦ ἐρεισινώτου, ἁπτομένη οὕτω τῆς ἐπ᾽ αὐτοῦ — καὶ ὅλης τῆς ὀπισθίας πλευρᾶς τοῦ καθίσματος — ἐρειδομένης ἀσπίδος, ἥτις ἀποδίδεται ἐν προοπτικῇ συντμήσει. Καὶ τὸ — κορινθιακὸν ἐδῶ — κράνος ἔχει ἐπίσης ἀποτεθῇ κατὰ γῆς παρὰ τὴν πρὸς τὸν θεατὴν ἀριστερὰν πλευρὰν τοῦ θρόνου. Ἡ δεξιὰ προτείνεται ἐμπρὸς καὶ ἀνυψοῦται εἶτα πρὸς τὰ ἄνω, ὡσεὶ ἀπευθυνομένη πρὸς τὴν ἑτέραν μορφήν.

Ὁ ἀνήρ, ἀριστερά, ἵσταται ὀρθὸς μὲ τὸ ἀνειμένον δεξιὸν σκέλος πρὸς τὰ ὀπίσω. Φορεῖ μόνον ἱμάτιον, ὅπερ φερόμενον ἀπὸ τοῦ ἀριστεροῦ ὤμου ἀφήνει γυμνὸν τὸ δεξιὸν τοῦ κορμοῦ. Ἡ δεξιά, ἀνταποκρινομένη πρὸς τὴν ἀντίστοιχον κίνησιν τῆς ὁμωνύμου χειρὸς τῆς Ἀθηνᾶς, φέρεται καμπτομένη πρὸς τὰ ἐμπρός, ἐνῷ ἡ ἀριστερὰ φέρεται καθειμένη κατὰ μῆκος τοῦ ἱματίου. Ἡ κεφαλὴ τοῦ ἀνδρὸς ἔχει ἀποκρουσθῇ ὁμοῦ μετὰ τοῦ ἄνω μέρους τῆς στήλης περιλαμβάνοντος τὸ ἀνώτατον τῆς κεφαλῆς τῆς Ἀθηνᾶς ὡς καὶ τὸ ἄκρον τῶν δακτύλων τῆς ἀνυψωμένης δεξιᾶς της. Τὸ ἀνάγλυφον ἔχει ὑποστῇ καὶ ἄλλας ζημίας, κυρίως ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας τοῦ πτηνοῦ καὶ τῶν γονάτων τῆς Ἀθηνᾶς, συνεκολλήθη δὲ ἐκ δύο τεμαχίων καταλειπόντων μεταξύ των κενὸν εἰς λωρίδα στενὴν ἐκ τῶν κάτω ἀριστερὰ λοξῶς πρὸς τὰ δεξιὰ ἀνερχομένην, ὅπου τὸ μεταξὺ τῶν δύο τεμαχίων χάσμα εὐρύνεται ἱκανῶς.

Μετὰ τοῦ ἄνω μέρους τοῦ ἀναγλύφου ἐλλείπει καὶ τὸ ἁπλοῦν γεῖσον, ἤτοι ἡ ταινία μετὰ τοῦ κυματίου, ὅπερ πιθανώτατα ἐπέστεφε τοῦτο· ἐπὶ τῆς ταινίας δὲ θὰ ἀνεγράφετο τὸ ὄνομα τοῦ ἄρχοντος[3], διότι ἐπὶ τῆς κάτω ταινίας, τῆς ὑπὲρ τὸ ἐπιγεγραμμένον

1 Εὐχαριστῶ τὸν Ἔφορον τῆς Ἀκροπόλεως κ. Γιάννην Μηλιάδην διὰ τὴν παρασχεθεῖσαν ἄδειαν δημοσιεύσεως τῆς στήλης (ἐκτεθειμένης εἰς τὴν τελευταίαν—δεξιὰ τοῦ προθαλάμου—αἴθουσαν τοῦ Μουσείου τῆς Ἀκροπόλεως).

2 ΜΥΛΩΝΑΣ, BCH 12, 1888, 135, KOEHLER, SB Berl. Akad. 1888, 245, IG II 5, 73 καὶ II² 49. Πρβλ. A. WILHELM, Anz. Wiener Akad. 14.6.1911 σ. 8. Βλ. καὶ S. CASSON, Catalogue of the Acropolis Museum II, Cambridge 1921, ἀρ. 1330.

3 Τὸ ὄνομα τοῦ ἄρχοντος ἐπὶ τῆς ἄνω ταινίας τοῦ ἀναγλύφου: Τεμάχιον συγχρόνου περίπου ἀναγλύφου O. WALTER, Beschreibung der Reliefs im Kleinen Akropolismuseum in Athen, Ἀθῆναι 1932, ἀριθ. 33a (τέλος 5ου αἰ.), Ι. ΣΒΟΡΩΝΟΥ, Τὸ ἐν Ἀθήναις Ἐθνικὸν Μουσεῖον πίν. 226, 3, H. K. SÜSSEROTT, Griechische Plastik des 4. Jahrhunderts vor Christus [Zeitbestimmung], Frankfurt a.M. 1938, πίν. 2, 3 (καὶ M. BINNEBÖSSEL, Studien zu den attischen Urkundenreliefs des 5. und 4. Jahr. v. Christ, 1932, ἀρ. 25) χρονολο-

τμῆμα τῆς στήλης, ἀναγράφεται τὸ ὄνομα τοῦ γραμματέως[1]. Ὁ στίχος οὗτος, λόγῳ τοῦ μήκους του καὶ τῆς ἀνάγκης νὰ περιλάβῃ πλήρη τὴν σχετικὴν ἀναγραφήν, ἔχει χαραχθῇ μὲ μικρότερα γράμματα ἢ ἡ ἀκολουθοῦσα ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας τῆς στήλης ἐπι-

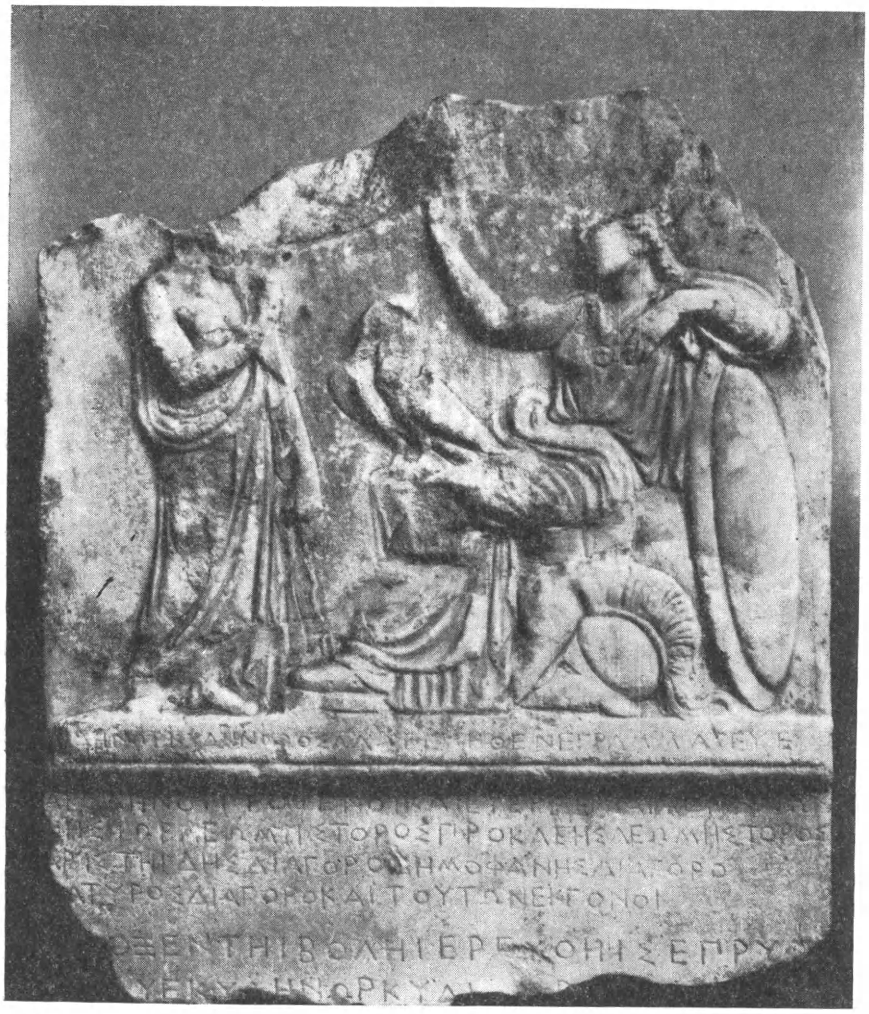

Εἰκ. 1. Ψήφισμα μετ' ἀναγλύφου τοῦ Μουσείου Ἀκροπόλεως (IG II² 49).

γραφή, ἀρχομένη ἀμέσως κάτωθι τοῦ κυματίου. Ταύτης πάλιν τὸ πρῶτον ἐκ τεσσάρων

γούμενον 396/5 ἢ 388/7 π.Χ. Πρβλ. ἀκόμη καὶ τὸ ὑστερώτερον ἐξ Ἀχαρνῶν δημοτικὸν ψήφισμα L. ROBERT, Études Épigraphiques et Philologiques, Paris 1938, 293-6 πίν. 1.

1 Ἡ θέσις ἀρκετὰ συνήθης· τὸ πρῶτον γνωστὸν παράδειγμα, χρονολογούμενον ἀπὸ τοῦ 421/0 π.Χ., εἶναι ἡ IG I² 81 εἰκονιζομένη ἐν AM 19, 1894, 164 πίν. 7, RM 47, 1932, πίν. 8, E. KJELLBERG, Studien zu den attischen Reliefs, Uppsala 1926, πίν. 12, 39, G. LIPPOLD, Griechische Plastik (Handbuch der Archäologie III, 1), πίν. 73, 3. Τέσσαρα ἔτη ὑστερωτέρα ἡ συνθήκη μεταξὺ Ἀθηνῶν καὶ Ἄργους (πρβλ. κατωτ.) IG I² 96, βλ. ÖJh 16, 1915, Beibl. 89 εἰκ. 33, ΣΒΟΡΩΝΟΣ, ἔ.ἀ. πίν. 207, 1· τὸ ἀνάγλυφον μόνον καὶ παρὰ WALTER, ἔ.ἀ. ἀρ. 2· ἡ χρονολογία τοῦ ἀναγλύφου ἐνισχύει τὴν πρωιμωτέραν χρονολόγησιν τοῦ θωρακίου τῆς Νίκης, περὶ ἧς βλ. κατωτέρω σ. 86 σημ. 8.

Ἄλλα παραδείγματα: IG I² 161 (410 - 400 π.Χ.), ΣΒΟΡΩΝΟΣ, ἔ.ἀ. πίν. 37 (ἄνω σειρά, μέσον), IG II² 2 (Addenda σ. 655), A. LAMBRECHTS, Tekst en Uitzicht van de Atheense Proxeniedekreten tot 323. v. C., Brussel 1958, 6 (403/2 π.Χ.), IG II² 90, ΣΒΟΡΩΝΟΣ, ἔ.ἀ. πίν. 208, 3 (ἀρχαὶ 4ου) καὶ IG II² 127, AE 1874 πίν. 67, ΣΒΟΡΩΝΟΣ, ἔ.ἀ. πίν. 215, 4.

στίχων τμῆμα, μὲ τὰ ὀνόματα τῶν τιμωμένων, ἔχει μικρότερα γράμματα ἀπὸ τὸ κείμενον τοῦ ψηφίσματος, τοῦ ὁποίου σῴζονται μόνον ὁ πρῶτος στίχος μετά τινων ἐλλείψεων καὶ μέρος τοῦ δευτέρου. Ὁ πρῶτος ἐκ τῶν τεσσάρων στίχων τῆς ἐπικεφαλίδος, προσδιορίζων τὴν ἰδιότητα τῶν τιμωμένων, ἀποτελεῖ εἰδικώτερον τὸν τίτλον [1], κατά τινα τρόπον, τοῦ ψηφίσματος. Αὐτὸ τοῦτο τὸ ψήφισμα χωρίζεται ἀπὸ τῆς ἐπικεφαλίδος διὰ διαστήματος ἴσου πρὸς ἕνα τῶν ὑπερκειμένων στίχων (ἤτοι τὸ ὕψος τῶν γραμμάτων σὺν τῷ τοῦ διαστίχου).

Ἡ ἐπιγραφὴ λοιπὸν δὲν παρέχει ἀσφαλῆ βάσιν πρὸς ἀκριβεστέραν χρονολόγησιν. Ἐὰν ὅμως δὲν ὑποκρύπτεται ἄλλο, ἄγνωστον ἡμῖν, ἱστορικὸν γεγονός, τότε ἡ ὀλίγον ὕστερον τοῦ 385/4 π.Χ. χρονολογία φαίνεται λίαν πιθανή, ὡς ἤδη ἐπροτάθη, διότι τὸ ἔτος ἐκεῖνο ὁ Ἰφικράτης ἔστησεν ἐπιτυχῆ ἐνέδραν κατὰ τῶν Σπαρτιατῶν [2] λαβὼν ἴσως πληροφορίας ἀπὸ συμπαθοῦντας πρὸς τοὺς Ἀθηναίους Ἀβυδηνούς· τοῦτο εἶναι τὸ μόνον γεγονὸς τὸ συνδέον τὰς Ἀθήνας πρὸς τὴν Ἄβυδον παραμείνασαν πιστὴν εἰς τὴν μετὰ τῆς Σπάρτης συμμαχίαν, ἀφ' ἧς περιῆλθεν εἰς χεῖράς της τὸ 411/0 π.Χ., καὶ μετὰ τὴν νίκην τοῦ Κόνωνος καὶ πολὺ μετὰ τὸ μνημονευθὲν συμβάν [3].

Ἡ τέχνη τοῦ ἀναγλύφου δὲν φαίνεται ἀντιβαίνουσα πρὸς τὴν χρονολόγησιν ταύτην. Εἶναι καταφανεῖς αἱ παρθενώνειοι ἀπηχήσεις [4], ἡ σχετικὴ δὲ χρονικὴ ἀπόστασις διαφαίνεται εἰς τὴν ἐλαφρὰν σχηματικὴν σκλήρυνσιν καὶ κάποιον καλλιγραφικὸν «μανιερισμὸν» τοῦ ἀναγλύφου.

Πράγματι, ἡ ὀρθὴ ἀνδρικὴ μορφὴ ἀπηχεῖ τὰς ἀντιστοίχους μορφὰς τῆς ζῳφόρου τοῦ Παρθενῶνος [5], ἡ δὲ καθημένη Ἀθηνᾶ—μὲ τὴν πρὸς τὸν θεατὴν μερικὴν στροφήν, τὴν πρὸς τὰ ὀπίσω στηριζομένην ἀριστερὰν [6] καὶ τὴν ἀνυψωμένην δεξιὰν—τὰς καθημένας θεότητας τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τῆς ζῳφόρου [7], ἀμεσώτερον δὲ τὴν ἐπὶ βράχου καθημένην Ἀθηνᾶν τῆς ΝΔ. γωνίας τοῦ θωρακίου τοῦ ναοῦ τῆς Νίκης [8]. Καὶ ὁ Ζεὺς

1 Ὁ τίτλος τῆς ἐπιγραφῆς μας, ἀποτελῶν μᾶλλον τίτλον ἰδιοκτησίας καὶ οὐχὶ καθαυτὸ ἐπικεφαλίδα, ἀνήκει εἰς κατηγορίαν συχνοτάτην ἐπὶ τῶν μετ' ἀναγλύφου ψηφισμάτων (γενομένων ἐξόδοις τοῦ ἐνδιαφερομένου, βλ. BINNEBÖSSEL, ἔ.ἀ.). Βλ. IG I² 144 (+155) (πρὸ τοῦ 412 π.Χ., βλ. Hesperia 8, 1939, 65-69 ἀρ. 22, SEG 10, 108 LAMBRECHTS, ἔ.ἀ. ἀρ. 1, πρβλ. καὶ SEG 12, 33 καὶ 14, 40), 145 (424/3 ἢ 417/6+405/4, πρβλ. SEG 10, 82, LAMBRECHTS ἀρ. 3), 108 (410/09, βλ. BSA 46, 1951, 200 - 209 πίν. 23). Διὰ τὰ προξενικὰ ψηφίσματα βλ. καὶ P. MONCEAUX, Les Proxénies Grecques, Paris 1885, 87 σημ. 1 μὲ πλείονα παραδείγματα.

2 ΞΕΝΟΦΩΝΤΟΣ Ἑλληνικὰ IV, 8, 32-39 (βλ. εἰδικῶς παράγρ. 35).

3 Ἔ.ἀ. I 1, 5, 6 καὶ 11· I 2. 16· II 1, 18· III 1, 19· IV 8, 3, 5 καὶ 6· V 1, 6-7 καὶ 25-26 καὶ VII 1, 27. Βλ. χαρακτηριστικῶς καὶ ΔΗΜΟΣΘΕΝΟΥΣ XXII (Κατ' Ἀριστοκράτους) 158.

4 Διαπιστούμεναι ἀκόμη καὶ μέσῳ τῆς ἀγγειογραφίας· βλ. ἐπὶ παραδείγματι τὴν ὑδρίαν τοῦ Ζωγράφου τῶν Λουομένων ἐν Κοπεγχάγῃ CVA (Danemark 4) Copenhague 4 πίν. 154, 2, 155, 1 (J. D. BEAZLEY, ARV² 746, 67) καὶ τὰς παρατηρήσεις τοῦ SCHRÖDER ἐν JdI 30, 1915, 116, ἔνθα καὶ τὸ ἀγγεῖον ἀπεικονίζεται ἐν πίν. 3. Βλ. ἀκόμη καὶ τὸν ἐν Ἀθήναις γαμικὸν λέβητα τοῦ Ζωγράφου τῆς Νεαπόλεως AM 32, 1907, 100 Beil. 1 εἰκ. 9 (ARV² 706, 30).

5 Πρβλ. εἰδικῶς A. H. SMITH, The Sculptures of the Parthenon, London 1910, πίν. 30, 1 (ἀριστ.)· βλ. ἀκόμη καὶ πίν. 32, 2.

6 Τὴν καταγωγὴν καὶ διασπορὰν τοῦ θέματος τῆς πρὸς τὰ ὀπίσω στηρίξεως τῆς χειρὸς ἔχει ἤδη μελετήσει, ὄχι ὅμως ἐξαντλητικῶς, ἡ A. KALTENHÄUSER, Handwerkliche Gestaltung im attischen Grabrelief, 1938, 12-14.

7 Βλ. εἰδικῶς τὰς μορφὰς SMITH, ἔ.ἀ. πίν. 33 ἀρ. 25, πίν. 34 ἀρ. 29 (Ἥρα) καὶ 30 (Ζεύς) καὶ πίν. 36 ἀρ. 40 (Ἀφροδίτη).

8 Βλ. R. CAPRENTER, The Sculpture of the Nike Parapet, 1929, 57 καὶ 59 εἰκ. 11 καὶ 24. Πρβλ. ἐπίσης σ. 47 πίν. 9 (Ἀθηνᾶ καθημένη, ἀποκεκρουμένη ἄνω). Ἡ παλαιοτέρα βιβλιογραφία παρὰ CARPENTER· βλ. ἀκόμη καὶ C. BLÜMEL, JdI 65/66, 1950/51, 153-5, θεωροῦντα τὰ γλυπτὰ τοῦ θωρακίου σύγχρονα πρὸς τὸ

τῆς μεταξὺ Ἀθηνῶν καὶ Ἄργους συνθήκης τοῦ 417/6 π.Χ.[1] ἔχει στάσιν παρεμφερῆ καὶ ἀντίστοιχον ἀνύψωσιν χειρός. Ἀθηνᾶν καθημένην κατ' ἀνάλογον τρόπον ἐπὶ βράχου βλέπομεν καὶ ἐπὶ τεμαχίου ἐπιτίτλου ἀναγλύφου χρονολογουμένου εἰς τὸ τέλος τοῦ 5ου π.Χ. αἰῶνος[2]. Τὴν κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνος διάδοσιν τοῦ τύπου δεικνύει τὸ ἐν τῷ Ἱερῷ τῆς Ἐπιδαύρου χρυσελεφάντινον λατρευτικὸν ἄγαλμα τοῦ Ἀσκληπιοῦ καὶ τὰ ἐκ τούτου ἀπορρέοντα ἐξ Ἐπιδαύρου[3] καὶ Ἀθηνῶν[4] ἀναθηματικὰ ἀνάγλυφα.

Ἐν τῷ πλαισίῳ τῶν ἔργων τούτων φυσικὴ ἔρχεται ἡ μεταξὺ 385 καὶ 380 τοποθέτησις τοῦ δημοσιευομένου ἀναγλύφου, τοῦ ὁποίου ἡ προσήλωσις πρὸς ὀλίγον παλαιότερα πρότυπα θὰ πρέπῃ ν' ἀποδοθῇ εἰς τὸν βιοτεχνικώτερον χαρακτῆρά του, φανερὸν εἰς τὴν μετριωτέραν ποιότητα τῆς ἐργασίας (ὁρατὴν ἰδίᾳ εἰς τὴν δι' ἐγχαράξεως σχεδὸν μόνον ἀπόδοσιν τῶν δακτύλων τῆς ἀριστερᾶς χειρὸς τῆς Ἀθηνᾶς).

ΣΕΦΑΦΕΙΜ Ι. ΧΑΡΙΤΩΝΙΔΗΣ

μεγαλύτερον μέρος τῶν ἀναγλύφων τῆς ζῳφόρου τοῦ ναοῦ τῆς Νίκης καὶ χρονολογοῦντα ἀμφότερα ὀλίγον μετὰ τὴν συνομολόγησιν τῆς Νικιείου Εἰρήνης (420 π.Χ). Πρὸς τὴν μορφὴν ταύτην τοῦ θωρακίου τῆς Νίκης συγγενεύουν στενῶς ἡ ἐν ἀντιγράφοις μόνον σῳζομένη «Ὀλυμπιάς» (H. S. Jones, A Catalogue of the Ancient Sculptures... Museo Capitolino, 1912, 214-5 ἀρ. 84 πίν. 53· βλ. καὶ Kaltenhäuser, ἔ.ἀ) καὶ ἓν ἀρίστης τέχνης ἀνάγλυφον ἐν τῷ παλαιῷ μουσείῳ τοῦ Βερολίνου (JdI 30, 1915, 121 σημ. 2 πίν. 5, C. Blümel, Katal. Berlin III K81 πίν. 70· ἡ καλυτέρα φωτογραφία παρὰ Th. v. Scheffer, Die Kultur der Griechen, Köln 1955, εἰκ. 184), καθὼς καὶ τὸ μέγα ἐν Βραυρῶνι ἐσχάτως ἀνευρεθὲν ἀνάγλυφον (βλ. Τὸ Ἔργον τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας κατὰ τὸ 1958, Ἀθῆναι 1959, 35 εἰκ. 35 σ. 33 καὶ BCH 83, 1959, 596 πίν. 31 ἄνω).

Χαλαρωτέρα εἶναι ἡ συνάφεια πρὸς ἐπιτύμβια ἀνάγλυφα, ὡς τὸ τῆς Φαιναρέτης (A. Conze, Die attischen Grabreliefs, ἀρ. 104 πίν. 39, H. Diepolder, Die attischen Grabreliefs, München 1931, 24 πίν. 17), τῆς Φιλουσίας (ΑΕ 1916, 7 εἰκ. 2, Diepolder, ἔ.ἀ. πίν. 18) καὶ τῆς Φρασικλείας (Conze, ἔ.ἀ. ἀριθ. 289 πίν. 67, Diepolder, ἔ.ἀ. 25 πίν. 18).

1 Βλ. ἀνωτ. σ. 85 σημ. 1.

2 Walter, ἔ.ἀ. ἀριθ. 75, ὅστις σημειοῖ ἤδη τὴν συγγένειαν πρὸς τὰ γλυπτὰ τοῦ θωρακίου καὶ παραβάλλει καὶ τὸ ὑπ' ἀριθ. 77 (μὴ εἰκονιζόμενον).

3 Σβορωνος, ἔ.ἀ. πίν. 31 ἀριθ. 173, 174.

4 Ἔ.ἀ. σ. 258-9 πίν. 36 καὶ 38, 1 (ἀριθ. 1335 καὶ 1339). Στενῶς συγγενεύει πρὸς τὰ ἀνάγλυφα ταῦτα καὶ ἡ στήλη τοῦ Ἐπιχάρους, Conze, ἔ.ἀ. ἀριθ. 700 πίν. 136 (IG II² 6972), ὡς ἡ Kaltenhäuser, ἔ.ἀ. 14, παρετήρησεν ἤδη.

ΣΥΜΒΟΛΗ ΕΙΣ ΤΗΝ ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑΝ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΗΠΕΙΡΟΥ

Κατὰ τὰς ἀνασκαφὰς τοῦ ἔτους 1953 ἀνευρέθη εἰς Δωδώνην ἡ σπουδαιοτέρα καὶ ἀρχαιοτέρα μέχρι σήμερον λιθίνη στήλη, περιέχουσα δύο ψηφίσματα τοῦ Κοινοῦ τῶν Μολοσσῶν ἐπὶ βασιλέως Νεοπτολέμου τοῦ Ἀλκέτα (370-368 π.Χ.), δημοσιευθεῖσα ὑπὸ τοῦ διευθύνοντος τὴν ἀνασκαφήν, ἀειμνήστου καθηγητοῦ Δ. Ευαγγελιδου [1]. Ἡ ἐπιγραφὴ ἀνευρέθη λοξῶς κεκλιμένη ἐντὸς τοῦ οἰκοδομήματος Ε΄, παρὰ τὴν ΝΔ. γωνίαν, τὸ ὁποῖον εἰς τὴν ὑπὸ δημοσίευσιν μελέτην περὶ Δωδώνης ταυτίζομεν μετὰ βεβαιότητος πρὸς τὴν *ἱερὰν οἰκίαν* (Πολυβ. IV 67, 2).

Ἕνεκα τοῦ τοπογραφικοῦ ἐνδιαφέροντος καὶ μερικῶν ἄλλων ἀξιοσημειώτων συμπερασμάτων ἐθεωρήσαμεν σκόπιμον, ὅπως ἐκθέσωμεν ἐνταῦθα τὰς παρατηρήσεις μας [2].

Ἡ ἐπιγραφή, εἰς τὴν ὁποίαν προσάγομεν μίαν μόνον διόρθωσιν, ὀφειλομένην εἰς τὸν συνάδελφον κ. P. Franke [3], ἔχει ὡς ἑξῆς:

Ἀγαθᾷ τύχᾳ. Βασι-
λεύοντος Νεοπτολέμου
τοῦ Ἀλκέτα Φιλίστᾳ τᾷ Ἀντι-
μάχου γυναικὶ ἐξ Ἀρρώνου
ἐδόθη πολιτεία, αὐτᾷ
καὶ ἐκγόνοις, ἐπὶ προστάτα
Μολοσσῶν Εἰδύμμα
Ἀρκτᾶνος, γραμματέος
Ἀμφικορίου Ἀρκτᾶνος, δα-
μιοργῶν Ἀνδροκάδεος
Ἀρκτᾶνος Εὐρυμεναίων [4]

1 ΑΕ 1956, σ. 1-13. Ἐπανεξεδόθη ὑπὸ K. Murakawa, Historia 6, 1957, σ. 393-94.

2 Πρβλ. καὶ παρατηρήσεις G. Daux, ὅστις τὴν λ. Δατυίου ὀρθῶς ἑρμηνεύει ὡς ὄνομα μηνός, ὅτε ἐγένετο τὸ ψήφισμα, καὶ ὄχι ὡς τὸ ὄνομα ἑνδεκάτου δαμιοργοῦ, P. Lévêque, RÉG 1957, σ. 495 κ.ἑξ., P. Franke, Die Antiken Münzen von Epirus I, κεφ. Die Ethnestoi (ὑπὸ ἐκτύπωσιν). Ὀφείλω θερμὰς εὐχαριστίας εἰς τὸν φίλον κ. P. Franke, διότι προθύμως ἔθεσεν εἰς τὴν διάθεσίν μου τὸ χειρόγραφον τοῦ κεφαλαίου τούτου. Τὸ ὑπὸ ἔκδοσιν βιβλίον περὶ τῶν νομισμάτων τῆς Ἠπείρου, τὸ ὁποῖον περιέχει ἐκτὸς τῶν νομισμάτων καὶ παρατηρήσεις περὶ τῶν λατρειῶν τῆς Ἠπείρου, ἀναμένεται μετὰ μεγάλης προσδοκίας.

3 Εἰς τὸ κεφάλαιον Die Ethnestoi τῆς ὑπὸ ἐκτύπωσιν μελέτης του προτείνει δεδικαιολογημένως τὴν διόρθωσιν τοῦ ἐθνικοῦ ΕΟΝΕΣΤΩΝ, ἄλλως ἀμαρτύρου, εἰς ΕΘΝΕΣΤΩΝ.

4 Ὁ Ευαγγελιδης, ἔ.ἀ. σ. 4, παρατηρεῖ ὅτι, ἐνῷ ὁ προστάτης καὶ ὁ γραμματεὺς δηλοῦνται διὰ τοῦ φυλετικοῦ μόνον, ὁ πρῶτος δαμιοργὸς χαρακτηρίζεται διὰ τοῦ ὀνόματος τοῦ φύλου καὶ τῆς πόλεως (*Ἀρκτᾶνος Εὐρυμεναίων*). Εἶναι δυνατὸν ὅμως τὸ *Εὐρυμεναίων* νὰ συσχετισθῇ καὶ πρὸς τοὺς τρεῖς προηγουμένους ἄρχοντας, τὸν προστάτην, τὸν γραμματέα, καὶ τὸν α΄ δαμιοργόν, καθ' ὃν τρόπον καὶ εἰς τὰς ἐπιγραφὰς 1347 (Ὄμφαλες Χιμώλιοι), 1349 (Ταλαιᾶνες), 1350 (Κολπαῖοι), 1356 (Φοινατοί), 1358, 1360 (Τριπολίσσιοι), Ἠπ. Χρον. 1935, σ. 248,3 (Ὀρεστοὶ Μολοσσοί). Ἐν τοιαύτῃ ὅμως περιπτώσει ὀρθοτέρα θὰ ἦτο ἡ διατύπωσις, *ἐπὶ προστάτα Μολοσσῶν Εἰδύμμα, γραμματέος Ἀμφικορίου, δαμιοργῶν Ἀνδροκάδεος, Ἀρκτάνων Εὐρυμεναίων*. Ἀλλὰ ἡ φραστικὴ αὕτη ἀτέλεια δὲν εἶναι ἡ μοναδικὴ εἰς τὴν ἐπιγραφὴν ταύτην (ἰδὲ σχετικῶς Δ. Ευαγγελιδην, ἔ.ἀ. σ. 4).

Λαφύργα Τριπολιτᾶν,
Εὐστράτου Κελαίθων,
Ἀμυνάνδρου Πειάλων,
Σάβωνος Γενοαίων, Δείνων
Ἐθνεστῶν, Ἀγέλαος Τριφυλ-
ᾶν, Θοῖνος Ὀμφάλων, Κάρτομος
Ὀνοπέρνων, Δαμοίτας Ἀμύ-
μνων, Δαιυίου.

Ἀγαθᾷ τύχᾳ. Βασιλεύον-
τος Νεοπτολέμου τοῦ Ἀλκ-
έτα Φιντοῦς γενεᾷ ἐξ Ἀρ-
ρώνου ἐδόθη πολιτεία, αὐτᾷ
καὶ ἐγγόνοις, ἐπὶ προστάτα
Μολοσσῶν Εἰδύμα Ἀρκτᾶνος,
γραμματέος Ἀμφικορίου Ἀρκτ-
ᾶ]νος, δαμιοργῶν Ἀνδροκάδεο-
ς] Ἀρκτᾶνος Εὐρυμεναίων, Λαφ-
ύργα Τριπολιτῶν, Εὐστράτου
Κελαίθων, Ἀμυνάνδρου Πει-
άλων, Σάβων Γενϝαίων, Δείν-
ων.

Διὰ τοῦ ψηφίσματος τούτου λοιπὸν τοῦ Κοινοῦ τῶν Μολοσσῶν ἐπὶ βασιλέως τῶν Μολοσσῶν Νεοπτολέμου τοῦ Ἀλκέτα ἐδόθησαν εἰς δύο γυναῖκας καὶ εἰς τοὺς ἀπογόνους αὐτῶν ἐκ τῆς ἀγνώστου πόλεως Ἀρρώνου [1] πολιτικὰ δικαιώματα ἐπὶ προστάτου τῶν Μολοσσῶν Εἰδύμμα Ἀρκτᾶνος καὶ γραμματέως τοῦ Ἀμφικορίου, ἐπίσης Ἀρκτᾶνος. Ἕπονται εἰς τὸ ψήφισμα κατὰ σειρὰν τὰ ὀνόματα 10 ἀρχόντων, τῶν Δαμιοργῶν, χαρακτηριζομένων διὰ τοῦ ἐθνικοῦ των ὡς ἑξῆς: 1) Ἀρκτὰν ἐκ τῆς πόλεως

1 Ὑπὸ τὸ ὄνομα Ἄρρων ἀναφέρεται ὁ οἰκιστὴς τῆς Ψωφῖδος τῆς ΒΔ. Ἀρκαδίας, καλουμένης παλαιότερον Φηγίας (ΠΑΥΣ. VIII 24,1. 24,8). Ψωφὶς ἀπαντᾷ ἐπίσης εἰς τὰς βορείους ἀκτὰς τῆς Ἀττικῆς ὑπὸ τὴν μορφὴν Ψαφίς, τύπος ὁ ὁποῖος ἀνήκει εἰς τὴν γλωσσικὴν περιοχὴν τῶν Γραῶν τῆς Βοιωτίας (ΣΤΡΑΒ. IX 399, WILAMOWITZ, Hermes 21, 108). Ἡ Ἀρκαδικὴ Ψωφὶς - Φηγία ἐνθυμίζει τὴν λατρείαν τῆς Φηγοῦ ἐν Δωδώνῃ, ἡ δὲ Βοιωτικὴ τῶν Γραῶν τοὺς Γρᾶας ἢ Γραικούς, τοὺς παλαιοτέρους κατοίκους τῆς περιοχῆς τῆς Δωδώνης, ἐξ ὧν πιθανῶς καὶ οἱ Γρᾶες τῆς Βοιωτίας (ΑΡΙΣΤ. Μετεωρ. I 353a, ΠΑΡΙΟΝ ΜΑΡΜΑΡΟΝ I 11, ΗΣΙΟΔ. Ἀπόσπ. 24 Rzach, ΣΤΕΦΑΝ. ΒΥΖΑΝΤ. ἐν λ. *Γραικός· ὁ Ἕλλην . . . ὁ Θεσσαλοῦ υἱός.* Ἔχομεν λοιπὸν δύο Ψωφῖδας, τὴν Βοιωτικὴν καὶ τὴν Ἀρκαδικήν, τῶν ὁποίων ἔμμεσος σχέσις πρὸς τὴν Ἤπειρον δὲν ἀποκλείεται. Τῆς Ἀρκαδικῆς, καλουμένης καὶ Φηγίας, οἰκιστὴς ἀναφέρεται ὁ Ἄρρων, ἐπώνυμος πιθανώτατα πόλεως Ἀρρώνου. Ἄρρων ἐπίσης εἶναι καὶ εἷς τῶν υἱῶν τοῦ Κλυμένου τοῦ Ὀρχομενοῦ τῆς Βοιωτίας (ΠΑΥΣ. IX 37,1), πιθανώτατα καὶ οὗτος ἐπώνυμος πόλεως, διότι καὶ τὰ πλεῖστα ὀνόματα τῶν ἀδελφῶν του (Στράτιος, Πύλεος, Ἀζεύς, Ἐργῖνος) εἶναι ὀνόματα ἐπωνύμων ἡρώων. Ἐκ τῆς ἐπιγραφῆς βεβαιοῦται ἤδη ὕπαρξις πόλεως Ἀρρώνου, τῆς ὁποίας οἰκιστὴς δύναται νὰ θεωρηθῇ Ἄρρων τις. Ἐὰν ἑπομένως δὲν πρόκειται περὶ Βοιωτικῆς ἢ Ἀρκαδικῆς πόλεως (πρβλ. SGDI 1338 καὶ 1345, Ἠπειρ. Χρον. 1935, σ. 245 κ.ἑξ.), ἡ ὑπόθεσις, ὅτι τὸ Ἄρρωνον τοῦ ψηφίσματος πρέπει νὰ ἀναζητηθῇ εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Ἠπείρου (πρβλ. ψηφίσματα 1336, 1341), δὲν στερεῖται βάσεως.

τῶν Εὐρυμενῶν 2) Τριπολίτης 3) Κέλαιθος 4) Πείαλος 5) Γενοαῖος 6) Ἐθνεστὸς 7) Τριφύλας 8) Ὄμφαλος 9) Ὀνόπερνος 10) Ἄμυμνος. Ἀκολουθεῖ ἡ λέξις κατὰ γενικὴν Δατυίου, δηλοῦσα τὸν μῆνα, ὅτε ἐγένετο τὸ ψήφισμα [1].

Εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς παρέχεται ἡ ἐντύπωσις ὅτι ἡ σειρὰ τῶν ὀνομάτων τῶν δαμιοργῶν ἀκολουθεῖ τὴν γεωγραφικὴν διάταξιν τῶν φύλων τούτων ἐν σχέσει πρὸς τοὺς Μολοσσούς, διότι οἱ μὲν Ἀρκτᾶνες, οἱ Τριπολῖται, οἱ Πείαλες καὶ οἱ Γενοαῖοι κατεῖχον τὰ ἀνατολικὰ διαμερίσματα τῆς Ἠπείρου, ἐπὶ τῆς Θεσσαλικῆς Ἑστιαιώτιδος, οἱ Τριφῦλαι εὑρίσκοντο πρὸς βορρᾶν, εἰς τὴν νότιον Παραυαίαν, οἱ δὲ Ἄμυμνοι καὶ οἱ Ὀνόπερνοι εἰς τὴν Δ. Ἤπειρον, τὴν Θεσπρωτίαν (εἰκ. 1). Ἐπιβεβαίωσις τῆς ἀπόψεως ταύτης θὰ ἔχῃ ὡς ἀποτέλεσμα τὸν περίπου καθορισμὸν τοῦ χώρου τῶν λοιπῶν ἀγνώστου θέσεως φύλων τῆς ἐπιγραφῆς, τῶν Κελαίθων, τῶν Ἐθνεστῶν, τῶν Ὀμφάλων, καὶ τὴν ἀκριβεστέραν τοποθέτησιν τῶν λοιπῶν (Γενοαίων, Τριφυλῶν, Ὀνοπέρνων, Ἀμύμνων).

Ἀγνοοῦμεν εἰς ποῖον μεγαλύτερον φῦλον ἀνῆκον οἱ Ἀ ρ κ τ ᾶ ν ε ς, τοὺς ὁποίους ὁ ΡΙΑΝΟΣ εἰς τὸ δ΄ βιβλίον τῶν Θεσσαλικῶν ὀνομάζει Ἠπειρωτικὸν φῦλον [2]. Ἐκ τῆς ἐπιγραφῆς βεβαιοῦται ὅτι οὗτοι κατεῖχον τὴν περὶ τὰς Ε ὐ ρ υ μ ε ν ὰ ς ἢ Ἐ ρ υ μ ν ὰ ς περιοχήν, τῆς ὁποίας ἡ ἀκριβὴς θέσις εἰς τὴν δυτικὴν Θεσσαλίαν δὲν εἶναι ἐπακριβῶς γνωστή [3]. Ὁ ΛΙΒΙΟΣ (XXXIX 25, 3) μνημονεύει ταύτην μετὰ τῆς Τρίκκης καὶ τῆς Φαλωρείας, τῆς τελευταίας τοποθετουμένης εἰς τὰς ΒΑ. κλιτῦς τοῦ Κερκετίου ὄρους (Κόζιακας, εἰκ. 1), μεταξὺ τῶν χωρίων Πρεβέντα καὶ Σαρακῖνα [4]. Κατὰ τὸν PHILIPPSON ἡ πόλις ἔκειτο πλησίον τῶν Γόμφων (Μουζάκι) [5]. Ὀρθοτέρα, ὡς θὰ ἴδωμεν, εἶναι ἡ τοποθέτησίς της, ἑπομένως καὶ τῶν Ἀρκτάνων, εἰς τὴν μεταξὺ τῶν Γόμφων καὶ τῆς Ἰθώμης (Φανάρι) περιοχήν.

Οἱ Τ ρ ι π ο λ ῖ τ α ι ἢ Τ ρ ι π ό λ ι σ σ ο ι ἦσαν κατὰ ΡΙΑΝΟΝ ιε΄ Θεσπρωτικὸν φῦλον [6]. Ἡ θέσις των εἶναι ἀμφισβητήσιμος [7]. Εἰς προγενεστέραν μελέτην [8] ὑπεστηρίξαμεν ὅτι ἡ πόλις αὕτη εἶναι Περραιβική, εὑρισκομένη εἰς τὴν παλαιὰν κοιτίδα τῶν Περραιβῶν,

1 G. DAUX, ἔ. ἀ., πρβλ. καὶ J. ROBERT - L. ROBERT, RÉG 71, 1958, σ. 260.

2 ΣΤΕΦ. ΒΥΖ. ἐν λ., *Ἀρκτᾶνες . . . . ἔθνος Ἠπειρωτικόν· Ριανὸς δ' Θεσσαλικῶν,* F. GR. HIST. III A, 265, 13. Σχετικῶς HIRSCHFELD, RE II, στ. 1170.

Τὸ φῦλον ἀπαντᾷ ἐκ νέου εἰς τὴν περίπου σύγχρονον ἐπιγραφὴν τῶν Συναρχόντων ἐκ Δωδώνης, Δ. ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΗΣ, Ἑλληνικὰ 15, 1957, σ. 249, στ. 11 καὶ σ. 251 - 252.

3 ΣΤΕΦ. ΒΥΖ. ἐν λ. *Εὐρυμεναί, πόλις Θεσσαλίας, Ἑκαταῖος Εὐρώπῃ. ὁ πολίτης Εὐρυμένιος ὡς Κλαζομένιος.* Ὁ P. LÉVÊQUE, RÉG 70, 1957, σ. 496 κ.ἑξ. (πρβλ. τ ο ῦ α ὐ τ ο ῦ, Pyrrhos 1956, σ. 102 καὶ ὑποσ. 4, ἔνθα ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία), ἀμφισβητεῖ τὸ ἐνδεχόμενον, ὅτι αἱ Εὐρυμεναὶ τῆς ἐπιγραφῆς καὶ ἡ ὑπὸ τοῦ ΔΙΟΔΩΡΟΥ (XIX 88) ἀναφερομένη Ἠπειρωτικὴ πόλις Εὐρυμεναί, εἰς τὴν ὁποίαν κατέφυγεν ὁ ἐγκαταλειφθεὶς ὑπὸ τοῦ στρατεύματος Μολοσσὸς βασιλεὺς Ἀλκέτας Β΄, υἱὸς τοῦ Ἀρύββα, ἡττηθεὶς ὑπὸ τοῦ Λυκίσκου (312 π.Χ.), στρατηγοῦ τοῦ Κασσάνδρου ἐν Ἀκαρνανίᾳ, εἶναι μία καὶ ἡ αὐτὴ πόλις. Σχετικῶς ὅμως ἰδὲ καὶ κατωτ. σ. 100,1.

4 FR. STÄHLIN, Das Hellenische Thessalien, 1924, σ. 123 - 24, A. PHILIPPSON, Die griechischen Landschaften, 1956, I. 1, σ. 32 καὶ 275. Κατὰ Stählin ἡ βορειοτέρα τῶν τριῶν ἀρχαίων πόλεων ἐπὶ τοῦ ἀνατολικοῦ Κερκετίου εἶναι ἡ Φαλώρεια, τὴν ὁποίαν πρώτην προσέβαλεν ὁ Φλαμινῖνος (198 π.Χ.), προερχόμενος ἐξ Ἠπείρου διὰ τοῦ Ζυγοῦ. Ἡ ἀμέσως νοτιωτέρα, ἐπὶ τοῦ προβούνου Σκούμπη, ταυτίζεται γενικῶς πρὸς τὴν πόλιν Πιάλειαν. Ὁ KIRSTEN, RE XIX, 2, στ. 1749, ἔνθα καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία, τοποθετεῖ τὴν Φαλώρειαν δύο ὥρας νοτιώτερον, ἔνθα ἡ Πιάλεια.

5 A. PHILIPPSON, ἔ. ἀ. σ. 275, 1, μεταξὺ τῶν ἐρειπίων Σκλάταινας, Ριζώματος καὶ Ἀρδάνι.

6 ΣΤ. ΒΥΖ. *Τριπόλισσοι· ἔθνος Θεσπρωτικόν, οὓς καὶ Τριπολισσίους καλεῖ Ριανὸς ἐν τῷ ιε΄,* F. GR. HIST. III A, 265, 27. Τὸ ἐθνικὸν λοιπὸν Τριπόλισσοι, -ίσσιος, -ίτης, πρβλ. καὶ Ἑλληνικὰ ἔ.ἀ., σ. 249 καὶ 255, SGDI 1360. Ὁ ΠΛΙΝΙΟΣ Ν.Η IV 2 τοὺς ὀνομάζει Ἠπειρώτας.

7 PHILIPPSON, ἔ. ἀ. σ. 75 κ.ἑξ., KIRSTEN, αὐτ. II. 1, σ. 218.

8 ΑΕ 1956, σ. 150, ὑποσ. 4.

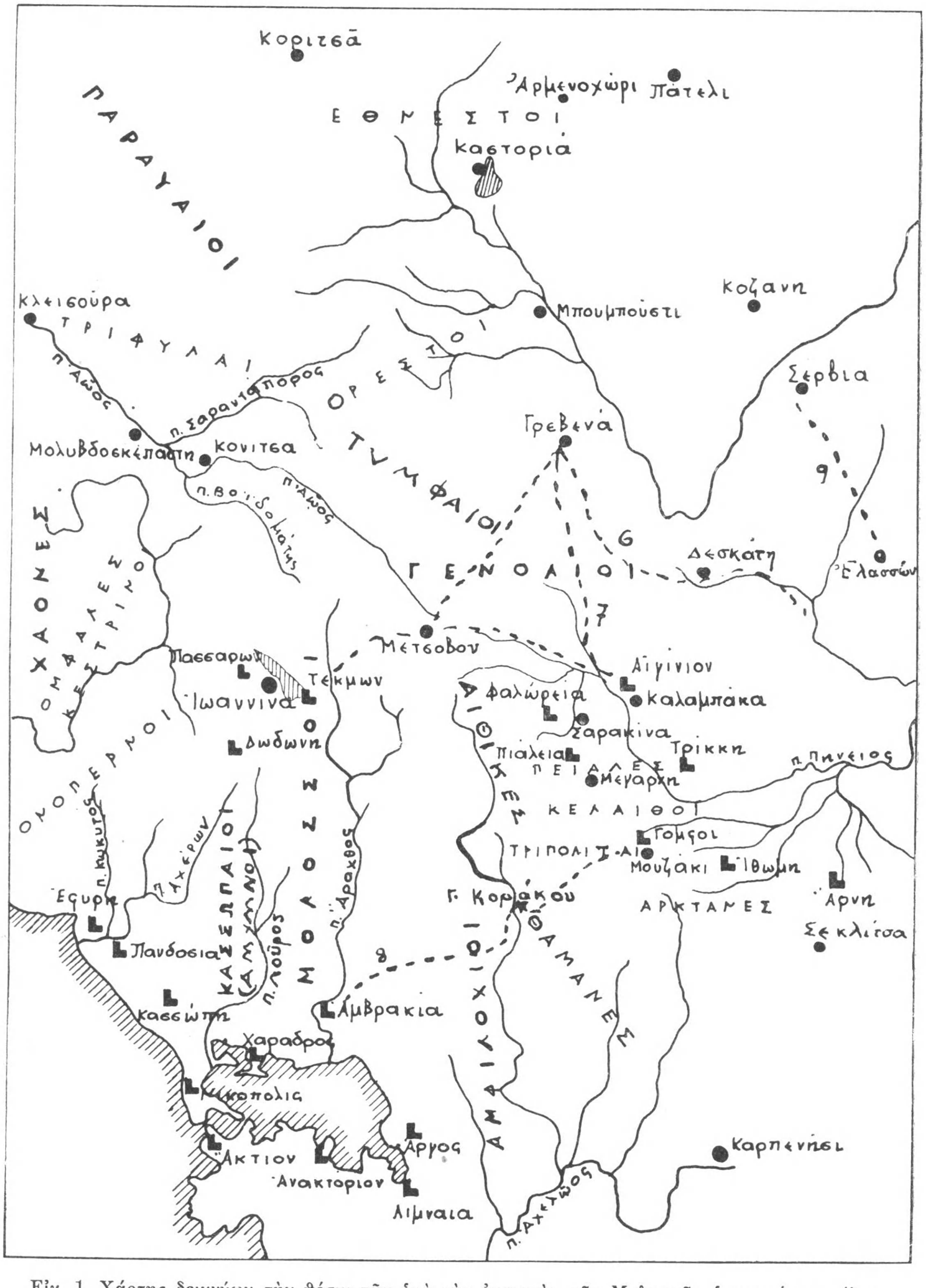

Εἰκ. 1. Χάρτης δεικνύων τὴν θέσιν τῶν ὑπὸ τὴν ἐπιρροὴν τῶν Μολοσσῶν ὑπαγομένων φύλων τῆς Ἠπείρου κατὰ τὸ α' ἥμισυ τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνος.

φύλου μὴ Μολοσσικοῦ, κατέχοντος ἀρχῆθεν περιοχὴν ἐπὶ τῆς ἀνατολικῆς Πίνδου [1]. Εἰς

1 PHILIPPSON, ἔ.ἀ. II. 1, σ. 188, πβλ. καὶ KIRSTEN, αὐτ. σ. 205, H. TREIDLER, Epirus im Altertum, 1917, σ. 34-35.

τὸν Νεῶν Κατάλογον (Β 748) μνημονεύονται μετὰ τῶν Ἐνιήνων (Αἰνιάνων) ὑπὸ κοινὸν ἀρχηγόν, τὸν Γουνέα. Ἡ ἀκριβεστέρα θέσις πρέπει νὰ ἀναζητηθῇ πιθανῶς εἰς τὴν μεταξὺ Ἰθώμης καὶ Τρίκκης περιοχήν [1], ἑπομένως πρὸς Β. ἢ ΒΑ. τῶν Ἀρκτάνων, διότι κατὰ ΣΤΡΑΒΩΝΑ (IX 434, πρβλ. καὶ X 446) οἱ Περραιβοὶ εὑρίσκοντό ποτε εἰς τὴν δυτικὴν Ἑστιαιώτιδα, περὶ τὴν Τρίκκην καὶ τὴν Ἰθώμην. Κατὰ τὸν γεωγράφον (IX 434) τὸ ὄρος Πίνδος *πρὸς ἄρκτον μὲν τὴν Μακεδόνων, πρὸς ἑσπέραν δὲ Περραιβοὺς μετανάστας ἀνθρώπους ἔχον*.... Τοῦτο δὲ πάλιν ἐνισχύεται ἐκ τοῦ σχολίου εἰς ΠΙΝΔΑΡΟΝ, Πυθιον. I 66, ἔνθα ἡ Πίνδος χαρακτηρίζεται ὡς *Περραιβῶν ὄρος* [2]. Μετὰ τὴν εἰσβολὴν μετεκινήθησαν πρὸς ΒΑ. καὶ Ἀν. [3].

Οἱ Κέλαιθοι ἢ Κελαιθεῖς ὡσαύτως εἶναι κατὰ τὸν ΡΙΑΝΟΝ φῦλον Θεσπρωτικόν [4]. Ὁ NILSSON ἀμφισβητεῖ τοῦτο, διότι οἱ εἰς τὴν δυτικὴν Θεσσαλίαν οἰκοῦντες δυσκόλως θὰ ὑπήγοντο εἰς τὴν Θεσπρωτίαν [5]. Ὁ ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΗΣ τοὺς καταλέγει μεταξὺ τῶν Θεσπρωτῶν, παραμείναντας ἐκεῖ κατὰ τὴν μετανάστευσιν τῶν Θεσπρωτῶν Θεσσαλῶν ἐξ Ἠπείρου πρὸς τὴν Θεσσαλίαν [6]. Δὲν εἶναι γνωστὸς ὁ περίπου γεωγραφικὸς χῶρος τούτων εἰς τὴν Δ. Ἑστιαιώτιδα [7].

Οἱ Πείαλες· τὸ ἐθνικὸν ἀπαντᾷ εἰς τὴν γενικὴν Πείαλος [8]. Ἡ πόλις Πιάλεια ταυτίζεται ὀρθῶς μὲ τὰ ἐρείπια τοῦ Σκούμπη ἢ Παλαιοκάστρου ἐπὶ τοῦ ἀνατολικοῦ προβούνου Σκούμπη, ὑπὸ τὸ Κερκέτιον, μεταξὺ τῶν χωρίων Νικλίτσι καὶ Μεγάρχη [9].

Ἐπειδὴ κατὰ τὴν ἀρχαιοτέραν παράδοσιν ὁ βασιλικὸς οἶκος τῶν Μολοσσῶν ἀνῆγε τὴν καταγωγήν του εἰς τὸν Νεοπτόλεμον καὶ τὴν Ἀνδρομάχην, μέσῳ τοῦ υἱοῦ των Πιέλου [10], ἐθεωρήθησαν οἱ Πείαλες ὑπὸ τῆς μεταγενεστέρας γραμματείας καὶ τῶν νεωτέρων ἐρευνητῶν ὡς Μολοσσοί [11].

1 Περὶ τῆς Ἰθώμης - Φαναρίου ἰδὲ STÄHLIN, ἔ. ἀ. σ. 129 PHILIPPSON, ἔ.ἀ. I. 1, σ. 61.

2 Κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ ΣΤΡΑΒΩΝΟΣ, IX 442—τῶν Περραιβῶν—*νυνὶ δὲ μικρὸν ἢ οὐδὲν ἴχνος σῴζεται .... τὸ δὲ πολὺ μέρος εἰς τὰ περὶ τὴν Ἀθαμανίαν ὄρη καὶ τὴν Πίνδον ἐξέπεσε.* Πρβλ. καὶ PLIN. N.H. IV 1, 2: *Perrhaebi, quorum mons Pindus.*

3 Περίπλοκος καὶ ἀπίθανος εἶναι ἡ νεωτέρα ἄποψις τοῦ H. TREIDLER, Archiv für Anthropologie N.F. 17, 1919, σ. 106 - 7, κατὰ τὴν ὁποίαν, ἐκδηλωθείσης ἀντιδράσεως κατὰ τῶν Ἰλλυριῶν εἰσβολέων (Χαόνων ;), ἐπανέκαμψαν εἰς τὰς παλαιάς των ἑστίας οἱ περὶ τὴν Σκοτοῦσσαν τῆς Πελασγιώτιδος πρόσφυγες τῆς Δωδώνης καὶ μετ' αὐτῶν οἱ Περραιβοί, ἀνταλλάξαντες τὴν εὔφορον Θεσσαλίαν μὲ τὴν ἄγονον Πίνδον.

4 ΣΤ. BYZ. ἐν λ. *Κέλαιθοι, ἔθνος Θεσπρωτικόν, προσεχὲς τῇ Θετταλίᾳ. Ριανὸς δ'.* Ἀπαντᾷ εἰς τὰς ἐπιγραφὰς 1354, 1355, 1359, 1365 καὶ Ἑλληνικὰ ἔ. ἀ. σ. 249 καὶ σ. 255. Τὸ ἐθνικὸν καὶ *Κελαιθεῖς* (ΣΤΕΦ. BYZ., αὐτ.), F. GR. HIST. III A, 265, 18.

5 Studien zur Geschichte des alten Epeiros, 1909, σ. 48 - 49.

6 ΑΕ 1956, σ. 10.

7 Ἡ ὑπὸ τοῦ ΣΤΕΦ. BYZ. παρὰ τὴν Ἄρνην ἀναφερομένη πόλις *Κελαίθρα* (ἐν λ.) ἢ ἄλλως *Κελαῖθαι*, BCH 45, 1921, σ. 16 III, 28 καὶ σ. 53, 1 καὶ SGDI 1756: *Κε*[λαίθας], τοποθετεῖται εἰς τὰ ἐρείπια τῆς Σεκλίτσας, ἐπὶ τῆς δεξιᾶς ὄχθης τοῦ Καρούμπαλη, νοτίως τῆς Καρδίτσης, STÄHLIN, ἔ.ἀ. σ. 132, 3 καὶ ὑποσ. 1, ἥτις ὅμως, ὑπὸ τοῦ A. PHILIPPSON, ἔ.ἀ. σ. 61 καὶ σ. 291, 1, τοποθετεῖται βορειοανατολικῶς, ἐγγὺς τοῦ Καστρίου παρὰ τὸ χωρίον Ἑρμίτσι. Εἰς τὴν Σεκλίτσαν ὁ PHILIPPSON, αὐτ. σ. 61 καὶ 291, 1 τοποθετεῖ τὴν πόλιν *Καλλίθερα*. Ὁ FR. BECHTEL, Die Griechischen Dialekte, II σ. 73, πρβλ. καὶ σ. 86, θεωρεῖ τὴν λέξιν ἁπλολογίαν τοῦ *Κελαίνεθος*. Ἀπαντᾷ εἰς τὰς ἐπιγραφὰς 1352, Ἠπ. Χρον. 1935, σ. 245, 1, Ἑλληνικὰ ἔ.ἀ.

8 Περὶ τοῦ φύλου τούτου καὶ τῆς σχέσεώς του πρὸς τὸ μυθολογικὸν γενεαλογικὸν δένδρον τῶν Μολοσσῶν, M. NILSSON, Studien, σ. 24 κ.ἑξ. καὶ 54, τοῦ αὐτοῦ, Cults, Myths, Oracles and Potitics in Ancient Greece, 1951, σ. 106 κ.ἑξ, H. TREIDLER, Archiv ἔ.ἀ. σ. 106, 4-5, LENK, RE XVI, 1, στ. 17, G. CROSS, Epirus, σ. 7 καὶ 101, C. BOTTIN, Le Musée Belge 29, 1925, σ. 71.

9 ΣΤΕΦ. BYZ. ἐν λ. *Πιάλεια,* FR. STÄHLIN, ἔ.ἀ. σ. 123-4, A. PHILIPPSON, ἔ.ἀ. I. 1, σ. 32 καὶ 275.

10 M. NILSSON, Studien, σ. 21 κ.ἑξ., τοῦ αὐτοῦ, Cults κλπ., σ. 105 κ.ἑξ., J. PERRET, RÉA 48, 1946, σ. 5 κ.ἑξ.

11 Δὲν μοῦ φαίνεται ἀπίθανος ἡ σχέσις τῶν ὀνομάτων Π(ε)ίαλος - Π(ε)ιάλια πρὸς τὴν ἀρκαδικὴν Φ(ε)ιγαλίαν,

Ἀκολουθεῖ εἰς τὸ ψήφισμα τῆς στήλης ὁ δαμιοργὸς Γ ε ν ο α ῖ ο ς [1]. Τὸ ἐθνικὸν τοῦτο ἀπαντᾷ εἰς τὸ σχόλιον εἰς ΕΥΡΙΠΙΔΗΝ, Ἀνδρομάχη, στίχ. 24, ἡμαρτημένον (*-έραος*), εἰς δὲ τὸ σχόλιον 32 ὡς *Γέννος*, ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ ὁποίου ὁ SCHWARTZ διορθώνει εἰς *Γενόον* [2]. Τὸ ὄνομα ἀπαντᾷ ὡς Γεννυαῖος, Γενοαῖος, Γενϝαῖος καὶ Γενϝοαῖος [3]. Ὁ ΣΤΕΦΑΝΟΣ ΒΥΖΑΝΤΙΟΣ σημειώνει ἐν λ. *Γενοαῖοι· ἔθνος Μολοσσίας, ἀπὸ Γενόου ἄρχοντος αὐτῶν. Ριανὸς δ'*. Εἶναι ἄγνωστος ἡ θέσις τοῦ φύλου τούτου εἰς τὴν δυτικὴν Ἑστιαιώτιδα.

Οἱ Ἐ θ ν ε σ τ ο ὶ ἢ Ἐ θ ν έ σ τ α ι [4], ἀναφέρονται ὁμοίως ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ: *ἔθνος Θεσσαλίας, ἀπὸ Ἐθνέστου τῶν Νεοπτολέμου παίδων ἑνός, ὡς Ριανὸς δ' καὶ ε'* [5]. Τρία χαλκᾶ νομίσματα ἐκ τῆς περιοχῆς τῶν Ἰωαννίνων τῶν χρόνων τοῦ Ἀλεξάνδρου Α' (342 - 330 π.Χ.) ἢ τοῦ Πύρρου (297 - 272 π.Χ.), μὲ τὴν ἐπιγραφὴν ΖΕΥΣ—ΕΘΕΤΩΝ ἑκατέρωθεν δαφνοστεφοῦς κεφαλῆς Διὸς πρὸς ἀριστερά, ὄπισθεν κυρίσσων ταῦρος πρὸς τὰ δεξιά, ΑΡΓΕΙΩΝ (εἰκ. 2), ἀπεδόθησαν ὑπὸ τοῦ ΣΒΟΡΩΝΟΥ εἰς τοὺς Ἐθνέστας [6]. Ἄξιον σημειώσεως εἶναι ὅτι ὁ ἐπώνυμος τῶν Ἐθνεστῶν ἀναφέρεται ὡς παῖς τοῦ Νεοπτολέμου πιθανώτατα ἐκ τῆς Λανάσσης, συμφώνως τουλάχιστον πρὸς τὴν παράδοσιν τοῦ 3ου π.Χ. αἰ., ἐκ τῆς ὁποίας ἐγεννήθησαν ὀκτὼ τέκνα (ἰδὲ κατωτ. σ. 101, 2), οὐχὶ δὲ ἐκ τῆς Ἀνδρομάχης, ἐκ τῆς ὁποίας ἐγεννήθησαν, κατὰ τὰς Ἠπειρωτικὰς πάντοτε παραδόσεις, τρία (ΠΑΥΣ. Ι 11,1), κατὰ δὲ μεταγενεστέρας πληροφορίας, ἀνερχομένας εἰς τὸν ἱστορικὸν τῆς αὐλῆς τῶν Αἰακιδῶν, ΠΡΟΞΕΝΟΝ (3ου π.Χ. αἰ.), τέσσαρα τέκνα [7]. Ἕνεκα τοῦ

Εἰκ. 2. Χαλκοῦν νόμισμα Ἐθετῶν - Ἐθνεστῶν.

οἰκισθεῖσαν ὑπὸ τοῦ Φιγάλου - Φιάλου καὶ μετονομασθεῖσαν εἰς Φιαλίαν ὑπὸ τοῦ Βουκολίωνος, υἱοῦ τοῦ Φιάλου (ΠΑΥΣ. IX 3, 2 καὶ 5, 7), δεδομένης τῆς τροπῆς τῶν δασέων Θ, Φ εἰς ψιλὰ Π, Τ εἰς τὰς δυτικὰς διαλέκτους, πρβλ. τὰ ἐν Ἠπείρῳ Θιαῖος - Τιαῖος, Φιάκη - Βιάκη (πλείονα παραδείγματα παρὰ P. ÅSTROM, Opuscula Atheniensia II, 1955, σ. 5 καὶ 7, εἰς τὴν σειρὰν Skrifter Utgivna av svenska Institutet i Athen, 4, III). Ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει τὸ ὄνομα Π(ε)ιάλια - Φ(ε)ιάλια καὶ Π(ε)ίαλες τῆς Ἠπείρου εἶναι προδωρικά. Τὰ ἐθνικὰ Πείαλες, Ὄμφαλες θεωρεῖ ὁ NILSSON (Studien, σ. 16) βαρβαρικά, ἕνεκα τῆς ἰδιορρυθμίας των εἰς τὴν κλίσιν. Ὁμοίως ὅμως σχηματίζονται τὰ Πίερες, ἀρχικῶς βορείως τοῦ Ὀλύμπου, Τμάρες, Τάλαρες ἐν Ἠπείρῳ, οἱ δὲ ἐπώνυμοι Πίερος, Πίελος ἔχουν τὰ ὁμηρικὰ ἀντίστοιχά των, ἐρίηρος, ἐρίηρον, ἐρίηρες, ἐριήρως, FR. BECHTEL, ἔ.ἀ. II, σ. 83-84.

1 ΣΤ. ΒΥΖ. ἐν λ., FR. GR. HIST. III A, 265, 14.

2 E. D. SCHWARTZ, Scholia in Euripidem II, σ. 253, πρβλ. καὶ M. NILSSON, Cults κλπ., σ. 107.

3 SGDI 1367, Ἠπ. Χρον. 1935, σ. 245, 1 καὶ 247, Ἑλληνικὰ ἔ.ἀ.

4 Ἀμφότεροι οἱ τύποι εὔχρηστοι. Ὁ τύπος Ἐθνέστης κατὰ τὸ Πενέσται, Ὀρέσται, κλπ., ΣΤΡΑΒ. VII 324, ΕΚΑΤ. Ἀπόσπ. 107, ἐν FR. GR. HIST. I 22 (ΣΤ. ΒΥΖ. ἐν λ. *Ἐθνέσται*), καὶ Ἐθνεστός, ὡς Ὀρεστός (Ἠπ. Χρον. ἔ.ἀ. σ. 248, 3, Ὀρεστοὶ Μολοσσοὶ καὶ JHS 33, 1913, σ. 343), πρβλ. καὶ Ὑγχεστός, Δοιεστός, Κυεστός, Πευκεστός, Ἀκραλεστός, σχετικῶς L. ROBERT, Hellenica I, 1940, σ. 98. Περὶ τῆς προελληνικῆς (Ἰλλυρικῆς) προελεύσεως τῆς καταλήξεως στ-ης, H. KRAHE, Die alten Balkanillyrischen Namen, σ. 68 - 71 καὶ 113, πρβλ. καὶ FR. BECHTEL, ἔ.ἀ. σ. 81.

5 FR. GR. HIST. III A, 265, 12.

6 Τὰ νομίσματα προέρχονται ἐκ Νίστορα - Κατσανοχωρίων, ἐκ τῆς περιοχῆς Ἰωαννίνων καὶ τὸ εἰκονιζόμενον ἐξ Εὐβοίας. Διεθνὴς Ἐφημ. τῆς Νομισμ. Ἀρχαιολογίας (JIAN) 1905, σ. 227-235, εἰκ. 1 καὶ 5.

7 Κατὰ τὴν νεωτέραν παράδοσιν, ἀνερχομένην εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ 3ου π.Χ. αἰ. (ΠΛΟΥΤ. Πύρρ. 1, JUST. XVII, 3, ΣΧΟΛ. ΕΥΡΙΠ. Ἀνδρ., στ. 24), ἐκ τοῦ Νεοπτολέμου καὶ τῆς Λανάσσης, κόρης τοῦ τυράννου τῶν Συρακουσῶν Ἀγαθοκλέους, ἐγεννήθησαν ὁ Ἄργος, ὁ Πέργαμος, ὁ Πάνδαρος, ὁ Δωριεύς, ὁ -έραος (=Γενόος), ἡ Δανάη, ὁ Εὐρύλοχος καὶ ὁ Πίαλος. Τὰ πλεῖστα τῶν ὀνομάτων τούτων ἐπενοήθησαν εἴτε διὰ νὰ καλύψουν πολιτικὰς βλέψεις τῶν Μολοσσῶν (M. NILSSON, ἔ.ἀ. σ. 107, τ ο ῦ α ὐ τ ο ῦ, Studien, σ. 27 κ.ἑξ.) εἴτε ἕνεκα

τόπου ἀνευρέσεως τῶν νομισμάτων τούτων, τῆς τεχνοτροπίας καὶ τῆς καταγωγῆς τῶν Ἐθνεστῶν ἀπὸ τοῦ Νεοπτολέμου ὁ Ι. ΣΒΟΡΩΝΟΣ ἐθεώρησε τοὺς Ἐθέτας-Ἐθνέστας φῦλον Ἠπειρωτικόν, τὸ ὁποῖον μὲ κάποιαν ἐπιφύλαξιν τοποθετεῖ εἰς τὴν Ἀθαμανίαν, ἀποκλείει δὲ τὴν σχέσιν του πρὸς τοὺς Ἀμφιλόχους [1] καὶ τὸ Ἀμφιλοχικὸν Ἄργος.

Τὸ ἐθνικὸν Τ ρ ι φ ύ λ α ς μαρτυρεῖται ὑπὸ τῆς ἀρχαίας παραδόσεως, ὅπως καὶ τὸ τοπωνυμικὸν Τριφυλία [2]. Πρόκειται πιθανώτατα περὶ περιοχῆς, ἀποτελεσθείσης ἐκ συνενώσεως ἢ ἐκ συνοικισμοῦ τριῶν μικροτέρων φυλῶν, κατ' ἀναλογίαν πρὸς τὴν Περραιβικὴν Τρίπολιν, ἐχούσης ὡς ζωτικὸν χῶρον πεδινὴν περιοχήν (Siedlungsfeld) [3]. Ὑπὸ τοῦ MACK τοποθετεῖται ὀρθῶς (LIVIUS XXXII 13,2) εἰς τὴν Παραυαίαν, χώραν τοῦ μέσου ροῦ τοῦ Ἀώου (Βιώσης), εἰς τὴν κοιλάδα μεταξὺ τῶν στενῶν τῆς Κλεισούρας μέχρι τῆς ἐξόδου της εἰς τὴν πεδιάδα τῆς Κονίτσης, μὲ νότιον ὅριον τὸ ὄρος Μερόπην. Ὁμοίως περίπου προσδιορίζεται καὶ ὑπὸ τοῦ Δ. ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΟΥ, εἰς τὰς μικρὰς κοιλάδας τοῦ Ἀώου, μεταξὺ τῆς Πρεμετῆς καὶ τῆς συμβολῆς τοῦ Σαρανταπόρου εἰς τὸν Ἀῶον, μεταξὺ Παραυαίας καὶ Μολοσσίδος [4]. Ὑπὸ τοῦ ΛΙΒΙΟΥ χαρακτηρίζεται ἡ Τριφυλία ὡς τμῆμα *terra Molottidis*. Ὁ MACK (ἀν. σ. 104 - 105), δεχόμενος τοὺς Μολοσσοὺς ἀρχικῶς εἰς τὸν μέσον ροῦν τοῦ Ἀώου [5], ἐκλαμβάνει καὶ τοὺς Παραυαίους, εἰς τοὺς ὁποίους ὑπήγετο ἡ Τριφυλία, ὡς ὑποδεέστερον φῦλον ὑπὸ τοὺς Μολοσσούς [6]. Ἀλλὰ τοῦτο δὲν εἶναι ὀρθόν, διότι οὐδεμία ἀμφιβολία ὑπάρχει πλέον ὅτι τὸ λεκανοπέδιον τῶν Ἰωαννίνων ὑπῆρξεν ἡ κοιτὶς τῶν Μολοσσῶν ἀπὸ τοῦ 12ου π.Χ. αἰ., ἔνθα καὶ ἡ πρωτεύουσα αὐτῶν Πασσαρών [7]. Ἐπειδὴ δὲ τῆς Τριφυλίας νότιον ὅριον ὑποτίθεται ἡ δεξιὰ ὄχθη τοῦ Ἀώου, ὁρίζοντος τὴν Μολοσσίδα ἀπὸ βορρᾶ, ἔπεται ὅτι ἡ Τριφυλία

τῆς τρωικῆς καταγωγῆς τῶν Μολοσσῶν ἐκ τῆς Ἀνδρομάχης (Πέργαμος, Πάνδαρος) εἴτε τέλος ἐκ λόγων ἱστορικῶν (κατωτ. σ. 105 κ.ἑ.). Περὶ τούτων εἰς τὴν μελέτην μου περὶ τῶν γενεαλογικῶν μύθων τῶν Μολοσσῶν. Περὶ τοῦ Ἄργους, ἐπωνύμου τοῦ Ὀρεστικοῦ Ἄργους, ἔνθα οἱ Ἐθνέσται, καὶ οὐχὶ τοῦ Ἄργους τῆς ΒΑ. Πελοποννήσου, ὡς ἄλλοι καὶ ὁ M. NILSSON, αὐτ. σ. 107, ἰδὲ κατωτ. σ. 100 - 101. Κατ' ἄλλην παράδοσιν, ἀνερχομένην εἰς τὸν 4ον π.Χ. αἰ. (ΠΑΥΣ. I 11, 1) ἐκ τοῦ Νεοπτολέμου καὶ τῆς Ἀνδρομάχης ἐγεννήθησαν οἱ Πέργαμος, Μολοσσὸς καὶ Πίελος. Τὴν παράδοσιν ὁ Παυσανίας λαμβάνει ἐκ τοῦ ἱστορικοῦ τοῦ 1ου π.Χ. αἰ. Τεύκρου ἐκ Κυζίκου.

1 Ὁ ΘΕΟΠΟΜΠΟΣ συγκαταλέγει τούτους μετὰ τῶν Ἠπειρωτικῶν φύλων (ΣΤΡΑΒ. VII 321).

2 ΠΟΛΥΒ. XXVI 14, LIV. XXXII 14, ΠΛΟΥΤ. Πύρρ. 2. Τὸ ἐθνικὸν ἀπαντᾷ ἐκ νέου εἰς τὴν ἐπιγραφὴν τῶν συναρχόντων, Ἑλληνικὰ ἔ.ἀ., σ. 248 καὶ 255.

3 Δ. ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΗΣ, ΑΕ 1956, σ. 10, M. LEAKE, Travels in Northern Greece IV, σ. 119, ἰδίᾳ E. KIRSTEN, παρὰ PHILIPPSON, ἔ.ἀ. II. 1, σ. 49, 1. Ὡς τοιαύτην περιοχὴν ὁ Kirsten ὑποθέτει τὰς τρεῖς κοιλάδας τοῦ Ἀώου παρὰ τὸ Λεσκοβίκι, Πρεμετὴν καὶ Κλεισούραν. Περὶ τῆς ἐννοίας τῆς Siedlungsfeld, αὐτ. σ. 211, καὶ KIRSTEN, Die griechische Polis als historisch-geographisches Problem des Mittelmeerraumes, 1956, σ 33 κ.ἑξ.

4 R. MACK, Grenzmarken und Nachbarn Makedoniens im Norden und Westen (ἀδημοσίευτος διδακτορικὴ διατριβή), Göttingen 1951, σ. 102 κ.ἑξ., ἰδίᾳ σ. 103 - 104, E. KIRSTEN παρὰ PHILIPPSON, ἔ.ἀ., Δ. ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΗΣ, ἔ.ἀ. σ. 10, M. LEAKE, ἔ.ἀ.

5 Ὁμοίως καὶ PHILIPPSON, ἔ.ἀ. II. 1, σ. 92 - 93, E. KIRSTEN, αὐτ. σ. 214 καὶ 271, 34. H. TREIDLER, Epirus im Altertum, σ. 80.

6 Κατὰ ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΝ, Ἠθικά, Κεφαλαίων καταγραφή, Ἑλληνικὰ 13 (*Τί τὸ πτωχικὸν κρέας παρ' Αἰνιᾶσι*), οἱ Αἰνιᾶνες, οἰκοῦντες ἀρχικῶς τὸ Δώτιον πεδίον, ἐξεδιώχθησαν βραδύτερον ὑπὸ τῶν Λαπιθῶν, τραπέντες δὲ πρὸς τοὺς Αἴθικας, *ἐκεῖθεν τῆς Μολοσσίας τὴν περὶ τὸν Ἀραούαν χώραν κατέσχον, ὅθεν ὠνομάσθησαν Παραοῦαι* (Παραυαῖοι). Περὶ τῶν ὀνομάτων Ἀῶος, Αὖος, Αὖα, Ἄρουα, Apha (PLINIUS) M. SAKELLARIOU, La Migration grecque en Ionie, 1958, σ. 59 καὶ ὑποσ. 4.

7 Περὶ τῶν ἐρειπίων τοῦ Γαρδικίου ΒΔ. τῶν Ἰωαννίνων καὶ τῆς ταυτίσεως τοῦ ναοῦ (Δ. ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΗΣ, ΠΑΕ 1952, σ 307 κ.ἑξ.) πρὸς τὸν ναὸν τοῦ Ἀρείου Διὸς τῆς Πασσαρῶνος, ἰδὲ Σ. Ι. ΔΑΚΑΡΗΝ, Ἀφιέρωμα εἰς τὴν Ἤπειρον (εἰς μνήμην Χρ. Σούλη) 1954, σ. 46 κ.ἑξ. Ἡ γνώμη αὕτη ἐγένετο γενικῶς δεκτή, P. FRANKE, Jahrbuch für Numismatik und Geldgeschichte 8, 1957, σ. 40, 38, P. LÉVÊQUE, RÉG 70, 1957, σ. 488, D. KIENAST, RE ἐν λ. *Pyrrhos*.

ἀπετέλει τὸ νότιον τμῆμα τῆς Παραυαίας, τῆς ὁποίας οἱ κάτοικοι ἐθεωροῦντο κατὰ τὴν ἀρχαιότητα Θεσπρωτοί [1].

Οἱ Ὄμφαλες, κάτοικοι τῆς περὶ τὸ Ὀμφάλιον χώρας [2], πόλιν τῆς Χαονίας κατὰ ΡΙΑΝΟΝ [3]. Ἐπανειλημμένως ἀπαντᾷ εἰς ἐπιγραφὰς τῆς Δωδώνης [4]. Ἀλλ' εἰς τὴν ἐπιγραφὴν 1347 οἱ Ὄμφαλες χαρακτηρίζονται ὡς Μολοσσοί *(Μολοσσοὶ Ὄμφαλες Χιμώλιοι)*. Τὴν σύγχυσιν ἐπιτείνει ὁ ΣΤΕΦΑΝΟΣ ΒΥΖΑΝΤΙΟΣ (ἐν λ.), μνημονεύων πόλιν Ὀμφάλιον ἐν Θεσσαλίᾳ. Προσέτι ὑπὸ τοῦ ΣΥΝΑΞΑΡΙΣΤΟΥ τοῦ Ἐπισκόπου Ἁγ. Δονάτου ἀναφέρεται Ὀμφάλιον *τόπος ἐν Θεσπρωτίᾳ*, πλησίον τῆς παλαιᾶς Εὐροίας, πιθανῶς παρὰ τὸ Γλυκῆ τοῦ Φαναρίου, ἔνθα ὁ ἅγιος ἀνήγειρε ναόν [5]. Ὅτι ὅμως πρόκειται περὶ φύλου Ἠπειρωτικοῦ, ἀσχέτου πρὸς τὴν Θεσσαλικὴν πόλιν καὶ τὸ Ὀμφάλιον τοῦ Φαναρίου, προκύπτει ἐκ τοῦ ΡΙΑΝΟΥ, ὁ ὁποῖος τοὺς Ὄμφαλας συγκαταριθμεῖ μετὰ τῶν Παραυαίων. Πιθανώτατα λοιπὸν οἱ Ὄμφαλες ὑπῆρξαν γείτονες τῶν Παραυαίων [6].

Οἱ περισσότεροι τῶν ἐρευνητῶν θεωροῦν τούτους ὡς Μολοσσικὸν φῦλον, ἕνεκα τῆς ἐπιγραφῆς 1347 *(Μολοσσοὶ Ὄμφαλες Χιμώλιοι)* [7], ἀλλὰ τοῦτο δυσκόλως δύναται νὰ γίνῃ δεκτόν, διότι οἱ Μολοσσοὶ κατεῖχον τὴν μέχρι τοῦ Ἀώου περιοχήν. Πιθανώτατα λοιπὸν ὁ χαρακτηρισμὸς τῶν Ὀμφάλων ὡς Μολοσσῶν ὀφείλεται εἰς ἱστορικὰς μεταβολάς, εἰς τὴν ὁριστικὴν δηλαδὴ προσάρτησιν τοῦ φύλου τούτου ὑπὸ τῶν Μολοσσῶν. Ἡ περίπτωσις δὲν εἶναι μοναδική, διότι καὶ οἱ Κασσωπαῖοι, φῦλον Θεσπρωτικὸν ἀσφαλῶς [8], περιελθόντες ἤδη πρὸ τῶν χρόνων τῆς ἐπιγραφῆς (370/68 π.Χ.) ὑπὸ τοὺς Μολοσ-

1 ΣΤΕΦ. ΒΥΖ. ἐν λ. *Παραυαῖοι· ἔθνος Θεσπρωτικόν. Ριανὸς ἐν δ' Θεσσαλικῶν* (FR. GR. HIST. III A 265, 19). Περὶ τῶν ὁρίων H. TREIDLER, Epirus, σ. 76 κ.ἑξ., A. PHILIPPSON, ἔ.ἀ. II. 1, σ. 75 - 76, 216 - 7 (E. KIRSTEN).

2 M. NILSSON, Studien, σ. 15 καὶ 16, E. KIRSTEN, RE XVIII, 1, στ. 397, 398, 3.

3 ΣΤΕΦ. ΒΥΖ. ἐν λ., FR. GR. HIST. III A, 265, 19: *Παραυαῖοι .... Σὺν δὲ Παραυαίους καὶ ἀμύμονας Ὀμφαλιῆας. Καλοῦνται δὲ ἀπὸ τοῦ παρὰ τὸν Αὖον ποταμὸν οἰκεῖσθαι.*

4 SGDI 1334, 1335, 1345, Ἠπ. Χρον. 1935, σ. 245, 1, Ἑλληνικὰ ἔ.ἀ. σ. 248 καὶ 255.

5 Μηνιαῖον 30 Ἀπριλίου. Περὶ τῆς παλαιᾶς Εὐροίας (Θεσπρωτία) καὶ τῆς νεωτέρας (Ἰωάννινα) ἰδὲ Σ. Ι. ΔΑΚΑΡΗΝ, ΠΑΕ 1951, σ. 174, 2, διεξοδικώτερον δὲ Ἠπειρ. Ἑστία 1952, σ. 537 κ.ἑξ. καὶ Μεγ. Ἑλλην. Ἐγκυκλοπαιδείαν 1960 (ἐν. λ. *Εὔροια*). Περὶ τῶν εἰς τὴν περιοχὴν τῆς παλαιᾶς Εὐροίας ἀνασκαφῶν, Δ. ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΗΣ, ΠΑΕ 1953, σ. 159, Δ. ΠΑΛΛΑΣ, ΠΑΕ 1954, σ 200. Παλαιοτέρα βιβλιογραφία E. KIRSTEN, Griech. Lands. II. 1, σ. 85. Ἐντεῦθεν, παρὰ τὸ χωρίον Γλυκῆ, προέρχεται γραπτὸν πήλινον ὑδροδοχεῖον (Pilgrim) τοῦ 3ου-4ου μ.Χ. αἰ. (Δημ. Μουσεῖον Ἰωαννίνων). Ὁ WILAMOWITZ, Herakles², I, σ. 75 καὶ 136, δὲν ἀποκλείει τὴν τοποθέτησιν τῶν Ὀμφάλων εἰς τὸ Ὀμφάλιον τῆς Θεσσαλίας, τὸ ὁποῖον πρέπει νὰ ἀναζητηθῇ πιθανῶς εἰς τὴν νότιον Θεσσαλίαν, μεταξὺ Ξυνιάδος καὶ Κάτω Ἀγόριανης-Σμοκόβου, ἔνθα ἀναφέρεται Ἱερὸν τῆς Ὀμφάλης, ἢ εἰς τὴν κοιλάδα τοῦ Σπερχειοῦ (E. KIRSTEN, RE XVIII, στ. 397, 2). Πιθανῶς τὸ Θεσσαλικὸν Ὀμφάλιον, ὅπως καὶ ἄλλα τοπωνυμικά (H. TREIDLER, Archiv ἔ.ἀ. σ. 93), ὑποδηλοῦν παλαιὰν συγγένειαν τῶν Ἠπειρωτικῶν καὶ τῶν Θεσσαλικῶν φύλων, πρβλ. καὶ E. KIRSTEN, ἔ.ἀ. στ. 398.

6 Ὁ M. LEAKE, ἔ.ἀ. IV, σ. 20 τοποθετεῖ τοὺς Ὄμφαλας, συμφώνως πρὸς τὴν εἴδησιν τοῦ Ριανοῦ, εἰς τὴν Παραυαίαν, εἰς τὸν μέσον ροῦν τοῦ Ἀώου καὶ δὴ καὶ παρὰ τὴν Πρεμετήν, ἀλλ' ὁ MACK (ἔ.ἀ. σ. 111) ἀποκρούει τοῦτο, διὰ τὸν λόγον ὅτι ἡ Παραυαία κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Μολοσσοῦ βασιλέως Ἀλεξάνδρου Α' (343-331 π.Χ.), εἰς τοὺς ὁποίους χρονολογεῖται ἡ ἐπιγραφὴ 1347, ὑπήγετο εἰς τοὺς Μακεδόνας καὶ ἑπομένως οἱ Ὄμφαλες δὲν θὰ ἠδύναντο νὰ συντελοῦν εἰς τὸ Κοινὸν τῶν Μολοσσῶν (ἰδὲ ὅμως κατωτέρω).

7 NILSSON, Studien, σ. 66 κ ἑξ., J. BELOCH, Griechische Geschichte, 3. 2, σ. 184, R. MACK, ἔ.ἀ. σ. 111, P. FRANKE, Epirus, σ. 30, ὑποσ. 129, Δ. ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΗΣ, ΑΕ ἔ.ἀ. σ. 12. Ὀρθῶς ὁ LENK, RE XVI, 1, στ. 22, καὶ παλαιότερον ὁ Iw. MÜLLER, Handbuch der Altertumswissenschaft IV, 1926, σ. 1471, 2, θεωροῦν τούτους ὡς φῦλον μεμονωμένον, συνδεθὲν μετὰ τῶν Μολοσσῶν, ὡς καὶ οἱ Κασσωπαῖοι.

8 ΗΡΟΔ. VIII 47, ΣΤΡΑΒ. VII 324. Περὶ τῆς θέσεως τούτων [ΨΕΥΔΟ]ΣΚΥΛΑΞ, Περίπλους 31, ΣΤΡΑΒ. ἔ.ἀ., ΔΗΜΟΣΘ. Περὶ Ἁλοννήσου 32, ΘΕΟΠΟΜΠΟΣ, FR. GR. HIST. II B, 115, ἀπόσπ. 206 - 207, PLIN. NH IV 1, 2, ΔΙΟΔ. ΣΙΚ. XIX 88, ΠΤΟΛΕΜ. III 13, 6. Σχετικῶς M. LEAKE, ἔ.ἀ. IV, σ. 112, H. TREIDLER, Epirus, σ. 108 κ.ἑξ., N. L. HAMMOND, The Colonies of Elis in Cassopaea, Ἀφιέρωμα εἰς τὴν Ἤπειρον, 1954, σ. 29 καὶ 30,

σούς (σχετικῶς κατωτέρω), ἔλαβον τὸ διπλοῦν ἐθνικὸν *Κασσωπαῖοι - Μολοσσοί,* ὥστε μεταγενεστέρως νὰ θεωρῶνται πλέον ὡς Μολοσσοί[1]. Εἰς τὴν ἀπελευθερωτικὴν ἐπιγραφὴν ἐκ Δωδώνης 1351 ἀναφέρονται ὡς μάρτυρες Μολοσσῶν ἕξ Δωδωναῖοι καὶ ἕτερος Φοινατός, ἕξ δὲ μάρτυρες Θεσπρωτῶν, εἷς Λαρισαῖος, εἷς Ἐλεαῖος, δύο Τιαῖοι καὶ δύο Ὀνόπερνοι, χαρακτηρίζονται ὡς Θεσπρωτοὶ μετὰ τοῦ προστάτου των Ὀνοπέρνου. Ἀλλ' ἡ Δωδώνη ἀπὸ τῶν προϊστορικῶν χρόνων μέχρι τέλους τοῦ 5ου π.Χ. αἰ. ὑπήγετο σταθερῶς εἰς τοὺς Θεσπρωτούς. Μετὰ τὴν κατάληψίν της ὑπὸ τῶν Μολοσσῶν, προσαρτηθεῖσα ὁριστικῶς, ἐθεωρήθη ἔκτοτε Μολοσσική[2]. Ἑπομένως ὁ χαρακτηρισμὸς τῶν Κασσωπαίων καὶ Δωδωναίων ὡς Μολοσσῶν δὲν εἶναι πραγματικός, ἀλλ' ὀφείλεται εἰς λόγους ἐξωτερικούς. Τοιοῦτόν τι συνέβη καὶ μὲ τοὺς Ὄμφαλας, οἱ ὁποῖοι, ὑπαχθέντες ὑπὸ τοὺς Μολοσσοὺς ἤδη πρὸ τοῦ χρόνου τῆς συντάξεως τοῦ ψηφίσματος (περὶ τὸ 370 π.Χ.), προσηρτήθησαν ὁριστικῶς εἰς τούτους ἀποκληθέντες *Μολοσσοὶ - Ὄμφαλες,* καθ' ὃν τρόπον καὶ οἱ Δωδωναῖοι καὶ οἱ Κασσωπαῖοι *(Κασσωπαῖοι - Μολοσσοί).* Τοῦτο ἐπιτρέπει τὴν ὑπόθεσιν ὅτι οἱ Ὄμφαλες ἦσαν ὅμοροι πρὸς τοὺς Μολοσσούς, καθ' ὃν τρόπον οἱ Δωδωναῖοι καὶ οἱ Κασσωπαῖοι. Ἐπειδὴ δὲ εἰς τὴν νότιον Παραυαίαν τοποθετεῖται ἡ Τριφυλία, ἕπεται ὅτι οἱ Ὄμφαλες καὶ τὸ Ὀμφάλιον πρέπει νὰ ἀναζητηθοῦν εἴτε εἰς τὴν νότιον Χαονίαν εἴτε εἰς τὴν Θεσπρωτικὴν μεθόριον. Ἡ πρώτη ἄποψις στηρίζεται ἐπὶ τῶν εἰδήσεων τοῦ ΠΤΟΛΕΜΑΙΟΥ (III 13,5), ἀλλὰ καὶ τοῦ ΡΙΑΝΟΥ, ὅστις τοὺς Ὄμφαλας ἀναφέρει ὁμοῦ μετὰ τῶν Παραυαίων (ΣΤΕΦ. ΒΥΖ. ἐν λ.): *Παραυαῖοι... σὺν δὲ Παραυαίους καὶ ἀμύμονας Ὀμφαλιῆας.*

Συμφώνως πρὸς τὰς μαρτυρίας ταύτας λοιπὸν οἱ Ὄμφαλες πρέπει νὰ ἀναζητηθοῦν μεταξὺ τῶν Χαόνων καὶ ἐγγὺς τῶν Παραυαίων, πάντως εἰς τὴν περιφέρειαν τοῦ Μολοσσικοῦ κράτους, ἤτοι εἰς τὴν νότιον Χαονίαν. Ἀλλὰ τὸ τμῆμα τοῦτο ἀντιστοιχεῖ πρὸς μέρος ἢ ὅλον τῆς Κεστρίνης, ἐκτεινομένης ἀπὸ τῆς βορείου ὄχθης τοῦ ποταμοῦ Θυάμιδος (Καλαμᾶ) μέχρι περίπου τοῦ κόλπου τῶν Ἁγίων Σαράντα καὶ τοῦ Δελβίνου[3]. Οἱ Ὄμφαλες λοιπὸν εἶναι οἱ αὐτοὶ μὲ τοὺς Κεστρινοὺς ἢ μὲ τμῆμα τούτων. Ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει τὸ ἐθνικὸν Ὄμφαλες ἦτο τὸ ἐπιχώριον ὄνομα τοῦ φύλου τούτου, τὸ ὁποῖον γενικώτερον ὅμως ἦτο γνωστὸν ὡς Κεστρινοὶ ἢ Κεστρῖνοι[4]. Ἕνεκα τούτου εἰς μὲν

A. PHILIPPSON ἔ.ἀ. II. 1, σ. 107, καὶ E. KIRSTEN, αὐτ. σ. 213 καὶ 270, ὑποσ. 29.

1 ΣΤΕΦ. ΒΥΖ. ἐν λ. Τὸ διπλοῦν ἐθνικὸν ἀπαντᾷ εἰς χαλκᾶ νομίσματα τῶν Κασσωπαίων Ρωμαϊκῶν χρόνων, α' ὄψις, ἐντὸς στεφάνου κοτίνου ΚΑΣ|ΣΩΠΑΙ|ΩΝ, μονόγραμμα ἄρχοντος, β' ὄψις, ἐντὸς ὁμοίου στεφάνου ΜΟ|ΛΟΣ|ΣΩΝ, μονόγραμμα, B. M. CAT., Thess., σ. 98, πίν. 18, 9, HEAD, HN², σ. 320. Ὁ HEAD, Greek Autonomus Coins, Numismatic Chronicle, London 1873, σ. 108, ἀποδίδει τὸ διπλοῦν ἐθνικὸν εἰς τὴν ἀπὸ κοινοῦ μετὰ τῶν Μολοσσῶν ἔκδοσιν τῶν νομισμάτων, ἕνεκα τῆς γειτνιάσεως τῶν δύο φύλων. Τὰ ἀρχαιότερα νομίσματα τῶν Κασσωπαίων, ἀναγόμενα εἰς τοὺς πρὸ τοῦ 342 π. Χ. χρόνους, παρουσιάζουν συγγένειαν πρὸς τὰ Μολοσσικά, δι' οὓς λόγους θὰ ἀναφέρωμεν κατωτέρω σ. 104 καὶ 108.

2 Σ. Ι. ΔΑΚΑΡΗΣ, Ἀφιέρωμα εἰς τὴν Ἤπειρον, σ. 58 κ.ἑξ., σ. 77, ὁ αὐτός, ΑΕ 1956, σ. 144 - 5.

3 Ταύτης τὸ νότιον ὅριον ἀπετέλει ὁ Θύαμις (Καλαμᾶς), ΘΟΥΚ. I 46,4. Περὶ τῶν ὁρίων τῆς Κεστρίνης, ἐκτεινομένης ἀπὸ τοῦ Καλαμᾶ μέχρι τοῦ Δελβίνου, Ἁγ. Σαράντα, Βουθρωτοῦ, ἰδὲ M. NILSSON, Studien, σ. 9, H. TREIDLER, Epirus, σ. 104 κ.ἑξ., R. MACK, ἔ.ἀ. σ. 108 κ.ἑξ. A. PHILIPPSON, ἔ.ἀ. II. 1, σ. 68. E. KIRSTEN, αὐτ. σ. 212, 269 - 270. Περιγραφὴ τῆς χώρας παρὰ M. LEAKE, ἔ.ἀ. I, σ. 66 κ.ἑξ., A. PHILIPPSON, ἔ.ἀ., τοῦ αὐτοῦ, Thessalien und Epirus, 1897, σ. 237.

4 Ὑπὸ τὸ ὄνομα Κεστρίνη τὸ πρῶτον παρὰ ΘΟΥΚ. I 46,4. Πολὺ βραδύτερον, κατὰ τοὺς αὐτοκρατορικοὺς χρόνους πιθανώτατα μετωνομάσθη εἰς Καμμανίαν (ΣΤΕΦ. ΒΥΖ. ἐν λ.), ἥτις ὅμως εἶναι ἐσφαλμένη γραφὴ τῆς λ. Καμπανία, διότι ὁ ἐπώνυμος ταύτης ἐκαλεῖτο Κάμπος, ἐξ οὗ Καμπανία - Καμμανία, οὐχὶ δὲ ἐκ τοῦ Κάδμου, παραποτάμου τοῦ Θυάμιδος, ἐξ οὗ Καδμανία*

τὰς παλαιοτέρας ἐπιγραφὰς τῆς Δωδώνης τὸ ἐθνικὸν Κεστρῖνος ἢ Κεστρινὸς εἶναι ἀσύνηθες, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸ εὔχρηστον Ὄμφαλες [1].

Οἱ Κεστρινοὶ λοιπὸν εἶχον περιέλθει ὑπὸ τοὺς Μολοσσοὺς πολὺ πρὸ τῶν κυρίως Χαόνων, ὑπαχθέντων ὑπ' αὐτοὺς εἰς τοὺς χρόνους τῆς βασιλείας τοῦ Πύρρου. Ἡ προσάρτησις τῆς ὁμόρου Κεστρίνης εἰς τοὺς Μολοσσοὺς κατανοεῖται, ἐὰν λάβωμεν ὑπ' ὄψιν τὴν οἰκονομικὴν καὶ γεωγραφικὴν σπουδαιότητα ταύτης [2]. Ἦτο περίφημος διὰ τὴν κτηνοτροφίαν εἰς βοῦς, ἵππους καὶ ὄνους [3]. Τὴν σημασίαν ὅμως ταύτης ἐπηύξανον ἰδίως ἡ θέσις, τὴν ὁποίαν κατεῖχεν ἀπέναντι ἀκριβῶς καὶ ἐγγὺς τῆς Κερκύρας, καὶ ἡ ὕπαρξις καταλλήλων λιμένων, ὡς τῆς Ἡγουμενίτσης, τῆς Σαγιάδος, τῆς Φτελιᾶς, τοῦ Βουθρωτοῦ καὶ τῶν Ἁγ. Σαράντα, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν λοιπὴν ἀλίμενον Θεσπρωτίαν [4]. Ἐντεῦθεν ἴσως ἔγινεν ἡ διαβίβασις εἰς Κέρκυραν τῶν 600 Ἀθηναίων πελταστῶν ὑπὸ τὸν Στησικλέα (373 π.Χ.) μὲ τὴν ὑποστήριξιν τοῦ Ἀλκέτα (ΞΕΝΟΦ. Ἑλλην. VI 2, 10) [5].

Τὴν ὑπαγωγὴν τῆς Κεστρίνης ὑπὸ τοὺς Μολοσσοὺς δεικνύουν ἡ ὕπαρξις τῆς πόλεως Τροίας ἢ Περγάμου πλησίον τοῦ Βουθρωτοῦ, ἱδρύματος ἀσφαλῶς Μολοσσικοῦ, καὶ ἡ ἐπέκτασις μέχρις ἐκεῖ τῶν Μολοσσικῶν γενεαλογικῶν μύθων, τῶν σχετιζομένων μὲ τὴν Ἀνδρομάχην, τὸν Ἕλενον καὶ τὸν Αἰνείαν [6]. Ὁπωσδήποτε κατὰ τοὺς χρόνους

ὡς M. SAKELLARIOU, ἔ.ἀ. σ. 371, 12, καὶ ἄλλοι, οὔτε ἐκ τοῦ Κάμμος - Καμμανία, C. ROBERT, Die griechischen Heldensage, σ. 1459, 1. Κατὰ τὸν ΑΛΕΞΑΡΧΟΝ, συγγράψαντα Ἰταλικά, καὶ τὸν ΑΡΙΣΤΟΝΙΚΟΝ, Ἀλεξανδρινὸν γραμματικὸν τῶν χρόνων τοῦ Αὐγούστου (SERV. Σχόλ. εἰς Αἰνειάδα III 334): *ibi* (in Epiro) *olim regem nomine Campum fuisse et Epirum Campaniam vocatam sicut Alexarchus... et Aristonicus referunt.* Ἐπίσης ἡ ἐπὶ νομισμάτων τῶν αὐτοκρατορικῶν χρόνων — ἀποδιδομένων μέχρι πρό τινος εἰς Babba ἢ Banasa τῆς Μαυριτανίας, πράγματι ὅμως ἀνηκόντων εἰς τὸ Βουθρωτὸν τῆς Ἠπείρου — συντετμημένη ἐπιγραφὴ CCIB, ἀνεγνώσθη, ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ἐπιγραφῆς CIL III 15006: *Colonia Campestris Julia Buthrotum.* Τὴν σχετικὴν βιβλιογραφίαν ἰδὲ παρὰ P. FRANKE, Jahrb. f. Num. Geld. 7, 1956, σ. 87 (25a). Πρβλ. καὶ ἕτερον χαλκοῦν νόμισμα ἐκ Δωδώνης μὲ ἐπιγραφὴν *CA*(mpania) BYT. EXPP, BCH 77, 1953, σ. 114. Καθ' ὅμοιον τρόπον ἡ Ἀχερουσία τῆς Θεσπρωτίδος ἐκλήθη καὶ Ἄορνον, λατινιστὶ δὲ Avernus (ΠΑΥΣ. IX 30, 6. PLIN. N.H. IV 1, 2. HYGIN. Fab. 88), κατ' ἀναλογίαν πρὸς τὴν Ἀχερουσίαν λίμνην (lacus Avernus) τῆς Καμπανίας (πρβλ. καὶ H. TREIDLER, Epirus, σ. 114 - 115). Περὶ τῆς ἀντιστοιχίας τοπωνυμίων Ἠπείρου καὶ Ἰταλίας, ὀφειλομένων κατὰ τὸν H. TREIDLER εἰς Ἰλλυρικὴν εἰσβολὴν (;) εἰς τὴν Ἤπειρον καὶ εἰς τὴν μετανάστευσιν Ἠπειρωτικῶν φύλων εἰς τὴν Ἰταλίαν, ἰδὲ Archiv ἔ.ἀ., σ. 108-109.

1 Τὸ ἐθνικὸν Ὄμφαλες ἀπαντᾷ εἰς τὰς ἐπιγραφὰς 1334, 1335, 1347, Ἠπ. Χρον. 1935, σ. 245, Ἑλληνικὰ ἔ.ἀ. σ. 248, τὸ δὲ Κεστρινὸς ἅπαξ μόνον εἰς ἐπιγραφὴν τῶν χρόνων τῆς Δημοκρατίας (232-167 π.Χ.), Ἠπ. Χρον. ἔ.ἀ. σ. 248, 3. Ἐκ τούτου ἐπιτρέπεται τὸ συμπέρασμα ὅτι ἐπιχωρίως τὸ φῦλον ἐκαλεῖτο Ὄμφαλες, γενικώτερον ὅμως ἦτο γνωστὸν ὡς Κεστρινοί (ΘΟΥΚΥΔΙΔΗΣ). Εἰς τὸ ὄνομα Κεστρίνη, τὸ ὁποῖον βραδύτερον κατέστη ἐπικρατέστερον, προσετέθη κατὰ τὸν 1 π.Χ. αἰ. καὶ τὸ ὄνομα Καμπανία (Καμμανία). Ἐκ τῶν τριῶν λοιπὸν προσηγορικῶν τῆς ἐπιγραφῆς, Μολοσσοὶ Ὄμφαλες Χιμώλιοι, τὸ πρῶτον δηλοῖ τὴν ἐθνότητα ὑπὸ τὴν ὁποίαν ὑπήγοντο οἱ Ὄμφαλες - Κεστρινοί, τὸ δὲ Χιμώλιοι τμῆμα τοῦ φύλου τούτου, ἀνάλογον περίπου πρὸς τοὺς δήμους τῶν 10 φυλῶν τῆς Ἀττικῆς. (Πρβλ. Θεσπρωτὸς Ὀνόπερνος Καρτατός.) Τὸ ὄνομα ἑπομένως Ὄμφαλες δὲν σημαίνει ἁπλῶς πόλιν (M. NILSSON, Studien, σ. 67, LENK, RE XVI, 1, στ. 22) ἀλλὰ φῦλον, ἡ δὲ ἄποψις τοῦ BELOCH, Griech. Gesch. III. 2, σ. 184, ὅτι τμῆμα τῶν Ὀνοπέρνων (Θεσπρωτῶν) ἦσαν Μολοσσοί, πρέπει νὰ ἐγκαταλειφθῇ.

2 H. TREIDLER, Epirus, σ. 104 - 108, E. KIRSTEN παρὰ PHILIPPSON, Griech. Landsch. II. 1, σ. 202.

3 M. NILSSON, Studien, σ. 66, H. TREIDLER, Epirus, σ. 107 - 108, ἔνθα συγκεντρωμέναι αἱ ἀρχαῖαι μαρτυρίαι, P. FRANKE, Alt-Epirus, σ. 6, ὑποσ. 15. Ἦσαν φημισμένοι οἱ *κεστρινικοὶ βόες* (ΗΣΥΧ. ἐν λ.) ἢ *λαρινοί* (ΣΟΥΙΔ. ἐν λ.).

4 *Ἡ δὲ Χαονία ἐστὶ εὐλίμενος,* [ΨΕΥΔΟ]ΣΚΥΛΑΞ, Περίπλους 28, πρβλ. καὶ H. TREIDLER, ἔ.ἀ. σ. 104 κ.ἑξ., A. PHILIPPSON, ἔ.ἀ. σ. 67, C. KLOTZSCH, Epirotische Geschichte bis zum Jahre 280 v. Chr., 1911, σ. 5 κ.ἑξ. καὶ 51.

5 J. BELOCH, ἔ.ἀ. III. 2, σ. 179. C. KLOTZSCH, ἔ.ἀ. σ. 51, C. BOTTIN, Musée Belge 29, 1925, σ. 248, ἀμφισβητεῖ ὁ P. FRANKE, ἔ.ἀ. σ. 14 - 15 καὶ 18 - 19, μὴ ἔχων εἰσέτι ὑπ' ὄψει του τὴν ἐπιγραφὴν τῶν δαμιοργῶν.

6 Περὶ τῆς πόλεως Τροίας ἢ Περγάμου, ἱδρυθείσης ὑπὸ τοῦ Τρωὸς ἥρωος Αἰνείου, L. ROBERT, Hellenica I, σ. 95 κ.ἑξ. Τὴν πόλιν τοποθετεῖ ὁ E. KIRSTEN, παρὰ

τῆς ἐπιγραφῆς οἱ Κεστρῖνοι ὑπήγοντο εἰς τοὺς Μολοσσούς, ἵνα οὗτοι συντελοῦν εἰς τὸ Κοινὸν τῶν Μολοσσῶν.

Φαίνεται λοιπὸν βέβαιον ὅτι οἱ Μολοσσοί, καταλαβόντες τὰ ὅμορα φῦλα ἤδη πρὸ τῶν χρόνων τῆς ἐπιγραφῆς (370/368 π.Χ.), ἤτοι τοὺς Δωδωναίους, τοὺς Κεστρινούς, τοὺς Κασσωπαίους κ.ἄ., ἐπεδίωξαν τὴν συγχώνευσιν τούτων, πρᾶγμα σύνηθες εἰς παραμεθορίους περιοχάς, διαμφισβητουμένας συνήθως ὑπὸ τῶν γειτόνων, μὲ ἀποτέλεσμα τὰ φῦλα ταῦτα, διατηρήσαντα τὸ ἰδικόν των ἐθνικόν, νὰ ἀποκτήσουν καὶ τὴν νέαν ἐθνικότητα τοῦ κυριάρχου φύλου ὑπὸ τὸ ὁποῖον ὑπήχθησαν. Ἐπειδὴ δὲ μερικὰ τούτων ἀπώλεσαν ὁριστικῶς τὴν φυλετικὴν ὑπόστασίν των, ἐξελήφθησαν βραδύτερον ὡς Μολοσσοί. Τοιοῦτόν τι συνέβη μὲ τοὺς Δωδωναίους, τοὺς Τριφύλας, τοὺς Ὄμφαλας καὶ τοὺς Τάλαρας ἐπὶ τῆς Πίνδου, *ἔθνος μολοσσικὸν τῶν περὶ τὸν Τόμαρον ἀπόσπασμα*[1]. Ὅτι ὅμως καὶ οἱ Τάλαρες ἀρχικῶς ὑπῆρξαν Θεσπρωτοί, δεικνύει ἡ πρώτη κοιτίς των, *περὶ τὸν Τόμαρον*, εἰς τὰς ἀνατολικὰς ὑπωρείας τοῦ ὁποίου ἔκειτο ἡ Δωδώνη, θρησκευτικὸν κέντρον ἀρχαιότατον τῶν Θεσπρωτῶν. Ἐκεῖθεν ουτοι ἐξεδιώχθησαν ἀνατολικώτερον ἐπὶ τῆς Πίνδου[2].

Δὲν ἔχει σημασίαν διὰ τὴν παροῦσαν ἔρευναν ἡ διαπίστωσις ἐὰν οἱ Χάονες καὶ μετ' αὐτῶν οἱ Κεστρῖνοι ἦσαν Θεσπρωτοί. Τὸ γεγονὸς ὅμως, ὅτι τὰ φῦλα ταῦτα κατὰ τοὺς ἱστορικοὺς χρόνους εἶχον περιορισθῆ εἰς τὰς δυτικὰς ἀκτὰς τοῦ Ἰονίου, ἐπιτρέπει τὴν ὑπόθεσιν, ὅτι πολὺ πρὸ τῆς εἰσβολῆς τῶν Βορειοδυτικῶν φύλων (καὶ τῶν Μολοσσῶν) εἶχον ἐγκατασταθῆ ταῦτα εἰς τὴν Ἤπειρον, ὑποχρεωθέντα μετὰ τὴν εἰσβολὴν νὰ τραποῦν πρὸς τὰ δυτικὰ διαμερίσματα τῆς Ἠπείρου. Πιθανώτατα ὅμως ἅπαντες οὗτοι ἦσαν Θεσπρωτικῆς προελεύσεως[3], διότι κατὰ ΣΤΕΦΑΝΟΝ ΒΥΖ. (ἐν λ. *Τροία*) *Τροία... ἔστι καὶ πόλις ἐν Κεστρίνῃ τῆς Χαονίας,* ἡ δὲ Κεστρίνη ἀλλαχοῦ θεωρεῖται ὑπ' αὐτοῦ Θεσπρωτική: *Καμμανία, μοῖρα Θεσπρωτίας, μετωνομάσθη δὲ Κεστρινία.* Ἂν δὲ πράγματι οἱ Χάονες εἶναι οἱ αὐτοὶ μὲ τοὺς Χαύνους, ὅπερ λίαν πιθανόν, διότι οἱ Χαῦνοι μνημονεύονται ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ λεξικογράφου μετὰ τῶν Κεστρινῶν[4], τότε καὶ οἱ Χάονες—Χαῦνοι ὑπῆρξαν Θεσπρωτοί.

Τὴν ἀνωτέρω ἐκτεθεῖσαν ἄποψιν, ὅτι δηλαδὴ τὰ ὅμορα φῦλα μόνον ἐνεσωματώθησαν εἰς τὴν Μολοσσίδα, ἐνισχύει ἡ περίπτωσις τῶν Ὀ ν ο π έ ρ ν ω ν[5], τῶν ὁποίων ὁ δαμιοργὸς ἀναφέρεται εἰς τὸ ψήφισμα ἔνατος κατὰ σειράν, μετὰ τὸν Ὄμφαλα. Ἂν καὶ τὸ μικρὸν τοῦτο φῦλον εἶχεν ὑπαχθῆ προφανῶς κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ ψηφίσματος

PHILIPPSON, ἔ.ἀ. σ. 68, 6, εἰς τὸ χωρίον Τσιφλίκ, ΝΑ. τοῦ Μούρθη, ἔνθα ἐπὶ λόφου ἀρχαῖα ἐρείπια.

1 ΣΤΡΑΒ. IX 434, A. PHILIPPSON, ἔ.ἀ., σ. 188. Ἄλλως παρὰ E. KIRSTEN, αὐτ. σ. 188, 3 καὶ 271, 34. Παλαιοτέραν βιβλιογραφίαν ἰδὲ FR. STÄHLIN, RE IV A 2, στ. 2061 (ἐν λ. *Τάλαρες*), καὶ H. TREIDLER, Epirus, σ. 35, ἰδίᾳ τ ο ῦ α ὐ τ ο ῦ Archiv ἔ.ἀ. σ. 104.

2 Ἡ σχέσις τῶν Ταλάρων πρὸς τὸν Τόμαρον ὑποτίθεται ἴσως καὶ ἐκ τῆς συμπαραθέσεως τοῦ *Talarus mons* καὶ τοῦ Ἱεροῦ τῆς Δωδώνης (PLIN. N.H. IV 2).

3 Ἰδὲ καὶ τὰς ἀντιρρήσεις τῶν M. NILSSON, Studien, σ. 49, R. MACK, ἔ.ἀ. σ. 108, περὶ τῶν ὁποίων συζήτησις κατωτ. σ. 107 καὶ 108.

4 *Χαῦνοι· ἔθνος Θεσπρωτικόν· Ριανὸς δ' Θεσσαλικῶν. «Κεστρῖνοι Χαῦνοί τε καὶ αὐχήεντες Ἐλινοί».* Fr. GR. HIST. III A, 265, ἀπόσπ. 17. Πρβλ. καὶ J. A. CRAMER, Anecd. Græc. Oxon. II 131-32: *Χών, Χωνός, ὄνομα ποταμοῦ, ἐξ οὗ καὶ ἡ Ἤπειρος Χωνία παρ' Ἡροδότῳ,* ὁμοίως SERVIUS εἰς VERG. Aen. III 334. Ταύτας ὁ NILSSON, Studien, σ. 13, πρβλ. καὶ 48, 49, ταυτίζων πρὸς τοὺς Χάονας (πρβλ. ὅμως καὶ BELOCH, ἔ.ἀ. I. 2, σ. 41-42), θεωρεῖ Ἰλλυριούς, διότι καὶ φῦλον τῶν Οἰνωτρῶν τῆς Ἰταλίας ἐκαλεῖτο Χῶνες· σχετικῶς καὶ H. TREIDLER, Archiv ἔ.ἀ. σ. 108-109.

5 Ἀναφέρονται εἰς τὰς ἐπιγραφὰς SGDI 1346, 1351, 1367, Ἠπ. Χρον. 1935, σ. 245, 1.

(περὶ τὸ 370 π. Χ.) εἰς τοὺς Μολοσσούς, ἐν τούτοις εἰς τὴν μεταγενεστέραν ἐπιγραφὴν 1351 δύο μάρτυρες Ὀνόπερνοι συγκαταλέγονται μετ' ἄλλων μαρτύρων, ἤτοι τῶν δύο Τιαίων, τοῦ Ἐλεαίου καὶ τοῦ Λαρισαίου, εἰς τοὺς Θεσπρωτούς[1]. Οἱ Ὀνόπερνοι λοιπόν, καίτοι ὑπαχθέντες εἰς τὴν ἐπιρροὴν τῶν Μολοσσῶν (πρὸ τοῦ 370 π. Χ.), ἐξηκολούθουν νὰ διατηροῦν τὸ ἐθνικόν των, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰ ὅμορα φῦλα, τοὺς Δωδωναίους, τοὺς Κασσωπαίους, τοὺς Ὅμφαλας, οἱ ὁποῖοι προσηρτήθησαν ὁριστικῶς εἰς τὴν Μολοσσίαν καὶ ἀπέκτησαν Μολοσσικὴν ἐθνότητα. Ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει οἱ Ὀνόπερνοι κατῴκουν εἰς τὴν δυτικῶς τῆς γραμμῆς Καλαμᾶ — Τομάρου — πηγῶν Ἀχέροντος Θεσπρωτίαν καὶ πιθανῶς δέον νὰ ἀναζητηθοῦν εἰς τὴν περιοχὴν τῆς σημερινῆς Θεσπρωτίας περίπου καὶ δὴ καὶ εἰς τὴν Ἐλαιάτιδα[2].

Δέκατος εἰς τὸν κατάλογον τῶν δαμιοργῶν ἀναφέρεται εἰς τὴν ἐπιγραφὴν ὁ Δαμοίτας Ἀ μ ύ μ ν ω ν[3]. Τὸ ἐθνικὸν ἀπαντᾷ καὶ Ἄμυμνος. Ἄμυμνοι καὶ Ἀμύμνονες εἶναι οἱ αὐτοὶ μὲ τοὺς Ἀμυμναίους καὶ Ἀμύμονας[4], διότι ὁ ἐπώνυμος τούτων καλεῖται Ἄμυμνος, ἐξ οὗ Ἄμυμνοι καὶ Ἀμυμναῖοι. Ἐφ' ὅσον δὲ οἱ Ἀμύμνονες τῆς ἐπιγραφῆς εἶναι οἱ αὐτοὶ μὲ τοὺς Ἀμύντας (ΣΤΕΦ. ΒΥΖ.), τότε καὶ οὗτοι ἦσαν Θεσπρωτοί.

Ἐκ τῶν δέκα ἐθνικῶν τῆς λιθίνης στήλης τῆς Δωδώνης μᾶς εἶναι ἑπομένως γνωστὴ ἢ περίπου γνωστὴ ἡ θέσις τῶν 7 φύλων, τῶν Ἀ ρ κ τ ά ν ω ν, τῶν Τ ρ ι π ο λ ι τ ῶ ν, τῶν Π ε ι ά λ ω ν εἰς τὴν δυτικὴν Ἑστιαιώτιδα, τῶν Τ ρ ι φ υ λ ῶ ν εἰς τὴν νότιον Παραυαίαν, τῶν Ὀ μ φ ά λ ω ν εἰς τὴν νότιον Χαονίαν, τὴν Κεστρίνην, τῶν δὲ Ὀ ν ο π έ ρ ν ω ν καὶ τῶν Ἀ μ ύ μ ν ω ν εἰς τὴν δυτικὴν Θεσπρωτίαν, πάντως νοτίως τοῦ Καλαμᾶ[5]. Ἀγνοοῦμεν τὴν θέσιν τῶν Κελαίθων, τῶν Γενοαίων καὶ τῶν Ἐθνεστῶν. Ἀλλ' εἶναι προφανές, ὅτι ἡ σειρὰ ὀνομασίας τῶν ἀρχόντων εἰς τὸν κατάλογον τῆς ἐπιγραφῆς ἀκολουθεῖ καθωρισμένην διάταξιν, σύμφωνον πρὸς τὴν γεωγραφικὴν θέσιν τῶν φύλων, τὰ ὁποῖα οὗτοι ἀντιπροσωπεύουν. Μετὰ τοὺς τρεῖς Ἀρκτᾶνας, δηλαδὴ τὸν προστάτην, τὸν γραμματέα καὶ τὸν πρῶτον δαμιοργόν, ἀκολουθοῦν οἱ ἑπόμενοι τρεῖς, ὁ Τριπολίτης, ὁ Κέλαιθος καὶ ὁ Πείαλος. Ὁ πρῶτος καὶ ὁ τρίτος τούτων προέρχονται ἐκ τῆς δυτικῆς Ἑστιαιώτιδος (εἰκ. 1). Μετ' αὐτοὺς ἕπονται οἱ ἐκ τῶν φύλων τῶν Γενοαίων καὶ τῶν Ἐθνεστῶν δαμιοργοί, τῶν ὁποίων ἡ θέσις μᾶς εἶναι ἄγνωστος, ἀκολουθοῦν ὁ Παραυαῖος Τριφύλας, ὁ Κεστρινός (Ὅμφαλος) καὶ ὁ Ὀνόπερνος (Θεσπρωτός). Ὅθεν ἡ σειρὰ διαγράφει τόξον μὲ κέντρον τὴν Μολοσσίαν καὶ μὲ κατεύθυνσιν ἐξ ἀνατολῶν πρὸς δυσμάς[6].

1 Περὶ τῆς ἐπιγραφῆς 1351, M. NILSSON, Studien, σ. 62 καὶ 66. Εἰς τὴν ἐπιγραφὴν 1346 ἀναγιγνώσκομεν, προστατεύ]*οντος Σαβύρ*[ωνος Μολο]*σσῶν Ὀνοπέρνου* [Καρτα]*τοῦ*. Ὁ Σαβύρων ἢ καλύτερον ὁ Σάβυρος (P. FRANKE, Alt-Epirus, σ. 55, 4, καὶ παράρτ. I), προστάτης Μολοσσῶν, εἶναι Ὀνόπερνος Καρτατός. Περὶ τῆς χρονολογήσεως ταύτης ἐπὶ Ἀλεξάνδρου Α΄, M. NILSSON, ἔ.ἀ. σ. 62, P. FRASER, JHS 74, 1954, 57, 7, ἰδίᾳ P. FRANKE, ἔ.ἀ. σ. 55 κ.ἑξ. (Ἀλέξανδρος Β΄, 250-230 π.Χ.).

2 Περὶ τῆς ἀρχαίας Ἐλαιάτιδος (ΘΟΥΚ. I 46, 4), H. TREIDLER, Epirus, σ. 118, L. N. HAMMOND, JHS 65, 1947, σ. 29, ὁ α ὐ τ ό ς, Ἀφιέρωμα εἰς τὴν Ἤπειρον, σ. 29, A. PHILIPPSON, ἔ.ἀ. σ. 105, Σ. Ι. ΔΑΚΑΡΗΣ, Μεγ. Ἑλλ. Ἐγκυκλ. ἐν λ.

3 Τὸ ἐθνικὸν τοῦτο ἀπαντᾷ ἐπίσης εἰς τὰς ἐπιγραφὰς SGDI 1346, 1352 καὶ Ἑλληνικὰ ἔ.ἀ.

4 ΣΤΕΦ. ΒΥΖ. ἐν λ. *Ἄμυμνοι· ἔθνος Ἠπειρωτικόν, Ριανὸς*** λέγεται καὶ Ἀμυμναῖος*, FR. GR. HIST. III A, 265, 33, ὁμοίως καὶ ἐν λ. *Ἀμύνται· ἔθνος Θεσπρωτικόν· «μένος πνείοντες Ἀμύνται» καὶ Ἀριστοτέλης ἐν τῇ Ἠπειρωτῶν Πολιτείᾳ.*

5 Ὁ Θύαμις ὑπῆρξε τὸ βόρειον ὅριον τῆς Θεσπρωτίας, ΘΟΥΚ. I 46, 4, ἰδὲ καὶ ἀνωτέρω σ. 96.

6 Παρόμοιον τρόπον περιγραφῆς κατὰ γεωγραφικὴν διάταξιν ἀκολουθεῖ ἐπίσης ὁ ΗΡΟΔΟΤΟΣ VI 127, ἀπα-

Ἡ θέσις τῶν Πειάλων εἶναι βεβαία, εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ Σκούμπη, ἐπὶ τῶν ΒΑ. κλιτύων τοῦ Κόζιακα, μεταξὺ περίπου τῶν χωρίων Νικλίτσι καὶ Μεγάρχη. Ἑπομένως οἱ Ἀρκτᾶνες, οἱ Τριπολῖται καὶ οἱ Κέλαιθοι, ὡς ἐν ἀρχῇ μνημονευόμενοι, πρέπει νὰ ἀναζητηθοῦν νοτίως τῶν Πειάλων κατὰ μῆκος καὶ ἀνατολικῶς τοῦ Κερκετίου (Κόζιακα). Καὶ οἱ μὲν Περραιβοὶ Τριπολῖται θὰ εὑρίσκοντο μεταξὺ Τρίκκης καὶ Ἰθώμης, συμφώνως πρὸς τὸν ΣΤΡΑΒΩΝΑ (IX 437, ἀν. σ. 92), οἱ δὲ Κέλαιθοι βορειότερον, εἰς τὸν μεταξὺ τούτων καὶ τῶν Πειάλων γεωγραφικὸν χῶρον. Ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει οἱ Ἀρκτᾶνες, πρῶτοι εἰς τὸ ψήφισμα, θὰ ἔπρεπε νὰ ἀναζητηθοῦν νοτίως τῆς Τρίκκης - Ἰθώμης (Τριπολῖται), ἐκεῖ περίπου ὅπου ὁ PHILIPPSON τοποθετεῖ τὰς Εὐρυμενάς (ἀνωτ. σ. 90)[1]. Εἶναι ὅμως πιθανόν, ὅτι διὰ τὸν Ἀρκτᾶνα δαμιοργὸν δὲν ἐτηρήθη ἡ γεωγραφικὴ σειρά, ἀλλ' ἐτέθη πρῶτος εἰς τὸν κατάλογον τιμητικῶς, διότι καὶ ὁ προστάτης μετὰ τοῦ γραμματέως ἦσαν Εὐρυμεναῖοι Ἀρκτᾶνες[2]. Ἐπίσης καὶ οἱ Ἀμύμνονες, τῶν ὁποίων ὁ δαμιοργὸς ἀναφέρεται τελευταῖος εἰς τὸν κατάλογον, εὐθὺς μετὰ τὸν Ὀνόπερνον, εἶναι ἀσφαλῶς Θεσπρωτοί, τοῦτο δὲ συμφωνεῖ πρὸς τὴν ἐπιγραφὴν 1351 (ἀνωτ. σ. 99) καὶ πρὸς τὰς πληροφορίας τοῦ ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ *(Ἀμύνται ἔθνος Θεσπρωτικόν)*. Ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει οἱ Γ ε ν ο α ῖ ο ι καὶ οἱ Ἐ θ ν έ σ τ α ι πρέπει νὰ ἀναζητηθοῦν ἀναμφιβόλως μεταξὺ τῆς βορειοδυτικῆς Θεσσαλίας (Πειαλίας), τῆς Δ. Μακεδονίας καὶ τῆς νοτίου Παραυαίας (Τριφυλίας), καὶ οἱ μὲν Γενοαῖοι βορείως τῆς Πειαλίας ἐπὶ τῶν Χασίων, οἱ δὲ Ἐθνέσται πλησιέστερον πρὸς τοὺς Τριφύλας, εἰς τὴν μεταξὺ τούτων καὶ τῶν Ὀρεστῶν τῆς Δ. Μακεδονίας περιοχήν[3].

Ἀνωτέρω εἴδομεν ὅτι ὁ ΣΒΟΡΩΝΟΣ τοὺς Ἐθέτας - Ἐθνέστας τοποθετεῖ εἰς τὴν χώραν τῶν Ἀθαμάνων. Ὁ ΡΙΑΝΟΣ ὀνομάζει τούτους φῦλον Θεσσαλικόν, ὅπερ συμφωνεῖ πρὸς τὴν ἐκ τῆς ἐπιγραφῆς προκύπτουσαν διαπίστωσιν, ὅτι οὗτοι πρέπει νὰ ἀναζητηθοῦν εἰς τὴν περιοχὴν μεταξὺ ΒΔ. Θεσσαλίας -- Παραυαίας -- Ὀρεστίδος τῆς Δ. Μακεδονίας[4]. Ἡ κατάληξις τοῦ ἐθνικοῦ -έστης εἶναι συνήθης εἰς τὴν περιοχὴν ταύτην

ριθμῶν τοὺς μνηστῆρας τῆς θυγατρὸς τοῦ τυράννου τῆς Σικυῶνος Κλεισθένους, Ἀγαρίστης (570 π.Χ. περίπου), J. PERRÉT, RÉA 48, 1946, σ. 19, ὁμοίως καὶ ὁ ΘΕΟΠΟΜΠΟΣ, παρὰ ΣΤΡΑΒ. VII 326.

1 Ἀνωτέρω σ. 90, 3 ἐσημειώσαμεν ὅτι ὁ P. LÉVÊQUE φρονεῖ ὅτι ἡ πόλις Εὐρυμεναὶ τῶν Ἀρκτάνων τῆς ἐπιγραφῆς, LIVIUS XXXIX 25, 3, εἶναι διάφορος ἐκείνης, εἰς τὴν ὁποίαν κατέφυγεν ὁ Μολοσσὸς βασιλεὺς Ἀλκέτας Β′ (312 π.Χ.), ἐγκαταλειφθεὶς ὑπὸ τοῦ στρατεύματός του ἅμα τῇ ἐμφανίσει τοῦ ὑπὸ τὸν στρατηγὸν Λυκίσκον στρατεύματος, στρατοπεδεύσαντος εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Κασσώπης, ΔΙΟΔ. ΣΙΚ. XIX 88. Τόσον μεγάλον ἑλιγμὸν ἀπὸ τοῦ Ἀμβρακικοῦ εἰς τὴν ΝΔ. Ἑστιαιώτιδα μέσῳ Μετσόβου-Ζυγοῦ θεωρεῖ ὁ LÉVÊQUE εὐλόγως ἀκατανόητον. Τοῦτο ἴσως δὲν εἶναι ἀναγκαῖον, διότι ὁ Ἀλκέτας εὑρίσκετο ἐπὶ τῆς φυσικῆς διαβάσεως 8 κατὰ HAMMOND, ἡ ὁποία διὰ τῆς Ἀμβρακίας - γεφύρας Κοράκου ὁδηγεῖ κατ' εὐθεῖαν εἰς Γόμφους, νοτίως τῶν ὁποίων οἱ Ἀρκτᾶνες (BSA 32, 1931/32, σ. 142, εἰκ. 7 καὶ σ. 143). Περὶ τῆς χρησιμοποιήσεως τῆς ὁδοῦ ὑπὸ τῶν ἐφοδιοπομπῶν τοῦ Φλαμινίνου κατὰ τὴν καταδίωξιν τοῦ Φιλίππου Ε′, LIV. XXXII 12 κ.ἑξ., πρβλ. καὶ XLII 55, εἰς ἑτέραν περίπτωσιν, ἰδὲ ἐπίσης αὐτ. σ. 145 καὶ ὑποσ. 3). Ἑτέραν διάβασιν συντομωτέραν, ὀλίγον βορειότερον, μέσῳ Βουλγαρελίου - Μυροφύλλου, περιγράφει ὁ Ν. Β. ΚΟΣΜΑΣ, Ἠπ. Ἑστ. 3, 1953, σ. 17.

2 Εἰς τὴν ἐπιγραφήν, Ἠπ. Χρον. 1935, σ. 245, 1, ὁ προστάτης μετὰ τοῦ γραμματέως καὶ τοῦ πρώτου ἄρχοντος εἶναι Ὄμφαλες, εἰς Ἑλληνικὰ ἔ.ἀ. ὁ προστάτης μετὰ τοῦ α′ ἄρχοντος Κέλαιθοι. Εἰς ἐπιγραφὰς 1334 - 35 ὁ προστάτης μετὰ τοῦ γραμματέως προέρχονται ἐξ Ὀμφάλων.

3 Περὶ τῆς θέσεως τῶν Ὀρεστῶν M. LEAKE, ἔ.ἀ. IV, σ. 21, H. TREIDLER, Epirus, σ. 15, ὁ α ὐ τ ό ς, Archiv ἔ.ἀ. σ. 97, J. SCHMIDT, RE XVIII, στ. 964-5, FR. GEYER, Makedonien bis zur Thronbesteigung Philipps II, 1930, σ. 12. Ἀκριβέστερον τὴν θέσιν ὁρίζει ὁ R. MACK, ἔ.ἀ. σ. 113 κ.ἑξ., εἰς τὴν περιοχὴν ΝΔ. τῆς Καστοριᾶς, ἄνω ροῦς Ἁλιάκμονος καὶ ἐνδεχομένως μέχρι Κορυτσᾶς (αὐτ. σ. 117 κ.ἑξ.), Πρβλ. καὶ E. KIRSTEN παρὰ A. PHILIPPSON, ἔ.ἀ. II. 1, σ. 216.

4 Οἱ Ἐλιμιῶται καὶ οἱ Ὀρέσται τῆς Ἄνω Μακεδο-

(Ὀρέσται, Λυγκέσται, Πενέσται). Ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει ἡ ἐπιγραφὴ *Ἀργείων* ἐπὶ τοῦ νομίσματος τῶν Ἐθετῶν (εἰκ. 2) δὲν δύναται νὰ ἔχῃ σχέσιν πρὸς τὸ Ἄργος τὸ Ἀμφιλοχικὸν ἢ τὸ Πελασγικόν, ἀλλὰ τὸ Ὀρεστικόν (Ἀρμενοχῶρι), πλησίον τῆς Χρούπιστας (σήμ. Ἄργος Ὀρεστικόν)[1]. Κατὰ ταῦτα οἱ Ἐθνέσται - Ἐθέται, ἓν καὶ τὸ αὐτὸ φῦλον, ὅπως ἤδη παρετήρησεν ὁ ΣΒΟΡΩΝΟΣ, πρέπει νὰ τοποθετηθοῦν εἰς τὴν περιοχὴν Ἀρμενοχωρίου, - Κορυτσᾶς - Καστοριᾶς, ἐγγὺς τῶν Ὀρεστῶν, οἱ ὁποῖοι ἐπίσης ἀπετέλουν τμῆμα τοῦ Μολοσσικοῦ Κοινοῦ πάντως πρὸ τοῦ 330 π.Χ., ὡς προκύπτει καὶ ἐκ τῆς ἐπιγραφῆς τῶν συναρχόντων (κατωτ. σ. 111 κ.ἑξ.).

Οἱ Ἀ μ ύ μ ν ο ν ε ς ἢ Ἄ μ υ μ ν ο ι, συμφώνως πρὸς τὴν ἐπιγραφήν, πρέπει νὰ ἀναζητηθοῦν πιθανώτατα πρὸς δυσμὰς ἢ πρὸς νότον τῶν Ὀνοπέρνων, ἤτοι εἰς τὴν νότιον ἢ τὴν δυτικὴν Θεσπρωτίαν, ἥτις δύναται νὰ ἀντιστοιχῇ πρὸς τμῆμα τῆς Ἐλαιάτιδος ἢ καὶ τῆς γείτονος Κασσωπαίας. Ἡ τελευταία ἄποψις εἶναι πιθανωτέρα, διότι εἰς τὴν ἐπιγραφὴν ταύτην ἕκαστον φῦλον ἀντιπροσωπεύεται δι' ἑνὸς πάντοτε δαμιοργοῦ. Ἐὰν ὅμως δεχθῶμεν ὅτι καὶ ὁ Ἀμύμνων προήρχετο ἐκ Θεσπρωτῶν, τότε οὗτοι θὰ ἐξεπροσωποῦντο κατ' ἐξαίρεσιν ὑπὸ δύο, τοῦ Ὀνοπέρνου Καρτόμου καὶ τοῦ Ἀμύμνονος Δαμοίτα. Ὁ τελευταῖος λοιπὸν προέρχεται ἐκ τῶν Κασσωπαίων. Τὸ ὄνομα Δαμοίτας φαίνεται εὔχρηστον εἰς τὴν περιοχὴν ταύτην. Εἰς τὴν ἀπελευθερωτικὴν ἐπιγραφὴν ἐκ Δωδώνης 1352 ἀναφέρεται μεταξὺ τῶν τριῶν μαρτύρων Χεράδρων ὁ Δαμοίτας, τῶν

νίας (ΘΟΥΚ. ΙΙ 99, ΣΤΡΑΒ. VII 326) ἐθεωροῦντο ὡς Ἠπειρῶται (ΣΤΡΑΒ. ΙΧ 434), οἱ δὲ Αἴθικες, οἱ Ἀθαμᾶνες, οἱ Τάλαρες ἄλλοτε χαρακτηρίζονται Ἠπειρῶται, ἄλλοτε δὲ Θεσσαλοί (ΣΤΡΑΒ. VII 326, ΙΧ 434).

1 Κατὰ ΣΤΡΑΒ. VII 326 τὸ Ὀρεστικὸν Ἄργος ἐκλήθη οὕτως ἀπὸ τοῦ Ὀρέστου, ὁ ὁποῖος, φεύγων τὸν φόνον τῆς μητρός του, ἦλθεν εἰς τὴν ὑπ' αὐτοῦ κληθεῖσαν Ὀρεστιάδα, χώραν τῆς Ἠπείρου. Ὅτι ἡ ἐπιγραφὴ ΑΡΓΕΙΩΝ εἰς τὰ νομίσματα τῶν Ἐθετῶν - Ἐθνεστῶν ἀναφέρεται εἰς τὸ Ἄργος τὸ Ὀρεστικὸν ἐνισχύεται καὶ ἐξ ἄλλων λόγων. Εἰς τὸ σχόλιον εἰς ΕΥΡΙΠ. Ἀνδρομ. 24 (σχετικῶς καὶ ἀνωτ. σ. 93, 7) μεταξὺ τῶν ὀκτὼ τέκνων τοῦ Νεοπτολέμου ἐκ τῆς Λανάσσης μνημονεύεται καὶ ὁ Ἄργος, ἀσφαλῶς οὐχὶ ὁ ἐπώνυμος τοῦ Ἀργολικοῦ Ἄργους, ὡς M. NILSSON, Cults κλπ., σ. 107, ἀλλὰ τοῦ Ὀρεστικοῦ τῆς χώρας τῶν Ἐθνεστῶν· διότι τούτων ὁ ἐπώνυμος κατὰ παράδοσιν, ἀναμφιβόλως ἀρχαιοτέραν τοῦ Προξένου, ὑπῆρξεν ἐπίσης υἱὸς τοῦ Νεοπτολέμου. Εἶναι λοιπὸν πολὺ πιθανὸν ὅτι πρὸ τῆς ἱδρύσεως τοῦ Ὀρεστικοῦ Ἄργους ὁ Ἐθνέστης ἐθεωρεῖτο εἷς *τῶν παίδων Νεοπτολέμου* (ΣΤΕΦ. ΒΥΖ.), παραχωρήσας τὴν θέσιν του πιθανῶς κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Προξένου (α' ἥμισυ 3ου π.Χ. αἰ.) εἰς τὸν Ἄργον, ἐπώνυμον τοῦ Ὀρεστικοῦ Ἄργους. Προσέτι τὸ Ἠπειρωτικὸν Ἄργος τῆς Ὀρεστίδος βεβαιοῦται διὰ τοῦ ἐθνικοῦ *Ἀργεῖος* εἰς ἀπελευθερωτικὴν ἐπιγραφὴν ἐκ Δωδώνης τοῦ 4ου - 3ου π.Χ. αἰ., Ἠπ. Χρον. 1935, σ. 247, 2, ἔνθα παρὰ τοὺς μάρτυρας, *Στράτωνα Ὀρραίταν* καὶ *Ἐρχέλαον Δωδωναῖον*, μνημονεύεται καὶ ὁ *Ἀργεῖος Γύρας*. (Ἕνεκα τούτου πρέπει ἴσως νὰ ἀναζητήσωμεν τοὺς Ὀρραίτας, ὅπως καὶ τὸ Horreum, LIVIUS XXXXV 26, εἰς τὴν χώραν τῶν Ὀρεστῶν. Τὴν σχέσιν τοῦ ἐθνικοῦ Ὀρέστης πρὸς τὸ ὄρος, ἐξ οὗ καὶ Ὄρραιον, τονίζει ὁ KIRSTEN, ἔ.ἀ. σ. 216.) Οἱ Ἐθνέσται λοιπὸν ἦσαν γείτονες καὶ συγγενεῖς πρὸς τοὺς Ὀρέστας, ὡς προκύπτει ἐκ τοῦ Ὀρεστικοῦ Ἄργους, πρβλ. καὶ κατάληξιν ἐθνικοῦ -έστης, κατέχοντες τὴν πρὸς Β. καὶ ΒΑ. τῶν Ὀρεστῶν περιοχὴν μεταξὺ Κορυτσᾶς - Φλωρίνης - Καστοριᾶς (χάρτης εἰκ. 1). Ὀρθῶς καθορίζουν ἑπομένως τὴν Ὀρεστίδα εἰς τὴν μεταξὺ τοῦ Δέβολη καὶ πηγῶν τοῦ Ἁλιάκμονος περιοχὴν οἱ MACK ἔ.ἀ. σ. 113 κ.ἑξ., 117-18 καὶ STADTMÜLLER, Rev. intern. des études Balcaniques 3, 1938, σ. 362 (τὴν παραπομπὴν λαμβάνω παρὰ τοῦ MACK), ἡ ὁποία πρέπει νὰ διακριθῇ εἰς δύο τμήματα, τὴν χώραν τῶν Ἐθνεστῶν, βορείως τῆς λίμνης τῆς Καστοριᾶς καὶ τὴν κυρίως Ὀρεστίδα τῶν Ὀρεστῶν, νοτίως τῆς λίμνης, διότι τὸ Κέλετρον τῶν Ὀρεστῶν, συμφώνως πρὸς τὸν ΛΙΒΙΟΝ, XXXI 40, εἶναι ἡ σημερινὴ Καστοριά. Ἡ ἄποψις τοῦ FR. GEYER, ἔ.ἀ. σ. 11-12 (πρβλ. καὶ KIRSTEN, ἔ.ἀ. σ. 216), ὅτι οἱ Τυμφαῖοι καὶ οἱ Ὀρέσται τῆς Μακεδονίας ἐθεωρήθησαν Ἠπειρῶται (ΣΤΡΑΒ. ΙΧ 434) διὰ μόνον τὸν λόγον ὅτι εἰς τὰς ὀρεινὰς ταύτας περιοχὰς τῆς Πίνδου ἔλειπον τὰ φυσικὰ ὅρια, εἶναι μονομερής, διότι ἀποδεικνύεται ὅτι ἀπὸ τοῦ 4 π.Χ. αἰ. τοὐλάχιστον οἱ Ὀρέσται πολιτικῶς ὑπήγοντο εἰς τοὺς Ἠπειρώτας Μολοσσούς. Νομίζω ὅμως ὅτι τοῦτο ὑποτίθεται καὶ ἐκ τῆς Ἀνδρομάχης τοῦ ΕΥΡΙΠΙΔΟΥ, ὁμοίως καὶ ἐκ τοῦ ΕΚΑΤΑΙΟΥ, ἀπόσπ. 107, διότι, ὡς παρετήρησεν ἤδη εὐστόχως ὁ D. S. ROBERTSON, Class. Rev. 37, 1923, σ. 59 - 60, εἰς τὸ πρόσωπον τοῦ φονέως τοῦ Νεοπτολέμου, Ὀρέστου, ὑπονοοῦνται οἱ ἐπιβουλευόμενοι τὸν θρόνον τῶν Αἰακιδῶν Ὀρέσται.

ὁποίων ἡ πόλις Χέραδρος ἢ Χάραδρος τοποθετεῖται εἰς τὰς βορείους ἀκτὰς τοῦ Ἀμβρακικοῦ ἐπὶ τῆς Κασσωπαίας ἢ πλησίον αὐτῆς[1]. Τὸ γεγονός δέ, ὅτι τέταρτος μάρτυς τῆς ἐπιγραφῆς εἶναι Ἄμυμνος, ἐνισχύει τὴν ἄποψιν, ὅτι οἱ Ἄμυμνοι προέρχονται ἐκ τῆς περιοχῆς βορείως τοῦ Ἀμβρακικοῦ ἐγγὺς τῶν Χεράδρων καὶ εἶναι ἄρα Κασσωπαῖοι. Τοὺς Κασσωπαίους ἡ ἀρχαία παράδοσις, ἀνερχομένη μέχρι τοῦ Ηροδοτου, θεωρεῖ Θεσπρωτούς. Ἑπομένως καὶ ὁ ὑπὸ Στ. Βυζαντιου χαρακτηρισμὸς τῶν Ἀμύμνων (=Κασσωπαίων) ὡς Θεσπρωτῶν στηρίζεται εἰς τὴν ἀρχαιοτέραν παράδοσιν.

Συμφώνως πρὸς τὰ ἀνωτέρω οἱ Ὄμφαλες, τῶν ὁποίων ὁ δαμιοργὸς ἀναφέρεται μετὰ τὸν Παραυαῖον Τριφύλαν καὶ πρὸ τοῦ Θεσπρωτοῦ Ὀνοπέρνου, κατεῖχον μέρος ἢ ὅλον τῆς Κεστρίνης, καὶ διὰ τοὺς λόγους τοὺς ὁποίους εἴπομεν ἀνωτέρω (σ. 95 κ.ἑξ.), ἀλλὰ καὶ διότι ἀναμφισβητήτως τὰ ὀνόματα τῶν ἀρχόντων ἀκολουθοῦν τὴν γεωγραφικὴν διάταξιν τῶν φύλων.

Ἐπικρατεῖ ἀσάφεια μεταξὺ τῶν νεωτέρων ἐρευνητῶν ὡς πρὸς τὴν θέσιν τοῦ ὄρους Τύμφης καὶ τῶν Τυμφαίων[2]. Πειστικωτέρα φαίνεται ἡ γνώμη τοῦ Mack, (ἔ.ἀ. σ. 121 κ.ἑξ.), τοποθετοῦντος τὴν Τυμφαίαν ἐπὶ τῆς ΒΑ. Πίνδου, μεταξὺ τοῦ Ζυγοῦ καὶ τῶν ὁρίων τῆς Ὀρεστίδος (ἤτοι τῆς γραμμῆς ἄνω ρους Ἁλιάκμονος—πεδιὰς Κορυτσᾶς, ἀμέσως νοτιώτερον τῆς Καστοριᾶς)[3]. Ἐπειδὴ ἡ Τυμφαία μνημονεύετα συνήθως μετὰ τῆς Παραυαίας, ὁ Mack συμπεραίνει εὐλόγως ὅτι αἱ δύο περιοχαὶ ἐγειτνίαζον.

Τὸν μεταξὺ τῶν Τυμφαίων καὶ τῶν Ἀθαμάνων γεωγραφικὸν χῶρον κατελάμβανον οἱ Αἴθικες, φῦλον παλαιόν, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα προϊστορικόν, διότι μνημονεύεται εἰς τὸν Νεῶν Κατάλογον (Ἰλ. Β 744), ἐξαφανισθὲν κατὰ τὸν 3ον π.Χ. αἰ.[4]. Τούτους ὁ Θεοπομπος (Στραβ. VII 326, πρβλ. καὶ 327 καὶ IX 434), ὅστις ἐπίσης εἰς τὴν ὀνομασίαν τῶν Ἠπειρωτικῶν φύλων ἀκολουθεῖ τὴν γεωγραφικὴν σειράν, τοποθετεῖ ἐπίσης μεταξὺ τῶν Ἀθαμάνων καὶ τῶν Τυμφαίων. Ὁ Mack δέχεται αὐτούς (ἔ.ἀ. σ. 125) ἐπὶ τῆς ζώνης τῶν νοτίων Χασίων, βορείως τῆς διαβάσεως τοῦ Ζυγοῦ, ὁ δὲ Kirsten (ἀνωτ. σ. 218 καὶ 272, ὑποσ. 44) νοτίως τοῦ Πηνειοῦ, δεδομένου ὅτι οὗτοι ἤλεγχον τὰς πηγὰς τοῦ ποταμοῦ, περὶ τῶν ὁποίων ἤριζον πρὸς τοὺς *ὑπὸ τῇ Πίνδῳ* Θεσσαλούς (Στραβ. VII 327)[5]. Τὰ νότια ὅρια τούτων δὲν μᾶς εἶναι γνωστά,

1 Καὶ ἕτερος Ἄμυμνος μὲ τὸ αὐτὸ πιθανῶς ὄνομα Δ[αμοίτας] ἀπαντᾷ εἰς τὴν ἐπιγραφὴν τῶν συναρχόντων, Ἑλληνικὰ ἔ.ἀ. Τὸ ὄνομα οἰκεῖον καὶ εἰς τὴν Αἰτωλίαν IG IX, 1, 17 (52 καὶ 72), 137 (46 καὶ 78). Πόλιν Χέραδρον ἢ Χάραδρον ἐπὶ τῶν βορείων ἀκτῶν τοῦ Ἀμβρακικοῦ, μεταξὺ Ἀμβράκου καὶ εἴσπλου εἰς τὸν κόλπον, ἀναφέρει ὁ Πολυβ. IV 63, 4. XXI 26, 7. Πρβλ. καὶ L. Robert, Hellenica 1, 1940, σ. 98, RE III, 2, στ. 2113, M. Nilsson, Studien, σ. 53, N. L. Hammond, Ἀφιέρωμα εἰς τὴν Ἤπειρον, σ. 35.

2 M. Leake, ἔ.ἀ. IV, σ. 119, περὶ τὰς πηγὰς τοῦ Ἀράχθου, H. Treidler, Epirus, σ. 71 κ.ἑξ., ὁ α ὐ τ ό ς, Archiv ἔ.ἀ. σ. 108, ἀρχικῶς περὶ τὸ Παλαιοβοῦνι (Βραδέτο), βραδύτερον ὅμως μετακινηθέντες πρὸς Ἀν., βορείως τῶν Αἰθίκων, περὶ τὸν Ζυγόν, M. Nilsson, Studien, σ. 53, τὸ μεταξὺ τοῦ Ἀράχθου καὶ τοῦ Ἀώου ὄρος μέχρι τοῦ Αἰγινίου, A. Philippson, ἔ.ἀ. σ. 73-74, περὶ τὸ σημερινὸν Παλαιοβοῦνι (καὶ σ. 71).

3 Πρβλ. καὶ E. Kirsten παρὰ A. Philippson, ἔ.ἀ. σ. 74, 2. Τὸ Αἰγίνιον (Καλαμπάκα) ἐθεωρεῖτο περιοχὴ τῆς Τυμφαίας, Στραβ. VII 327, καὶ R. Mack, ἔ.ἀ. σ. 123, ὅστις τὰ νότια Χάσια μετὰ τοῦ Αἰγινίου θεωρεῖ τμῆμα τῆς Ἑστιαιώτιδος (Στραβ. IX 430), τὴν δὲ πληροφορίαν τοῦ γεωγράφου (VII 327) ἐξαρτᾷ ἐκ τῆς νέας πολιτικῆς διαιρέσεως, ὅτε ἡ περιοχὴ ὑπήχθη εἰς τὴν Μακεδονίαν (191-167 π.Χ.), πρβλ. καὶ Πτολ. III 12-40.

4 H. Treidler, Epirus, σ. 71 κ.ἑξ., M. Nilsson, Studien, σ. 53, E. Kirsten παρὰ A. Philippson, ἔ.ἀ. σ. 205. 267, 8, R. Mack, ἔ.ἀ. σ. 125, Fr. Stählin, ἔ.ἀ. σ. 113 κ.ἑξ., ἰδίᾳ σ. 123.

5 Ὁμοίως H. Treidler, Archiv, ἔ.ἀ. σ. 108, Στραβ. VII 327: *Αἰγίνιον δὲ Τυμφαίων, ὅμορον Αἰθικίᾳ καὶ Τρίκκῃ.*

ἀλλὰ τὴν σχέσιν των πρὸς τὴν Τρίκκην ὑποθέτει ἡ γειτνίασίς των πρὸς τὸν Κόζιακα, τὸ Αἰγίνιον καὶ τὴν Τρίκκην[1].

Νοτίως τῶν Αἰθίκων ἐξετείνετο ἡ χώρα τῶν Ἀθαμάνων (Στραβ. VII 326 κατὰ Θεοπομπον), τῶν ὁποίων βορειότερον ὅριον ὑποτίθεται ἡ περιοχὴ τῶν Γόμφων[2]. Ἡ τοποθέτησις αὕτη ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ἐπιγραφῆς ἀνταποκρίνεται πρὸς τὰς εἰδήσεις τοῦ Στραβωνος (VII 326), ὀφειλομένας εἰς τὸν Θεοπομπον, τοῦ ὁποίου ἡ συγγραφικὴ δρᾶσις συμπίπτει μὲ τὸ γ΄ τέταρτον τοῦ 4ου π. Χ. αἰ., ἤτοι 2 - 3 δεκαετίας μετὰ τὸν χρόνον τῆς συντάξεως τοῦ ψηφίσματος.

Ὁ Στραβων, ἀπαριθμῶν τὰ 11 ἐκ τῶν 14 κυριωτέρων Ἠπειρωτικῶν φύλων τοῦ Θεοπομπου, ἀναφέρει κατὰ σειρὰν μὲ ἀφετηρίαν τὰ Κεραύνια τοὺς Χάονας, τοὺς Θεσπρωτούς, τοὺς Κασσωπαίους (VII 324). Μετὰ μακρὰν παρέκβασιν ἐπανερχόμενος (VII 326), προσθέτει[3]: *Ἠπειρῶται δ' εἰσὶ καὶ Ἀμφίλοχοι καὶ οἱ ὑπερκείμενοι καὶ συνάπτοντες τοῖς ἰλλυρικοῖς ὄρεσι, τραχεῖαν χώραν οἰκοῦντες, Μολοττοί τε καὶ Ἀθαμᾶνες καὶ Αἴθικες καὶ Τυμφαῖοι καὶ Ὀρέσται Παρωραῖοί τε καὶ Ἀτιντᾶνες, οἱ μὲν πλησιάζοντες τοῖς Μακεδόσι μᾶλλον οἱ δὲ τῷ Ἰονίῳ κόλπῳ.*

Ἡ ἀντιστοιχία εἰς τὴν διάταξιν τοῦ καταλόγου τῆς ἐπιγραφῆς καὶ τοῦ Θεοπόμπου εἶναι φανερά, μὲ τὴν διαφορὰν ὅτι ὁ τελευταῖος ἄρχεται ἐκ ΒΔ., προσέτι δὲ τὰ μεταξὺ τῶν Ἀθαμάνων καὶ τῶν Ὀρεστῶν φῦλα συμπεριλαμβάνει εἰς τοὺς Αἴθικας καὶ τοὺς Τυμφαίους. Ἀντιθέτως εἰς τὴν ἐπιγραφὴν ἡ ἀπαρίθμησις ἄρχεται ἐκ ΝΑ., διὰ νὰ καταλήξῃ εἰς τὴν ΝΔ. Ἤπειρον, τὰ δὲ μεταξὺ τῶν Ἀθαμάνων καὶ τῶν Ὀρεστῶν φῦλα κατονομάζονται μὲ τὸ ἴδιον ὄνομα (Ἀρκτᾶνες, Τριπολῖται, Κέλαιθοι, Πείαλες, Γενοαῖοι, Ἐθνέσται). Ἐπειδὴ δὲ οἱ Ἐθνέσται εὑρίσκοντο, ὡς εἴδομεν, ἐγγὺς τῶν Ὀρεστῶν καὶ τῶν Παραυαίων Τριφυλῶν, δυνάμεθα νὰ δεχθῶμεν μετὰ τοῦ Mack (ἔ.ἀ. σ. 103) ὅτι οἱ Παρωραῖοι τοῦ Θεοπόμπου εἶναι οἱ αὐτοὶ μὲ τοὺς Παραυαίους, τμῆμα τῶν ὁποίων ἀπετέλουν οἱ Τριφῦλαι τῆς ἐπιγραφῆς[4]. Περὶ τῆς ὀρθότητος τῆς ὑποθέσεως ταύτης προσθέτους ἐνδείξεις θὰ εὕρωμεν περαιτέρω (σ. 109 κ.ἑξ.). Τοὺς Ἀρκτᾶνας ἑπομένως δυνάμεθα νὰ ἐντάξωμεν εἴτε εἰς τοὺς Αἴθικας εἴτε εἰς τοὺς Ἀθαμᾶνας. Τὸ τελευταῖον τοῦτο ἐνισχύουν ἴσως καὶ ἡ κατάληξις τοῦ ἐθνικοῦ -άν, -ᾶνος[5], καὶ τὸ γεγονός, ὅτι καὶ οἱ βορείως τούτων Περραιβοί (Τριπολῖται) εὑρίσκοντο ἐγγὺς τῶν Ἀθαμάνων, διότι τούτων *τὸ πολὺ μέρος εἰς τὰ περὶ τὴν Ἀθαμανίαν ὄρη καὶ Πίνδον ἐξέπεσε* (Στραβ. IX 442). Ἑπομένως ὑπὸ τοὺς Αἴθικας καὶ τοὺς Τυμφαίους περιελαμβάνοντο τὰ λοιπὰ φῦλα, οἱ Τριπολῖται Περραιβοί, οἱ Κέλαιθοι, οἱ Πείαλες καὶ οἱ Γενοαῖοι. Καὶ οἱ μὲν τρεῖς πρῶτοι νοτίως τῶν Χασίων ὑπήγοντο εἰς τοὺς Αἴθικας, οἱ δὲ Γενοαῖοι εἰς τοὺς Τυμφαίους (ἀνωτ. σ. 102). Ὁ κατωτέρω πίναξ διευκρινίζει τὴν ἀντιστοιχίαν μεταξὺ τῆς ἐπιγραφῆς καὶ τοῦ Θεοπόμπου:

1 E. Kirsten, ἔ.ἀ. σ. 218.

2 Kirsten, ἔ.ἀ. σ. 218 - 19.

3 Ἰδὲ ἰδίᾳ R. Mack, ἔ.ἀ., σ. 229 κ.ἑξ. (Anhang 2).

4 Πρβλ. ὅμως καὶ E. Kirsten, ἔ.ἀ. σ. 78, 2.

5 Περὶ τῆς ἑλληνικότητος τῆς καταλήξεως ἐθνικῶν εἰς -άν, -ᾶνος, Fr. Bechtel, ἔ.ἀ. σ. 80 - 81, M. Sakellariou, La Migration, σ. 281 - 2, ἰδὲ καὶ ὑποσ. 69, Chr. Habicht, Hermes 85, 1957, σ. 86 κ.ἑξ., σ. 110. Πάντως οἱ Ἀθαμᾶνες κατὰ τὰ ἔτη 395 (Διοδ. Σικ. XIV 82, 7) καὶ 355 π.Χ. (αὐτ. XVI 29, 1) χαρακτηρίζονται ἐμφαντικῶς ὡς ἀνεξάρτητοι, P. Franke, Alt-Epirus, σ. 22 κ.ἑξ., εἰς δὲ τὴν ἐκστρατείαν τοῦ Πύρρου κατὰ τῆς Ἰταλίας ἀκολουθοῦν ὡς μισθοφόροι.

Ἐπιγραφή	Θεοπομπος (Στραβ. VII 326)
Ἀρκτᾶνες	*Ἀθαμᾶνες (;)*
Τριπολῖται / *Κέλαιθοι* / *Πείαλες*	*Αἴθικες*
Γενοαῖοι	*Τυμφαῖοι*
Ἐθνέσται	*Ὀρέσται*
Τριφῦλαι (Παραυαῖοι)	*Παρωραῖοι*
.. ..	*Ἀτιντᾶνες*
Ὄμφαλες (Κεστρινοί)	*Χάονες*
Ὀνόπερνοι	*Θεσπρωτοὶ*
Ἀμύμνονες	*Κασσωπαῖοι*

Ἐκ τῶν 14 Ἠπειρωτικῶν φύλων τοῦ Θεοπόμπου ὁ Στράβων μᾶς διέσωσε τὰ 11, ἐκ τῶν ὁποίων εἰς τὴν ἐπιγραφὴν ἐκπροσωποῦνται ὑπὸ τῶν δαμιοργῶν τὰ ὀκτώ. Ἔνατον φῦλον ἦσαν οἱ Μολοσσοί, εἰς τὸ Κοινὸν τῶν ὁποίων συνετέλουν τὰ λοιπὰ φῦλα τῆς ἐπιγραφῆς. Ἀπουσιάζουν ἐκ τοῦ καταλόγου ταύτης οἱ Ἀμφίλοχοι, οἱ ὁποῖοι πολιτικῶς δὲν ἀνῆκον εἰς τὴν Ἤπειρον πρὸ τοῦ Πύρρου, καὶ οἱ Ἀτιντᾶνες, ὑπαχθέντες τὸ πρῶτον ὑπὸ τοὺς Μολοσσοὺς κατὰ τοὺς χρόνους τῆς βασιλείας τοῦ Πύρρου (297-272 π.Χ.)[1].

Ἐκ τῆς ἐπιγραφῆς λοιπὸν ἐξάγεται ἀσφαλῶς ὅτι οἱ Μολοσσοὶ πρὸ τοῦ 370 π.Χ. εἶχον ἤδη ἐπεκτείνει τὴν κυριαρχίαν των ἢ τὴν ἐπιρροήν των πρὸς ὅλην τὴν περιφέρειαν τοῦ κράτους των, πρὸς τὴν Ἑστιαιώτιδα, τὴν Τυμφαίαν, τὴν Ὀρεστίδα, τὴν νότιον Παραυαίαν, τὴν Κεστρίνην, τὴν Θεσπρωτίαν καὶ τὴν Κασσωπαίαν (εἰκ. 1). Τοῦτο ἐξηγεῖ τὸν χαρακτηρισμὸν τοῦ Μολοσσοῦ βασιλέως Ἀλκέτα ὡς *ὑπάρχου ἐν τῇ Ἠπείρῳ* (Ξεν. Ἑλλην. VI 1, 7), τὴν διαβίβασιν μέσῳ τῶν ἀκτῶν τῆς Κεστρίνης ἢ τῆς Θεσπρωτίας τῶν Ἀθηναίων πελταστῶν τὸ ἔτος 373 π.Χ. (Ξεν. Ἑλλην. VI 2, 10) καὶ τὴν παρέμβασιν τοῦ Φιλίππου Β΄ ὑπὲρ τοῦ γυναικαδέλφου του Ἀλεξάνδρου Α΄, βασιλέως τῶν Μολοσσῶν, κατὰ τὸ ἔτος 342 π.Χ. (Δημοσθ. Ὑπὲρ Ἁλοννήσου 32). Ἡ παραχώρησις ὑπ' αὐτοῦ εἰς τὸν Ἀλέξανδρον τῶν τριῶν πόλεων τῶν Κασσωπαίων, τῆς Πανδοσίας, τοῦ Βουχετίου καὶ τῆς Ἐλατείας, ἀποικιῶν τῶν Ἠλείων, ἐξηγεῖται, ἐὰν δεχθῶμεν παλαιοτέραν ἐξάρτησιν τούτων ἐκ μέρους τῶν Μολοσσῶν, βεβαιουμένην ἤδη ἐκ τῆς ἐπιγραφῆς (Ἀμύμνονες). Τοῦτο ὑποθέτει καὶ ἡ ἐπὶ τῶν νομισμάτων τῆς Κασσωπαίας, ἀρχαιοτέρων τοῦ 342 π.Χ., παρατηρουμένη συγγένεια τύπων, ὅπως π.χ. ἡ παράστασις τῆς περιστερᾶς, σχετιζομένης πρὸς τὰς πελίας τῆς Δωδώνης[2].

Συμφώνως πρὸς τὴν ἀρχαίαν γραπτὴν παράδοσιν (Στεφανος Βυζαντιος), ἀνερχομένην εἰς Θεσσαλοὺς ἱστοριογράφους τοῦ 3ου π.Χ. αἰ., ἐκ τῶν δέκα φύλων τῆς ἐπιγραφῆς

1 Πρβλ. καὶ J. Beloch, Griech. Gesch. IV, 2, σ. 380-81, P. Franke, ἔ.ἀ. σ. 12, ὑποσ. 48, D. Kienast, ἔ.ἀ. ἰδίᾳ δὲ R. Mack, ἔ.ἀ. σ. 96 κ.ἑξ. Ἡ κατάληψις ὑπὸ τοῦ Πύρρου τῆς Ἀθαμανίας ἀνάγεται εἰς τὸ ἔτος 295 π.Χ., D. Kienast, ἔ.ἀ., P. Lévêque, Pyrrhos, σ. 185 καὶ 198. Ἐπίσης καὶ ἡ Ἀθαμανία ὑπήχθη τὸ πρῶτον εἰς τὴν Ἤπειρον ἐπὶ Πύρρου.

2 P. Franke, AM 71, 1956, σ. 64, Beil. 43, 10, ὁ αὐτός, Jahrb. Num. Geld. 7, 1956, σ. 86 (23) καὶ 90 (49).

οἱ Τριπολῖται, οἱ Κέλαιθοι, οἱ Ὀνόπερνοι καὶ οἱ Ἀμύμνονες ἦσαν Θεσπρωτοί, οἱ Ὄμφαλες Χάονες (ἀνωτ. σ. 90 κ.ἑξ.), οἱ δὲ Ἐθνέσται *ἔθνος Θεσσαλίας*. Περὶ τῶν Τριφυλῶν ὑπεστηρίξαμεν ὅτι, παρὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Λιβιου (ἀνωτ. σ. 94 - 95), οὗτοι ἀνῆκον εἰς τὸ μεγαλύτερον φῦλον τῶν Παραυαίων, τοὺς ὁποίους, ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ἀρχαίας παραδόσεως, δυνάμεθα νὰ θεωρήσωμεν ἐπίσης Θεσπρωτούς.

Ὑπολείπονται τρία φῦλα, οἱ Ἀρκτᾶνες, χαρακτηριζόμενοι ὡς Ἠπειρῶται, οἱ Πείαλες καὶ οἱ Γενοαῖοι, θεωρούμενοι ὑπὸ τῆς ἀρχαίας παραδόσεως Μολοσσοί. Ἐκ τούτων οἱ Πείαλες ἀνῆκον εἰς τοὺς Αἴθικας, ὡς εὑρισκόμενοι νοτίως τοῦ Πηνειοῦ, φῦλον προϊστορικὸν πιθανώτατα, ἐφ' ὅσον ἀναφέρονται εἰς τὸν Νεῶν Κατάλογον (Β 744), οἱ δὲ Γενοαῖοι ἦσαν πιθανώτερον Τυμφαῖοι, οἱ ὁποῖοι, συμφώνως πρὸς τὰ ὑπάρχοντα δεδομένα, ἦσαν ἐπίσης φῦλον παλαιότερον τῆς εἰσβολῆς, διότι ἡ Τύμφη (Στεφ. Βυζ. ἐν λ.) χαρακτηρίζεται ὡς ὅρος τῆς Θεσπρωτίας [1].

Ὡς πρὸς τοὺς Ἀρκτᾶνας στερούμεθα σχετικῶν στοιχείων. Ἡ διασπορὰ ὅμως τῶν ἐθνικῶν μὲ κατάληξιν -άν, -ᾶνος, ὑποβάλλει ἐπίσης τὴν ἰδέαν ὅτι πρόκειται περὶ προϊστορικοῦ φύλου. Ἄλλωστε εἶναι δύσκολον νὰ δεχθῶμεν ὅτι οὗτοι, ἀποκεκομμένοι εἰς τὰς ΝΑ. κλιτῦς τοῦ Κόζιακα, περιστοιχιζόμενοι ὑπὸ φύλων μὴ Μολοσσικῶν, ὡς οἱ Τριπολῖται καὶ οἱ Κέλαιθοι, ἦσαν Μολοσσοὶ ἢ ὅτι οἱ Γενοαῖοι καὶ οἱ Πείαλες, εὑρισκόμενοι ἐγγὺς τῆς διαβάσεως Ζυγοῦ - Τρικάλων, διὰ τῆς ὁποίας διωχετεύθησαν πρὸς τὴν Θεσσαλίαν τὰ ἐξ Ἠπείρου ὁρμηθέντα Θεσσαλικὰ Θεσπρωτικὰ φῦλα (Ηροδ. VII 176) [2], προήρχοντο ἐκ Μολοσσῶν.

Νομίζω ὅτι μοναδικὴ αἰτία, ἕνεκα τῆς ὁποίας οἱ Πείαλες καὶ οἱ Γενοαῖοι ἐθεωρήθησαν μεταγενεστέρως ὑπὸ τῆς γραπτῆς παραδόσεως Μολοσσοί, ὑπῆρξαν αἱ γενεαλογικαὶ παραδόσεις των, περὶ τῆς καταγωγῆς των ἐκ τοῦ Νεοπτολέμου διὰ τῶν ἐπωνύμων ἡρώων τοῦ Πιάλου καὶ τοῦ Γενόου [3].

Κατὰ τὴν ἀρχαίαν παράδοσιν δηλαδή, ἀνερχομένην εἰς τοὺς Νόστους τοῦ Ἀγίου, ὁ Νεοπτόλεμος ὑπῆρξεν ὁ πρόγονος τοῦ γενεαλογικοῦ δένδρου τῆς δυναστείας τῶν Αἰακιδῶν [4]. Κατὰ τὸν Ευριπιδην (Ἀνδρομ. 1240 - 48) τῆς σχέσεως τοῦ ἥρωος μετὰ τῆς Ἀνδρομάχης, τῆς χήρας τοῦ Ἕκτορος, καρπὸς ὑπῆρξεν ὁ Μολοσσός, ἐξ οὗ ἡ ἔνδοξος δυναστεία τῶν Μολοσσῶν Αἰακιδῶν [5]. Κατ' ἄλλην ὅμως παράδοσιν, θεωρουμένην ἐνίοτε μεταγενεστέραν [6], ἀλλὰ φρονῶ ὅτι εἶναι καὶ αὐτῆς τῆς εἰδήσεως τοῦ Εὐριπίδου ἀρχαιοτέρα [7], γενεαλογικὸς ἥρως τῶν Αἰακιδῶν ὑπῆρξεν ὁ Πίελος. Τέλος κατὰ τρίτην

1 Καθ' Ησυχιον ἐν λ. *Δειπάτυρος· ὁ θεὸς παρὰ Τυμφαίοις*. Περὶ τῆς ἀρχαιοτάτης (προϊστορικῆς) λατρείας τοῦ πατρὸς Διὸς ἰδὲ M. Nilsson, G. Gr. Rel. I², σ. 336 - 337 καὶ ὑποσ. 3, τοῦ αὐτοῦ, Vater Zeus, Opuscula Selecta 2, 1952, σ. 711. Τούτους ὁ Nilsson φαίνεται θεωρῶν, ἄγνωστον διατί, Ἰλλυριούς, ἄλλως ὅμως ὁ Beloch, Griech. Gesch. I², σ. 40.

2 Πρβλ. καὶ Απολλοδωρου Ἐπιτομήν, VI 15. Σχετικῶς ἰδὲ καὶ τὴν μνημονευθεῖσαν μελέτην τοῦ N. L. Hammond, BSA, ἔ.ἀ., σ. 151 κ.ἑξ., καὶ P. Philippson, Thessalische Mythologie, σ. 18-19.

3 Ἀνωτ. σ. 93 καὶ ὑποσ. 7.

4 Νόστοι, Kinkel, Epic. Graec., Ἀπόσπ. 53.

5 Τὸ ὄνομα τοῦ Μολοσσοῦ δὲν παραδίδεται ὑπὸ τοῦ ποιητοῦ εἰς τὴν Ἀνδρομάχην (στ. 504-505), ἔνθα ἅπαξ μόνον ἐμφανίζεται, ἀλλ' ὑπὸ τῶν γραμματικῶν, Ευσταθ. Σχόλια Ὀδυσσ. γ 188, Serv. Σχόλια εἰς Αἰνειάδα III 297, Παυσ. I 1, πρβλ. καὶ Wilamowitz, Hermes 60, 1925, σ. 285, καὶ W. Kroll, RE XVI, 1, στ. 25, 2 ἐν λ. *Molossos*.

6 C. Klotzsch, ἔ.ἀ. σ. 219 κ.ἑξ.

7 Πρβλ. καὶ G. Cross, Epirus, σ. 102, ἰδίᾳ δὲ M. Nilsson, Studien, σ. 21 καὶ 25, τοῦ αὐτοῦ, Cults, κ.λ.π. σ. 106 - 7.

παράδοσιν τοῦ 3ου π.Χ. αἰ., προερχομένην ἐκ τοῦ ἱστορικοῦ τῆς αὐλῆς τῶν Μολοσσῶν, Προξένου, ἐκ τοῦ νομίμου γάμου τοῦ Νεοπτολέμου μετὰ τῆς Λανάσσης, ἐγγονῆς τοῦ Ἡρακλέους, ἐγεννήθησαν, ὡς εἴπομεν, ὀκτὼ τέκνα, ἐν οἷς καὶ ὁ Πίελος καὶ -εραός τις, τὸν ὁποῖον ὁ SCHWARTZ διορθώνει εἰς Γενόον[1]. Ἕνεκα τῶν γενεαλογικῶν τούτων μύθων λοιπόν, κατ' ἐξοχὴν Μολοσσικῶν, ἐθεωρήθησαν βραδύτερον οἱ Πείαλες καὶ οἱ Γενοαῖοι ὡς Μολοσσοί.

Ἡ ἀλήθεια ἔχει οὕτως. Οἱ Μολοσσοί, εὑρισκόμενοι πρὸ τῆς εἰσβολῆς εἰς τὴν Δ. Μακεδονίαν, ἐστεροῦντο, ὡς ἦτο φυσικόν, τοιούτων μύθων[2]. Ἐγκατασταθέντες ὅμως εἰς τὴν κεντρικὴν Ἤπειρον μέχρι τῆς Δ. Ἑστιαιώτιδος, εὗρον ἐκεῖ φῦλα, τὰ ὁποῖα ἐλάτρευον ἤδη τὸν Ἀχιλλέα καὶ ἀνῆγον εἰς τοῦτον τὴν καταγωγήν των[3]. Ἔχοντες ἀνάγκην ἑνὸς τοιούτου περιφανοῦς γενεαλογικοῦ ἥρωος, ἰδιοποιήθησαν τοὺς μύθους τούτους, διατηρήσαντες μέχρις ἐσχάτων μάλιστα τὴν λατρείαν τοῦ Ἀχιλλέως, ὑπὸ τὴν *ἐπιχώριον* ἐπωνυμίαν *Ἄσπετος* (ΠΛΟΥΤ. Πύρρος Ι)[4].

Οἱ Πείαλες καὶ οἱ Γενοαῖοι, προϊστορικὰ φῦλα τῆς Ἠπείρου, ἐνωρίς, φαίνεται, κατακτηθέντα ὑπὸ τῶν εἰσβολέων τοῦ 12ου π.Χ. αἰ. Μολοσσῶν, ἐδάνεισαν εἰς τοὺς κατακτητὰς τὰς γενεαλογικὰς παραδόσεις των, οἱ δὲ ἐπώνυμοι ἥρωές των υἱοθετήθησαν εἰς τὸ μυθολογικὸν γενεαλογικὸν δένδρον τῶν Μολοσσῶν. Ἕνεκα τούτου βραδύτερον ἐξελήφθησαν ὑπὸ τῆς παραδόσεως ὡς φῦλα Μολοσσικά. Ἀντιθέτως οἱ Ἐθνέσται εὑρισκόμενοι, φαίνεται, κατὰ τοὺς ἀρχαιοτέρους χρόνους μακρὰν τῆς ἐπιρροῆς τῶν Μολοσσῶν, καίτοι καὶ οὗτοι διετήρουν παρομοίας παραδόσεις[5], ἐν τούτοις δὲν ἐνετάχθησαν εἰς τὸ γενεαλογικὸν τοῦτο δένδρον, διότι ἴσως πρὸ τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. δὲν εἶχον ἔλθει εἰς ἐπαφὴν μετὰ τῶν Μολοσσῶν. Τὸ αὐτὸ δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν καὶ περὶ τοῦ προϊστορικοῦ φύλου τῶν Ἐνιήνων - Αἰνιάνων, διὰ τοὺς ὁποίους δὲν ὑπάρχει θέσις εἰς τὸ Μολοσσικὸν δένδρον, καίτοι εἶναι γνωστοὶ οἱ λατρευτικοὶ δεσμοὶ τούτων μετὰ τοῦ Νεοπτολέμου[6]. Ὥστε οἱ Πείαλες καὶ οἱ Γενοαῖοι ὑπῆρξαν μὴ Μολοσσικὰ φῦλα, τὰ

1 Αὐτ. σ. 107, τοῦ αὐτοῦ Studien, σ. 29.

2 Ἀλλαχοῦ ὑπεστηρίξαμεν ὅτι οἱ Μολοσσοὶ ἐγκατεστάθησαν εἰς τὸ λεκανοπέδιον τῶν Ἰωαννίνων περὶ τὸ 1200 π.Χ., προερχόμενοι ἐκ Δ. Μακεδονίας, ἔνθα ὁμοία γραπτὴ κεραμεική, ὡς ἐκείνη τῆς Καστρίτσης καὶ τοῦ Κουτσελιοῦ, ΠΑΕ 1952, σ. 381 καὶ 385, ΑΕ 1956, σ. 144. Περὶ τῆς ἐκ Δ. Μακεδονίας προελεύσεως τῶν Μολοσσῶν ἰδὲ ὁμοίως H. TREIDLER, Archiv. ἔ.ἀ. σ. 97, J. PERRET, RÉA (Serie 4) 48, 1946, σ. 21 κ.ἑξ.

3 Σ. Ι. ΔΑΚΑΡΗΣ, ΑΕ 1956, σ. 151-52.

4 ΑΡΙΣΤΟΤ. *Ὀπουντίων Πολιτεία* (ΗΣΥΧ. ἐν λ. *Ἄσπετος*). Περὶ τῆς ἑλληνικότητος τῆς λατρείας, M. SAKELLARIOU, La Migration, σ. 263.

5 ΣΤΕΦ. ΒΥΖ ἐν λ. *Ἐθνέστης*, ἀνωτ. σ. 101, 1.

6 Οἱ Αἰνιᾶνες ἀπέστελλον ἀνὰ τέταρτον ἔτος εἰς Δελφοὺς θεωρίαν πρὸς τιμὴν τοῦ Νεοπτολέμου, τελοῦντες θυσίας ἐπὶ τοῦ τάφου του (ΗΛΙΟΔ. Αἰθιοπικὰ ΙΙ 34 κ.ἑξ., ΙΙΙ 1 κ.ἑξ.), ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἐπίσης καὶ οἱ κάτοικοι τῶν Δελφῶν προσέφερον ἐναγίσματα (ΠΑΥΣ. Χ 24, 6 καὶ Ι 4, 4). Ὁ προεξάρχων τῆς εἰς Δελφοὺς πομπῆς ἦτο *Ἀχιλλείδης*, ἀπόγονος δηλ. τοῦ μεγάλου ἥρωος, οἱ δὲ Αἰνιᾶνες ἐθεώρουν ἑαυτοὺς *Θετταλικῆς μοίρας τὸ εὐγενέστατον καὶ ἀκριβῶς ἑλληνικόν*, διότι ἐπίστευον ὅτι κατήγοντο ἐκ τῶν Μυρμιδόνων. Βεβαίως ἡ λατρεία ἐν Δελφοῖς τοῦ Νεοπτολέμου ἐθεωρήθη μεταγενεστέρα, καθιερωθεῖσα ἴσως μετὰ τὴν εἰσβολὴν καὶ τὴν συντριβὴν τῶν Γαλατῶν εἰς τὸ ἱερόν (278 π.Χ.), εἰσαχθεῖσα ὑπὸ τῶν ἱερέων πρὸς κολακείαν τοῦ ἰσχυροῦ Μολοσσοῦ μονάρχου Πύρρου, συντελέσαντος ἀποφασιστικῶς εἰς τὴν νίκην (ΠΑΥΣ. Ι 4, 4), ἀπογόνου τοῦ μυθικοῦ Νεοπτολέμου - Πύρρου τοῦ Ἀχιλλέως (G. REINCKE, RE XVI, 2, στ. 2454 κ.ἑξ., WILAMOWITZ, Pindaros, σ. 131, 1, ἀντίθετον ἄποψιν ὅμως περὶ τῆς παλαιότητος τῆς λατρείας διατυπώνει ὁ C. ROBERT, ἔ.ἀ. σ. 1220 καὶ 1459, 2). Ὅπως ὅμως καὶ ἂν ἔχῃ τὸ ζήτημα, ἡ σχέσις τῶν Αἰνιάνων πρὸς τὸν Νεοπτόλεμον καὶ τὸν Ἀχιλλέα καὶ ἡ πίστις περὶ τῆς καταγωγῆς των ἐκ τοῦ ἥρωος τούτου διαπιστώνονται ἐκ τῶν γεγονότων τούτων. Ὁ N. L. HAMMOND, BSA 32, 1931/32, σ. 159, τὴν παράδοσιν τοῦ Ἡλιοδώρου θεωρεῖ ὅτι προῆλθεν ἐκ τοῦ Π 233 κ.ἑξ. τῆς Ἰλιάδος.

ὁποῖα ὅμως πολὺ πρὸ τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. εἶχον ὑποταγῆ εἰς τοὺς Μολοσσούς[1], χρησιμεύσαντα ἕνεκα τῶν ὑψηλῶν γενεαλογικῶν τίτλων των ὡς μεσάζοντες εἰς τὸ ἔνδοξον γενεαλογικὸν δένδρον τῶν Μολοσσῶν, ἀρχηγέτης τῶν ὁποίων ἐπιστεύθη ὁ Ἀχιλλεύς. Τούτου τὴν λατρείαν διετήρησαν οἱ Μολοσσοὶ μέχρις ἐσχάτων.

Ἐκ τούτων προκύπτει ὅτι ἅπαντες οἱ δαμιοργοὶ προέρχονται ἐκ φύλων ***μὴ Μολοσσικῶν,*** ἀλλ' ἐκ Θεσπρωτῶν, Χαόνων, Θεσσαλῶν. Οἱ τελευταῖοι, ὡς εἴπομεν, προέρχονται ἐκ τοῦ προϊστορικοῦ στρώματος τῆς Ἠπείρου, τὸ ὁποῖον ἀπετέλουν κυρίως οἱ Θεσπρωτοί (ΗΡΟΔ. VII 176). Τοὺς Χάονας ἡ μεταγενεστέρα παράδοσις φαίνεται ὅτι θεωρεῖ Θεσπρωτοὺς ἐπίσης (ἀνωτ. σ. 98).

Ὁ ΣΤΕΦΑΝΟΣ ΒΥΖΑΝΤΙΟΣ ὁμιλῶν περὶ τῶν Ἠπειρωτικῶν φύλων, τῶν Αὐταριατῶν, τῶν Παραυαίων, τῶν Χαόνων - Χαύνων, τῶν Ἐλινῶν, τῶν Κελαίθων, τῶν Τριπολίσσων (Τριπολιτῶν), τῶν Ἀμυντῶν (Ἀμύμνων), τῶν Πρασσαίβων, τῶν Αἰγεσταίων, θεωρεῖ ταῦτα Θεσπρωτούς[2]. Ἐπίσης ἡ Κεστρίνη, τὸ ὄρος Τύμφη, ἡ πόλις Τέκμων ἐπὶ τῆς ἀκροπόλεως τῆς Καστρίτσης, νοτίως τῶν Ἰωαννίνων, ἡ Βόλουρος[3], οἱ Γόμφοι[4] κ.ἄ. ὑπήγοντο κατ' αὐτὸν εἰς τοὺς Θεσπρωτούς. Τοῦτο φαίνεται σύμφωνον πρὸς ὅσα εἴπομεν ἀνωτέρω ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ἐπιγραφῆς. Διὰ τοῦτο δὲν δυνάμεθα νὰ συμφωνήσωμεν πρὸς τὰς ἀντιρρήσεις τοῦ NILSSON ὡς πρὸς τὴν ὀρθότητα τῶν εἰδήσεων τοῦ λεξικογράφου, διὰ μόνον τὸν λόγον ὅτι οἱ Θεσπρωτοὶ δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ ἐξετείνοντο μέχρι τῶν Θεσσαλικῶν ὁρίων[5]. Αἱ φυλετικαὶ σχέσεις, παρατηρεῖ οὗτος, περιγράφονται ὑπὸ τοῦ ΡΙΑΝΟΥ συμφώνως πρὸς τὰ ὁμηρικὰ ἔπη, ἔνθα μόνον οἱ Θεσπρωτοὶ μνημονεύονται μεταξὺ τῶν Ἠπειρωτικῶν φύλων. Ἡ μνεία τούτων εἰς τὸ ἔπος ἐπηρέασε τὴν περαιτέρω θέσιν των εἰς τὴν μεταγενεστέραν φιλολογίαν. Ἀλλ' ὅταν ὁμιλῶμεν περὶ Θεσπρωτικῶν φύλων εἰς τὴν δυτικὴν Θεσσαλίαν, δὲν εἶναι ἀναγκαῖον νὰ ἐννοήσωμεν πολιτικὴν ἐπέκτασιν τούτων, ἀλλὰ μόνον ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον σαφῶς τονίζει ἡ ἀρχαία παράδοσις μὲ τὴν ἐγκυρότητα μάλιστα τοῦ ΗΡΟΔΟΤΟΥ (VII 176), κατὰ τὴν ὁποίαν οἱ Θεσσαλοὶ ἔφθασαν εἰς τὴν Θεσσαλίαν προερχόμενοι ἐκ Θεσπρωτῶν. Οὗτοι μὲ τὴν σειράν των ἐξεδίωξαν τοὺς περὶ τὴν Ἄρνην Βοιωτούς, οἱ ὁποῖοι μετηνάστευσαν εἰς τὴν Βοιωτίαν (ΘΟΥΚ. I 12). Ὅταν λοιπὸν λέγωμεν ὅτι ἔνια Θεσσαλικὰ φῦλα ἦσαν Ἠπειρωτικά, διατὶ νὰ μὴ εἴπωμεν ὅτι ταῦτα ὑπήγοντο ὑπὸ τὸ μεγάλον φῦλον τῶν Θεσπρωτῶν, ὡς π.χ. οἱ Κασσωπαῖοι καὶ οἱ Κεστρῖνοι, δεδομένου μάλιστα ὅτι ἡ ἄποψις αὕτη στηρίζεται ἐπὶ πληροφοριῶν Θεσσαλῶν ἱστορικῶν τοῦ 3ου π.Χ. αἰ. Ἐὰν μόνον οἱ Θεσπρωτοὶ μνημονεύωνται εἰς τὰ ὁμηρικὰ ἔπη, τοῦτο δὲν εἶναι σοβαρὸς λόγος, διὰ νὰ ἀγνοήσωμεν τὴν παράδοσιν τοῦ 3ου π.Χ. αἰ. καὶ ἰδίᾳ τὴν ἀνωτέρω μαρτυρίαν τοῦ Ἡροδότου.

Ἀλλ', ὡς εἴπομεν, ἡ ἄποψις αὕτη δὲν ἔχει τόσην σημασίαν διὰ τὴν παροῦσαν ἔρευναν, ὅσον ἡ διαπίστωσις ὅτι ἐκ τῶν ὑπὸ τῆς ἐπιγραφῆς τοῦ Νεοπτολέμου μνημονευομένων δέκα φύλων οὐδὲν εἶναι Μολοσσικόν, ἀλλὰ κατὰ τὸ πλεῖστον προϊστορικοὶ κάτοικοι τῆς Ἠπείρου, Θεσπρωτοὶ — μὲ τὴν περιωρισμένην ἔννοιαν τῶν ἱστορικῶν χρό-

1 Τοῦτο ὀρθῶς διεῖδεν ὁ M. SAKELLARIOU, La Migration, σ. 264.

2 Ἐν λέξει.

3 Πρβλ. τὰ σχετικὰ λήμματα παρὰ ΣΤΕΦΑΝῼ.

4 Ἐν λέξει *Φίλιπποι*.

5 Studien, σ. 48 κ.ἑξ.

νων —, Χάονες, Παραυαῖοι, δυτικοὶ Μακεδόνες (Ὀρέσται), Θεσσαλοί (Τυμφαῖοι, Αἴθικες) καὶ ἐνδεχομένως Ἀθαμᾶνες (Ἀρκτᾶνες).

Τὸ συμπέρασμα εἶναι ἐνδιαφέρον, διότι διαπιστοῦται ὅτι οἱ κυρίως Μολοσσοὶ περιωρίζοντο ἐκεῖθεν τῆς Πίνδου καὶ μέχρι περίπου τῆς Δωδώνης, ἐνῷ ἐπὶ τῆς Ἀν. Πίνδου καὶ τῆς Δ. Ἑστιαιώτιδος κατῴκουν κατὰ τὸ πλεῖστον μὴ Μολοσσικὰ φῦλα, οἱ Θεσσαλοὶ τοῦ Ἡροδότου. Εἶναι διὰ τοῦτο δύσκολον νὰ δεχθῶμεν μετὰ τοῦ TREIDLER διείσδυσιν τῶν ἐξ Ἠπείρου Μολοσσῶν μέχρι τῆς Ἀν. Θεσσαλίας[1]. Εἶναι ἀληθές, ὅτι ὁ ἱστορικὸς ΕΥΠΟΛΙΣ ἀναφέρει ὅτι οἱ Μολοσσοὶ ἦσαν γείτονες τῶν Ἀμύρων παρὰ τὴν Βοιβηΐδα[2], ἀλλ' ἐνταῦθα θὰ πρέπῃ νὰ ἐννοήσωμεν κλάδον Μολοσσικόν, εὑρισκόμενον ἀρχαιότατα εἰς τὴν Δ. Μακεδονίαν, ὁ ὁποῖος κατὰ τὰς μετακινήσεις τῶν ΒΔ. φύλων πρὸς νότον ἠναγκάσθη νὰ μετατοπισθῇ ἐκ Δ. Μακεδονίας πρὸς Θεσσαλίαν[3]. Ὁ ΗΡΟΔΟΤΟΣ ἐπίσης (Ι 46) ὁμιλεῖ περὶ τῆς συμμετοχῆς καὶ τῶν Μολοσσῶν εἰς τὸν Ἰωνικὸν ἀποικισμόν. Διὰ τοὺς Μολοσσοὺς τῆς μεσογαίας Ἠπείρου τοῦτο δὲν γίνεται εὐκόλως κατανοητόν. Ὁ καθηγητὴς ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ διαπιστώνει ὅτι τὰ εἰς τὴν Ἰωνίαν ἐγκατασταθέντα Μολοσσικὰ στοιχεῖα πρέπει νὰ εἶχον ἀφετηρίαν τὴν Ἀττικὴν περὶ τὴν Κωπαΐδα[4]. Ἓν πάντως εἶναι βέβαιον, ὅτι οἱ Ἠπειρῶται Μολοσσοὶ δὲν ἐξετείνοντο ἐκεῖθεν τῆς Πίνδου, διότι αἱ προφυλακαί των ἐπὶ τῆς Ἑστιαιώτιδος ἦσαν φῦλα προμολοσσικά, τὰ ὁποῖα ὅμως εἶχον ὑποταγῇ εἰς ἐκείνους. Ἡ παράδοσις ὁμιλεῖ περὶ προγενεστέρας ἐπιρροῆς τῶν ταγῶν τῶν Φερῶν ἐπὶ τμήματος τῆς Ἠπείρου[5] καὶ οὐχὶ ἀντιθέτως, περὶ κυριαρχίας τῶν Μολοσσῶν ἐπὶ τῆς Θεσσαλίας. Εἶναι φυσικὸν ὅμως, ὅτι τὰ ὅμορα φῦλα τῆς Ἑστιαιώτιδος, τοὺς Ἀρκτᾶνας, τοὺς Τριπολισσίους, τοὺς Κελαίθους, τοὺς Πείαλας, τοὺς Γενοαίους, διεξεδίκουν ἄλλοτε οἱ ταγοὶ τῆς Θεσσαλίας καὶ ἄλλοτε οἱ Αἰακίδαι τῆς Ἠπείρου.

Ἐν συμπεράσματι λοιπὸν δυνάμεθα νὰ συνοψίσωμεν τὰς παρατηρήσεις μας ὡς ἑξῆς. Πρὸ τῆς συντάξεως τοῦ ψηφίσματος (370 π. Χ. περίπου) καὶ κατὰ πᾶσαν πιθανότητα κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Ἀλκέτα (περίπου 385 - 370 π. Χ.) οἱ Μολοσσοὶ εἶχον ἐπικρατήσει ἐπὶ τοῦ πλείστου μέρους τῆς Ἠπείρου, ἐκτὸς τῆς Ἀθαμανίας, Ἀτιντανίας, βορ. Παραυαίας καὶ βορ. Χαονίας. Αἱ ἀνωτέρω περιοχαὶ δὲν ἦσαν Μολοσσικαί, ἀλλὰ κατῳκοῦντο ὑπὸ ἀρχαιοτέρων Ἠπειρωτικῶν φύλων (προϊστορικῶν), κυρίως δὲ Θεσπρωτῶν, ὑπὸ τοὺς ὁποίους ἐνδεχομένως ὑπήγοντο καὶ οἱ Παραυαῖοι, οἱ Χάονες καὶ τὰ περὶ τὴν Δ. Ἑστιαιώτιδα Θεσσαλικὰ φῦλα. Τὰ τελευταῖα ταῦτα (Πείαλες, Γενοαῖοι) εἶχον ὑποταγῇ εἰς τοὺς Μολοσσοὺς πολὺ ἐνωρίτερον καὶ ἕνεκα τούτου ἐθεωρήθησαν ὑπὸ τῆς παραδόσεως ἀκραιφνεῖς Μολοσσοί. Εἰς τοῦτο συνετέλεσε καὶ τὸ γεγονός, ὅτι ταῦτα, κατοικοῦντα τὴν μεταξὺ τῆς Φθίης καὶ τῆς ἕδρας τῶν Μολοσσῶν περιοχήν (Δ. Ἑστιαιώτιδα), ἐπρομήθευσαν εἰς τοὺς νέους κυριάρχους τοὺς εὐγενεῖς τίτλους περὶ τῆς καταγωγῆς των ἐκ τοῦ Ἀχιλλέως, μέσῳ τοῦ Νεοπτολέμου καὶ τῆς Ἀνδρομάχης

1 Archiv, ἔ.ἀ. σ. 104 κ.ἑξ. Παρομοίαν θέσιν περὶ τῆς ἐξ Ἀν. πρὸς Δ. μετακινήσεως φύλων τῆς Θεσσαλίας διατυπώνει καὶ ἡ P. PHILIPPSON, ἔ.ἀ. σ. 38 κ.ἑξ.

2 ΣΤΕΦ. ΒΥΖ. ἐν λ. *Ἄμυροι... Εὔπολις δὲ Ἀμύρους αὐτοὺς λέγει, πλησιοχώρους τῆς Μολοττίας.*

3 Διὰ τῶν ὁδῶν 6, 7, 9, N. L. HAMMOND, ἔ.ἀ. σ. 142, εἰκ. 7, ἰδὲ καὶ P. PHILIPPSON, ἔ.ἀ. σ. 21 - 22.

4 La Migration, σ. 59 κ.ἑξ., 490, 492, 485, 486, 487, 488, πρβλ. καὶ πίν. σ. 300.

5 ΕΥΡΙΠ. Ἄλκηστις, στ. 594, πρβλ. καὶ ΞΕΝΟΦ. Ἑλληνικὰ VI 1, 7, σχετικῶς καὶ ΑΕ 1956, σ. 151.

καὶ ἕνεκα τούτου εἰσῆλθον ἐνωρὶς εἰς τὸ μυθολογικὸν γενεαλογικὸν δένδρον τῶν Μολοσσῶν. Εἶναι εὐνόητον, ὅτι τὰ μεθόρια Θεσσαλικὰ φῦλα ἠμφεσβητοῦντο συνήθως ὑπὸ τῶν ταγῶν τῶν Φερῶν, τῶν ὁποίων ἐνίοτε ἡ ἐπιρροὴ ἔφθανε καὶ ἐκεῖθεν τῆς Πίνδου.

Αἱ ριζικαὶ μεταρρυθμίσεις τοῦ βασιλέως Θαρύπου συνετέλεσαν εἰς τὴν γοργὴν αὔξησιν τῆς στρατιωτικῆς καὶ οἰκονομικῆς δυνάμεως τῶν Μολοσσῶν μέχρι τῶν ἀρχῶν τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. Ἐξουσιάζοντες ἤδη οἱ Μολοσσοὶ ἐπὶ τμήματος τῆς Δ. Ἑστιαιώτιδος, ἐπεξέτειναν τὴν ἐπιρροήν των κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Ἀλκέτα (385 - 370 π.Χ.) ἢ καὶ ὀλίγον πρότερον καὶ ἐπὶ τῆς Ὀρεστίδος, τῶν Ἐθνεστῶν, τῆς Τριφυλίας, τῆς Κεστρίνης, τῆς Θεσπρωτίας καὶ τῆς Κασσωπαίας, συμπήξαντες εἶδος Κοινοῦ τῶν Μολοσσῶν[1]. Εἰς τοῦτο εἶχον δικαίωμα συμμετοχῆς δι' ἐνιαυσίων ἀρχόντων, τῶν δαμιοργῶν ἢ τῶν συναρχόντων, τοῦ προστάτου καὶ τοῦ γραμματέως, τὰ εἰς τὴν ἐπιρροὴν ἢ ὑπὸ τὴν κυριαρχίαν τῶν Μολοσσῶν ὑπαγόμενα φῦλα. Ἐννοεῖται ὅτι ἡ ἀνωτάτη ἐποπτεία τοῦ Κοινοῦ εὑρίσκετο εἰς χεῖρας τῶν κυριάρχων Μολοσσῶν, διὰ τοῦ βασιλέως των καὶ τῆς ἐκκλησίας τοῦ δήμου. Τοῦτο ἐξηγεῖ ἀναμφισβητήτως τὸν ὑπὸ τοῦ Θεσσαλοῦ Πολυδάμαντος διὰ τὸν Ἀλκέτα ἀποδοθέντα χαρακτηρισμόν, *ὕπαρχος ἐν τῇ Ἠπείρῳ* (ΞΕΝΟΦ. Ἑλλ. VI 1, 7). Οἱ Μολοσσοί, οἱ ὁποῖοι ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῆς Ἀθηναϊκῆς δημοκρατίας εἶχον ἤδη εἰσαγάγει διὰ τοῦ βασιλέως των Θαρύπου δημοκρατικοὺς θεσμούς, παρεχώρησαν ἐκ πολιτικῆς σκοπιμότητος πολιτικὰ δικαιώματα εἰς τὰ ὑπὸ τὴν ἐπιρροήν των ἀλλότρια φῦλα, δηλαδὴ ἴσην συμμετοχὴν εἰς τὰ κοινά.

Εἰς τὴν ἐπιγραφὴν τοῦ Νεοπτολέμου, ὡς ἐπίσης καὶ εἰς τὴν ἑτέραν τῶν συναρχόντων, οἱ ἄρχοντες δὲν δηλοῦνται διὰ τοῦ ἐθνικοῦ τοῦ μεγάλου φύλου, εἰς τὸ ὁποῖον ὑπήγοντο (Αἴθικες, Τυμφαῖοι, Παρωραῖοι, Χάονες, Θεσπρωτοί, Κασσωπαῖοι), ἀλλὰ διὰ τοῦ ὀνόματος τοῦ μικροτέρου φύλου, κλάδου τοῦ μεγαλυτέρου (Πείαλες, Κέλαιθοι, Γενοαῖοι, Τριφῦλαι κλπ.). Διὰ τὰ ἐθνικὰ ὀνόματα ὅμως, Παρωραῖοι, Ὄμφαλες, Ἄμυμνοι, γεννᾶται, ὡς εἴδομεν, ἀμφιβολία ἐὰν συμβαίνῃ τὸ αὐτὸ ἢ ἐὰν πρόκειται μᾶλλον nomina alternativa, ταυτόσημα πρὸς τὰ Παραυαῖοι, Κεστρινοί, Κασσωπαῖοι. Εἶναι χαρακτηριστικόν, ὅτι, ἐνῷ τὸ ὄνομα Κεστρίνη μαρτυρεῖται ἤδη τὸν 5ον π.Χ. αἰ.

1 Εἶναι ἀληθὲς ὅτι εἰς τὴν ἐπιγραφὴν δὲν μνημονεύεται ὀνομαστικῶς *Κοινὸν τῶν Μολοσσῶν* (P. LÉVÊQUE, RÉG ἔ.ἀ. σ. 496), ἀλλ' ἡ ὕπαρξίς του πρέπει νὰ θεωρηθῇ ἀσφαλὴς ἕνεκα τῆς συμμετοχῆς εἰς τὰ κοινὰ τῶν 10 μὴ Μολοσσικῶν φύλων, ἐκπροσωπουμένων ὑπὸ ἰσαρίθμων δαμιοργῶν. Τὸ Κοινὸν τῶν Ἀκαρνάνων, τὸ ὁποῖον ὑποτίθεται ὅτι ἐχρησίμευσεν ὡς πρότυπον εἰς τὸ Κοινὸν τῶν Μολοσσῶν, ἀναφέρεται ἤδη τὸ 389 π.Χ. (ΞΕΝ. Ἑλλην. VI 6, 14), πιθανῶς δὲ εἶχε συσταθῆ ἐνωρίτερον, μετὰ τὴν κατάληψιν τῶν Οἰνιαδῶν (424 π.Χ.), G. KLAFFENBACH, IG IX, I, 2, σ. XIV. Οἱ χρόνοι 370 - 368 π.Χ., εἰς τοὺς ὁποίους χρονολογεῖται ἡ ἐπιγραφὴ τῆς Δωδώνης, ἀποτελοῦν ἑπομένως διὰ τὸ Κοινὸν τῶν Μολοσσῶν τὸν terminus ante quem. Ὁ BELOCH, Griech. Gesch. III, 2, σ. 178, θεωρεῖ ὅτι τοῦτο εἶχεν ἤδη διαμορφωθῆ ἐπὶ βασιλέως Θαρύπα (ΠΛΟΥΤ. Πύρρ. 1, JUST. XVII 3, 12), ὁμοίως ὁ H. TREIDLER, Epirus, σ. 14, ἐπιφυλακτικὸς ὅμως βραδύτερον, Archiv, ἔ.ἀ. σ. 121, ὁμοίως ὁ P. LÉVÊQUE, ἔ.ἀ., σ. 497 - 8. Ὁ Θαρύπας τὸ 429, ὢν εἰσέτι παῖς (ΘΟΥΚ. II 80, 6), ἐπετροπεύετο ὑπὸ τοῦ ἡγεμόνος τῶν Ἀτιντάνων Σαβυλίνθου. Μετ' ὀλίγον, ἄγνωστον πότε ἀκριβῶς, καταφεύγει εἰς Ἀθήνας, ἔνθα ἀποκτᾷ δικαιώματα Ἀθηναίου πολίτου (Syll.³, 228). Εἶναι ἄγνωστος ἐπίσης ὁ χρόνος τῆς ἐπανόδου καὶ τῆς ἀναρρήσεώς του εἰς τὸν θρόνον τῆς Μολοσσίας. Πιστεύω ὅτι τοῦτο ἐγένετο κατὰ τὸ ἔτος 424/23 ἢ 423/422 π.Χ. (Σχετικῶς εἰς τοὺς γενεαλογικοὺς μύθους.) Δεδομένης τῆς φιλίας (καὶ συμμαχίας) μετὰ τῶν Ἀθηνῶν, τῆς πολιτικῆς καὶ ἐκπολιτιστικῆς ἐπιρροῆς τῶν τελευταίων τούτων ἐπὶ τῶν Μολοσσῶν Σ. Ι. ΔΑΚΑΡΗΣ, Ἀφιέρωμα εἰς τὴν Ἤπειρον, σ. 55-56, καὶ σημ. 1, θεωρῶ ὡς πιθανὴν τὴν σύστασιν τοῦ πρώτου ἐν Ἠπείρῳ Κοινοῦ τῶν Μολοσσῶν τὴν περίοδον 423 - 404 π.Χ. (Θαρύπας) ὡς ἀσφαλῆ δὲ τοὺς χρόνους τῆς βασιλείας τοῦ Ἀλκέτα, μετὰ τὴν ἐπάνοδόν του ἐκ τῆς ἐξορίας (385 - 370 π.Χ.).

(Θουκ. Ι 46, 4), εἰς τὰς Ἠπειρωτικὰς ἐπιγραφὰς οἱ Κεστρινοὶ μνημονεύονται ἅπαξ μόνον καὶ μάλιστα μεταγενεστέρως[1], κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Δημοκρατίας (232 - 167 π.Χ.), ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸ ἐθνικὸν Ὄμφαλες, ἀναφερόμενον εἰς ἓξ ἐπιγραφάς, ἀνερχομένας μέχρι τοῦ α´ ἡμίσεος τοῦ 4ου π.Χ. αἰ.[2].

Οἱ Παραυαῖοι μᾶς εἶναι γνωστοὶ μόνον ἐκ τῆς ἀρχαίας γραπτῆς παραδόσεως, ἐνῷ τὸ ἀντίστοιχον ὄνομα, Παρωραῖοι, εἶναι λίαν σύνηθες εἰς ἐπιγραφὰς ἐκ Δωδώνης[3]. Τέλος οἱ Κασσωπαῖοι μνημονεύονται ἅπαξ μόνον εἰς ἐπιγραφὴν ἐκ Ραδοτοβίου (ἀρχαία Πασσαρών) τῶν χρόνων τῆς Δημοκρατίας ἐπίσης[4], ἐνῷ οἱ Ἀμύμνονες τετράκις εἰς ἐπιγραφὰς τῆς Δωδώνης[5]. Ἡ ἐπιγραφὴ 1346 εἶναι ἰδιαιτέρως ἀξιομνημόνευτος[6], διότι εἰς ταύτην παρὰ τὸν προστάτην τῶν Μολοσσῶν Ὀνόπερνον ἀναφέρεται καὶ ἄρχων (προστάτης;) Ἀμύμνων.

Ὅθεν ἡ ἀνωτέρω ἐκτεθεῖσα ἄποψις, ὅτι οἱ Παρωραῖοι = Παραυαῖοι[7], οἱ Ὄμφαλες = Κεστρινοί, οἱ Ἀμύμνονες = Κασσωπαῖοι, ἐνισχύεται καὶ ἐκ τῶν ἐπιγραφικῶν τούτων μαρτυριῶν. Ἡ περίπτωσις δὲν εἶναι μοναδική. Ἡ Κερκυραϊκὴ ἀποικία Ἐπίδαμνος ἐκαλεῖτο ἐπιχωρίως καὶ Δυρράχιον[8], ἡ δὲ Ἐφύρη, μνημονευομένη ὑπὸ τοῦ Ομηρου, τοῦ Πινδαρου, τοῦ Ηροδοτου καὶ τοῦ Θουκυδιδου, ἐκαλεῖτο καὶ Κίχυρος, πιθανώτατα ὄνομα τοπικόν[9]. Ἀμφότερα ὅμως τὰ ὀνόματα, Ἐπίδαμνος καὶ Ἐφύρη, ὑπεχώρησαν σὺν τῷ χρόνῳ πρὸ τῶν ἐπιχωρίων καὶ ἐλησμονήθησαν ἐντελῶς (1 π.Χ.- 1 μ.Χ. αἰ.)[10]. Εἶναι λοιπὸν πολὺ πιθανὸν ὅτι τὰ φῦλα, γενικώτερον γνωστὰ ὑπὸ τὰ ὀνόματα Παραυαῖοι, Κεστρινοί, Κασσωπαῖοι, ἐκαλοῦντο ἐπιχωρίως Παρωραῖοι, Ὄμφαλες, Ἀμύμνονες. Ἕνεκα τούτου ταῦτα μὲν βεβαιοῦνται ἐπιγραφικῶς ἐπανειλημμένως, ἐνῷ ἐκεῖνα μᾶς διεσώθησαν κυρίως φιλολογικῶς, σπανίως δὲ ἐξ ἐπιγραφῶν τῶν χρόνων τῆς Ἠπειρωτικῆς Δημοκρατίας.

Διὰ τοὺς ἀνωτέρω λόγους ἀποβαίνει δυσχερεστάτη ἡ συμπλήρωσις τῶν 14 φύλων τοῦ Θεοπόμπου ἐπὶ τῇ βάσει τῶν 11 γνωστῶν φύλων, τῶν παραδιδομένων ὑπὸ τοῦ Στραβωνος (VII 326). Οἱ νεώτεροι ἐρευνηταὶ προσεπάθησαν ματαίως νὰ καθορίσουν τὰ λοιπὰ τρία φῦλα[11], ἐκλέγοντες κατ᾽ εἰκασίαν ἐκ τῶν κατὰ πολὺ περισσοτέρων εἰς ἀριθμὸν γνωστῶν ἤδη φύλων[12]. Ἡ παροῦσα ὅμως ἔρευνα κατέδειξεν, ἐλπίζω, τὰς δυσχε-

1 Ἠπ. Χρον., ἔ.ἀ. σ. 248, 3.

2 1334 - 1335, 1347, Ἠπ. Χρον., σ. 245, 1, ΑΕ 1956, Ἑλληνικὰ ἔ.ἀ. σ. 248.

3 1350, 1355, Ἑλληνικὰ ἔ.ἀ. Syll.³ 442.

4 Ἠπ. Χρ. ἔ.ἀ. σ. 264. Ἡ ἐπὶ τῶν νομισμάτων τῆς Κασσώπης ἐπιγραφὴ *Κασσωπαίων* ἦτο ἐπιβεβλημένη διὰ λόγους νομισματικῆς κυκλοφορίας. Δυνατὸν ἐπίσης τὸ ὄνομα νὰ σχετίζηται μὲ τὴν πόλιν Κασσώπην, καθ᾽ ὃν τρόπον καὶ τὰ νομίσματα τῆς Ἐλαίας, καὶ οὐχὶ πρὸς τὸ ἐθνικόν (Κασσωπαῖοι).

5 1346, 1352, ΑΕ 1956, Ἑλληνικὰ ἔ.ἀ. ΘΕΟΠΟΜΠΟΣ παρὰ Στραβ. VII 326.

6 Περὶ ταύτης M. Nilsson, Studien, σ. 62-63 (Ἀλέξανδρος Β´ ἢ καὶ ἀρχαιότερον), P. Fraser, JHS 74, 1954, σ. 57 (πρὸ τοῦ 330 π.Χ.), P. Franke, Epirus, σ. 55 κ.ἑξ. καὶ πίν. Ια (ὀλίγον πρὸ τῶν χρόνων τῆς Δημοκρατίας, περὶ τὰ μέσα τοῦ 3ου π.Χ. αἰ.).

7 Εἰς τὰς ἐπιγραφὰς 1350, 1355 καὶ τῶν συναρχόντων, Ἑλληνικὰ ἔ.ἀ. Παρωροί.

8 R. Mack, ἔ.ἀ. σ. 36 κ.ἑξ., αὐτόθι καὶ ἡ παλαιοτέρα βιβλιογραφία.

9 Ομ. Ὀδύσσ. ι 259, Πινδ. Νεμ. VII 37-38, Θουκ. Ι 46, Στραβ. VII 324, 328, VIII 338, IX 444, Απολλ. II 7, 6, Παυσ. Ι 17, 4. IX 36, 3. Ἐσχάτως ἐβεβαιώθη ἡ ταύτισις τῆς πόλεως πρὸς τὰ ἐρείπια τοῦ Ξυλοκάστρου παρὰ τὸ Μεσοπόταμον-Φαναρίου, Α. Ορλανδος (Σ. Ἰ. Δάκαρης), Τὸ Ἔργον τῆς Ἀρχ. Ἑταιρείας 1958, σ. 95 κ.ἑξ.

10 Σ. Ι. Δακαρης, ἄρθρον Μεγ. Ἑλλ. Ἐγκυκλ. ἐν λ. (συμπλήρωμα), R. Mack, ἔ.ἀ.

11 Ἰδὲ διαφόρους γνώμας παρὰ H. Treidler, Archiv ἔ.ἀ. σ. 121 - 122.

12 Κατάλογον τῶν φύλων ἰδὲ παρὰ Δ. Ευαγγελιδη, Ἑλληνικὰ ἔ.ἀ.,

ρείας· διότι πολλὰ τῶν φύλων τούτων ὑπῆρξαν κλάδοι μεγαλυτέρων. Δεδομένου δὲ ὅτι μερικὰ τῶν Ἠπειρωτικῶν φύλων ἔφερον διπλοῦν ἐθνικόν (Κεστρῖνοι - Ὄμφαλες, Παραυαῖοι - Παρωραῖοι κλπ.), ἄλλα ἤλλαξαν ὄνομα ἢ καὶ ἐξέλιπον μέχρι τῶν χρόνων τοῦ Στράβωνος (π.χ. οἱ Αἴθικες), αἱ δυσχέρειαι καθίστανται ἀνυπέρβλητοι. Ἴσως εἰς τὰ 11 φῦλα τοῦ Στράβωνος θὰ ἠδυνάμεθα νὰ προσθέσωμεν τοὺς Κεστρινούς, τοὺς Τριφύλας καὶ τοὺς Ἐθνέστας, ἀλλὰ τοῦτο εἶναι ἁπλῆ ὑπόθεσις [1].

Ποία ἱστορικὴ αἰτία ὑποκρύπτεται εἰς τὰς μεταβολὰς αὐτὰς δὲν δυνάμεθα νὰ γνωρίζωμεν. Ἴσως αὗται ὀφείλονται εἰς τὴν ἀφύπνισιν τοῦ ἐθνικοῦ αἰσθήματος κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Κοινοῦ τῶν Ἀπειρωτᾶν (232 - 167 π.Χ.) [2]. Τὸ γεγονός, ὅτι κέντρον τοῦ Ἠπειρωτικοῦ Κοινοῦ κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Δημοκρατίας ὑπῆρξεν, ἀντὶ τῆς Δωδώνης ἢ τῆς Ἀμβρακίας ἢ τῆς Πασσαρῶνος, ἡ Φοινίκη, συνηγορεῖ ὑπὲρ τῆς ἀπόψεως ταύτης, ὡς ἐπίσης καὶ ἡ ἐπικράτησις τῶν ἐγχωρίων ὀνομάτων (Κίχυρος, Δυρράχιον) ἔναντι τῶν ξένων, Ἐφύρη, Ἐπίδαμνος, ὀφειλομένων εἰς ἀποίκους.

Ἐν κατακλεῖδι ὀλίγας λέξεις καὶ περὶ τῆς μνημονευθείσης ἐπιγραφῆς τῶν συναρχόντων (Ἑλληνικὰ 1957, σ. 247 κ.ἑξ.). Εἶναι ἀσφαλῶς ἀρχαιοτέρα τῶν περὶ τὸ 330 π.Χ. χρόνων, ὡς ἀναφέρουσα τὴν ὕπαρξιν τοῦ Κοινοῦ τῶν Μολοσσῶν, τὸ ὁποῖον διεδέχθη μετὰ τὸν θάνατον ἐν Ἰταλίᾳ τοῦ Μολοσσοῦ βασιλέως Ἀλεξάνδρου Α' (331/30 π.Χ.) ἡ Συμμαχία Ἀπειρωτᾶν [3]. Ἡ μορφὴ τῶν γραμμάτων, ὁμοία ἢ σχεδὸν ὁμοία πρὸς τὴν στήλην τῶν δαμιοργῶν, μαρτυρεῖ σύγχρονον ἢ κατά τι νεωτέραν χρονολόγησιν, οὐχὶ μεγαλυτέραν τῆς τριακονταετίας [4]. Τοῦτο θὰ ἐνισχυθῇ κατωτέρω καὶ ἐξ ἐξωτερικῶν λόγων.

Αἱ δύο ἐπιγραφαὶ παρουσιάζουν μερικὰς διαφορὰς τόσον εἰς τὴν διάρθρωσιν τοῦ ψηφίσματος ὅσον καὶ εἰς τὸ εἶδος καὶ τὸν ἀριθμὸν τῶν ἀρχόντων. Εἰς τὸ ἐν λόγῳ ψήφισμα τὸ τιμώμενον πρόσωπον ἀναφέρεται μετὰ τὸν προστάτην [5] καὶ τοὺς συνάρχοντας, εἰς δὲ τὴν στήλην τῶν δαμιοργῶν τὸ πρόσωπον προηγεῖται. Ἀφ' ἑτέρου εἰς τὸ πρῶτον ἀναφέρονται συνάρχοντες δεκαπέντε τὸν ἀριθμόν, ἐκπροσωποῦντες μετὰ τοῦ Τριπολίτου γραμματέως 13 ἐν ὅλῳ φῦλα τοῦ Κοινοῦ, εἰς δὲ τὸ δεύτερον δέκα δαμιοργοί, προερχόμενοι μετὰ τοῦ προστάτου καὶ τοῦ γραμματέως ἐκ δέκα φύλων. Εἰς τὸ ψήφισμα τῶν συναρχόντων δὲν συμμετέχουν οἱ Πείαλες τῆς Δ. Ἑστιαιώτιδος καὶ οἱ Ὀνόπερνοι τῆς Θεσπρωτίας, ἀντιθέτως δὲ περιλαμβάνονται εἰς αὐτὸ ἄρχοντες ἐξ ἑτέρων πέντε φύλων, τῶν Ὀπούων, τῶν Ὀρεστῶν, τῶν Θιαίων, τῶν Φυλατῶν καὶ τῶν Παρωρῶν.

Ἡ διαφορὰ εἰς τὴν διάταξιν τῶν ἀρχόντων δὲν ἐπιτρέπει χρονολογικὴν διάκρισιν.

1 Ἦτοι Μολοσσοί, Ἀμφίλοχοι, Ἀθαμᾶνες, Αἴθικες, Τυμφαῖοι, Ὀρέσται, Ἐθνέσται, Παρωραῖοι ἢ Παραυαῖοι, Τριφῦλαι, Ἀτιντᾶνες, Χάονες, Κεστρινοί, Θεσπρωτοί, Κασσωπαῖοι.

2 Κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Δημοκρατίας (232-167 π.Χ.) οἱ Μολοσσοὶ ἐξηκολούθησαν πάντως διατηροῦντες ὑπεροχὴν ἔναντι τῶν λοιπῶν φύλων τοῦ Κοινοῦ τῶν Ἀπειρωτᾶν, P. Franke, Epirus, σ. 45, ὑποσ. 199, ὁ αὐτός, AM 71, 1956, σ. 62.

3 Τὴν ἔναρξιν ταύτης θέτει ὁριστικῶς ὁ P. Franke, Epirus, σ. 30 κ.ἑξ., κατὰ τὰ ἔτη 329/8 καὶ 326/5.

4 Ἂς σημειωθῇ καὶ ἡ διὰ τοῦ Ο ἀντὶ Ω γραφὴ τῆς γενικῆς, *γραμματέος*, εἰς ἀμφοτέρας τὰς ἐπιγραφάς.

5 Εἰς τὴν ἐπιγραφὴν δὲν σῴζεται τὸ ὄνομα τοῦ βασιλέως.

Γεννᾶται ὅμως τὸ ζήτημα, μήπως ἡ παράλειψις τῶν Πειάλων καὶ τῶν Ὀνοπέρνων ἢ ἡ προσθήκη τῶν πέντε νέων φύλων εἰς τὴν ἐπιγραφὴν τῶν συναρχόντων ὑποθέτουν μεταβολὴν ἱστορικήν. Ὡς πρὸς μὲν τὴν ἀπουσίαν τῶν Πειάλων καὶ τῶν Ὀνοπέρνων ἐκ τοῦ ψηφίσματος ἡ ἀπάντησις εἶναι ἀρνητική, διότι τὸ γεγονός, ὅτι ἐκ τῆς περιοχῆς τῆς ἀνατολικῆς Πίνδου συμμετέχουν ἄρχοντες ἐκ τῶν λοιπῶν φύλων (Ἐθνέσται, Ὀρέσται, Γενοαῖοι, Κέλαιθοι, Τριπολῖται, Ἀρκτᾶνες), ἀποκλείει τὴν ὑπόθεσιν περὶ ἀποσχίσεως τῶν Πειάλων, οἱ ὁποῖοι μάλιστα ἀπὸ παλαιῶν χρόνων εἶχον ὑπαχθῆ ὑπὸ τοὺς Μολοσσούς (ἀνωτ. σ. 106, 108). Ἀφ᾽ ἑτέρου εἰς τὴν θέσιν τῶν Ὀνοπέρνων ἐμφανίζονται οἱ Θιαῖοι, Θεσπρωτοὶ καὶ οὗτοι, συμφώνως πρὸς τὴν ἐπιγραφὴν 1351.

Τῶν Ὀπούων[1] καὶ τῶν Φυλατῶν ἀτυχῶς δὲν γνωρίζομεν τὴν ἀκριβῆ θέσιν ἐν Ἠπείρῳ οὔτε ἔχομεν περὶ αὐτῶν ἄλλας πληροφορίας. Διὰ τοὺς Παρωροὺς - Παρωραίους διετυπώσαμεν τὴν παλαιοτέραν ἄποψιν τοῦ Mack ὅτι εἶναι οἱ αὐτοὶ πρὸς τοὺς Παραυαίους (ἀνωτ. σ. 103, 110). Περὶ τῆς Παραυαίας γνωρίζομεν ὅτι τὸ 294 π.Χ. παρεχωρήθη μετὰ τῆς Τυμφαίας εἰς τὸν Πύρρον ἕνεκα τῆς ὑποστηρίξεως, τὴν ὁποίαν παρέσχεν οὗτος εἰς τὸν Ἀλέξανδρον τῆς Μακεδονίας[2]. Ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει προηγουμένως ὑπήγετο εἰς τὴν Μακεδονίαν, εἰς τὴν ὁποίαν προσηρτήθη τὸ 344 π.Χ. ὑπὸ τοῦ Φιλίππου Β΄ τοῦ Μακεδόνος[3]. Ἑπομένως, ἐφ᾽ ὅσον θεωρηθῇ βέβαιον ὅτι οἱ Παρωροὶ - Παρωραῖοι τῆς ἐπιγραφῆς εἶναι οἱ αὐτοὶ πρὸς τοὺς Παραυαίους, τὸ ψήφισμα τῶν συναρχόντων, ὡς περιλαμβάνον καὶ τούτους εἰς τὸ Κοινὸν τῶν Μολοσσῶν, πρέπει νὰ θεωρηθῇ ἀρχαιότερον τοῦ 344 π.Χ. Εἶναι ὅμως ἄγνωστον ἐὰν ἡ ἐμφάνισις εἰς τὸ ψήφισμα τῶν Παρωραίων ὑποθέτῃ νεωτερισμὸν εἰς τὴν κατάστασιν τοῦ Ἠπειρωτικοῦ Κοινοῦ.

Περὶ τῶν Ὀρεστῶν ἐπίσης γνωρίζομεν[4] ὅτι ὑπήγοντο ἀσφαλῶς πρὸ τῶν χρόνων τοῦ ψηφίσματος τῶν δαμιοργῶν (370/68 π.Χ.) καὶ τῶν συναρχόντων εἰς τὴν Ἤπειρον. Συμφώνως πρὸς τὴν μαρτυρίαν τοῦ Θουκυδίδου (II 80) τὸ φῦλον τοῦτο συνεδέετο μετὰ τῶν Μολοσσῶν καὶ τῶν Παραυαίων εἰς τὴν ἐκστρατείαν κατὰ τῆς Ἀκαρνανίας (429 π.Χ.), ὁ δὲ ὑπὸ τοῦ Ἑκαταίου χαρακτηρισμὸς τῶν Ὀρεστῶν ὡς Μολοσσῶν (Ἀπόσπ. 107)[5], ἤτοι εἰς περίοδον παλαιοτέραν τῆς Μολοσσικῆς κυριαρχίας, εἶναι σύμφωνος πρὸς τὴν ἀλλαχοῦ ἐκτεθεῖσαν ἄποψιν ὅτι πρόκειται περὶ κλάδου Μακεδονικοῦ, ἐκ τοῦ ὁποίου προέρχονται καὶ οἱ Μολοσσοὶ τῆς Ἠπείρου, παραμείναντος εἰς τὴν ἀρχαίαν κοιτίδα του καὶ μετὰ τοὺς χρόνους τῆς εἰσβολῆς[6]. Κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Φιλίππου Β΄ καὶ τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου προσηρτήθησαν, φαίνεται, οἱ Ὀρέσται εἰς τὴν Μακεδονίαν, διότι ἀφ᾽ ἑνὸς μὲν ἀπετέλουν μίαν τῶν ἓξ τάξεων τοῦ στρατοῦ τοῦ Ἀλεξάνδρου εἰς τὰ Ἄρβηλα

1 GDI 1349, 1362 (Ὀπ[οῦος] ἢ Ὀπ[λαῖνος]). Ἡ σχέσις τούτων πρὸς τὴν Ἐπουΐαν, *τὴν νῦν Ἀμβρακίαν* (Στεφ. Βυζ.), ἀπίθανος.

2 M. Nilsson, Studien, σ. 56, R. Mack, σ. 102 κ.ἑξ. καὶ 214. D. Kienast, ἔ.ἀ., P. Lévêque, Pyrrhos, σ. 184-186 καὶ 198. Ὁ Beloch, Griech. Gesch. IV. 2, σ. 379, πιστεύει ὅτι ἡ Παραυαία καὶ ἡ Τυμφαία περιῆλθον καὶ πάλιν εἰς τὴν Μακεδονίαν μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Πύρρου, διότι ἐν ἐναντίᾳ περιπτώσει ἡ κατάκτησις τῆς Ἀτιντανίας ὑπὸ τοῦ Φιλίππου Ε΄ (205 π.Χ.) δὲν θὰ εἶχε σημασίαν (πρβλ. καὶ Mack, ἔ.ἀ. σ. 105).

3 R. Mack, σ. 105 καὶ 214.

4 Ἀνωτ. σ. 101 ὑποσ. 2.

5 D. S. Robertson, Class. Rev. 37, 1923, σ. 59-60, J. Schmidt, ἔ.ἀ. στ. 961-62, C. Bottin, ἔ.ἀ. σ. 62.

6 H. Treidler, Archiv, ἔ.ἀ. σ. 97, E. Kirsten, παρὰ A. Philippson, ἔ.ἀ. σ. 216, Σ. Ι. Δακαρης, ΠΑΕ 1952, σ. 381.

(Διοδ. Σικ. XVII 57, 3)[1], ἀφ' ἑτέρου δέ, ὡς παρετήρησεν ὁ Mack (ἀνωτ. σ. 112), ἡ κατὰ τὸ 344 π.Χ. προσάρτησις τῆς Παραυαίας καὶ τῆς Ἀτιντανίας εἰς τὴν Μακεδονίαν ὑπὸ τοῦ Φιλίππου δὲν θὰ ἦτο δυνατὴ ἄνευ τῆς Ὀρεστίδος. Κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Πύρρου ὑπήχθη καὶ πάλιν εἰς τὴν Ἤπειρον μετὰ τῆς Παραυαίας[2]. Τὸ γεγονός, ὅτι εἰς τὸ ψήφισμα τῶν δαμιοργῶν ἀναφέρεται καὶ ἄρχων Ἐθνέστης, ὑποθέτει ὅτι καὶ οἱ Ὀρέσται, ἐγγύτερον τῆς Ἠπείρου εὑρισκόμενοι, ὑπήγοντο ἐπίσης εἰς τὸ Κοινόν.

Ὅθεν ἡ ἐπιγραφὴ τῶν συναρχόντων πρέπει νὰ εἶναι παλαιοτέρα τοῦ ἔτους 344 π.Χ., ὅτε ἡ Παραυαία, ἡ Ὀρεστὶς καὶ ἡ Τυμφαία ὑπήχθησαν εἰς τὴν Μακεδονίαν, σύγχρονος δὲ ἢ κατά τι νεωτέρα τῆς ἐπιγραφῆς τῶν δαμιοργῶν. Δυνάμεθα ἐπομένως νὰ χρονολογήσωμεν ταύτην εἰς τὴν περίοδον 370 - 344 π.Χ. Ἐξ ἄλλου ἐπιτρέπεται τὸ συμπέρασμα, ὅτι, μὲ ἐξαίρεσιν ἴσως τὴν Παρωραίαν (Παραυαίαν), οὐδεμία ἄλλη ἱστορικὴ μεταβολὴ εἶναι δυνατὸν νὰ ὑποτεθῇ ἐκ τῆς ἐμφανίσεως τῶν πέντε νέων φύλων εἰς τὴν ἐπιγραφὴν καὶ ἐκ τῆς ἀπουσίας ἀπὸ τοῦ Κοινοῦ τῶν ἀρχόντων Πιέλου καὶ Ὀνοπέρνου. Πρόκειται περὶ κανονικῆς ἐναλλαγῆς τῶν ἐνιαυσίων ἀρχῶν, λαμβανομένων ἄλλοτε μὲν ἐκ τούτων τῶν φύλων, ἄλλοτε δὲ ἐξ ἑτέρων, διότι τὰ εἰς τὸ Κοινὸν συντελοῦντα φῦλα ὑπερέβαινον τὸν ἑκάστοτε ἀπαιτούμενον ἀριθμὸν ἐνιαυσίων ἀρχόντων.

ΣΩΤΗΡΙΟΣ Ι. ΔΑΚΑΡΗΣ

1 J. Schmidt, RE ἔ.ἀ. στ. 962, R. Mack, ἔ.ἀ. σ. 113 κ.ἑξ., H. Berve, Das Alexanderreich I, 1926, σ. 114 καὶ 115.

2 Περὶ τῆς περαιτέρω ἱστορίας J. Schmidt, ἔ.ἀ. στ. 964, R. Mack, ἔ.ἀ. σ. 120.

ΙΕΡΟΝ ΑΘΗΝΑΣ ΣΩΤΕΙΡΑΣ ΚΑΙ ΠΟΣΕΙΔΩΝΟΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΑΡΚΑΔΙΚΗΝ ΑΣΕΑΝ

Ἔστι δὲ ἄνοδος ἐξ Ἀσέας ἐς τὸ ὄρος τὸ Βόρειον καλούμενον καὶ ἐπὶ τῇ ἄκρᾳ τοῦ ὄρους σημεῖά ἐστιν ἱεροῦ· ποιῆσαι δὲ τὸ ἱερὸν Ἀθηνᾷ τε Σωτείρᾳ καὶ Ποσειδῶνι Ὀδυσσέα ἐλέγετο ἀνακομισθέντα ἐξ Ἰλίου. Παυσ. VIII 44, 4.

Ὅτε ὁ L. Ross κατὰ τὴν περιοδείαν του ἀνὰ τὴν Πελοπόννησον ἐπεσκέφθη τὸ 1834 τὰ ἐρείπια ὁλομαρμάρου ναοῦ, τὰ ταυτισθέντα ἤδη ὑπὸ τοῦ Leake πρὸς τὸ ἱερὸν τῆς Ἀθηνᾶς καὶ τοῦ Ποσειδῶνος κατὰ τὴν Βίγλαν, ἔμεινε πολὺ εὐχαριστημένος, διότι ἐβεβαίωσε ὅτι μέγα μέρος τοῦ ἀρχαίου ὑλικοῦ διετηρεῖτο ἐκεῖ ἄθικτον. Ἐσκόπευε λοιπὸν νὰ ἐπανέλθῃ εἰς τὸν τόπον καὶ μὲ τὴν βοήθειαν ἀρχιτέκτονος συστηματικῶς νὰ ἐρευνήσῃ τὸν ἀπροσδόκητον εἰς τὴν ἐρημίαν ἐκείνην καὶ πολλὰ ὑποσχόμενον ἐρειπιῶνα. Ἀλλ' ἡ λύπη αὐτοῦ καὶ ἀπογοήτευσις ὑπῆρξε μεγάλη, ὅταν τὸ 1840 συνοδεύων τοὺς βασιλεῖς Ὄθωνα καὶ Ἀμαλίαν ἐπεσκέφθη τὸ δεύτερον τὸν τόπον, διότι τὸν εὗρεν ἔρημον τοῦ θαυμαστοῦ ὑλικοῦ, ποὺ ὑπελόγιζε νὰ ἐπιδείξῃ εἰς τὰς μεγαλειότητας. Εἶχε μάθει, ὅτι ἐν τῷ μεταξύ, τὸ 1837, οἱ γειτονικοὶ Βαλτετσιῶται κτίζοντες τὴν νέαν των ἐκκλησίαν εἶχον χρησιμοποιήσει πολυάριθμα μάρμαρα ἐκ τοῦ ἐρειπιῶνος τῆς Βίγλας. Εὐνόητος ἦτο ἡ δυσφορία του καὶ εἰς τὴν σχετικὴν περιγραφὴν ἐπιλέγει: οὔτε ὁ χρόνος οὔτε ὁ ἥλιος, βροχὴ ἢ πάγος εἶναι οἱ καταστροφεῖς, ἀλλ' ὁ ἄνθρωπος μόνον [1].

Βεβαίως ἡ ἀνωτέρω γνωμάτευσις τοῦ Ross εἶναι ἀναντίρρητη, ἀλλ' ὑπῆρξε καὶ οἱονεὶ προφητικὴ σχετικῶς μὲ τὴν μελλοντικὴν τύχην τοῦ ἱεροῦ. Διότι ἡ αὐτὴ λυπηρὰ ἱστορία ἐπανελήφθη καὶ κατὰ τὸν 20ὸν αἰῶνά μας. Τὸ 1910 δαπάναις τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ἐνήργησα τὴν πρώτην ἀνασκαφὴν καὶ ἀποκάλυψιν τοῦ ἀρχαίου ναοῦ μὲ ἀρκετὰ εὑρήματα, ἀρχιτεκτονικὰ καὶ μικροτεχνήματα. Οἱ περίοικοι ἐγνώριζον ὅτι ἐπὶ τοῦ ναοῦ ὑπῆρχε παλαιὸν ἐκκλησίδιον τῆς Ἁγια-Σωτήρας ὡς ἔλεγον, παρερμηνείας, ὡς γνωστόν, τῆς Μεταμορφώσεως τοῦ Σωτῆρος, ἀλλὰ χωρὶς δισταγμὸν ἀπεμάκρυνα τοὺς ἀμόρφους λιθοσωροὺς τοῦ ριζικῶς κατερειπωμένου ἐκκλησιδίου πρὸς ἀνάδειξιν τοῦ μεγάλου ἀρχιτεκτονικοῦ ἔργου τῶν παλαιῶν. Οὔτε διεμαρτυρήθη κανεὶς τότε διὰ τὴν ἐνέργειάν μου αὐτήν. Ἐπειδὴ ὁ τόπος ἦτο ἀπόκεντρος καὶ ἐρημικὸς — ὁ πλησιέστερος συνοικισμός, ἡ Ντόριζα, ἀπέχει περὶ τὴν μίαν ὥραν — ἐφοβούμην ἐνθυμούμενος καὶ τὸ προηγούμενον τῶν Βαλτετσιωτῶν τοῦ 1837 μήπως τὰ ἀποκαλυφθέντα λευκὰ πελεκητὰ μάρμαρα κινήσουν τὴν ὄρεξιν εἰς ἐπινοητικοὺς μαστόρους καὶ διὰ τοῦτο ἐφρόντισα νὰ μεταφέρω χάριν ἀσφαλείας μερικὰ φορητὰ συντρίμματα σπονδύλων κιόνων, ἢ κιονοκράνων, τριγλύφων καὶ γλυπτῶν ἐκ τῶν ἀετωμάτων εἰς τὸ τρίωρον ἀπέχον ἐκεῖθεν τεγεατικὸν Μουσεῖον. Συγχρόνως ἐδημοσίευσα μικρὰν προσωρινὴν ἔκθεσιν εἰς τὰ Πρακτικὰ (ΠΑΕ 1910, 275-6).

1 L. Ross, Reisen, 64-65.

Ἡ σχεδὸν μονοσέλιδος ἔκθεσίς μου ἐκείνη ἦτο βεβαίως ἀνεπαρκής, ἀλλὰ καὶ τὸ δεκαπενθήμερον ἀνασκαφικὸν ἔργον πολὺ ἀπεῖχε ἀπὸ τοῦ νὰ εἶναι ὁλοκληρωτικόν, προκειμένου νὰ ἐξερευνηθῇ ἀρχαϊκὸς — β΄ ἥμισυ τοῦ $6^{ου}$ π. Χ. αἰῶνος — δωρικὸς ναός, τοῦ ὁποίου προηγήθη ἀρχαιότερον ξυλοπήλινον ἱερὸν ἵδρυμα. Ἦτο ἀνάγκη νὰ ἐπανέλθω καὶ τοῦτο κατωρθώθη λόγῳ τῶν ἀλλαχοῦ ἀπασχολήσεών μου μόνον τὸ 1918. Ἡ ἀνασκαφὴ τότε, ὡς δευτέρα προσπάθεια εἰς τὴν ἀντιμετώπισιν τῶν προβλημάτων, ἀπέβη ἀποτελεσματικωτέρα εἰς κατανόησιν καὶ γονιμωτέρα εἰς ποικίλα εὑρήματα, ἐξεχώσθησαν περὶ τὸν ναὸν ἱκανὰ ἀρχιτεκτονικὰ ἐκ τοῦ στυλοβάτου, τῶν τοίχων, τῶν παραστάδων καὶ γεῖσα πάντοτε ἰωνικά, ἀρχαϊκὰ καὶ τοῦ $5^{ου}$ - $4^{ου}$ αἰῶνος, ἀπεκαλύφθη δὲ μὲ κάθε ἐπιμέλειαν ἡ λιθίνη στρῶσις τοῦ κρηπιδώματος. Ἐπειδὴ εἰργαζόμην μόνος χωρὶς τὸν ἀπαραίτητον σχεδιαστὴν ἀρχιτέκτονα καὶ φωτογράφον, ᾐσθάνθην τὴν ὑποχρέωσιν νὰ ἐπιχειρήσω καταμέτρησιν καὶ σχεδίασιν τῆς κατόψεως τοῦ ναοῦ, τὰ δὲ διάφορα ἀρχιτεκτονικὰ κομμάτια νὰ παραστήσω μὲ τὸν ἐν χρήσει καὶ προσιτὸν εἰς ἐμὲ ἰσομετρικὸν προοπτικὸν τρόπον. Τὰ χωρὶς μεγάλας ἀξιώσεις σχεδιάσματά μου ἀπεδείχθησαν εὐτυχῶς χρησιμώτατα καὶ σωστικά, παρὰ τὴν μετά τινα ἔτη ἐπελθοῦσαν συμφοράν. Κάποια θρησκόληπτος χήρα ἐκ τῶν πέριξ ἐπεχείρησεν ἀγυρμὸν καὶ συλλέξασα ἀρκετὰ χρήματα ἔκτισεν εὐπρόσωπον ἐκκλησίδιον τοποθετηθὲν ἐπὶ τοῦ βορείου ἄκρου τοῦ κρηπιδώματος. Τὸ ἔργον τῆς θρησκολήπτου χήρας ἐπεδοκιμάσθη φυσικὰ ἐκ μέρους τοῦ λαοῦ ὡς ἀποκατάστασις τῆς κατ' ὄνομα διατηρουμένης Ἁγίας Σωτήρας, ἂν καὶ μερικοὶ ἐψιθύριζον, ὅτι μὲ τοὺς ἐράνους ἡ χήρα συνετήρει καὶ τὴν πολυμελῆ οἰκογένειάν της. Ἀλλὰ τὸ χειρότερον ἦτο, ὅτι ὁλόκληρον σχεδὸν τὸ ἀρχιτεκτονικὸν μαρμάρινον ὑλικὸν διηρπάγη, ὡς ἤκουσα, ὑπὸ τῶν μοναχῶν τοῦ γειτονικοῦ μοναστηρίου τῆς Ἁγ. Παρασκευῆς.

Εἰκ. 1

Τόσον λυπηρὰ εἶναι ἡ τύχη τῶν ὑπαιθρίων καὶ ἀποκέντρων ἀρχαίων μας. Μὲ φρίκην εἶδα εἰς τυχαίαν ἐπίσκεψίν μου τὸ 1942, ὅτε ἐλήφθη καὶ ἡ φωτογραφία εἰκ. 1, νὰ ἐπικάθηται ἐπάνω εἰς τὸ πολυσέβαστον ἀρχαῖον ἐρείπιον τὸ ἐντελῶς ἀσήμαντον νεώτερον κτίσμα. Καὶ ὅμως παρὰ τὴν ἀγανάκτησίν μου δὲν ἠδυνήθην νὰ ἀντιδράσω παρὰ πολλὰ ἔτη βραδύτερον. Τὸ 1957 ἠσχολήθην βοηθὸν ἔχων τὸν γνωστὸν ἀρχιτεχνίτην τοῦ Ἐθν. Μουσείου κ. Τριαντάφυλλον Κοντογιώργην εἰς τὸ Τεγεατικὸν Μουσεῖον καὶ κατωρθώθη κατὰ μέγα μέρος νὰ διακριθῶσι τὰ ἐκ Βίγλας χαλκᾶ ἢ πήλινα

εὑρήματα, τὰ συγχυσθέντα μετὰ τῶν τῆς Ἀλέας κατὰ τὴν ἐπελθοῦσαν κατὰ τὸν πόλεμον συσσώρευσιν τῶν πάντων καὶ προφύλαξιν ὑπὸ στρῶμα ἄμμου. Ἡ πρωτότυπος ἀνασκαφὴ ἐντὸς τῶν ἀποθηκῶν καὶ τοῦ ὑπαιθρίου περιβόλου τοῦ Μουσείου συνεχίσθη καὶ κατὰ τὸ ἑπόμενον ἔτος. Ἠκολούθησε τὸν Αὔγουστον τοῦ 1958 ἡ τελευταία ἐπιτόπιος ἔρευνα τοῦ ναοῦ διαρκέσασα ἐπὶ δεκαήμερον. Ἐδείχθη τότε, πρᾶγμα παράδοξον, πολὺ εὐεργετικὴ εἰς τὸ ἔργον μας ἡ τόσον ἀσύμφωνη πρὸς τὸ μεγαλειῶδες ἵδρυμα τῶν

Εἰκ. 2

παλαιῶν μικρὰ ἐκκλησία. Εὕρομεν μετά τινων ἐργατῶν ἰδεώδη στέγην ἐντὸς αὐτῆς καὶ ηὐκολύνθημεν νύκτα καὶ ἡμέραν νὰ παρακολουθῶμεν ἐκ τοῦ σύνεγγυς κάθε πρόβλημα ἢ νέον εὕρημα. «Ὁ τρώσας καὶ ἰάσεται». Ἔγινεν εὐχερὴς ἡ ἀκριβὴς καταμέτρησις τῶν θεμελιολίθων τοῦ κρηπιδώματος καὶ συσχέτισις πρὸς τὰ παλαιότερα σχεδιάσματά μου. Τέλος ἔγινε ἡ φωτογράφησις τοῦ ναοῦ καὶ τῶν ἐν Τεγέᾳ εὑρημάτων ὑπὸ τοῦ φωτογράφου Ἀννίβα Σταματοπούλου μετακληθέντος ἐξ Ἀθηνῶν.

Εἰς τὰ ἀνωτέρω, ἀποτελοῦντα τὴν ἱστορίαν τῆς ἀνασκαφικῆς ἐρεύνης περὶ τὸν ναὸν τῆς Ἀθηνᾶς Σωτείρας καὶ τοῦ Ποσειδῶνος (1910 - 1958), θὰ προσθέσωμεν καὶ τὸ γεγονός, ὅτι ἐκ τῶν Σουηδῶν ἐρευνητῶν κατὰ τὴν Ἀσέαν ὁ Erik J. Holmberg ἀφοῦ ἀνέσκαψε τὸν γνωστὸν μέγαν ναὸν ὑπὲρ τὸ χωρίον Καντρέβα καὶ ἐπὶ τοῦ λόφου τοῦ

Ἁγ. Ἠλία ἐδημοσίευσε τὰ πορίσματα τῆς ἐρεύνης του εἰς ἐπετηρίδα τοῦ Goteborg (A Doric Temple near Asea in Arcadia ἐν Goteborgs Hogskolas Arsskrift XLVII τοῦ 1941: 13). Ὁ Holmberg περιέγραψε μὲ ἄκραν ἐπιμέλειαν καὶ προσοχὴν τὰ κατὰ τὸν ὑπ᾽ αὐτοῦ ἀνασκαφέντα ναόν, ἀλλὰ γνωρίσας ἀτελῶς ὡς ἦτο ἑπόμενον τὸν ναὸν τῆς Βίγλας ἐπίστευσεν ὅτι ὁ τοῦ Ἁγ. Ἠλία ναὸς μᾶλλον εἶναι ὁ μνημονευόμενος ὑπὸ τοῦ Παυσανίου. Τὸ ζήτημα δὲν εἶναι χρήσιμον νὰ συζητηθῇ ἀπὸ τοῦδε. Θὰ προηγηθῇ κατωτέρω ἡ περιγραφὴ καὶ ἀξιολόγησις τῶν γενομένων εὑρημάτων τῆς ἐρεύνης ἡμῶν καὶ κατὰ ταύτην θὰ ἐξετασθῇ, ἂν ὑπάρχῃ τις σχέσις μεταξὺ τῶν δύο γειτονικῶν ναῶν καὶ τὸ ὅλον τοπογραφικὸν ζήτημα.

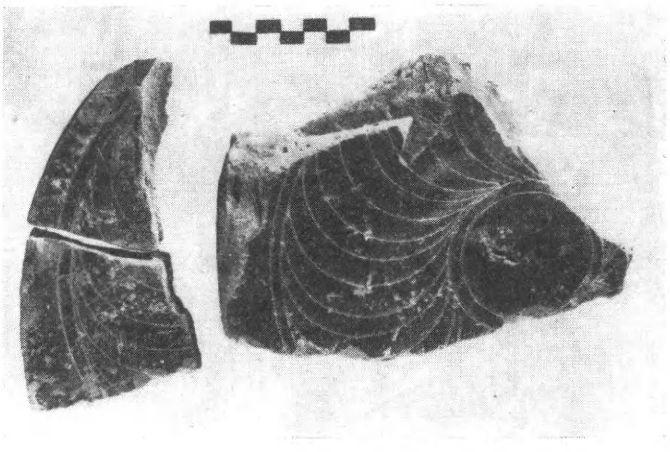

Εἰκ. 3

Ἡ Βίγλα, ὁ τόπος τοῦ ἱεροῦ, εἶναι τὸ ὑψηλότερον σημεῖον εἰς ὃ ἀνέρχεται ἡ ὁδὸς ἀπὸ τῆς Ἀσέας (Φραγκόβρυσο) ἡ κατευθυνομένη πρὸς τὸ Παλλάντιον καὶ τὴν Τεγέαν ἐπὶ τοῦ ὄρους Γκράβαρη, τοῦ Βορείου τῶν ἀρχαίων. Ἐδῶ κατὰ τὰ τέλη τοῦ 7ου π.Χ. αἰῶνος (630 - 620 π.Χ.) εἶχεν ἱδρυθῇ κατὰ τὸν ἐρημικόν, στενόχωρον καὶ βραχώδη τόπον ὁ πρῶτος μικρὸς ναός, τὸν ὁποῖον ὠνομάσαμεν ξυλοπήλινον κατὰ τὴν συνήθειαν, ἐπειδὴ λίθινα ἢ μαρμάρινα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη ἐκ τούτου δὲν εὑρέθησαν. Ἀλλ᾽ οὔτε καὶ ἴχνη τῶν λιθίνων πάντως βάσεων τῶν τοίχων οὐδαμοῦ ἐφάνησαν. Ἐξάπαντος θὰ εἶχε τὴν αὐτὴν κατεύθυνσιν, ὅπως ὁ κατόπιν μέγας ναὸς μὲ ἐλαχίστην ἀπόκλισιν ἀπὸ Βορρᾶ πρὸς Νότον (ΒΔ.: ΝΑ.). Καὶ παλαιότερον καὶ τελευταῖα ἐσκάψαμεν εἰς βάθος τὸ μεταξὺ τῶν ἑκατέρωθεν τριῶν σειρῶν θεμελιολίθων χῶμα (εἰκ. 2 καὶ 15) καὶ παντοῦ εὕρομεν μικρὰ ἀναθήματα χάλκινα ἢ πήλινα, ἀνάμεικτα μὲ μελανὰ στρώματα θυσιῶν καὶ καέντων ὀσταρίων μικρῶν ζώων μέχρι ἀποστάσεως 4 μέτρων νοτίως τῆς θύρας τῆς ἐκκλησίας. Ἐπειδὴ συνήθεια ἦτο ἀπαράβατος νὰ τελοῦνται αἱ θυσίαι περὶ τὸν βωμὸν ἔμπροσθεν τῆς προσόψεως τοῦ ναοῦ, κατὰ δὲ τὴν διαδρομὴν τοῦ χρόνου δυσκολώτατον ἢ ἀδύνατον ἦτο νὰ μετακινηθῇ ὁ βωμός, τὸ κέντρον τῆς λατρείας, πιστεύομεν, ὅτι καὶ ὁ ἀρχικὸς ναὸς τὸν αὐτὸν θὰ εἶχε προσανατολισμόν. Ὑπάρχουν ἀρκετὰ παραδείγματα ὡς ἐκ Θέρμου, τῶν Βασσῶν τῆς Φιγαλείας, τῆς Ἀλιφείρας καὶ ἄλλων τόπων, ὅπου ἡ δυσχωρία ἐπέβαλλε παρομοίας ἀντικανονικὰς λύσεις.

Ἂν ὁ ἀρχαιότερος ναὸς εἶναι ἀφανής, ὅμως ἐκ τούτου ἔχομεν ἀξιόλογα δείγματα κεραμώσεων, εἴδους ἀνθισταμένου περισσότερον παντὸς ἄλλου εἰς τὸν πανδαμάτορα. Ἡ παλαιοτάτη κεράμωσις ἦτο ἀκριβῶς λακωνική. Εἰς τὴν εἰκ. 3 ἔχομεν δύο συντρίμματα ἐκ μετώπου καλυπτήρων, ἐξ ὧν καὶ ἄλλων μικροτέρων συντριμμάτων ὁ ζωγράφος σχεδιαστὴς τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου κ. Παπαηλιόπουλος ἀπήρτισε συμβουλευόμενος τὰς

μετρήσεις καὶ τὰ σχέδιά μου τὴν ἀναπαράστασιν δύο τύπων, Α (εἰκ. 4) καὶ Β (εἰκ. 5). Ὁ Α τύπος ἔχει κάτω μέγιστον πλάτος 33.5, ἐνῷ ὁ Β μόνον 29. Καὶ οἱ δύο ἀποτελοῦν τμῆμα ἐλλείψεως μὲ τὴν διαφοράν, ὅτι ἐπὶ μὲν τοῦ Β τὰ δύο κέντρα τοῦ γεωμετρικοῦ σχήματος ἀπομακρύνονται ἀπ' ἀλλήλων πολύ, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἀποβαίνῃ τὸ μέτωπον ἀσυνήθως ὀξυκόρυφον. Ἀντίθετα ἐπὶ τοῦ Α τύπου τὰ κέντρα πλησιάζουν, ὥστε τὸ μέτωπον νὰ προσεγγίζῃ τὸ ἡμικύκλιον, ὅπως γίνεται καὶ ἀλλαχοῦ (ΠΑΕ 1953, 252, μέτωπον καλυπτῆρος ἐκ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος Τυρίτα τῆς Κυνουρίας). Ἰδιορρυθμία τοῦ τύπου Α εἶναι ὅτι αἱ γνωσταὶ lunulae εἶναι 32 καὶ ὄχι 24, ὡς εἶναι τὸ σύνηθες, καὶ τὰ ἐναλλασσόμενα χρώματα εἶναι τρία, μὲ σειράν: μέλαν λευκόν, ἐρυθρὸν λευκόν. Ἐπὶ τοῦ Β φαίνονται δύο μόνον, μέλαν (τοῦ ἐδάφους) καὶ ἐρυθρὸν ἐπίθετον. Διάφορα εἶναι τὰ ἐκ τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἀρτέμιδος Ὀρθίας μέτωπα. Εἶναι πάντοτε ἡμικυκλικὰ καὶ ἐνίοτε ὁ ἀριθμὸς τῶν lunulae ὑπερβαίνει τὰς 32 (WOODWARD ἐν Sanctuary, 122 - 124). Φανερὸν εἶναι ἄρα, ὅτι οἱ Λάκωνες κεραμεῖς ἢ οἱ Λακωνίζοντες δὲν ἐδεσμεύοντο ὑπὸ ἑνὸς μόνου τύπου. Σχετικὰ μὲ τὴν χρονολογίαν οἱ καλυπτῆρες τοῦ ναϋδρίου τῆς Ἀθηνᾶς δὲν εἶναι ἐκ τῶν ἀρχαιοτάτων. Κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὰ ἐκ τῆς Ὀρθίας γνωστά, διαφορετικὰ εἶναι τὰ τριγωνάκια τῆς περιφερείας. Εἶναι βραχύτερα μὲ βάσιν πλατυτέραν καὶ παριστάνονται μὲ γραμμὰς ἐσωτερικάς, γνώρισμα τοῦτο βέβαιον νεωτέρας ἐποχῆς. Ἂν λοιπὸν τὰ τῆς Ὀρθίας καὶ ἐν γένει ὁ ἀρχικὸς τύπος ἀναβαίνουν μερικὰς δεκάδας ἐτῶν εἰς τὸν 7ον αἰῶνα, ὁ λακωνικὸς κέραμος τοῦ ναοῦ δὲν θὰ ὑπερβαίνῃ τὸ τέλος τοῦ αἰῶνος. Σημειωτέον ὅτι τὰ τριγωνάκια τῆς περιφερείας ἐκτὸς τῆς Σπάρτης μόνον ἐδῶ ἐμφανίζονται, πρᾶγμα ποὺ σημαίνει μεγαλυτέραν προσέγγισιν πρὸς τὸ λακωνικὸν κεραμικὸν κέντρον [1].

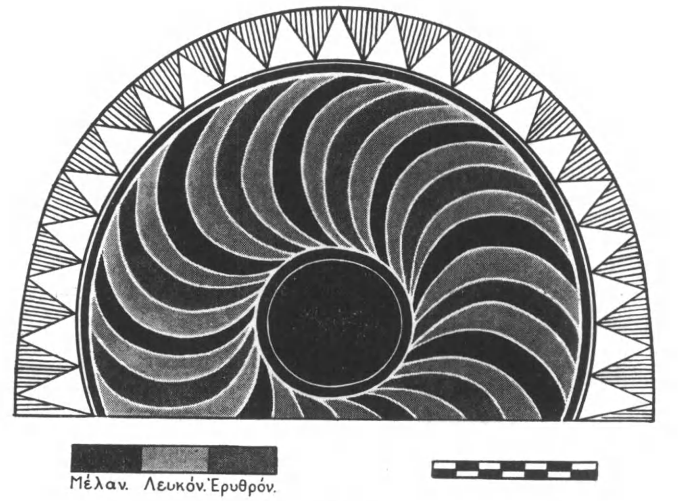

Εἰκ. 4

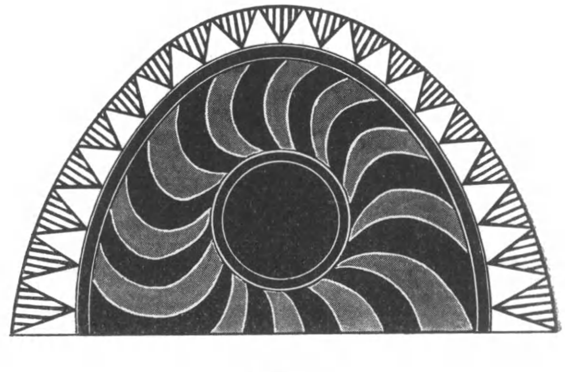
Εἰκ. 5

Εἰς τὴν αὐτὴν κεράμωσιν ἀνήκει καὶ σύμφωνον μικρὸν ἀκρωτήριον. Δύο μικρὰ θραύσματα ἐκ τῆς περιφερείας (εἰκ. 6) ἤρκεσαν ὥστε νὰ ἐξασφαλισθῇ τὸ ὅλον μέγεθος

1 Πραγματικὰ οὔτε εἰς τὰς Βάσσας, τὴν Ὀλυμπίαν, τὴν Αἴγιναν, οὔτε εἰς τὴν Κυνουρίαν παρατηροῦνται τὰ τριγωνάκια. V. BUREN, Greek Fictile Rev., 136, 4. WOODWARD, Sanctuary, 122, 12. ΡΩΜΑΙΟΣ, ΠΑΕ ἔ.ἀ.

τοῦ ἀκρωτηρίου μὲ διάμετρον 35, ἢ μετὰ τῶν ὀδοντωτῶν τριγωνιδίων 40 (εἰκ. 7). Ὑπὸ τὰ τρίγωνα καὶ τὴν ἀνάγλυπτον κυκλικὴν ζώνην φαίνονται ἴχνη φυλλοστοιχίας. Ἀλλ' οἱ λοιποὶ συγκεντρικοὶ κύκλοι καὶ ἡ τομὴ κάτω ἡ δηλωτικὴ τοῦ τρόπου, καθ' ὃν τὸ ἀκρωτήριον ἐπέβαινεν ἐπὶ τῆς κορυφαίας, ἔγιναν σύμφωνα μὲ τὴν ἀναπαράστασιν δύο παρομοίων ἀκρωτηρίων ἐκ τοῦ μικροῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος Τυρίτα (ΠΑΕ 1953, 254 καὶ 255 εἰκ. 5 καὶ 6) καὶ προπάντων σύμφωνα μὲ τὴν ἀσφαλῆ ἀναπαράστασιν τοῦ ἐπίσης ἀρχαίου λαμπροῦ ἀκρωτηρίου τῶν Βασσῶν τῆς Φιγαλείας (ΑΕ 1935, 2, κλίσις 1:3.40 ἐξακριβωμένη). Παρὰ τὴν μικρότητα τοῦ ναοῦ τοῦ Τυρίτα, τὰ σχετικὰ δύο ἀκρωτήρια μετροῦν διάμετρον .52 καὶ .62. Ἡ διάμετρος ἐν τούτοις: .35 ἢ .40 δὲν εἶναι παράδοξος. Ἐπὶ ἀρχαϊκοῦ ναοῦ, τύπου μεγάρου καὶ μεγέθους 16.5×8.25, ἐρευνηθέντος τὸ 1910 ὑπὸ Γερμανῶν εἰς θέσιν Πετροβούνι τοῦ ἀρκαδικοῦ Μεθυδρίου, τὸ συνανῆκον ἀκρωτήριον μετρεῖ διάμετρον ἔτι μικροτέραν: 30.52 (Arkadische Forschungen, HILLER VON GÄRTRINGEN u. H. LATTERMANN, 36 εἰκ. 11).

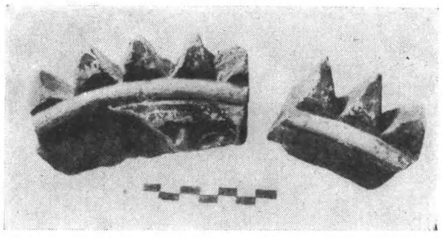

Εἰκ. 6

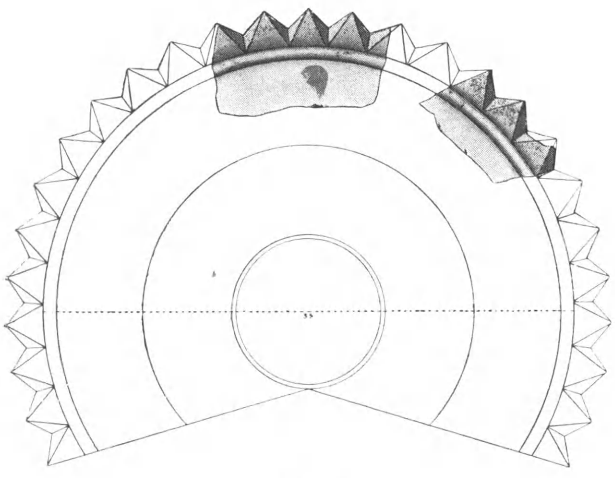

Εἰκ. 7

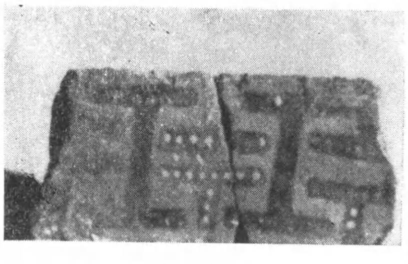

Εἰκ. 8

Ἐπὶ πόσον χρόνον ἐκάλυπτε καὶ ἐστόλιζε τὸν ναὸν ὁ λακωνικὸς αὐτὸς κέραμος δὲν εἶναι δυνατὸν μὲ ἀκρίβειαν νὰ ὁρισθῇ, ἀλλ' ἡ διαφορὰ τῶν τύπων ὑποδεικνύει διάρκειαν ὁπωσδήποτε μακράν. Μετὰ τὴν μερικὴν ἢ ὁλικὴν ἀχρήστευσιν ἠκολούθησεν ἄλλη κεράμωσις, ἐκ πρώτης ὄψεως ἀρκετὰ διαφορετικὴ κατὰ τὰ διακοσμητικὰ μέσα καὶ τὴν ἀπουσίαν τοῦ χαρακτηριστικοῦ τοῦ παλαιοτέρου τρόπου μελανοῦ βάθους. Παρὰ ταῦτα προσεκτικωτέρα ἔρευνα θὰ δείξῃ, ὅτι καὶ ἡ νεωτέρα αὕτη κεράμωσις εἶναι γνησίως λακωνική. Τὸ ἀφανὲς σύντριμμα τῆς σκοτεινῆς φωτογραφίας (εἰκ. 8) ἀπέβη μετὰ μέτρησιν ἀκριβῆ τοῦ πρωτοτύπου πολύτιμος βάσις διὰ τὴν συγκρότησιν τῆς ὑδρορρόης τοῦ ναοῦ καὶ τὴν ἐκτίμησιν τῆς ἐπ' αὐτῆς διακοσμήσεως. Σημαίνει μέτωπον ἀκροκεράμου στρωτῆρος κοίλου, ὡς τούτου ὄπισθεν διατηροῦνται βέβαια ἴχνη. Τοῦ μετώπου ὀρθουμένου καθέτως τὸ ἀκέραιον ὕψος εἶναι 9.5, τὸ δὲ μέγιστον διατηρούμενον μῆκος 19 ἐκ. Ἡ κοσμουμένη ἐπιφάνεια καλύπτεται μὲ λεπτὸν μελανωπὸν ὑπέρυθρον ἐπίχρισμα ἐξ ἀραιοῦ γανώματος ὄχι πολὺ ἐπιμελημένον. Ἐπὶ τούτου τοῦ ἐπιχρίσματος ζωγραφίζονται μὲ πυκνότερον μελανὸν γάνωμα τὰ μὲ διπλοῦν ἢ

ἁπλοῦν ταῦ σχήματα, λαμπρυνόμενα μὲ πολλοὺς κυκλίσκους ἐπιθέτου λευκοῦ χρώματος. Τὸ σωζόμενον μῆκος .19 ἔγινε δυνατὸν νὰ συμπληρωθῇ καὶ ἀποτελέσῃ τὸ ἥμισυ μέρος τῆς ὑδρορρόης χάρις εἰς τὴν ὀξυδέρκειαν τοῦ συνεργαζομένου Κοντογιώργη. Ὁ δεξιώτατος τεχνίτης ἐπίμονα ἐξετάζων τὸ σύντριμμα παρετήρησε κατὰ τὸ πρὸς τὰ δεξιὰ ἄκρον τὸ ἥμισυ μικρᾶς ἐπιμήκους ὀπῆς, ποὺ ἐχρησίμευε πάντως ὡς πρωτοφανὴς καὶ ἀπρόβλεπτος κρουνός. Μετὰ τοῦτο εὔκολον ἦτο ἐκ τοῦ πέρατος τοῦ ὄπισθεν στρωτῆρος καὶ τῶν κανονικῶν σχημάτων νὰ εὕρωμεν τὴν ἀρχὴν τοῦ μετώπου· ἀπὸ ταύτης μέχρι τοῦ μέσου τῆς ὀπῆς τὸ μῆκος ἦτο 22.68 καὶ ἐπειδὴ φυσικὸν εἶναι ἀκριβῶς εἰς τὸ μέσον νὰ τοποθετηθῇ ὁ κρουνὸς τὸ ὅλον πλάτος τοῦ στρωτῆρος καὶ τοῦ συναφοῦς μετώπου ἦτο (22.6875 + 22.6875) 45.375. Τὸ μέγεθος 45.375 σημαίνει μετρητικὴν μονάδα, ἄλλοθεν εἰς ἐμὲ γνωστήν, ἀλλ᾽ ἴσως νομισθῇ ἐδῶ ὡς πιθανὸν μόνον ἀποτέλεσμα τῆς ἐπίσης πιθανῆς ἀναπαραστάσεως. Τοῦτο ἀποκλείεται. Διότι καὶ περὶ τοῦ συνόλου καὶ τῶν ὑποδιαιρέσεων ὁμιλοῦν πλειστάκις καὶ μὲ περισσὴν ἀκρίβειαν τὰ κανονικώτατα γεωμετρικὰ σχήματα καὶ οἱ μεταξὺ αὐτῶν κενοὶ χῶροι. Ὡς πῆχυς ἀποτελεῖται ἀπὸ πόδα = 30.25 καὶ ἡμιπόδιον = 15.125. Ὁ ποὺς ἐν τούτοις 30.25 οὐδαμοῦ φαίνεται μόνος ἐν χρήσει, ἀλλ᾽ ἐνυπάρχει εἰς τὸν πῆχυν χρησιμοποιούμενον ὡς ἑνιαίαν μονάδα. Ὁ πῆχυς αὐτὸς ἀποτελεῖται ἐξ 22 δακτύλων τοῦ ποδὸς 33 (1 δάκτυλος $2.0625 \times 22 = 45.375$) ἢ μὲ ἄλλους λόγους, ἐκ τεσσάρων παλαστῶν τοῦ 33 ($= 8.25 \times 4$) καὶ μιᾶς μεγάλης παλαστῆς τοῦ οἰκείου πήχεως 49.5 ($49.5 : 4) = 12.375$ ($33 + 12.375 = 45.375$). Ὁ οὕτω συγκροτηθεὶς πῆχυς διαιρεῖται εἰς 24 δακτ. καὶ 6 παλαστάς. Συνεπῶς 1 δάκτυλος = 1.8906,2 δακτ. ἡ ἡμίσεια παλαστὴ = 37812, 3 δακτ. = 5.6712, 4 δακτ. = 1 παλαστὴ = 7.5624, 5 δακτ. = 9.453 καὶ 4 παλασταὶ = 30.25, 6 παλ. = 45.375. Τὴν θεωρίαν βεβαιώνει ἡ πρᾶξις. Μετροῦντες τὴν ἀπόστασιν ἀπὸ μέσου εἰς μέσον τῆς μεγάλης καθέτου κεραίας δύο παρακειμένων σχημάτων μὲ διπλοῦν ταῦ — πρβλ. ἀναπαράστασιν εἰκ. 9 — εὑρίσκομεν, ὅτι ἰσοῦται ἀκριβῶς μὲ μίαν παλαστὴν = 7.56 ἑκ. καὶ ἐπίσης μίαν παλαστὴν μετρεῖ τὸ ὅλον ὕψος τῶν σχημάτων. Τὸ συγκροτούμενον τετράγωνον ἐπαναλαμβάνεται ἑξάκις καὶ οὕτω ἐξαντλεῖται ἡ ἔκτασις 45.375. Τὸ ὅλον ὕψος τοῦ μετώπου μετρεῖ 5 δακτ. = 9.45, ὥστε ἄνω καὶ κάτω ὑπολείπεται κενὸς χῶρος ἡμίσεος δακτύλου $= \frac{1.89}{2} = .945$.

Μὲ τὴν χρησιμοποίησιν τοῦ ὅλου ὕψους σχηματίζονται ἐντὸς ἑκάστου μεγάλου τετραγώνου 4 μικρότερα μὲ πλευρὰν ἡμισείας παλαστῆς, ὁ δὲ μεταξὺ τούτων κενὸς χῶρος μετρεῖ πλάτος ἑνὸς δακτύλου. Καὶ τέλος πᾶσαι αἱ ὁριζόντιοι κεραῖαι μετροῦν μῆκος τριῶν δακτύλων. Ἐν γένει οὐδὲν σχῆμα ἢ κενὸς χῶρος μένει ἐκτὸς τῆς συμμετρίας καὶ κάθε δισταγμὸς διὰ τὴν ἀναπαράστασιν εἶναι ἀνυπόστατος [1].

Τὰ ζωγραφιστὰ σχήματα ὅσον κανονικὰ καὶ ἂν εἶναι δὲν ἀποτελοῦν ἐν τούτοις κόσμημα μὲ συνέχειαν. Ἔτσι τὸν ρόλον τοῦ κοσμήματος ἀναλαμβάνουν οἱ ἀρνητικοὶ κενοὶ χῶροι οἱ προκαλούμενοι ἀκριβῶς ἐκ τῶν συμμετρικῶν σχημάτων. Εἶναι φανερὸν ὅτι ἐδῶ ἀναπτύσσονται δύο μαίανδροι, ὁ εἷς ἐκ τῶν ἄνω ἀριστερὰ καὶ ὁ ἕτερος ἐκ τῶν κάτω δεξιά, διασταυρώνονται κατὰ τὸν μεταξὺ τῶν μικρῶν τετραγώνων κενὸν χῶρον ἢ ἀκριβέστερον βαίνουν παραλλήλως κατ᾽ αὐτὸν καὶ ἀκολουθοῦν ἔπειτα ἀντίθετον κατεύ-

1 Σχετικὰ μὲ τὰς μικρὰς διαστάσεις τοῦ ἑνὸς ἢ ἡμίσεος δακτύλου δὲν ἐπετεύχθη τελεία ἀκρίβεια εἰς τὸ ἄλλως ἄμεμπτον σχεδίασμα τοῦ Παπαηλιοπούλου.

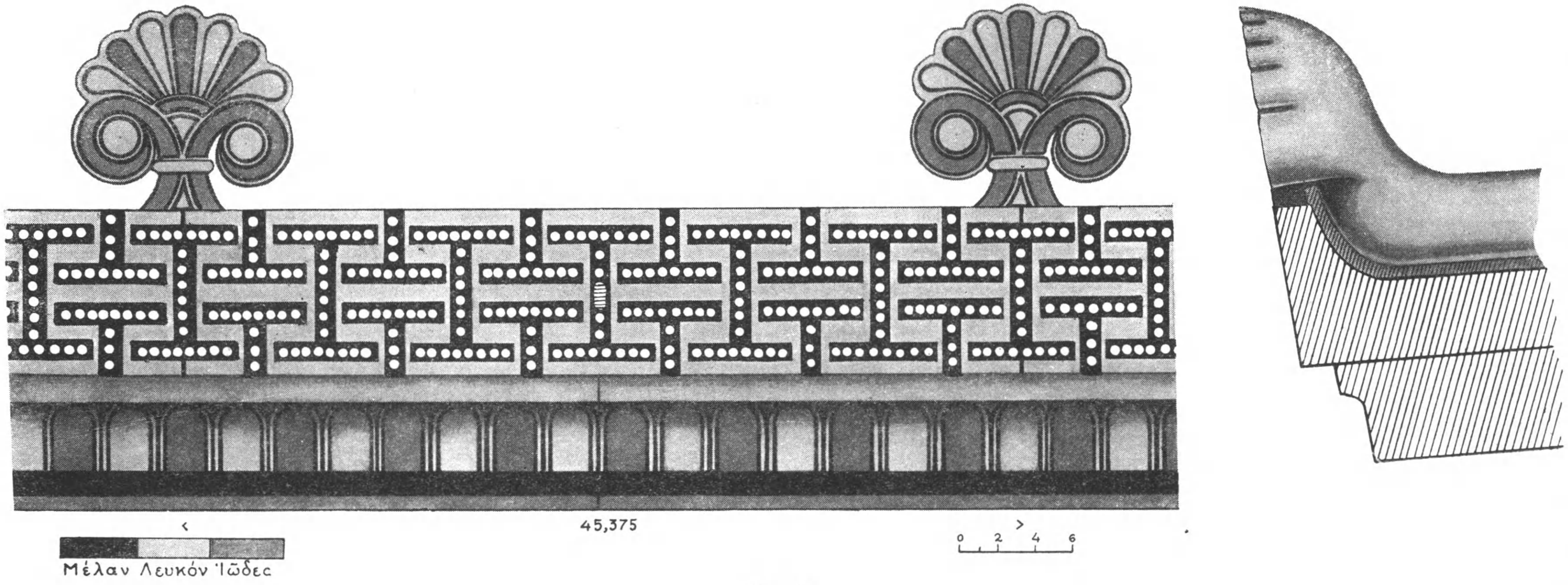

Εἰκ. 9

'Ακρογείσιον (ὑπὲρ ξύλινον γεῖσον). Μέτωπον στρωτῆρος μὲ ὀπὴν ἐκροῆς κατὰ τὸ μέσον. 'Ανθεμωτὰ μέτωπα καλυπτήρων. Μετρικὴ μονὰς 45.375 (=22 δάκτυλοι ποδὸς 33) κατανεμομένη εἰς 24 ἢ 30 δακτύλους.

θυνσιν καὶ καθ' ὅλην τὴν ἔκτασιν τῆς ὑδρορρόης. Μαίανδροι μὲ τὰ ἀρνητικὰ μέρη δὲν εἶναι σπάνιοι. Ἐπὶ τοῦ λεγομένου Hakenmäander εἶναι παντοτινοί, ἀλλ' ἀπαντοῦν καὶ ἐπὶ ἄλλων συνθετωτέρων σχημάτων [1].

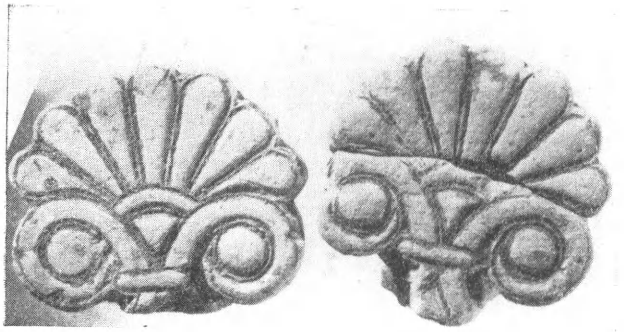

Εἰκ. 10

Εἰκ. 11

Ἐξητάσαμεν ἀνωτέρω τὴν ὑδρορρόην, ἀποτελουμένην ἀπὸ τὰ συνεχόμενα μέτωπα τῶν στρωτήρων, ἀλλὰ ποῦ εἶναι οἱ καλυπτῆρες καὶ τὰ μέτωπά των; Εἰς τὰς εἰκ. 10 καὶ 11 παριστάνονται δύο ἀνθεμωτὰ ἄκρα καλυπτήρων εἰς δύο ὄψεις, ἐμπρὸς καὶ ὄπι-

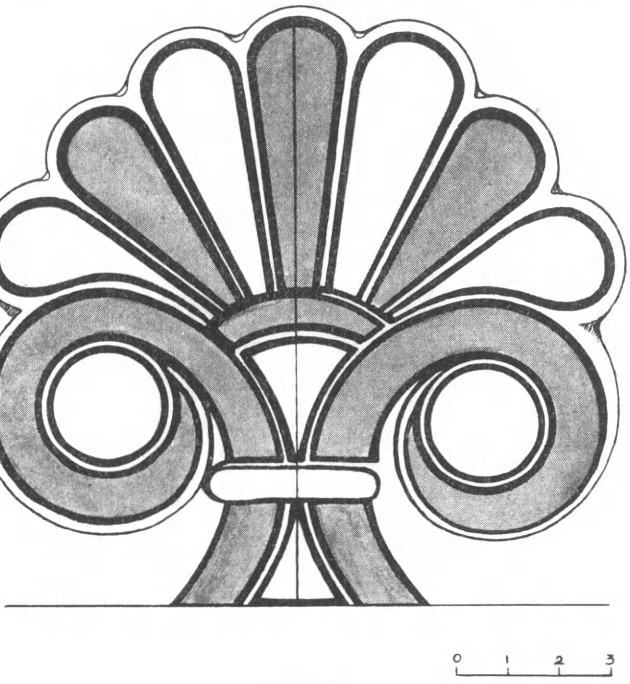

Εἰκ. 12

σθεν, ἐκ τῶν ἀρτιώτερον διατηρουμένων. Ἐκ τῆς ὀπισθίας ὄψεως γίνεται φανερόν, ὅτι οἱ κυρτοὶ καλυπτῆρες βαθμηδὸν ἐστένευαν τὸ δὲ ἀνθεμωτὸν μέτωπον δὲν ἦτο παράλ-

1 Koch, Röm. Mitt. 1915, 21 πηλίνη ἐπένδυσις ἐξ Ἀμισοῦ, ὅπου τριπλῆ ζώνη ἀπὸ swasticas ἀφήνει νὰ ἀναπτύσσωνται πολλαπλοῖ μαίανδροι. Πρβλ. αὐτόθι σ. 30 εἰκ. 11, μέτωπον καλυπτῆρος μὲ συνθετώτερον πλέγμα ἐκ Μυτιλήνης.

ληλον καὶ εἰς τὸ αὐτὸ ὕψος. Τοῦτο σημαίνει, ὅτι ὁ καλυπτὴρ ἀνέβαινε μεταξὺ τῶν παρακειμένων στρωτήρων ἐπὶ τῆς ὑδρορρόης καὶ τὸ μέτωπον αὐτοῦ ἐτοποθετεῖτο ἐκεῖ κατακόρυφον[1]. Ὁ πηλὸς εἶναι κιτρινωπὸς κάπως λευκάζων, τὸ δὲ γάνωμα, ὅπως παρετηρήθη καὶ ἐπὶ τῆς ὑδρορρόης καὶ τοῦ στρωτῆρος, εἶναι μελανωπὸν καὶ ἐπιπόλαιον. Τὸ αὐτὸ γάνωμα πιθανῶς καλύτερον, ἐκάλυπτε πρῶτον ὅλην τὴν ὄψιν τοῦ ἀνθεμίου, ἐπ᾽ αὐτοῦ δὲ τὰ ἐπιτεθέντα χρώματα λευκὸν καὶ καστανὸν κοκκινωπὸν διακρίνουν τὰ 7 πέταλα τοῦ ἄνθους καὶ κάτω τὰς ἕλικας καὶ τὰ συναφῆ (εἰκ. 12). Ὅλα τὰ περιγράμματα ἐτονίσθησαν μὲ ἰδιαίτερον πυκνότερον, ἐπίσης ἐπίθετον, μελανὸν γάνωμα. Θαυμαστὴ εἶναι ἡ δεξιότης τοῦ τεχνίτου εἰς τὴν κατανομὴν τῶν ἐναλλασσομένων χρωμάτων καὶ τὴν ἔξαρσιν αὐτῶν μὲ τὰ ζωηρὰ περιγράμματα. Ἂν προσέξῃ κανεὶς ἐκ τῶν κάτω πρὸς τὰ ἄνω μόνον τὰ λευκὰ μέρη ἢ μόνον τὰ καστανωπὰ θὰ πεισθῇ διὰ τὴν ἀρτιότητα καὶ αὐτοτέλειαν δύο διαφοροχρώμων ἀνθεμίων, τὰ ὁποῖα ἐν τούτοις συνυπάρχουν καὶ ἀποτελοῦν ἓν πλουσιώτερον καὶ ποικιλώτερον κόσμημα. Τὴν βεβαίαν αὐτὴν καλλιτεχνικὴν ἀξίαν συνοδεύει καὶ ἄλλη, ἡ γνωστὴ ἀπὸ τῶν χρόνων τοῦ βιβλίου περὶ τῶν κεράμων τῆς Καλυδῶνος (1951). Ἡ ἕλιξ πρὸς τὰ δεξιὰ καταβαίνει χαμηλότερα ἂν καὶ ἐλάχιστα, παρὰ τὴν ἕλικα πρὸς τὰ ἀριστερά. Τὸ πρᾶγμα δὲν εἶναι ἀσήμαντον, διότι δὲν εἶναι μόνον. Ἡ ἐπιφάνεια ὁλόκληρη τοῦ ἀνθεμίου παρὰ τὴν σχηματικὴν ἐμφάνισιν διαπνέεται μέχρι τῶν ἐλαχίστων ἀπὸ τὴν λανθάνουσαν ἀλλὰ βεβαίαν κίνησιν τῆς ζωῆς.

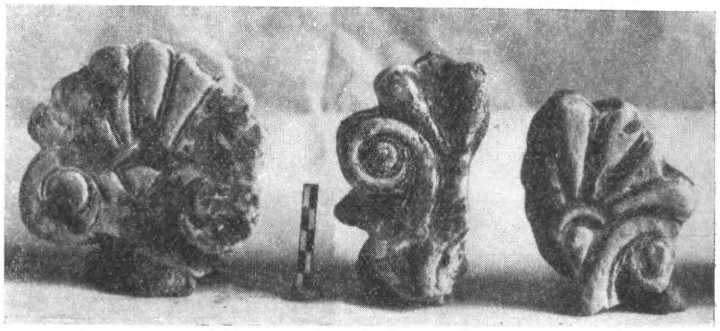

Εἰκ. 13

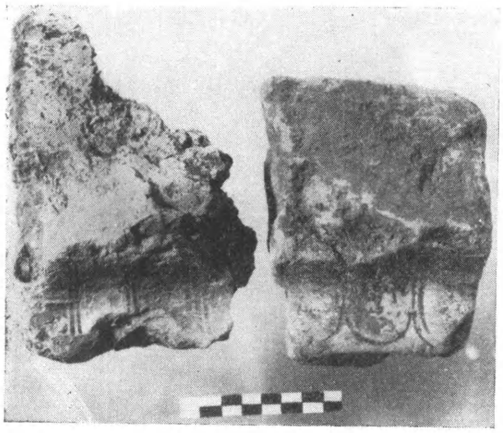

Εἰκ. 14

Ἡ ὑδρορρόη, ὅπως ἀναπαρεστάθη μὲ τὰ ἀνθεμωτὰ μέτωπα τῶν καλυπτήρων, ἔβαινεν ἐπὶ ἰδιομόρφου βάσεως πηλίνης μὲ δωρικὸν κυμάτιον καὶ φυλλοστοιχίαν, τὴν ὁποίαν ἀπὸ τοῦδε ὀνομάζομεν *ἀκρογείσιον* (ἰδὲ εἰκ. 9). Δὲν διετηρήθησαν παρὰ 2-3 κομμάτια ἐξ ὧν μανθάνομεν μόνον, ὅτι ἡ τεχνικὴ ἐργασία εἶναι ἡ αὐτή, ὅτι ἐκ τῶν φύλλων τὸ ἓν εἶναι λευκὸν καὶ τὸ ἄλλο ἰῶδες (κοινῶς βυσσινί) (εἰκ. 14). Πρὸς τούτοις γνωρίζομεν λεπτομερῶς ὅλας τὰς διαστάσεις τῆς προσόψεως. Μικρά, θὰ εἰπῇ κανείς, πράγματα. Ἀλλ᾽ ὅμως μὲ τὰ μικρὰ αὐτὰ δεδομένα κατωρθώθη νὰ εὑρεθῇ μὲ ἀσφάλειαν ὄχι

1 Ἡ ἀναπαράστασις εἰς τὸ σχεδίασμα τοῦ Παπαηλιοπούλου ὡς καὶ ἡ συμπλήρωσις τοῦ ἀνθεμίου κάτω εἶναι ἄμεμπτος (εἰκ. 12).

μόνον ὁλόκληρον τὸ μῆκος τῶν καθέκαστον τεμαχίων τῆς σειρᾶς ἀλλὰ καὶ νὰ ὁρισθῇ μὲ ἀκρίβειαν ὅτι ἡ σειρὰ ἐτοποθετεῖτο ἀμέσως ὑπὸ τοὺς ἀκροκεράμους καὶ τὴν ὑδρορρόην. Ἔγινεν ἡ ὑπόθεσις, ὅτι τὰ τεμάχια τοῦ ἀκρογεισίου εἶχον τὸ αὐτὸ μῆκος, δηλ. 45.375, καὶ ἡ ὑπόθεσις ἐβεβαιώθη πλήρως μὲ τὰ ὑπάρχοντα μέτρα τῶν συντριμμάτων, ὅπως εἶχον ταῦτα καταγράψει εἰς σχεδίασμα τοῦ 1918 (εἰκ. 10). Ἡ συμπλήρωσις τοῦ ἐν λόγῳ μήκους ἀπέδωκε 15 φύλλα ἀκριβῶς. Κατενοήθη τότε, ὅτι ἡ κατανομὴ εἰς δακτύλους καὶ παλαστὰς ἐγίνετο διαφορετικὰ καὶ ἀντὶ τῶν 24 ἡ μονὰς διῃρεῖτο εἰς 30 δακτύλους καὶ ἀντὶ τῶν 6 παλαστῶν εἰς 7 καὶ ἡμίσειαν. Ὅλαι αἱ ὑποδιαιρέσεις ἐγίνοντο ἔτσι κατὰ τὸ $^1/_5$ μικρότεραι καὶ $^1/_5$ πολυαριθμότεραι. Κατὰ ταῦτα 1 δάκτυλος=1.51 (25, εἶναι ἀκριβῶς τὸ ὕψος τῆς ὑπὲρ τὴν φυλλοστοιχίαν ταινίας), 2 δ.=3.025 εἶναι τὸ ὕψος καὶ πλάτος ἑκάστου φύλλου, 4 δ.=1 παλαστὴ=6.05 εἶναι τὸ ὑπόλοιπον ὕψος τοῦ ἀκρογεισίου ἐκτὸς τῆς ταινίας καὶ τὸ πλάτος δύο φύλλων. Συνεπῶς τὰ 15 φύλλα ἀντιστοιχοῦν ἐπίσης ἀκριβῶς πρὸς τὰς ὑπολογισθείσας 7 $^1/_2$ παλαστάς. Ἡ ἀναπαράστασις τώρα ἡ θεωρητικὴ ἐπεβεβαιώθη μὲ τὰ πράγματα. Ἀκόμη, ὅτι ἡ θέσις τοῦ ἀκρογεισίου εἶναι ἀμέσως ὑπὸ τὴν ὑδρορρόην ἐδείχθη μὲ παρατηρήσεις γενομένας μετὰ τὴν σχεδίασιν. Τὸ ὅλον ὕψος τοῦ ἀκρογεισίου εἶναι 5 μικρότεροι δάκτυλοι=7.56 ἰσοδυναμοῦντες πρὸς 4 μεγαλυτέρους τῆς ὑδρορρόης, ποὺ ἔχει συνολικὸν ὕψος 5 δ.=9.45. Μὲ τὸ ὑπερκείμενον ἀνθέμιον ἀναβαίνομεν εἰς τοὺς 6 δ.=11.34. Ἡ κλῖμαξ ἄρα 4—5—6 ἐπιβάλλει βασίμως τὴν τάξιν καὶ συνάρτησιν τῶν κοσμητικῶν μελῶν πρὸς ἐπίτευξιν μείζονος μεγέθους.

Μὲ τὰ ἀνωτέρω παρέχεται ἀφορμὴ νὰ ἐκτιμήσωμεν τὴν μεγάλην ἀξίαν τοῦ μετρολογικοῦ συστήματος τῶν παλαιῶν. Ὅσον πρακτικῶς χρήσιμον καὶ ἂν εἶναι τὸ δεκαδικόν μας σύστημα, ὅμως τὰ ἑκατοστὰ ἢ χιλιοστά του δὲν ἀναφέρονται εἰς τίποτε τὸ συγκεκριμένον. Ἀντίθετα τὰ μέτρα τῶν παλαιῶν ἀναφέρονται εἰς μέλη τοῦ ἀνθρωπίνου σώματος ἀνάλογα μεταξύ των—ὀργυιά, πῆχυς, πούς, παλάμη, δάκτυλοι—καὶ προσλαμβάνουν ὄχι μόνον φυσικότητα ἀλλὰ καὶ σύμφυτην ὀργανικότητα εἰς τὰς μεταξύ των σχέσεις. Ἀκόμη εἶναι ἄξιον προσοχῆς ὅτι, ὅπως ὑπάρχει ποικιλία σωμάτων περισσότερον ἢ ὀλιγώτερον ηὐξημένων, κατὰ τὸν ἴδιον λόγον ὑπάρχουν πολλαὶ μετρικαὶ μονάδες μεγαλύτεραι ἢ μικρότεραι ἀναλόγως. Τὸ νὰ προσέξωμεν εἰς αὐτὴν τὴν συνήθειαν εἴδομεν ἀνωτέρω, πόσον ὠφέλησε τὴν ἀναπαράστασιν. Εἶναι ἀνάγκη οἱονδήποτε καὶ ἂν εἶναι τὸ μέγεθος τῶν κοσμημάτων νὰ περιληφθοῦν ἐντὸς ὡρισμένου μετρητικοῦ συστήματος. Τὸ ἐντυπωσιακώτερον παράδειγμα, ἐξ ὅσων παρετήρησα, εἶναι τὸ τῆς ἐπαετίδος τοῦ ἀρχαίου ναοῦ (ἀρχὴ 6ου αἰῶνος) τῆς Ἀρτέμιδος ἐν Κερκύρᾳ, ὅπου ἠλαττώθησαν καὶ ηὐξήθησαν εἰς ἀριθμὸν κατὰ τὸ $^1/_5$ ὅλαι αἱ μορφαὶ ἀπὸ τοῦ ποδὸς 35.2 μέχρι τοῦ $^1/_8$ τοῦ δακτύλου [1].

Τὸ κατώτατον μέλος τῆς ἀνακτηθείσης λαμπρᾶς σειρᾶς ὠνομάσαμεν ἀκρογείσιον ὄχι βεβαίως ἄνευ λόγου. Σύμφωνα μὲ τὴν περίφημον ἐπιγραφὴν τῆς ἐπισκευῆς τῶν ἀθηναϊκῶν τειχῶν (IG II, 167) τοῦ ἔτους 306/05 τὸ κυρίως γεῖσον ἢ γεισηπόδισμα ἀπετέλουν ὀρθογώνιοι συνεχεῖς λίθοι ἐξέχοντες ὑπὲρ τὸ τεῖχος 1 $^1/_2$ πόδας καὶ ἐπ' αὐτοῦ

1 Korkyra, I, 109, εἰκ. 87.

ἐκαρφώνετο τὸ ξύλινον ἀκρογείσιον [1]. Ἐπίσης ἁπλοῦν, ὑποθέτω, θὰ ἦτο τὸ γεῖσον ἐπὶ τοῦ ξυλίνου ναϋδρίου μας. Ἐπειδὴ δὲν εἶναι ἀπαραίτητον νὰ νομισθῇ ὅτι εἶχε τὴν μορφὴν τοῦ ἀνεπτυγμένου δωρικοῦ γείσου, θὰ τὸ ἀπετέλουν πιθανῶς συνεχεῖς ὀρθογώνιαι δοκίδες, ἀκριβῶς ὅπως θὰ συνέβαινε καὶ ἐπὶ τοῦ ἀετοῦ ἢ τῶν ἀετῶν. Τὸ ὕψος τοῦ γείσου εἶναι φυσικὰ ἄγνωστον. Πάντως θὰ ἦτο μεγαλύτερον τοῦ μικροῦ ὕψους τοῦ ἀκρογεισίου καὶ ἴσως θὰ ἦτο (7.5 + 9.5) 17 ἑκ.

Κατὰ τὴν τομήν — εἰκ. 9 — ἀφέθη νὰ ἐννοηθῇ ὅτι τὸ ὑποτιθέμενον γεῖσον μετὰ τοῦ ὑπεράνω διακόσμου θὰ εἶχε μικρὰν κλίσιν, μικροτέραν τῆς κλίσεως τῆς ὄπισθεν, ὡς τοῦτο εἶναι σύνηθες εἰς πολλοὺς ἀρχαϊκοὺς ναοὺς [2] ἐκ Θέρμου, Ταξιάρχη, Κερκύρας (Mon Repos), Καλυδῶνος καὶ Ἀκροπόλεως. Ἀλλ' ἐπίσης δυνατὸν εἶναι μὲ κλίσιν ἑνιαίαν νὰ ἀπεφεύγετο οἱαδήποτε παρέκκλισις γείσου καὶ ὑδρορρόης, ὅπως συμβαίνει εἰς τὴν πρώτην κεράμωσιν τοῦ ναοῦ τῆς κερκυραϊκῆς Ἀρτέμιδος μὲ τὸ καλυπτόμενον ξύλινον ἀκρογείσιον.

Ὅπως καὶ ἂν ἔχουν τὰ κατὰ τὴν κλίσιν ὁ πραγματικῶς λαμπρὸς αὐτὸς κεραμικὸς στολισμὸς τῆς μακρᾶς πλευρᾶς θὰ συνεχίζετο ὡρισμένως καὶ ὑπεράνω τοῦ ἀετοῦ. Φωτεινὴ κατάληξις τῆς μελανῆς κεραμώσεως θὰ ἐφάνταζε τότε ὡς περιφανὲς στεφάνωμα τοῦ ναοῦ καθ' ὅλας τὰς πλευράς. Ἰδιαιτέρως ὑποδεικνύει τὸ πρᾶγμα τὸ γεγονὸς ὅτι τὰ τμήματα τοῦ ἀκρογεισίου εἶναι ἰσομήκη πρὸς τὸ πλάτος τῶν στρωτήρων, ὅτε φυσικὸν εἶναι τὸ γωνιαῖον ἀκρογείσιον νὰ εἶχε καὶ κατὰ τὰς δύο συνεχομένας πλευρὰς κυμάτιον, ἐξ ὧν ἡ ἀναβαίνουσα εἰς τὸ ἀέτωμα θὰ ἦτο μακροτέρα, ὡς ἀντίστοιχος πρὸς τὴν μακρὰν πλευρὰν τοῦ στρωτῆρος. Τὸ αὐτὸ θὰ συνέβαινε καὶ ἐπὶ τῶν τμημάτων τῆς ἐπαετίδος ἢ σίμης καὶ ὄχι πλέον ὑδρορρόης. Ἡ τοιαύτη ἀντιστοιχία ἐβεβαιώθη μὲ ἀναμφήριστον ἀκρίβειαν ἐπὶ τῆς μεγάλης λαμπρᾶς σίμης τοῦ ναοῦ τῆς Ἀρτέμιδος καὶ ἐπὶ τῆς λεγομένης μικρᾶς σίμης εἰς τὴν Κέρκυραν. Ἐπὶ τῆς μεγάλης τὸ τμῆμα σίμης τῆς μακρᾶς πλευρᾶς εἶναι 61.6 (ποὺς 30.8 + 30.8), τῆς ἐπαετίδος 70.4 (ποὺς 35.2 + 35.2) ἀκριβῶς ὡς εἶναι αἱ διαστάσεις τῆς διατηρηθείσης κεραμίδος. Ἐπὶ τῆς μικρᾶς τὸ πλάτος (53.9 = 61.6 − 7.7 = παλαστή) καὶ μῆκος 70.4 (35.2 + 35.2) [3].

Ἀγνοοῦμεν, πόσον θὰ ἐμεγάλωναν τὰ τμήματα τοῦ ἀκρογεισίου καὶ τῆς ἐπαετίδος, ἐπειδὴ ἀγνοοῦμεν τὸ μῆκος τῶν κεραμίδων. Πιθανὸν εἶναι, ὅτι θὰ ηὐξάνοντο κατὰ ἓν ἡμιπόδιον καὶ ἀντὶ τοῦ 45.375 τὸ μῆκος νὰ ἦτο 60.5 (30.25 ποὺς + 30.25) ὅτε ἐπὶ μὲν τῆς ἐπαετίδος θὰ εἴχομεν 8 παλαστὰς καὶ ἐπὶ τοῦ ἀκρογεισίου 10. Ἐπὶ τῆς ἐπαετίδος δὲν θὰ ἔλειπον ἐκτὸς τοῦ κεντρικοῦ ἀκρωτηρίου καὶ τὰ ἀνθεμωτὰ πέρατα τῶν σχετικῶν ἑτεροκλίτων καλυπτήρων, ὡς ἐκ Κερκύρας καὶ ἄλλοθεν ἔχομεν παραδείγματα.

Ἐν τέλει εὔκολον εἶναι νὰ ὁρισθῇ τώρα ἡ ἱστορικὴ θέσις τῆς λακωνικῆς κεραμώσεως. Δὲν ἀνήκει, ὡς ἤδη ἐλέχθη, εἰς τὴν πρώτην ἐποχὴν τῆς θαυμαστῆς ἀναπτύξεως τοῦ ἔκτοτε περιωνύμου λακωνικοῦ κεράμου, ἀλλ' εἰς τὴν ἀμέσως κατόπιν. Ἂν ἐξέπεσεν εἰς λάμψιν τὸ πυκνὸν μελανὸν γάνωμα, ἀλλ' ὅμως εἰς τὴν διακόσμησιν χρησιμοποιεῖται

1 Εἰς τὴν πραγματείαν περὶ τῶν πηλίνων ἀρχιτεκτονικῶν τῆς Κερκύρας ἐδόθη εὐκαιρία καὶ ὑλικὸν νέον σημαντικὸν ἐκ τοῦ ἀρχαϊκοῦ ναοῦ τῆς Ἀρτέμιδος νὰ ἐξετασθῇ εὐρύτερον τὸ περὶ τὸ γεῖσον καὶ ἀκρογείσιον ζήτημα Korkyra, I, 116 κέ.

2 Κέραμοι τῆς Καλυδῶνος 55 καὶ σημ. 1.

3 Korkyra, I, 97 κέ. καὶ 125 κέ. περιγραφὴν καὶ εἰκόνας.

εἰς δύο τόνους, ὠχρότερον — ἐντονώτερον καὶ ἡ παλαιὰ πολυχρωμία παρὰ τὴν ἀραίωσιν τῶν κοσμητικῶν μέσων διατηρεῖται ἀκμαία, ὡς ταύτην ἐμφαίνουν τὰ ἀνθέμια, τὸ ἀκρογείσιον καὶ μάλιστα οἱ λευκοὶ ἐπίθετοι κυκλίσκοι ἐπὶ τῶν γεωμετρικῶν σχημάτων, οἱ ζωηρῶς ἐνθυμίζοντες τὴν γνωστὴν σειρὰν τῶν καρπῶν ῥοιᾶς. Ἡ περαιτέρω ἐξέλιξις ὡδήγησεν εἰς μεγαλυτέραν ἀραίωσιν τῶν κοσμημάτων, τὰ ὁποῖα ἐπετίθεντο ἀμέσως ἐπὶ τοῦ ἀχρωματίστου ἐδάφους τοῦ πηλοῦ [1]. Προσθέτομεν ὅτι καὶ ἡ δευτέρα αὕτη κεράμωσις τοῦ ἀρχαιοτέρου ξυλίνου ναοῦ θὰ διήρκεσε ἀρκετὸν χρόνον, ὅπως καὶ ἡ πρώτη, ἐπειδὴ ἐκτὸς τῶν περιγραφέντων ἀνθεμωτῶν καλυπτήρων ἐχρησιμοποιήθησαν βραδύτερον ἄλλοι νεώτεροι μὲ ἀνθέμια ῥαδινώτερα (εἰκ. 13). Φεύγοντες τὴν ἀοριστίαν ἀναφέρομεν τοὺς ἀριθμοὺς περίπου 570 - 540 π.Χ. ὡς διάρκειαν τῆς κεραμώσεως.

Ο ΜΕΓΑΛΥΤΕΡΟΣ ΝΑΟΣ

Πρέπει νὰ ἦτο ζωηρὰ ἡ λατρεία τῆς Ἀθηνᾶς Σωτείρας καὶ τοῦ Ποσειδῶνος καὶ φήμην νὰ εἶχε σημαντικὴν εἰς τὰ πέριξ τὸ ἀρχαῖον ἱερόν, ὥστε νὰ ἐπιχειρηθῇ εἰς τὴν ἐρημικὴν καὶ ἀκατάλληλον θέσιν ἡ ἵδρυσις μεγαλυτέρου ναοῦ περιπτέρου καὶ ὁλομαρμάρου μὲ τὸν γνωστὸν μνημειακὸν τρόπον (εἰκ. 17). Ὡς καὶ ἄλλοθεν γνωρίζομεν ὁ κύριος τόπος τῆς λατρείας, ὁ βωμός, ἦτο ἀμετακίνητος καὶ ἡ θέσις του καθώριζε τὸν προσανατολισμὸν τῶν ναῶν παρὰ τὰς οἱασδήποτε ἐδαφικὰς δυσκολίας. Ἔτσι βλέπομεν, ὅτι τὸ νέον ἱερὸν ἵδρυμα ὤφειλε νὰ ἔχῃ τὴν αὐτὴν ὡς τὸ παλαιότερον πρὸς νότον κατεύθυνσιν καὶ νὰ θεμελιωθῇ ἐπὶ στενοῦ καὶ κατωφερικοῦ ἐδάφους. Κατὰ τὴν βορείαν, ἀκριβέστερον ΒΔ., πλευρὰν οἱ πρῶτοι λίθοι ἑδράζονται ἐπὶ τοῦ μικρὸν λαξευθέντος βράχου, ἐνῷ κατὰ τὴν νοτίαν ἢ ΝΑ. ἡ θεμελίωσις καταβαίνει μέχρι τῶν 2.70 μ. βάθους.

Διὰ τὴν ῥηθεῖσαν ἀνωμαλίαν ὁ ἀρχιτέκτων ἀπέφυγεν ὡς ἄσκοπον καὶ μάλιστα ἐπισφαλὲς τὸ ἄλλως συνηθιζόμενον συνεχὲς στρῶμα λίθων, τὴν στορὰν ἢ στοιβὰν τεγεατικῆς ἐπιγραφῆς, ὡς ὑπόβαθρον τοῦ κρηπιδώματος καὶ προέβη εἰς σύστημα μεικτὸν ὀλιγώτερον δαπανηρὸν καὶ συγχρόνως στερεώτερον. Μὲ πυκνὰς ὁριζοντίας σειρὰς ἐστερέωσε τὴν νοτίαν ὡς καὶ τὴν βορείαν πλευράν, μεταξὺ δὲ τούτων ἐθεμελίωσε ἐπιμήκεις τοίχους, χωριζομένους ἀπ' ἀλλήλων καὶ μάλιστα κατὰ τὸ μέσον (εἰκ. 15, 16). Τὸ χρησιμοποιηθὲν ὑλικὸν διὰ τὰ θεμέλια ὡς καὶ διὰ τὸ ἄνω κρηπίδωμα εἶναι ὁ κοινὸς εἰς τὰ πέριξ πετρώματα ἀσβεστόλιθος, χρώματος συνήθως κυανοφαίου ἐνίοτε δὲ λευκοτέρου. Ἀλλ' ἡ ἀνωτέρα κατασκευὴ ἀπὸ τοῦ στυλοβάτου μέχρι καὶ τῶν κεραμίδων ἦτο μαρμαρίνη, ἐκ τοῦ γνωστοῦ δηλ. εἰς τὰ πέριξ καὶ μέχρι τῆς Ἐπιδαύρου καὶ Ὀλυμπίας χρησιμοποιηθέντος μαρμάρου τῶν Δολιανῶν. Ὁ ἀσβεστόλιθος εἶναι πολὺ εὔθρυπτος καὶ ἡ ἐπιφάνεια αὐτοῦ φθείρεται ταχέως ὑπὸ τὸν ἥλιον καὶ τὰς βροχάς, ὥστε οἱ καὶ παλαιόθεν θρυμματισμένοι λίθοι τῆς ἐπιφανείας νὰ συντριβοῦν μετὰ τὴν ἀποκάλυψίν των ἔτι μᾶλλον. Ἀληθὲς εἶναι, ὅτι δὲν ἐξητάσθησαν πάντες οἱ ἐπιμήκεις 6 τοῖχοι κατὰ τὰ μεταξύ των κενὰ διαστήματα μέχρι τοῦ κατωτάτου βάθους. Τὸ ἔργον ἦτο δύσκολον. Ἀλλ' εἰς τὸν μεσαῖον πλήρη χωμάτων χῶρον ἔγινεν ἀρκετὴ ἔρευνα, ὥστε νὰ βεβαιωθῇ, ὅτι ἡ ἐργασία μὲ

1 Λεπτομερειακὴν ἀνάπτυξιν τῆς ἐξελίξεως τοῦ λακωνικοῦ κεράμου ἐπεχείρησα εἰς τὴν πραγματείαν: Ἐκ τοῦ ἀρχαιοτέρου ναοῦ τῆς Φιγαλείας ΑΕ 1933 (1935) 9 κέ., μὲ τὴν χρονικὴν σειράν: ἀκρωτήριον Α τῶν Βασσῶν — Ἡραίου Ὀλυμπίας — Β ἀκρωτήριον καὶ τελευταῖα τὰ ἐκ Μαντινείας.

λίθους μικροὺς καὶ μεγάλους χονδρικῶς πελεκημένους δὲν ἦτο πολὺ ἐπιμελής. Μόνον ἡ ἀνωτάτη σειρὰ καὶ μερικῶς ἡ ὑπ᾽ αὐτὴν ἀπετελεῖτο ἐκ λίθων μεγάλων, μνημειακῶν, μῆκος ὑπὲρ τὰ 3 μέτρα καὶ πλάτος 2 μ., προσηρμοσμένων μὲ κανονικὴν ἀναθύρωσιν καὶ ἄλλην ἐπιμέλειαν. Καὶ παλαιότερα (1918) ἐμελετήθη κατὰ δύναμιν ἡ ἐπιφάνεια τοῦ ναοῦ καὶ τὸ σπουδαιότερον ἐλήφθησαν τότε σχεδιάσματα τῆς βορείας στενῆς πλευρᾶς, τῆς καλυφθείσης ὑπὸ τοῦ νεωτέρου ἐκκλησιδίου, καὶ ἐσημειώθησαν ἴχνη τοῦ ἀνατολι-

Εἰκ. 15

κοῦ μακροῦ τοίχου τοῦ σηκοῦ, ἐξαφανισθέντα κατὰ μέγα μέρος κατόπιν, ἀλλὰ καὶ τελευταῖα (1958) μὲ τὴν ἐπίμονον ἐξέτασιν πάντων τῶν σχετικῶν στοιχείων καὶ τὴν ἀκριβῆ καταμέτρησιν ὑπὸ τοῦ Κοντογιώργη κατωρθώθη ν᾽ ἀπαρτισθῇ τελείως (εἰκ. 16) ἡ ὑπὸ τὸν στυλοβάτην καὶ τοὺς τοίχους κάτοψις τοῦ ναοῦ. Μετὰ τοῦτο, ἐπειδή, ὡς γνωρίζομεν, ἡ ὀργανικὴ κατασκευὴ τοῦ ἑλληνικοῦ ναοῦ εἶναι ἤδη ἀνεπτυγμένη καθ᾽ ὅλα αὐτῆς τὰ μέλη ἐπὶ τοῦ κρηπιδώματος καὶ κάτωθεν αὐτοῦ ἑπόμενον ἦτο νὰ ἐπιτύχωμεν μὲ ἀρκετὴν ἀκρίβειαν τὴν ἀναπαράστασιν τῆς κατόψεως (εἰκ. 17) τοῦ ναοῦ, ἀπόκτημα, ὡς θὰ ἴδωμεν, πολύτιμον τῆς γενομένης ἐρεύνης.

Ἀνωτέρω εἴπομεν, ὅτι αἱ ἓξ ἐπιμήκεις λιθοσειραὶ ἐπροτιμήθησαν ἀντὶ τοῦ συμπαγοῦς στρώματος διὰ λόγους μεγαλυτέρας στερεότητος. Συγχρόνως ἔχουν καὶ ἐκ τοῦ ἀφανοῦς βάθους των σημασίαν ἀρχιτεκτονικήν, διότι, εἶναι ἀκριβῶς ἰσομήκεις καὶ ἄλλως ἀντιστοιχοῦν πρὸς τοὺς ὑπεράνω τοίχους τοῦ ναοῦ, ὅπως μὲ ἀσφάλειαν ἀναπαριστάνονται. Ὁ μέγας ὀδοντωτὸς λίθος Α τοῦ σχεδίου, μήκους 3.85 μ. μετὰ τοῦ ἀπο-

κόμματος συνάπτων τὴν τρίτην μὲ τὴν δευτέραν λιθοσειρὰν καθορίζει μὲ τὴν ἐσωτερικὴν αὐτοῦ πλευρὰν τὸ πέρας τῶν πρὸς τὴν πρόσοψιν παραλλήλων σειρῶν. Εἶναι εὔλογον νὰ δεχθῶμεν, ὅτι καὶ κατὰ τὸ πρὸς ἀριστερὰ ἥμισυ, ὅπου οἱ λίθοι εἶναι κατεστραμμένοι θὰ ἐσημειώνετο τὸ αὐτὸ πέρας. Πρὸς βορρᾶν τὸ τέλος τῶν παραλλήλων σειρῶν καθορίζεται ἀπὸ τὴν βάσιν τοῦ ἐπιμήκους λίθου Β, βάσιν, τῆς ὁποίας ἡ προέκτασις συμπίπτει πρὸς τὰ δεξιὰ μὲ τὰ τέλη τῶν μακρῶν σειρῶν. Μεταξὺ λοιπὸν τοῦ βορείου καὶ νοτίου πέρατος ἐξετείνοντο αἱ ἓξ λιθοσειραὶ καὶ εἶχον μῆκος ἀκριβῶς 18 μέτρων, μετάφρασις δηλ. εἰς τὸ δεκαδικὸν σύστημα κατὰ μεγίστην ἐννοεῖται προσέγγισιν 50 ἀρχαίων ποδῶν, πρὸς .36 ἑκ. ἕκαστον. Δὲν θὰ ἀποδοθῇ, ὡς θὰ ἴδωμεν, εἰς σύμπτωσιν τυχαίαν, ὅτι τὸ μῆκος τῶν λιθοσειρῶν μετρεῖται μὲ στρογγύλον ἀριθμὸν ἀρχαίων ποδῶν οὔτε τὸ γεγονός, ὅτι αἱ λιθοσειραὶ τοποθετοῦνται πλησιέστερον κατά τι πρὸς τὴν βορείαν πλευρὰν ἢ πρὸς τὴν νοτίαν.

Ἐπὶ τῆς δευτέρας ἀνατολικῆς λιθοσειρᾶς παρατηρεῖται χάραγμα, ἐγκοπὴ τῆς ἐπιφανείας εἰς βάθος 1 ἢ 1 $^1/_2$ ἑκατ., δηλώνουσα τὸ ἐσωτερικὸν ἄκρον ὑψουμένου κατ᾽ αὐτὴν τοίχου ἐκτεινομένου εἰς 18 μέτρα μεταξὺ τῶν ἀνωτέρω περιγραφέντων περάτων. Σαφέστερον τὸν τοῖχον δηλώνει τὸ παραπλεύρως παρατιθέμενον σχεδίασμα, εἰλημμένον ἐκ τοῦ ἡμερολογίου μου τοῦ 1918. Τὸν τοῖχον ὑποδεικνύει ἡ ἐλαφρῶς σφυροκοπημένη ἐπιφάνεια πλάτους .75 ἑκ. Μὲ τὴν ἡλιακὴν ἐπήρειαν ἡ ἐπιφάνεια ἐξηφανίσθη, ὡς καὶ αἱ λοιπαὶ κατωτέρω σημαντικαὶ λεπτομέρειαι. Εἰς ἀπόστασιν δηλ. 4.40 μ. ἀπὸ τοῦ νοτίου πέρατος κατὰ τὸν ὀδοντωτὸν λίθον Α ἡ σφυρηλατημένη ἐπιφάνεια διακόπτεται εἰς πλάτος 10 ἑκ., ἐπαναλαμβάνεται ἔπειτα εἰς μῆκος .70 ἑκ., μεθὸ τὸ πλάτος ἀντὶ .75 συστέλλεται εἰς 56 - 60 ἑκ. Δὲν χωρεῖ ἀμφιβολία, ὅτι ἐδῶ ἔχομεν τὸν σηκοπροδόμιον τοῖχον ἐκτεινόμενον πρὸς ἀριστερὰ μὲ πάχος 80 ἑκ. (70 + 10) καὶ ὅτι εὐθὺς κατόπιν ἀρχίζουν οἱ στενότεροι τοῖχοι τοῦ προνάου, τὸ βάθος τοῦ ὁποίου μετρεῖ 3.60 μ. δηλ. 10 πόδας, μὲ 36, ἀκριβῶς. Ἐπὶ πλέον ὑπὸ τὸν ῥηθέντα ἐγκάρσιον τοῖχον μὲ τὴν εἴσοδον εἰς τὸν σηκὸν εὕρομεν εἰς τὸ βάθος (1958) θεμελιακὸν τοῖχον, πρόχειρον κτίσμα πάχους 90 ἑκ., πρὸς ὑποστήριξιν τοῦ θυραίου τοίχου, τὸν ὁποῖον πάντοτε ἰδιαιτέρως ἐφρόντιζον. Ὅτι ὑπῆρχε καὶ ὀπισθόδομος εἶναι βέβαιον, διότι καὶ κατὰ τὸ βόρειον ἄκρον παρατηρεῖται ἡ αὐτὴ στένωσις τοῦ τοίχου. Ἀλλ᾽ ὁποῖον ὑπῆρχε τὸ βάθος τοῦ ὀπισθοδόμου θὰ ἐξετάσωμεν ἀργότερα. Ἐπὶ τοῦ παρόντος ἀρκεῖ, ὅτι εὕρομεν τὴν ἀκριβῆ θέσιν τοῦ ἀνατολικοῦ μακροῦ 50 ποδῶν τοίχου τοῦ ναοῦ καὶ ὅτι ὁ πρόναος εἶχε μῆκος ἀνάλογον 10 ποδῶν. Θὰ ἐπανέλθωμεν, ἀφοῦ πρῶτον ἐξετάσωμεν τὰς διαστάσεις εἰς πλάτος καὶ μῆκος τοῦ ὅλου ναοῦ.

Παλαιότερα εἶχα ὑπολογίσει τὸ μῆκος τῆς βορείας πλευρᾶς εἰς 11.46, βραδύτερον εἰς 11.42 ἐπειδὴ δὲν διετηρεῖτο ἕως τὸ τέλος ἡ σχετικὴ εὐθυντηρία. Τελευταῖα ἐμετρήσαμεν μετὰ τοῦ Κοντογιώργη 11.55 μ. πρᾶγμα εὐχάριστον ἐκ πρώτης ὄψεως, διότι τὸ μέτρον τοῦτο ἦτο ἀντίστοιχον πρὸς 37 καὶ ἥμισυν πόδας (τοῦ πολὺ γνωστοῦ συστήματος μὲ μονάδα 30.8 ἑκ.) ἢ μὲ 35 πόδας μὲ μονάδα 33 ἑκ., συνηθέστατα δὲ ἀπαιτοῦνται στρογγύλοι ἀριθμοὶ διὰ τὰς μεγάλας διαστάσεις. Εἶχον ὅμως δυσπιστίαν βραδύτερον εἰς τὴν μέτρησιν αὐτήν, ἐπειδὴ ἐλήφθη 4 - 5 μέτρα νοτιώτερον ἀπὸ τῆς βορείας εὐθυντηρίας καὶ ἦτο ἐνδεχόμενον οἱ ἀκραῖοι λίθοι νὰ ἔχουν ἀποκλίνει ἀπὸ τῆς

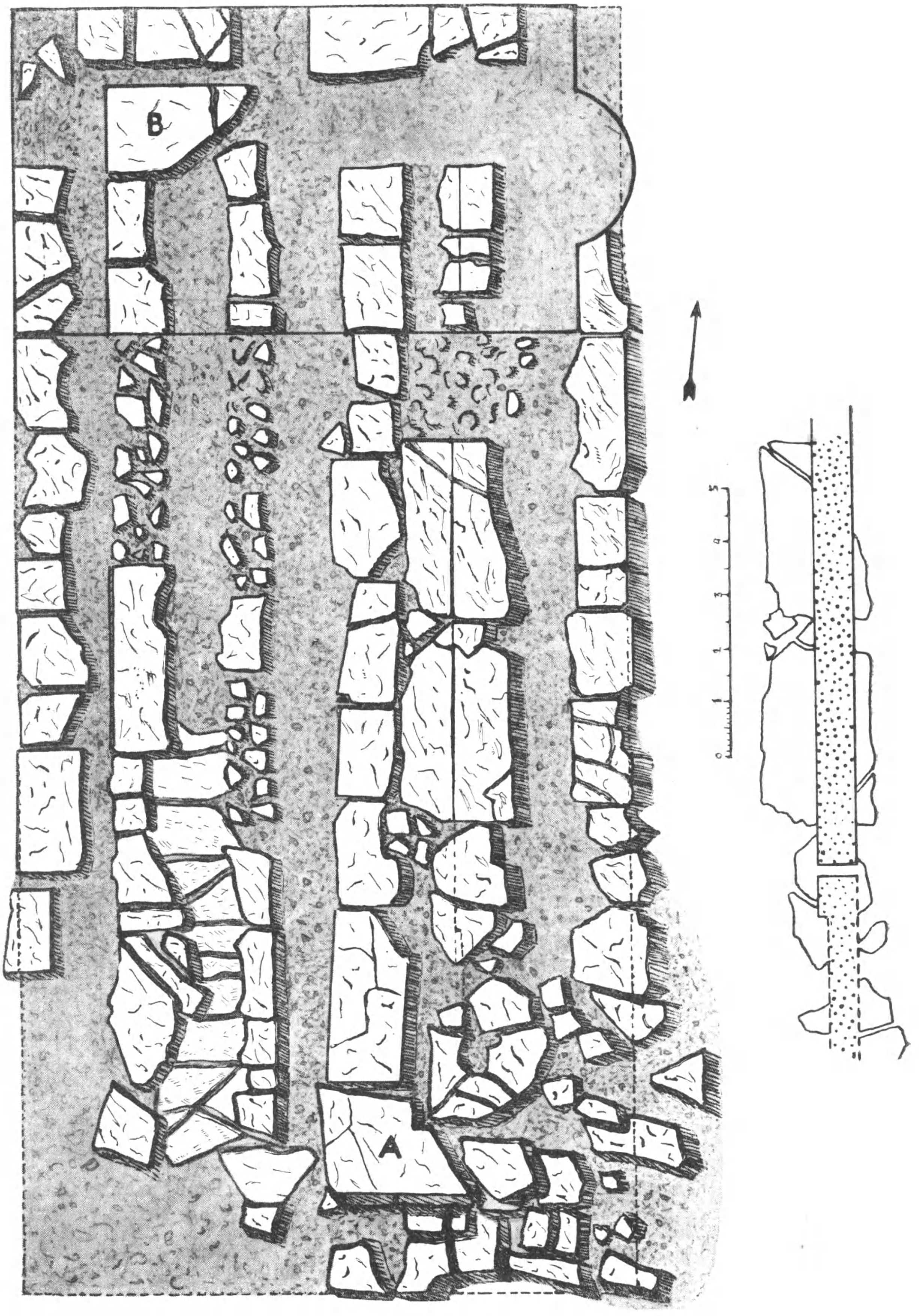

Εἰκ. 16

ἀρχικῆς θέσεως, ὡς τοῦτο εἶναι ὁλοφάνερον εἰς τὰς περισσότερον ἀπομακρυσμένας παραλλήλους. Ἐν τούτοις αἱ καθέκαστον μετρήσεις τῶν λεπτομερειῶν ἐμφανίζουσαι ἀκριβεῖς ἀναλογίας πρὸς ἀλλήλας καὶ τὸ σύνολον παρέχουν πλήρη βεβαιότητα, ὅτι ὄντως ἡ στενὴ πλευρὰ τοῦ ναοῦ ἐμέτρει κατὰ τὴν εὐθυντηρίαν 37.5 πόδας, δηλ. 11.55 μ. Καὶ ἰδοὺ πῶς.

Μὲ τὴν ὑπόθεσιν τῶν 37.5 ποδῶν ἐὰν ἀποδώσωμεν ἀνὰ 2 πόδας καὶ 1 παλαστὴν (30.8 + 30.8 + 77 = 69.3) δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ διὰ τὰς βαθμίδας τοῦ κρηπιδώματος, μένει ὑπόλοιπον 33 ποδῶν ὡς πλάτος τοῦ στυλοβάτου· ὁ ἀριθμὸς αὐτὸς ὡς ἀκέραιος ἔχει κάποιαν ἀξίαν καὶ δὲν σημαίνει ἁπλῆν ἀριθμητικὴν πρᾶξιν. Ἀλλ' ἡ ἀξία αὕτη, ἡ ἄλλως κατὰ μέγα μέρος ὑποθετική, ἐπιβεβαιώνεται μὲ τὰ πράγματα, διότι τὸ πλάτος ἀποτελεῖται ἀπὸ τέσσαρας συγκεκριμένας μορφὰς ἢ μέλη μὲ τὸ αὐτὸ μέγεθος ἕκαστον τῶν 8 $^1/_4$ ποδῶν. Πράγματι, ἐὰν μετρήσωμεν ἀπὸ τοῦ ἄκρου τοῦ στυλοβάτου ἕως τὴν ἐσωτερικὴν πλευρὰν τοῦ τοίχου, ὡς ταύτην εὕρομεν ἀνωτέρω μὲ τὴν βοήθειαν τῆς διατηρηθείσης ἐγκοπῆς, θὰ ἔχωμεν ἀκριβῶς ἀπόστασιν 8 $^1/_4$ ποδῶν, δηλ. 2.54.1 μ. Δεύτερον τέταρτον θὰ ἔχωμεν φυσικὰ ἀπὸ τῆς ἄλλης πλευρᾶς καὶ τὸ κυριώτερον, 2 τέταρτα ὡς πλάτος ἐσωτερικὸν τοῦ σηκοῦ: 8 $^1/_4$ + 8 $^1/_4$ = 16.5 πόδ. = 5.08.2, ὅτε καὶ τὸ ὅλον πλάτος τοῦ στυλοβάτου εἶναι 33×30.8 = 10.16.4 μ. Προστίθεται, ὅτι πάντα τὰ ἀνωτέρω μεγέθη εἶναι μεταξύ των ἀνάλογα. Εὐκολώτερον τοῦτο θὰ ἐννοήσωμεν, ἂν τὰ μεγέθη μετατρέψωμεν εἰς δακτύλους. Οἱ 2 $^1/_4$ πόδες ἔχουν δακτύλους 36 καὶ οἱ 8 $^1/_4$ 132. Ἔτσι 36 : 132 = 18 : 66 = 9 : 33 = 3 : 11 ἢ (ἂν συμπεριλάβωμεν τὸ 3 εἰς τὸ μέγα μῆκος) 3 : 14. Μέχρι τοῦ μέσου τοῦ στυλοβάτου 3 : 22 ἢ 3 : 25 καὶ σχετικὰ μὲ τὸ ὅλον πλάτος 37.5 3 : 50 καὶ μὲ τὰς βαθμίδας καὶ τῶν δύο πλευρῶν 36 + 36 = 72 : 600 (δάκτ. τῶν 37.5) εἶναι τὸ αὐτὸ ὡς 36 : 300 = 18 : 150 = 9 : 75 = 3 : 25. Τὸ αὐτὸ συμβαίνει καὶ μὲ τὰ ἄλλα μεγέθη. Καταλήγομεν πάντοτε εἰς ἀναλογικὰς σχέσεις μὲ ἀριθμοὺς ἀκεραίους. Καὶ τὸ πλάτος 33 ποδ. τοῦ στυλοβάτου πρὸς τὸ βασικὸν πλάτος τῶν 37.5 ποδῶν σχετίζεται ὡς τὸ 22 : 25 (528 : 600 = 264 : 300 = 132 : 150 = 66 : 75 = 22 : 25).

Τὰ ἀνωτέρω ἔδειξαν, ὅτι τὰ ὑποτεθέντα μέτρα 37.5 ποδ. καὶ 2 $^1/_4$ εἶναι τὰ μόνα ἀληθῆ καὶ οὐδεμία ἄλλη «ἀκριβεστάτη» μέτρησις εἶναι δυνατὸν νὰ τὰ ἀντικαταστήσῃ. Ἀλλ' ἐκτὸς τούτου ἡ ἰδέα, ὅτι τὰ ἐξετασθέντα μέλη ἔχουν μεταξύ των καὶ τὸ σύνολον ἀναλογικὴν σχέσιν ὁδηγεῖ εἰς βεβαίαν ἀναπαράστασιν (1) τοῦ πάχους τῶν τοίχων καὶ (2) τῆς ζώνης τῶν κιονοστοιχιῶν. Εἶναι δυνατὸν οἱ τοῖχοι κατὰ τὴν πρώτην λιθίνην βάσιν των νὰ εἶχον τὸ σημειωθὲν παλαιότερα πάχος τῶν 75 ἑκ., ἀλλ' εὐθὺς ἀμέσως κατὰ τὸν μαρμάρινον τοιχοβάτην πρέπει νὰ εἶχον πάχος 2 $^1/_4$ ποδ., δηλ. 69.3 ἑκ. Τὸ αὐτὸ μέγεθος πρέπει νὰ εἶχε καὶ ἡ ζώνη τῶν κιονοστοιχιῶν. Διότι ἔτσι μόνον θὰ ἐπιτευχθῇ ἡ συμμετρία. Ἀπὸ τοῦ πέρατος τοῦ στυλοβάτου μέχρι τῆς ἐξωτερικῆς πλευρᾶς τοῦ τοίχου θὰ ἔχωμεν ἓξ ἀκριβῶς πόδας ἢ δακτύλους 96 καὶ τῆς ζώνης τῶν κιόνων δακτύλους 36, ὅτε 36 : 96 = 18 : 48 = 9 : 24 = **3 : 8** ἢ 3 : 5. Εἶναι περιττὸν νὰ εἴπωμεν, ὅτι οἱ 6 πόδες εἶναι ἀναλογικῶς συνηρτημένοι πρὸς τὰ λοιπὰ μεγέθη τῶν 8 $^1/_4$ ποδῶν καὶ τοῦ συνόλου. Τέλος μετροῦντες τὸ πάχος τῆς κιονοστοιχίας μέχρι τοῦ ἄκρου ὡς 69.3 ἔχομεν τὸ πολὺ πιθανὸν συμπέρασμα, ὅτι ἡ κατωτάτη διάμετρος τῶν κιόνων ἐμέτρει

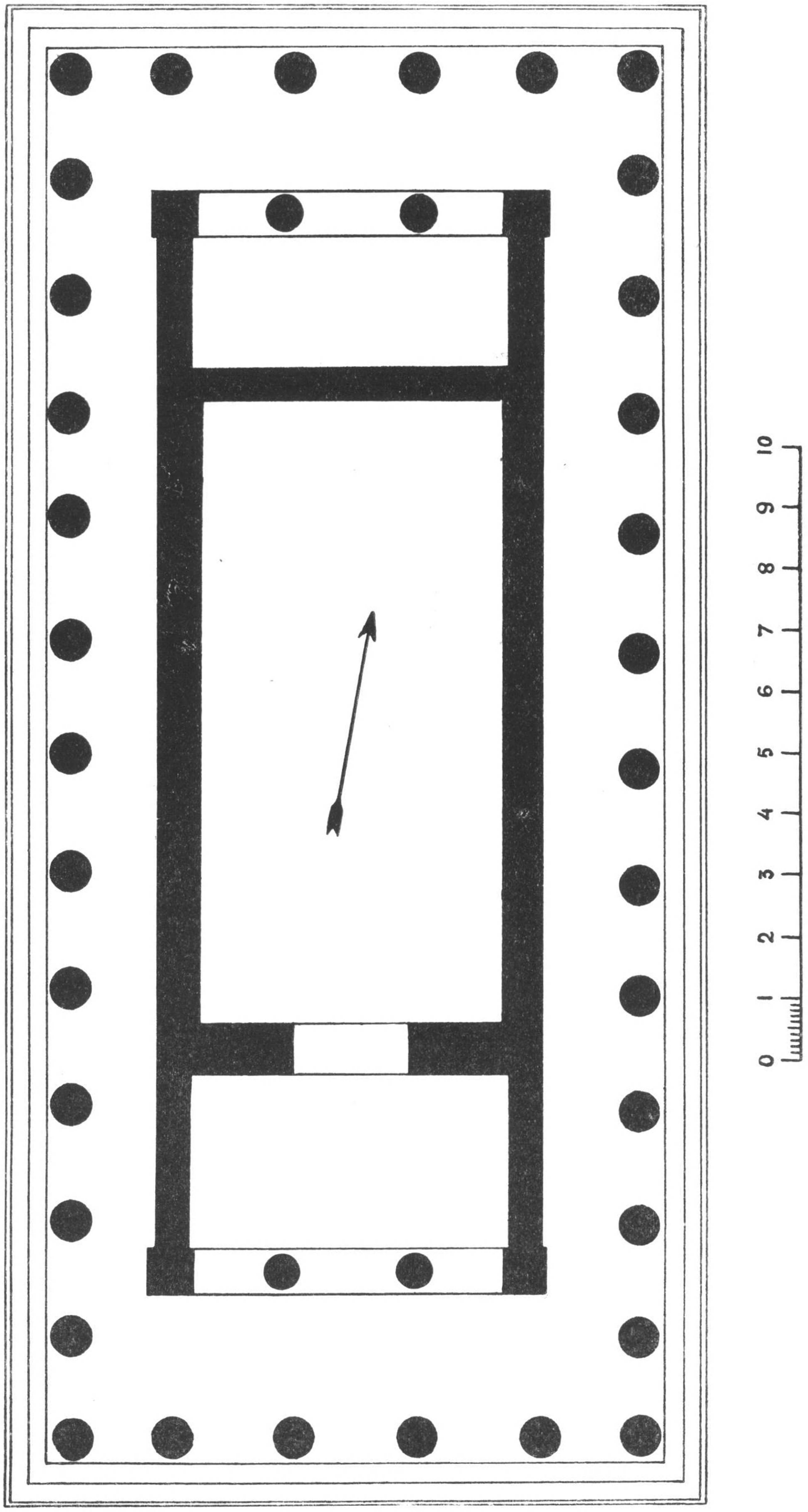

(Ἡ μικρὰ διαφορὰ μεταξὺ ἀνατολικῆς καὶ δυτικῆς περιστάσεως ἀποδοτέα εἰς ἀβλεψίαν)

Εἰκ. 17

66 ἑκ., μέγεθος δύο ποδῶν τοῦ συγγενοῦς συστήματος μὲ μονάδα 33 ἑκ., τὰ δὲ λοιπὰ 3.3 ἑκ. διετίθεντο εἰς τὸν κενὸν χῶρον πρὸς τὰ ἔξω.

Σχετικὰ μὲ τὸ μῆκος τοῦ ναοῦ πολλάκις ἐμετρήσαμεν 24.40 μ. μέχρι τῶν ἄκρων λιθοσειρᾶς πρὸς Νότον, βαθύτερον ὅμως κειμένης ἀπὸ τὰς σειρὰς πρὸς Α. καὶ Δ. τὰς σημειούσας τὴν εὐθυντηρίαν. Ἑπομένως ἡ ἀκριβὴς αὕτη μέτρησις δὲν ὠφελεῖ παρὰ μόνον κατὰ τοῦτο, ὅτι πέραν τῶν 24.40 μ. ἀδύνατον εἶναι νὰ ἐξετείνετο ὁ ναός. Ἀλλ' ὡς ἐξηκριβώθη τὸ πλάτος τῶν 37.5 ποδῶν, θὰ εὕρωμεν τὸ ἀληθὲς μῆκος μὲ ὑπόθεσιν ἢ ὑποθέσεις βεβαιουμένας μὲ πράγματα τῆς ἐσωτερικῆς ὀργανικῆς κατασκευῆς. Ἐὰν ὑποθέσωμεν, ὅτι τὸ ὅλον μῆκος ἦτο 24.33, δηλ. 79 ποδῶν (30.8) καὶ ἀνὰ δύο πόδας δώσωμεν (30.8+30.8=61.6) διὰ τὸ βόρειον καὶ νότιον κρηπίδωμα, τὸ μῆκος τοῦ στυλοβάτου θὰ εἶναι 75 ποδῶν. Γενικὰ ἡ ὑπόθεσις ἐπικυρώνεται μὲ τοὺς στρογγύλους ἀριθμοὺς 2, 4, 79, 75 πόδες, ἀλλὰ καὶ μὲ ἄλλα πράγματα, ὡς εὐθὺς θὰ ἴδωμεν.

Ὡς ἤδη ἀνωτέρω εἴδομεν οἱ μακροὶ τοῖχοι τοῦ ναοῦ ἐκτείνονται εἰς μῆκος 50 ποδῶν πρὸς 36, τὸ δὲ βάθος τοῦ προνάου εἶναι 10 π. Ἀγνοοῦμεν τὸ βάθος τοῦ ὀπισθοδόμου, ἐπειδὴ δὲν διετηρήθη ἡ θέσις ὅπου οἱ τοῖχοι ἀπὸ 69.3 στενεύουν εἰς 56 - 55, ὅπως συμβαίνει εἰς τὸν πρόναον. Ἐπειδὴ φυσικὸν εἶναι τὸ βάθος τοῦτο νὰ εἶναι μικρότερον ἢ τὸ τοῦ προνάου καὶ νὰ σχετίζεται ἀναλόγως πρὸς αὐτό, ἔστω νὰ εἶναι ἀντὶ 10, 8 ποδῶν, δηλ. (8×36)=2.88. Ἄλλως τὸ μέτρον τοῦτο εἶναι πολὺ πιθανόν, ἂν ἀποβλέψωμεν εἰς τὴν πρὸς τὰ δεξιὰ ἀποκλίνουσαν ἐπὶ τῶν λίθων ἐγκοπὴν χάριν τῶν στενοτέρων σκελῶν, ἀλλὰ θὰ γίνῃ βέβαιον μὲ τὸν ἀκόλουθον ὑπολογισμόν. Τὸ ἐσωτερικὸν μῆκος τοῦ σηκοῦ πιθανώτατον εἶναι, ὅτι θὰ ἐκταθῇ μεταξὺ τῶν τοίχων εἰς μέγεθος διπλάσιον τοῦ πλάτους καὶ θὰ εἶναι ποδῶν 33 δηλ. 10.16.4 μ. Εἰς τοῦτο προσθέτομεν .80 ἑκ. τὸ πάχος τοῦ σηκοπροδομίου τοίχου καὶ .56 τοῦ ὀπισθίου, μέγεθος ἴσον πρὸς τὸ τῶν στενοτέρων σκελῶν, βέβαια ὑποθετικὸν ἀλλ' ὄχι αὐθαίρετον, καὶ τότε ἔχομεν ἄθροισμα (10.16.4+80+56) 11.52.4=32 πόδας τοῦ 36, συμπέρασμα ἐπικυρωτικὸν τῆς ὑποθέσεως τῶν 8 ποδῶν, 8+32+10=50. Κατὰ ταῦτα κατώρθωσεν ὁ ἀρχιτέκτων χειριζόμενος ἁδρότερον μετρητικὸν σύστημα νὰ ἐπιτύχῃ τὴν τριμερῆ διάρθρωσιν τοῦ ναοῦ μὲ ἀριθμοὺς ἀκεραίους καὶ φανερὰ ἀναλόγους. Ἐπίσης ἐπέτυχε νὰ τοποθετήσῃ ρυθμικῶς τὸν πρόναον μακρότερον ἀπὸ τὸ νότιον ἄκρον τοῦ στυλοβάτου καὶ πλησιέστερον πρὸς τὸ βόρειον τὸν ὀπισθόδομον. Ἐπερίσσευαν μὲ τὴν ὑπόθεσιν, ὅτι ὁ στυλοβάτης εἶχε μῆκος 75 ποδῶν=23.10 μ. – 5.10 μ. (23.10 μ. – 18 μ.) καὶ ταῦτα κατενεμήθησαν εἰς 17 πόδας μὲ τρίτον τοῦτο σύστημα, ὅπου ὁ πούς, γνωστὸς καὶ ἄλλοθεν (καὶ ἐκ τοῦ κούρου τῆς Βολομάνδρας) μετρεῖ 30 ἑκ. Ἐννέα (9) λοιπὸν πόδες διετέθησαν διὰ τὸν νότιον χῶρον, δηλ. 2.70 μ. (9×30) καὶ 8 διὰ τὸν βόρειον (8×30) 2.40 μ. Ὅθεν πάντα τὰ σύμμετρα ταῦτα μεγέθη ἀθροιζόμενα ἐπικυρώνουν τὴν ὑπόθεσιν περὶ τοῦ πραγματικοῦ μήκους τοῦ στυλοβάτου, ἰσουμένου ἀκριβῶς πρὸς τὸ διπλάσιον μῆκος τῆς στενῆς πλευρᾶς (37.5+37.5).

Εἶναι πλέον ἢ φανερὰ ἡ πρόθεσις τοῦ ἀρχιτέκτονος εἰς τὸ νὰ θεωρῇ κάθε πεπερασμένον χῶρον, μικρὸν ἢ μέγαν, ὡς μέλος ὀργανικὸν καὶ ἀπαραιτήτως νὰ τὸν παριστάνῃ σύμμετρον. Πρὸς τοῦτο ἀπῃτήθησαν τρία διάφορα μετρικὰ συστήματα. Γενικώτερον εἶναι τὸ σύστημα μὲ πόδα 30.8. Ἰδιαιτέρως μὲ τοῦτο ἐπετεύχθη ἡ σχετικῶς μεγάλη

στένωσις τῆς περιστάσεως τῶν μακρῶν πλευρῶν χάριν μείζονος ἀναπτύξεως τοῦ πλάτους τοῦ σηκοῦ. Μὲ τὸ σύστημα τοῦ ποδὸς 36 [1] καὶ 30 κατωρθώθη ἡ διαφορετικὴ διάρθρωσις καὶ τοποθέτησις τοῦ ναοῦ ἐντὸς τοῦ ὀρθογωνίου τῶν κιονοστοιχιῶν. Ἡ διαφοροποίησις τῶν δύο σχημάτων συχνὴ εἰς τοὺς ἀρχαϊκοὺς ἰδίᾳ ναοὺς εἶναι ἔντονος καὶ φωτεινὴ ἐπὶ τοῦ ἡμετέρου. Ὅμοια καὶ διαφορετικὰ τὰ δύο σχήματα ἑνώνονται οὐσιωδῶς εἰς ἁρμονικὸν ρυθμὸν διαφεύγοντα τὴν ἐπιπολαίαν ἢ βιαστικὴν θεώρησιν ἀλλὰ τέλειον. *Ἁρμονίη ἀφανὴς φανερῆς κρέσσων* κατὰ τὸν ΗΡΑΚΛΕΙΤΟΝ.

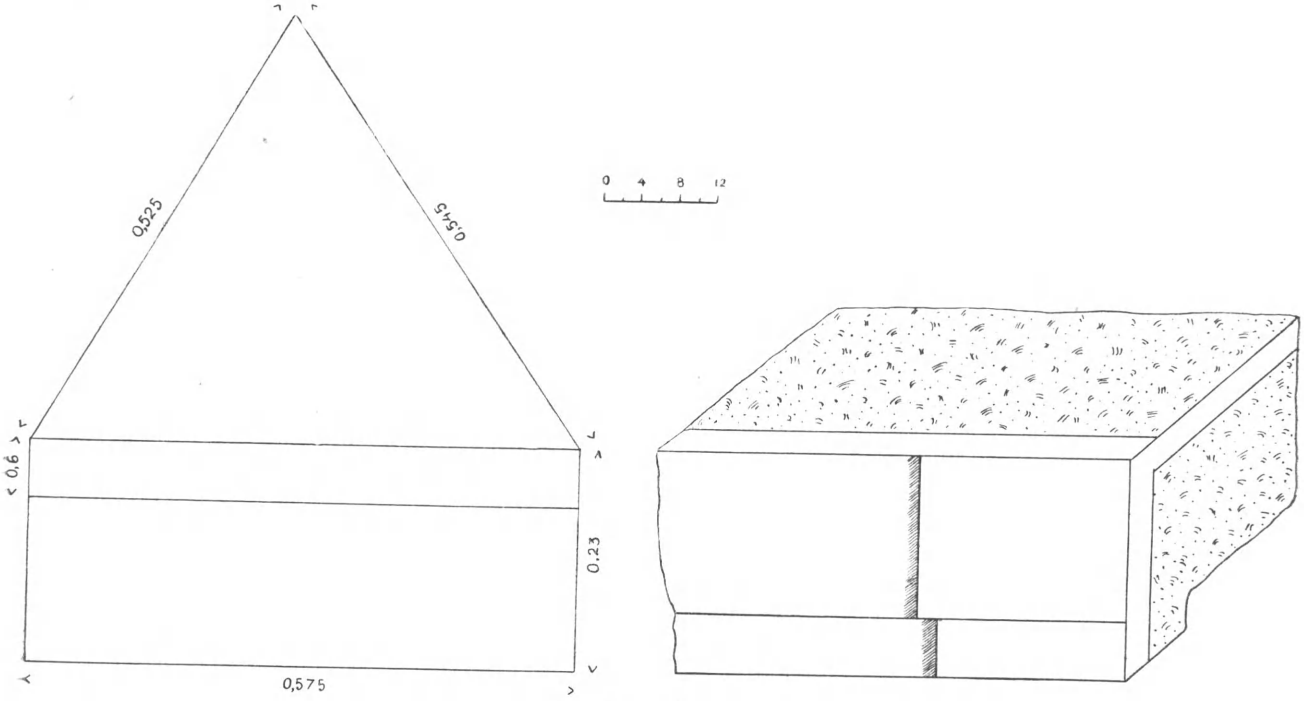

Εἰκ. 18.

Τὸ πολύτιμον ἐρείπιον τῆς ἐρημικῆς Βίγλας καὶ ἡ ἐπ' αὐτοῦ ἐπίμονος μετρολογικὴ ἔρευνα ἔφεραν εἰς φῶς ἐγγύτατα πλῆρες τὸ θαυμαστὸν σχέδιον τῆς κατόψεως καὶ τῆς ἐκ τῶν βαθυτάτων θεμελίων ὀργανουμένης κατασκευῆς. Ὑπολείπεται νὰ σαφηνισθῇ τοῦτο εἰς μερικὰς λεπτομερείας, καθόσον γίνεται δυνατὸν ἐκ σχεδιασμάτων μαρμαρίνων μελῶν, γενομένων πρὸ τοῦ ἀφανισμοῦ των.

Ἐπὶ τῆς εἰκ. 18 ἔχομεν ἀριστερὰ παράδοξον τρίεδρον μάρμαρον ἀνῆκον εἰς τὸν στυλοβάτην καὶ παραπλεύρως θραῦσμα τοιχοβάτου. Καὶ τὰ δύο μέλη ἔχουν τὸ αὐτὸ ὕψος 0.23, τριῶν δηλ. παλαστῶν (3×7.7 χιλ.=23.1) τοῦ ἐν χρήσει ποδὸς 30.8 μὲ τὴν διαφοράν, ὅτι τὸ πρῶτον παρουσιάζει ἀβαθῆ ταινίαν πλάτους .06 εἰς τὸ ἐπάνω ἄκρον τὸ δὲ ἄλλο ἔχει τὴν αὐτὴν ταινίαν κάτω καὶ αἰσθητῶς ἐξέχουσαν, περὶ τὰ .03 ἑκ. Σημαντικωτέρα διαφορὰ εἶναι, ὅτι ὁ ὀνομασθεὶς τοιχοβάτης ἀνήκει εἰς τοῖχον, ὡς τοῦτο ὑπαγορεύουν αἱ ἀναθυρώσεις ὑπεράνω καὶ εἰς τὰ πλάγια, ὡρισμένως δὲ εἰς τὴν κατωτά-

1 Τὸν πόδα 36 παρεδέχθην κατὰ τὰς μετρήσεις τοῦ Κλεόβιος καὶ Βίτωνος τῶν Δελφῶν. Καὶ ἀλλαχοῦ, ὅπως εἰς τὴν διάρθρωσιν τῆς Σκευοθήκης τοῦ Φίλωνος παρατηρεῖται ἡ χρῆσις μονάδων διαιρουμένων εἰς ἀκεραίους στρογγύλους ἀριθμούς. Βλ. πραγματείαν: Ἀρχαῖον ἱερὸν κατὰ τὸν Ταξιάρχην τῆς Αἰτωλίας, Ἀρχ. Δελτ. 1926, 12.

την σειράν, τὴν βάσιν, ἐπειδὴ πλατύνεται κάτω μὲ τὴν ἐξέχουσαν ταινίαν. Ἀντιθέτως τὸ τριεδρικὸν μάρμαρον παρουσιάζει τὴν ὑπεράνω ἐπιφάνειαν ἐντελῶς λείαν, πρᾶγμα ἐπιβάλλον ἀποκλειστικῶς τὴν τοποθέτησίν του ἐπὶ τοῦ στυλοβάτου. Εἶναι βέβαια περίεργος καὶ πρωτοφανὴς εἰς σχῆμα καὶ μέγεθος ὁ λίθος. Σκόπιμος καὶ ὑπολογισμένη εἶναι ἐν τούτοις ἡ κοπή του εἰς τρεῖς ἀνίσους μεταξύ των πλευράς. Ἡ ἐμπροσθία ἔχει τὸ μεγαλύτερον μῆκος .57.75 [1] μ.=28 δακτ. τοῦ ποδὸς 33, ἐκ δὲ τῶν συγκλινουσῶν εἰς βάθος πλευρῶν ἡ μὲν πλαγιωτέρα μετρεῖ 54.5=26 καὶ $^1/_2$ δακτ. τοῦ αὐτοῦ συστήματος καὶ ἡ τρίτη 52.5=25 $^1/_2$ δακτ. Σημαντικὴ εἶναι ἡ διάστασις 57.75=28 δακτ., διότι αὕτη εἶναι ἀκριβῶς τὸ $^1/_{40}$ τοῦ ὅλου μήκους τοῦ στυλοβάτου ἰσουμένου πρὸς 75 πόδας τοῦ συστήματος 30.8 καὶ 70 πόδας αἰγινητικούς (70×16=1.120 δακτ. καὶ 28×40=1.120 δακτ.) [2]. Εἶναι κατὰ ταῦτα πιθανόν, ὅτι ὁ λίθος εἶχε τὴν θέσιν του εἰς τὸν στυλοβάτην μακρᾶς

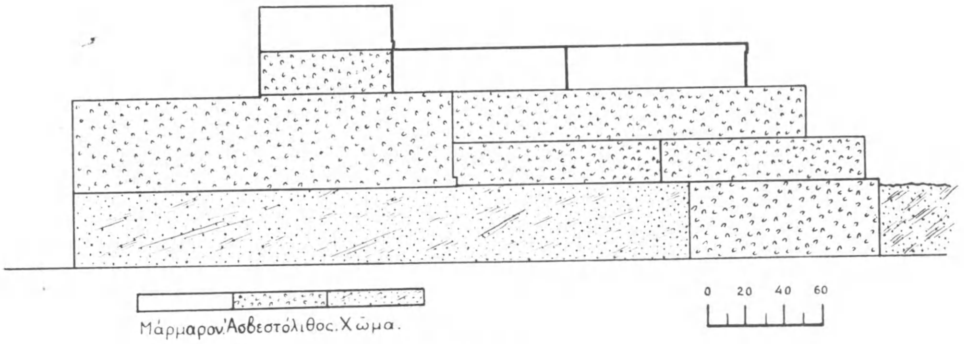

Εἰκ. 19

πλευρᾶς (ἴσως τῆς δυτικῆς, ἐπειδὴ εὑρέθη ΒΔ. τοῦ ναοῦ τὸ 1910) μικρὸν πρὸ τῆς γωνίας καὶ ἐχρησίμευεν ὡς σύνδεσμος τῆς μακρᾶς καὶ στενῆς πλευρᾶς πρὸς ἐξισορρόπησιν τῶν ἀντιθέτων ροπῶν καὶ ὠθήσεων.

Σαφέστερον γίνεται τὸ ἄνω ζήτημα, ἂν ἀποβλέψωμεν εἰς τὴν ἀναπαράστασιν τοῦ κρηπιδώματος (εἰκ. 19) ἐν συναρτήσει μὲ τὸν στυλοβάτην καὶ τοῖχον. Αἱ δύο κατώτεραι βαθμῖδες εἶναι λίθιναι ἐνῷ ἡ τρίτη, ἡ σημειουμένη μὲ τὸν στυλοβάτην εἶναι μαρμαρίνη μὲ τὴν ταινίαν εἰς τὸ ἐπάνω ἄκρον. Ὁ μαρμάρινος στυλοβάτης καλύπτει τὴν πρώτην βάσιν τοῦ τοίχου, ἡ ὁποία ἦτο λιθίνη, κατὰ τὰ πλάγια καὶ ὑπὲρ αὐτὴν ὁ μαρμάρινος τοιχοβάτης. Ἐμφανῶς δηλωτικαὶ τῆς κατασκευῆς εἶναι κατὰ ταῦτα αἱ περιγραφεῖσαι ταινίαι. Ὅπως οἱ κίονες ὑψώνονται ἀμέσως ὑπὲρ τὸν στυλοβάτην, ὁμοίως ἀναβαίνει ὑπὲρ αὐτὸν ὁ τοῖχος μὲ τὴν βασικὴν ταινίαν καὶ διαφορετικὰ ἡ ταινία τοῦ στυλοβάτου σημειώνει τὸ κορυφαῖον ὕψος, εἰς ὅ ἀνέρχεται τὸ κρηπίδωμα.

Τὴν στένωσιν τῶν τοίχων κατὰ τὸν πρόναον καὶ ὀπισθόδομον ἐπιβεβαιώνει τὸ διατηρηθὲν ἀκέραιον μάρμαρον τῆς εἰκ. 20. Τὸ ὕψος εἶναι τὸ σύνηθες τῶν 3 παλαστῶν, τὸ μῆκος .59 καὶ τὸ πάχος .55 ἑκ. Εἶναι ἀπίθανον νὰ ἐμειώνετο τὸ πάχος 69.3 τῶν λοι-

1 Κατὰ λάθος εἰς τὸ σχέδιον ἐγράφη 57.5.

2 Ὁ τεχνίτης ἐχειρίζετο καὶ τὰ δύο συστήματα, τὸ τοῦ 30.8 (ὕψος 23) καὶ τὸ τοῦ 33 ποδός. Ἡ τεχνικωτάτη κοπὴ τοῦ τριεδρικοῦ μαρμάρου ἔγινεν ὡρισμένως μὲ τὸ 33 καὶ παλαιότερα εὕρομεν, ὅτι ἡ κατωτάτη διάμετρος τῶν κιόνων ἐμέτρει 2 πόδας (66). Ἀκόμη δὲν ἀποκλείεται τὸ πλάτος τῶν βαθμίδων νὰ ἦτο 33 ἑκ. ἀντὶ 30.8, τότε τὸ ὑπερβολικὸν κατὰ τὴν εὐθυντηρίαν πλάτος 7.7 ἑκ. θὰ συνεστέλλετο εἰς τὸ λογικώτερον 3.3 ἑκ. μέγεθος.

πῶν τοίχων μέχρι τοῦ .55, ὥστε νὰ ἀποδοθῇ τὸ ἐν λόγῳ μάρμαρον εἰς ὑψηλότερον δόμον.

Στενοτέρους τοίχους, ὡς ἐδῶ, δὲν γνωρίζω ἄλλοθεν, εἰμὴ μόνον ἐπὶ τοῦ τεγεατικοῦ ἀρχαϊκοῦ ναοῦ τῆς Ἀρτέμιδος Κνακεάτιδος, ὅπου καὶ αὐτὸς ὁ θυραῖος τοῖχος εἶναι

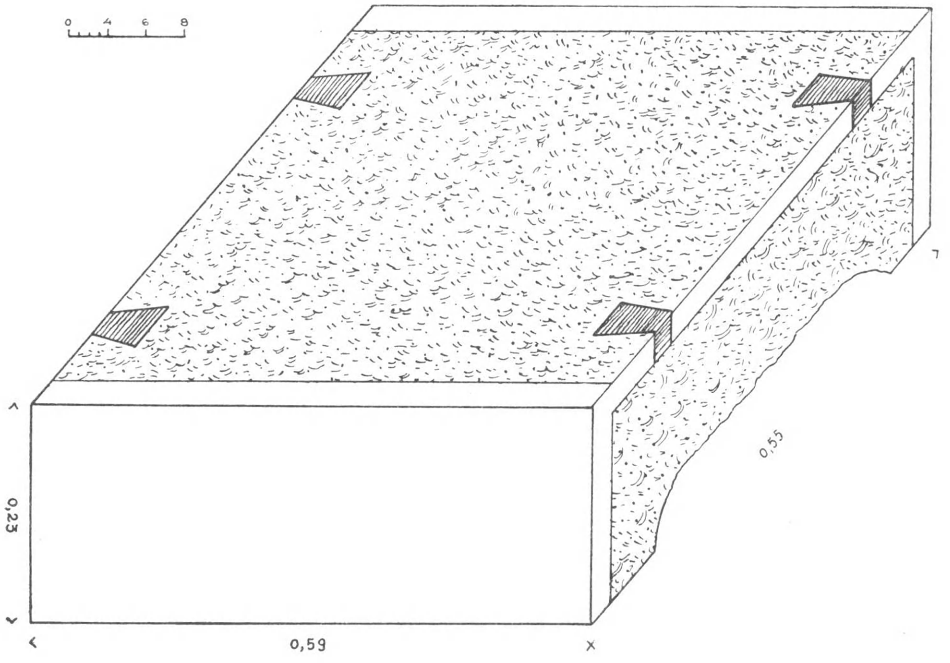

Εἰκ. 20

παρὰ προσδοκίαν στενότερος τῶν μακρῶν τοίχων κατὰ τὴν ἀρχὴν καὶ τὸ τέλος των [1]. Κατὰ τὰ λοιπὰ ὁ λίθος παρέχει σαφῆ καὶ ὡραίαν εἰκόνα τῶν ἀρχαϊκῶν ἀναθυρώσεων

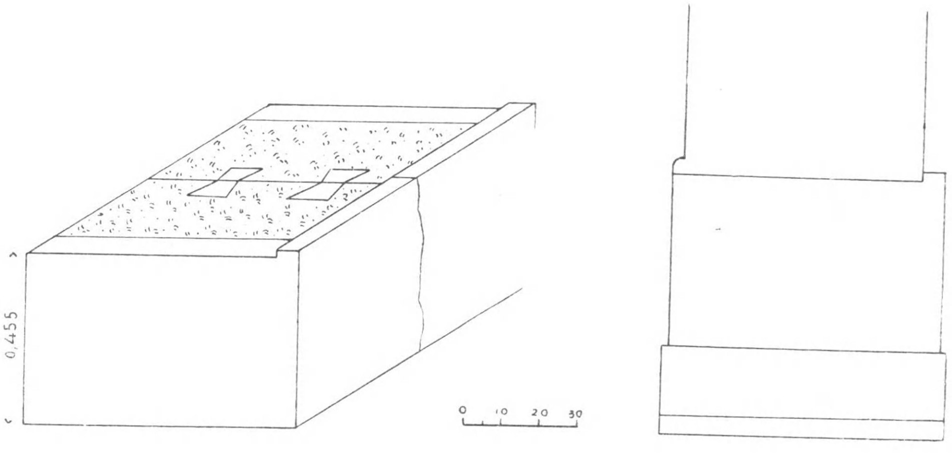

Εἰκ. 21

ὡς καὶ τῆς τεχνικῆς τοποθετήσεως κατὰ τὰ ἄκρα τῶν σχετικῶν τόρμων τεσσάρων συνδέσεων, πελεκίνων.

Ἐπὶ τῆς εἰκ. 21 ἔχομεν ἀριστερὰ ὀρθοστάτην ἀνήκοντα εἰς μέτωπον παραστάδος.

1 Πλούσιον εἰς εἰδήσεις καὶ διδάγματα ὑπῆρξε τὸ ἐρείπιον τῆς Ψηλῆς Κορφῆς ὡς καὶ ἡ ἐν πολλοῖς βεβαία ἀναπαράστασις τοῦ ἀμφιπροστύλου δωρικοῦ ναοῦ. Βλέπε ΑΕ 1952, ἀνάτυπον 1 - 31: Τεγεατικὸν ἱε-

Ἀποτελεῖται ἐκ δύο ἰσομήκων καὶ ἴσου πάχους τεμαχίων 37 ἑκ. Τὸ πλάτος τοῦ μετώπου εἶναι .72 καὶ τὸ μῆκος τῶν ἑκατέρωθεν πλευρῶν μὲ μικρὰν διαφορὰν .74. Τὸ ὕψος 45.5 εἶναι ὡς συνήθως διπλάσιον τοῦ ὕψους τῶν δόμων (.23). Πρὸς τὰ δεξιὰ ἐπιχειροῦμεν μερικὴν ἀναπαράστασιν τῆς παραστάδος. Κάτω δὲν θὰ ἔλειπεν ὁ τοιχοβάτης, ἀλλ' ἐκτὸς τοῦ ὕψους 23 θὰ εἶχε κατὰ τὸ μέτωπον καὶ τὰς πλευρὰς μῆκος 75-77 ἑκ. Πρὸς τὰ ἄνω τὸ πλάτος τοῦ μετώπου θὰ ἐμειώνετο δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ αἰσθητῶς, καθόσον ὁ ἐπικείμενος λίθος διατηρούμενος καλῶς κατὰ τὴν βάσιν ἀλλ' ἀγνώστου ὕψους εἶναι πλατὺς ἀντὶ 72 ἑκ. 62 ἑκ. μόνον. Τοιαύτη κλιμακωτὴ μείωσις τῶν παραστάδων παρατηρεῖται καὶ ἀλλαχοῦ [1].

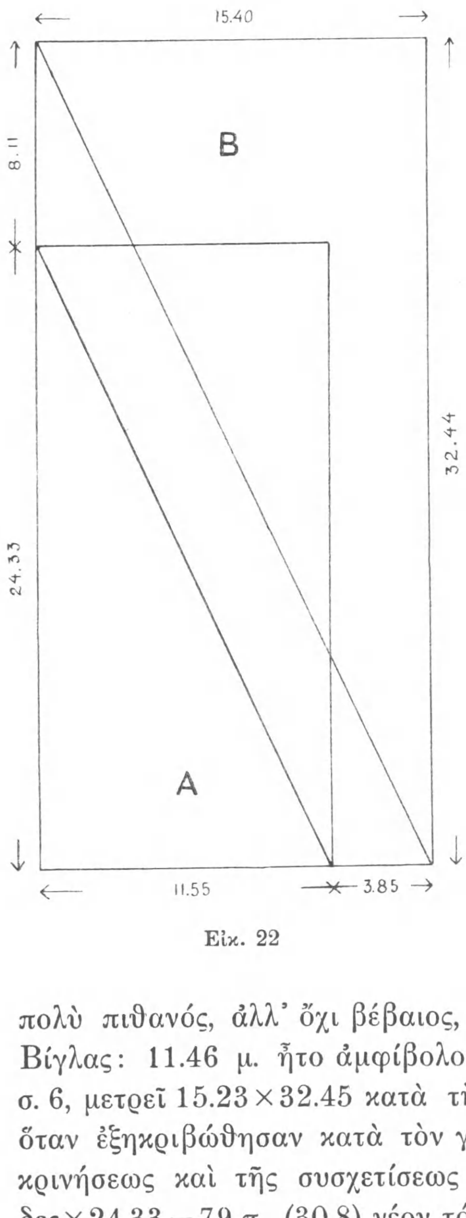

Εἰκ. 22

Κατὰ τὴν προπερυσινὴν ἀνασκαφικὴν ἔρευναν καὶ τὴν ἐπακολουθήσασαν μελέτην ἔλαβα φυσικὰ ὑπ' ὄψιν μου τὴν δημοσίευσιν τοῦ Holmberg τοῦ γειτονικοῦ ναοῦ ὑπὲρ τὸ χωρίον Καντρέβα ἐπὶ τοῦ λόφου Ἁγ. Ἠλία. Περὶ αὐτοῦ ὁ Σουηδὸς λόγιος σχολιάζων διὰ μακρῶν τὸ χωρίον τοῦ Παυσανίου κλίνει νὰ πιστεύῃ, ὅτι ἦτο ὁ πραγματικὸς ναὸς τῆς Ἀθηνᾶς καὶ τοῦ Ποσειδῶνος. Ἡ συνεξέτασις ἐπεβάλλετο νὰ γίνῃ, διότι καὶ οἱ δύο ναοὶ ἦσαν ἱδρύματα τῶν Ἀσεατῶν καὶ ἦτο ἐνδεχόμενον ὁ τοῦ Ἁγ. Ἠλία, ὡς νεώτερος — τὸ πολὺ κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 5ου αἰῶνος ὡς ὁ Holmberg εἰκάζει — νὰ ἐχρησίμευεν εἰς ἀντικατάστασιν τοῦ ἀποκέντρου καὶ ἴσως ἀχρηστευθέντος κάπως παλαιοτέρου ναοῦ τῆς Βίγλας. Συνεπέρανα τοῦτο, ἐπειδὴ ἀρχῆθεν παρετήρησα, ὅτι ὁ νεώτερος ναὸς ἦτο κατὰ τὸ 1/3 μεγαλύτερος τοῦ παλαιοτέρου, ἦτο δηλ. ναὸς ἐπίτριτος, ὡς ἔλεγον οἱ παλαιοί. Ὁ ὑπολογισμὸς ἐφαίνετο πολὺ πιθανός, ἀλλ' ὄχι βέβαιος, ἐφόσον τὸ μῆκος τῆς στενῆς πλευρᾶς τοῦ ναοῦ τῆς Βίγλας: 11.46 μ. ἦτο ἀμφίβολον καὶ τὸ μῆκος 15.23 τοῦ ἑτέρου — ὁ Holmberg, ἔ.ἀ. σ. 6, μετρεῖ 15.23×32.45 κατὰ τὴν εὐθυντηρίαν — δὲν εἶναι ἀκριβῶς ἐπίτριτον. Ἀλλ' ὅταν ἐξηκριβώθησαν κατὰ τὸν γνωστὸν ἀναπόδραστον τρόπον τῆς ἐκ τῶν ἔνδον διευκρινήσεως καὶ τῆς συσχετίσεως τῶν μερῶν αἱ μεγάλαι διαστάσεις 11.55 = 37.5 πόδες×24.33 = 79 π. (30.8) νέον τότε διεχύθη φῶς καὶ ἐπὶ τοῦ νεωτέρου ἱδρύματος. Ὁ ἐπίτριτος ναὸς κατὰ ταῦτα ἔδει νὰ ἔχῃ πλάτος 15.40 = 50 ποδῶν καὶ μῆκος 32.44=105 π. καὶ 5 δακτ. (10 ἑκ. = 5×1925 = 9.625) πρβλ. διάγραμμα, εἰκ. 22. Ἡ διάστασις 32.44 μ.

ρὸν Ἀρτέμιδος Κνακεάτιδος, εἰκ. 3. Ἀλλ', ὡς τώρα πιστεύω, ἡ γνώμη μου, ὅτι ἡ στένωσις κατὰ τὸ μέσον τῶν μακρῶν τοίχων ἔγινε χάριν κυκλοφορίας περὶ τὸ μέγα βάθρον κολοσσικοῦ ἀγάλματος σ. 8, δὲν εὐσταθεῖ πλέον.

1 Durm, Baukunst, 1909, 149.

ἀναμφιβόλως ἡ αὐτὴ πρὸς τὴν δημοσιευθεῖσαν 32.45, ἐπιβεβαιώνεται μὲ τὰ λοιπὰ παραδοθέντα μέτρα. Ἀπὸ τῆς εὐθυντηρίας μέχρι τῆς ἀνωτάτης τετάρτης βαθμῖδος ἀναφέρεται πλάτος 1.59 μ. δι' ἑκατέραν πλευράν, ἀνατολικὴν καὶ δυτικήν. Ἂν λοιπὸν ἀπὸ τοῦ 32.44 ἀφαιρέσωμεν 3.18 (159×159) τότε ἀπομένει ὡς μῆκος τοῦ στυλοβάτου 29.26 μ., τὸ ὁποῖον ἀποτελεῖται ἀκριβῶς ἐξ 95 ποδῶν (πρὸς 308). Πρώτη ἐπιβεβαίωσις. Ἔπειτα τὸ ἥμισυ τούτου τοῦ μήκους 47.5 πόδες = 14.63 μ. ἀνάγκη νὰ εἶναι τὸ ἐσωτερικὸν μῆκος τοῦ σηκοῦ, καθόσον ἀμφίβολος εἶναι ἡ τοποθέτησις τοῦ τοίχου τοῦ ὀπισθοδόμου (Holmberg, ἔ.ἀ. 7). Τὸ ἕτερον ἥμισυ ἀποτελοῦν τὰ λοιπὰ μέλη μὲ μείωσιν τοῦ ὀπισθοδόμου κατὰ ἕνα πόδα ἔναντι τοῦ προνάου. Καὶ τὰ μικρότατα μεγέθη ὑποτάσσονται εἰς τὴν συμμετρίαν, ὡς εἶναι τὸ πάχος τῶν τοίχων 84.7 = 2 π. + 3 παλαστὰς καὶ ἡ κάτω διάμετρος τῶν κιόνων. Ἀντίθετα, τὸ ἀναφερόμενον 15.23 εἶναι μέτρον ἐσφαλμένον ὡς καὶ τὸ ἐξ αὐτοῦ προερχόμενον ὡς πλάτος τοῦ στυλοβάτου 11.95. Ἀνήκουν ἀποκλειστικῶς εἰς τὸ δεκαδικόν μας σύστημα, ἐνῷ τὸ ἐκ τῆς ἀναλογίας ἐπιβαλλόμενον 15.40 σημαίνει 50 πόδας καὶ τὸ σύμμετρον πλάτος τοῦ στυλοβάτου εἶναι 12.16.6 μ. = 39.5 πόδες. Ὅλα κανονίζονται μὲ τὸ αὐτὸ σύστημα τοῦ ποδὸς 30.8, ὅπως εἰς τὸν ἀρχαιότερον ναὸν Α καὶ ἀκόμη οἱ μακροὶ τοῖχοι τοῦ Β ναοῦ μὲ τὰς ὑποδιαιρέσεις των μετροῦνται διὰ τὴν σαφήνειαν μὲ τὸν πόδα 36. Τὸ μῆκος τῶν τοίχων τούτων 22.32μ. εἶναι = 62 πόδες ἀκριβῶς. Λεπτομερέστερον νὰ ἐκταθῶμεν δὲν χρειάζεται, οὔτε ἐνδείκνυται, πρὶν ἢ τὴν ἄλλως βεβαίαν θεωρίαν ἀκολουθήσῃ ἡ ἐπιτόπιος διαπίστωσις. Ἀλλ' ὀφείλω ρητῶς νὰ δηλώσω, ὅτι αἱ ἐσφαλμέναι μετρήσεις δὲν σημαίνουν ἀμέλειαν τοῦ Σουηδοῦ λογίου, τοῦ ὁποίου ἡ ἐνημερότης καὶ ἡ ἐπιστημονικὴ ἀκριβολογία εἶναι ἀναμφισβήτητοι. Τὰ σφάλματα προέρχονται ἀπὸ τὴν ὄχι σπανίαν συνήθειαν νὰ περιοριζώμεθα εἰς ὀλίγα βασικὰ μέτρα καὶ νὰ παραβλέπωμεν τὴν θαυμαστὴν ὀργανικὴν σύνθεσιν, εἴτε περὶ ἀρχιτεκτονικοῦ ἔργου, ἀγάλματος ἢ κοσμητικῆς σειρᾶς πρόκειται.

Ἀλλ' εἶναι ἤδη καιρὸς νὰ ἐπανέλθωμεν εἰς τὸν οἰκεῖον ναὸν καὶ ἐξετάσωμεν ὅ,τι ὑπελείφθη ἐκ τῆς λοιπῆς κατασκευῆς εἰς συντρίμματα ἢ σχέδια.

Κίονες καὶ πτερόν. Αἱ ραβδώσεις εἶναι πάντοτε 20 ἐπὶ τῶν ὀλίγων διασωθέντων τεμαχίων μὲ μίαν ἀξιοσημείωτον καὶ ἄγνωστον εἰς ἐμὲ ἄλλοθεν λεπτομέρειαν· αἱ χορδαὶ οὐδέποτε εἶναι ἴσαι πρὸς ἀλλήλας, ἀλλὰ παραλλάσσουν κανονικῶς, ὡς 9.5 - 10 ἑκ., 85 - 95, 90 - 98, 90 - 95. Τοῦτο συμβαίνει σχεδὸν κανονικῶς καὶ δὲν εἶναι ἄμοιρον αἰσθητικῆς ἀξίας. Συνεπῶς δύσκολον εἶναι νὰ ὑπολογισθῇ ἡ διάμετρος τοῦ σπονδύλου ὅταν δὲν διατηρεῖται ἀρκετά. Ἐπὶ 2 - 3 σπονδύλων ὁπωσδήποτε σωζομένων ἐμετρήθη διάμετρος .55 μὲ χορδὴν ραβδώσεως 85 - 90. Κατ' ἀναλογίαν ἐπὶ μικροῦ συντρίμματος μὲ χορδὴν 10.7 συνεπέρανα διάμετρον .65, μέγεθος τὸ αὐτὸ πρὸς τὸ ἐκ τῆς θεωρίας τῆς συμμετρίας προελθὸν τῶν δύο ποδῶν (2×33) διὰ τὴν κατωτάτην διάμετρον. Ἄλλη λεπτομέρεια, τεχνικῆς μόνον φύσεως, εἶναι, ὅτι συχνάκις τὰ ἐμπόλια μετὰ τὴν κανονικὴν περικοπὴν τοῦ μαρμάρου ἀπομένουν ὡς κυλινδρικὰ ὑπόλοιπα κατὰ τὸ μέσον, διαμέτρου 18 - 20 ἑκ. καὶ ὕψους 6 ἑκ., τὰ ὁποῖα γομφοῦνται εἰς ἀντίστοιχον βάθυσμα τοῦ ὑπεράνω σπονδύλου.

Ἐκ κιονοκράνων διακρίνονται τὸ ὀλιγώτερον δύο εἴδη. Τὸ ὡραῖον τεμάχιον, εἰκ. 23, ἀποκείμενον εἰς τὸν περίβολον τοῦ Τεγεατικοῦ Μουσείου, παρουσιάζει πολὺ πε-

πλατυσμένον τὸν ἐχῖνον. Δὲν κατωρθώθη ἡ μέτρησις καὶ ἡ σχεδίασις αὐτοῦ. Ἓν ἄλλο ἔχει τὸν ἐχῖνον συνεσταλμένον καὶ ὀγκωδέστερον, χωρὶς τοῦτο νὰ σημαίνῃ νεωτέραν

Εἰκ. 23

Εἰκ. 24

ἐποχήν [1]. Οἱ ἱμάντες εἶναι δύο ὡς φαίνεται ἐπὶ τοῦ μικροῦ συντρίμματος τῆς εἰκ. 24 ἕνας δὲ μόνον ἀλλαχοῦ (εἰκ. 23).

Τὸ ὕψος τῶν κιόνων ἀδύνατον εἶναι νὰ εὕρωμεν μὲ τὰ συντρίμματα ποὺ ἔχομεν, ἀλλ' ἂν παραβάλωμεν μὲ τοὺς κίονας τοῦ τετραστύλου ναοῦ τῆς Κνακεάτιδος, ναοῦ γενικῶς συγχρόνου — β' ἥμισυ 6ου αἰῶνος — τῶν ὁποίων ἡ κατωτάτη διάμετρος μετρεῖ ἀκριβῶς 66 (2 δηλ. πόδας πρὸς 33), τὸ δὲ ὕψος των κατόπιν βασίμων ὑπολογισμῶν εὑρέθη ἴσον πρὸς 9 πόδας, $9 \times 33 = 2.97$ μ., διὰ τὸν ἡμέτερον ναόν, πλατύτερον ὡς ἑξάστυλον κατὰ τὴν πρόσοψιν, εὔλογον εἶναι νὰ ὑπερβῶμεν τοῦτο τὸ μέτρον τῶν 9 ποδῶν κατὰ ἕνα τοὐλάχιστον πόδα, $10 \times 33 = 3.30$.

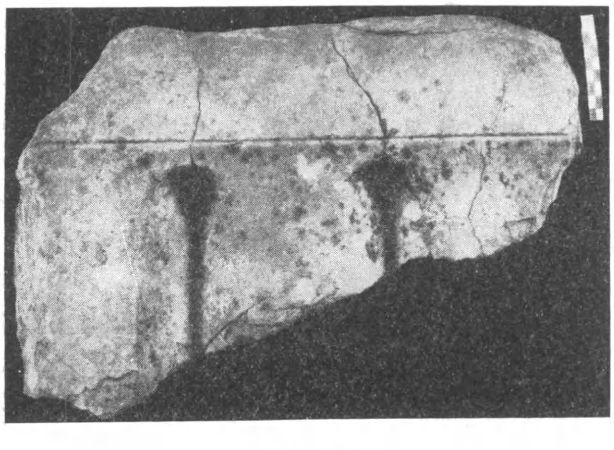

Εἰκ. 25

Τρίγλυφοι. Δύο κομμάτια φυλασσόμενα εἰς τὸ αὐτὸ Μουσεῖον παρέχουν ἀρκετὰς εἰδήσεις ἐκτὸς τοῦ ὕψους τῆς τριγλύφου. Τὸ καλύτερα διατηρούμενον (εἰκ. 25) παρουσιάζει πλάτος καθολικὸν 44.7 (τῶν μηρῶν ἕκαστος 75 χιλ. ἰσοῦται πρὸς τὰς γλυφὰς ἐκτὸς τῶν δύο ἡμίσεων τῆς ἀκρινῆς $36 + 36 = 72$) καὶ ὕψος τῆς ὑπεράνω ταινίας 9.5. Ἀριστερὰ εἰκονίζεται τὸ ὄπισθεν μέρος μὲ τὸ ἥμισυ τόρμου ὀδοντωτοῦ πελεκίνου καὶ τὴν

1 Βέβαια τυπολογικῶς ἐξεταζόμενα ἀνήκουν εἰς διάφορον ἐποχὴν τὰ ἄνω κιονόκρανα. Ἀλλ' ὅτι εἰς πολλοὺς ἀρχαϊκοὺς ναοὺς συνυπάρχουν διαφόρων εἰδῶν καὶ ἐποχῶν κιονόκρανα ἰδὲ τὴν πραγματείαν, ΑΕ 1952, 9 καὶ σημ. 1 (Ἀρτέμιδος Κνακεάτιδος, Σελινοῦντος G. Κερκύρας Ἀρτέμιδος ναός).

ἐγκοπὴν βάθους 7.8 ἑκ., ἴσου πρὸς τὸ ὕψος τῆς μετοπικῆς ταινίας. Δεξιὰ ἔχομεν τομὴν μηροῦ καταλήγοντος ἄνω ὡσεὶ πρὸς σχηματισμὸν κιονοκράνου, καθ᾿ ἃ ἐπὶ τοῦ ναοῦ τῆς ᾿Αρτέμιδος παρετηρήσαμεν [1]. Τὸ δεύτερον τεμάχιον (εἰκ. 26) μὲ τὰς αὐτὰς λεπτομερείας παρέχει πλάτος ὁλικὸν μικρότερον, 41, ἀλλ᾿ εἶναι πιθανόν, ὅτι τοῦτο πρέπει νὰ αὐξηθῇ

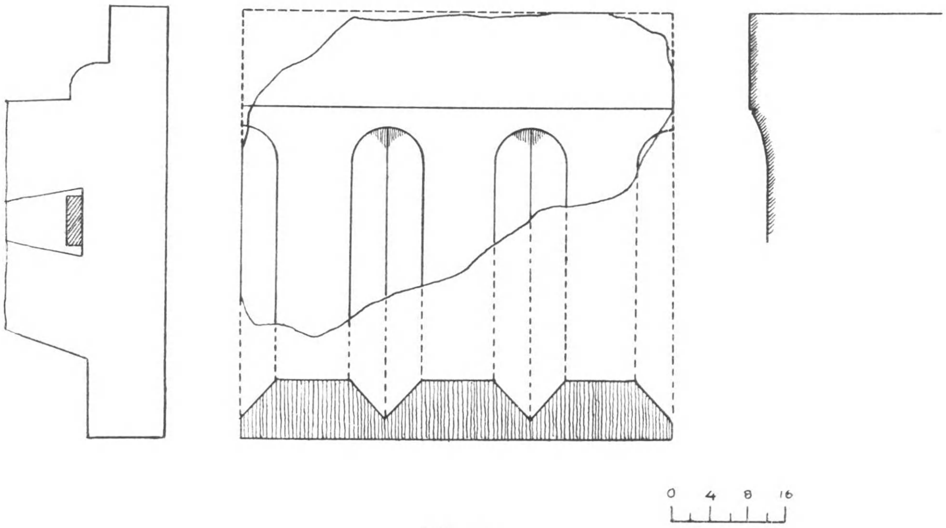

Εἰκ. 25α

κατά τι, ἐπειδὴ τὰ πέρατα δὲν ἦσαν διὰ τὴν φθορὰν ἐξακριβωμένα. Παρὰ ταῦτα ὑπάρχουν ἀσφαλεῖς ἐνδείξεις, ὅτι τὸ πλάτος τῶν τριγλύφων ἐνίοτε ὑπερέβαινε τὸ 44.7. Εἰς τὸ σχεδίασμα (εἰκ. 27) ἔχομεν ἀπόκομμα ἐπιστυλίου περαινομένου ἀριστερὰ μὲ τὸ ἥμισυ ἀκριβῶς τοῦ κανόνος καὶ μὲ τρεῖς σταγόνας πλάτους 23.5 (ἡ ταινία ἄνω ὕψος 60 χιλ., ὁ κανὼν 50 καὶ αἱ σταγόνες 25 χιλ.). ᾿Εντεῦθεν ἄρα ἐξάγεται πλάτος τῆς τριγλύφου 47. Καὶ ἐπὶ τόπου τὸ 1918 ἐσημειώθη τρίγλυφος μὲ μηροὺς 84 χιλ. γλυφὰς 75 καὶ σύνολον 47.7. Σχετικὰ μὲ τὸ ὕψος ἔχομεν ἐμμέσους μόνον ἐνδείξεις. Εἰς τὸν ναὸν τῆς Κνακεάτιδος τὸ ὕψος εἶναι .57 ἑκ. ἀλλ᾿ ἐνισχύεται τοῦτο μὲ τὸ ὑπεράνω ἐπίκρανον τὸ παρόμοιον πρὸς τὸ λεγόμενον ὑποδόκιον τοῦ ἐσωτερικοῦ

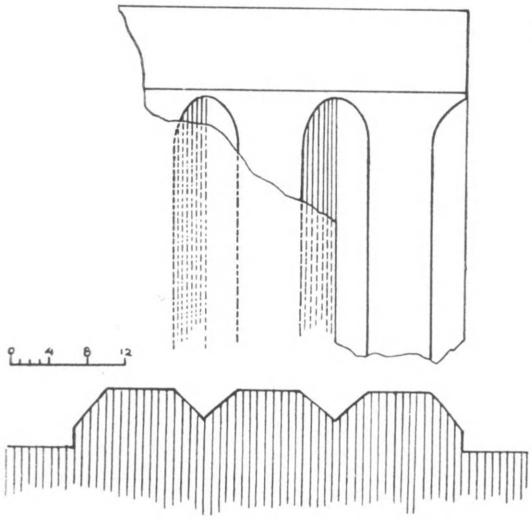

Εἰκ. 26

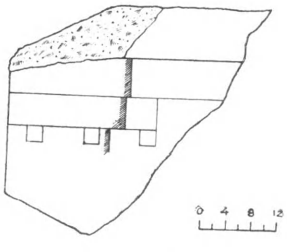

Εἰκ. 27

1 ΑΕ ἔ.ἀ. 12 ἑξ.

θριγκοῦ, ὕψους 16.5, ὥστε 57+16.5, 73.5, μέγεθος σύμφωνον ἐκεῖ μὲ τὸ ὕψος 70 ἑκ. τοῦ ἐπιστυλίου. Ἐξ ἄλλου εἰς τὰς σημειώσεις μου ἀναφέρεται τρίγλυφος, ἀνήκουσα εἰς τὴν κατὰ τὸ τέλος τοῦ 5ου αἰῶνος γενομένην ἐπισκευὴν τοῦ ναοῦ, μὲ ὕψος .76 ἑκ. μαζὶ μὲ τὴν ταινίαν ὕψους .15 ἑκ. Ἀλλ᾽ εἶναι παράδοξον, ὅτι διὰ τὸν μεγαλύτερον ναὸν τοῦ λόφου τοῦ Ἁγ. Ἠλία ὁ Holmberg ἀναφέρει καὶ ἀπεικονίζει (ἔ.ἀ. 15, εἰκ. 7) τρίγλυφον μὲ ὕψος .57.8. Τὸ ὕψος ὅμως τοῦτο εἶναι τελείως ἀπίθανον, ὡς ἀσύμμετρον. Εἶναι ἀνάγκη τότε νὰ ὑποτεθῇ, ὅτι τὸ ὅλον τρίγλυφον θὰ ἐμεγάλωνε μὲ παρόμοιον ἐπίθημα, ὡς τὸ τῆς τεγεατικῆς Ἀρτέμιδος. Μήπως ἄρα φυσικὸν εἶναι νὰ ὑποθέσωμεν, ὅτι παλαιότερον καὶ ἐπὶ τοῦ ναοῦ ἡμῶν ὑπῆρχεν ἡ αὐτὴ σύνθετος κατασκευή, ὁπόθεν παρέλαβον αὐτὴν εἰς τὸ καὶ ἄλλως ἐξηρτημένον μέγα ἀφίδρυμά των;

Ἐκ τῶν μετοπῶν δὲν παρετηρήθη οὐδὲν ἴχνος, ἀλλ᾽ ἐκ τοῦ διαφόρου πλάτους τῶν τριγλύφων — 41 - 44.7 - 47 — ἀσφαλῶς συμπεραίνεται, ὅτι καὶ αἱ μετόπαι δὲν θὰ εἶχον ὡρισμένον καὶ τὸ αὐτὸ πλάτος, οὐδὲ τὰ μεταξόνια τῶν κιόνων θὰ ἦσαν ἴσα καὶ κανονικά. Πρόκειται ἐδῶ περὶ γνωρίμου φαινομένου τῶν ἀρχαϊκῶν χρόνων, καθ᾽ ὃ τὰ μεταξόνια καὶ αἱ συνηρτημέναι διαστάσεις κατὰ τὸ τρίγλυφον παρουσίαζον ποικιλίαν ἐξάπαντος ῥυθμικήν, καὶ κίνησιν ζωηροτέραν κατ᾽ ἀντίθεσιν πρὸς τὴν ὁμαλότητα τῶν κατόπιν ἐποχῶν [1]. Ἐξ ἄλλου αἱ μεγαλύτεραι διαστάσεις ἐπεφυλάσσοντο εἰς τὴν πρόσοψιν τοῦ ναοῦ καὶ τὰς στενὰς ἐν γένει πλευρὰς χάριν ἐμφάσεως. Ὅτι ἔμφασις ἐπρονοήθη ἐπὶ τοῦ ναοῦ ἡμῶν ἐξάγομεν ἀπὸ τὸν ἀκόλουθον ὑπολογισμόν: ἀφαιροῦντες ἀπὸ τοῦ ὅλου πλάτους τοῦ στυλοβάτου = 10.16.4 τὰ 36.3 + 36.3 = 72.6, διαστήματα ἀπὸ τοῦ κέντρου τῶν γωνιαίων κιόνων πρὸς τὰ ἔξω, ἔχομεν μῆκος 9.43.8 καὶ διαιροῦντες τοῦτο διὰ 5 ἔχομεν 1.88.8 μῆκος δι᾽ ἕκαστον μεταξόνιον. Μὲ τὸν αὐτὸν ὑπολογισμὸν εὑρίσκομεν, ὅτι τὸ μεταξόνιον τῆς μακρᾶς πλευρᾶς ἦτο κατὰ μέσον ὅρον 1.86.4 ἤτοι κατὰ 2.4 ἑκ. μικρότερον (23.10 - 72.6 = 22.374 : 12 = 1.86.4). Μὲ τὴν ὑπόθεσιν τῶν ἴσων μεταξονίων ἐπαρκῶς δηλώνεται ἡ λεγομένη ἔμφασις καὶ ἀκόμη ἐλέγχεται ἀνακριβὴς ἡ ἀναπαράστασις μὲ 14 κίονας, ἐπειδὴ τότε ἡ διαφορὰ θὰ ἦτο ὑπερβολικὰ μεγάλη (1.88.8 - 1.72) [2]. Ἐννοεῖται, ὅτι ἡ πραγματικὴ κατανομὴ τῶν μεγεθῶν θὰ εἶναι διαφορετική. Τὰ γωνιαῖα, ἐδέχθημεν, ὅτι θὰ ἦσαν στενότερα, καθόσον καὶ εἰς ἄλλους ἀρχαϊκοὺς ναούς, ὡς τὸν τῆς Ἄσσου καὶ τὸν ναὸν τοῦ Ἀπόλλωνος τῆς Κορίνθου, ἐπεδίωξαν τοιαύτην στένωσιν. Διὰ τὰ λοιπὰ μεταξόνια, ἐφόσον δὲν ἔχομεν τὸν ἐπὶ τοῦ στυλοβάτου τύπον τῶν δωρικῶν κιόνων, πᾶσα εἰκασία περιττεύει. Ἀρκεῖ νὰ εἴπωμεν, ὅτι κατὰ τὴν πρόσοψιν μεταξόνια, τρίγλυφοι καὶ μετόπαι ἦσαν ἐμφαντικώτερα, σύμφωνα ἄλλως μὲ τὸν ὑπεράνω κυρίαρχον κόσμον τῶν γλυπτῶν τοῦ ἀετώματος.

Ἐξαιρετικὴ εἶναι ἡ ἰδιορρυθμία τοῦ ναοῦ, ὡς πρὸς τὰ γεῖσα. Δωρικῶν γείσων οὐδὲν ἴχνος παρετηρήθη παρὰ τὸ γεγονός, ὡς εἴδομεν ἀνωτέρω, ὅτι οἱ κανόνες ὑπὸ τὰς τριγλύφους ἔφερον σταγόνας. Ἀντιθέτως τὰ εὑρεθέντα γεῖσα εἴτε ὁριζόντια εἴτε ἐπαέ-

1 Ἤδη ὁ Durm, Baukunst d. Griechen, 1909, σ. 158 καὶ 159 ἐκθέτει, ὅτι εἰς τοὺς ἀρχαιοτέρους ναοὺς τὰ μεταξόνια δὲν εἶναι ἴσα καὶ ὅτι αἱ συμβουλαὶ τοῦ Βιτρουβίου δὲν συμφωνοῦν μὲ τὰ πράγματα. Πρβλ. σχετικὰ εἰς τὸ βιβλίον Κέραμοι τῆς Καλυδῶνος, 117, 1.

2 Εἰς τὸν ἐπίτριτον μέγαν ναὸν ἡ ἀναπαράστασις 6×14 εἶναι δι᾽ ἄλλους λόγους ἐπιβεβλημένη, ὅτε καὶ ἡ διαφορὰ τῶν μεταξονίων εἶναι ἐπίσης λογικὴ καὶ μετρία (2.25.2 : 2.17.5).

τια τῆς πρώτης κατασκευῆς καὶ τῆς νεωτέρας ἦσαν πάντα τοῦ ἰωνικοῦ τύπου. Ἐπὶ τῆς εἰκ. 28 ἔχομεν δύο κομμάτια τοῦ ἐπαετίου γείσου. Χαρακτηριστικὸν ἰδιαίτερον τῶν γείσων τῆς παλαιοτέρας πρώτης κατασκευῆς εἶναι τὸ λαμπρῶς εἰργασμένον δωρικὸν κυμάτιον. Τὸ α ἔχει ὄπισθεν συνολικὸν ὕψος 17.3, ὑπὲρ τὸ κυμάτιον 11.2 καὶ περαιτέρω κατὰ τὸ διατηρούμενον πέρας 12 ἑκ., μέτρον ἐνδεικτικόν, ὅτι τὸ γεῖσον πρὸς τὰ ἐμ-

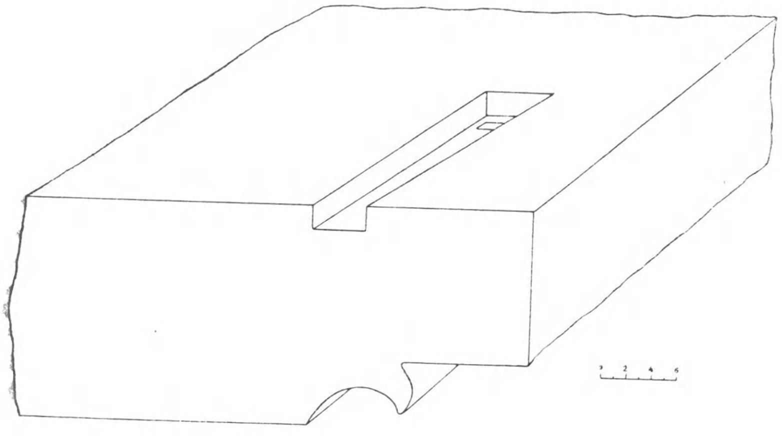

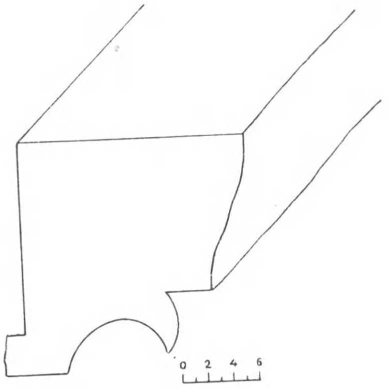

Εἰκ. 28. Ἐπαέτια γεῖσα τῆς βορείας πλευρᾶς.

πρὸς κατανεύει. Ἐπὶ τοῦ β ἔχομεν πρῶτον 18 ἑκ., ἔπειτα ὑπὲρ τὸ κυμάτιον μόνον 10 ἑκ. μὲ σύμφωνον μείζονα ἀνόρθωσιν τοῦ κυματίου. Ἡ διαφορὰ δὲν εἶναι τυχαία καὶ θὰ ἐξηγηθῇ, μὲ τὴν ὑπόθεσιν, ὅτι τὸ β ἀνήκει εἰς διάφορον θέσιν ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ ἀετώματος.

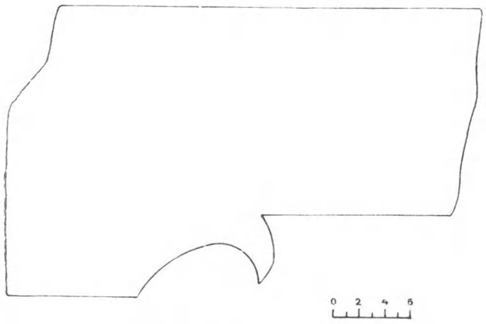

Εἰκ. 29α. Ὁριζόντιον γεῖσον.

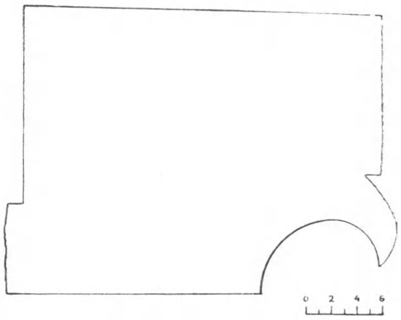

Εἰκ. 29β. Γεῖσον ἐπαέτιον νοτίας πλευρᾶς.

Δύο ἄλλα θραύσματα ἀνήκουν εἰς γεῖσα ὁριζόντια (εἰκ. 29). Διακρίνονται μὲ τὸ μεγαλύτερον βασικὸν ὕψος, 22.5 ἑκ., κοινὸν καὶ εἰς τὰ δύο α καὶ β. Μεταξύ των διαφέρουν πολὺ αἰσθητῶς κατὰ τὸ κυμάτιον. Ἐπὶ τοῦ α τοῦτο κατανεύει ἰσχυρῶς καὶ ἔντονα ὑποδεικνύει, ὅτι τὸ γεῖσον ἀνήκει εἰς τὴν μακρὰν πλευρὰν ἀντὶ τοῦ κανονικοῦ δωρικοῦ. Τὸ β τότε μὲ τὸ ὄρθιον κυμάτιον θὰ θεωρηθῇ ὡς ὑπαέτιον ὁριζόντιον μὲ τὴν ὑπόθεσιν, ὅτι ὑπὸ τὸν ἀετὸν ἡ κλίσις τοῦ γείσου ἦτο μετριωτέρα, ὡς τοῦτο παρετηρήθη ἐπὶ τοῦ δωρικοῦ ὑπαετίου γείσου τῆς Ἀρτέμιδος Κνακεάτιδος (ΑΕ ἔ.ἀ. 20 εἰκ. 18). Παρὰ ταῦτα ὑπάρχουν δυσκολίαι. Τί χρειάζεται ἡ ὄπισθεν τοῦ ὑποθετικοῦ ὑπαετίου (β) παρατηρουμένη δοκοθήκη; Ἀκριβῶς δι᾽ αὐτὴν εὐλογώτερον εἶναι νὰ τοποθετηθῇ

τὸ β ὑπὲρ τὸν ἀετόν, ὅτε θὰ προστεθῇ καὶ ἄλλο μέσον ἐμφάσεως εἰς τὴν νοτιοανατολικὴν πρόσοψιν. Ἄλλως τὴν ὑπόθεσιν βεβαιώνει ἡ ὀρθὴ ἐκτίμησις τοῦ γωνιαίου ἀποκόμματος γείσου τῆς εἰκ. 30. Κατὰ τὴν πλαγίαν πλευρὰν ἤδη παρουσιάζει τὸ ἀνερχόμενον γεῖσον τὸ ὕψος τῶν 17 ἑκ., ὕψος ἠλαττωμένον λόγῳ τῆς κλίσεως, ἀλλ᾿ εἶναι βέβαιον, ὅτι περαιτέρω ἀκεραιούμενον μὲ τὴν βάσιν τοῦ κυματίου θὰ φθάσῃ τὸ μέτρον τῶν 22.5. Ἐκτὸς τούτου μανθάνομεν ἐκ τοῦ ἀποκόμματος, ὅτι ἡ κλίσις τοῦ ἀετώματος ἦτο, ὡς ὑπελογίσθη, 1 : 407 καὶ ὅτι τέλος τὰ γλυπτὰ τοῦ ἀετώματος ἐπετίθεντο ἐπὶ πλίνθου διηνεκοῦς ὕψους .12 ἑκ. κορυφουμένης ἐμπρὸς εἰς μικρὸν κυμάτιον.

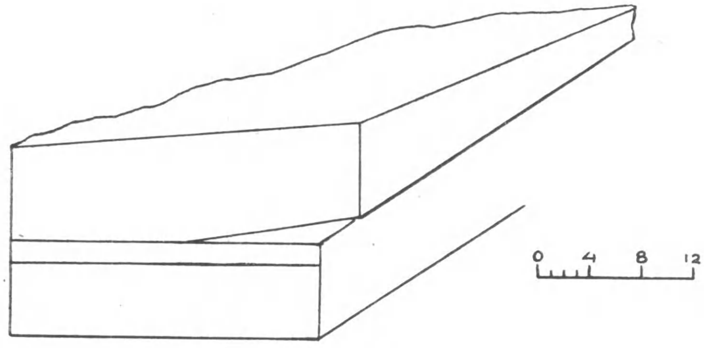

Εἰκ. 30

Δὲν γνωρίζω προχείρως ἄλλον δωρικὸν ἀρχαϊκὸν ναόν, ὅπου παρὰ τὴν ἐπικράτησιν τοῦ δωρικοῦ γείσου νὰ διετήρησαν καὶ διὰ τὴν μακρὰν πλευρὰν τὸ ἀρχέτυπον ἰωνικὸν γεῖσον [1]. Ἀλλ᾿ ὅτι ἐδῶ οἱ ἀρχιτέκτονες ἀποφεύγοντες τὰς γνωστὰς δυσκολίας περὶ τὴν σύμμετρον κατάταξιν τῶν δωρικῶν γείσων συνειδητῶς ἐπεδίωξαν τὰ ἁπλούστερα ἰωνικὰ γεῖσα, ἐμφαίνει τὸ γεγονός, ὅτι, ὅταν βραδύτερον, περὶ τὰ τέλη τοῦ 5ου π.Χ. αἰῶνος, κατόπιν πυρκαϊᾶς ἢ σεισμῶν καὶ μάλιστα διὰ τὴν ἐπισφαλῆ θεμελίωσιν ἐπὶ ἀνωμάλου κατωφερικοῦ ἐδάφους ἐπῆλθον μεγάλαι ζημίαι προπάντων εἰς τὸν θριγκὸν τοῦ ναοῦ, καὶ πάλιν ἐπροτίμησαν διὰ τὴν μακρὰν πλευρὰν τὰ ἐν χρήσει σύγχρονα ἰωνικὰ γεῖσα.

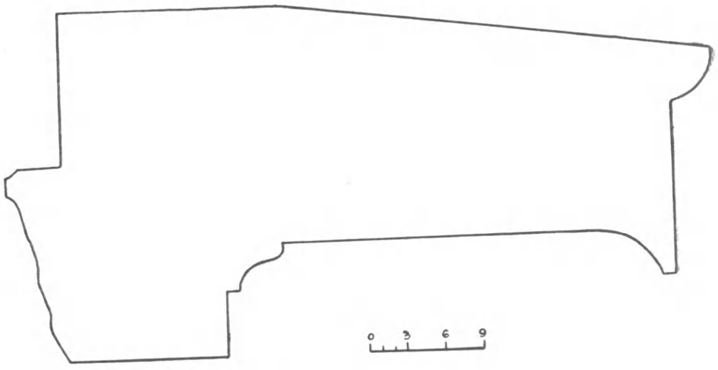

Εἰκ. 31. Νεώτερον ὁριζόντιον γεῖσον.

Διετηρήθησαν δύο σχεδὸν ἀκέραια γεῖσα, ἐξ ὧν τὸ μεγαλύτερον μὲ βασικὸν ὕψος 29.5 ἀπεικονίζεται παραπλεύρως (εἰκ. 31), τὰ ὁποῖα διὰ τὴν ἐμφανῆ ἰσχυρὰν κλίσιν των ἀδύνατον εἶναι νὰ θεωρηθοῦν ἐπαέτια. Ἐπ᾿ αὐτῶν τὸ ἀρχαῖον δωρικὸν κυμάτιον μετὰ βαθμιαίας μεταβολᾶς — ναὸς Ἀφαίας — ἐξειλίχθη εἰς ἰωνολέσβιον ὡς ἐπὶ τοῦ Ἐρεχθείου [2], ὅπου ἀπαντῶμεν ἐπίσης τὸ κατὰ τὴν κορυφὴν καθαρῶς ἰωνικὸν κυμάτιον. Τὸ μὴ ἀπεικονιζόμενον παρουσιάζει μικρὸν διαφορισμόν, καθόσον τὸ κατὰ τὴν βάσιν κυμάτιον εἶναι περιωρισμένον εἰς κίνησιν καὶ ἴσως διὰ τοῦτο ἐχρησίμευε ὡς ὑπαέ-

1 Πρβλ. ἀνακοίνωσίν μου, πῶς ἀνεπτύχθη τὸ δωρικὸν γεῖσον, εἰς Bericht über die Jahrhundertfeier des Archäologischen Instituts, Die Ausgrabungen in Thermos und Kalydon, 254-258.

2 Durm, Baukunst, 1909, 332, εἰκ. 318.

τιον. Εἶναι φανερόν, ὅτι τὴν κλίσιν ἢ γενικὰ κίνησιν παριστάνει τὸ σύνολον τοῦ γείσου ἀλλὰ τὸ ἐκφραστικώτατον μέλος, τὸ κυμάτιον, παρακολουθεῖ καὶ τὴν ἐλαχίστην παραλλαγήν, ὡς δείκτης ἀπαράμιλλος. Ἔτσι ἐπὶ τῆς εἰκ. 32 βλέπομεν γεῖσον ἐπαέτιον μὲ τὸ κυμάτιον κάτω σχεδὸν ὄρθιον, ἐπειδὴ τὸ ὅλον ὑψώνετο καθέτως μὲ τὴν ἄνω ἐπιφάνειαν ἀκριβῶς ὁριζοντίαν καὶ τὴν κάτω ἐλαφρῶς κατανεύουσαν.

Περισσότερα καὶ ἀκριβέστερα ἀδυνατοῦμεν νὰ εἴπωμεν περὶ τῶν ζημιῶν τοῦ παλαιοτέρου ναοῦ καὶ τοῦ ἀνακαινισμοῦ. Τὰ ἀντικατασταθέντα γεῖσα ἦσαν ἐκ τῶν ἀκροτάτων μερῶν τῆς κατασκευῆς συμπεριλαμβάνοντα καὶ τὴν συναφῆ κεράμωσιν, ἡ ὁποία ἦτο ἐπίσης μαρμαρίνη, ἀλλ' ὡς ἐσημειώθη ἀνωτέρω μεταξὺ τῶν νεωτέρων μελῶν ὑπῆρξε καὶ ἰδιάζουσα τρίγλυφος. Ἀκόμη εἶναι πιθανὸν μετὰ τὴν ἵδρυσιν τοῦ μεγαλυτέρου ναοῦ οἱ Ἀσεᾶται νὰ εἶχον ἐγκαταλείψει τὸν παλαιὸν καὶ ἡ ἐπακολουθήσασα πρώιμος αὐτοῦ κατερείπωσις εἶχε τὸ ἀποτέλεσμα «σημεῖα ἱεροῦ» μόνον νὰ ἴδῃ ὁ Παυσανίας εἰς τὴν ἐποχήν του.

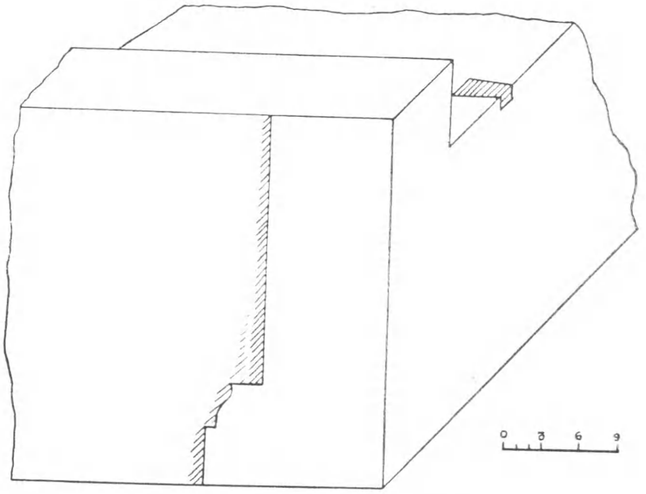

Εἰκ. 32. Νεώτερον ἐπαέτιον γεῖσον.

Εἰς συμπλήρωσιν τῆς περιγραφῆς τοῦ ναοῦ θὰ ἐξετάσωμεν τώρα τὰ ἐλάχιστα λεί-

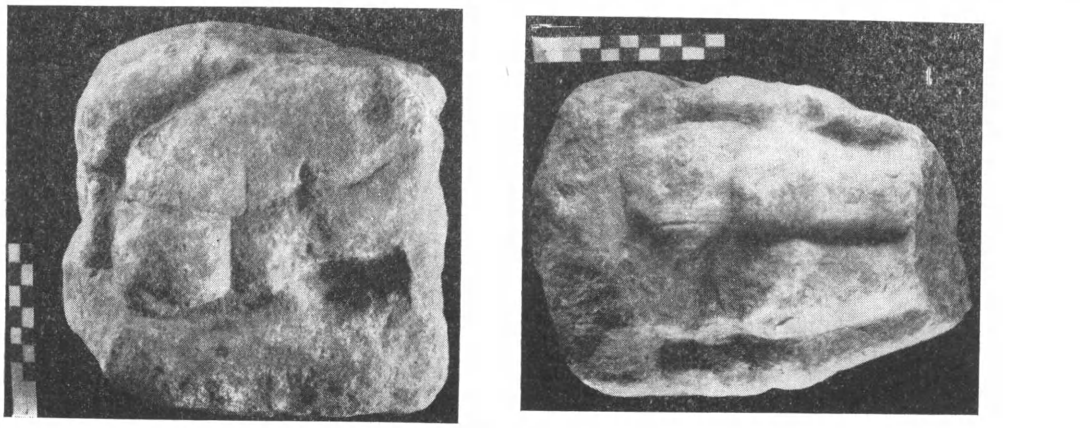

Εἰκ. 33

ψανα ἐκ τῶν γλυπτῶν τῶν ἀετωμάτων. Τὸν ἄκρον ἐμπρόσθιον ἀριστερὸν πόδα μὲ τοὺς γαμψώνυχας λαμπρὰ εἰργασμένους βλέπει κανεὶς ἐπὶ τῆς εἰκ. 33 εἰς δύο ὄψεις. Τὸ θηρίον κατεκλίνετο ἐπὶ πλίνθου ὕψ. 4.5 ἑκ. χάριν φυσικὰ τῆς καλυτέρας ἐκ τῶν κάτω ἐμφανίσεως. Τὸ ὕψος 4.5 ἑκ. τῆς πλίνθου δὲν ἦτο ἀρκετόν, ἀλλὰ προσετίθετο εἰς τὸ ὕψος 12 ἑκ. τῆς ὑπὲρ τὸ γεῖσον βάσεως, ὡς ἀνωτέρω εἴδομεν. Τὸ μῆκος ἄνω τοῦ ἀκρό-

ποδος εἶναι 20 ἑκ. καὶ τὸ ὕψος ὑπὲρ τὴν πλίνθον 15 ἑκ., ὥστε εἰς ἐλαφρῶς ὑπερφυσικὸν μέγεθος θὰ παριστάνετο ὁ λέων. Ἀξιοσημείωτος εἶναι ἡ ἐπίμονος πλαστικὴ παράστασις τῶν ὀστῶν καὶ τῆς διαρθρώσεως αὐτῶν, πρᾶγμα σύνηθες καὶ ἀγαπητὸν εἰς τοὺς ἀρχαϊκοὺς γλύπτας. Ἐργασίαν ἐπίσης πολὺ καλὴν ἐμφανίζει καὶ τὸ θραῦσμα ἐκ τῆς χαίτης τοῦ λέοντος μεγίστου μήκους 24 ἑκ. (εἰκ. 34). Κατὰ ταῦτα ὁ λέων ἤρεμος καὶ ἄνευ τινὸς δράσεως ἦτο κατὰ τὸ ἀριστερὸν ἄκρον τοῦ ἀετώματος ἐξαπλωμένος καὶ εἶχε πιθανώτατα κατὰ τὸ ἕτερον δεξιὸν ἄκρον ἀπέναντί του ἀντίστοιχον ἄλλον. Τί ὑπῆρχεν ἐν τῷ μεταξὺ εἶναι ἄδηλον. Ἴχνη θεϊκῶν ἢ δαιμονικῶν εἰκόνων δὲν εὑρέθησαν. Μόνον εὑρέθη τὸ 1910 καὶ ἔκτοτε εἰσήχθη εἰς τὸ Τεγεατικὸν (ΠΑΕ 1910, 276) σύντριμμα ἀναγλύφου ἰχθυοειδοῦς σώματος, πιθανῶς Τρίτωνος, τὸ ὁποῖον ἀτυχῶς ἐξηφανίσθη εἴτε κατὰ τὰς ἐργασίας τῆς ἐπεκτάσεως τοῦ Μουσείου εἴτε κατὰ τὴν ἀναταραχὴν τῆς Κατοχῆς. Ἐπειδὴ γενικὰ τὰ γλυπτὰ εὑρήματα ἦσαν ὀλίγα καὶ πάντα εὑρέθησαν πρὸ τῆς νοτιοανατολικῆς πλευρᾶς τοῦ ναοῦ πιστεύω, ὅτι μόνον κατὰ τὸ ἐγγὺς ἀέτωμα ὑπῆρχον γλυπτά.

Εἰκ. 34

Παρελείψαμεν νὰ σχετίσωμεν πρὸς τὸν ὁλομάρμαρον ναὸν τὸ σημαντικώτατον γλυπτὸν τῆς εἰκ. 35, ἐπειδὴ τοῦτο εἶναι κατὰ πολὺ ἀρχαιότερον. Εὑρέθη τὸ 1918 ὄχι παρὰ τὸν ναὸν ἀλλ' εἰς μικρὸν ἐπίπεδον χῶρον περὶ τὰ 100 μέτρα ἀνατολικώτερον. Ἡ ἐξαντλητικὴ ἔρευνα τῶν ἐκεῖ λιθοσωρῶν παλαιότερον καὶ τελευταῖα δὲν μᾶς ἔδωσε ἄλλο μαρμάρινον κομμάτι οὔτε τὴν ἐλαχίστην ἔνδειξιν ἰδιαιτέρου τοῦ τόπου ἀρχαίου ἱεροῦ. Εὔλογον εἶναι ἄρα νὰ δεχθῶμεν, ὅτι κατὰ τὴν ἐπὶ αἰῶνας ἐνεργουμένην λεηλασίαν τοῦ μαρμαρίνου ὑλικοῦ παρέπεσε κάποτε κατὰ τύχην ἐκ τοῦ φορτίου τὸ μεταφερόμενον ἀνάγλυφον καὶ ἀδίστακτα νὰ τὸ ἀποδώσωμεν εἰς τὴν μοναδικὴν εἰς τὰ πέριξ καὶ ἀρχαίαν λατρείαν τοῦ ἱεροῦ. Τὸ ἀπόκομμα πλακὸς ἐκ μαρμάρου τῶν Δολιανῶν μὲ ἀριθμὸν εὑρετηρίου 1605 τοῦ τεγεατικοῦ Μουσείου, πάχους 10 ἑκ., μεγίστου πλάτους 30 καὶ ὕψους 25 ἑκ. διατηρεῖται ἀκέραιον ἀριστερὰ καὶ ὑπεράνω. Τὸ ἀνάγλυφον ὑπὲρ τὸ ἔδαφος ἐξέχει 2 - 2.5 ἑκ. Παριστάνονται δύο γυναικεῖαι θεότητες, ἡ πρὸς τὰ ἀριστερὰ καθημένη καὶ ἡ ἄλλη ὀρθία ἐξάπαντος, διότι καθημένη θὰ ὤφειλε νὰ εἶναι κατά τι ταπεινοτέρα τῆς ἄλλης, ποὺ κατέχει τὴν πρώτην, τὴν δεξιὰν θέσιν. Τὸ πιθανὸν ἀρχικὸν ὕψος ὑπολογιζόμενον ἐκ τῶν παριστανομένων θὰ ἦτο περίπου 50 ἑκ. τὸ δὲ πλάτος, ἐπειδὴ πρόκειται περὶ ἀναθηματικοῦ ἔργου, θὰ ἦτο μεγαλύτερον περὶ τὰ 60 ἑκ. ἢ καὶ πλέον. Θὰ ὑπῆρχον ἄρα δύο ἢ καὶ τρεῖς ἄλλαι θεοτήτων εἰκόνες ἐπὶ τοῦ ἀκεραίου ἀναθήματος. Δι' ἡμᾶς ἀπέμεινε τόσον μικρὸν μέρος ἀπὸ τὰς δύο θεάς, ἀλλὰ τοῦτο ἀρκεῖ νὰ ἐκτιμήσωμεν διὰ πρώτην φορὰν ἐπὶ σημαντικοῦ παραστατικοῦ ἔργου τὸν τύπον καὶ τὴν ἀξίαν τῆς λακωνικῆς πλαστικῆς τοῦ 7ου π. Χ. αἰῶνος. Τὸν τύπον τοῦτον ἐμελέτησεν ὁ

Jenkins (BSA 1932, 67 κέ., πίν. 7 - 10) παραθέσας πολυάριθμα πήλινα κεφάλια ἐκ προτομῶν λακωνικὰ καὶ μὲ πειστικότητα καὶ σαφήνειαν κατέταξε ταῦτα εἰς προδαιδαλικά, πρώιμα καὶ τῆς ἀκμῆς δαιδαλικὰ καὶ τὰ κατόπιν μέχρι τῶν μέσων τοῦ 7ου (650 π.Χ.). Ὡς μόνιμα χαρακτηριστικὰ τοῦ τύπου τῆς ἀκμῆς ἀναφέρει τὴν ἁδρότητα τῆς μύτης πλατυνομένης κάτω, τὸ ἐλαφρῶς κυρτούμενον κατὰ τὸ ἄκρον περίγραμμα, τοὺς βολβοὺς τῶν ὀφθαλμῶν ἄνευ βλεφαρίδων καὶ ἄλλης ἐπεξεργασίας καὶ τὸ στενὸν ἐπάνω ἐπίπεδον μέτωπον. Πάντα ταῦτα ἐπιλέγει ἀναπτυχθέντα πρὸ τοῦ 650 διετηρή-

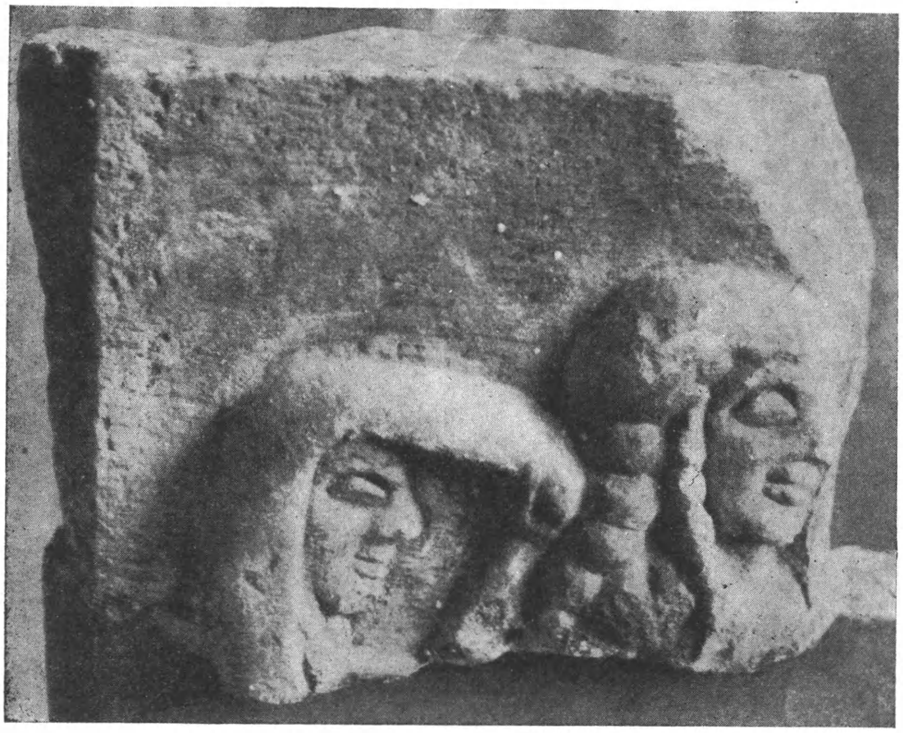

Εἰκ. 35

θησαν μέχρι τοῦ τελευταίου τετάρτου τοῦ αἰῶνος. Ἀπαραγνώριστα καὶ ἐμφανῆ εἶναι τὰ αὐτὰ χαρακτηριστικὰ ἐπὶ τῶν μαρμαρίνων εἰκόνων καὶ πρὸς τούτοις ἄλλα μὲ θαυμαστὴν εἰς ἔκφρασιν ἀρτιότητα. Ἡ καθημένη μητρικὴ θεὰ — *ἄντα παρειάων σχομένη λιπαρὰ κρήδεμνα* — ἐμφανίζει συνολικὴν εἰκόνα, ὅπου τὰ πάντα συντείνουν εἰς τὴν αὐτὴν προσπάθειαν. Ἡ καλύπτρα περιγράφουσα πρῶτον τὴν ἐλαφρῶς ὀξυκόρυφον κεφαλὴν ἁπλώνεται εἶτα εἰς τὸ οἰκεῖον πλάτος καὶ ἁπαλὰ συγκλίνει πρὸς τὰ ἐμπρὸς εἰς ἀνάλογον μῆκος. Μὲ τοῦτο τὸ μῆκος σύμφωνον εἶναι τὸ ἐπιμηκυνόμενον μάτι καὶ ἡ συναρμονιζομένη λόξευσις τῆς ἀνεχούσης ἀριστερᾶς. Διαφορετικὰ ὑψώνει τὴν κεφαλὴν ἡ ἀκάλυπτος ὀρθία καὶ σύμφωνα τὰ μικρὰ χαρακτηριστικὰ φαίνονται κάπως μεγαλύτερα, ὅπως τὸ τοξοποιούμενον πρὸς τὰ ἄνω μάτι. Ἄλλως τὴν αὐτὴν ἁδρότητα τοῦ σχεδίου ἐξαίρουν ἐδῶ οἱ κοπτόμενοι εἰς χονδροὺς κόμβους τρεῖς βόστρυχοι [1].

1 Ὅμοιοι ἀκριβῶς εἶναι οἱ βόστρυχοι τῆς ἐκ τοῦ Μενελαΐου πηλίνης κεφαλῆς παρὰ Jenkins, ἔ.ἀ. πίν. 9, 4.

Χρονικῶς τὸ ἀνάγλυφον ἀδύνατον εἶναι νὰ συμπέσῃ μὲ τὸν μαρμάρινον ναόν. Τίποτε καὶ τὸ ἐλάχιστον δὲν ἐνθυμίζει τὴν κατόπιν ἐξέλιξιν, τὸ δὲ γνωστὸν ἀνάγλυφον τῆς Χρύσαφας ἀπέχει πολὺ παρὰ τὴν ὁμοιότητα τῆς περὶ τοὺς ὤμους διαθέσεως τῶν βοστρύχων. Σχετικὰ μὲ τὴν ἐκτέλεσιν δυνάμεθα ἴσως νὰ καταβῶμεν τὸ πολὺ μέχρι τοῦ τέλους τοῦ 7ου αἰῶνος καὶ τότε θὰ δεχθῶμεν, ὅτι τὸ ἀνάγλυφον ὑπῆρξεν ἀφιέρωμα εἰς τὴν ἀρχαιοτέραν περίοδον τοῦ ξυλοπηλίνου ναοῦ. Παρὰ ταῦτα ὑπάρχουν ἐνδείξεις, ὅτι τὸ ἀνάγλυφον κάποτε εἰς νεωτέρους χρόνους ἐχρησίμευσε ὡς μετόπη τοῦ μαρμαρίνου ναοῦ. Ὑπὲρ τὰς κεφαλὰς τῶν θεαινῶν καὶ ὄπισθεν τῆς καθημένης φαίνονται ἐπίμονα κτυπήματα σφύρας σκοποῦντα τὴν ἰσοπέδωσιν, ὅτι δὲ ταῦτα εἶναι ὑστερογενῆ συμπεραίνομεν ἐκ τοῦ βιαίως κοπέντος ὀπισθίου πέρατος τοῦ πέπλου. Αἱ ὑπολογισθεῖσαι κατὰ προσέγγισιν διαστάσεις τοῦ ἀναθήματος, 50×60 ἑκ., δὲν διαφέρουν σημαντικῶς ἀπὸ τὰς πιθανὰς διαστάσεις τῆς ἀρχαιοτέρας τριγλύφου καὶ μετόπης. Ὡς εἴδομεν ἐπὶ τοῦ μεγάλου ἐπιτρίτου ναοῦ ἡ τρίγλυφος ἔχει μικρὸν ὕψος 57.4 ἐνισχυόμενον μὲ ἐπίκρανον ὑπεράνω καὶ τὸ αὐτὸ ὕψος ἐδέχθημεν πρὸ τῆς ἐπισκευῆς καὶ διὰ τὸν ἡμέτερον ναόν.

Σχετικὰ μὲ τὸ περιεχόμενον, τίνες ἦσαν αἱ παριστανόμεναι θεότητες, πολὺ ὀλίγα ἔχομεν νὰ εἴπωμεν. Τὸ γεγονός, ὅτι ἡ λατρεία τῆς Ἀθηνᾶς καὶ τοῦ Ποσειδῶνος ἐγίνετο ἐπὶ ὑψηλῆς ὀρεινῆς διαβάσεως, ὅπως τῆς Ἀρτέμιδος Κνακεάτιδος ἐπὶ ὑψηλῆς βουνοκορυφῆς, ὑποβάλλει τὴν ἰδέαν, ὅτι ἐπὶ τοῦ ἀναγλύφου ἐτιμῶντο θεότητες σχέσιν ἔχουσαι πρὸς τὴν πολυώνυμον ὀρείαν Μητέρα τῆς Μ. Ἀσίας. Ἡ μεγάλη αὕτη θεὰ τῆς Ἀνατολῆς ἡ μονίμως ἑδρεύουσα ἐπὶ τῶν ὀρέων καὶ παραλαμβάνουσα ἐξ αὐτῶν τὸ ἰδιαίτερον ὄνομα — Δινδυμήνη, Λινδία, Δίκτυννα — μετονομάζεται σύμφωνα μὲ τὰς τοπικὰς λατρείας εἰς Ἀθηνᾶν Λινδίαν τῆς Ρόδου, εἰς Βριτόμαρτιν ἢ Ἀρτέμιδα τῆς Κρήτης, εἰς Ἀφαίαν τῆς Αἰγίνης, εἰς Δήμητρα Μέλαιναν τῆς Φιγαλείας, εἰς Δήμητρα τῆς Λυκοσούρας καὶ τὰς θυγατέρας αὐτῆς τὴν Ἄρτεμιν καὶ τὴν Δέσποιναν. Εὔλογον εἶναι νὰ δεχθῶμεν ἀκολούθως ὅτι ἡ καθημένη μητρικὴ θεὰ εἶναί τις ὑπόστασις τῆς ὀρείας Μεγάλης Μητρός, ἀλλὰ πέραν τούτου, ἂν ἡ ὀρθία εἶναι Ἀθηνᾶ ἢ Ἄρτεμις μάταιον εἶναι νὰ εἰκοτολογήσωμεν [1].

Μικρὰ ἀφιερώματα. Ὀλίγα πήλινα εἰδώλια ἀλλὰ πρὸ πάντων σημαντικὸν πλῆθος χαλκῶν ἐλασμάτων μὲ παραστάσεις ἀξιολόγους εὑρέθησαν εἰς τὸ βάθος τῶν θεμελίων τοῦ ναοῦ καὶ μάλιστα κατὰ τὴν πρὸς δυσμὰς κατωφέρειαν. Ἐδῶ εἰς ἀπόστασιν 40-50 μ. ἀπὸ τοῦ ναοῦ εἶχον κτισθῆ μὲ κοινοὺς λίθους προφανῶς κατὰ τὴν Ἀρχαιότητα 2 ἢ 3 μικροὶ ἀναλημματικοὶ τοῖχοι πρὸς ἐξομάλυνσιν τοῦ χώρου χάριν τοῦ δρόμου τοῦ ἀνερχομένου ἐξ Ἀσέας. Τὰ τοιχάρια — πεζούλια — συγκρατοῦντα τὰ χώματα περιέλαβον καὶ τὰ ἀχρηστευθέντα καὶ ἀπορριφθέντα χάλκινα πράγματα. Εἰς ἓν ἐκ τῶν πεζουλίων εὑρέθη μικρὰ χαλκίνη τρίαινα ἐκ λεπτοῦ ἐλάσματος, ὕψους περίπου 6 ἑκ. καὶ παρέχει δύο ἄλλαι, ἐπίσης μικραὶ ἐκ σιδήρου, ὡς ἀναφέρονται εἰς τὰ Πρακτικὰ (ΠΑΕ 1910, 276). Ἀτυχῶς διὰ τὴν μικρότητα καὶ κακὴν διατήρησιν τῶν σιδηρῶν κατὰ τὰς

1 Περὶ τῆς σχετικῆς λατρείας ἰδὲ διεξοδικώτερα εἰς τὴν πραγματείαν, ΑΕ ἔ.ἀ. 29-31. Ἐκ τοῦ λειψάνου τοῦ κολοσσικοῦ ἀγάλματος καὶ δι' ἄλλας ἐνδείξεις ἡ λατρεία τῆς ὀρείας Ἀρτέμιδος ὡς Κνακεάτιδος κατεστάθη ἐδῶ ἀρκετὰ φανερά.

βιαστικὰς μεταφορὰς καὶ τοποθετήσεις τῆς Κατοχῆς συνετρίβησαν καὶ ἐξηφανίσθησαν εἰς τὸ Μουσεῖον. Ἀλλ' ὅταν ἀναμφισβήτητον δι' ἡμᾶς εἶναι, ὅτι τὸ ἐρευνώμενον ἱερὸν ἀνήκει εἰς τὸν Ποσειδῶνα καὶ τὴν Ἀθηνᾶν Σώτειραν ἡ βεβαία ὕπαρξις τῶν ἀναθηματικῶν τριαινῶν δὲν εἶναι ἀσήμαντος. Τὸ αὐτὸ συμβαίνει καὶ διὰ τὸ ἐξαφανισθὲν σύντριμμα Τρίτωνος, ὡς ἤδη εἴπομεν.

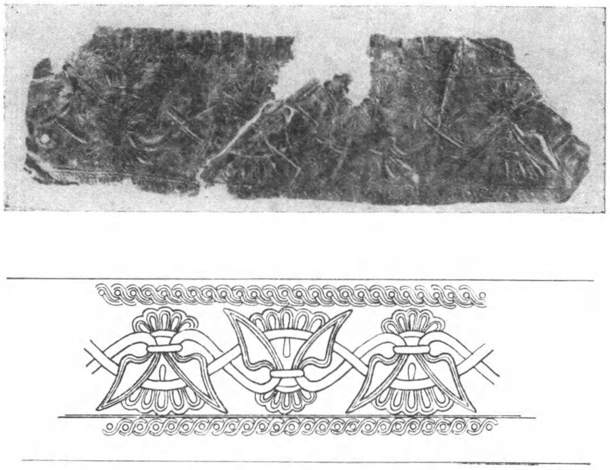

Εἰκ. 36

Κατωτέρω περιγράφονται τὰ ἀξιολογώτερα ἐκ τῶν χαλκῶν εὑρημάτων τοῦ 7ου καὶ 6ου αἰῶνος. Ὅπως λακωνικῆς τέχνης ἦτο τὸ ἀνάγλυφον, λακωνικαὶ αἱ κεραμώσεις τῶν δύο παλαιοτέρων ἐποχῶν, εἰς λακωνικὸν ἐπίσης χαλκοτεχνικὸν ἐργαστήριον ὀφείλονται ἀνεξαιρέτως καὶ πάντα τὰ χαλκᾶ μὲ τὴν παρατήρησιν, ὅτι, ὅπως συμβαίνει ἐπὶ τῶν ἀγγειογραφιῶν, ἡ τέχνη αὕτη τῆς Σπάρτης παρὰ τὴν αὐτοτέλειάν της δὲν ἦτο ἀπηλλαγμένη ἐκ τῶν ἔξωθεν ἐπιδράσεων καὶ μάλιστα τῆς Κορίνθου. Παράδειγμα τούτου εἶναι ἡ ἐκ λεπτοῦ ἐλάσματος ταινία (εἰκ. 36) μὲ τὸ ὡραῖον πλέγμα τῶν ἀντιστρόφων ἀνθεμίων, τὸ ἀναπτυχθὲν ὡς γνωστὸν εἰς τὸν πρωτοκορινθιακὸν κύκλον (προχόη Chigi, 650-40 π.Χ.). Ἀλλ' ἡ ἐκτέλεσις τῶν ἐκτύπων καὶ ἐγχαράκτων κοσμημάτων μὲ τὴν προϋπόθεσιν τῆς ἀρχικῶς ἔξωθεν εἰσηγμένης μήτρας γενομένη μὲ πολλὴν ἀκρίβειαν εἶναι ἔργον τοῦ τοπικοῦ ἐργαστηρίου. Κυρίως ἓν εἶναι τὸ ἀνθέμιον μὲ 5 ἐσωτερικὰ καὶ δύο ἐξωτερικὰ πλατέα φύλλα καὶ εἰς τοῦτο ἀνήκουν καὶ οἱ μικρότεροι δεσμοὶ καὶ ὁ μέγας δεσμὸς ὁ διατρέχων τὴν ὅλην σειράν, ἀλλ' ἡ ἀντίστροφος τοποθέτησίς του ἄνω καὶ κάτω, ἀφήνει χῶρον κατάλληλον εἰς προσαρμοζόμενον μικρότερον ἀνθέμιον. Ὑπὲρ τὰ ἀνθέμια καὶ κάτωθεν αὐτῶν ἐκτείνεται μικρὰ ζώνη μὲ ἁπλοῦν πλέγμα. Ὅπως προσεκτικὰ ἀναπαρέστησε τὸ πλέγμα τοῦτο ὁ Παπαηλιόπουλος, τὸ ἄνω κατευθύνεται πρὸς ἀριστερὰ καὶ τὸ κάτω δεξιά, ἐνῷ ἡ

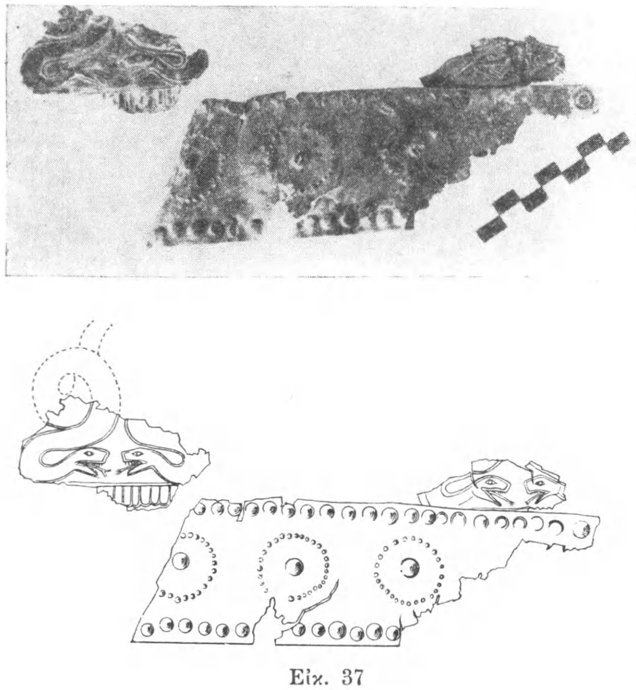

Εἰκ. 37

κυρία σειρὰ μένει οὐδετέρα. Ἡ ταινία παρουσιάζει ὀπὰς καθηλώσεως ἐπὶ ξύλου. Πρόκειται περὶ στολισμοῦ ξυλίνων κιβωτίων, μικρῶν ἢ μεγάλων καὶ ὁμοίου προορισμοῦ τῆς μεγάλης πλειονότητος τῶν χαλκῶν ἀντικειμένων.

Ἴσου ὕψους ἢ πλάτους δύο ταινίας μὲ μικρὰν διαφορὰν μεταξύ των ἔχομεν εἰς τὴν εἰκ. 37. Ἐπ᾿ αὐτῶν καθ᾿ ὡρισμένα διαστήματα ἔχουν καρφωθῆ γοργόνεια, ἐκ τοῦ

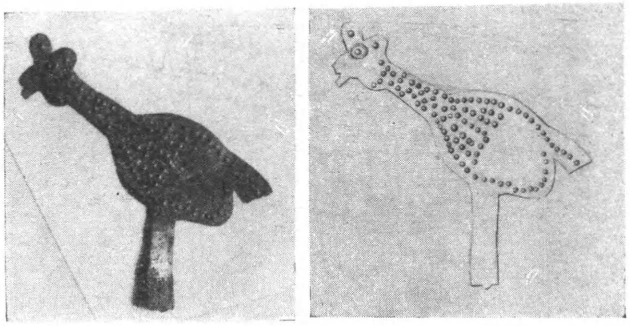

Εἰκ. 38

Εἰκ. 39

λαιμοῦ τῶν ὁποίων δύο ἑλισσόμενοι σχηματικῶς ὄφεις ἀντικρύζουν ἀλλήλους. Ὅμοιον σχηματισμὸν δὲν γνωρίζω ἄλλοθεν, ἀλλὰ παραπλήσιον πρέπει νὰ εἶχε τὸ ἀκρωτήριον

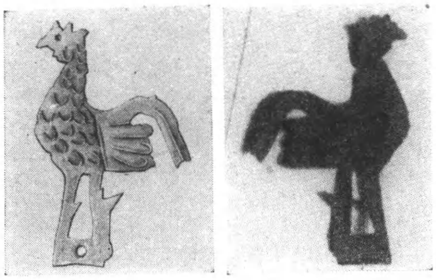

Εἰκ. 40

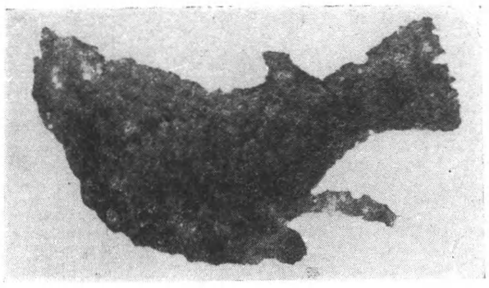

Εἰκ. 41

τοῦ ναοῦ τῆς Λαφρίας τῆς Καλυδῶνος (Κ. Α. Ρωμαιου, Οἱ κέραμοι τῆς Καλυδῶνος, ΑΕ 1937, 300 κ.ἑ. 313 πίν. 5) τοῦ 620 - 10 π. Χ. Τὰ γοργόνεια ὅμως διατηρούμενα κάπως κατὰ τὴν εὕρεσίν των διὰ τὸ εὔθραυστον ἔσχον τὴν τύχην τῶν τριαινῶν.

Ὡς τὰ γοργόνεια οὕτω καὶ ἄλλα ζωάρια προσεκολλῶντο ἐπὶ παρομοίων ταινιῶν. Συνεχῶς ἀπεικονίζονται τέσσαρες ἀλέκτορες πάντες ἀνήκοντες εἰς τὸν 7ον αἰῶνα πλὴν ἴσως τοῦ τελευταίου. Ὁ ἀρχαιότερος ὅλων εἰκονίζεται εἰς τὸ ἥμισυ τοῦ πραγματικοῦ μεγέθους (εἰκ. 38). Ἀξιοσημείωτος εἶναι ἡ δεξιωτάτη περικοπὴ τοῦ λεπτοῦ ἐλάσματος, ὥστε νὰ παρασταθῇ τὸ περίγραμμα μὲ πᾶσαν ἀκρίβειαν. Διακρίνεται ἡ ὑπὸ τὴν σιαγόνα ἐξόγκωσις, περαιτέρω ἡ κρεμαμένη κάλλαια (κοινῶς καρκάλλι), τὸ κυρτὸν ράμφος, τὸ λειρίον ἐπάνω. Λαιμὸς καὶ κορμὸς ἔχουν ἐξαίρετα χαρακτηρισθῆ, ὥστε διὰ τὴν ἁπλοποιημένην παράστασιν τῶν σκελῶν νὰ μὴ εἶναι ἀνάγκη νὰ ὑπερβῶμεν τὰς 2 ἢ 3 τελευταίας δεκαετίας τοῦ αἰῶνος. Τὰ λεπτὰ πτίλα τοῦ λαιμοῦ καὶ τοῦ στήθους παριστάνονται μὲ σειρὰς ἐκτύπων στιγμάτων καὶ τὸ ἀπηλλαγμένον ἐκ στιγμάτων μέρος ὑποδηλώνει τὰς πτέρυγας. Ὁ μικρότερος ἐπίσης καλῶς χαρακτηρισμένος ἀλέκτωρ

(εἰκ. 39) δὲν ἀπέχει πολὺ χρονικῶς τοῦ πρώτου. Νεώτερος αἰσθητότερον εἶναι ὁ ἀλέκτωρ τῆς εἰκ. 40. Ὕψος 3.5 ἑκ. Διατηρεῖται κάτω ἡ ὀπὴ τῆς καθηλώσεως. Τὰ πτίλα τοῦ στήθους παριστάνονται τώρα φολιδωτὰ καὶ αἱ πτέρυγες μὲ παραλλήλους γραμμάς. Τέλος ὁ τῆς εἰκ. 41 εἶναι περισσότερον ἀνεπτυγμένος καθόσον τὸ φολιδωτὸν πτέρωμα παριστάνεται καὶ ἐπὶ τοῦ περιγράμματος τοῦ στήθους μὲ μικρὰ τόξα ἀνώμαλα.

Ἐκτὸς τοῦ πρώτου ἀλέκτορος παρατηροῦμεν ἐπὶ τῶν τριῶν ἄλλων δύο τινά. Πρῶτον, τὰ σκέλη δὲν ἔχουν τὸ αὐτὸ πλάτος, ἀλλὰ μὲ πρόθεσιν προοπτικοῦ διαφορι-

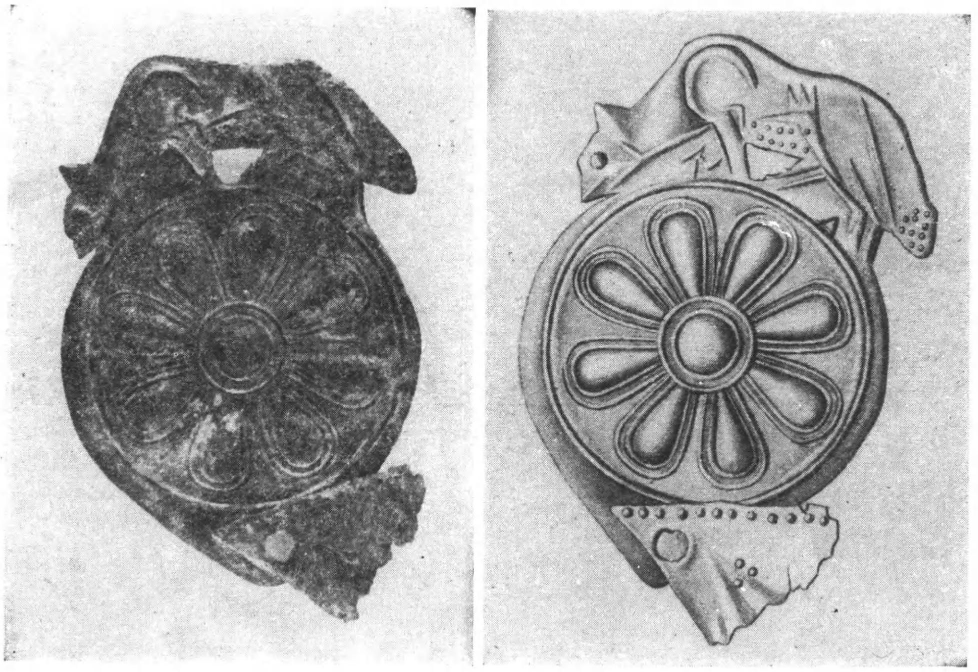

Εἰκ. 42

σμοῦ. Ἔπειτα ὑπὲρ τὰς κατερχομένας πτέρυγας ἀνυψώνονται δρεπανοειδῆ τὰ πτερύγια τῆς οὐρᾶς, στόλισμα καὶ διὰ τὸν χρωματισμόν του ἰδιαίτερον τοῦ ἀλέκτορος. Τοῦτο δὲν εἶναι ἄγνωστον εἰς κορινθιακὰς καὶ ἀττικὰς ἀγγειογραφίας, ἀλλ' εἶναι συχνότατον ἐπὶ τῶν λακωνικῶν. Ἐπὶ τῆς λακωνικῆς οἰνοχόης ἐκ Σάμου τοῦ ῥυθμοῦ III, τὴν ὁποίαν εὗρε καὶ ἐδημοσίευσεν ὁ ἀείμνηστος φίλος ΔΗΜ. ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΗΣ (Ἐπιτύμβιον Τσούντα, 504 - 518, πίν. 3) καὶ οἱ δύο ἀντιμέτωποι ἀλέκτορες παρουσιάζουν λαμπρῶς ἐξῃρμένα τὰ πτερύγια τῆς οὐρᾶς. Τὸ αὐτὸ παρατηρεῖται ἐπὶ ἱκανῶν παραδειγμάτων ἐκ τῆς Ὀρθίας [1]. Ἡ συχνότης ἄρα τῆς τοιαύτης παραστάσεως εὔλογον εἶναι νὰ θεωρηθῇ ἰδιαιτέρως χαρακτηριστικὴ τῶν λακωνικῶν ἀλεκτόρων.

Ἐπὶ τῆς εἰκ. 42 βλέπομεν καθηλωμένον ὡραῖον ῥόδακα καὶ ἐπ' αὐτοῦ ἕρπουσαν ἀλώπεκα. Ἡ ἀπεικόνισις ἔχει τὸ μέγεθος τοῦ πρωτοτύπου, τὸ ἥμισυ δὲ τοῦ αὐτοῦ μεγέθους παρέχει ἡ εἰκ. 43 μὲ εἶδος σκολόπακος (μπεκάτσας) ἐπὶ τοῦ ῥόδακος. Τὸ κατὰ

1 Sanctuary, 276 εἰκ. 128 καὶ ἐπὶ ἀσπίδος μολυβδίνου εἰδωλίου. Μολύβδινοι πετεινοί, ῥυθμοῦ II, 189, 21 καὶ πίναξ 194, 13.

τὴν ἰδίαν φύσιν ἕρπον θηρίον παριστάνεται ἐξαίρετα καὶ ὡς σύνολον καὶ καθ' ὅλας τὰς λεπτομερείας. Δὲν λείπει καὶ ἐδῶ ὁ προοπτικὸς διαφορισμὸς εἰς τὰ σκέλη. Ἡ ὅλη κατασκευὴ τῆς κεφαλῆς μὲ τὸ ἔντονον βλέμμα καὶ τὸ προβαλλόμενον ῥύγχος, τὸ τρίχωμα τῆς κοιλίας μὲ στίγματα καὶ τοῦ θυσανωτοῦ ἄκρου τῆς μακρᾶς οὐρᾶς εἶναι χαρακτηριστικὰ ἀξιοπρόσεκτα. Ἀλώπεκες, εἰκονίζονται ἐπὶ ἀγγείων λακωνικῶν τοῦ III ρυθμοῦ, ὅπως ἡ Lane ἐκθέτει εἰς BSA 1933-1934, 130, 158, 169. Πλαστικαὶ ἀλώπεκες παριστάνονται καὶ ἐπὶ τρίποδος μεγάλου χαλκοῦ κρατῆρος ἀπὸ τὸ Τρεμπενίστε, ἀποκειμένου εἰς τὸ Μουσεῖον τοῦ Βελιγραδίου, τοῦ τέλους τοῦ 6ου αἰῶνος. Ὁ κρατὴρ παρουσιάζει ὁμοιότητας πρὸς τὸ μεγαλειῶδες ἔργον τῆς λακωνικῆς χαλκοτεχνίας τὸν κρατῆρα τοῦ Vix [1].

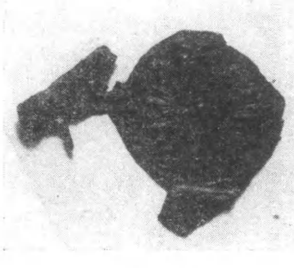

Εἰκ. 43

Ἐξηντλήθη ὁ λόγος περὶ τῶν ταινιῶν καὶ τῶν σχετικῶν κοσμημάτων, ποὺ ἦσαν τοποθετημένα ἐπὶ τοῦ ἀνωτέρου μέρους τῆς ὑποθετικῆς κίστης ἢ μικροῦ κιβωτίου. Κάτω περιμένομεν φυσικὰ σημαντικωτέρας εἰκόνας καὶ τὰς ἔχομεν. Ἡ εἰκονιζομένη θεὰ πατεῖ ἐπὶ βάσεως καθηλωμένης ἐπὶ τοῦ ξύλου, ὅπως τοῦτο δηλώνουν δύο κυκλικαὶ ὀπαί (εἰκ. 44). Μὲ τὴν ἀριστερὰν κρατεῖ καρπὸν ῥοιᾶς καὶ μὲ τὴν δεξιὰν ἀνέχει δυσερμήνευτον δισκοειδὲς ἀντικείμενον. Πολὺ δυσχερὴς ὑπῆρξεν ἡ ἑρμηνεία, ἀλλὰ μετὰ μακρὰν ἔρευναν καὶ χρόνον σχετικὸν κατέληξα νὰ πιστεύω, ὅτι ἐδῶ ἔχομεν αὐτὴν ταύτην τὴν εἰς τὸ ἱερὸν λατρευομένην Ἀθηνᾶν Σώτειραν, ἄοπλον ἄλλως καὶ κρατοῦσαν ῥόαν καὶ αἰγίδα. Τὴν ἀκριβῆ ἐντύπωσιν τοῦ συνόλου παρέχει μόνον ἡ φωτογραφία, ἀλλὰ σχετικὰ μὲ τὰς σημαντικὰς λεπτομερείας διαφωτιστικὸν εἶναι τὸ σχέδιον [2]. Τὸ πρωτότυπον μὲ ὕψος 12.5 ἑκ. εἶναι κατὰ $^1/_3$ μεγαλύτερον τοῦ εἰκονιζομένου. Πρόδηλος εἶναι ἡ ἁδρά, πλατεῖα, τετράγωνος ἔκφρασις, πρὸ πάντων κατὰ τὴν κεφαλήν, τὸν λαιμόν, τὴν μύτην, τὴν προέχουσαν σιαγόνα. Κατὰ ταῦτα τυπολογικῶς χρονολογεῖται εὐθὺς ἀμέσως μετὰ τὸ μαρμάρινον ἀνάγλυφον, ἀλλ' ἡ ἐκτέλεσις θὰ ἔγινε κατὰ τὸ τέλος τοῦ αἰῶνος ἢ τὰς ἀρχὰς τοῦ 6ου. Βεβαία εἶναι ἡ ῥόα παρὰ τὴν ὑπερβολικὴν ἐξεικόνισιν τοῦ ὑπεράνω ἄνθους. Ἀλλ' ἡ αἰγίς; Φανερὸν εἶναι, ὅτι διὰ τῆς δεξιᾶς ἡ θεὰ ἀνυψώνει ὑπὲρ τὸ ἔδαφος τῶν ποδῶν σακκοειδὲς ἀντικείμενον κρυπτόμενον ἐν μέρει δεξιὰ ὑπὸ τὸν πέπλον καὶ ἀριστερὰ συναπτόμενον μετὰ τὴν καθωρισμένην παρυφὴν μὲ ἐξάρτημα ἀγνώστου διὰ τὴν φθορὰν μορφῆς. Εἰς ταῦτα προστίθεται τοῦτο τὸ σπουδαῖον χαρακτηριστικόν, ὅτι αἱ καλύπτουσαι τὸ ἐσωτερικὸν φολίδες εἶναι ἀκριβῶς ὅμοιαι πρὸς τὰ κροσσωτὰ μαλλιὰ ἐπὶ τῆς κεφαλῆς τῆς θεᾶς. Ὅτι ἡ αἰγίς, κύριον ὅπλον τῆς Ἀθηνᾶς, ἀλλὰ καὶ τοῦ αἰγιόχου Διὸς καὶ τοῦ Ἀπόλλωνος, ἀρχικῶς ἦτο δέρμα τριχωτόν, σύμφωνα μὲ τὴν παναρχαίαν συνήθειαν νὰ περιβάλλωνται ἀντὶ θώρακος μὲ δέρματα οἱ πολεμισταί, ἐγνώριζον ἤδη οἱ ἀρχαῖοι καθὰ ὁ Ἡροδοτος [3] διεξοδικῶς ἀναπτύσσει. Ὁ αὐτὸς ἱστο-

1 René Joffroy, Le Trésor de Vix, 24 πίν. XX, 1 καὶ XXI, 1 2. Αἱ ἀλώπεκες εἶναι βέβαιαι παρὰ τὸν δισταγμὸν τοῦ συγγραφέως. Εἶναι τοῦ αὐτοῦ τύπου μὲ τὴν ἰδικήν μας ἀλλὰ διὰ τὴν νεωτέραν ἐποχὴν λεπτότεραι τὸ σῶμα.

2 Ὁ σχεδιάσας κ. Ἀλεξ. Παπαηλιόπουλος ἐπρόσεξε, ὅτι ἐκ τῶν γραμμῶν αἱ μὲν εἶναι ἁπλῶς ἐγχάρακτοι ἄλλαι δὲ εἶναι ἐλαφρῶς ἔκτυποι. Τὰς τελευταίας παρέστησε ζωηροτέρας.

3 Ἡροδ. IV 189: ... *τὴν δὲ ἄρα ἐσθῆτα καὶ τὰς αἰγίδας τῶν ἀγαλμάτων τῆς Ἀθηναίης ἐκ τῶν Λιβυσσέων ἐποιήσαντο οἱ Ἕλληνες· πλὴν γὰρ ἢ ὅτι σκυτίνη ἡ ἐσθὴς τῶν*

ρικός (VII 91) ἀναφέρει, ὅτι οἱ Κίλικες εἶχον λαισήια ἀντ᾽ ἀσπίδων, *ὠμοβοέης πεποιημένα.* Ἦσαν ἄρα τὰ λαισήια, γνωστὰ ἄλλως καὶ ἐκ τῆς Ἰλιάδος (Ε 452: ἀσπίδας εὐκύκλους, λαισήιά τε πτερόεντα) πρωτόγονοι ἀσπίδες, δέρματα λάσια, δηλ. τριχωτὰ καὶ θυσανωτά, ἀκατέργαστα. Βέβαια ἡ αἰγὶς ὡς ὅπλον τῶν θεῶν καὶ μάλιστα τῆς Ἀθηνᾶς προσέλαβεν ἐξαισίας ἰδιότητας καὶ μορφολογικῶς ἀνεπτύχθη μὲ τὴν συνάρτησιν τοῦ γοργονείου καὶ τῶν ὄφεων κατὰ τὴν περιφέρειαν, ἀλλ᾽ ἡ ἀνάμνησις τῆς δερματίνης

Εἰκ. 44

καταγωγῆς πάντοτε διετηρήθη. Μόνιμον αὐτῆς ἐπίθετον εἶναι πολλαχοῦ τῆς Ἰλιάδος ἡ θυσανόεσσα καὶ ἐπὶ πλείστων ἀγγειογραφιῶν· ἡ ἐπιφάνεια τῆς αἰγίδος καλύπτεται μὲ φολίδας σχηματικὰς ἢ παραστατικοῦ τριχώματος [1].

Σύμφωνα μὲ τὰ ἀνωτέρω εὔλογον εἶναι νὰ δεχθῶμεν, ὅτι τὸ περίεργον εἶδος εἶναι πραγματικῶς αἰγίς, ἀλλ᾽ εὐθὺς προκύπτει ἡ δυσχέρεια, καθόσον ἀγνοοῦμεν, ἂν ἡ ὑψώνουσα τὴν ὀνομασθεῖσαν αἰγίδα εἶναι ἡ Ἀθηνᾶ. Εἰς τὴν αὐτὴν δυσχέρειαν φαίνεται ὅτι εὑρέθη καὶ ὁ Dawkins, ὅταν δημοσιεύων σχεδιάσματα ἐπὶ ὀστεΐνων πλακιδίων ἐκ τοῦ ἱεροῦ τῆς Ὀρθίας Ἀρτέμιδος, ὡς τὸ τῆς παρατιθεμένης εἰκόνος 45, τὴν καθ᾽

Λιβυσσέων ἐστὶ καὶ οἱ θύσανοι οἱ ἐκ τῶν αἰγίδων αὐτῇσι οὐκ ὄφιές εἰσι ἀλλὰ ἱμάντινοι, τὰ δὲ ἄλλα κατὰ τωὐτὸ ἔσταλται... αἰγέας γὰρ περιβάλλονται ψιλὰς περὶ τὴν ἐσθῆτα θυσανωτάς...

1 Ἀρκετὰ διεξοδικῶς ἔγραψε περὶ τῆς αἰγίδος καὶ τῆς προελεύσεως αὐτῆς ὁ W. Reichel, Homerische Waffen, 1901, 54-56. Ἀξιοσημείωτον εἶναι, σ. 56, τὸ ἀναφερόμενον, ὅτι ἤδη ὁ Studniczka παρεδέχθη, ὅτι ἡ φολιδωτή (schuppenartige Bedeckung) εἰκὼν δὲν σημαίνει μεταλλικὴν ἐπένδυσιν ἀλλὰ παράστασιν θυσάνων τοῦ τριχώματος.

ἡμᾶς αἰγίδα ὠνόμασε ἀκαθόριστον πρᾶγμα (indeterminated object)[1]. Προφανὴς εἶναι ἡ ὁμοιότης τῶν εἰκόνων. Ἡ εἰκονιζομένη μὲ στεφάνην ἐπὶ τῆς κεφαλῆς καὶ χρονικῶς ἀνήκουσα εἰς τὴν αὐτήν, ὡς ἡ ἐκ τοῦ ἡμετέρου ναοῦ ὑψώνουσα τὴν ἀριστερὰν παρουσιάζει ἐμφαντικῶς ῥόαν καὶ μὲ τὴν δεξιὰν κρατεῖ παρομοίαν αἰγίδα μὲ σχηματικὴν δήλωσιν τοῦ τριχώματος. Ἐντελῶς ὅμοιον πλακίδιον, ἀτελῶς σωζόμενον, ἀνήκει καταφανῶς εἰς νεωτέραν ἐποχήν, ἴσως τοῦ 5ου αἰῶνος, πρᾶγμα ποὺ σημαίνει τὴν συχνότητα τῆς παραστάσεως εἰς μακρότερον χρόνον. Δύο ἄλλα πλακίδια σύγχρονα μὲ τὸ εἰκονιζόμενον ἐμφανίζουν τὴν θεὰν ἀνυψώνουσαν τὴν ἀριστερὰν μὲ τὴν αἰγίδα καὶ μὲ τὴν δεξιὰν κρατοῦσαν στέφανον[2].

Εἰκ. 45. Ὀστεΐνον πλακίδιον τῆς Ὀρθίας Ἀρτέμιδος.

Συχνὴ ἦτο ἡ λατρεία τῆς Ἀθηνᾶς εἰς τὴν Σπάρτην καὶ ἐπὶ τῆς ἀκροπόλεως ἡ Χαλκίοικος εἶχε θέσιν Πολιάτιδος. Ἐὰν λοιπὸν τεθῇ, ὅτι τὸ κρατούμενον «ἀκαθόριστον» εἶδος εἶναι αἰγίς, ὅπως ἀναμφισβήτητα ἀληθεύει, τίς ἄλλος θὰ ἐχειρίζετο ἐκτὸς τῆς θεᾶς τὸ σημαντικώτατον τοῦτο προστατευτικὸν ὅπλον; Τὸ αὐτὸ ἰσχύει καὶ κατὰ μείζονα λόγον διὰ τὸ ἐκ τοῦ ἱεροῦ εἰκονίδιον, ὅπου ἐναργεστέρα εἶναι ἡ παράστασις τῆς αἰγίδος. Ἀλλ' ἐδῶ προστίθεται καὶ ἄλλη σημαντικὴ ἔνδειξις. Ἡ Ἀθηνᾶ Σώτειρα εἶναι ἡ αὐτή, ἢ τοὐλάχιστον παράλληλος μορφὴ πρὸς τὴν Ἀθηνᾶν Νίκην τῆς Ἀκροπόλεως. Σύμφωνα μὲ ἀξιόπιστον μαρτυρίαν[3] τὸ ἀρχαῖον ἄγαλμα τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης παριστάνετο μὲ ῥόαν εἰς τὴν δεξιὰν καὶ κράνος εἰς τὴν ἀριστεράν. Κυρίως ἦτο Ἀθηνᾶ νικήτρια καὶ φυσικὸν ἦτο νὰ μὴ ἔχῃ πτερὰ καὶ νὰ προσλάβῃ τὸ ἐπίθετον τῆς Ἀπτέρου μὲ τὴν ἀνάπτυξιν τῆς προσωπικῆς Νίκης. Διαφανὴς εἶναι ὁ παραλληλισμός. Μετὰ τὴν νίκην ἡ Ἀθηνᾶ τῆς Ἀκροπόλεως ἀποβάλλει τὸ κράνος καὶ εὐαγγελίζεται τὴν εὐφορίαν. Τὸ αὐτὸ ὑπόσχεται ἡ Σώτειρα ἀποβάλλουσα ἀντὶ τοῦ κράνους τὴν αἰγίδα. Ἡ συσχέτισις δὲν εἶναι μόνον πιθανὴ ἀλλὰ βεβαία, διότι ἡ Ἀθηνᾶ Νίκη εἶναι συνυφασμένη εἰς τὰς μυθολογικὰς ἀρκαδικὰς παραστάσεις. Εἰς τὸ γειτονικὸν Παλλάντιον ὁ μυθικὸς Πάλλας ὁ Λυκάονος ἐτιμᾶτο διὰ ναοῦ (Παυσ. VIII 44, 5) καὶ ἀγαλμάτων, ἦτο πατὴρ τῆς Νίκης καὶ ἀνέθρεψε τὴν Ἀθηνᾶν (Διον. Αλικ. I 33). Δὲν εἶναι μακρὰν ἡ Μαντίνεια καὶ οἱ Μαντινεῖς ἀνέθεσαν εἰς τὴν Ὀλυμπίαν Νίκην, Ἄπτερον, δηλ. Ἀθηνᾶν Νίκην, ἔργον τοῦ Καλάμιδος (Παυσ. V 26, 6). «Πολλῶν, ἄρα, ὀνομάτων μορφὴ μία». Ἡ μεγάλη

1 Sanctuary, 216.

2 Δύο ἄλλα μὲ πιθανῶς ὁμοίαν παράστασιν πλακίδια ἀποκομισθέντα ἄγνωστον πῶς ἐκ Σπάρτης εἰς τὸ Μουσεῖον τῆς Δημητσάνας ἐδημοσιεύθησαν εἰς JHS 12, σ. 41 κέ. Ἀλλὰ τὰ σχεδιάσματά των εἶναι ἄχρηστα καθόσον ἔγιναν σύμφωνα μὲ φωτογραφίας πολὺ σκοτεινάς.

3 Αρποκρατιων: *Νίκη Ἀθηνᾶ, Λυκοῦργος ἐν τῷ περὶ τῆς ἱερείας. Ὅτι δὲ Νίκης Ἀθηνᾶς ξόανον ἄπτερον, ἔχον ἐν μὲν τῇ δεξιᾷ ῥόαν ἐν δὲ τῇ εὐωνύμῳ κράνος, ἐτιμᾶτο παρ' Ἀθηναίοις, δεδήλωκεν Ἡλιόδωρος περιηγητὴς ἐν α' περὶ Ἀκροπόλεως*, Πρβλ. Καββαδιαν ἐν ΑΕ 1897, 184 καὶ Judeich [2], 222. Πολλὰ καὶ διεξοδικὰ ἔγραψεν ὁ ἀείμνηστος Γ. Π. Οἰκονομος, περὶ τῆς σημασίας τῆς ῥόας κατὰ τὴν ἀρχαιότητα καὶ τοῦ ἀρχαίου ἱεροῦ τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης, χωρὶς νὰ ἀσχοληθῇ μὲ τὰ ἐκ Σπάρτης πλακίδια καὶ τὴν αἰγίδα ἐν ΑΕ 1939, 99 - 110.

Ἀλέα τῆς Τεγέας δὲν ἦτο διαφορετικὴ ἀπὸ τὴν Ἀθηνᾶν Σώτειραν [1] καὶ ἡ κυρίως τοπικὴ Πολιᾶτις ἐχάρισε «εἰς φυλακὴν πόλεως» τρίχας τῆς Μεδούσης.

Ἀγέρωχος προβαίνει καὶ ἀπειλητικὸς ὁ Σπαρτιάτης. Ἡ ὅλη ἐμφάνισις καὶ κάθε λεπτομέρεια ἐμφαίνουν τὴν ἀποφασιστικότητα καὶ τὸν ἀδιάψευστον ἀνδρισμόν του (εἰκ. 46). Ὀρθία μὲ μικροτάτην ἀπόκλισιν στέκει ἐπάνω εἰς ἰσοδύναμον λαιμὸν ἡ με-

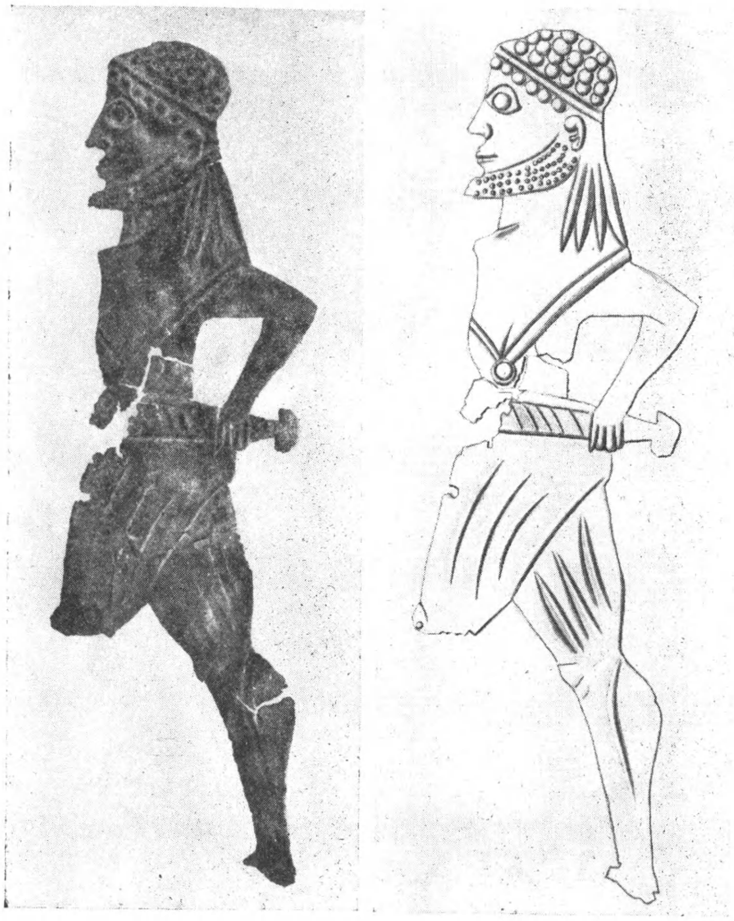

Εἰκ. 46

γάλη σχεδὸν τετράγωνος κεφαλή. Ἐνεργῶς ἀποφασιστικὴ εἶναι ἡ χειρονομία, καθὼς ὁ ἥρως ἀδράχνει τὸ ξίφος δι᾽ ἐνδεχομένην εἰς κάθε στιγμὴν δρᾶσιν. Τὴν ζωηρότητα τῆς χειρονομίας τονίζει ἔτι μᾶλλον τὸ ἐπίτηδες καὶ παρὰ τὴν συνήθειαν προβαλλόμενον ἀριστερὸν σκέλος (ἀντὶ τοῦ δεξιοῦ, ὡς εἶναι κανονικόν, ὅταν τὸ πρόσωπον βλέπει ἀριστερά). Κατὰ τὸν αὐτὸν λόγον τὸ ζωηρῶς ἐντεινόμενον πρὸς τὸ ὄπισθεν δεξιὸν σκέλος εὑρίσκει ἀνταπόκρισιν καὶ ἀμοιβαίαν ἔξαρσιν εἰς τὴν προβαλλομένην δεξιάν, ὅπως γενικῶς δυνάμεθα νὰ ἀναπαραστήσωμεν αὐτὴν καὶ συμπληρώσωμεν τὸ οἰκεῖον πλάτος τοῦ στήθους. Ἔτσι εὐοδώνεται ἡ ἔκφρασις τῆς ζωῆς, καθόσον περὶ τὸν εὔσταλῆ κορμὸν τὰ τέσσαρα ἄκρα ρυθμίζονται μὲ πλήρη τούτων ἀντικίνησιν (contraposto).

1 Πρβλ. μελέτην μου «Ἡ Ἀθηνᾶ Πολιᾶτις ἐν Τεγέᾳ» εἰς ΔΕΝΑ 1912, 49 κέ. Γενικώτερα ἰδὲ IMMERWAHR, Kulte u. Mythen Arkadiens, 52 κ.έ.

Οἱ λόγοι δὲν περιττεύουν, ὅταν κινοῦν τὴν προσοχὴν εἰς πραγματικὰς ἀξίας τοῦ ἔργου τῆς τέχνης. Ἀποβλέποντες εἰς τὰ ζωηρὰ ἔκτυπα σχέδια τῶν μηρικῶν μυώνων, ὡς τὰ ἐξιχνίασεν ὁ Παπαηλιόπουλος, ἀναγνωρίζομεν ὅτι ὁ καλλιτέχνης ἐπεδίωξε ἐντονωτέραν τάσιν καὶ κίνησιν εἰς τὸ δεξιὸν παρὰ εἰς τὸ ἀριστερὸν σκέλος (πρβλ. καὶ τὴν διαφορὰν εἰς ὕψος τῶν ἐπιγονατίδων). Ἀκριβῶς τὸ αὐτὸ θὰ συμβαίνῃ σχετικὰ μὲ τὴν κίνησιν τῶν χειρῶν. Εἰς τὴν ζωηρὰν ἀπομάκρυνσιν τῆς ἀριστερᾶς θὰ ἀντιστοιχῇ μειωμένη προβολὴ τῆς δεξιᾶς. Ὁ καλλιτέχνης συνειδητὰ ἐπεδίωξε νὰ ἐμφανίσῃ τὸν

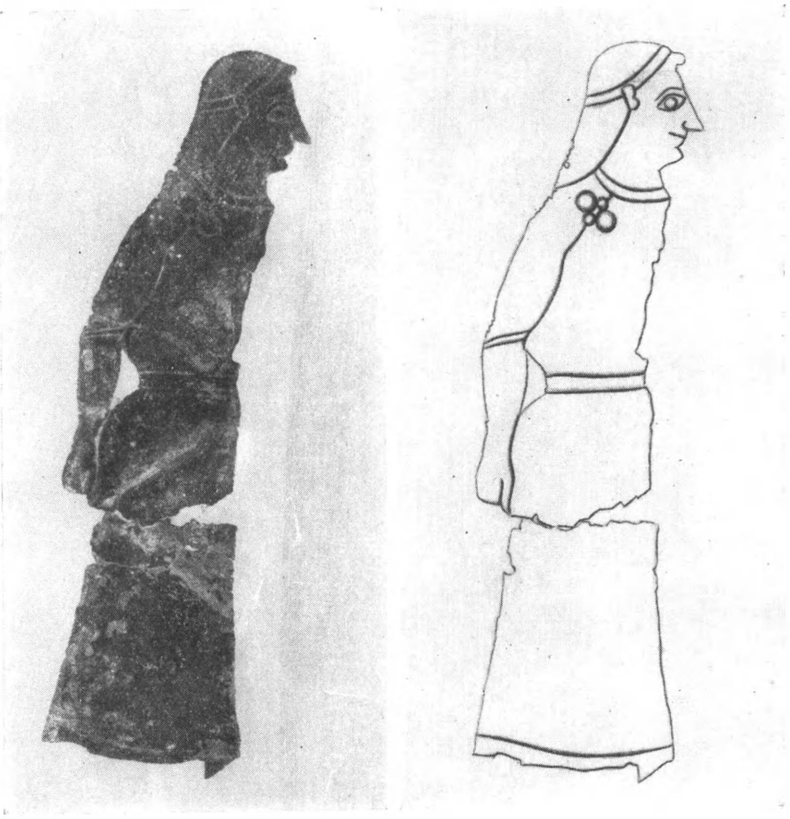

Εἰκ. 47

ἥρωα ζωηρὰ κινούμενον, χωρὶς μὲ τοῦτο καθόλου νὰ μειώσῃ τὸ ὄρθιον καὶ ἐπιβλητικόν του ἀνάστημα. Ἐπέτυχε, θεωρητικῶς θὰ ἐλέγομεν, νὰ ὑποτάξῃ τὴν ὅλην εἰκόνα εἰς ρυθμὸν ἀνώτερον μὲ πλήρη ἄνευ διαλειμμάτων διάρκειαν.

Τὴν λακωνικὴν τέχνην ἐλέγχει καὶ ἓν μόνον χαρακτηριστικόν, ἡ δηλωμένη μὲ στίγματα καὶ περίγραμμα γενειὰς χωρὶς μύστακα. Τὸ χαρακτηριστικὸν τοῦτο εἶναι μόνιμον εἰς πολλὰς εἰκόνας ἐκ τῆς Ὀρθίας Ἀρτέμιδος [1] καὶ δύο ἄλλων ἐκ τοῦ ἱεροῦ πλακιδίων, ὡς κατωτέρω θὰ ἴδωμεν, σύμφωνα μὲ τὴν γνωστὴν πρώτην παραγγελίαν τῶν νέων ἐφόρων: *τὸν μύστακα κείρεσθαι καὶ τοῖς νόμοις πείθεσθαι.* Ἀλλὰ καὶ γενικώτερον φανερὰ εἶναι ἡ ὁμοιότης μὲ τὴν κεφαλὴν τῆς Ἀθηνᾶς κατὰ τὸ μέγεθος καὶ τὴν ἁδρότητα τῶν λεπτομερειῶν — χείλη, μύτη κ.τ.λ. Τὸ ὕψος τῆς κεφαλῆς τοῦ ἥρωος εἶναι τὸ πέμπτον

1 Sanctuary, πίν. 167, παρομοία κεφαλὴ ἀρχαιοτέρα (Dawkins 740 π.Χ.), 160, 2. 3.

ἀκριβῶς τοῦ συνολικοῦ ὕψους, δηλ. 3.36 ἑκ. (μέχρι τοῦ ἄκρου τῆς γενειάδος): 16.8 ἑκ. ἐπὶ τοῦ πρωτοτύπου καὶ ἐπίσης ἀκριβῶς πέντε κεφαλῆς ὕψη ἐπὶ τῆς Ἀθηνᾶς ἀποτελοῦν τὸ ὅλον ὕψος, 2.5 ἑκ.: 12.5. Διαφορετικὰ ἡ θεὰ ἢ ἡρώϊσσα τῆς εἰκ. 47 παρὰ τὴν φθορὰν τῆς ἔμπροσθεν πλευρᾶς ἔχει ἀνάστημα λεπτὸν καὶ ῥαδινόν, καθόσον τὸ ὅλον ὕψος — ἠλαττωμένον εἰς ὅλας τὰς συσχετιζομένας ἄνω κατὰ τὸ $^1/_3$ — ἀποτελεῖται ἀπὸ ἕξ (6) κεφαλάς, 14.2 ἑκ.: 2.3. Ἀκολουθεῖ, παρὰ τὴν πρὸς τὰ δεξιὰ κατεύθυνσίν της ἀδύνατον νὰ θεωρηθῇ ἀντικρυστὴ μορφὴ τῆς Ἀθηνᾶς ἢ τοῦ ἥρωος. Χρονολογικῶς ἀρχαιοτέρα εἶναι περὶ τὸ 600 π.Χ. ἡ Ἀθηνᾶ, ἐλάχιστα νεώτερος ὁ ἥρως καὶ μετὰ δύο πιθανῶς δεκαετίας ἡ ῥαδινωτέρα ἡρωΐνη, 580-570. Ἡ πολὺ προέχουσα μεγάλη μύτη καὶ ὁ διατηρῶν μέγα μέρος τῆς ἀρχαίας ὑπτίας θέσεως πῆχυς εἶναι στοιχεῖα ποὺ δὲν ἐπιτρέπουν νὰ καταβῶμεν ἕως τὴν ἐποχὴν τῆς κύλικος τοῦ Ἀρκεσίλα (565-550 π.Χ.).

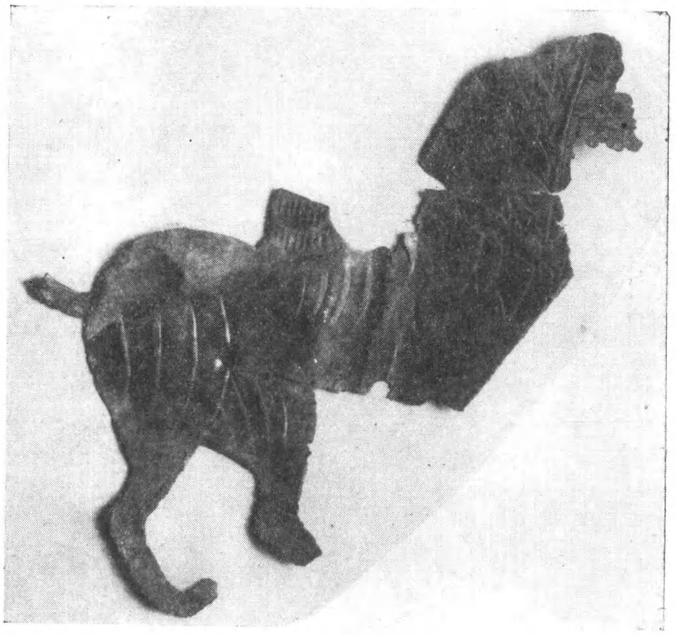

Εἰκ. 48

Δὲν ἀνήκει λοιπὸν εἰς τὴν αὐτὴν σειρὰν καὶ τὴν αὐτὴν κίστην ἢ ἂς εἴπωμεν λάρνακα. Ὅμως ὀφείλομεν ἀπάντησιν εἰς τὸ ἐρώτημα, ποῖος νὰ εἶναι ὁ ἀπειλητικὸς καὶ δι' ἐπίθεσιν ἑτοιμαζόμενος ἥρως. Ἀνέκαθεν ἐσκέφθην τὸν Μενέλαον ἐνθυμηθεὶς τὸ χωρίον τοῦ Παυσανιου περιγράφοντος τὴν λάρνακα τοῦ Κυψέλου, V 18, 3: *Μενέλαος δὲ θώρακά τε ἐνδεδυκὼς καὶ ἔχων ξίφος ἔπεισιν Ἑλένην ἀποκτεῖναι, δῆλα ὡς ἁλισκομένης Ἰλίου.* Δὲν βλάπτει καθόλου, ὅτι ὁ εἰκονιζόμενος δὲν ἔχει θώρακα. Ἀντίθετα σημαντικὸν εἶναι, ὅτι, ἐνῷ λείπει κάθε εἶδος ὁπλιτικῆς σκευῆς, περικνημίδες, δόρυ, κράνος, τὸ ξίφος μόνον παριστάνεται καὶ ἐμφαντικῶς μὲ ὅλην τὴν ἐξάρτησίν του — τελαμῶνες διασταυρούμενοι. Ἄλλως ἡ τιμωρία τῆς ἀπίστου ὡραίας, ἤδη αἰχμαλώτου, δὲν ἦτο ἔργον ὁπλίτου καὶ τὸ ξίφος ἦτο ἀρκετόν. Μὲ γυμνὸν ξίφος βλέπομεν τὸν Μενέλαον νὰ ἐπιτίθεται κατὰ τῆς Ἑλένης ἐπὶ μελανομόρφου ἀμφορέως τοῦ Λυδοῦ [1]. Καὶ ἡ Λάκαινα Λαμπιτὼ (Ἀριστοφ. Λυσ. 155) ἐκφράζεται ἀφοριστικῶς: *ὁ γῶν Μενέλαος τᾶς Ἑλένας τὰ μᾶλά πᾳ γυμνᾶς παραυιδὼν ἐξέβαλ', οἰῶ, τὸ ξίφος.* Πιθανώτατον ἄρα νομίζω εἶναι τὸ ὄνομα τοῦ Μενελάου.

Ὅσον καὶ ἂν εἶναι ἀκρωτηριασμένη ἡ Χίμαιρα (εἰκ. 48) διασώζει ἀρκετὰς ἀξίας τοῦ ἀκεραίου ἔργου. Ἐπιμελημένον καὶ ἐκφραστικὸν εἶναι τὸ περίγραμμα, ὑπερήφανα ἀνατείνεται ὁ τράχηλος τοῦ θηρίου προβάλλων μέτωπον ἀγριωπὸν καὶ τὸ ἐσωτερικὸν σχέδιον ἐγχάρακτον ἢ ἔκτυπον εἶναι ἐπίσης φροντισμένον. Τὸ εἰκονιζόμενον μέγεθος εἰς

1 Buschor, Griechische Vasen, εἰκ. 130, πρβλ. γενικώτερον Βερδεληn, ΑΕ 1937 τ. ἑκατονταετηρίδος, 3ον μέρος 754 κ.ἑ.

μῆκος μέγιστον καὶ ὕψος εἶναι τὸ ἥμισυ τοῦ πρωτοτύπου 16 ἑκ.: 15.5. Εἶναι ἄρα ἰσοϋψὲς σχεδὸν μὲ τὸν ὀνομασθέντα Μενέλαον. Πλήρη ἀπεικόνισιν Χιμαίρας μετὰ τοῦ ἀντιπάλου Βελλερεφόντου ἐπὶ τοῦ σχετικοῦ Πηγάσου ἔχομεν ἐπὶ πρωτοκορινθιακοῦ ἀρυβάλλου [1], ἀλλ' ἡ Χίμαιρα ἡμῶν εἶναι νεωτέρα. Ἀνήκει εἰς τὴν ἐποχὴν τῶν μεσαίων κορινθιακῶν ἢ τῶν λακωνικῶν τοῦ ρυθμοῦ III. Εἰς τὴν αὐτὴν σειρὰν τῆς λάρνακος πιθανῶς ἀνήκει καὶ ἡ ὄχι ὀλιγώτερον ἐπιτυχῶς σχεδιασμένη Σφὶγξ τῆς εἰκ. 49 ἐνθυμίζουσα τὰς Σφίγγας ἀκρωτήρια τοῦ μεγαλυτέρου ἀρχαϊκοῦ ναοῦ τῆς Καλυδωνίας Λαφρίας [2], περὶ τὸ 570 π.Χ.

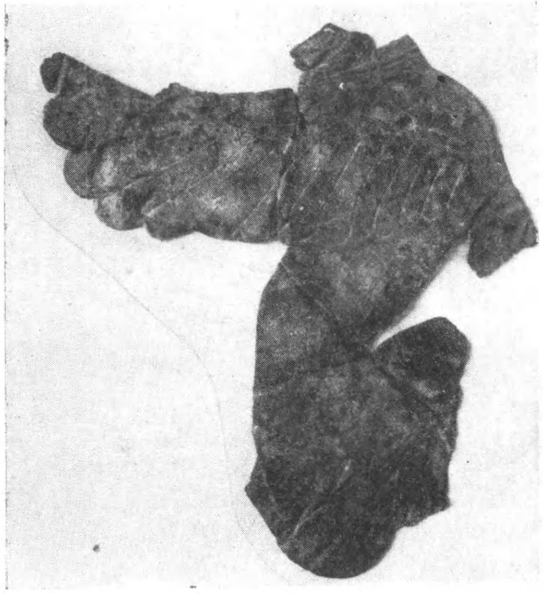

Εἰκ. 49

Ἀκολουθοῦν τέσσαρες παραστάσεις, τριῶν ἀνδρῶν καὶ τράγου, ποὺ θὰ ἦσαν τοποθετημέναι, ἑκάστη χωριστά, ἐπὶ ζώνης ὄχι τῆς αὐτῆς ἀλλὰ πάντως μικροτέρου ὕψους. Εἰς τὴν εἰκ. 50 παρίσταται — μέγεθος πρωτοτύπου — ὁπλίτης Σπαρτιάτης μὲ τὸ μόνιμον χαρακτηριστικὸν τῆς γενειάδος χωρὶς μύστακα. Φορεῖ κράνος μὲ προμετωπίδα καὶ μικρὸν ἐπάνω λείψανον λοφείου. Ἡ ἰσχυρῶς ὀπισθοχωροῦσα ἀριστερὰ ὡρισμένως θὰ ἐκράτει ἀσπίδα, ὡς φαίνεται, ἀποκολληθεῖσαν. Σημείωσε καὶ ἐδῶ τὴν λεπτότητα τοῦ περιγράμματος μάλιστα κατὰ τὸν ἀριστερὸν ὦμον καὶ βραχίονα. Ἐποχὴ τῶν δύο πρώτων δεκαετιῶν τοῦ 6ου αἰῶνος.

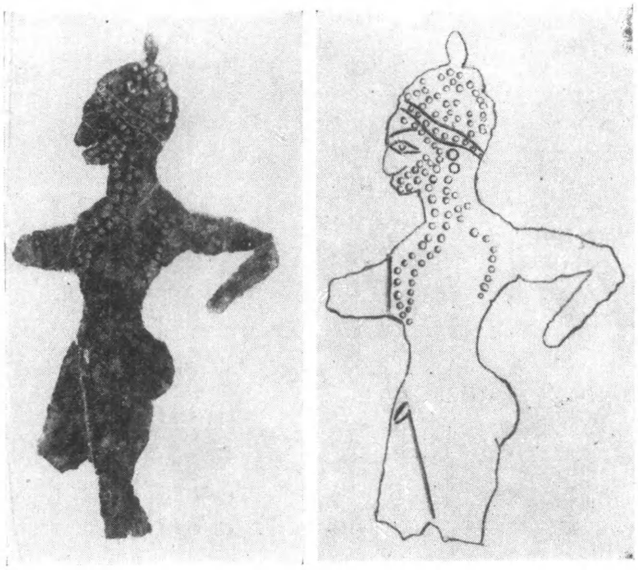

Εἰκ. 50

Ὅταν ὁ μέγας μακρόσειρος Ταΰγετος εἶναι χιονισμένος καὶ ἄνεμοι διαπνέουν τὴν κοίλην Λακεδαίμονα, τὸ ψῦχος δὲν εἶναι ὑποφερτόν· διὰ τοῦτο παρὰ τὴν περίφημον σκληραγωγίαν ὁ Σπαρτιάτης τῆς εἰκ. 51 εἰς μέγεθος τοῦ πρωτοτύπου εἶναι ἐπιμελέστατα τυλιγμένος εἰς τὴν χλαῖνάν του. Θαυμαστὸν εἶναι, πῶς τὸ ἀκριβέστατα περικοπὲν περίγραμμα παριστάνει γενειάδα, μύτην, πρόσωπον, τὸ ἐλλειψοειδὲς λακωνικὸν κρανίον, τὴν μακρὰν κόμην, ὁλόκληρον τὸ σῶμα μὲ τὴν καμπτομένην δεξιὰν καὶ ὅλα αὐτὰ τὰ ἑνώνει εἰς ἓν τόσον ἁπλοῦν ὅσον καὶ περιεκτικὸν σύνολον. Δὲν γνω-

1 Buschor, Griech. Vasenmalerei, 51 εἰκ. 34.

2 Κέραμοι τῆς Καλυδῶνος, 12 κ.ἑ.

ρίζω παρομοίαν εἰκόνα ἄλλοθεν, ἀλλ᾿ ὁ λακωνικὸς τύπος τῆς κεφαλῆς, τῶν ἀρχῶν τοῦ αἰῶνος, εἶναι φανερός.

Σημαντικὰ νεώτερος εἶναι ὁ νέος τῆς εἰκ. 52. Περίεργος εἶναι ἡ περιβολὴ τοῦ νεαροῦ προσώπου· Τὸ ἱμάτιον ἀφοῦ εἰς μίαν ἢ δύο στροφὰς περιτυλίξῃ τὸν μακρὸν λαιμὸν καταπίπτει μὲ μίαν πτυχὴν ὄπισθεν καὶ εἰς δύο ἔμπροσθεν. Ἐλλείπουν αἱ κνῆμαι, διὸ καὶ ἀδύνατον εἶναι ἀκριβῶς νὰ ὑπολογισθῇ τὸ ὕψος. Ἀπὸ τὸ σχετικῶς μέγα ὕψος τοῦ λαιμοῦ, τὴν μικρὰν κεφαλὴν καὶ τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου φαίνεται, ὅτι ἐπεδιώκετο ἡ παράστασις νεανικοῦ ῥαδινοῦ σώματος Παρὰ ταῦτα δὲν πιστεύω, ὅτι χρονολογικῶς πρέπει νὰ κατέλθωμεν εἰς τοὺς χρόνους τοῦ μαρμαρίνου ναοῦ.

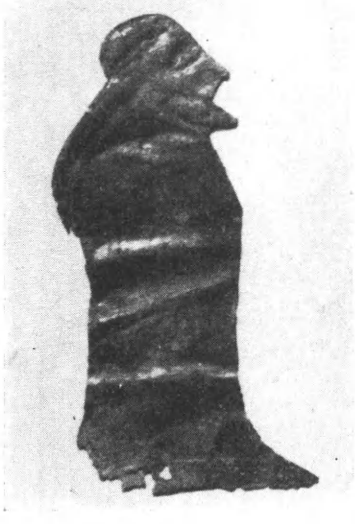

Εἰκ. 51

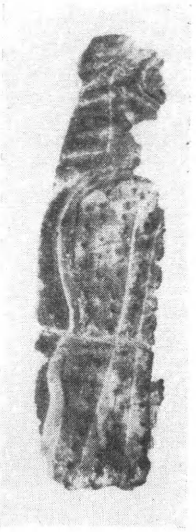

Εἰκ. 52

Τέλος ὁ τράγος τῆς εἰκ. 53, φωτογραφία καὶ σχέδιον ἔχουν, ὅπως καὶ τὰ προηγηθέντα τρία εἰκονίδια, τὸ μέγεθος τοῦ πρωτοτύπου. Ἡ παράστασις εἶναι πολὺ ἐνδιαφέρουσα. Ὅπως εἴδομεν μάλιστα κατὰ τὴν περιγραφὴν τοῦ περιτυλιγμένου Σπαρτιάτου καὶ ἐδῶ τὸ περίγραμμα ἀποδίδει ἐξαίρετα ὅλα τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ τράγου εἰς νεαρὰν ἡλικίαν. Μακρὸν καὶ ἀναλόγως παχὺ εἶναι τὸ σῶμα, βραχύτερα τὰ ἐμπρόσθια σκέλη τῶν ὀπισθίων, μικρὰ σχετικῶς κεφαλὴ μὲ ὑποδήλωσιν γενείου καὶ πιθανώτερον αὐτιὰ ὑπεράνω καὶ ὄχι κέρατα. Ἐπιδιώκεται ἀκόμη διαφορισμὸς εἰς τὴν προοπτικὴν παράστασιν τῶν σκελῶν· τὸ ἀριστερὸν ὀπίσθιον καὶ τὸ ἐμπρόσθιον δεξιὸν σκέλος εἶναι παχύτερα τῶν ἄλλων δύο [1]. Γενναιοτέρα ἦτο ἡ πρόθεσις τοῦ καλλιτέχνου νὰ παραστήσῃ τὸ ἐρίφιον ὄχι ἁπλῶς κατὰ μῆκος ἐκτεινόμενον ἀλλὰ καὶ στρεφόμενον πρὸς τὰ δεξιά του. Τὴν σχετικὴν στροφὴν ἐλέγχουν αἱ λεπτομέρειαι τῆς κεφαλῆς — προβολὴ τοῦ ἀριστεροῦ μετώπου, ὁ ὀφθαλμός, τὰ αὐτιὰ — τὸ προκύπτον ἀριστερὸν στῆθος ἐν συνδυασμῷ μὲ τὴν ὑποχώρησιν τοῦ δεξιοῦ σκέλους καὶ ἡ συναφὴς ἐξόγκωσις τοῦ περιγράμματος ὑπὲρ τὸ ἀριστερὸν σκέλος. Παρὰ ταῦτα τὸ μῆκος τοῦ σώματος μένει ἀνεπηρέαστον ἐκ τῆς στροφῆς καὶ τοῦτο παλαιότερον κατελογίζετο ὡς ἀδυναμία τῆς ἀρχαϊκῆς ἐποχῆς. Σήμερον δὲν τὸ δεχόμεθα. Ἡ καλή, ὅπως ἐδῶ, ἢ κακὴ χρῆσις τῆς προοπτικῆς ἔχει σημασίαν, ἀλλ᾿ ἡ προοπτικὴ καθ᾿ ἑαυτὴν καὶ ἡ ἀκριβεστάτη οὐδεμίαν ἔχει καλλιτεχνικὴν ἀξίαν.

Ὑπολείπεται νὰ ἐξετάσωμεν ὅσα μικρὰ ἀφιερώματα εἶναι αὐτοτελῆ. Ὁ ἰχθὺς π.χ. τῆς εἰκ. 54 = τὰ $^2/_2$ τοῦ πρωτοτύπου, ἔχει διακοσμηθῆ καὶ κατὰ τὰς δύο πλευράς, ἑπομένως ἀδύνατον εἶναι νὰ εἶχε ἐπικολληθῇ ἐπὶ ξυλίνης βάσεως ἢ τοὐλάχιστον ἀπίθανον.

1 Ἡ προσπάθεια τοῦ διαφορισμοῦ αὐτοῦ εἶναι συχνότατον φαινόμενον εἰς τὴν λακωνικὴν τέχνην, ὅπως εἴδομεν ἤδη εἰς τὴν περιγραφὴν τῶν πετεινῶν καὶ τῆς Χιμαίρας.

Ἀξιοσημείωτον εἶναι ὅτι ἡ παράστασις τοῦ μικροῦ ἰχθύος ἔγινε μὲ δεξιὰν συνάρτησιν τῆς μνημονικῆς κατόψεως τῆς πλατείας ἐπιφανείας καὶ τῆς φυσικῆς πλαγίας ὄψεως.

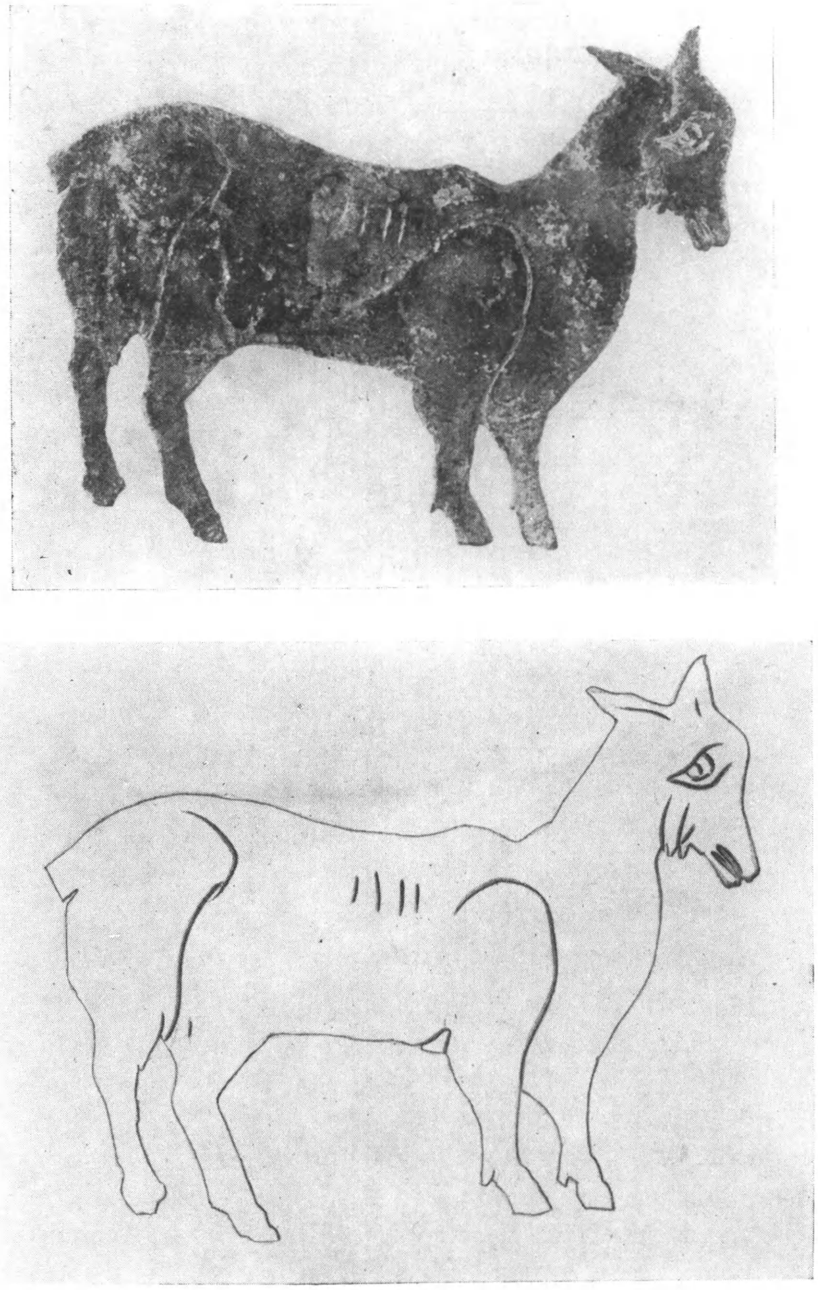

Εἰκ. 53

Τὴν πλαγιότητα τῆς κεφαλῆς συμμερίζεται τὸ ὑπεράνω περίγραμμα τὸ διαφορετικὸν πρὸς τὸ κάτω: Πολλὴ παρατήρησις καὶ λεπτὴ ἐργασία. Τὸ μικρὸν ἀνάθημα δὲν εἶναι ἐκ τῶν ἀρχαιοτάτων, τοῦ 7^{ου} δηλ. αἰῶνος.

Ἐπὶ τῆς εἰκ. 55 ἔχομεν δύο περιόπτους χυτοὺς ταύρους, τὸν κάτω ἀρχαιότερον τοῦ

ἄλλου καὶ τρίτον ζῷον, ἄδηλον ἂν ἵππον ἢ φορβάδα, ποὺ εἶχεν ἐπικολληθῆ ἐπὶ τῆς ἐξωτερικῆς πλευρᾶς τοῦ σφαιρικοῦ χαλκοῦ ἀγγείου, καθόσον ἡ ἐσωτερικὴ πλευρὰ τοῦ ζῴου ἔχει σκοπίμως διαμορφωθῆ.

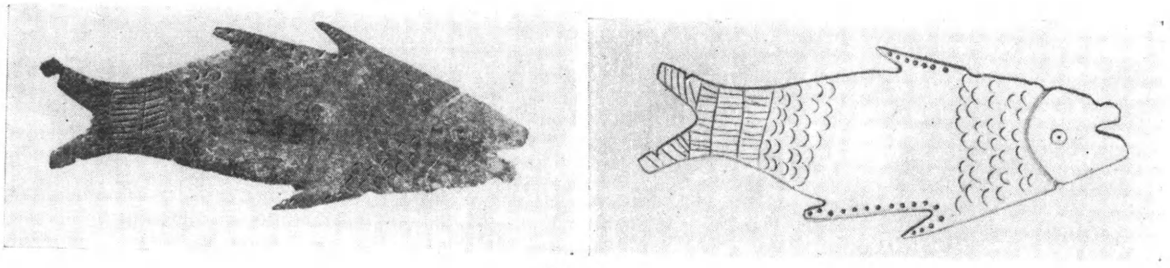

Εἰκ. 54

Ἐπὶ τῆς εἰκ. 56 τέλος διακρίνομεν ἀριστερὰ τὴν λαβὴν καὶ μικρὸν μέρος κάτω σιδηροῦ λέβητος μετρίου μεγέθους καὶ δεξιὰ τρία μικρὰ ἀναθηματικὰ κάτοπτρα.

Μετὰ τὴν ἐξέτασιν τῶν χαλκῶν ἀφιερωμάτων ὡς ἐπενδύσεων εἴτε αὐτοτελῶν δυνάμεθα νὰ συμπεράνωμεν, ὅτι πάντα ἀνήκουν εἰς τοὺς πρὸ τοῦ μαρμαρίνου ναοῦ χρό-

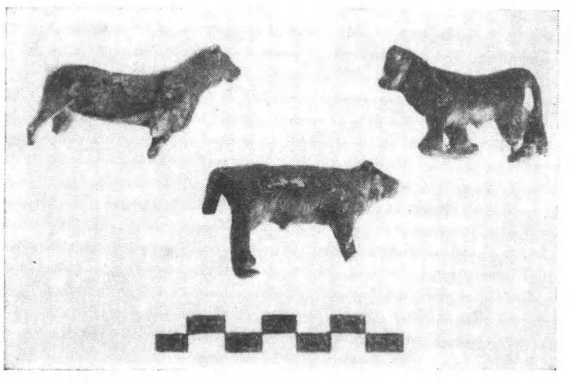

Εἰκ. 55

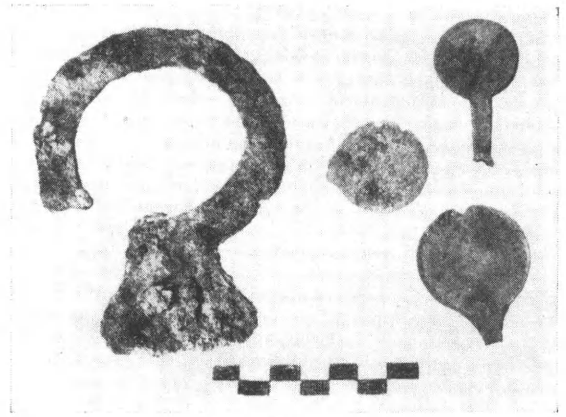

Εἰκ. 56

νους (550 π.Χ.). Τὰ πλεῖστα κατ' ἀνάγκην εἶναι ἀρχαιότερα, ἐλάχιστα δὲ καὶ ταῦτα ἀμφίβολα εἶναι δυνατὸν νὰ ἀποδοθοῦν εἰς νεωτέραν ἐποχήν. Ἐκ τοῦ 5ου αἰῶνος δὲν ἔχομεν τίποτε. Ὡς ἐξ Ὀλυμπίας, Φιγαλείας καὶ ἄλλοθεν μανθάνομεν μετὰ τὴν κατασκευὴν μεγάλων ἀρχιτεκτονικῶν ἔργων ὑποχωρεῖ ἢ καὶ παύει ἐντελῶς ἡ συνήθεια τῆς προσφορᾶς μικρῶν ἀφιερωμάτων.

Κατὰ τὴν περιγραφὴν τῶν εὑρημάτων καὶ μάλιστα τὴν ἀντιμετώπισιν πολλῶν καὶ οὐσιωδῶν προβλημάτων τοῦ ἀρχαίου ἱεροῦ, κατὰ μέγα μέρος ἐπιτυχῆ, φυσικὸν ἦτο νὰ ἀποβῇ μακρὸς ὁ σχετικὸς λόγος. Διὰ τοῦτο χρήσιμον εἶναι πρὶν κλείσωμεν τὴν μελέτην εἰς τρία σύντομα κεφάλαια νὰ συμπληρώσωμεν τὴν ὅλην ἔρευναν.

ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΚΑ

Πάντες οἱ τοπογραφήσαντες ἐρευνηταὶ μέχρι τοῦδε, μεταξὺ τῶν ὁποίων καταλέγονται καὶ ὅσοι ἐγνώρισαν τὸν ναὸν ὑπεράνω τοῦ Καντρέβα FRAZER καὶ LORING, ἐδέχθησαν ἀδιστάκτως, ὅτι τὸ κατὰ τὴν Βίγλαν ἐρείπιον ἀνήκει εἰς τὸ ἀρχαῖον ἱερὸν τῆς Ἀθηνᾶς Σωτείρας καὶ τοῦ Ποσειδῶνος. Πῶς ὁ HOLMBERG προῆλθεν εἰς διάφορον γνώμην ἤδη εἴπομεν. Τὸ Βόρειον καλούμενον ὄρος — σήμερον Γκράβαρη — ἐκτείνεται ΒΑ. τῆς Ἀσέας καὶ τῆς σχετικῆς μικρᾶς πεδιάδος, ἀλλὰ τόσον οἱ ἀρχαῖοι ὅσον καὶ οἱ νεώτεροι δὲν συμβουλεύονται καλοὺς χάρτας διὰ νὰ καθορίσουν τὰ σημεῖα τοῦ ὁρίζοντος καὶ ὀνομάσουν τὰ ὄρη ἢ τοὺς ἀνέμους. Ἡ κατὰ τὸν ΠΑΥΣΑΝΙΑΝ ἄνοδος ἐξ Ἀσέας εἰς τὸ ὄρος τὸ Βόρειον καλούμενον (*καὶ ἐπὶ τῇ ἄκρᾳ τούτου σημεῖα ἔστιν ἱεροῦ...*) εἶναι ἐκτὸς πάσης ἀμφιβολίας γνωστὸς δρόμος. Τὸ βορειότερον μέρος τοῦ ὄρους λέγεται Καλογερικό, Σινάτικο ἢ Σιναϊτικό, διότι ἀνῆκεν ὡς Μετόχιον εἰς τὸ περιφανὲς μοναστήριον τοῦ Ὄρους Σινᾶ, μοναδικὴν δὲ ἐκκλησίαν τὸ Μετόχιον εἶχε τὴν ἀσήμαντον ἀρχιτεκτονικῶς ἐπ' ὀνόματι τῆς Μεταμορφώσεως τοῦ Σωτῆρος ἱδρυθεῖσαν ἐπὶ τοῦ ἀρχαίου ναοῦ. Τοῦ μεσαιωνικοῦ δρόμου, ποὺ ὡδήγει εἰς Ἁγ. Σωτῆραν ὑπάρχουν πολλαχοῦ βέβαια ἴχνη (καλντιρίμι) ἐπὶ τοῦ βουνοῦ ἀπέναντι τοῦ χωρίου τῆς Ντόριζας. Ὁ δρόμος λοιπὸν αὐτὸς συμπίπτει ἀκριβῶς μὲ τὴν ἀρχαίαν ἄνοδον ἐξ Ἀσέας, διότι, ὅπως διεπίστωσε μὲ αὐτοψίαν ὁ Κοντογιώργης, φαίνονται ἐδῶ καὶ ἐκεῖ αἱ χαρακτηριστικαὶ τῶν ἀρχαίων ἁμαξοτροχιῶν αὔλακες μέχρι ἀποστάσεως 100 μέτρων ἀπὸ τοῦ ἱεροῦ. Ἔπειτα, ὅτι ἄκρα τοῦ ὄρους δὲν εἶναι ἡ γεωγραφικὴ ἢ γεωλογική, ἀλλ' ἡ σχετικὴ πρὸς τὸν ὁδοιποροῦντα καὶ τὰς ἀνάγκας του, εἶναι αὐταπόδεικτον. Πλησιέστερον πρὸς τὸ Παλλάντιον — ὀλιγώτερον τῆς ὥρας — εἶναι τὸ ἱερὸν ἢ πρὸς Ἀσέαν (πλέον τῆς ὥρας). Ἐν τούτοις βέβαιον εἶναι, ὅτι ἀσεατικὸν ἦτο τὸ ἀρχαῖον ἵδρυμα. Ἀπὸ τῶν χρόνων τῆς Γαλλικῆς Ἀποστολῆς τοῦ Μορέως γνωρίζομεν, ὅτι τὸ ὀνομαζόμενον Χῶμα, ἐφ' οὗ ὑπῆρχον ὅροι γῆς, τὰ σύνορα μεταξὺ Μεγαλοπολιτῶν Τεγεατῶν καὶ Παλλαντιέων (ΠΑΥΣ. VIII 44, 5) εἶναι τὸ λεγόμενον Χτήρι ἡμίσειαν ὥραν ΝΑ. τοῦ Παλλαντίου[1]. Μεγαλειώδης διπλῆ σειρὰ ὀγκολίθων ἀκατεργάστων ἐκτεινομένη ἐπὶ ἓν περίπου χιλιόμετρον μεταξὺ ὄρους καὶ χωρίου Μπεσίρι ἐχρησίμευεν ὡς ὑπόβαθρον τῶν ἐπ' αὐτοῦ σωρευθέντων χωμάτων. Τὸ Χῶμα οὕτω ἦτο ὅπως καὶ ἀλλαχοῦ, τὴν Κωπαΐδα π. χ., ὑδραυλικὸν μέγα ἔργον χρήσιμον εἰς τὴν κατανομὴν τῶν ὑδάτων καὶ μὲ τὴν βεβαιότητα τῆς θέσεώς του φωτεινὸς διὰ τὰ πέριξ τοπογραφικὸς ὅρος. Ἀλλ' ὅταν οἱ Μεγαλοπολῖται κατέβαινον ἕως τὸ Χῶμα τοῦτο σημαίνει ὅτι μέγα μέρος τοῦ πρὸς δυσμὰς Βορείου ὄρους ἀνῆκεν εἰς αὐτοὺς δηλ. εἰς τοὺς συνοικήσαντας ἀπὸ τοῦ ἔτους 369 π. Χ. εἰς τὴν Μεγάλην πόλιν Ἀσεάτας.

1 PUILLON BOBLAYE, Recherches, 143. Ἀτόπως καὶ μὲ ὑπερκριτικὴν ὁ LORING ἐτοποθέτησε τὸ Χῶμα κατὰ τὴν παρὰ τὸ Παλλάντιον Ἁγ. Παρασκευὴν JHS 1895, 35. Ἰδὲ μικρὰν μελέτην μου εἰς Ἀρχ. Δελτ. 1918, 102 - 4.

ΣΥΓΚΡΙΣΙΣ ΜΕ ΤΟ ΤΕΓΕΑΤΙΚΟΝ ΙΕΡΟΝ ΤΗΣ ΑΡΤΕΜΙΔΟΣ ΚΝΑΚΕΑΤΙΔΟΣ

Πολλάκις ἀνεφέρθημεν εἰς τὸ γειτονικὸν τοῦτο ἱερὸν ζητοῦντες ἀναλογίας διαφωτιστικὰς τῶν ἀρχιτεκτονικῶν ζητημάτων. Καὶ οἱ δύο μαρμάρινοι ναοὶ εἶναι περίπου σύγχρονοι – β΄ ἥμισυ τοῦ 6ου π.Χ. αἰῶνος – ἀλλ᾽ ἄδηλον εἶναι, τίς εἶναι ὁ ἀρχαιότερος. Μεγαλύτερος καὶ περίπτερος ὁ τῆς Ἀσέας, μικρότερος ὁ ἄλλος (6.60×13.20 μ.) καὶ τετράστυλος ἀμφιπρόστυλος. Τὴν πρωιμωτάτην μαρμαρίνην ἐμφάνισίν των ὀφείλουν, ὡς ἤδη ἐλέχθη, εἰς τὴν γειτονίαν τῶν μαρμάρων τῶν Δολιανῶν, ἀλλ᾽ εἶναι φυσικὸν νὰ δεχθῶμεν, ὅτι τὴν πρώτην ἐκμετάλλευσιν τοῦ λαμπροῦ ὑλικοῦ θὰ εἶχον οἱ Τεγεᾶται κάμει, ὅταν ἔκτισαν τὸν ἀρχαϊκὸν ναὸν τῆς μεγάλης Ἀλέας, ὅθεν κατάγονται μερικὰ παλαιὰ κιονόκρανα. Δύσκολον δὲν ἦτο διὰ τοὺς Ἀσεάτας νὰ χρησιμοποιήσουν τὸ τεγεατικὸν τοῦτο ὑλικόν, καθόσον εἶναι γνωστόν, ὅτι ἡ Τεγέα κατὰ τὸν 7ον καὶ μέγα μέρος τοῦ 6ου ὑπῆρξε «μεγάλη δύναμις» εἰς τὴν Πελοπόννησον καὶ κατεῖχε τὴν Σκιρῖτιδα καὶ τὴν Μαιναλίαν χώραν πᾶσαν.

Τίποτε δὲν γνωρίζομεν περὶ τῶν σχετικῶν ἀρχιτεκτόνων, πιθανὸν εἶναι μόνον, ὅτι θὰ προήρχοντο ἐξ Ἄργους ἢ Κορίνθου τῶν πατρίδων τοῦ δωρικοῦ ρυθμοῦ. Βέβαιον ἐξ ἄλλου εἶναι ὅτι δὲν ἦτο ὁ αὐτὸς ἀρχιτέκτων μὲ τὸ συνεργεῖόν του εἰς τὴν Ἀθηνᾶν καὶ τὴν Κνακεάτιδα. Εἰς τὸν τεγεατικὸν ναὸν μετεχειρίζοντο ἀποκλειστικῶς συνδέσμους διπλοῦ ταῦ καὶ εἰς τὸν ἕτερον μόνον πελεκίνους εἰς δύο τύπους. Ὡς πρὸς τὰς ἀρχιτεκτονικὰς μορφὰς παρὰ τὰς ὁμοιότητας δὲν βεβαιώνεται ἐξάρτησις τοῦ ἑνὸς ἀπὸ τὸν ἄλλον. Τὸ ἐπίθημα ὑπὲρ τὰς τριγλύφους τῆς Κνακεάτιδος, τὸ ἄλλως γνωστὸν ὡς ὑποδόκιον ἢ θρᾶνος τοῦ ἐσωτερικοῦ θριγκοῦ, φαίνεται, ὅτι ὑπῆρχεν ὡς «κοινὸν ἀγαθὸν» καὶ ἐπὶ τῶν ναῶν τῆς Ἀσέας. Εἰς τὸν ναὸν τῆς Ἀρτέμιδος τὸ αὐτὸ ἐπίθημα μὲ ἄλλην μορφὴν ἐμφανίζεται ὡς ἀκρογείσιον ὑπὲρ τὸν ἀετὸν καὶ τὰς μακρὰς πλευράς. Τὸ αὐτὸ εἴδομεν, ὅτι συμβαίνει μόνον εἰς τὸν παλαιότερον ξυλοπήλινον τῆς Ἀθηνᾶς. Ἐδῶ ἐβεβαιώθημεν ὅτι τὰ γεῖσα πάντα ἦσαν τοῦ ἰωνικοῦ τύπου. Εἰς τὴν Κνακεάτιδα τὰ ἰωνικὰ ἐπαέτια γεῖσα μὲ τὴν τριπλῆν κάτω διαίρεσιν προσομοιάζουν μὲ τὰ ὁριζόντια δωρικὰ γεῖσα. Ἐν γένει πρόκειται περὶ συγχρόνων ἔργων μὲ τὸν ἀπαραίτητον καὶ ἐμπρέποντα εἰς ἑλληνικὰ ἔργα διαφορισμόν.

Τὸ πλέον σημαντικὸν κοινὸν γνώρισμα, σημαντικὸν διὰ τὴν λατρείαν, εἶναι ὅτι καὶ τὰ δύο ἱερὰ εἶναι ἱδρυμένα ἐπὶ ὑψηλῆς βουνοκορυφῆς καὶ τόπου τελείως ἀκατοικήτου. Εἶναι ἱερὰ ὀρείας θεότητος. Χρονικῶς τὸ ἱερὸν τῆς Ψηλῆς Κορφῆς φαίνεται ἐκ τῶν μικρῶν μεταγεωμετρικῶν εὑρημάτων παλαιότερον. Ἡ τόσον γνώριμος κατὰ τὴν Βίγλαν λακωνικὴ τέχνη ἀπουσιάζει εἰς τὸ καθαυτὸ τεγεατικὸν ἱερὸν καὶ τὸ εἰς συντρίμματα εὑρεθὲν πήλινον ἀκρωτήριον δὲν σημαίνει λακωνισμὸν ἰδιαίτερον, καθόσον ὁ λακωνικὸς κέραμος διὰ τὴν ποιότητά του εἶχεν ἐπικρατήσει καθ᾽ ὅλην σχεδὸν τὴν Πελοπόννησον καὶ τὴν Αἴγιναν.

ΛΑΤΡΕΙΑ

Κατὰ τὴν ὑπὸ τοῦ περιηγητοῦ ἀναφερομένην παράδοσιν, ὅταν ὁ Ὀδυσσεὺς ἐπανῆλθεν ἐκ τοῦ Ἰλίου ἵδρυσε τὸν ἐπὶ τῆς κορυφῆς τοῦ Βορείου ναὸν εἰς τιμὴν τῆς Ἀθηνᾶς Σωτείρας καὶ τοῦ Ποσειδῶνος. Ἡ παράδοσις εἶναι μῦθος αἰτιολογικὸς παρόμοιος πρὸς τὸν ἐκτεταμένον παλαιὸν μῦθον, ὡς ἀναγινώσκομεν εἰς τὴν Νέκυιαν τῆς Ὀδυσσείας (λ 121-134). Ἐκεῖ συνιστᾷ εἰς τὸν ἥρωα ὁ Τειρεσίας, ὅτι ὀφείλει, ἀφοῦ τιμωρήσῃ τοὺς μνηστῆρας, νὰ φροντίσῃ ὅπως ἐξιλεωθῇ ἔναντι τοῦ Ποσειδῶνος, τοῦ ὁποίου ἐτύφλωσε τὸν υἱὸν Πολύφημον. Πρὸς τοῦτο ἀναχωρῶν ἐξ Ἰθάκης νὰ μεταβῇ εἰς τόπους ὅπου τίποτε δὲν γνωρίζουν ἀπὸ θάλασσαν καὶ ἐκλαμβάνουν τὴν κώπην ὡς ἀθηρηλοιγόν (=δικράνι-φτυάρι). Ἐκεῖ πρέπει καταθέτων τὴν κώπην νὰ κάμῃ μεγάλας θυσίας εἰς τιμὴν τοῦ ἄνακτος Ποσειδῶνος [1]. Τρίτος παρόμοιος αἰτιολογικὸς μῦθος εἶναι ὁ ὑπὸ τοῦ Παυσανιου ἀναφερόμενος εἰς VIII 14, 5. Εἰς τὴν ἀκρόπολιν τῆς Φενεοῦ ὑπάρχουν ἐρείπια ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς Τριτωνίας καὶ παρ' αὐτὸν ἢ ἐντὸς αὐτοῦ *Ποσειδῶν χαλκοῦς ἕστηκεν Ἵππιος,* ἀνάθημα τοῦ Ὀδυσσέως, πλανωμένου διὰ τὴν εὕρεσιν τῶν ἵππων του, εὑρεθέντων μὲ τὴν βοήθειαν τῆς Ἀρτέμιδος Εὑρίππας, εἰς τιμὴν τῆς ὁποίας εὐγνωμονῶν ἵδρυσεν ἐπίσης ἰδιαίτερον ἱερόν. Ἐμφανὴς εἶναι ἡ ὁμοιότης τῶν ἀρκαδικῶν τούτων παραδόσεων κατὰ τὴν Ἀσέαν, Μαντίνειαν καὶ Φενεόν. Εἶναι μῦθοι, λόγοι δηλ. ἀληθεῖς περὶ τῶν θεῶν, τοὺς ὁποίους παλαιόθεν ἀδίστακτα ἐπίστευον οἱ ἀρχαῖοι. Ἀλλ' οἱ νεώτεροι τοὺς ὀνομάζομεν αἰτιολογικούς, διότι μέσα εἰς αὐτοὺς ἀνευρίσκομεν τὴν αἰτίαν τῆς γενέσεώς των καὶ συγχρόνως ἀποκαλύπτομεν τὴν παναρχαίαν πραγματικότητα. Τί γυρεύει ὁ Ἰθακήσιος ἥρως εἰς τὰ ἀρκαδικὰ βουνὰ καὶ μάλιστα εἰς τὴν Φενεόν, ὅπου ἀνεῦρε τοὺς ἵππους του; Ὁ Παυσανίας ἐπιφέρει αἰτιολογίαν πολὺ ἀστείαν. Ἡ ἀλήθεια εἶναι ὅτι καὶ αὐτὸς εἶναι Ἵππιος, ὅπως ὁ Ποσειδῶν ὁ Ἵππιος, ὁ γαιάοχος καὶ ἐνοσίχθων. Ἀρχικῶς ἡ θεότης εἶναι μία, ἀμφίβιος, κατὰ ξηρὰν καὶ θάλασσαν, ἔπειτα μὲ τὸν ἐξελικτικὸν χρόνον διχάζεται εἰς δύο πρόσωπα ἀντίπαλα καὶ ὅταν μετὰ τὴν σύγκρουσιν ὑπερισχύει τὸ ἓν καὶ ὑποβιβάζεται τὸ ἕτερον εἰς θνητὸν ἥρωα, τότε πρὸς συμβιβασμὸν ὁ Ὀδυσσεὺς ἀναλαμβάνει τὸ ἔργον νὰ προσφέρῃ μεγάλας τιμὰς εἰς τὸν νικητήν.

Εἰς τὸ ἀσεατικὸν ἱερὸν ἡ Ἀθηνᾶ συνελατρεύετο μὲ τὸν Ποσειδῶνα. Πολὺ γνωστὴ εἶναι ἡ κοινὴ λατρεία τῶν αὐτῶν θεῶν, ὅπως συμβαίνει εἰς τὴν Ἀκρόπολιν, τὸ Σούνιον καὶ ἀλλαχοῦ. Εἰς τὸν Ἵππιον Κολωνὸν τῶν Ἀθηνῶν ὑπῆρχε βωμὸς κοινὸς Ποσειδῶνος Ἱππίου καὶ Ἀθηνᾶς Ἱππίας (Παυσ. I 30, 4) εἰς τὴν ἀκρόπολιν τῆς Φενεοῦ παρὰ τὸν ναὸν τῆς Ἀθηνᾶς Τριτωνίδος ἵστατο ἄγαλμα Ποσειδῶνος Ἱππίου. Καὶ εἰς δίωρον ἀπόστασιν ἀπὸ τοῦ ἱεροῦ εἰς τὸν τεγεατικὸν δῆμον τῶν Μανθουρέων ἐτιμᾶτο ἡ αὐτὴ θεὰ ὡς Ἀθηνᾶ Ἱππία (Παυσ. VIII 47, 1).

Πολυσήμαντος εἶναι καθ' ἑαυτὴν πᾶσα θεότης καὶ σὺν τῷ χρόνῳ μεταβάλλεται ἢ σχετιζομένη μὲ ἄλλας διαφοροποιεῖται. Συντελοῦν εἰς τοῦτο καὶ αἱ λατρευτικαὶ

1 Ὅτι ὁ τόπος εἶναι ἡ Μαντίνεια, ὅπου κατ' ἐξοχὴν ἐλατρεύετο ὁ Ποσειδῶν ἔδειξεν ἐπὶ τῇ βάσει νομισμάτων τῆς πόλεως ὁ ΣΒΟΡΩΝΟΣ εἰς τὴν παλαιὰν λαμπρὰν διατριβήν του, Gazette Archéologique, 1888, 227-280, πίν. 35. Ulysse chez les Arcadiens κτλ.

ἀνάγκαι. Μία νεαρὰ κόρη περιμένει βέβαια πολλὰ ἀπὸ τὴν Μητέρα Θεὰν ἀλλὰ τὴν χρειάζεται καὶ ὡς προστάτιδα τοῦ γάμου καρποφόρον, τὴν θέλει νὰ εἶναι καὶ Εἰλείθυια διὰ τοὺς εὐκόλους τοκετοὺς καὶ ὡς παρθένος χορεύτρια ἐπιζητεῖ συνομήλικον βοηθὸν καὶ τὴν εὑρίσκει εἰς τὴν Ὀρθίαν Ἀρτέμιδα ἢ τὴν Καρυάτιδα. Κατὰ τὸν αὐτὸν λόγον ἡ Δήμητρα ἔχει καὶ Κόρην, ἄλλην αὐτῆς ὑπόστασιν, ἡ δὲ ἀρκαδικὴ τῆς Λυκοσούρας ἔχει καὶ τὴν Ἀρτέμιδα καὶ ἐκ τοῦ Ποσειδῶνος τὴν Δέσποιναν. Ἐπεριμέναμεν βέβαια ἐπὶ τῆς ἐρημικῆς ὑψηλῆς ῥάχεως τῆς Βίγλας νὰ εὕρωμεν λατρευομένην τὴν μεγάλην ὀρείαν Μητέρα, ἀλλ᾽ ἀντὶ ταύτης ἀπαντῶμεν τὴν Ἀθηνᾶν Σώτειραν σύνναον τοῦ Ποσειδῶνος. Ὅτι ἡ Ἀθηνᾶ δυνατὸν νὰ εἶναι ὑπόστασις ἄλλη, λησμονημένη κάπως, τῆς ὀρείας Μητρὸς ὑποδεικνύει τὸ γεγονός, ὅτι ἡ θεὰ τοῦ βράχου τῆς Λίνδου εἶναι ἡ Λινδία Ἀθηνᾶ. Καὶ εἰς τὴν Ἦλιδα ὑπῆρχεν ἱερὸν Ἀθηνᾶς Μητρός (Παυσ. V 3, 2). Ἔπειτα ὅπως ἐδῶ ὁ Ποσειδῶν μετὰ τῆς Ἀθηνᾶς ἀποτελοῦν λατρευτικὸν ζεῦγος, ἐπὶ ἄλλου ἀρκαδικοῦ ὄρους τοῦ Κνακάλου τῶν Καρυῶν ὑπῆρχον ἱερὰ τοῦ Ποσειδῶνος καὶ τῆς Ἀρτέμιδος Κνακαλησίας (Παυσ. VIII 23, 3). Ἡ ὀρεία Ἄρτεμις (Ευρ. Ἰφιγ. Ταυρ. 127) βεβαιώνεται ὡς ὑπόστασις τῆς ἀνατολικῆς Μεγάλης Μητρὸς διὰ πολλῶν παραδειγμάτων (πρβλ. καὶ Κνακεάτιδα). Ἰδού, τέλος, καὶ ἓν ἀκόμη ἐξ αὐτῆς τῆς Ἀσέας. Πρὸ πολλῶν ἐτῶν ἔχει μετακομισθῆ ἀπὸ τὸ Φραγκόβρυσο εἰς τὸ Ἐθνικὸν Μουσεῖον σημαντικὸν ἀκέφαλον ἄγαλμα θεᾶς καθημένης περίπου τοῦ 650 π.Χ. Κάτω ἀναγράφεται μὲ χαρακτῆρας ἀρχαίους ΑΓΕΜΟ. Ἀγεμώ, Ἀγεμόνα, Ἡγεμόνη εἶναι μόνιμα ἐπίθετα τῆς Ἀρτέμιδος, ἀλλὰ τὸ καθήμενον ἄγαλμα σημαίνει, πιστεύω, ἔνδειξιν ὑπὲρ τῆς παλαιᾶς μητρικῆς θεᾶς.

Κ. Α. ΡΩΜΑΙΟΣ

ΕΚ ΤΟΥ ΕΠΙΓΡΑΦΙΚΟΥ ΜΟΥΣΕΙΟΥ

1

Εἰς IG XII 5, 552

Ἡ ἐπιγραφὴ αὕτη [1], κεχαραγμένη ἐπὶ βάθρου (πίν. 22α), ἀπόκειται εἰς τὸ Ἐπιγραφικὸν Μουσεῖον τῶν Ἀθηνῶν ὑπ' ἀριθ. Εὑρετηρίου 10595. Προέρχεται ἐκ Κέω καὶ ἔφθασεν εἰς Ἀθήνας μέσῳ Λαυρίου (Ath. Mitt. 7, 1876, σ. 146: 12, 1887, σ. 300).

Ἐπὶ τοῦ βάθρου τούτου ἐν τούτοις εἶναι κεχαραγμένη ἡ αὐτὴ ἐπιγραφὴ μίαν ἀκόμη φοράν, ἐπὶ τῆς ἀντιστοίχου τῇ προσθίᾳ πλευρᾶς, διότι, ὡς φαίνεται, τὸ ἀνάθημα ἔπρεπε νὰ εἶναι ὁρατὸν καὶ ἐκ ταύτης. Ἡ ἑτέρα ἐπιγραφή, τὴν ὁποίαν δὲν ἀναφέρουν οἱ ἐκδόται, ἀπεικονίζεται ἐν τῷ πίνακι 22β.

Θεοκύ]*δες* : *Ἀρισταίχμου*
Ἀφροδί]*τηι ἀνέθηκεν ἄρξας*

2

ΕΜ 5376

Ἐπιτύμβιος κιονίσκος λευκοῦ μαρμάρου. Τὸ κάτω τρίτον περίπου, ὅπερ ἐκρύπτετο εἰς τὸ ἔδαφος, εἶναι εἰς ἣν μορφὴν ἐξῆλθε τοῦ λατομείου. Ὕψ. 0.92 μ., διάμ. 0.27 μ. Εἰς τὸ ἄνω μέρος καὶ ὑπὸ τὸν δακτύλιον φέρει τὴν ἐπιγραφήν:

Μηνοφίλα
Λυκία
Μουσαίου
γυνὴ

τοῦ 3ου/2ου π.Χ. αἰῶνος.

Τόπος καὶ χρόνος εὑρέσεως δὲν εἶναι γνωστοί.

3

Εἰς IG II² 5915

Ἡ ἐπὶ τοῦ κιονίσκου ΕΜ 11684 ἐπιγραφὴ *Βίοττος* | *Εὐδίκου* | *Γαργήττιος* εὕρηται μίαν ἀκόμη φορὰν ἐπὶ ἄλλου κιονίσκου τοῦ Ἐπιγραφικοῦ Μουσείου, τοῦ ὑπ' ἀριθ. 20. Τὸ σχῆμα τῶν γραμμάτων ἐλέγχει καὶ εἰς τὰς δύο ταύτας περιπτώσεις τὴν αὐτὴν χρονικὴν περίοδον.

1 *Θεοκύδες* : *Ἀρισταίχμου* | *Ἀφροδίτηι ἀνέθηκεν ἄρξας*. Εἰς τὸν αὐτὸν ἀφορᾷ καὶ ἡ ἐν IG XII 5, 550 ἐπιγραφή, περὶ ἧς ὁ Roehl, I.G.A. No 398 ἀναφέρει: Museo publico Atheniensi... videtur ibi iam non exstare, ἥτις φέρει ἀριθμὸν ΕΜ 4059.

α. Ἐνεπίγραφον βάθρον ἐκ Κέω· προσθία ὄψις.

β. Ὀπισθία ὄψις τοῦ βάθρου.

4

Εἰς IG II² 6652

Ἡ ἐπιγραφὴ ἐπὶ τοῦ κιονίσκου τούτου, μὲ τὰ λίαν ἀβαθῆ γράμματα, ἣν εἶδεν ὁ Kirchner ἐν τῇ ἄνω αὐλῇ τοῦ Μουσείου καὶ ἐδημοσίευσεν ἐξ ἐκτύπου, φαίνεται ὅτι πρέπει νὰ ἀναγνωσθῇ ὡς

Δάμων
Ζηνοδώρου
Λαμπτρεύς

καὶ ὄχι *Δαμὼ* | *Ζηνοδώρου* | *Λαμπτρέως* | *θυγάτηρ*.

Αἱ διαστάσεις τοῦ λίθου συμφωνοῦν, ὡσαύτως ἡ δοθεῖσα μορφὴ γραμμάτων. Ἐπὶ πλέον δὲν ὑπάρχει ἄλλος κιονίσκος ἐν τῇ ἄνω αὐλῇ, τοῦ ὁποίου ἡ ἐπιγραφὴ νὰ εἶναι δυνατὸν νὰ ταυτισθῇ μὲ ἐκείνην, οἵαν τὴν ἀνέγνωσεν ὁ Kirchner.

5

Εἰς IG II² 7130

Στράτων | *Στράτωνος* | *Παλληνεύς*

Ὁ Kirchner εἶδεν ἀπότμημα τοῦ κιονίσκου μόνον καὶ σημειοῖ: ὕψ. 0.38 μ. Litteras, quae nunc perierunt, lineis subductis, significavimus. Τὸ τεμάχιον ὅμως, ὅπερ ἔλειπεν, εὑρέθη καὶ συνεκολλήθη ἐπὶ τοῦ κιονίσκου, ὅστις νῦν μετρεῖ καθ' ὕψος 1.03 μ. καὶ κατὰ διάμετρον 0.32 μ.

6

Εἰς IG II² 7687. 9933

Περὶ τῆς πρώτης τῶν ἐπιγραφῶν τούτων ὁ Kirchner σημειοῖ: Mus. Nat. ἄνω αὐλή, ubi a. 1927 non inveni. Περὶ τῆς δευτέρας: Mus. Nat. ἄνω αὐλή. Exscr. Kirchner. Ἀμφότεραι ἐν τούτοις εἶναι κεχαραγμέναι ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ κιονίσκου. Σημειωτέον, ὅτι ὑπὸ τοῦ Koehler εἶχε δημοσιευθῇ ἡ πρώτη τούτων μόνον.

7

Εἰς IG II² 8555

Ἡ ἐπιγραφὴ αὕτη (ΕΜ 209), κατὰ Kirchner

Ἀθηναίς | *Ἀταρβύρου* | *Ἡρακλεῶτις*,

θὰ ἀναγνωσθῇ ὡς:

Ληναίς
Ἀταρύβου
Ἡρακλεῶτις

8

Εἰς IG II² 11689a (=6920).

Περὶ ταύτης ([Θρ]ασύξενος | [Μν]ησιθέου | ---) ὁ Kirchner γράφει, ὅτι τοῦ εἶναι γνώριμος ἀπὸ ἔκτυπόν της ἀποσταλὲν αὐτῷ ἐν ἔτει 1910 παρὰ τοῦ Lattermann καὶ ὅτι τὸ ὕψος τῶν γραμμάτων της εἶναι 0.040 μ., τὴν ἀναφέρει δὲ ὡς columella. Εἶναι ἐν τούτοις

ἡ αὐτὴ πρὸς τὴν ἐν τῷ αὐτῷ τόμῳ τῶν IG II² ὑπ' ἀριθ. 6920 ἐπιγραφήν (ΕΜ 361) ἤτοι *Θρασύξενος | Δωσιθέου | ἐγ Μυρρινούττης*. Ὁ KIRCHNER σημειοῖ ἐν 6920, ὅτι τῆς ἐπιγραφῆς σῴζεται τὸ ὄνομα θανόντος καὶ τοῦ πατρός του· τοῦτο καὶ νῦν συμβαίνει. Διότι τὸ κάτω μέρος, ἤτοι δύο ἐκ τῶν τεσσάρων τεμαχίων, ἐφ' οὗ ἀνεγράφετο τὸ δημοτικόν, ἔχει ἀπολεσθῆ πρὸ πολλοῦ καὶ δὲν εἶναι ἐπὶ τῆς φωτογραφίας, ἥτις ἐν ἔτει 1874 ἔγινε διὰ τὰ Grabr. τοῦ CONZE· ἐκ τῶν δύο πάλιν τεμαχίων τοῦ ἄνω μέρους, τὸ ἀριστερόν, μὲ $2\frac{1}{2}$ περίπου τῶν ἐν ἀρχῇ ἑκάστου στίχου γραμμάτων, εἶχεν ἀποκολληθῆ ἀσφαλῶς πρὸ τοῦ 1910, ὅτε εἶχε γίνει τὸ ἔκτυπον τοῦ Lattermann καὶ χωριστὰ ἀπέκειντο μέχρι πρὸ ὀλίγου εἰς τὸ Ἐπιγραφικὸν Μουσεῖον. Ὁ KIRCHNER λοιπὸν εἶδε τὸ μεγαλύτερον τῶν δύο τούτων τεμαχίων, τὸ δεξιόν, καὶ τὸ ἐδημοσίευσεν ὡς ὑπ' ἀριθ. 11689a, τὸ ὕψος ὅμως γραμμάτων ὅπερ δίδει εἶναι τὸ αὐτὸ μὲ τὸ τῆς ὑπ' ἀριθ. 6920 [1].

9

Εἰς IG II² 12688

Τὸ τεμάχιον μαρμάρου, ἐφ' οὗ ἡ ἐπιγραφὴ

Συρακόσιος

ἀπόκειται εἰς τὸ ΕΜ καὶ φέρει ἀριθμὸν 1728. Εἶναι ὑμήττειον καὶ εἶναι τμῆμα ληκύθου, ἧς σῴζεται ἡ βάσις τοῦ λαιμοῦ, καὶ ὄχι κιονίσκου. Ὁ KIRCHNER τὸ θεωρεῖ ὄνομα κύριον, δύναται ἐν τούτοις νὰ εἶναι καὶ ἐθνικόν.

10

Ἐπιτύμβιος κιονίσκος φαιοῦ μαρμάρου ἀκέραιος. Τόπος καὶ χρόνος εὑρέσεως ἄγνωστοι. Ὕψ. 0.97 μ., διάμ. 0.32 μ. Εἰς τὸ ἄνω μέρος καὶ ὑπὸ τὸν δακτύλιον φέρει τὴν ἐπιγραφήν:

Ἀλέξανδρος
Τιμοκράτου
Ποτάμιος

τοῦ 2ου/1ου π.Χ. αἰῶνος.

Οὗτος δύναται νὰ εἶναι πατὴρ τοῦ Ποταμίου Τιμοκράτους Ἀλεξάνδρου, ἐφήβου ἐν ἔτει 128/7 (Hesperia 24, 1945, σ. 232 στίχ. 175).

11

Ἐπὶ τοῦ λίθου, ἐφ' οὗ εἶναι ἀναγεγραμμένη ἡ ἐν IG II² 5247 ἐπιγραφή, καὶ ἐπὶ τῆς ἀντιστοίχου πλευρᾶς εἶχε χαραχθῆ καὶ ἡ ἐπιγραφή:

Γλαυκίας
Σιδώνιος

Χρονολογεῖται εἰς τὸ πρῶτον ἥμισυ τοῦ 3ου π.Χ. αἰῶνος, τὸ δὲ τραπεζοειδὲς μνημεῖον

1 Ἡ ἀνωτέρω γνώμη μου ἐπεβεβαιώθη καὶ ἀπὸ τὸ ἔκτυπον τῆς IG II² 11689a ἐπιγραφῆς, ὅπερ πάνυ εὐγενῶς ἐτέθη εἰς τὴν διάθεσίν μου παρὰ τῶν ἁρμοδίων τῆς Πρωσσικῆς Ἀκαδημίας τῶν Ἐπιστημῶν, πρὸς οὓς ἐκφράζω τὰς εὐχαριστίας μου.

εἶχε γίνει διὰ τὸν Γλαυκίαν τοῦτον. Φαίνεται, ὅτι ἐν τῇ ἄνω αὐλῇ τοῦ Μουσείου, ἔνθα παλαιότερον εἶχε μελετηθῆ ὁ λίθος, δὲν ἦτο ὁρατὴ ἡ πλευρά του αὔτη.

12

'Επιτύμβιος κιονίσκος φαιοῦ μαρμάρου, ἀκέραιος. Τόπος καὶ χρόνος εὑρέσεως ἄγνωστοι. Ὕψ. 1.12 μ., διάμ. 0.28 μ. Εἰς τὸ ἄνω μέρος φέρει τὴν ἐπιγραφήν:

Δέκμος
Γαίου
Σφήττιος

τοῦ 2ου/1ου π.Χ. αἰῶνος.

ΜΑΡΚΕΛΛΟΣ Θ. ΜΙΤΣΟΣ

Ο ΠΟΛΥΓΝΩΤΟΣ ΚΑΙ ΜΙΑ ΑΓΓΕΙΟΓΡΑΦΙΑ ΜΕ ΕΠΕΙΣΟΔΙΟΝ ΕΚ ΤΗΣ ΟΜΗΡΙΚΗΣ ΝΕΚΥΙΑΣ

Εἶναι ἐπαρκῶς γνωστὸς ὁ περίφημος καλυκοειδὴς κρατὴρ τοῦ Λούβρου (εἰκ. 1), ὁ ὁποῖος φέρει ἐπὶ τῆς μιᾶς του ὄψεως τὸν φόνον τῶν τέκνων τῆς Νιόβης. Καλεῖται

Εἰκ. 1. Ὁ καλυκοειδὴς κρατὴρ G 341 τοῦ Λούβρου.

ἐνίοτε καὶ «Κρατὴρ τῶν Ἀργοναυτῶν» ἐκ τῆς ἀνεπαρκῶς τεκμηριουμένης ἑρμηνείας τῆς παραστάσεως τῆς ἑτέρας του ὄψεως [1].

Τὸ ἐν λόγῳ ἀγγεῖον, ἤδη ἀπὸ τῆς εὑρέσεώς του [2], ἔθεσε δι᾽ ἀμφοτέρων τῶν παραστάσεών του μίαν σειρὰν προβλημάτων, εἰς τὰ ὁποῖα οὐδεὶς δέχεται ὅτι ἔχει δοθῆ μία ἱκανοποιητικὴ ἀπάντησις μέχρι σήμερον. Ἀπὸ τῆς ἀπόψεως αὐτῆς μία νέα προσπάθεια ἀντιμετωπίσεως μερικῶν ἐκ τῶν προβλημάτων τὰ ὁποῖα θέτουν αἱ παραστάσεις τοῦ ἀριστουργήματος αὐτοῦ τῆς ἀρχαίας τέχνης δὲν δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς περιττή. Ἀφετηρίαν τῆς παρούσης προσπαθείας ἀποτελεῖ ἡ ἀπόπειρα μιᾶς ἀκόμη ἑρμηνείας τῆς

1 Louvre G341. T. B L. WEBSTER, Der Niobidenmaler, 1935, σ. 1 ἑξ. πίν. 2-5. FURTWÄNGLER-REICHHOLD, Griechische Vasenmalerei, πίν. 108 καὶ 165. Ἔγχρωμος πίναξ παρὰ MARTIN ROBERTSON, La peinture Grecque, Skira, 1959, σ. 124. Περαιτέρω βιβλιογραφίαν ἐν Handbuch der Archäologie IV, 1 A. RUMPF, Malerei und Zeichnung, 1953, σ. 93 σημ 2.

2 Εὑρέθη εἰς τὸ Orvieto. Πρβλ. W. HELBIG, Bulletino dell' Instituto 1881, σ. 278 ἑξ. HAUSER ἐν FURTWÄNGLER-REICHHOLD, II τοῦ κειμένου σ. 245 σημ. 1.

παραστάσεως τῆς κυρίας ὄψεως τοῦ κρατῆρος, ἡ ὁποία δίδει καὶ τὰς προϋποθέσεις νέας συζητήσεως τῶν σχετικῶν προβλημάτων. Περὶ τῆς παραστάσεως τῆς δευτέρας ὄψεως δὲν τίθεται ζήτημα ἑρμηνείας, διότι εἰκονίζεται ἡ ἐξόντωσις τῶν τέκνων τῆς Νιόβης, θέμα σύνηθες τῆς ἀρχαίας τέχνης. Τὸ κύριον πρόβλημα ὑπῆρξεν ἀπ' ἀρχῆς ἡ ἑρμηνεία τῆς παραστάσεως τῆς κυρίας ὄψεως, μιᾶς ἐκ τῶν μεγαλειωδεστέρων ἐν γένει εἰκόνων τῆς ἀρχαίας ἀγγειογραφίας (πίν. 23), ἐνῷ θέματα χρονολογήσεως καὶ κατατάξεως τοῦ ἀγγείου ἐλύθησαν ἄνευ σοβαρῶν ἀμφισβητήσεων.

Ἡ παράστασις αὕτη, ἡ ὁποία ἀπὸ πολλὰς ἐπόψεις εἶναι μοναδική [1], μᾶς δίδει καὶ μίαν ἀπὸ τὰς ἐλαχίστας δυνατότητας διεισδύσεως εἰς τὰ ἔργα τῆς μεγάλης ζωγραφικῆς τῆς περιόδου δημιουργῶν, ὡς ὁ Μίκων, ὁ Πάναινος καὶ ὁ Πολύγνωτος, τῆς ἐποχῆς εἰς τὴν ὁποίαν ἀνήκουν καὶ τὰ ἀετώματα τῆς Ὀλυμπίας. Αἱ μέχρι τοῦδε ἐπιχειρηθεῖσαι ἑρμηνεῖαι ἀναγνωρίζονται γενικῶς ὡς ἀπολύτως ἀνεπαρκεῖς [2] καί, ἕνεκα ἀκριβῶς τῆς ἀδυναμίας των αὐτῆς, ἔθεσαν ἐμπόδια ἀντὶ νὰ προωθήσουν τὴν ἔρευναν. Ἡ παράστασις ἀνεγνωρίσθη ἀπὸ μακροῦ ὅτι εὑρίσκεται εἰς σχέσιν οὐχὶ μόνον μὲ τὴν μεγάλην ζωγραφικὴν ἀλλὰ καὶ ὅτι μᾶς δίδει μίαν ἰδέαν τῆς ζωγραφικῆς τῶν τοιχογραφιῶν, διὰ τοῦτο καὶ ἐχρησιμοποιήθη ὡς προϋπόθεσις καὶ βάσις διὰ τὴν ἀνασύνθεσιν γνωστῶν ἔργων μεγάλων καλλιτεχνῶν. Ἡ ἔστω καὶ σύντομος περιγραφὴ τῆς παραστάσεως εἶναι ἀπαραίτητος προτοῦ προχωρήσωμεν εἰς τὴν ἐπισκόπησιν τῶν παλαιοτέρων ἑρμηνειῶν καὶ τὴν ἔκθεσιν τῆς νέας προσπαθείας. Τοῦτο θὰ μᾶς διευκολύνῃ καὶ διὰ τὴν κατανόησιν τῶν διαφόρων προβλημάτων, τὰ ὁποῖα συνδέονται μὲ τὴν παράστασιν, ὡς καὶ μὲ τὰ θέματα τῶν ἐπιδράσεων, τὰς ὁποίας πιθανῶς ὁ ἀγγειογράφος ὑπέστη.

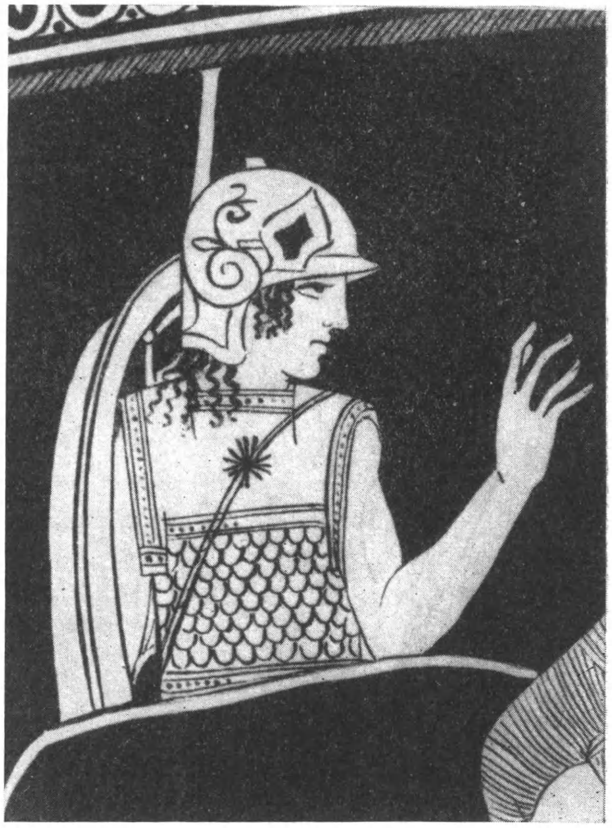

Εἰκ. 2. Ἡ κατὰ τὸ ἄνω σῶμα ὁρατὴ μορφὴ τῆς παραστάσεως: Ὀδυσσεύς.

1 Καλαὶ ἀπεικονίσεις ἐν WEBSTER, Der Niobidenmaler, πίν. 2a καὶ 5b. BUSCHOR, Griechische Vasen, σ. 197 εἰκ. 215. RODENWALDT, Die Kunst der Antike⁴, σ. 292-3. CVA France 12 Louvre 8, III, 1d πίν. 2, 1-4 καὶ 3, 1-2. 5. LÖWY, Polygnot, εἰκ. 1a καὶ 1b-g.

2 WEBSTER, Der Niobidenmaler, σ. 9: «Die Darstellung auf der Vorderseite ist bisher noch nicht befriedigend gedeutet», BUSCHOR, Griechische Vasenmalerei, σ. 190: «.....dessen Figuren, von Athena und Herakles abgesehen, noch nicht gedeutet sind». RUMPF, HdA Malerei und Zeichnung, σ. 93: «auf der Vorderseite eine noch ungedeute Szene trägt». MARTIN ROBERTSON, La Peinture Grecque - Skira, 1959, σ. 124: «sujet indeterminé». PFUHL, Malerei und Zeichnung II, σ. 524: «sog. Argonautenkrater... die Vermutung, dass es die attischen Phylenheroen seien scheint unhaltbar».

Ἡ σκηνὴ λαμβάνει χώραν ἐπὶ ἀνωμάλου ἐδάφους, τοῦτο δὲ πρέπει νὰ θεωρηθῇ ὡς προσπάθεια τοῦ ἀγγειογράφου ἢ τῶν προτύπων του, ἂν δεχθῶμεν τοιαῦτα, διὰ τὴν ἀπεικόνισιν τῶν μορφῶν εἰς διάφορα ἐπίπεδα. Εἰκονίζονται ἕνδεκα πρόσωπα εἰς διαφόρους θέσεις καὶ στάσεις, ἐκ τῶν ὁποίων τὰ ἐννέα ὄρθια—μὲ τὸν ἕνα ἐξ αὐτῶν κρατοῦντα ἵππον, ἕνα ἐξηπλωμένον καὶ ἕνα καθήμενον. Ἡ ἀνωμαλία τοῦ ἐδάφους δηλοῦται διὰ λεπτῶν γραμμῶν, ἐπὶ τῶν ὁποίων βαίνουν αἱ μορφαί, μία δὲ ἐξ αὐτῶν

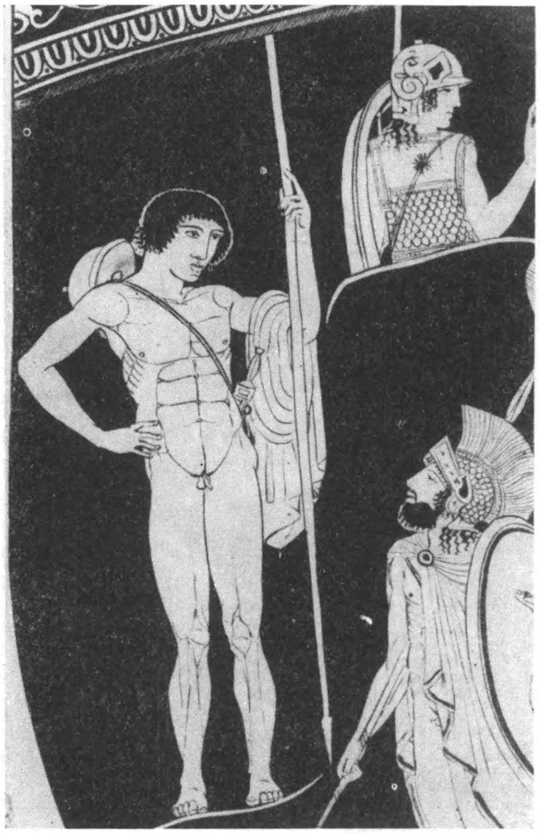

Εἰκ. 3. Πολυδεύκης.

Εἰκ. 4. 'Αγαμέμνων.

εἶναι ὁρατὴ μόνον κατὰ τὸ ἄνω τῆς ζώνης τμῆμα τοῦ σώματος, τοῦ ἄλλου κρυπτομένου ὑπὸ γραμμῆς δηλούσης προφανῶς παρυφὴν τοῦ ἐδάφους. 'Από τῆς μορφῆς ταύτης ἀκριβῶς πρέπει νὰ ἀρχίσῃ καὶ ἡ περιγραφή μας. Ἡ μορφὴ αὕτη εὑρισκομένη εἰς τὸ ἄνω ἀριστερᾷ τμῆμα τῆς παραστάσεως εἰκονίζει πολεμιστήν (εἰκ. 2) κρατοῦντα διὰ τῆς ἀριστερᾶς δόρυ καὶ ἀσπίδα καὶ φέροντα θώρακα καὶ κράνος, ὁ ὁποῖος ἀποχωρῶν ἐκ τῆς σκηνῆς στρέφει τὴν κεφαλὴν πρὸς τὸ κέντρον καὶ ὑψώνει τὴν δεξιάν. Ἡ τοποθέτησίς της ὄπισθεν τῆς δηλούσης ἀνωμαλίαν τοῦ ἐδάφους γραμμῆς ἀποδεικνύει σαφῶς ὅτι ὁ καλλιτέχνης θέλει νὰ τονίσῃ δι' αὐτοῦ, ὅτι ἡ μορφὴ δὲν ἀνήκει οὐσιαστικῶς εἰς τὸν κύκλον τῶν ἄλλων προσώπων, δὲν εἶναι μόνιμον μέλος του. 'Ακόμη καὶ ἡ ἀπεικόνισις τῆς μορφῆς αὐτῆς εἰς μικροτέραν τῶν ἄλλων κλίμακα θέλει νὰ δείξῃ ὅτι αὕτη εὑρίσκεται εἰς ἀπόστασιν ἀπὸ τῶν ἄλλων καὶ μᾶς δίδει μίαν ἐπιτυχῆ προσπάθειαν

προοπτικῆς σμικρύνσεως. Ἀριστερώτερον καὶ ὀλίγον χαμηλότερον εὑρίσκεται μία ἄλλη μορφὴ παριστῶσα γυμνὸν πολεμιστήν (εἰκ. 3), μὲ τὴν χλαμύδα εἰς τὴν ἀριστερὰν καὶ κρατοῦντα ἢ στηριζόμενον εἰς τὸ δόρυ, φέροντα ξίφος εἰς τὸ πλευρόν, τοῦ ὁποίου διακρίνεται ἡ λαβή, καὶ πῖλον εἰς τὴν ράχιν. Τὴν δεξιὰν χεῖρα στηρίζει ἐπὶ τῆς ὀσφύος καί, ἐνῷ τὸ σῶμα εἰκονίζεται κατ' ἐνώπιον, ἡ κεφαλὴ εἶναι ἐστραμμένη ἀριστερᾷ ἐμφανιζομένη κατὰ τὰ τρία τέταρτα. Τὸ βλέμμα στρέφεται ἐλαφρῶς χαμηλὰ

Εἰκ. 5. Ἀθηνᾶ.

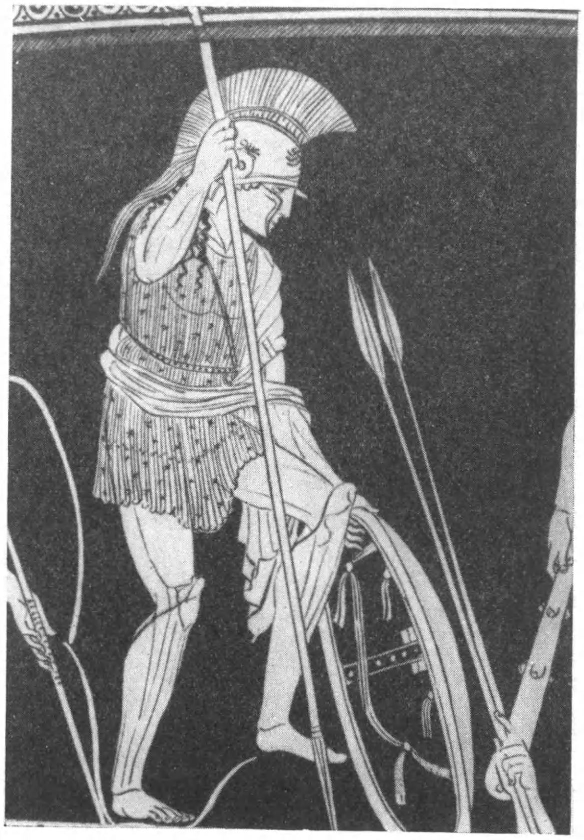

Εἰκ. 6. Ἀχιλλεύς.

καὶ συνδέει τὴν μορφὴν μὲ τὴν κάτωθεν καὶ δεξιώτερον αὐτῆς εὑρισκομένην. Ἐδῶ ἔχομεν γενειοφόρον πολεμιστὴν μὲ πλήρη πολεμικὴν ἐξάρτησιν (εἰκ. 4). Φορεῖ χλαμύδα πορπουμένην κάτωθεν τοῦ λαιμοῦ καὶ κρατεῖ διὰ τῆς ἀριστερᾶς τὴν ἀσπίδα, ἐπὶ τῆς ὁποίας εἰκονίζεται ὄφις. Εἰς τὴν δεξιὰν κρατεῖ δόρυ ἀνασηκωμένον ἐκ τοῦ ἐδάφους καὶ φορεῖ κράνος μὲ ἀνασηκωμένας τὰς παραγναθίδας. Ἡ κεφαλὴ εἶναι ἐλαφρῶς πρὸς τὰ ἄνω ἐστραμμένη καὶ μὲ ἡμιάνοικτον τὸ στόμα ὡς νὰ συνομιλῇ ἡ μορφὴ μὲ τὸν ἄνωθεν αὐτῆς ἀγένειον πολεμιστήν. Ἐδῶ ἔχομεν ἀπεικόνισιν τοῦ σώματος κατὰ τὰ τρία τέταρτα καὶ τῆς κεφαλῆς κατὰ κρόταφον. Δεξιώτερον τῆς μορφῆς αὐτῆς καὶ ἐπὶ ὑψηλοτέρου ἐπιπέδου ἐμφανίζεται ἡ Ἀθηνᾶ (εἰκ. 5). Εἰκονίζεται ὡς ἥρεμος παρατηρητὴς χωρὶς συμμετοχὴν εἰς τὰ διαδραματιζόμενα ἐπὶ τῆς σκηνῆς, ἐπίσης πάνοπλος. Εἶναι ἐνδεδυμένη διὰ τοῦ ἰωνικοῦ χιτῶνος καὶ φέρει ἐπενδύτην, ὁ ὁποῖος διὰ τῆς ζώνης σχηματίζει ἀπόπτυγμα. Αἰγὶς

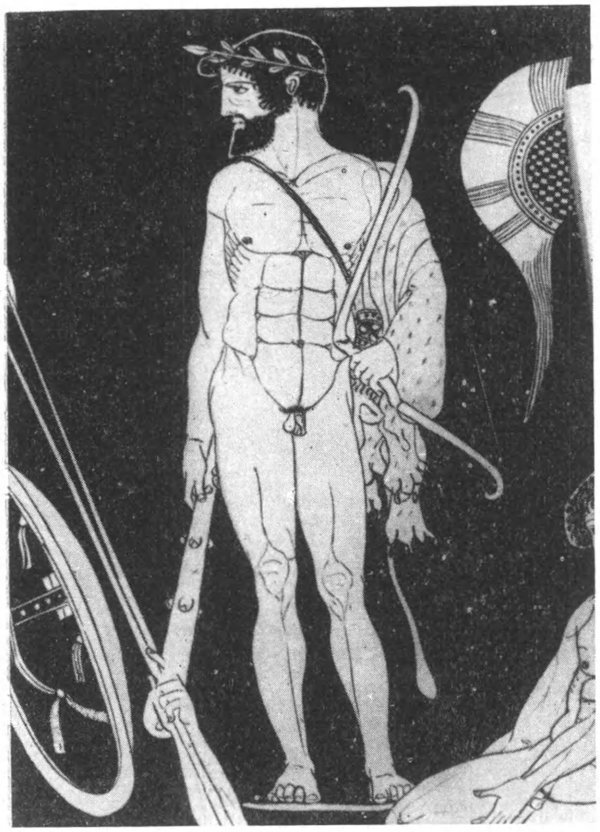

Εἰκ. 7. Ἡρακλῆς.

ἐστολισμένη διὰ Γοργονείου καλύπτει τὸ στῆθός της καὶ εἰς τὴν κεφαλὴν φέρει κράνος. Κρατεῖ διὰ τῆς ἀριστερᾶς χειρὸς τὸ δόρυ ἀπὸ τοῦ μέσου μὲ τὴν αἰχμὴν πρὸς τὰ κάτω καὶ ἔχει τὴν δεξιὰν ἀνέτως τοποθετημένην ἐπὶ τῆς ὀσφύος. Καὶ ἐδῶ τὸ σῶμα εἰκονίζεται κατὰ τὰ τρία τέταρτα, ἡ κεφαλὴ κατὰ κρόταφον. Ὀλίγον ὑψηλότερον καὶ ἐπὶ περισσότερον ἀνωμάλου ἐδάφους, ὡς δεικνύει ἡ στάσις τῶν ποδῶν, ἔχομεν μίαν ἄλλην ἀνδρικὴν μορφὴν (εἰκ. 6). Φορεῖ χιτῶνα καὶ ἐπ᾽ αὐτοῦ χλαμύδα, μὲ τὸν ἀριστερὸν πόδα πατοῦντα ὑψηλότερον ἐπὶ ἐξάρσεως τοῦ ἐδάφους καὶ τὴν ἀριστερὰν χεῖρα στηριζομένην ἢ κρατοῦσαν ἀσπίδα. Φορεῖ ἐπίσης περικνημίδας καὶ κράνος μὲ τὰς παραγναθίδας καλυπτούσας τὰς παρειάς. Στηρίζεται διὰ τῆς δεξιᾶς χειρὸς ἐπὶ τοῦ δόρατος μὲ τὴν αἰχμὴν πρὸς τὰ κάτω καὶ τὸ βλέμμα του στρέφεται χαμηλά, ὅπου εἶναι μία ἐξηπλωμένη μορφή. Τὸ σῶμα, ὅπως καὶ ἡ ἀσπίς, παρουσιάζεται πάλιν κατὰ τὰ τρία τέταρτα, ἐνῷ ἡ κεφαλὴ εἰκονίζεται ἐπίσης κατὰ κρόταφον. Ἔμπροσθεν τοῦ ἀνδρὸς τούτου ἐμφανίζεται ὁ Ἡρακλῆς γυμνός, κρατῶν διὰ τῆς δεξιᾶς τὸ ρόπαλον καὶ διὰ τῆς ἀριστερᾶς τὸ τόξον, ἐνῷ ἀπὸ τοῦ ἀριστεροῦ ὤμου του κρέμαται ἡ λεοντῆ (εἰκ. 7). Ὁ ἐπὶ τοῦ στήθους τοῦ ἥρωος ἀπεικονιζόμενος ἱμὰς δεικνύει ὅτι οὗτος φέρει καὶ φαρέτραν, ἔχει δὲ τὴν κεφαλὴν ἐστεφανωμένην διὰ στεφάνου δάφνης. Τὸ σῶμά του εἰκονίζεται κατ᾽ ἐνώπιον, ἐνῷ ἡ κεφαλή του, ὡς καὶ εἰς τὴν περίπτωσιν τῆς προηγουμένης μορφῆς, ἐν

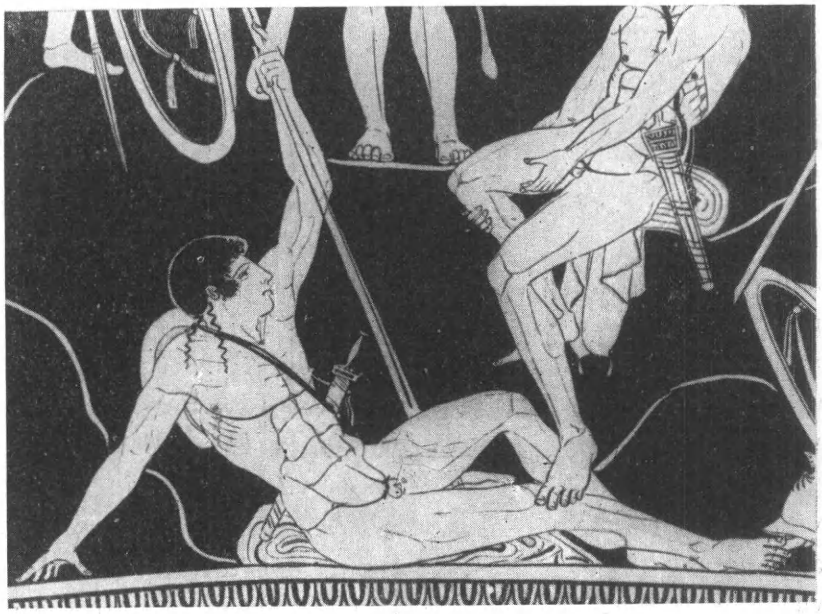

Εἰκ. 8. Σαρπηδών.

κατατομῇ. Κάτωθεν ἀκριβῶς τοῦ Ἡρακλέους ἔχομεν μίαν ἐξηπλωμένην μορφὴν νέου (εἰκ. 8). Οὗτος εἶναι ἐλαφρῶς ἐστραμμένος δεξιᾷ ὥστε τὸ βάρος τοῦ σώματος νὰ πίπτῃ εἰς τὸν δεξιὸν γλουτὸν χωρὶς νὰ ἐνδιαφέρεται νὰ καθήσῃ εἰς τὴν χλαμύδα του, ἐνῷ ὑποστηρίζεται καὶ ὑπὸ τῆς δεξιᾶς χειρὸς καὶ εἶναι γυμνός. Διὰ τῆς ἀριστερᾶς χειρὸς στηρίζεται ἐπὶ δύο δοράτων καὶ διακρίνεται ὁ κολεὸς καὶ ἡ λαβὴ τοῦ ξίφους του, ἐνῷ ἡ ἀσπίς του κοσμουμένη διὰ ρόδακος εὑρίσκεται παρὰ τὴν ἐπὶ τοῦ ἐδάφους χεῖρά του.

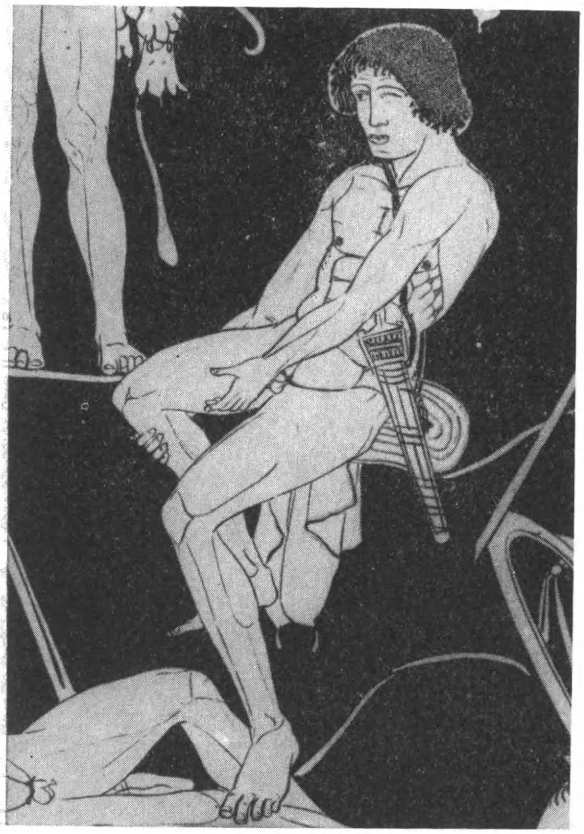

Εἰκ. 9. Ἕκτωρ.

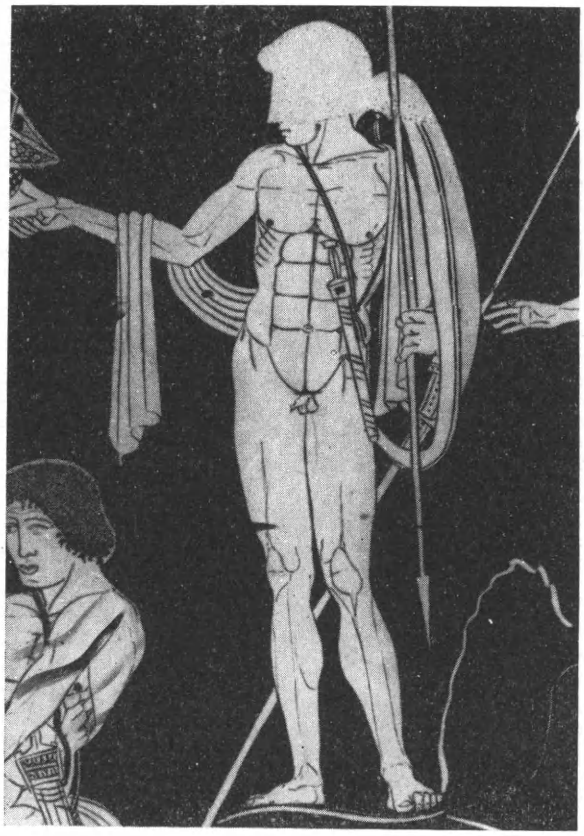

Εἰκ. 10. Πάτροκλος.

Εἰς τὴν ράχιν πίπτει τὸ κράνος ἢ ὁ πῖλός του. Τὸ σῶμά του ἀποδίδεται κατὰ τὰ τρία τέταρτα, ἡ κεφαλὴ οὐχὶ ἐντελῶς κατὰ κρόταφον. Τὸ βλέμμα του εἶναι ἐστραμμένον πρὸς μίαν ἄλλην πρὸ αὐτοῦ ὑψηλότερον καθημένην μορφήν. Πρόκειται πάλιν περὶ ἀνδρικῆς μορφῆς καθημένης ἐπὶ ἐξάρσεως τοῦ ἐδάφους, ἐπὶ τῆς ὁποίας εἶναι τοποθετημένη ἡ χλαμύς (εἰκ. 9). Εἰκονίζεται γυμνὸς μὲ τὴν ἀσπίδα, τὸ δόρυ καὶ τὸ κράνος ἐγκαταλελειμμένα κάτω, ἐνῷ φέρει τὸ ξίφος. Μὲ τὰς δύο χεῖρας ἀνασηκώνει τὸ οὕτω καμπτόμενον δεξιὸν σκέλος καὶ ἀτενίζει τὸν ἐξηπλωμένον σύντροφόν του. Σῶμα καὶ κεφαλὴ εἰκονίζονται κατὰ τὰ τρία τέταρτα· σημειωτέον ἐπίσης ὅτι τὸ στόμα εἶναι ἡμιάνοικτον ὥστε νὰ διακρίνωνται οἱ ὀδόντες, ἐνῷ ὁ ἀριστερὸς ὀφθαλμὸς εἶναι σχεδὸν κλειστός. Ἐπὶ τοῦ ἐπιπέδου ἐπὶ τοῦ ὁποίου κάθηται ἡ ἐν λόγῳ μορφὴ καὶ ὀλίγον δεξιώτερον εἰκονίζεται μία ἄλλη ὀρθία (εἰκ. 10). Πρόκειται πάλιν περὶ νέου γυμνοῦ, ὁ ὁποῖος ἔχει τὴν χλα-

μύδα εἰς τὴν δεξιὰν χεῖρα καὶ τὸν ἀριστερὸν ὦμον καὶ φέρει εἰς τὴν ἀριστερὰν τὸ δόρυ καὶ τὴν ἀσπίδα. Φέρει ἐπίσης ξίφος καὶ διὰ τῆς δεξιᾶς χειρὸς τείνει τὸ κράνος του, οὐχί, ὡς νομίζω, πρὸς τὸν Ἡρακλέα, ὁ ὁποῖος εἶναι ἐστραμμένος εἰς ἀντίθετον κατεύθυνσιν, ἀλλὰ πρὸς τὸν μετὰ τὸν ἥρωα πολεμιστήν. Τὸ σῶμά του εἰκονίζεται κατ' ἐνώπιον, ἡ κεφαλή, τῆς ὁποίας μόνον τὸ κάτωθεν τῆς ῥινὸς τμῆμα σῴζεται, πλαγίως. Ἔτι δεξιώτερον ἔχομεν μίαν ἄλλην μορφὴν γενειοφόρου ἀνδρὸς μὲ γεροντικὴν ἐμφά-

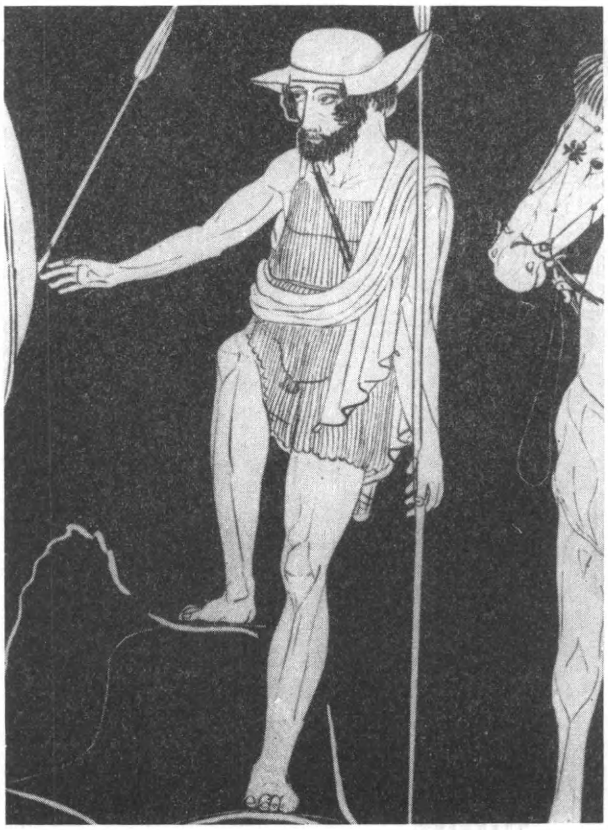

Εἰκ. 11. Θερσίτης.

Εἰκ. 12. Κάστωρ.

νισιν (εἰκ. 11). Εἶναι ἐνδεδυμένος μὲ χιτῶνα καὶ χλαμύδα καὶ κρατεῖ διὰ τῆς ἀριστερᾶς χειρὸς τὸ δόρυ, ἐνῷ διακρίνεται τμῆμα τοῦ κολεοῦ τοῦ ξίφους καὶ ὁ ἱμάς. Εἰς τὴν κεφαλὴν φορεῖ πέτασον καὶ ἁπλώνει τὴν δεξιὰν χεῖρα πρὸς τὸ αἰωρούμενον δόρυ τῆς καθημένης κάτω μορφῆς ἢ τὸν πρὸ αὐτοῦ νέον. Ἐνδιαφέρον εἶναι ὅτι ἔχει, ὡς καὶ ἡ ἀριστερᾷ τοῦ Ἡρακλέους ἀνδρικὴ μορφή, τὸν ἕνα πόδα ὑψηλότερον ἐπὶ ἀνωμαλίας τοῦ ἐδάφους, τὸν ἀριστερὸν ὅμως ἐνταῦθα καὶ ὄχι τὸν δεξιόν. Εἰς τὸ πρόσωπον, τὸ ὁποῖον ἀποδίδεται κατὰ τὰ τρία τέταρτα, διακρίνονται ῥυτίδες, ἐνῷ ἡ θέσις τῶν ποδῶν ἐνισχύει τὴν ἐντύπωσιν τοῦ βάθους, τὴν ὁποίαν ἀποσκοπεῖ νὰ δώσῃ ὁ καλλιτέχνης διὰ τῆς μορφῆς. Ἀκολουθεῖ ἀκόμη μία γυμνὴ ἀνδρικὴ μορφὴ κρατοῦσα ἀπὸ τοῦ χαλινοῦ ἵππον (εἰκ. 12). Ὁ ἵππος διὰ τῆς διαγωνίου πρὸς τὸν θεατὴν ἀπεικονίσεως διὰ τῆς στροφῆς τῆς κεφαλῆς, ἀκόμη καὶ διὰ τῶν λεπτομερειῶν τοῦ σώματός του, ἐπιτυγχάνει

νὰ μᾶς δώσῃ περισσότερον τὴν ἰδέαν τοῦ βάθους. Ὁ νέος τὸν κρατεῖ διὰ τῆς δεξιᾶς χειρός, ἐνῷ εἰς τὴν ἀριστερὰν κρατεῖ δόρυ ἢ δύο δόρατα καὶ ἔχει περιειλιγμένην καὶ τὴν χλαμύδα. Διακρίνεται ἀκόμη ἡ λαβὴ τοῦ ξίφους ἐνῷ εἰς τὴν κεφαλὴν φορεῖ πῖλον ὅμοιον μὲ τὸν τοῦ νέου τοῦ ἄλλου ἄκρου τῆς παραστάσεως. Τὸ σῶμά του εἰκονίζεται κατ᾽ ἐνώπιον, ἡ κεφαλή του κατὰ κρόταφον. Ἡ σκηνὴ τῆς ἑτέρας ὄψεως τοῦ κρατῆρος δὲν μᾶς ἐνδιαφέρει παρὰ δευτερευόντως. Ἔχομεν πάντως καὶ ἐδῶ τὴν αὐτὴν δήλωσιν τοῦ ἐδάφους διὰ λευκῶν γραμμῶν καὶ τὴν αὐτὴν προσπάθειαν ὀργανώσεως τῶν μορφῶν εἰς διάφορα ἐπίπεδα. Εἰκονίζονται μόνον ἓξ μορφαὶ πάλιν ἐπὶ ἀνωμάλου ἐδάφους, ἴσως ἐντὸς δάσους, ὡς δεικνύει τὸ δένδρον εἰς τὴν δεξιὰν πλευράν. Πάντως ἡ σύνθεσις εἰς τὴν παράστασιν αὐτήν, ὡς καὶ αἱ λεπτομέρειαι, ὑπολείπονται οὐσιωδῶς τῶν τῆς κυρίας ὄψεως.

Ἤδη ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῆς εὑρέσεως τοῦ κρατῆρος ἀνεγνωρίσθη, ὅτι ἡ παράστασις τῆς κυρίας του ὄψεως δὲν ἦτο μόνον μία ἐκ τῶν σπουδαιοτέρων τῆς ἀρχαίας ἀγγειογραφίας, ἀλλ᾽ ὅτι ἔδιδε καὶ τὴν δυνατότητα κατανοήσεως τῆς συνθέσεως τῶν ἔργων τῆς μεγάλης ζωγραφικῆς, τόσον τῶν τοιχογραφιῶν ὅσον καὶ τῶν πινάκων. Ἡ ἀπεικόνισις τῶν μορφῶν εἰς διάφορα ἐπίπεδα ἀνεγνωρίσθη ἀμέσως ὡς χαρακτηριστικὸν τῆς ζωγραφικῆς τοῦ Πολυγνώτου καὶ μὲ βάσιν τὸ γεγονὸς αὐτὸ ἐπεχείρησεν ὁ C. ROBERT τὴν ἀπόπειραν ἀνασυνθέσεως μεγάλων, γνωστῶν ἐκ περιγραφῶν, ἔργων τοῦ Πολυγνώτου [1]. Ἀπὸ τὴν διαπίστωσιν αὐτὴν τῆς σχέσεως τῆς παραστάσεώς μας μὲ ἔργα τῆς Πολυγνωτείου Σχολῆς, ἂν δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν, ἤρχισαν καὶ αἱ πρῶται ἀπόπειραι ἑρμηνείας. Ἀπ᾽ ἀρχῆς ἐπεζητήθη ἡ ταύτισις τῆς σκηνῆς, ἡ ὁποία διαδραματίζεται εἰς τὴν παράστασιν τοῦ κρατῆρος, μὲ ἔργα μεγάλων καλλιτεχνῶν τῆς ἐποχῆς τοῦ Πολυγνώτου, τὰ ὁποῖα μᾶς εἶναι γνωστὰ ἀπὸ περιγραφὰς περιηγητῶν ἢ ἀρχαίας πληροφορίας. Ἐνδιαφέρον εἶναι νὰ παρατηρηθῇ, ἔστω καὶ διὰ τὴν ἱστορίαν, ὅτι, ἐνῷ ἀνεγνωρίσθη ὄχι μόνον ὁ Πολυγνώτειος τρόπος συνθέσεως ἀλλὰ καὶ ἄλλα χαρακτηριστικά, τὰ ὁποῖα συνδέουν τὴν παράστασιν μὲ αὐτόν, τὰ πρότυπα τῆς παραστάσεώς μας ἐζητήθησαν περισσότερον εἰς ἔργα τοῦ κύκλου του ἢ συγχρόνων του καὶ ὀλιγώτερον εἰς γνωστὰ ἔργα τοῦ ἰδίου. Τὸ γεγονὸς αὐτὸ προξενεῖ ἐντύπωσιν, διότι ὑπάρχουν θέματα καὶ λεπτομέρειαι εἰς τὴν παράστασιν τοῦ κρατῆρος, καταγόμενα, καὶ τοῦτο μᾶς εἶναι γνωστόν, ἀπὸ ἔργων τοῦ Πολυγνώτου. Μία ἀνασκόπησις τῶν ἑρμηνειῶν, τῶν σπουδαιοτέρων τοὐλάχιστον, θὰ μᾶς διευκολύνῃ εἰς τὴν περαιτέρω ἔρευναν. Ἡ πρώτη χρονολογικῶς ἑρμηνεία ἀνήκει εἰς τὸν C. ROBERT [2], ὁ ὁποῖος μὲ ἀφετηρίαν τὰς δύο ἀκόπως ἀναγνωριζομένας μορφὰς τῆς παραστάσεως, Ἀθηνᾶν καὶ Ἡρακλέα, νομίζει ὅτι εὑρίσκει ἐπεισόδιον τοῦ μύθου τῶν Ἀργοναυτῶν. Ὁ ROBERT, τὴν ἄποψιν τοῦ ὁποίου ἐδέχθη καὶ ὁ P. GIRARD [3], ἡρμή-

1 Ἡ ἀναγνώρισις τῆς εἰς διάφορα ἐπίπεδα ἀπεικονίσεως τῶν μορφῶν ὡς Πολυγνωτείου ἐγένετο ὑπὸ τοῦ C. ROBERT ἤδη ἀπὸ τοῦ 1882 ἰδὲ C. ROBERT, Annali dell' Instituto 1882, σ. 273 ἑξ. Πρβλ. HAUSER παρὰ FURTWÄNGLER - REICHHOLD, II, κείμενον σ. 244 καὶ C. ROBERT, Die Nekyia des Polygnot, 1892, σ. 39.

2 Annali dell' Instituto 1882, σ. 273 ἑξ. Ἡ παρατήρησις τοῦ WEBSTER ἐν Niobidenmaler, σ. 15, περὶ ἑρμηνείας τοῦ HELBIG, τὴν ὁποίαν δέχεται ὁ ROBERT, εἶναι ἀβάσιμος. Ὁ HELBIG ἐν Bulletino dell' Instituto 1881 συσχετίζει τὴν παράστασιν μὲ τὸ ἐπεισόδιον Ἡρακλέους - Κύκνου χωρὶς προσπάθειαν ἑρμηνείας ἢ τεκμηριώσεως.

3 P. GIRARD, Le cratère d' Orvieto et les jeux de physionomie dans la céramique grecque, Monuments Grecs, 1897, 7.

νευσε τὴν παράστασιν ὡς 'Αργοναύτας καὶ μάλιστα τὴν συνεσχέτισε μὲ τὴν εἰκόνα τῶν 'Αργοναυτῶν εἰς τὸ 'Ανάκειον, τὴν ὁποίαν εἶχε ζωγραφήσει ὁ Μίκων. 'Εκ τοῦ Παυσανιου (I 18, 1) γνωρίζομεν ὅτι ὁ Μίκων εἶχε ζωγραφήσει εἰς τὸ 'Ανάκειον, τὸ ὁποῖον ἦτο ἱερὸν τῶν Διοσκούρων, *τοὺς μετὰ 'Ιάσονος ἐς Κόλχους πλεύσαντας*.

Εἰς τὴν παράστασιν τοῦ κρατῆρος ὁ Robert ἀνεγνώρισε τοὺς Διοσκούρους, οἱ ὁποῖοι κατέχουν τὰ δύο ἄκρα τῆς παραστάσεως, ὁ εἷς δεξιᾷ μετὰ τοῦ ἵππου του, ὁ ἄλλος ἀριστερᾷ, ὁ συνομιλῶν μετὰ τοῦ γενειοφόρου. Καὶ ἐνῷ ἡ ταύτισις τῶν νέων τῶν δύο ἄκρων εἶναι ἐπιτυχής, ἡ σύνδεσις τῆς παραστάσεως μὲ τὴν εἰκόνα τοῦ 'Ανακείου οὐδαμοῦ στηρίζεται. Οὔτε ἡ ἀπουσία τῆς 'Αργοῦς ἐξηγεῖται, οὔτε ἑρμηνεύονται τὰ ἄλλα πρόσωπα τῆς παραστάσεως, οὔτε δικαιολογεῖται ἡ σύνθεσις, οὔτε πολὺ περισσότερον εἶναι δυνατὸν νὰ κατανοηθῇ ἡ ἀτμόσφαιρα τῆς σκηνῆς. 'Ο P. Girard, ὁ ὁποῖος ἐδέχθη κατ' ἀρχὴν τὴν ἑρμηνείαν τοῦ Robert ἀλλὰ διεῖδε τὰς δυσκολίας, ἐπέμεινεν εἰς τὴν ἑρμηνείαν τῆς παραστάσεως ὡς 'Αργοναυτῶν, ἀλλὰ διὰ νὰ ἐξηγήσῃ μερικὰ στοιχεῖα μετέθεσε τὴν σκηνὴν εἰς τὴν Λῆμνον [1]. 'Εννοεῖται ὅτι καὶ διὰ τοῦ τρόπου τούτου, τῆς μετονομασίας δηλαδὴ τῆς παραστάσεως εἰς «'Αργοναύτας ἐν Λήμνῳ», οὐδὲν ἐκ τῶν προβλημάτων ἐλύθη [2]. Εἶναι ὀρθὸν νὰ παρατηρηθῇ ὅτι ὁ Robert [3] ἔδωσεν ὀνόματα εἰς ὅλα τὰ πρόσωπα τῆς παραστάσεως, ἀλλά, παρατηρῶν τὴν ἀδυναμίαν τεκμηριώσεως αὐτῆς, ἐτόνισεν ὅτι τὰ ὀνόματα τὰ δίδει μόνον ὡς δείγματα. Τὴν ἑρμηνείαν Robert-Girard τὴν ἐδέχθη καὶ ὁ Gardner, ὁ ὁποῖος διέκρινεν ὅτι δύο ἐκ τῶν μορφῶν τῆς παραστάσεως εἰκονίζονται κατὰ ἀνάλογον τρόπον ὑπὸ τοῦ Πολυγνώτου εἰς τὴν Νέκυιαν τῶν Δελφῶν. 'Η παρατήρησις αὕτη τὸν ὁδηγεῖ νὰ τροποποιῇ μόνον τὰ ὀνόματα τῶν προσώπων καὶ νὰ ἐπιμένῃ ὅτι ἔχομεν παράστασιν τῶν 'Αργοναυτῶν [4]. Μίαν δευτέραν ἑρμηνείαν ἐπιχειρεῖ ὁ Hauser [5], ὁ ὁποῖος ἀποδίδει τὸ μεγαλύτερον βάρος εἰς τὴν παρουσίαν τῶν ἀμέσως ἀναγνωριζομένων μορφῶν τῆς 'Αθηνᾶς καὶ τοῦ 'Ηρακλέους. 'Εκ τοῦ Παυσανιου (I 15, 3), γνωρίζομεν ὅτι τόσον ἡ 'Αθηνᾶ ὅσον καὶ ὁ 'Ηρακλῆς ἀπεικονίζοντο εἰς τὴν ὑπὸ τῶν Παναίνου καὶ Μίκωνος ἐκτελεσθεῖσαν Μαραθωνομαχίαν τῆς Ποικίλης Στοᾶς εἰς 'Αθήνας. Τὸ γεγονὸς τοῦτο χρησιμοποιεῖ ὁ Hauser διὰ τὴν ἑρμηνείαν του. 'Ο Hauser μᾶς ὑπενθυμίζει ὅτι εἰς τὴν Ποικίλην Στοὰν εἰκονίζοντο κατὰ τὸν Παυσανιαν καὶ *'Αθηνᾶ τε καὶ 'Ηρακλῆς*, πρὸς ἐνίσχυσιν δὲ τῆς γνώμης του ἐπικαλεῖται καὶ τὸ Μαραθώνειον ἀνάθημα τῶν 'Αθηναίων εἰς Δελφούς, τὸ ὁποῖον εἰργάσθη ὁ Φειδίας [6], ὅπου ὅμως παρίσταντο 'Αθηνᾶ καὶ 'Απόλλων. Τοιουτοτρόπως, καταλήγει ὁ Hauser, ἡ σκηνὴ εἰκονίζει τοὺς ἀττικοὺς ἥρωας πρὸ τῆς μάχης τοῦ Μαραθῶνος τῇ παρου-

1 P. Girard, ἔ.ἀ. σ. 41 ἑξ.· πρβλ. Webster, Niobidenmaler, σ. 16.

2 Πρβλ. καὶ τὰς ὀρθὰς παρατηρήσεις τοῦ Hauser ἐν Furtwängler - Reichhold, II σ. 246 ἑξ.

3 C. Robert, Die Nekyia des Polygnot, σ. 40 δίδει εἰς τὰς μορφὰς ἐνδεικτικῶς μόνον τὰ ἑξῆς ὀνόματα 'Αργοναυτῶν: 'Η ἄνω ἀριστερᾷ μορφὴ ἡ κατὰ τὸ ἥμισυ ὁρατὴ ΒΟΥΤΗΣ, ὁ γυμνὸς νέος ΠΟΛΥΔΕΥΚΗΣ, ὁ γενειοφόρος ΠΕΡΙΚΛΥΜΕΝΟΣ, ΑΘΗΝΑ, ὁ μεταξὺ 'Αθηνᾶς καὶ 'Ηρακλέους ΙΑΣΩΝ, ΗΡΑΚΛΗΣ, ὁ ἐξηπλωμένος κάτω ΤΕΛΑΜΩΝ, ὁ καθήμενος ΠΗΛΕΥΣ, ὁ δεξιᾷ τοῦ 'Ηρακλέους ΠΟΛΥΦΗΜΟΣ, ὁ μὲ γεροντικὴν ἐμφάνισιν ΤΙΦΥΣ καὶ ὁ μετὰ τὸν ἵππον ΚΑΣΤΩΡ.

4 P. Gardner, A Vase of Polygnotean Style, JHS 10, 1889, σ. 117 ἑξ. 'Ο Gardner θέτει εἰς τὴν θέσιν τοῦ ΒΟΥΤΟΥ τὸν ΥΛΑΝ, φίλον καὶ σύντροφον τοῦ ΗΡΑΚΛΕΟΥΣ, εἰς τὰς θέσεις τοῦ ΤΕΛΑΜΩΝΟΣ καὶ τοῦ ΠΗΛΕΩΣ τὸν ΘΗΣΕΑ καὶ ΠΕΙΡΙΘΟΥΝ καὶ εἰς τὴν θέσιν τοῦ ΠΟΛΥΦΗΜΟΥ τὸν ΤΕΛΑΜΩΝΑ.

5 Hauser ἐν Furtwängler - Reichhold, Griechische Vasenmalerei II, σ. 248 ἑξ.

6 Παυσ. X 10, 1· πρβλ. καὶ Pomtow ἐν Klio, Beiträge zur alten Geschichte VIII, 1908, σ. 84 ἑξ.

σίᾳ τῶν φίλων των, τῆς Παλλάδος καὶ τοῦ Ἡρακλέους. Ἡ κεντρικὴ θέσις, τὴν ὁποίαν κατέχει ὁ Ἡρακλῆς, ἀποδεικνύει κατὰ τὸν HAUSER, ὅτι οὗτος ἔχει ρόλον πρωταγωνιστοῦ εἰς τὴν σκηνήν, ἀλλ' εἰς τὴν ἑρμηνείαν δὲν λαμβάνει πλήρως ὑπ' ὄψιν τὴν ἰδίαν του παρατήρησιν. Ἐπίσης ἡ ἑρμηνεία του φαίνεται καὶ εἰς τὸν ἴδιον τόσον προβληματικὴ ὥστε ἀποφεύγει νὰ ταυτίσῃ τὰ διάφορα πρόσωπα τῆς παραστάσεως [1]. Τοιουτοτρόπως, ἐνῷ ἐστράφη κατὰ τῆς ἑρμηνείας τοῦ ROBERT καὶ ἔδειξε τὰ ἀδύνατα σημεῖά της, δὲν ἐπέτυχε νὰ παρουσιάσῃ μίαν μᾶλλον ἱκανοποιητικήν. Ἡ ἑρμηνεία του παρουσιάζει πολλὰς δυσκολίας, δύο τῶν ὁποίων ἐτόνισεν ἤδη καὶ ὁ WEBSTER [2], δηλαδὴ τὴν πιθανὴν χρονολογίαν τῆς ἱδρύσεως τοῦ ἱεροῦ, εἰς τὸ ὁποῖον θὰ εὑρίσκετο τὸ πρότυπον, ἐν σχέσει μὲ τὴν χρονολογίαν τῆς παραστάσεως τοῦ κρατῆρος καὶ τὴν ψυχικὴν διάθεσιν τῶν εἰκονιζομένων προσώπων. Ἀκόμη περισσότερον παραγνωρίζεται ἡ σημασία τῆς μαρτυρίας τοῦ ΠΑΥΣΑΝΙΟΥ, ὁ ὁποῖος (I 15, 3) ἀναφέρει ὅτι εἰκονίζει μάχην *καὶ τῶν βαρβάρων τοὺς ἐσπίπτοντας ἐς ταύτας φονεύοντες οἱ Ἕλληνες... τῶν μαχομένων δὲ δῆλοι μάλιστά εἰσιν ἐν τῇ γραφῇ Καλλίμαχός τε...* Δύναταί τις νὰ δεχθῇ ὅτι ἡ Ἀθηνᾶ καὶ ὁ Ἡρακλῆς δὲν θὰ μετεῖχον τῆς μάχης ἀλλ' ἁπλῶς θὰ τὴν παρηκολούθουν, ἀλλὰ δὲν ἑρμηνεύονται αἱ ἄλλαι μορφαὶ καὶ πολὺ ὀλιγώτερον ἡ καταφανὴς εἰς τὰ πρόσωπά των θλῖψις. Ἐπίσης δὲν ἐξηγεῖται ἡ παρουσία τῶν Διοσκούρων, κατὰ τῆς ταυτίσεως τῶν ὁποίων οὐδεμία σοβαρῶς τεκμηριωμένη δικαιολογία δύναται νὰ ὑπάρξῃ. Μία τρίτη ἑρμηνεία μένει ἀκόμη νὰ συζητηθῇ, ὀφειλομένη εἰς τὸν J. SIX [3], τὴν ὁποίαν υἱοθετεῖ καὶ διευρύνει ὁ E. LÖWY [4]. Εἰς τὴν περίπτωσιν αὐτὴν λαμβάνεται ὀρθῶς ὑπ' ὄψιν ἡ ψυχικὴ ἀτμόσφαιρα, τὴν ὁποίαν ἐκφράζουν τὰ πρόσωπα τῆς παραστάσεως, ἀλλὰ χωρὶς νὰ καθίσταται δυνατὴ ἡ ἐξαγωγὴ τῶν καταλλήλων συμπερασμάτων. Καὶ εἰς τὴν ἑρμηνείαν αὐτὴν τὸ κύριον ἐμπόδιον εὑρίσκεται εἰς τὴν προσπάθειαν συνδέσεως τῆς παραστάσεως μὲ ἔργα τοῦ Μίκωνος. Ἡ ἀφετηρία τοῦ SIX εὑρίσκεται εἰς τὴν ὑπόθεσιν τοῦ P. GARDNER [5], ὁ ὁποῖος συνέδεσε τὰς δύο μορφὰς τοῦ ἐξηπλωμένου καὶ τοῦ καθημένου μὲ τὸν Θησέα καὶ τὸν Πειρίθουν τῆς Πολυγνωτείου Νεκυίας (ΠΑΥΣ. X 29, 8). Ὁ SIX ἠρνήθη τὴν ἑρμηνείαν τοῦ GARDNER, ὁ ὁποῖος ἔβλεπε, κατὰ τὰς ἀπόψεις τοῦ ROBERT, Ἀργοναύτας εἰς τὴν παράστασιν καὶ ἐζήτησεν εἰς ἄλλα πρότυπα τὴν ἑρμηνείαν. Ὑπεστήριξεν ὅτι ἡ παράστασις συνδέεται μὲ τὴν ὑπὸ τοῦ BRUNN [6] ὑποτεθεῖσαν τετάρτην εἰκόνα τοῦ Μίκωνος εἰς τὸ Θησεῖον. Γνωρίζομεν ἀπὸ τὸν ΠΑΥΣΑΝΙΑΝ (I 17, 2) ὅτι εἰς τὸ Θησεῖον εἶχον ζωγραφηθῆ ὑπὸ τοῦ Μίκωνος α) μάχη τῶν Ἀθηναίων καὶ τῶν Ἀμαζόνων β) ἀγὼν Λαπιθῶν καὶ Κενταύρων – ὁ Θησεὺς παρίστατο ἔχων φονεύσει ἕνα Κένταυρον γ) εἰς τὸν τρίτον τοῖχον, κατὰ τὴν διήγησιν τοῦ ΠΑΥΣΑΝΙΟΥ, ἀπεικονίζετο εἷς μᾶλλον ἄγνωστος μῦθος, τὸν ὁποῖον ἐπιχειρεῖ νὰ ἑρμηνεύσῃ. Ὁ BRUNN ὑποθέτει ὅτι ὑπάρχει εἰς τὸ Θησεῖον καὶ τετάρτη παράστασις, εἰς τὴν ὁποίαν θὰ εἰκονίζετο πάλιν ἐπεισόδιον τῆς ζωῆς τοῦ Θησέως καὶ συγκεκριμένως ἡ κάθοδός του εἰς τὸν Ἅδην ἢ τὸ τέλος του.

1 Προτείνει μόνον ἀντὶ τοῦ ΒΟΥΤΗ ἢ ΥΛΑ νὰ θεωρηθῇ ἡ μορφὴ αὕτη ἀντιπρόσωπος τοῦ στρατοῦ καὶ ἡ ἐξηπλωμένη μορφὴ ὡς ὁ Θησεύς.

2 WEBSTER, Der Niobidenmaler, σ. 16.

3 J. SIX, Mikon's Fourth Picture in the Theseion, JHS 39, 1913, σ. 131 - 143.

4 E. LÖWY, Polygnot, 1929, σ. 15 ἑξ.

5 P. GARDNER, A Vase of Polygnotean Style, JHS 10, 1889, σ. 122 ἑξ.

6 H. BRUNN, Geschichte d. griechischen Künstler² II, 17. J. SIX, JHS 39, 1919, σ. 135 ἑξ.

Περὶ τῆς καθόδου τοῦ Θησέως εἰς τὸν Ἅδην γνωρίζομεν, ὅτι κατῆλθε μετὰ τοῦ Πειρίθου διὰ νὰ ἀπαγάγῃ τὴν Περσεφόνην [1], ὅπου κατὰ τὸν ΠΑΥΣΑΝΙΑΝ (Ι 17, 4): *δεδέσθαι τε γὰρ αὐτὸν λέγουσιν ἐς τόδε ἕως ὑφ' Ἡρακλέους ἀναχθείη.*

Ὁ SIX ἐπομένως συμπεραίνει, ὅτι ἡ παράστασις τοῦ κρατῆρος, ἔχουσα ὡς πρότυπον τὴν εἰκόνα αὐτὴν τοῦ Θησείου, παριστάνει τὴν ἀπελευθέρωσιν τοῦ Θησέως ὑπὸ τοῦ Ἡρακλέους. Ἀλλ' ἐκτὸς τοῦ γεγονότος ὅτι ἐπιχειρεῖται ἑρμηνεία ἀγνώστου δι' ἀγνώστου δὲν ἐξηγεῖται διατὶ ὁ Ἡρακλῆς, ὅπως καὶ ὁ Θησεύς, ἔχουν αὐτὴν τὴν θλιβερὰν ἔκφρασιν. Θὰ ἀνεμένομεν νὰ ἐκφρασθῇ ἡ χαρὰ κυρίως αὐτῶν διὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν καὶ ὁ καλλιτέχνης ἠδύνατο νὰ ἐπιτύχῃ ἂν ἤθελε τοιοῦτόν τι. Τοιουτοτρόπως, ἐνῷ διαπιστοῦται ὀρθῶς ὅτι ἡ ψυχικὴ ἀτμόσφαιρα τῆς παραστάσεως εἶναι βαρεῖα, τοῦτο δὲν λαμβάνεται ὑπὸ σημείωσιν εἰς τὴν ἑρμηνείαν μὲ ἀποτέλεσμα νὰ θεωρῆται δυνατὴ ἡ ἀπεικόνισις σκηνῆς, ἡ ὁποία ἀπαιτεῖ χαράν. Ὁ WEBSTER [2] ἐρωτᾷ διατὶ τότε νὰ μὴ ἔχωμεν μίαν παράστασιν «Ἡρακλέους ἐν Ἅδου» ἀντὶ τῆς «Ἀπελευθερώσεως τοῦ Θησέως» καὶ ἡ ἐρώτησις τοῦ WEBSTER, χωρὶς ὁ ἴδιος νὰ τὸ ὑποπτευθῇ, ἔρχεται ἐγγύτατα τῆς πραγματικῆς ἑρμηνείας τῆς παραστάσεως. Ὁ LÖWY [3], ὁ ὁποῖος ἐπεχείρησε νὰ συμπληρώσῃ τὴν ἑρμηνείαν τοῦ SIX, δὲν ἐπέτυχε νὰ προχωρήσῃ καὶ περιορίζεται μόνον νὰ παρατηρήσῃ ὅτι ἡ σκηνὴ λαμβάνει χώραν εἰς τὴν εἴσοδον τοῦ Ἅδου. Ὁ SIX καὶ ὁ LÖWY ἐλάχιστα πρόσωπα ἐζήτησαν καὶ ἐπέτυχον νὰ ὀνομάσουν [4] καὶ οὔτε ἀπὸ τῆς πλευρᾶς αὐτῆς προσέφερον τεκμήρια διὰ τὴν ἑδραίωσιν τῆς ἑρμηνείας των [5]. Καὶ ἡ ἑρμηνεία αὕτη ὡς καὶ αἱ δύο ἄλλαι ἐβασίσθησαν εἰς τὴν σύνθεσιν τῆς παραστάσεώς μας μὲ πρότυπα ἀποδιδόμενα εἰς τὸν Μίκωνα. Δι' ἡμᾶς τοὐλάχιστον φαίνεται ἀνεξήγητον διὰ ποῖον λόγον θὰ ἔπρεπε νὰ ἀναζητηθοῦν καὶ νὰ εὑρεθοῦν τὰ πρότυπα τῆς παραστάσεώς μας, ἂν τοιαῦτα ὑπάρχουν—ζήτημα εἰς τὸ ὁποῖον θὰ ἐπανέλθωμεν—μόνον εἰς τὰς εἰκόνας τοῦ Μίκωνος. Τοῦτο μάλιστα φαίνεται περισσότερον ἀκατανόητον, ὅταν ἀναγνωρίζωνται συνθετικαὶ ἰδιομορφίαι, θέματα καὶ γενικὴ ὀργάνωσις τῆς παραστάσεως ἐξαρτώμενα ἀπὸ ἔργα μαρτυρούμενα ὡς ἀνήκοντα εἰς τὸν Πολύγνωτον. Ἐπίσης διατὶ δὲν ἐλήφθη ὑπ' ὄψιν τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Μίκων εἶναι, τοὐλάχιστον καθ' ὅσον δυνάμεθα νὰ βασισθῶμεν ἐπὶ ἀρχαίων πληροφοριῶν, ζωγράφος τῆς κινήσεως, τῶν μαχῶν, τῶν ἐξωτερικῶν συγκρούσεων. Γνωρίζομεν ὅτι ἐζωγράφησε κυρίως εἰκόνας μαχῶν ὡς Ἀμαζονομαχίας [6] καὶ Μαραθωνομαχίας [7] εἰς τὴν Ποικίλην Στοάν, Ἀμαζονομαχίαν [8] καὶ ἀγῶνα Κενταύρων καὶ Λαπιθῶν [9] εἰς τὸ Θησεῖον, τὸ αὐτὸ δὲ ἰσχύει καὶ διὰ τὸν Πάναινον. Καὶ τὸ στοιχεῖον αὐτό, χωρὶς νὰ ὑπερβάλλεται ἡ σημασία του, πρέπει νὰ μᾶς

1 Πρβλ. καὶ K. KERÉNYI, Die Heroen der Griechen, σ. 258 καὶ 264, ὅπου καὶ ἀρχαῖαι πηγαί.

2 WEBSTER, ἔ.ά. σ. 15.

3 LÖWY, Polygnot, σ. 15 ἑξ.

4 Ὁ SIX θέτει εἰς τὴν θέσιν τοῦ ΒΟΥΤΗ τῆς ἑρμηνείας ROBERT τὸν ΙΟΛΑΟΝ, ὁ ὁποῖος ὅμως πρέπει νὰ παρατηρηθῇ ὅτι δὲν ἀναφέρεται ὡς κατελθὼν εἰς τὸν Ἅδην· εἰς τὴν θέσιν τοῦ ΠΕΡΙΚΛΥΜΕΝΟΥ τοὺς ΚΑΔΜΟΝ καὶ ΙΑΣΩΝΑ· εἰς τὰς θέσεις τῶν ΤΕΛΑΜΩΝΟΣ καὶ ΠΗΛΕΩΣ τοὺς ΘΗΣΕΑ καὶ ΠΕΙΡΙΘΟΥΝ ὅπως ὁ GARDNER.

5 Τὴν ὑπόθεσιν SIX δέχονται καὶ οἱ CH. DUGAS καὶ R. FLACELIÈRE, Thésée images et recits, Paris 1958, σ. 66-67, ὡς βλέπω κατὰ τὴν διόρθωσιν τῶν δοκιμίων. Ἀντίθετον γνώμην ἔχει ὀρθῶς ὁ CH. PICARD ἐν RA 1960, I, σ. 108-113, τὴν γνῶσιν τῆς κριτικῆς τοῦ ὁποίου ὀφείλω εἰς τὸν φίλον συνάδελφον κ. Σ. Χαριτωνίδην.

6 ΑΡΡΙΑΝΟΥ, Ἀνάβασις VII 13, 10. ΣΧΟΛΙΑ ΑΡΙΣΤΟΦΑΝΟΥΣ, Λυσιστράτη 679. PLINIUS, Nat. Hist. XXXV 59. OVERBECK, Schriftquellen, 1080.

7 ΑΡΡΙΑΝΟΥ, Ἀνάβασις VII 13, 10 ἑξ. ΑΙΛΙΑΝΟΥ, Περὶ ζῴων ἰδιότητος. VII 38. OVERBECK, 1084.

8 ΠΑΥΣ. Ι 17, 2.

9 ΠΑΥΣ. Ι 17, 2-3.

καταστήσῃ φανερὰς τὰς δυσκολίας τοῦ συσχετισμοῦ τῆς παραστάσεώς μας μὲ πρότυπα τοῦ κύκλου αὐτοῦ. Παρὰ ταῦτα αἱ προσπάθειαι ἑρμηνείας τῆς παραστάσεως, αἱ ὁποῖαι, εἴδομεν, ἐπιμένουν ὅλαι εἰς τὴν σύνδεσιν μὲ πρότυπα ἀποδιδόμενα εἰς τὸν Μίκωνα.

Ἡ προτεινομένη εἰς τὴν παροῦσαν μελέτην νέα ἑρμηνεία τῆς παραστάσεως ἔχει ὡς ἀφετηρίαν τὴν διαπίστωσιν ὅτι ὁ χαρακτὴρ τῆς σκηνῆς, ὡς καὶ αἱ λεπτομέρειαί της, δὲν δύνανται νὰ συσχετισθοῦν μὲ τὸν Μίκωνα. Θεωρῶ μάλιστα ὡς ἀπαραίτητον προϋπόθεσιν τὴν ἀπαλλαγὴν κατ᾽ ἀρχὴν ἀπὸ τῆς ἰδέας, κατὰ τὴν ὁποίαν ἡ παράστασις τοῦ κρατῆρος ἀντιγράφει ἀμέσως ἓν ὡρισμένον ἔργον τῆς μεγάλης ζωγραφικῆς. Καὶ εἰς τὴν περίπτωσιν κατὰ τὴν ὁποίαν γίνῃ δεκτὸν ὅτι εὑρίσκεται πλησίον τῶν ἔργων ἑνὸς μεγάλου δημιουργοῦ τῆς περιόδου αὐτῆς τότε ὅλα τὴν συνδέουν μόνον μὲ τὸν Πολύγνωτον.

Ἀλλ᾽ ἂς ἐπιστρέψωμεν εἰς τὴν παράστασιν τοῦ κρατῆρος καὶ ἂς ἴδωμεν μάλιστα τὰς παραστάσεις καὶ τῶν δύο του ὄψεων. Παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι εἶναι εὔκολον νὰ διακρίνῃ κανεὶς τὴν ἀπόστασιν καλλιτεχνικῆς ἐκτελέσεως, ἡ ὁποία χωρίζει τὰς δύο παραστάσεις, ἔχει τὴν ἐντύπωσιν ὅτι ἀμφότεραι ἔχουν ἓν εἶδος ἐσωτερικοῦ συνδέσμου. Ἀπὸ τὴν ἐντύπωσιν αὐτὴν ἐξεκίνησεν ἡ νέα ἑρμηνεία, ἀπὸ τὴν ἰδέαν ὅτι ἴσως ὁ φόνος τῶν τέκνων τῆς Νιόβης ἀποτελεῖ ὑπαινιγμὸν διὰ τὴν κατανόησιν τῆς παραστάσεως τῆς ἄλλης πλευρᾶς, ὑπαινιγμὸν ἀρκετὰ διαφανῆ ὥστε νὰ δύναται ὁ ἀρχαῖος θεατὴς νὰ εἰσέλθῃ εἰς τὸ περιεχόμενον τῆς παραστάσεως. Ὅτι αὐτὸ εἶναι πιθανὸν ἀποδεικνύει καὶ ἡ ἔλλειψις ὀνομάτων παρὰ τὰ πρόσωπα, γεγονὸς τὸ ὁποῖον συμβαίνει κυρίως ὅταν ἀπεικονίζωνται μορφαὶ γνωσταὶ ἢ εὐκόλως ἀναγνωριζόμεναι. Ἀσφαλῶς ὁ ἀγγειογράφος θὰ εἶχε κατά τινα τρόπον ὑποδηλώσει στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα θὰ ἔδιδον τὴν ἀρχὴν τοῦ νήματος διὰ τὴν κατανόησιν. Ἡ ἰδέα περὶ τῆς σχέσεως τῶν δύο πλευρῶν δὲν εἶναι ἐντελῶς νέα. Ὁ GARDNER[1], θεωρήσας ὡς καθαρῶς τοπογραφικὴν τὴν σχέσιν ἔφθασεν εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι ἔχομεν τοὺς Ἀργοναύτας ἐν Κυζίκῳ, ἀφοῦ ἡ ἐξόντωσις τῶν τέκνων τῆς Νιόβης τίθεται εἰς τὸ πλησίον Σίπυλον. Ὁ HAUSER[2] ὁμιλεῖ ἐπίσης περὶ μιᾶς βασικῆς ἰδέας συνδεούσης τὰς δύο παραστάσεις, ὑποθέτων ὅτι πιθανῶς ἡ συνθετικὴ ἰδέα εἶναι τὸ θέμα τῆς ὕβρεως, τὸ ὁποῖον ἐκφράζει ἡ τιμωρία τῶν τέκνων τῆς Νιόβης, ἂν καὶ δὲν ἐξηγεῖ πῶς συμβιβάζεται μὲ τὴν ἄποψιν τῆς ὕβρεως ἡ τιμωρία τῶν ἀθώων τέκνων τῆς Νιόβης καὶ πῶς τὸ κύριον περιεχόμενον τῶν εἰκόνων παρουσιάζεται εἰς τὴν δευτερεύουσαν, τόσον κατὰ τὴν θέσιν ὅσον καὶ κατὰ τὴν σύνθεσιν καὶ ἐκτέλεσιν, παράστασιν. Ἐπίσης καὶ ἡ ὑπόθεσις τοῦ GARDNER περὶ μιᾶς πιστῆς ἀποδόσεως ἑνὸς συγκεκριμένου χώρου δὲν συμβιβάζεται μὲ ὅσα γνωρίζομεν διὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ κρατῆρος.

Ἂν ὅμως εὑρεθῇ τις πρὸ τοῦ ἀγγείου εἰς τὴν αἴθουσαν τοῦ Λούβρου καὶ παρατηρήσῃ καλῶς εἰς τὸ κέντρον τῆς κυρίας του ὄψεως ἔχει τὴν ἐντύπωσιν, ὅτι ἀπὸ τὰ δύο ἄκρα οἱ δύο θανατηφόρως πληγέντες Νιοβίδαι εἰσέρχονται εἰς τὸν χῶρον τῆς κυρίας παραστάσεως. Ἡ εἰκὼν 13 (Monumenti Inediti XI, πίν. 38-9) δεικνύει μὲ ποῖον τρόπον ἐννοεῖται ἡ εἴσοδος τῶν θνῃσκόντων τέκνων τῆς Νιόβης εἰς τὸν χῶρον τῆς κυρίας ὄψεως. Βεβαίως δύναται νὰ θεωρήσῃ τις ὡς συμπτωματικὴν τὴν προώθησιν αὐτήν,

1 Εἰς τὴν γνώμην περὶ τῆς σχέσεως τῆς παραστάσεως τῶν δύο ὄψεων εἶχον φθάσει πολὺ πρὶν ἢ γνωρίσω τόσον τὴν ὁμοίαν σκέψιν τοῦ GARDNER ὅσον καὶ τὴν τοῦ HAUSER. Ἡ ἄποψις GARDNER εὑρίσκεται εἰς JHS 10, 1889, σ. 121.

2 HAUSER ἐν FURTWÄNGLER-REICHHOLD II, σ. 250

ἀλλὰ τοῦτο φαίνεται ἀπίθανον ὅταν ἔχωμεν ἔργον τοιαύτης ἐκτελέσεως. Ἡ παράστασις τοῦ φόνου τῶν τέκνων τῆς Νιόβης, τόσον διὰ τὸ τραγικόν της μεγαλεῖον ὅσον καὶ τὸ καθαρῶς ἀνθρώπινόν της περιεχόμενον, ἀποτελεῖ ἓν ἀπὸ τὰ πλέον ἐνδιαφέροντα τὴν ἐποχὴν αὐτὴν θέματα. Ἡ χρησιμοποίησίς του, τόσον ἀπὸ τὴν γενεὰν τοῦ Φειδίου ὅσον καὶ ἀπὸ τὸν ἴδιον [1], ἀποτελεῖ σαφῆ προβολὴν τῶν τάσεων μιᾶς ἐποχῆς, ἡ ὁποία εἰς τὴν προβληματικότητα τοῦ θέματος εὑρίσκει τὴν εὐκαιρίαν νὰ ἐκφράσῃ μίαν πτυχὴν τῆς ψυχῆς της. Αἱ παραστάσεις τοῦ θέματος τῆς ἐξοντώσεως τῶν τέκνων τῆς Νιόβης ἀφήνουν νὰ διαφαίνεται μία βαθυτάτη ἀπαισιόδοξος διάθεσις, προερχομένη ἴσως ἀπὸ ἕνα κό-

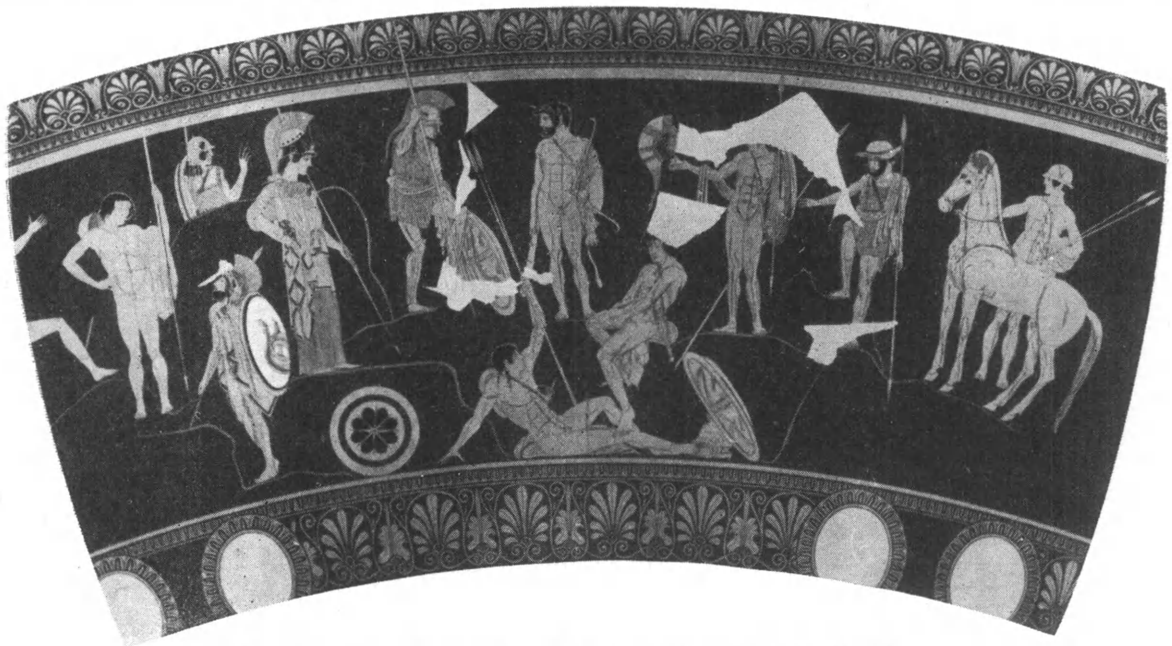

Εἰκ. 13. Ἡ παράστασις τῆς κυρίας ὄψεως ἄνευ τῶν συμπληρώσεων.

σμον ὑποχρεωμένον νὰ ἀναγνωρίσῃ καὶ νὰ δεχθῇ τὰ ὅριά του. Ἀποπνέει τὴν πεποίθησιν τοῦ ἀνθρώπου τῆς ἐποχῆς αὐτῆς, ὅτι διὰ πάντα θνητὸν εἰς κάθε περιοχὴν ὑπάρχουν ἀνυπέρβλητα ὅρια. Ἀπὸ τῆς ἀπόψεως αὐτῆς ἡ παράστασις τοῦ φόνου τῶν τέκνων τῆς Νιόβης εἰς τὰ μέσα τοῦ 5ου αἰῶνος δὲν ἀποτελεῖ τίποτε νέον· νέον εἶναι τὸ πνεῦμα τὸ ὁποῖον ἐκφράζουν αἱ παραστάσεις τοῦ θέματος καὶ ἡ διάδοσίς των [2]. Τὸ κύριον χαρακτηριστικὸν εἰς τὴν παράστασιν τοῦ κρατῆρός μας εἶναι ἡ βεβαιότης περὶ τῆς τύχης τῶν τέκνων τῆς Νιόβης. Εἶναι ἡ κάθαρσις διὰ τοῦ θανάτου, ὁ ὁποῖος δὲν ἀφήνει διέξοδον. Εἰς τὴν εἰκόνα ἐπὶ τοῦ κρατῆρος δύο τέκνα τῆς Νιόβης κεῖνται ἤδη νεκρά, εἷς υἱὸς καὶ μία κόρη, ἐνῷ δύο υἱοὶ ἀγωνίζονται νὰ διαφύγουν. Τὸν ἀγῶνα αὐτὸν ἐκφράζει ἐντονώτατα ἡ φεύγουσα δεξιὰ μορφὴ μὲ τὸ βέλος εἰς τὰ νῶτα. Ἡμεῖς, ὡς καὶ οἱ ἀρχαῖοι θεαταί, γνωρίζομεν ὅτι οὐδεμία δυνατότης ὑπάρχει νὰ διαφύγῃ τὴν μοῖράν του. Τίνα σκοπὸν ἔχει ἡ

1 Πρ. W. H. Schuchhardt, Die Niobidenreliefs vom Zeusthron in Olympia, Mitt. des Deutschen arch. Institut I, 1948, σ. 95 ἑξ. μετὰ βιβλιογραφίας. E. Langlotz, Antike 4, 1928, σ. 31 καὶ Phidiasprobleme, 1947, σ. 135 ἑξ. καὶ τὰς ἀπὸ ἄγνωστον ἀέτωμα μορφὰς Νιοβιδῶν. Lippold, Plastik, HdA III, 1 σ. 176-7, πίναξ 65 1-3.

2 Ἡ παλαιοτέρα γνωστή, εἰς ἐμὲ τοὐλάχιστον, παράστασις εὑρίσκεται ἐπὶ ἀττικοῦ μελανομόρφου ἀμφορέως. Πρβλ. Antike Denkmäler I, 22. JdI 2, 1887, σ. 257 ἑξ.

φυγή του, ἀφοῦ μὲ τὴν ἑπομένην κίνησιν θὰ πέσῃ νεκρός, ἀφοῦ εἶναι γνωστὸν ὅτι ἀνήκει εἰς τὸν Ἅδην; Ἀκριβῶς ἡ κίνησίς του καὶ ἡ προώθησίς του πρὸς τὸν χῶρον τῆς ἄλλης παραστάσεως, ὅπου θὰ πέσῃ νεκρός, ἀποτελεῖ μίαν μεγαλοφυᾶ νύξιν διὰ τὸν χῶρον, εἰς τὸν ὁποῖον λαμβάνει χώραν ἡ σκηνὴ τῆς κυρίας ὄψεως. Ὁ νέος, πληγωμένος ἀπὸ τὰ βέλη τοῦ Ἀπόλλωνος, ἐξέρχεται ἀπὸ τὰ ὅρια τῆς ζωῆς καὶ εἰσέρχεται εἰς τὸ βασίλειον τοῦ Ἅδου. Μὲ τὸν ἕνα πόδα ἐντὸς τοῦ Ἅδου, ἐντὸς τοῦ ὁποίου θὰ εὑρεθῇ, δίδει τὸν ἀπαραίτητον ὑπαινιγμόν, ὁ ὁποῖος διὰ τὴν ἐποχὴν τῆς δημιουργίας τοῦ κρατῆρος θὰ ἦτο εὐκολονόητος, διὰ τὴν κατανόησιν τοῦ χώρου εἰς τὸν ὁποῖον διαδραματίζεται ἡ σκηνὴ τῆς κυρίας ὄψεως. Ἡ κίνησις τοῦ νέου, ὁ ὁποῖος πιστεύει ὅτι διὰ τῆς φυγῆς θὰ ἀποφύγῃ τὸν θάνατον τὸν φέρει ταχύτερον εἰς τὸ ἄντρον τῆς Περσεφόνης. Πρὸς τὴν αὐτὴν περιοχὴν πίπτει καὶ ὁ ἄλλος πληγωμένος ἀδελφός του, ὁ ὁποῖος στρέφει πρὸς τὰ ὀπίσω τὸ βλέμμα του, ὡς νὰ μὴ θέλῃ νὰ ἀντικρύσῃ τὴν μοῖράν του. Ἡ δραματικὴ ἔντασις τῆς παραστάσεως δὲν εἶναι εἰς τὸ κέντρον, ὅπου οἱ δύο νεκροί, ἀδελφὸς καὶ ἀδελφή, ἡσυχάζουν καὶ οἱ θεοὶ ἀδιάφοροι συνεχίζουν τὸ καταστρεπτικόν των ἔργον, ἀλλ᾽ εἰς τὰ ἄκρα τῆς σκηνῆς, ὅπου ὁ εἷς νέος πίπτων καὶ ὁ ἄλλος σπεύδων τείνουν νὰ εἰσέλθουν εἰς τὸν χῶρον τῆς ἄλλης παραστάσεως. Δεδομένου δὲ ὅτι ὁ εἷς ἀποθνήσκει ἤδη καὶ ὁ ἄλλος θὰ πέσῃ, κατανοεῖ τις ὅτι ὁ ἀγγειογράφος ἐπέτυχε μίαν ἀνυπέρβλητον σύνθεσιν, διὰ τῆς ὁποίας ἐκφράζεται τὸ τραγικὸν ἀδιέξοδον τῆς μιᾶς καταστάσεως καὶ ὑποδηλοῦται ὁ χῶρος τῆς ἄλλης παραστάσεως. Τὸ ἀδιέξοδον τονίζεται διὰ τοῦ γεγονότος ὅτι οἱ νέοι δὲν δύνανται νὰ ἀποφύγουν τὸν θάνατον, διότι καὶ ἡ φαινομενικὴ φυγὴ τὸν ἐπιταχύνει, ἀκόμη καὶ εἰς τὴν πραγματικὴν ἔννοιαν, ὁδηγεῖ οὐχὶ εἰς τὴν σωτηρίαν ἀλλ᾽ εἰς τὸν Ἅδην. Ἀπὸ τῆς στιγμῆς δὲ κατὰ τὴν ὁποίαν πιστοῦται ὅτι ἡ παράστασις τῆς κυρίας ὄψεως ὑπόκειται εἰς τὸν Ἅδην, κατανοεῖται ὅτι ἐδῶ ἔχομεν καὶ ἓν εἶδος εἰκονογραφήσεως τῆς τραγικῆς εἰρωνείας. Ὁ καλλιτέχνης ἐπέτυχε δι᾽ ἁπλουστάτων μέσων νὰ τονίσῃ τὸ δραματικὸν περιεχόμενον τῆς σκηνῆς καὶ νὰ ὁδηγήσῃ εἰς τὴν κατανόησιν τοῦ χώρου τῆς ἄλλης. Ἀκόμη, καὶ χωρὶς νὰ προχωρήσῃ τις εἰς τὴν ἀνάλυσιν τῶν στοιχείων τῆς παραστάσεως καὶ ἀφοῦ δεχθῇ ὅτι παρίσταται σκηνὴ τοῦ Ἅδου, κατανοεῖ αὐτομάτως τὴν ἀτμόσφαιραν αὐτῆς. Εὑρίσκει μίαν πρώτην ἐξήγησιν τῆς ἐκφράσεως τῶν προσώπων της. Δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ εἶναι οἱ Ἀργοναῦται, οἱ ὁποῖοι δὲν συμβιβάζονται μὲ τὴν ψυχικὴν διάθεσιν τῆς παραστάσεώς μας καὶ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ παρίστανται ἄνευ τῆς Ἀργοῦς οὔτε εἰς τὴν Ἰωλκὸν οὔτε εἰς τὴν Λῆμνον ἢ τὴν Κύζικον. Δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ εἶναι ἥρωες πρὸ τῆς μάχης τοῦ Μαραθῶνος. Διατὶ ὅμως δὲν δύναται νὰ εἶναι ἡ ἀναγωγὴ τοῦ Θησέως ἀπὸ τοῦ Ἅδου; Διότι δὲν ἐξηγοῦνται οὔτε ἡ ἔκφρασις τῶν ἡρώων οὔτε ἡ παρουσία ὅλων τῶν μορφῶν. Ἂν ὅμως ἡ παράστασις τοῦ φόνου τῶν τέκνων τῆς Νιόβης μᾶς φέρει εἰς τὴν πεποίθησιν, τὴν ὁποίαν ἐπιβεβαιώνει καὶ ἡ διάθεσις τῆς παραστάσεως, ὅτι ἔχομεν σκηνὴν εἰς τὸν Ἅδην[1], τότε θὰ πρέπει νὰ ζητήσωμεν ποῖον ἐπεισόδιον εἰς τὸν Ἅδην γνωρίζομεν. Ἔχομεν τότε νὰ ἀνατρέξωμεν εἰς δύο σχετιζομένας μεταξύ των πηγάς,

1 Ἡ παρατήρησις τοῦ WEBSTER, Niobidenmaler, σ. 16, κατὰ τὴν κρίσιν τῆς ὑποθέσεως SIX-LÖWY ὅτι ἔχομεν σκηνὴν εἰς τὸν Ἅδην: «Wenn die Szene im Hades spielt hat der Künstler nichts getan, uns deutlich zu machen», δὲν εὐσταθεῖ. Ὁ καλλιτέχνης ἐχρησιμοποίησε τὰ τέκνα τῆς Νιόβης πρὸς τὸν σκοπὸν αὐτόν, ἂν καὶ οἱ SIX-LÖWY δὲν τὸ ὑπωπτεύθησαν.

μίαν τῆς ποιήσεως καὶ ἄλλην τῆς ζωγραφικῆς: τὸν Ὅμηρον καὶ τὸν Πολύγνωτον. Ἀλλὰ διατὶ δὲν ἐγένετο μία προσπάθεια συσχετίσεως τῆς παραστάσεως μὲ τὴν Νέκυιαν τοῦ Πολυγνώτου εἰς τὴν λέσχην τῶν Δελφῶν, δεδομένου μάλιστα ὅτι μερικαὶ μορφαὶ ταὐτίζονται ἀκόπως, καὶ τοῦτο παρετηρήθη ἤδη μὲ πρόσωπα τῆς Νεκυίας. Πιθανώτατα ἐθεωρήθη δύσκολος ἡ συσχέτισις λόγῳ τοῦ πλήθους τῶν προσώπων τῆς ὑπὸ τοῦ Παυσανιου (X 25-31) περιγραφομένης [1] Πολυγνωτείου Νεκυίας. Διὰ ποῖον λόγον ὅμως ἔπρεπεν, ἂν δεχθῶμεν ὅτι ἐπηρεάσθη ἐκ τῆς Πολυγνωτείου τοιχογραφίας, ἡ ὁποία ἴσως εἶναι καὶ μεταγενεστέρα, μία Νέκυια ἐπὶ ἀγγείου νὰ μεταφέρῃ ὅλας τὰς μορφὰς εἰς τὸν ἐλάχιστον χῶρον, τὸν ὁποῖον διέθετεν ὁ ἀγγειογράφος; Δὲν θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ μεταφέρῃ μίαν κεντρικὴν σκηνὴν ἢ ἕνα περισσότερον ἐνδιαφέρον δι' εἰδικοὺς λόγους τὸν ἀγγειογράφον ἐπεισόδιον; Μίαν ἀκόμη δυσκολίαν προβάλλει ἡ παρουσία τῆς Ἀθηνᾶς καὶ τοῦ Ἡρακλέους, οἱ ὁποῖοι δὲν εὑρίσκονται εἰς τὴν τοιχογραφίαν τοῦ Πολυγνώτου. Ἂν ὅμως προχωρήσωμεν, πέραν τοῦ Πολυγνώτου, εἰς τὸν Ὅμηρον, ἔχομεν μίαν σκηνὴν εἰς τὴν Νέκυιαν τῆς Ὀδυσσείας, τῆς ὁποίας κεντρικὸν πρόσωπον εἶναι ὁ Ἡρακλῆς καὶ ὅπου εἶναι δυνατὸν νὰ ἐξηγηθῇ ἀκόμη καὶ ἡ παρουσία τῆς Ἀθηνᾶς. Ἡ παράστασις τοῦ κρατῆρος ἀποτελεῖ πιστὴν σχεδὸν ἀπεικόνισιν ἑνὸς κεντρικοῦ καὶ πολυσημάντου ἐπεισοδίου τῆς Ὁμηρικῆς Νεκυίας μὲ χρησιμοποίησιν θεμάτων εὑρισκομένων ἀργότερον εἰς τὴν Πολυγνώτειον τοιχογραφίαν. Εἰς τὸ ἐπεισόδιον αὐτὸ εὑρίσκουν θέσιν ὅλα τὰ πρόσωπα τῆς παραστάσεως καὶ μάλιστα ἐξηγεῖται ὁ σύνδεσμός των, ἀκόμη δὲ καὶ ἡ διαφοροποίησις τῶν ἐκφράσεων τῶν προσώπων των. Ὁ ἀγγειογράφος ἐπεδίωξε καὶ ἐπέτυχε νὰ δώσῃ οὐχὶ τὸ σύνολον τῶν προσώπων τῆς Νεκυίας ἀλλὰ μόνον μίαν κορυφαίαν στιγμὴν ἀπιθάνου ἐντάσεως ἀλλὰ καὶ ἐσωτερικοῦ ἤθους. Σκοπός του ἦτο νὰ δώσῃ, ὡς καὶ εἰς τὴν εἰκόνα τοῦ φόνου τῶν τέκνων τῆς Νιόβης, μίαν ἀτμόσφαιραν βαθυτάτης ἀπαισιοδοξίας, ἕνα ὑπαινιγμὸν διὰ τὴν ματαιότητα τῶν ἀνθρωπίνων προσπαθειῶν, τὰς ὁποίας πάντοτε ἐπιστεγάζει ὁ θάνατος. Ἡ διάταξις τῶν μορφῶν εἰς τὴν παράστασίν μας ἔχει ἐσωτερικὸν λόγον, ἀποτελεῖ πάντοτε ἀκριβῶς μελετημένην ὑπόθεσιν. Αἱ συνθέσεις τῶν διαφόρων ὁμάδων προσώπων ἔχουν καὶ αὐταὶ τὸν αὐτὸν σκοπόν, νὰ τονίσουν δηλαδὴ δεσμοὺς ἢ ἀντιθέσεις τῶν προσώπων τῆς εἰκόνος.

Ἂς πλησιάσωμεν ὅμως ἀκόμη μίαν φορὰν τὰς μορφὰς τῆς παραστάσεως καὶ ἂς ἀναζητήσωμεν τὰ ὀνόματά των, τὰ ὁποῖα ἀναγιγνώσκονται ἄνευ μεγάλης δυσκολίας ἂν χρησιμοποιήσωμεν τὸ ἐπεισόδιον τῆς Ὁμηρικῆς Νεκυίας, εἰς τὸ ὁποῖον παρουσιάζεται ὁ Ἡρακλῆς (Ὀδύσσ. λ 385-626). Πιθανώτατα οἱ περισσότεροι ἑρμηνευταὶ δὲν παρετήρησαν ὅτι ὁ Ἡρακλῆς ἀναφέρεται εἰς τὴν Ὁμηρικὴν Νέκυιαν, ἂν καὶ δὲν εἰκονίζεται εἰς τὴν Πολυγνώτειον τῆς Λέσχης τῶν Δελφῶν. Ἐνδιαφέρον εἶναι νὰ σημειωθῇ ἀπὸ τοῦδε ὅτι ἡ παράστασίς μας φαίνεται ὡς εἰκονογράφησις τοῦ τμήματος ἐκείνου τῆς Νεκυίας, ὅπου ὁ Ὀδυσσεὺς συναντᾷ τοὺς συντρόφους του εἰς τὸν Ἅδην. Ἐννοεῖται ὅτι πρέπει νὰ ἔχωμεν ὑπ' ὄψει μας ὅτι ὁ ἀγγειογράφος χρησιμοποιεῖ τὴν Ὁμηρικὴν Νέκυιαν, ἀλλὰ καὶ ὅτι μερικὰ στοιχεῖά του εὑρίσκονται καὶ εἰς εἰκόνα τοῦ Πολυγνώτου. Ἂν ἀρχίσωμεν ἀπὸ τὰς μορφὰς τῶν δύο νέων εἰς τὰ δύο ἄκρα (πρβλ.

1 Περὶ τῆς Νεκυίας τῶν Δελφῶν τὰς ἄλλας μαρτυρίας ἐκτὸς τοῦ ΠΑΥΣΑΝΙΟΥ βλ. ἐν Brunn, Geschichte der griech. Künstler[2] II, σ. 13 καὶ Overbeck, Schriftquellen, 1042 ἑξ.

εἰκ. 3 καὶ 12), ἀφήνοντες πρὸς στιγμὴν τὸν κατὰ τὸ ἥμισυ ὁρατὸν πολεμιστήν, οἱ ὁποῖοι ἔχουν ἀναγνωρισθῆ ὡς Διόσκουροι, δὲν μένει παρὰ νὰ τεκμηριώσωμεν καλύτερον τὴν ἄποψιν ὅτι πρόκειται περὶ τῶν Διοσκούρων. Ἡ πιθανὴ ἀντίρρησις ὅτι οἱ Διόσκουροι δὲν εἰκονίζοντο εἰς τὴν Πολυγνώτειον Νέκυιαν δὲν ἔχει βάρος, διότι ἀναφέρονται εἰς τὴν Ὁμηρικὴν Νέκυιαν. Μάλιστα εὑρίσκονται κατὰ τὸν τρόπον μὲ τὸν ὁποῖον παρίστανται εἰς τὴν εἰκόνα τοῦ κρατῆρός μας ὁ Πολυδεύκης ἀριστερᾷ ὡς πὺξ ἀγαθὸς καὶ ὁ Κάστωρ δεξιᾷ ὡς ἱπποδάμας. Πρέπει νὰ παρατηρηθῇ ὅτι ἡ ἀπεικόνισις τοῦ ἑνὸς ὡς ἱππέως, τοῦ ἄλλου ὡς πεζοῦ δὲν εἶναι συνήθης, ἂν καὶ δὲν εἶναι ἄγνωστος. Ἡ ὡραία παράστασις τῆς ἐπιστροφῆς τῶν Διοσκούρων εἰς τὸν μελανόμορφον ἀμφορέα τοῦ Ἐξηκίου (εἰκ. 14) εἰς τὸ Βατικανὸν ἀποτελεῖ σαφὲς δεῖγμα [1]. Οἱ Διόσκουροι εἰκονίζονται κατὰ τὸ πλεῖστον εἴτε ἀμφότεροι ἔφιπποι εἴτε ἀμφότεροι πεζοὶ [2] καὶ τοῦτο οὐχὶ μόνον εἰς τὴν Λακεδαίμονα. Ἡ ἀπεικόνισίς των εἰς τὴν παράστασιν τοῦ κρατῆρος, τοῦ ἑνὸς ὡς ἱππέως τοῦ ἑτέρου ὡς πεζοῦ, ἀκολουθοῦσα τὴν Ὁμηρικὴν ἀντίληψιν εὑρίσκεται εἰς σχέσιν μὲ τὴν ἀναφοράν των εἰς τὴν Νέκυιαν. Μάλιστα οἱ στίχοι τῆς Ὀδυσσείας μᾶς ἐξηγοῦν οὐχὶ μόνον τὴν ἀπεικόνισίν των αὐτὴν ἀλλὰ μᾶς δίδουν καὶ ἕνα πολύτιμον ὑπαινιγμὸν διὰ τὸν λόγον δι' ὃν ἔχουν τεθῆ ὑπὸ τοῦ ἀγγειογράφου εἰς τὰ ἄκρα τῆς παραστάσεως. Εἰς τὴν Νέκυιαν οἱ Διόσκουροι ἀναφέρονται ἐκεῖ, ἔνθα ὁ Ὀδυσσεὺς βλέπει τὴν Λήδαν τὴν μητέρα των, ἡ ὁποία ἐγέννησε τέκνα, ὡς τοὺς *Κάστορα θ' ἱππόδαμον καὶ πὺξ ἀγαθὸν Πολυδεύκεα, | τοὺς ἄμφω ζωοὺς κατέχει φυσίζοος αἶα· | οἳ καὶ νέρθεν γῆς τιμὴν πρὸς Ζηνὸς ἔχοντες | ἄλλοτε μὲν ζώουσ' ἑτερήμεροι, ἄλλοτε δ' αὖτε | τεθνᾶσιν...* (Ὀδύσσ. λ 300 - 305). Εἰς τοὺς στίχους αὐτοὺς ἔχομεν τόσον τὴν ἐξήγησιν τῆς ἀπεικονίσεως τῶν Διοσκούρων, τοῦ ἑνὸς ὡς ἱπποδαμαστοῦ τοῦ ἄλλου ὡς πὺξ ἀγα-

Εἰκ. 14. Ἡ ἐπιστροφὴ τῶν Διοσκούρων ἐξ ἀμφορέως τοῦ Ἐξηκίου ἐν τῷ Βατικανῷ.

1 Πρβλ. Furtwängler - Reichhold, πίν. 132. A. Lane, Greek Pottery, πίν. 44. Pfuhl, MuZ, πίν. 229-30. W. Technau, Exekias, πίν. 20.

2 Ἤδη εἰς τὸν πρωτοκορινθιακὸν ἀρύβαλλον τῆς Βοστώνης Payne, Protokorinthische Vasenmalerei, πίν. 10, 1. Matz, Geschichte der Griechischen Kunst I, πίν. 147a οἱ Διόσκουροι εἰκονίζονται ἀμφότεροι ἔφιπποι. Εἰς τὴν Σπάρτην οἱ Διόσκουροι εἰκονίζονται εἴτε ἀμφότεροι ἔφιπποι, εἴτε ἀμφότεροι παρὰ τοὺς ἵππους των, εἴτε ὡς δύο νέοι γυμνοί, εἴτε ὡς ἀμφορεῖς, εἴτε ὡς ὄφεις πρβλ. Tod - Wace, Catalogue of the Sparta Museum, σ. 113 ἑξ. καὶ Χ. Χρηστου, Ἀρχαϊκὸν ἀνάγλυφον Διοσκούρων ἐκ Σπάρτης, ΑΕ 1955, σ. 91 σημ. 2.

θοῦ, ὅσον καὶ μίαν ἀπόδειξιν τῆς μεγαλοφυΐας τοῦ ἀγγειογράφου. Οὗτος χρησιμοποιεῖ τοὺς στίχους αὐτοὺς καὶ διὰ τὴν εἰς τὴν σύνθεσιν τοποθέτησιν τῶν Διοσκούρων. Οἱ στίχοι ἀναφέρουν ὅτι οἱ Διόσκουροι ἔχουν προικισθῆ ὑπὸ τοῦ Διὸς μὲ τὸ δῶρον τῆς μερικῆς, θὰ ἐλέγομεν, ἀθανασίας. Εἶναι καὶ θνητοὶ καὶ ἀθάνατοι, ἐναλλασσόμενοι εἰς τὴν μίαν καὶ τὴν ἄλλην κατάστασιν ἤτοι πάντοτε τὸν ἕνα τὸν ἔχει ἡ ζωή, τὸν ἕτερον ὁ θάνατος. Εἶναι δὲ ἑτερήμεροι μεταβαίνοντες ἀπὸ τῆς μιᾶς εἰς τὴν ἄλλην κατάστασιν ἡμέρᾳ παρ' ἡμέρᾳ. Ἑπομένως αὐτοὶ οἱ θνητοὶ καὶ ἀθάνατοι εἶναι οἱ περισσότερον κατάλληλοι διὰ νὰ καθέξουν τὰ ὅρια τοῦ Ἅδου. Εἰκονίζονται εἰς τὰ ἄκρα τῆς παραστάσεως ἀκριβῶς διότι αὐτοὶ ἀποτελοῦν κατὰ κάποιον τρόπον τὰ ὅριά του καὶ αὐτοὶ ἐξέρχονται καὶ εἰσέρχονται εἰς τὸν Ἅδην. Τὴν Ὁμηρικὴν ἀντίληψιν, κατὰ τὴν ὁποίαν οἱ Διόσκουροι ἐναλλάσσονται εἰς τὴν ζωὴν καὶ τὸν θάνατον, τὴν εὑρίσκομεν σαφέστερον διατυπουμένην ὑπὸ τοῦ ΠΙΝΔΑΡΟΥ (Νεμ. 10, 103 ἑξ.): *μεταμειβόμενοι δ' ἐναλλὰξ | ἁμέραν τὰν μὲν παρὰ πατρὶ φίλῳ | Δὶ νέμονται, τὰν δ' ὑπὸ κεύθεσι γαίας | ἐν γυάλοις Θεράπνας·* εἶναι *ἀφθιτοί τε καὶ φθιτοί*[1]. Ἡ παράδοσις μάλιστα ἀναφέρει ὅτι ὄχι μόνον ἀντικαθίστανται ἐναλλὰξ ἀλλὰ καὶ δὲν συναντῶνται διότι ὅτε ὁ εἷς εἰσέρχεται εἰς τὸν Ἅδην ὁ ἄλλος ἀναχωρεῖ[2]. Ἡ παράστασίς μας δίδει ἀκριβῶς καὶ καταφανῶς τὴν στιγμὴν τῆς ἀλλαγῆς καὶ μὲ τὴν τοποθέτησιν τῶν μορφῶν εἰς τὰ δύο ἄκρα τῆς συνθέσεως τονίζει τὸν αἰώνιον χωρισμόν των. Δὲν θέτει μόνον τὰ ὅρια ζωῆς καὶ θανάτου διὰ τῆς τοιαύτης τοποθετήσεώς των, δὲν παρουσιάζει μόνον τὸν χαρακτῆρα τοῦ χωρισμοῦ των, ἀλλ' ἐπιτείνει τὴν τραγικότητα τοῦ χωρισμοῦ αὐτοῦ μὲ τὴν τοιαύτην σύνθεσιν. Δὲν τοὺς τοποθετεῖ εἰς τὴν αὐτὴν πλευρὰν ὥστε νὰ συναντῶνται κατὰ κάποιον τρόπον, ὅταν ὁ εἷς ἔρχεται καὶ ὁ ἕτερος ἀπέρχεται, ἀλλὰ τοὺς χωρίζει μὲ ὅλα τὰ ἄλλα πρόσωπα, τὰ ὁποῖα εὑρίσκονται εἰς τὸν Ἅδην, μὲ ὁλόκληρον τὸν Ἅδην. Ἦτο ἀδύνατον νὰ ἐπιτευχθῇ πληρεστέρα ἀπόδοσις τῆς ἰδέας τοῦ αἰωνίου χωρισμοῦ τῶν δύο ἀδελφῶν καὶ ταυτοχρόνως νὰ ὁρισθοῦν τὰ ὅρια τοῦ χώρου τῆς παραστάσεως ὅπως καὶ πλῆθος ἄλλο στοιχείων δι' ἁπλουστέρου τρόπου. Ἡ λιτότης τῶν μέσων καὶ ἡ ἐπιτυχία τοῦ σκοποῦ εἶναι καταπληκτικά. Εἶναι ἐπίσης σαφὲς εἰς τὴν παράστασιν ποῖος εἰσέρχεται καὶ ποῖος ἐξέρχεται τοῦ Ἅδου. Ὁ Πολυδεύκης ἀριστερᾷ μόλις εἰσῆλθεν, ὅπως θὰ εἰσέλθῃ καὶ ὁ πληγωμένος Νιοβίδης, ἐνῷ ὁ Κάστωρ σύρει τὸν χαλινὸν τοῦ ἵππου του ἀπερχόμενος. Ἡ διαφορὰ τῶν δύο καταστάσεων, τοῦ εἰσερχομένου εἰς τὸν Ἅδην καὶ τοῦ ἀπερχομένου, ἀποδίδεται τόσον διὰ διαφόρων λεπτομερειῶν ὅσον καὶ διὰ τῆς ἐκφράσεως τοῦ προσώπου των. Ὁ Πολυδεύκης φθάνων εἰς τὸν Ἅδην ἔχει καταβιβάσει τὸν πῖλον ἀπὸ τῆς κεφαλῆς εἰς τὰ νῶτα, τοῦτο δὲ ἀποτελεῖ κίνησιν φυσικὴν εἰς πάντα ὁδοιπόρον φθάνοντα εἰς τὸν σκοπόν του. Στηρίζεται εἰς τὸ δόρυ του καὶ φέρει τὴν ἑτέραν χεῖρα εἰς τὴν ὀσφύν, ἐνῷ εἰς τὸ σκυθρωπὸν πρόσωπόν του διακρίνεται ἡ πικρία. Ἀναπαύεται καὶ δὲν μᾶς διαφεύγει ἡ θλῖψίς του διὰ τὴν ἐπιστροφήν του εἰς τὸ βασίλειον τῶν νεκρῶν. Ὁ Κάστωρ ἀντιθέτως ἔχει σηκώσει τὸ δόρυ του καὶ σύρει τὸν χαλινὸν τοῦ ἵππου του. Εἶναι ἡ κίνησις τῆς ἀναχωρήσεως. Ἀκόμη καὶ τὸ πρόσωπον εἶναι σοβαρὸν ἀλλ' ὄχι σκυθρωπόν. Ἴσως λυπεῖται διότι ἡ ἔξοδός του ἀπὸ τοῦ Ἅδου ἔχει ὡς

1 Ἰδὲ καὶ ΕΥΡΙΠΙΔΟΥ, Ἑλένη 138 καὶ ΛΥΚΟΦΡΟΝΟΣ, Ἀλεξάνδρα, Scheer, 566.

2 Πρβλ. ΛΟΥΚΙΑΝΟΥ, Διάλογοι Θεῶν 26, ὁ ὁποῖος ἀσφαλῶς μεταφέρει παλαιοτέρας παραδόσεις.

τιμὴν τὴν ἐπιστροφὴν τοῦ ἀδελφοῦ του, ἀλλ᾽ ἐνδομύχως χαίρεται διότι ἐξέρχεται. Κάθε λεπτομέρεια εἰς τὰς μορφὰς τῶν δύο ἡρώων χρησιμεύει διὰ νὰ ἀποσαφηνίσῃ τὴν διαφορὰν θέσεως τῶν δύο ἀδελφῶν. Μὲ ἀπίθανον ψυχολογικὴν παρατήρησιν τονίζονται ὅλα τὰ στοιχεῖα. Ὁ ἀγγειογράφος ἔχει συναίσθησιν ὅτι ἀπεικονίζει τὴν στιγμὴν εἰς τὴν ὁποίαν ἀμφότεροι οἱ ἀδελφοὶ ἀποκαλύπτουν τὴν μοῖράν των. Ἡ ψυχική των διάθεσις εἰκονίζεται μὲ τόσην καθαρότητα ὥστε νὰ ἀναγνωρίζῃ κανεὶς εἰς τὸν ἀγγειογράφον ὄχι μόνον δύναμιν συλλήψεως ἀλλὰ καὶ δυνατότητα ἐκτελέσεως καὶ μάλιστα κατὰ τρόπον ἀνυπέρβλητον. Δὲν εἶναι ἡ θέσις ἐδῶ νὰ συζητηθῇ ἂν τοῦτο ὀφείλεται εἰς τὸν ἀγγειογράφον ἢ εἰς ὡρισμένα πρότυπά του. Γεγονὸς πάντως εἶναι ὅτι εἰς τὴν Πολυγνώτειον Νέκυιαν δὲν ἀναφέρονται Διόσκουροι. Ἐπὶ τοῦ παρόντος ἀρκεῖ ἡ διαπίστωσις τῆς ἐπιτυχίας τοῦ καλλιτέχνου νὰ ἐκφράσῃ ὅ,τι ἐπεδίωκε.

Διὰ τῶν Διοσκούρων εἰς τὰ ἄκρα καὶ τῶν αἰσθημάτων τὰ ὁποῖα ὑποβάλλουν, ἐπιτυγχάνεται νὰ δοθῇ ὅλη ἡ τραγικότης τῆς στιγμῆς, ὁ ὁρισμὸς τῆς σκηνῆς εἰς τὴν ὁποίαν λαμβάνει χώραν αὕτη καὶ ὅλη ἡ ἐσωτερική της ἔντασις. Πιθανώτατα ἀκόμη ἡ ἀριστερὰ πλευρὰ νὰ θεωρῆται ὡς ἡ εἴσοδος τοῦ Ἅδου καὶ τὸ σημεῖον αὐτὸ τὸ ἐνισχύουν ἐκτὸς τοῦ Πολυδεύκους καὶ τοῦ Νιοβίδου καὶ ἄλλα στοιχεῖα. Ποία ὅμως εἶναι ἡ μορφὴ τοῦ κάτωθεν τοῦ Πολυδεύκους γενειοφόρου, ὁ ὁποῖος (εἰκ. 4) στρέφει πρὸς αὐτὸν τὴν κεφαλήν του; Ἡ ταύτισίς του εἶναι σχετικῶς εὔκολος, τόσον ἐκ τῆς ἐμφανίσεώς του, ὅσον καὶ διὰ τῆς στροφῆς του πρὸς τὸν Πολυδεύκην, τὸν ὁποῖον φαίνεται νὰ ἐρωτᾷ. Εἰς τὴν Νέκυιαν τοῦ Πολυγνώτου εἰς τὴν Λέσχην τῶν Δελφῶν ὁ Παυσανιας (Χ 30, 3) ἀναφέρει ὅτι ἐξ ἑνὸς ὁμίλου ἀνδρῶν μόνον ὁ Ἀγαμέμνων ἦτο γενειοφόρος: *οὗτοι πλὴν Ἀγαμέμνονος οὐκ ἔχουσι γένεια οἱ ἄλλοι* καὶ τοῦτο εἶναι μία πρώτη ἔνδειξις. Ὁ Παυσανιας (Χ 26, 3) περιγράφων πάλιν εἰς τὴν Λέσχην τῶν Δελφῶν τὴν Ἰλίου Πέρσιν τοῦ Πολυγνώτου παρατηρεῖ: *Μενελάῳ δὲ ἀσπίδα ἔχοντι δράκων ἐπὶ τῇ ἀσπίδι ἐστὶν εἰργασμένος* καὶ ἐξηγεῖ καὶ τὸν λόγον τῆς ἀπεικονίσεως τοῦ δράκοντος εἰς τὴν ἀσπίδα: *τοῦ ἐν Αὐλίδι φανέντος ἐπὶ τοῖς ἱερείοις τέρατος ἕνεκα*. Ἡ ἐξήγησις τοῦ Παυσανιου καὶ ἡ περιγραφή του ἀφήνουν νὰ φανῇ ὅτι ὁ ὄφις ἐχρησιμοποιεῖτο ὡς ἐπίσημα εἰς τὰς ἀσπίδας τῶν Ἀτρειδῶν ὄχι μόνον τοῦ Μενελάου. Ἡ σκηνὴ τῆς Ἰλιάδος (Β 308 ἑ.), περὶ τῆς ὁποίας ὁμιλεῖ ὁ Παυσανιας, ἀναφέρεται περισσότερον εἰς τὸν Ἀγαμέμνονα καὶ εἰς αὐτὸν ἀποδίδεται περισσότερον τὸ Ἀτρείδης. Ἴσως ἐρωτήσῃ τις διὰ τὴν πιθανότητα νὰ εἰκονίζῃ ἡ μορφὴ αὕτη τὸν Μενέλαον. Ἀποκλείεται ἀπολύτως τοιοῦτόν τι ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι εἰς τὴν Νέκυιαν δὲν εὑρίσκεται ὁ Μενέλαος, ἀφοῦ δὲν ἦτο νεκρὸς ἀκόμη ὅταν κατῆλθεν ὁ Ὀδυσσεύς. Ὁ ἀγγειογράφος ἐχρησιμοποίησε τὸν συνδυασμὸν τοῦ γενειοφόρου Ἀγαμέμνονος, ὁ ὁποῖος εἰκονίζεται καὶ εἰς τὴν Νέκυιαν τοῦ Πολυγνώτου, καὶ διὰ νὰ μὴν ἀφήσῃ οὐδεμίαν ἀμφιβολίαν, ἐτοποθέτησε καὶ τὸν ὄφιν σύμβολον τῶν Ἀτρειδῶν εἰς τὴν ἀσπίδα. Δὲν ἐπιθυμεῖ νὰ ἀφήσῃ περιθώρια συγχύσεως καὶ διὰ τοῦτο χρησιμοποιεῖ πλέον τοῦ ἑνὸς στοιχεῖα. Ὡς μία πρόσθετος ἐσωτερικὴ ἀπόδειξις τῆς ταυτίσεως, εἶναι τὸ γεγονὸς τῆς στροφῆς τῆς κεφαλῆς τοῦ Ἀγαμέμνονος πρὸς τὸν Πολυδεύκην καὶ τῆς συνομιλίας των. Ὁ Ἀγαμέμνων συνομιλεῖ μετὰ τοῦ Πολυδεύκους, μὲ τὸν ὁποῖον συνδέεται ὡς ἀδελφὸν τῆς Κλυταιμήστρας, καὶ πιθανώτατα τὸν ἐρωτᾷ.

Εἰς τὴν μνήμην μας ἔρχεται ἀμέσως ἡ σκηνὴ τῆς ὁμηρικῆς Νεκυίας, εἰς τὴν ὁποίαν ὁ 'Αγαμέμνων ἐρωτᾷ τὸν 'Οδυσσέα ('Οδύσ. λ 456-60) περὶ τῆς τύχης τοῦ υἱοῦ του καὶ τοῦ ἀδελφοῦ του. Καὶ εἰς τὴν παράστασιν τοῦ κρατῆρος ὁ 'Αγαμέμνων ἐρωτᾷ τὸν ἐπιστρέψαντα ἐκ τῆς ζωῆς Πολυδεύκην περὶ τῶν ἰδικῶν του. Μὲ τὸν αὐτὸν τρόπον ἐρωτᾶται πᾶς ἐπιστρέφων ἀπὸ κάπου, ὅπου ὁ ἐρωτῶν ἔχει τοὺς προσφιλεῖς του. Σκηνὴ ἀνθρωπίνου περιεχομένου καὶ ψυχολογικῆς διεισδυτικότητος. Εἰς τὸ ἡμιάνοικτον στόμα καὶ τοὺς εἰς τὸν Πολυδεύκην προσηλωμένους ὀφθαλμοὺς ἀναγιγνώσκεται ὅλη ἡ ἀνησυχία τοῦ πατρὸς καὶ τοῦ ἀδελφοῦ, διὰ τὴν τύχην τῶν προσφιλῶν του προσώπων. Ἡ ὅλη εἰκὼν τοῦ 'Αγαμέμνονος μᾶς δίδει καὶ τὴν ἐντύπωσιν τῆς ἀναμονῆς τῆς ἀπαντήσεως εἰς τὰ ἐρωτήματά του. Τοιουτοτρόπως γένειον, ὄψις, στάσις, συνομιλία μὲ τὸν Πολυδεύκην ἀποτελοῦν σαφῆ στοιχεῖα τῆς ταυτότητος τοῦ προσώπου αὐτοῦ ὡς 'Αγαμέμνονος. 'Εξωτερικὰ στοιχεῖα καὶ ἐσωτερικοὶ λόγοι ἐξηγοῦν σαφῶς ὅτι ἔχομεν τὸν ἀρχηγὸν τῶν Ἑλλήνων. 'Ακόμη καὶ ὁ ὄφις ἐδῶ εἶναι εἶδος σαφῶς ὁμιλοῦντος συμβόλου παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι σύμβολα ἐπὶ ἀσπίδων ἀπολύτως σαφῆ, ὡς π.χ. ὁ κύκνος ἐπὶ τῆς ἀσπίδος τοῦ υἱοῦ τοῦ Ἄρεως Κύκνου εἶναι σπάνια [1]. Τὰ πάντα μᾶς φέρουν εἰς τὴν ταύτισιν τῆς μορφῆς τῆς συνομιλούσης μὲ τὸν Πολυδεύκην ὡς 'Αγαμέμνονα [2]. 'Ακόμη καὶ ἡ θέσις τοῦ 'Αγαμέμνονος ἀμέσως μετὰ τὸν Πολυδεύκην, δηλαδὴ μετὰ τὴν εἴσοδον εἰς τὸν Ἅδην, ἴσως ἐξηγεῖται ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ἐξ ὅλων τῶν ἡρώων, οἵτινες εἰκονίζονται εἰς τὴν εἰκόνα, αὐτὸς ἀπέθανε τελευταῖος. Θέλει διὰ τοῦ τρόπου τούτου ὁ ἀγγειογράφος νὰ δηλώσῃ ὄχι μόνον ὅτι ὁ 'Αγαμέμνων ἦλθε τελευταῖος εἰς τὸν Ἅδην ἀλλὰ καὶ ὅτι συνδέεται ὀλιγώτερον ἐσωτερικῶς μὲ τὰς ἄλλας μορφὰς τῆς παραστάσεως. Ἡ παρουσία τοῦ 'Αγαμέμνονος μᾶς ἐπιτρέπει νὰ προσεγγίσωμεν καλύτερον τὸν χῶρον τῆς σκηνῆς καὶ νὰ κατανοήσωμεν τὸν χαρακτῆρα τῆς ὅλης παραστάσεως.

Καὶ κατὰ τοὺς Ὁμηρικοὺς στίχους ὁ πρῶτος ἐκ τῶν ἡρώων συντρόφων του, τὸν ὁποῖον συναντᾷ καὶ μετὰ τοῦ ὁποίου συνομιλεῖ ὁ 'Οδυσσεύς, εἶναι ὁ 'Αγαμέμνων. Ὅταν ἐρωτᾶται ὁ 'Οδυσσεύς ('Οδύσ. λ 370): *ἀλλ' ἄγε μοι τόδε εἰπὲ καὶ ἀτρεκέως κατάλεξον, | εἴ τινας ἀντιθέων ἑτάρων ἴδες, οἵ τοι ἅμ' αὐτῷ | Ἴλιον εἰς ἅμ' ἕποντο καὶ αὐτοῦ πότμον ἐπέσπον* παρὰ τοῦ 'Αλκινόου, ἀναφέρει πρῶτον τὸν 'Αγαμέμνονα ('Οδύσ. λ 387): *ἦλθε δ' ἐπὶ ψυχὴ 'Αγαμέμνονος 'Ατρεΐδαο | ἀχνυμένη.* Καὶ ἐνῷ ἀκόμη συνεχίζεται ἡ συνομιλία ἔρχεται πρὸς τὸν 'Οδυσσέα μία δευτέρα μορφή ('Οδύσ. λ 466): *ἕσταμεν ἀχνύμενοι, θαλερὸν κατὰ δάκρυ χέοντες· | ἦλθε δ' ἐπὶ ψυχὴ Πηληϊάδεω 'Αχιλῆος.* Εἶναι φανερὸν ὅτι, μόλις ὁ 'Οδυσσεὺς ἐτελείωσε τὴν συνομιλίαν του μὲ τὸν 'Αγαμέμνονα, ἀρχίζει νέαν μὲ τὸν 'Αχιλλέα. Ἡ μορφὴ ἑπομένως μεταξὺ 'Αθηνᾶς καὶ Ἡρακλέους (εἰκ. 6), ὁ πάνοπλος πολεμιστὴς μὲ τὰς καθειμένας παραγναθίδας, εἶναι ὁ υἱὸς τοῦ Πηλέως. Ὁ ἀγγειογράφος ἀκολουθεῖ τὴν σειρὰν τῆς ὁμηρικῆς Νεκυίας εἰς τὴν σύνθεσιν τῆς παραστάσεως.

1 Πρβλ. εἰς κύλικα τοῦ ζωγράφου τοῦ Παμφαίου Mon. dell'Inst. XI 1880, πίν. 24. PFUHL, Malerei und Zeichnung, πίν. 100 εἰκ. 350. 'Ατυχῶς δὲν γνωρίζω καμμίαν ἐργασίαν διὰ τοιαῦτα ἐπὶ ἀσπίδων ὁμιλοῦντα σύμβολα. Μία τοιαύτη ἐργασία θὰ ἦτο ἐξαιρετικῶς ἐνδιαφέρουσα, διότι θὰ ἔδιδεν ἴσως μίαν δυνατότητα ἐξηγήσεως ὡρισμένων εἰκονογραφικῶν συσχετισμῶν. 'Αξίζει νὰ σημειωθῇ ὅτι κατὰ τὴν 'Ιλιάδα Λ 25 ὁ 'Αγαμέμνων ἔχει καὶ εἰς τὸν θώρακα ἀπεικονισμένους ὄφεις.

2 Διὰ τὴν μορφὴν αὐτὴν οἱ ROBERT-GIRARD δέχονται ὅτι εἶναι ὁ Περικλύμενος· ὁ GARDNER δὲν τὸν ταυτίζει, ὅπως καὶ ὁ HAUSER, ὁ SIX ἀμφιβάλλει ἂν πρέπει νὰ ἀναγνωρίσῃ τὸν Κάδμον, τὸν 'Ιάσονα ἢ τὸν Περικλύμενον. Εἰς καμμίαν ἑρμηνείαν δὲν ἐξηγοῦνται τὰ ἐπὶ μέρους στοιχεῖα τῆς μορφῆς.

Εἰκονίζει τὴν στιγμὴν κατὰ τὴν ὁποίαν ὁ Ἀχιλλεὺς μετὰ τὴν συνομιλίαν του μὲ τὸν Ὀδυσσέα (Ὀδύσ. λ 467-540), ἀφοῦ κατεβίβασε τὰς παραγναθίδας, ἐπιστρέφει εἰς τὴν θέσιν του. Ἀκόμη καὶ ἡ στροφὴ τοῦ Ἀχιλλέως πρὸς τὸ κέντρον ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν Ἀγαμέμνονα, ὁ ὁποῖος στρέφεται πρὸς τὸν Πολυδεύκην, πρὸς τὰ ἔξω δηλαδή, συνδέεται ὄχι μόνον μὲ τὴν ἀνάγκην τῆς συνθέσεως ἀλλὰ καὶ μὲ τὴν προσπάθειαν νὰ δοθῇ ἡ ἀντίθεσις τῶν δύο ἡρώων. Φαίνεται ὡς νὰ θέλῃ νὰ τονίσῃ ὁ καλλιτέχνης ὅτι ὁ Ἀγαμέμνων καὶ ὁ Ἀχιλλεὺς παραμένουν ἀντίπαλοι καὶ εἰς τὸν Ἅδην, ὁ χόλος των συνεχίζεται καὶ πέραν τοῦ τάφου. Ἀκόμη καὶ ἡ παρεμβολὴ μεταξὺ αὐτῶν τῆς Ἀθηνᾶς ὑπηρετεῖ τὸν αὐτὸν σκοπόν. Προτοῦ προχωρήσωμεν καὶ εἰς τοὺς ἐσωτερικοὺς λόγους τοὺς συνηγοροῦντας ὑπὲρ τῆς ταυτίσεως αὐτῆς πρέπει νὰ ἀσχοληθῶμεν μὲ τὴν μορφὴν τὴν κατὰ τὸ ἄνω σῶμα ὁρατήν, τὴν ἄνωθεν τοῦ Ἀγαμέμνονος καὶ μεταξὺ Ἀθηνᾶς καὶ Πολυδεύκους (εἰκ. 2). Ἡ μορφὴ αὕτη εἶναι ὡς ἐκ τῆς θέσεώς της εἰς τὴν παράστασιν ἐντελῶς διαφορετικὴ ἀπὸ τὰς ἄλλας. Τὸ γεγονὸς ὅτι ἔχει τεθῇ ὄπισθεν τῆς καλυπτούσης τὸ κάτω σῶμα γραμμῆς δὲν ἀποτελεῖ μόνον συνθετικὴν ἐπινόησιν. Χρησιμοποιεῖται περισσότερον διὰ νὰ τονίσῃ ὅτι τὸ πρόσωπον τὸ ὁποῖον εἰκονίζεται δὲν ἀνήκει εἰς τὸν κόσμον τῶν ἄλλων ἡρώων. Ἡ εἰς μικροτέραν κλίμακα προοπτική του ἀπεικόνισις, τονίζουσα τὴν ἀπόστασίν του ἀπὸ τῶν ἄλλων ἡρώων, ἡ κίνησις τῆς χειρός, σαφῶς χειρονομία ἀποχαιρετισμοῦ, ἐνισχύουν τὴν ἐντύπωσιν τὴν ὁποίαν δημιουργεῖ ὁ διὰ τῆς γραμμῆς ἀποχωρισμός του. Ὅλα τὰ στοιχεῖα ἀποτελοῦν διαφανῆ ὑπαινιγμὸν περὶ τῆς ταυτότητος τοῦ ἀπομακρυνομένου ἐκ τοῦ Ἅδου ἥρωος. Πρόκειται περὶ ἑνὸς ἐπισκέπτου, ὁ ὁποῖος δὲν ἀνήκει εἰς τὸν κόσμον τῶν σκιῶν, τὸν ὁποῖον ὑπεχρεώθη νὰ ἐπισκεφθῇ. Εἶναι φανερὸν ὅτι ἔχομεν τὸν Ὀδυσσέα ἀπομακρυνόμενον τοῦ Ἅδου καὶ ἔχοντα στραφῆ νὰ ἀποχαιρετήσῃ τοὺς φίλους του, τὸν Ὀδυσσέα ὁ ὁποῖος εὑρίσκεται ὄπισθεν τῆς γραμμῆς, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ τρόπον τινὰ ὅριον τοῦ Ἅδου, τὸν Ὀδυσσέα ἐπανερχόμενον εἰς τὸ φῶς τῆς ζωῆς. Πιθανώτατα θὰ παρατηρήσῃ κανεὶς ὅτι ὁ Ὀδυσσεὺς δὲν εἰκονίζεται μὲ τὸ ναυτικὸν κάλυμμα τῆς κεφαλῆς οὐδὲ κἂν μὲ τὸν πέτασον τὸν ὁποῖον φέρει ἐπὶ μιᾶς ἄλλης σκηνῆς τῆς Νεκυίας τοῦ ζωγράφου τοῦ Λυκάονος (εἰκ. 15) εἰς τὴν

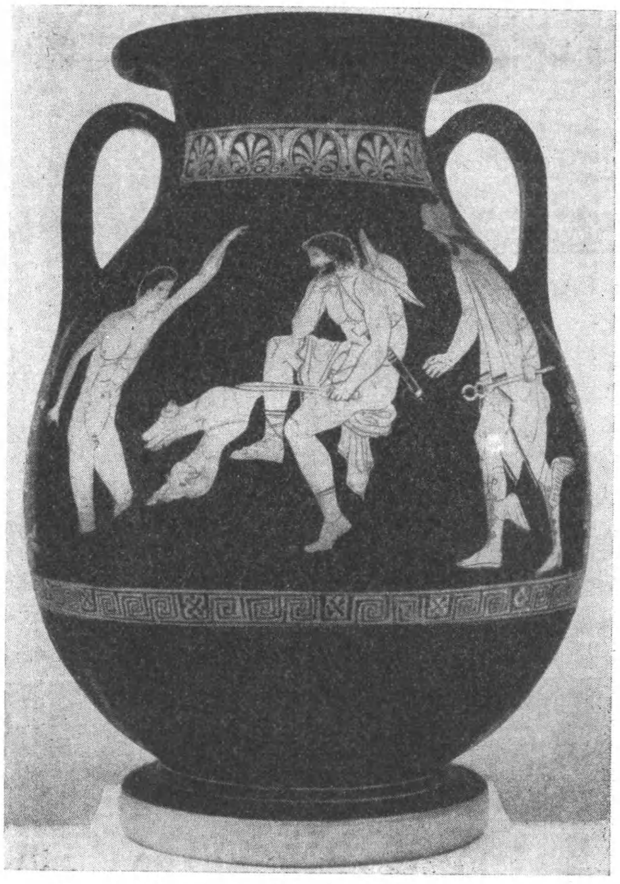

Εἰκ. 15. Σκηνὴ τῆς Νεκυίας τοῦ ζωγράφου τοῦ Λυκάονος ἐπὶ πελίκης τῆς Βοστώνης.

πελίκην τῆς Βοστώνης [1]. Ἐπίσης ὅτι εἰκονίζεται νέος ἀγένειος, ἀλλὰ πιθανώτατα νέος εἶχεν ἀπεικονισθῆ καὶ εἰς τὴν Πολυγνώτειον Νέκυιαν τῆς Λέσχης τῶν Δελφῶν, καὶ ἀκόμη δὲν δύναται νὰ ἀποδειχθῇ ὅτι εἰς τὴν ἐποχὴν τῆς παραστάσεώς μας δὲν ἔχουν ἐπικρατήσει ἀμετακίνητοι τύποι ἀποδόσεως ἑκάστου ἥρωος. Μάλιστα καὶ εἰς τὴν περίπτωσιν τοῦ Ὀδυσσέως, ὡς καὶ τῶν ἄλλων προσώπων τῆς παραστάσεώς μας, ὁ καλλιτέχνης δημιουργεῖ ἐντελῶς νέους τύπους καὶ διὰ τοῦτο φροντίζει μὲ διαφόρους τρόπους νὰ μᾶς βοηθήσῃ διὰ τὴν ἀναγνώρισίν του. Ἄλλωστε ἡ ἐκτὸς τοῦ Ἅδου ἀπεικόνισίς του δὲν θὰ ἄφηνε ἀμφιβολίαν εἰς τοὺς συγχρόνους του θεατὰς καὶ εἰς ὅλους ἦτο γνωστὸν ὅτι ἐκ τῶν θνητῶν μόνον ὁ Ὀδυσσεὺς εἰσῆλθε καὶ ἐξῆλθε ζῶν ἐκ τοῦ Ἅδου. Αἱ παλαιότεραι ἑρμηνεῖαι δὲν ἐλάμβανον ὑπ' ὄψιν οὔτε τὸν λόγον τῆς ὄπισθεν τῆς γραμμῆς ἀπεικονίσεως τοῦ ἥρωος οὔτε τὴν χειρονομίαν του [2]. Ἐκ τῆς παραστάσεως εἶναι, νομίζω, σαφές, ὅτι ἐπιδιώκεται καὶ ἐπιτυγχάνεται ὁ διαφορισμὸς τῆς θέσεως τοῦ Ὀδυσσέως, ἀπὸ τὴν θέσιν ὅλων τῶν ἄλλων ἡρώων, διὰ διαφόρων τρόπων. Τὸ στοιχεῖον τοῦτο εἶναι χαρακτηριστικὸν τῆς εὐσυνειδησίας τοῦ καλλιτέχνου καὶ τῆς προσπαθείας του νὰ μὴν ἀφήσῃ ἀμφιβολίας ἐπὶ τῆς ταυτίσεώς του. Μία πραγματικὴ δυσκολία προκύπτει διὰ τὴν ἑρμηνείαν τῆς παρουσίας τῆς Ἀθηνᾶς εἰς τὴν σκηνήν. Οὔτε εἰς τὴν Ὁμηρικὴν Νέκυιαν οὔτε εἰς τὴν περιγραφὴν τῆς Πολυγνωτείου ἀναφέρεται ἔστω καὶ ἐμμέσως τι, τὸ ὁποῖον νὰ δύναται νὰ ἐξηγήσῃ τὴν παρουσίαν της εἰς μίαν σκηνὴν τῆς Νεκυίας. Ἀναγνωρίζω τὴν δυσκολίαν, ἀλλ' ἴσως ἡ σύνδεσις τῆς Ἀθηνᾶς μὲ τὸν Ὀδυσσέα, τὸν ὁποῖον πάντοτε παρακολουθεῖ καὶ προστατεύει, ἀποτελεῖ μίαν δυνατότητα κατανοήσεως τῆς παρουσίας της ἐδῶ. Ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν περίπτωσιν αὐτὴν ἡ παρουσία της εἶναι, ὅπως καὶ ἡ παρουσία τοῦ Ἡρακλέους κατὰ τὸν ὁμηρικὸν στίχον, «εἴδωλον». Εἰς τὴν εἰκόνα τοῦ Πολυγνώτου εἰς Δελφοὺς δὲν ὑπάρχει ὁ Ἡρακλῆς, ἐνῶ ὁ Ὀδυσσεὺς συναντᾷ τὸν Ἡρακλέα καὶ συνομιλεῖ μετ' αὐτοῦ εἰς τὸν Ἅδην, κατὰ τὴν Ὀδύσσειαν [3]. Οἱ ὁμηρικοὶ στίχοι ἐξηγοῦν θαυμάσια τόσον τὸν λόγον διὰ τὸν ὁποῖον εὑρίσκεται εἰς τὸν Ἅδην, ἔστω καὶ ὡς εἴδωλον (Ὀδύσ. λ 601-3): *Τὸν δὲ μέτ' εἰσενόησα βίην Ἡρακληείην, | εἴδωλον· αὐτὸς δὲ μετ' ἀθανάτοισι θεοῖσι | τέρπεται ἐν θαλίῃς καὶ ἔχει καλλίσφυρον Ἥβην*, ὅσον καὶ τὸν λόγον τῆς ἀπεικονίσεώς του εἰς τὴν παράστασίν μας.

Εἰς τὴν σκηνὴν μετὰ τὸν Ἀγαμέμνονα, τὸν Ἀχιλλέα καὶ ἄλλους ἥρωας ὁ Ὀδυσσεὺς ἀντικρύζει καὶ τὸ εἴδωλον, τὸ φάντασμα, ἑνὸς ἄλλου ἥρωος, ὁ ὁποῖος εἰσῆλθε καὶ ἐξῆλθε ζῶν τοῦ Ἅδου. Μάλιστα ὁ Ἡρακλῆς τῆς παραστάσεως τοῦ κρατῆρος συμφωνεῖ καὶ μὲ τὴν ὁμηρικὴν περιγραφὴν τοῦ ἥρωος, ὁ ὁποῖος (Ὀδύσ. λ 606 ἑξ.):

1 Buschor, Griechische Vasen, σ. 208 εἰκ. 227, Lippold, Antike Gemäldekopien, πίν. I, 6. Richter, Attic Red-figured vases, εἰκ. 94-5· πρβλ καὶ Rumpf, Malerei und Zeichnung (HdA, IV, 1) σ. 107 σημ. 3.

2 Κατὰ τὸν Robert, Annali 1882, σ. 284 ἑξ. καὶ Nekyia des Polygnot, σ. 40 ἡ μορφὴ αὕτη λαμβάνει τὸ ὄνομα Βούτης κατὰ παραλλαγὴν τοῦ εἰκονιζομένου ὑπὸ τοῦ Μίκωνος εἰς τὴν Ποικίλην Στοὰν *Βούτου* ΗΣΥΧΙΟΣ, *θᾶττον ἢ Βούτης*. Τὸ αὐτὸ δέχεται καὶ ὁ Girard. Κατὰ τὸν Gardner, JHS 1889, σ. 124 εἶναι ὁ Ὕλας, κατὰ τὸν Hauser (Furtwängler-Reichhold II, σ. 249) ἀντιπρόσωπος τοῦ στρατοῦ. Κατὰ τὸν Six, JHS 1919 σ. 175, ὁ Ἰόλαος ὁ ὁποῖος δὲν εἰσέρχεται μετὰ τοῦ Ἡρακλέους εἰς τὸν Ἅδην. Τότε ὅμως τί νόημα ἔχει ἡ χειρονομία του. Οὕτω, ἐνῷ ὁ Six ἀναγνωρίζει ὀρθῶς ὅτι ἡ μορφὴ αὕτη δὲν ἀνήκει εἰς τὸν κόσμον τῶν ἄλλων, ἀδυνατεῖ νὰ ἐξηγήσῃ τὴν στάσιν του, ἡ ὁποία εἶναι ἀπαραίτητος διὰ τὴν κατανόησιν τῆς ταυτότητός του.

3 Εἰς τὴν περιγραφὴν τοῦ ΠΑΥΣΑΝΙΟΥ, X 28, 7 καὶ 29, 6, ἀναφέρεται ὁ Ἡρακλῆς ἀλλὰ δὲν περιγράφεται ὡς ἀπεικονιζόμενος εἰς τὴν τοιχογραφίαν τοῦ Πολυγνώτου.

ὁ δ' ἐρεμνῇ νυκτὶ ἐοικώς, | γυμνὸν τόξον ἔχων... σμερδαλέος δέ οἱ ἀμφὶ περὶ στήθεσσιν ἀορτήρ. Πιθανώτατα ἡ ἐξεικόνισις τῆς Ἀθηνᾶς δὲν σημαίνει πραγματικὴν παρουσίαν της εἰς τὸν Ἅδην, ἀλλὰ νοεῖται ὡς εἴδωλον, φάντασμα [1], ἀόρατος προστασία τοῦ Ὀδυσσέως. Αἱ τρεῖς αὐταὶ μορφαὶ Ὀδυσσεύς, Ἀθηνᾶ, Ἡρακλῆς εὑρίσκονται εἰς προφανῆ σχέσιν καὶ εἶναι γνωστὸν ὅτι ἡ Ἀθηνᾶ ἦτο ἀμφοτέρων προστάτις. Τοιουτοτρόπως καὶ ἡ παρουσία τῶν δύο μὴ θνητῶν αὐτῶν μορφῶν εἰς τὴν σκηνὴν δὲν εἶναι τυχαία. Δὲν ἔχουν τεθῆ ὡς παραπληρωματικὰ στοιχεῖα εἰς τὴν παράστασιν δι' ἐξωτερικοὺς λόγους. Μάλιστα ἡ θλῖψις καὶ ἡ πικρία ἡ ὁποία παρατηρεῖται εἰς τὸ πρόσωπον τοῦ Ἡρακλέους ἐξηγεῖται ἀπὸ τοὺς ὁμηρικοὺς στίχους. Περιέχεται εἰς τοὺς λόγους τοῦ Ἡρακλέους (Ὀδύσ. λ 620 ἑξ.): *Ζηνὸς μὲν πάϊς ἦα Κρονίονος, αὐτὰρ ὀϊζὺν | εἶχον ἀπειρεσίην· μάλα γὰρ πολὺ χείρονι φωτὶ | δεδμήμην, ὁ δέ μοι χαλεποὺς ἐπετέλλετ' ἀέθλους. | καί ποτέ μ' ἐνθάδ' ἔπεμψε κύν' ἄξοντ'· οὐ γὰρ ἔτ' ἄλλον | φράζετο τοῦδέ τί μοι χαλεπώτερον εἶναι ἄεθλον,* οἱ ὁποῖοι ἐξηγοῦν τὴν μελαγχολικήν του διάθεσιν, τὴν σκυθρωπήν του ἔκφρασιν. Οἱ λόγοι αὐτοὶ ἀποτελοῦν καὶ μίαν ἀπόδειξιν τῆς ἀπαισιοδοξίας μὲ τὴν ὁποίαν εἶναι διαποτισμένη ὁλόκληρος ἡ παράστασις. Εἶναι ἀκόμη καὶ ἓν εἶδος παραλληλισμοῦ καὶ μὲ τὴν κατ' ἀνάγκην κάθοδον τοῦ Ὀδυσσέως εἰς τὸν Ἅδην. Οἱ δύο ἥρωες κατέρχονται, διότι τοὺς ἐπιβάλλεται νὰ κατέλθουν, ἀμφότεροι καὶ ὁ ἀθάνατος καὶ ὁ θνητὸς εἶναι δέσμιοι τῆς μοίρας των. Ἡ μετὰ τὸν Ἡρακλέα δεξιᾷ ὀρθία νεανικὴ μορφή, ἡ προτείνουσα τὸ κράνος, δὲν δύναται παρὰ νὰ εἶναι (Ὀδύσ. λ 467-9: *ἦλθε δ' ἐπὶ ψυχὴ Πηληϊάδεω Ἀχιλῆος | καὶ Πατροκλῆος)* ὁ Πάτροκλος. Ἡ διάταξις τῶν προσώπων ἀκολουθεῖ τὴν σειρὰν τῆς Ὀδυσσείας, ἡ δὲ παρεμβολὴ τοῦ Ἡρακλέους εἶναι εὔκολον νὰ κατανοηθῇ ἐκ τοῦ χαρακτηρισμοῦ εἴδωλον. Ἐκτὸς αὐτοῦ τὴν ταύτισιν τῆς μορφῆς αὐτῆς μὲ τὸν Πάτροκλον τὸν ἀγαπημένον φίλον τοῦ Ἀχιλλέως ἐνισχύει καὶ ἡ παρουσία τῶν δύο κάτω εὑρισκομένων προσώπων. Ἡ καθημένη μορφὴ ἀναγνωρίζεται ἀμέσως ὡς ὁ Ἕκτωρ τῆς Νεκυίας τοῦ Πολυγνώτου. Ἡ περιγραφὴ τοῦ ΠΑΥΣΑΝΙΟΥ (Χ 31, 5.): *ἐν δὲ τοῖς κάτω τῆς γραφῆς μετὰ τὸν Θρᾷκά εἰσι Θάμυριν Ἕκτωρ μὲν καθεζόμενος· ἀμφοτέρας ἔχει τὰς χεῖρας περὶ τὸ ἀριστερὸν γόνυ, ἀνιωμένου σχῆμα ἐμφαίνων· μετὰ δὲ αὐτὸν Μέμνων ἐστὶν ἐπὶ πέτρᾳ καθεζόμενος καὶ Σαρπηδὼν συνεχὴς τῷ Μέμνονι,* οὐδεμίαν ἀμφιβολίαν ἀφήνει περὶ τοῦ γεγονότος ὅτι ἔχομεν πρὸ ἡμῶν τὸν Ἕκτορα, τὸν μέγαν ἀρχηγὸν τῶν Τρῴων. Δὲν κρατεῖ τὸ ἀριστερὸν γόνυ μὲ ἀμφοτέρας τὰς χεῖρας ἀλλὰ τὸ δεξιόν, τοῦτο ὅμως δὲν ἔχει ἰδιαίτερον βάρος. Οὐδεμία ἄλλη μορφὴ τῆς παραστάσεως εὑρίσκεται τόσον σαφῶς ταυτιζομένη ἐκ τῆς περιγραφῆς τῆς τοιχογραφίας τοῦ Πολυγνώτου εἰς Δελφούς. Ἀκόμη καὶ ἡ παρατήρησις τοῦ ΠΑΥΣΑΝΙΟΥ *ἐν τοῖς κάτω τῆς γραφῆς* ὑποδεικνύει καὶ τὴν θέσιν τοῦ Ἕκτορος εἰς τὴν παράστασίν μας. Ἡ γνώμη τοῦ SIX [2] ὅτι εἰς τὴν καθημένην καὶ εἰς τὴν ἐξηπλωμένην μορφὴν ἔχομεν τὸν Θησέα καὶ τὸν Πειρίθουν τῆς τοιχογραφίας τοῦ Πολυγνώτου, δὲν ἑρμηνεύει μερικὰ οὐσιαστικὰ

1 Περὶ τῆς ἐννοίας τῆς λέξεως εἴδωλον πρβλ. W. F. OTTO, Die Manen, σ. 6. W. JAEGER, Theologie der frühgriechischen Denker, 1953, σ. 88. HERBIG, Neue Bild der Antike II, 1942, σ. 85. H. SCHAEFER, Charites, Festschrift Langlotz, 1957, σ. 230 ἑξ.

2 SIX, JHS 1919, σ. 136. Ὁ HAUSER (FURTWÄNGLER-REICHHOLD II 248) ὑποθέτει Θησέα χωρὶς νὰ προχωρῇ εἰς τὴν ἐξήγησιν, ἐνῷ ὁ ROBERT, Die Nekyia des Polygnot, σ. 40, τὸν ὀνομάζει Τελαμῶνα, χωρὶς ἐπίσης νὰ τεκμηριώνῃ τὴν ἄποψίν του.

στοιχεῖα τῶν μορφῶν. Δὲν ἐξηγεῖ πῶς, ἀφοῦ κατὰ τὸν Παυσανιαν (X 29, 9): *ἐπὶ θρόνων καθεζόμενοι Θησεὺς μὲν τὰ ξίφη, τό τε Πειρίθου καὶ τὸ ἑαυτοῦ, ταῖς χερσὶν ἀμφοτέραις ἔχει, ὁ δὲ ἐς τὰ ξίφη βλέπων ἐστὶν ὁ Πειρίθους,* οὐδαμοῦ εἰκονίζονται θρόνοι, οὔτε τὸν λόγον διὰ τὸν ὁποῖον ὁ ἀγγειογράφος ἀντέγραψε διὰ τὸν Θησέα, τὸν Ἕκτορα τοῦ Πολυγνωτείου ἔργου. Σχετικῶς μὲ τὴν περίπτωσιν τῆς ἀντιγραφῆς τῆς μορφῆς αὐτῆς ἀπὸ εἰκόνος, ὅπου εἰκονίζεται κατὰ τοιοῦτον τρόπον ὁ Θησεὺς τοῦ Μίκωνος ἢ τοῦ Παναίνου μὲ θέμα τὴν ἀπελευθέρωσιν τοῦ Θησέως ὑπὸ τοῦ Ἡρακλέους, νομίζω ὅτι δὲν δύναται οὔτε κἂν νὰ συζητηθῇ. Δὲν ἐξηγεῖται ἡ παρουσία τῶν ἄλλων ἡρώων, οὔτε συμβιβάζεται μὲ τὴν ἔκφρασιν τῶν προσώπων τόσον τοῦ Ἡρακλέους, ὅσον καὶ τοῦ Θησέως. Ἐδῶ τίποτε δὲν ὑπαινίσσεται ὅτι θὰ ἀκολουθήσῃ ἢ ἔχει προηγηθῇ μία βιαία σκηνή. Ἡ βαθύτατα σκυθρωπὴ ἔκφρασις τῶν προσώπων τῶν δύο κάτω μορφῶν ἐξηγεῖται ὅμως ἂν δεχθῶμεν τὴν ἑρμηνείαν τὴν ὁποίαν ἐπιβάλλει καὶ ὁ Παυσανιασ. Ὁ Ἕκτωρ ἀναγνωρίζεται καὶ τὸ πρόσωπόν του δίδει εἰς τὴν σκηνὴν ἐντονωτέραν ἀκόμη τὴν ἀτμόσφαιραν τοῦ Ἅδου. Δι' ἡμᾶς ἀκόμη καὶ ἡ τοποθέτησις τοῦ Ἕκτορος καὶ τοῦ συντρόφου του κάτω, εἰς τοὺς πόδας σχεδὸν τῶν Ἑλλήνων ἡρώων, ἀποτελεῖ ἔνδειξιν τῆς ταυτότητός των. Εἶναι οἱ ἡττημένοι καὶ διὰ τοῦτο ἔχουν τεθῆ χαμηλότερον, ἡ ἧττά των τοὺς συνοδεύει καὶ εἰς τὸν Ἅδην. Τὸ θλιμμένον πρόσωπον τοῦ Ἕκτορος, ὡς καὶ ἡ ὅλη του στάσις, δὲν προβάλλουν μόνον τὴν ψυχικὴν κατάστασιν μιᾶς στιγμῆς, ἀλλὰ τονίζουν τὴν μόνιμον κατάθλιψίν του διὰ τὴν καταστροφὴν τῆς πατρίδος των.

Τὰ ὅπλα του ἐγκαταλελειμμένα κάτω συσχετίζονται μὲ τὸν αὐτὸν κύκλον ἰδεῶν. Εἶναι διὰ τὸν ἥρωα τὰ ἄχρηστα ὅπλα, τὰ ὁποῖα δὲν τὸν ἐβοήθησαν νὰ σώσῃ τὴν πατρίδα του. Ἡ ἀναζήτησις τῆς ταυτότητος τῆς μορφῆς αὐτῆς εἰς ἄλλα πρόσωπα τῆς Νεκυίας τοῦ Πολυγνώτου δὲν ἔχει νόημα, ἀφοῦ ἐσωτερικοὶ καὶ ἐξωτερικοὶ λόγοι, ὡς καὶ ἡ περιγραφὴ τοῦ Παυσανιου, οὐδεμίαν ἀφήνουν ἀμφιβολίαν ὅτι πρόκειται περὶ τοῦ Ἕκτορος. Εἷς ἀκόμη ἐσωτερικὸς λόγος ἐνισχύει περαιτέρω τὴν ταύτισιν. Εἶναι ἡ θέσις του εἰς τὴν παράστασιν τοῦ κρατῆρος ὡς πρὸς τὸν Ἀχιλλέα εἰκονίζεται ἀπέναντί του ἀλλὰ κάτω, εἶναι ὁ ἡττημένος. Νικητὴς καὶ ἡττημένος, ὁ πρῶτος ἀκόμη πάνοπλος ὄρθιος παρουσιάζεται ὡς νὰ τιμᾷ τὰ ὅπλα του, ὁ δεύτερος καθήμενος μὲ ἀπερριμμένα τὰ ὅπλα. Ἡ ἀντίθεσις τῶν δύο μορφῶν εἰκονίζεται εἰς ὅλας τὰς λεπτομερείας τῆς στάσεώς των. Οἱ μεγάλοι ἀντίπαλοι, ἡνωμένοι διὰ τῆς κοινῆς μοίρας εἰς τὸν Ἅδην, παρίστανται κατὰ σαφῆ τρόπον εἰς ὅλην τὴν διαφορὰν τὴν ὁποίαν τοὺς ἐπεφύλαξεν ἡ τύχη τοῦ πολέμου. Διὰ τὴν ἐξηπλωμένην ἔμπροσθεν τοῦ Ἕκτορος μορφὴν δὲν μένει, ἂν βασισθῶμεν εἰς τὸν Παυσανιαν, παρὰ ἡ πιθανότης τῆς ἐκλογῆς μεταξὺ τῶν δύο φίλων καὶ βοηθῶν τοῦ Ἕκτορος, τοῦ Μέμνονος καὶ τοῦ Σαρπηδόνος. Ἡ ἐκλογὴ διευκολύνεται ἐκ τῆς παρουσίας, δεξιᾷ τοῦ Ἡρακλέους, τοῦ Πατρόκλου, πρὸς τὸν ὁποῖον εὑρίσκεται εἰς ἐσωτερικὴν σχέσιν ὁ εἷς ἐκ τῶν δύο. Ὁ Σαρπηδὼν κατὰ τὴν Ἰλιάδα (Β 876): *Σαρπηδὼν δ' ἦρχεν Λυκίων* φονεύεται ὑπὸ τοῦ Ἕκτορος (Π 479-484): *ὁ δ' ὕστερος ὄρνυτο χαλκῷ | Πάτροκλος· τοῦ δ' οὐχ ἅλιον βέλος ἔκφυγε χειρός, | ἀλλ' ἔβαλ' ἔνθ' ἄρα τε φρένες ἔρχαται ἀμφ' ἀδινὸν κῆρ. | ἤριπε δ' ὡς ὅτε τις δρῦς ἤριπεν ἢ ἀχερωΐς, | ἠὲ πίτυς βλωθρή, τὴν τ' οὔρεσι τέκτονες ἄνδρες | ἐξέ-*

ταμον πελέκεσσι νεήκεσι νήϊον εἶναι. Ἑπομένως ἔχομεν μίαν σαφῆ σχέσιν μεταξὺ τῶν δύο. Ἔχομεν τὸ παράλληλον τοῦ ζεύγους Ἀχιλλέως-Ἕκτορος μὲ τὸ ζεῦγος Πατρόκλου-Σαρπηδόνος. Καὶ πάλιν ὁ νικητὴς ὄρθιος, ὁ ἡττημένος κάτω ἐξηπλωμένος εἰς τὴν στάσιν εἰς τὴν ὁποίαν τὸν παρουσιάζει ὁ ὁμηρικὸς στίχος: *ἤριπε δ' ὡς ὅτε τις δρῦς ἤριπεν ἢ ἀχερωΐς*, καὶ ταυτοχρόνως πλησίον τοῦ Ἕκτορος τοῦ φίλου του καὶ ἀρχηγοῦ του. Τώρα δυνάμεθα νὰ εἰσέλθωμεν καλύτερον εἰς ὅλον τὸ ἐσωτερικὸν νόημα τῆς εἰκόνος καὶ νὰ κατανοήσωμεν τὸ περιεχόμενον τῆς παραστάσεως. Ἡ θέσις τῶν δύο αὐτῶν ζευγῶν εἰς τὴν σύνθεσιν εἶναι πολυσήμαντος καὶ ἀποκαλυπτικὴ συγχρόνως. Μᾶς ἐπιτρέπει νὰ πλησιάσωμεν εἰς τὴν ψυχὴν τοῦ ἔργου. Ἡ ἀντιπαράθεσις τῶν τεσσάρων αὐτῶν ἡρώων, δύο Ἑλλήνων καὶ δύο Τρώων, ἔχει γίνει καὶ κατὰ μίαν σύνθεσιν σαφῶς ἐξηγοῦσαν τοὺς σκοποὺς τοῦ ἀγγειογράφου. Ἡ χιαστὶ κατὰ ζεύγη σύνθεσις τῶν μορφῶν: Ἀχιλλέως ἄνω—Ἕκτορος κάτω, Πατρόκλου ἄνω—Σαρπηδόνος κάτω, τονίζει περισσότερον τὸν ἐσωτερικὸν δεσμὸν τῶν μορφῶν. Ἡ κατὰ ζεύγη ὀργάνωσις ἀποτελεῖ καὶ μίαν ἔνδειξιν ἑνὸς ἐξ αἵματος περαιτέρω δεσμοῦ. Ἡ ἐξωτερικὴ σύνθεσις εἶναι τόσον σοφή, ὥστε παρὰ τὴν ἐπιφανειακὴν ἀκινησίαν καὶ τὸ ἦθος τῶν προσώπων, παρὰ τὸν συγκρατημένον τόνον τῶν λεπτομερειῶν, ἀποκαλύπτει ὅλην τὴν τραγικότητα τῆς συνδέσεως τῶν τεσσάρων ἐκ τῶν ἐπιφανεστέρων ἡρώων τοῦ τρωικοῦ δράματος. Ὑπάρχει πράγματι ἕνας δεσμὸς αἵματος ἑνώνων τὰ πρόσωπα ἀνὰ δύο, τὰ ζεύγη μεταξύ των. Ἀφετηρίαν ἔχει ἡ ἱστορία αὕτη τοῦ αἵματος τὸν φόνον τοῦ Σαρπηδόνος ὑπὸ τοῦ Πατρόκλου (Ἰλ. Π 479-484 καὶ Ἰλ. Ψ 800), ὁ ὁποῖος ὅμως φόνος ἔχει ὡς συνέπειαν τὸν φόνον τοῦ Πατρόκλου ὑπὸ τοῦ Ἕκτορος (Ἰλ. Π 552): *ἦρχε δ' ἄρα σφιν | Ἕκτωρ χωόμενος Σαρπηδόνος* (καὶ Ἰλ. Π 820-823) καὶ θὰ ἀκολουθήσῃ ὁ φόνος τοῦ Ἕκτορος ὑπὸ τοῦ Ἀχιλλέως (Ἰλ. Χ 330 ἑξ.).

Διὰ τῆς ἀναγνωρίσεως τῶν τεσσάρων προσώπων, τὰ ὁποῖα κατέχουν τὸ κέντρον τῆς παραστάσεως, καὶ τῆς κατανοήσεως τοῦ δεσμοῦ, ὁ ὁποῖος τὰ συνδέει, ἔχομεν ἐντονωτέραν ἀκόμη τὴν προσπάθειαν τοῦ καλλιτέχνου νὰ μᾶς καταστήσῃ κοινωνοὺς τῆς παρουσίας τῆς μοίρας. Οἱ εἰκονιζόμενοι ἐδῶ ἥρωες ὅπως καὶ τὰ ἄλλα πρόσωπα τῆς παραστάσεως, παρουσιάζονται ὡς δέσμιοι τῶν βουλῶν της, ἄνευ τῆς ἐλαχίστης δυνατότητος ἀποφυγῆς της. Διαισθανόμεθα ὅλον τὸ βάθος τῆς παραστάσεως, ἡ ὁποία ἀναδίδει τὰς πεποιθήσεις τὰς ὁποίας ἐκφράζει ἡ τραγῳδία, ἔχομεν τὴν αἴσθησιν ὡσὰν ἡ παράστασις νὰ ἀποτελῇ εἰκονογράφησιν μιᾶς κορυφαίας στιγμῆς ἑνὸς δράματος τοῦ Σοφοκλέους ἢ τοῦ Αἰσχύλου. Βλέπομεν ὅτι ἡ ἐκλογὴ τῶν μορφῶν δὲν ἔχει γίνει τυχαίως οὔτε ἀποτελεῖ ἁπλῶς ἐξωτερικὴν σύνδεσιν προσώπων καὶ θεμάτων. Οἱ ἐσωτερικοὶ δεσμοὶ μεταξὺ τῶν διαφόρων μορφῶν, ὡς καὶ τοῦ συνόλου τῶν προσώπων τῆς παραστάσεως, εἶναι τόσον ἰσχυροί, ὥστε νὰ ἐπιβάλουν ὡς ἀναγκαιότητα τὴν ἐξωτερικὴν σύνδεσιν, ἡ ὁποία πρέπει νὰ παρατηρηθῇ ὅτι εἶναι μεγαλοφυής. Ἐδῶ ἡ ἰδέα ἔχει γίνει εἰκών, οἱ ἐσωτερικοὶ λόγοι ταυτίζονται πρὸς τὰς μορφάς. Εἰς οὐδεμίαν θέσιν ὑπάρχει πλαστότης, δὲν εὑρίσκομεν λεπτομέρειαν ἄνευ περιεχομένου, στάσιν χωρὶς βάθος.

Τὰ τέσσαρα πρόσωπα τοῦ κέντρου τῆς παραστάσεως, τὰ ὁποῖα εἶναι, τὸ ἓν Μοῖρα διὰ τὸ ἄλλο, διαφοροποιοῦνται τόσον σαφῶς, ὥστε οὐδεμία νὰ μένῃ ἀμφι-

βολία περὶ τῆς ταυτότητός των καὶ τοῦ χαρακτῆρός των, ὁ ὁποῖος ἀναδύεται ἐκ τῶν εἰκόνων των. Ἡ διαφορὰ τοῦ ἑνὸς ἀπὸ τοῦ ἄλλου, ἐκφράζεται μὲ τὴν θέσιν του, τὴν στάσιν του, ἀκόμη καὶ μὲ λεπτομερείας τοῦ ὁπλισμοῦ των [1]. Φαίνεται ὅτι διὰ τὸν δημιουργὸν τῶν παραστάσεων τὸ μεγαλύτερον ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ ἀπόδοσις τῆς ἐσωτερικῆς διαθέσεως κάθε προσώπου, τῆς ψυχικῆς του καταστάσεως. Πόσον τὸ γεγονὸς τοῦτο εἶναι πρωταρχικὸν τὸ ἀποδεικνύει ἡ μελετημένη εἰς λεπτομερείας διαφοροποίησις. Πλησίον τῶν ἀντιθέσεων, τὰς ὁποίας παρουσιάζουν τὰ πρόσωπα, εὑρίσκεται καὶ ἡ ὑπέρβασις κάθε ἀντιθέσεως, ὁ χῶρος εἰς τὸν ὁποῖον εἰκονίζονται δηλ. ὁ Ἅδης, ὁ κόσμος ὅπου ὅλα ἔχουν διαφορετικὸν νόημα, ἄλλο περιεχόμενον. Ἀκόμη καὶ ἡ παρουσία τοῦ Ἡρακλέους καὶ τῆς Ἀθηνᾶς ἐνισχύουν τὴν ἐντύπωσιν τῆς ἰσορροπίας, τῆς ὑπερβάσεως τῶν συγκρούσεων, ἀποδεικνύουν ὅτι ὅλοι εὑρίσκονται εἰς ἕνα ἄλλον κόσμον. Διὰ τὸν Ἡρακλέα, μάλιστα, δύναται νὰ παρατηρηθῇ ὅτι ἡ παρουσία του ἐν μέσῳ τῶν μορφῶν τονίζει τὸν χαρακτῆρα τοῦ ἐπιπέδου εἰς τὸ ὁποῖον εὑρίσκονται οἱ ἥρωες, χωρὶς νὰ ἀφαιρῇ τίποτε ἀπὸ τὸν ἀτομικόν των χαρακτῆρα. Εἶναι διὰ τὴν εἰκόνα ὁ ρόλος του ὅμοιος μὲ τὸν ρόλον τοῦ Διὸς εἰς τὸ ἀνατολικὸν ἀέτωμα τοῦ ναοῦ τῆς Ὀλυμπίας, ἀποτελεῖ τὴν ὑπέρβασιν τῶν ἀντιθέσεων. Ἀλλ' ὑπάρχουν πολλὰ νήματα, τὰ ὁποῖα δεικνύουν μίαν σχέσιν τῆς παραστάσεως τοῦ κρατῆρος μὲ τὰ γλυπτὰ τῆς Ὀλυμπίας καὶ εἰς αὐτὸ θὰ ἐπανέλθωμεν. Τὸ γεγονὸς ὅτι τὰ πρόσωπα τῆς παραστάσεώς μας διατηροῦν ἀκόμη καὶ εἰς τὸν Ἅδην τὸν προσωπικόν των χαρακτῆρα καὶ ὁλοκληρώνουν κατὰ κάποιον τρόπον τὸν ρόλον των εἶναι ἐνδεικτικὸν καὶ διὰ τὴν ἐποχὴν τῆς δημιουργίας τῆς παραστάσεως. Ἡ δραματικὴ κορύφωσις τονίζεται εἰς τὴν εἰκόνα οὐχὶ μόνον διὰ τῆς ἀναγνωρίσεως τῶν ἀντιθέσεών των, ἀλλὰ καὶ διὰ τῆς κατανοήσεως τῆς κοινῆς των μοίρας, τῆς παραδοχῆς ὅτι τοῦ λοιποῦ τίποτε δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ μεταβληθῇ καὶ ὅτι παρὰ τὸ παρελθόν των εἶναι καταδικασμένοι νὰ εὑρίσκωνται μαζί. Τραγικὴ κορύφωσις, ἡ ὁποία συντίθεται εἰς μίαν στάσιν ἐσωτερικῆς ἐγκαρτερήσεως.

Αἱ μορφαὶ διατηροῦν τὸν πραγματικόν των χαρακτῆρα, ἐνῷ ἔχουν καταφανῶς ὑπερβῆ τὰ πάθη των. Ἐδῶ γίνεται σαφὲς τί ἐννοοῦν αἱ ἀρχαῖαι πηγαί, ὅταν τονίζουν τὴν ἀντίθεσιν τῆς ζωγραφικῆς τοῦ ἤθους πρὸς τὴν ζωγραφικὴν τοῦ πάθους. Ἐδῶ ἀντιλαμβάνεταί τις πόσον τὸ πάθος ἔχει μεταβληθῆ εἰς ἦθος, αἱ ἀντιθέσεις εἰς ἰσορροπίαν. Ἀπὸ τὰ πρόσωπα τῆς παραστάσεως μένει πρὸς ταύτισιν ὁ μεταξὺ Πατρόκλου καὶ Κάστορος γενειοφόρος μὲ τὸ ρυτιδωμένον πρόσωπον καὶ τὴν σκυθρωπὴν ἔκφρασιν, ὁ φορῶν πέτασον (εἰκ. 11). Ἡ ἀνύψωσις τοῦ ποδός του ἐπὶ ἀνωμαλίας τοῦ ἐδάφους ὑπενθυμίζει τὴν ὁμοίαν στάσιν, τὴν ὁποίαν εἶχε κατὰ τὸν Παυσανίαν ὁ Ἀντίλοχος εἰς τὴν Πολυγνώτειον Νέκυιαν. Ὁ Παυσανίας (Χ 30, 3) γράφει: *Ἀντίλοχος τὸν μὲν ἕτερον ἐπὶ πέτρας τῶν ποδῶν* ἀλλὰ δὲν εὑρίσκω τοὺς ἐσωτερικοὺς λόγους τῆς παραστάσεως τοῦ Ἀντιλόχου εἰς τὸν κρατῆρα. Ἄλλωστε τὸ ἀποκλείει αὐτὴ αὕτη ἡ ἐμφάνισις τῆς μορφῆς μὲ τὸ ἄσχημον πρόσωπον, τὸν τονισμὸν τῶν δυσμόρφων χαρακτηριστικῶν, τὸ ἀκανόνιστον γένειον καὶ τὰς ρυτίδας. Ἐκτὸς τοῦ πετάσου, διὰ τοῦ ὁποίου

1 Ἐκτὸς τῆς θέσεως τῶν ὅπλων εἰς κάθε περίπτωσιν, ἀκόμη καὶ τὸ κράνος τοῦ Σαρπηδόνος δὲν φαίνεται νὰ εἶναι ὅμοιον μὲ τὸ τῶν Ἑλλήνων.

διαφοροποιεῖταί πως ἐκ τῶν ἄλλων προσώπων, δίδει τὴν ἐντύπωσιν ὅτι εἶναι καὶ κυφός. Ἀποτελεῖ κατὰ πάντα μίαν ἀντίθεσιν πρὸς ὅλα τὰ ἄλλα πρόσωπα τῆς παραστάσεως, ὡς νὰ ἐπιδιώκεται σκοπίμως ἡ μοναδικότης του. Ἀνήκει ἀσφαλῶς εἰς τὸν κύκλον τῶν ἡρώων τοῦ τρωικοῦ πολέμου καὶ θὰ πρέπη νὰ ἔχη σημαντικὸν ρόλον εἰς αὐτόν. Εἰς τὴν σύνθεσιν τῆς παραστάσεως ἀποτελεῖ κατὰ κάποιον τρόπον τὸν ἀντίποδα τοῦ Ὀδυσσέως καὶ ἴσως ἀπὸ αὐτὸ ἐξαρτᾶται καὶ ἡ ἑρμηνεία του. Λόγῳ τῆς ἀσχημίας του καὶ τῆς ἰδιαιτέρας ἀντιθέσεώς του μὲ τὸν Ὀδυσσέα νομίζω, ὅτι ἀποκλείεται νὰ εἶναι ἄλλος τις ἐκτὸς τοῦ Θερσίτου. Ὁ Θερσίτης γνωρίζομεν ὅτι εἰκονίζετο εἰς τὴν Πολυγνώτειον Νέκυιαν (Παυσ. Χ 31, 2) παίζων κύβους μὲ τὸν Παλαμήδην καὶ ἡ ἐδῶ ἀπεικόνισίς του ἴσως γίνεται διὰ νὰ τονισθῇ ἡ παλαιά του πρὸς τὸν Ὀδυσσέα σύγκρουσις. Ἐκτὸς τῆς ἀσχημίας τοῦ προσώπου αὐτοῦ (Ἰλ. Β 216-219): *Θερσίτης... | αἴσχιστος δὲ ἀνὴρ ὑπὸ Ἴλιον ἦλθε· | φολκὸς ἔην, χωλὸς δ' ἕτερον πόδα· τὼ δέ οἱ ὤμω | κυρτώ, ἐπὶ στῆθος συνοχωκότε· αὐτὰρ ὕπερθε | φοξὸς ἔην κεφαλήν, ψεδνὴ δ' ἐπενήνοθε λάχνη* καὶ τῆς ἔχθρας του πρὸς τὸν Ὀδυσσέα (Ἰλ. Β 220): *Ἔχθιστος δ' Ἀχιλῆϊ μάλιστ' ἦν ἠδ' Ὀδυσῆϊ*, δὲν ἔχω ἄλλους λόγους διὰ τὴν ταύτισιν. Νομίζω ὅμως ὅτι ἡ ἐδῶ παρουσία του ἔχει βασικὴν ἐσωτερικὴν ἀναγκαιότητα, διότι εἰκονογραφεῖ καὶ τὰς πεποιθήσεις τῆς ἐποχῆς εἰς τὴν ὁποίαν ἀνήκει ἡ ἀγγειογραφία, κατὰ τὰς ὁποίας ἁρμονία εἶναι ἡ σύνθεσις ἀντιθέσεων. Νικηταὶ καὶ ἡττημένοι, ἐχθροὶ καὶ φίλοι, ἄσχημοι καὶ ὡραῖοι ἀποβλέπουν εἰς τὸν αὐτὸν σκοπόν. Ἡ εἰκὼν τῶν ἐπιφανεστέρων ἡρώων τοῦ τρωικοῦ κύκλου λαμβάνει ἓν οὐσιαστικώτερον περιεχόμενον διὰ τῆς παρουσίας καὶ τοῦ μισητοτέρου τῶν Ἑλλήνων.

Ἡ μορφὴ τοῦ Θερσίτου δίδει περισσότερον πραγματικὸν χαρακτῆρα εἰς τὴν παράστασιν καὶ εἰκονίζεται, ὅπως καὶ εἰς τὴν Πολυγνώτειον Νέκυιαν, γενειοφόρος (Παυσ. Χ 31, 2). Ἡ παρεμβολή του εἰς τὴν παράστασιν εἶναι τὸ ἀντίστοιχον τῆς ὁμάδος τῶν ἐχθρῶν τοῦ Ὀδυσσέως, τοὺς ὁποίους ὁ Πολύγνωτος εἶχεν (Παυσ. Χ 31, 2: *ἐς δὲ τὸ αὐτὸ ἐπίτηδες τοῦ Ὀδυσσέως τοὺς ἐχθροὺς ἤγαγεν ὁ Πολύγνωτος*) συγκεντρωμένους ἀπεικονίσει. Ὁ ἀγγειογράφος χρησιμοποιεῖ τὸ μέρος διὰ νὰ δείξῃ τὸ ὅλον καὶ τοῦτο δὲν συμβαίνει μόνον μὲ τὸ πρόσωπον τοῦ Θερσίτου. Χρησιμοποιεῖ τὰς μορφὰς διὰ νὰ ἐκφράσῃ γενικὰ συναισθήματα, τὰ πρόσωπα διὰ νὰ δώσῃ ὁμάδας, διὰ νὰ φέρῃ εἰς τὴν ἐπιφάνειαν τὰς στιγμὰς τὰς ὁποίας ἐπιδιώκει. Δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ εὑρίσκεται ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῆς Πολυγνωτείου Νεκυίας, δὲν περιορίζεται νὰ ἀντιγράφῃ, ἀλλὰ δημιουργεῖ ἐλευθέρως τὸν κόσμον του. Ἡ χρησιμοποίησις τῶν προσώπων εἶναι ἀριστουργηματική. Ἡ παρεμβολὴ τῶν Διοσκούρων τοῦ ἐπιτρέπει νὰ δηλώσῃ τὸν χῶρον τοῦ δράματος καὶ τὸν χαρακτῆρα τῆς σκηνῆς. Μεταχειρίζεται θέματα τὰ ὁποῖα εὑρίσκομεν καὶ εἰς τὸν Πολύγνωτον ἀλλὰ τὰ περισσότερα χαρακτηριστικὰ τὰ λαμβάνει ἀπὸ τὸν Ὅμηρον. Ἀποφεύγει τὴν «Νέκυιαν» μὲ τὴν ἀπειρίαν τῶν μορφῶν της, μὲ τὸν πλοῦτον τῶν προσώπων της καὶ προσαρμόζει τὴν ἔμπνευσίν του εἰς ἓν κεντρικὸν ἐπεισόδιόν της. Ἀκόμη καὶ τὸ γεγονὸς αὐτὸ τοῦ αὐτοπεριορισμοῦ εἶναι χαρακτηριστικὸν τῆς μεγαλοφυΐας τοῦ ἀγγειογράφου. Ἡ ἐπιλογὴ τῶν προσώπων του μὲ γνώμονα τὸν χαρακτῆρά των καὶ τὸ περιεχόμενον τῆς παρουσίας των ἐπὶ σκηνῆς εἶναι μία ἀκόμη ἀπόδειξις τῶν δυνατοτήτων του. Ὅλα τὰ πρόσωπα εἶναι τόσον στε-

νῶς συνδεδεμένα μεταξύ των, ὑπηρετοῦν τόσον καλῶς τὴν ὅλην ἰδέαν τῆς εἰκόνος, ὥστε δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ νοηθῇ ἀπουσία ἔστω καὶ ἑνός, χωρὶς τὴν καταστροφὴν τῆς ἐξωτερικῆς συνθέσεως καὶ τὴν κατάρρευσιν τῆς ἐσωτερικῆς ἑνότητος τῆς παραστάσεως. Ἡ διάταξις τῶν προσώπων ἀκολουθεῖ τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς ὀργανώσεως τῆς τραγωδίας. Οἱ Διόσκουροι εἰσάγουν τὴν σκηνὴν καὶ ἀπὸ τῆς ἐπόψεως αὐτῆς ἡ συνομιλία Ἀγαμέμνονος καὶ Πολυδεύκους ἀποτελεῖ τὸν πρόλογον, ἕνα χαρακτηριστικὸν πρόλογον. Ἡ παρουσία τῆς Ἀθηνᾶς, ἄνευ τῆς ὁποίας ἡ εἰκὼν θὰ ἔχανε κάτι ἀπὸ τὴν πυκνότητα καὶ τὸ ἦθός της, δίδει τὸν τόνον εἰς τὴν παράστασιν. Δίδει ἠρεμίαν καὶ ἀφαιρεῖ κάθε ἐξωτερικὸν στοιχεῖον ἀπὸ τὴν ἔντασιν, ἡ ὁποία κατέχει τὴν σκηνήν. Ἡ τετρὰς τῶν μεγάλων ἀντιπάλων ὁλοκληρώνει τὴν τραγικὴν στιγμήν. Ἀλλὰ καὶ πάλιν ἡ παρουσία τοῦ Ἡρακλέους κατασιγάζει τὰ πάθη κτλ. Μετὰ τὴν ἀναγνώρισιν ὅλων τῶν προσώπων τῆς παραστάσεως εἶναι εὔκολον νὰ ἀναγνωρισθῇ καὶ ἡ στιγμὴ ἀκριβῶς τὴν ὁποίαν θέλει ὁ ἀγγειογράφος νὰ ἀπεικονίσῃ. Δὲν πρόκειται περὶ τοῦ ἐπεισοδίου κατὰ τὸ ὁποῖον εἰκονίζεται ὁ Ὀδυσσεὺς εἰς τὴν εἴσοδον τοῦ Ἅδου, ὅπως εἰς τὴν πελίκην τῆς Βοστώνης[1] καὶ τὸν καλυκοειδῆ κρατῆρα τοῦ ζωγράφου τῆς ὁμάδος τοῦ Pisticci[2] (εἰκ. 16), τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦν τὰ καλύτερα δείγματα τῆς εἰκονογραφήσεως αὐτοῦ τοῦ ἐπεισοδίου. Οὔτε τὸ ἐπεισόδιον τῆς τιμωρίας τοῦ Τιτυοῦ (εἰκ. 17), τὸ ὁποῖον συντίθεται μὲ ἄλλας σκηνὰς εἰς τὸν καλυκοειδῆ κρατῆρα τῆς Νέας Ὑόρκης[3]. Ἂν μάλιστα ζητήσῃ τις νὰ συγκρίνῃ τὰς μορφὰς Θησέως καὶ Πειρίθου τοῦ κρατῆρος τῆς Νέας Ὑόρκης (εἰκ. 18), αἱ ὁποῖαι εἰκονίζονται καθήμεναι ἄνω ἀριστερᾷ μὲ τὸν Ἕκτορα καὶ τὸν Σαρπηδόνα τῆς παραστάσεώς μας (εἰκ. 9 καὶ 8), θὰ κατανοήσῃ ὄχι μόνον τὴν διαφορὰν ποιότητος μεταξὺ τῶν δύο εἰκόνων, ἀλλὰ καὶ τὴν μεγαλοφυᾶ χρησιμοποίησιν τοῦ θέματος εἰς τὸν κρατῆρα τοῦ

Εἰκ. 16. Σκηνὴ τῆς Νεκυίας ἐπὶ πρωίμου ἰταλιωτικοῦ κρατῆρος.

1 Ἀνήκει εἰς τὴν πρώτην δεκαετίαν μετὰ τὰ μέσα τοῦ 5ου αἰῶνος—περίπου 440 π.Χ. BMusFA 32, σ. 39-42. AJA 1934, πίν. 26-7 (CASKEY). BUSCHOR, Griechische Vasen, σ. 208. CASKEY - BEAZLEY, Attic Vase Paintings, 1954, πίν. 16 καὶ σ. 86.

2 TRENDALL, Frühitaliotishe Vasen (BEAZLEY - JACOBSTAHL 12) 1938, σ. 37 ἀριθ. 238 πίν. 16. RUMPF, Malerei und Zeichung, σ. 111. PFUHL, Malerei und Zeichnung II σ. 575 πίν. 355, εἰκ. 797. LÖWY, Polygnot, εἰκ. 24. FURTWÄNGLER-REICHHOLD, πίν. 60 καὶ 147 ἀνήκει περὶ τὸ 410 π.Χ. κατὰ τὸν TRENDALL, ἀνήκει εἰς τὸν ζωγράφον τοῦ Δόλωνος, εὑρίσκεται δὲ εἰς τὴν Bibliothèque Nationale ἀρ. 422 τῶν Παρισίων.

3 Metropolitan Museum Studies 5, 1934-36, σ. 125 εἰκ. 6, σ. 126-7 εἰκ. 7-10d. BEAZLEY, Attic Red-Figure Vase Painters, σ. 717. GISELA RICHTER, Gr. Painting², σ. 15· πρβλ. RUMPF, Malerei und Zeichnung, σ. 108.

Λούβρου. Δὲν πρόκειται εἰς τὴν παράστασιν τοῦ κρατῆρος τοῦ Λούβρου μόνον περὶ τῆς πιθανῆς χρησιμοποιήσεως Πολυγνωτείων θεμάτων, ὅσον διὰ τὴν δυνατότητα τοῦ ἀγγειογράφου μας νὰ ἐπιτυγχάνῃ μίαν τελείαν σύνθεσιν. Εἶναι τόσον ὀργανικὴ ἡ σύνδεσις τῶν διαφόρων προσώπων, τόσον ἀβίαστος ἡ μετάβασις ἀπὸ τῆς μιᾶς μορφῆς εἰς τὴν ἄλλην καὶ τοιαύτη ἡ πυκνότης τοῦ περιεχομένου τῆς παραστάσεως, ὥστε νὰ ἀναγνωρίζεται ὁ ἀριστουργηματικὸς χειρισμὸς τοῦ θέματος. Ὁλόκληρον ὅμως τὸ μεγαλεῖον τῆς παραστάσεως ἀποκαλύπτεται ὄχι μόνον μὲ τὴν γνωριμίαν τῶν διαφόρων προσώπων, ἀλλὰ μὲ τὸν ἐντοπισμὸν τῆς εἰκόνος εἰς τὸν χρόνον, ὅταν συναντώμεθα καὶ μὲ τὴν στιγμήν, εἰς τὴν ὁποίαν λαμβάνει χώραν ἡ σκηνή. Διὰ τὸν μεγάλον δημιουργὸν τῆς παραστάσεώς μας ὁ χρόνος δὲν εἶναι ἁπλῶς συνάρτησις τοῦ χώρου ἀλλὰ καὶ οὐσιαστικοποίησις τῶν δρωμένων ἐπὶ σκηνῆς. Ἀποτελεῖ προϋπόθεσιν τῆς πλήρους συλλήψεως τοῦ περιεχομένου τῆς παραστάσεως. Ἡ ἀναγνώρισις τῆς στιγμῆς κατὰ τὴν ὁποίαν διαδραματίζεται ἡ σκηνὴ ἐξηγεῖ ὅλον τὸν ἐξωτερικὸν ρυθμὸν τῆς παραστάσεως, τὴν κίνησίν της, τὰς λεπτομερείας εἰς τὴν στάσιν τῶν μορφῶν, τὸ πραγματικόν των περιεχόμενον. Πιθανώτατα καὶ τὸ στοιχεῖον τοῦτο συσχετίζεται μὲ ἐπιδράσεις τοῦ Πολυγνώτου, ἀποδεικνύει τὴν πνοήν του, δεδομένου ὅτι εἰς τὴν τοιχογραφίαν τῶν Δελφῶν αἱ διάφοροι ὁμάδες δὲν ζωγραφίζονται ἐν παρατάξει ἀλλ' εἰς κύκλους ἢ ἑνότητας δρώσας εἰς μίαν δεδομένην στιγμήν. Τοῦτο ἐξάγεται σαφῶς ἐκ τῆς περιγραφῆς τοῦ ΠΑΥΣΑΝΙΟΥ καὶ ἐχρησιμοποιήθη ὑπὸ τοῦ ROBERT εἰς τὰς προσπαθείας του, ὑποθετικῶν ἀνασυνθέσεων τῶν Πολυγνωτείων τοιχογραφιῶν τῆς Λέσχης τῶν Δελφῶν [1]. Ἡ θέσις των, ἡ στάσις των καὶ αἱ χειρονομίαι των εὑρίσκονται εἰς ἐξάρτησιν ἀπὸ τῆς στιγμῆς ταύτης, ἑρμηνευόμεναι πλήρως ἀπ' αὐτῆς. Ἡ στιγμή, τὴν ὁποίαν ἀποδίδει ἡ παράστασίς μας, εὑρίσκεται ἴσως εἰς τὴν Ὀδύσσειαν καὶ ὑλοποιεῖται ἀπὸ τὴν παρουσίαν τοῦ Ἡρακλέους καὶ τὴν εἰς μικροτέραν κλίμακα ἀπόδοσιν τοῦ Ὀδυσσέως. Ἡ ἀναδρομὴ εἰς τοὺς στίχους τῆς ὁμηρικῆς Νεκυίας (Ὀδυσ. λ 601-630) μᾶς κατατοπίζει ὡς πρὸς τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Ἡρακλῆς εἶναι τὸ τελευταῖον πρόσωπον τὸ ὁποῖον,

Εἰκ. 17. Καλυκοειδὴς κρατὴρ τῆς Νέας Ὑόρκης μὲ σκηνὰς τῆς Νεκυίας.

1 ROBERT, Annali dell'Inst. 54, 1882, σ. 273, Die Nekyia der Polygnot, 16, Hallisches Winckelmannsprogramm 1892 σποράδην. Marathonschlacht, 18. Hallisches Winckelmannsprogramm 1895, σ. 3-4 καὶ σποράδην.

ἔστω καὶ ὡς εἴδωλον, βλέπει ὁ Ὀδυσσεὺς εἰς τὸν Ἅδην. Μάλιστα δὲ μετὰ τὴν συνάντησίν των καὶ τὴν συνομιλίαν των τὸν καταλαμβάνει φόβος (Ὀδύσ. λ 633): *ἐμὲ δὲ χλωρὸν δέος ᾕρει, | μή μοι Γοργείην κεφαλὴν δεινοῖο πελώρου | ἐξ Ἄιδος πέμψειεν ἀγαυὴ Περσεφόνεια.*

Ἔχομεν εἰς τὴν παράστασιν, τὴν ἀμέσως μετὰ τοὺς λόγους του αὐτούς, στιγμήν· Ἀπομακρύνεται ταχέως καὶ ἡ ἀνέγερσις τῆς χειρός του ἀποδεικνύει ὅτι φεύγων ἀποχαιρετᾷ τοὺς φίλους του. Ὁ Ἀγαμέμνων στρέφεται μετὰ τὴν συζήτησίν του μὲ τὸν Ὀδυσσέα, ἡ ὁποία ἐκορυφώθη εἰς τοὺς στίχους (Ὀδύσ. λ 408 ἑξ.): *οὔτε μ' ἀνάρσιοι*

Εἰκ. 18. Τμῆμα τῆς παραστάσεως μὲ τὴν τιμωρίαν τοῦ Τιτυοῦ εἰς τὴν κάτω ζώνην.

ἄνδρες ἐδηλήσαντ' ἐπὶ χέρσου, | ἀλλά μοι Αἴγισθος τεύξας θάνατόν τε μόρον τε | ἔκτα σὺν οὐλομένῃ ἀλόχῳ, οἶκόνδε καλέσσας, | δειπνίσσας, ὥς τίς τε κατέκτανε βοῦν ἐπὶ φάτνῃ | οἱ ὁποῖοι ἐκφράζουν ὅλην τὴν ἔκτασιν τοῦ δράματός του, πρὸς τὸν νεωστὶ ἐλθόντα Πολυδεύκην. Φαντάζεται κανεὶς ὅτι μὲ τὸ ἡμιάνοικτον στόμα τὸν ἐρωτᾷ περὶ τῶν ἰδίων πραγμάτων, περὶ τῶν ὁποίων εἶχεν ἐρωτήσει καὶ τὸν Ὀδυσσέα (Ὀδύσ. λ 457): *ἀλλ' ἄγε μοι τόδε εἰπὲ καὶ ἀτρεκέως κατάλεξον, | εἴ που ἔτι ζώοντος ἀκούετε παιδὸς ἐμοῖο, | ἤ που ἐν Ὀρχομενῷ, ἢ ἐν Πύλῳ ἠμαθόεντι, | ἤ που πὰρ Μενελάῳ ἐνὶ Σπάρτῃ εὐρείῃ·* ἡ ἀπάντησις τούτου (Ὀδύσ. λ 463): «*Ἀτρεΐδη, τί με ταῦτα διείρεαι; οὐδέ τι οἶδα, | ζώει ὅ γ' ἦ τέθνηκε· κακὸν δ' ἀνεμώλια βάζειν*», δὲν τὸν ἱκανοποίησεν. Ἴσως ὁ Πολυδεύκης τοῦ φέρει τὰ νέα τὰ ὁποῖα ἐπιθυμεῖ ἡ πατρικὴ καρδία του. Ἀναμένει τὴν ἀπάντησιν. Μὲ ὅλην τὴν στάσιν του ὁ πορθητὴς τῆς Τροίας ἀναμένει τὰς εἰδήσεις περὶ τῶν τέκνων του. Ἀλλὰ καὶ ὁ Ἀχιλλεὺς μετὰ τὴν συνομιλίαν του μὲ τὸν Ὀδυσσέα ἀποσύρεται. Ἐπιστρέφει εἰς τοὺς συντρόφους του τοῦ Ἅδου, ἀφοῦ εἶπεν εἰς τὸν Ὀδυσσέα (Ὀδύσ. λ 488 ἑξ.): «*μὴ δή μοι θάνατόν γε παραύδα, φαίδιμ' Ὀδυσσεῦ. | βουλοίμην κ' ἐπά-*

ρουρος ἐὼν θητευέμεν ἄλλῳ, | ἀνδρὶ παρ' ἀκλήρῳ, ᾧ μὴ βίοτος πολὺς εἴη, | ἢ πᾶσιν νεκύεσσι καταφθιμένοισιν ἀνάσσειν». Τὸ πρόσωπον ὅμως τοῦ Ἀχιλλέως δὲν ἔχει τόσον ἔντονον τὴν θλῖψιν, ὅσον τὴν παρουσιάζουν τὰ πρόσωπα τῶν συντρόφων του. Ὁ ὁρατὸς ὀφθαλμός του προδίδει ἕν εἶδος ἱκανοποιήσεως, ἡ ὁποία τὸν κατέχει ἐπιστρέφοντα ἀπὸ τὴν συνομιλίαν του μὲ τὸν Ὀδυσσέα. Ἴσως εἶναι ἡ ἱκανοποίησις καὶ ἡ μυστικὴ χαρὰ τὴν ὁποίαν αἰσθάνεται ἐκ τῆς ἀπαντήσεως τοῦ Ὀδυσσέως (Ὀδύσ. λ 511): *αἰεὶ πρῶτος ἔβαζε καὶ οὐχ' ἡμάρτανε μύθων· | Νέστωρ ἀντίθεος καὶ ἐγὼ νικάσκομεν οἴω. | αὐτὰρ ὅτ' ἐν πεδίῳ Τρώων μαρναίμεθ' Ἀχαιοί, | οὔ ποτ' ἐνὶ πληθυῖ μένεν ἀνδρῶν οὐδ' ἐν ὁμίλῳ, | ἀλλὰ πολὺ προθέεσκε, τὸ ὃν μένος οὐδενὶ εἴκων· | πολλοὺς δ' ἄνδρας ἔπεφνεν ἐν αἰνῇ δηϊοτῆτι* εἰς τὴν ἐρώτησίν του (Ὀδύσ. λ 492): *ἀλλ' ἄγε μοι τοῦ παιδὸς ἀγαυοῦ μῦθον ἐνίσπες, | ἢ ἔπετ' ἐς πόλεμον πρόμος ἔμμεναι ἦε καὶ οὐκί.* Εἶναι ἡ ἔκφρασις τῆς ὑπερηφανείας τοῦ πατρὸς διὰ τὴν στάσιν τοῦ υἱοῦ, διὰ τὴν συμβολήν του εἰς τὴν ὁλοκλήρωσιν τῶν ἀγώνων του. Μάλιστα ἡ Ὀδύσσεια μᾶς δίδει ἀκριβῶς τὴν περιγραφὴν τῆς χαρᾶς του (λ 538 ἑξ.): *Ὣς ἐφάμην, ψυχὴ δὲ ποδώκεος Αἰακίδαο | φοίτα μακρὰ βιβᾶσα κατ' ἀσφοδελὸν λειμῶνα, | γηθοσύνῃ ὅ οἱ υἱὸν ἔφην ἀριδείκετον εἶναι.* Δυστυχῶς δὲν ἔχομεν τὴν ἔκφρασιν τοῦ προσώπου τοῦ Πατρόκλου. Τὸ τμῆμα αὐτὸ τῆς παραστάσεως ἦτο κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς εὑρέσεως κατεστραμμένον (πρβλ. εἰκ. 13) καὶ τίποτε δὲν δύναται νὰ μᾶς βοηθήσῃ διὰ τὴν συμπλήρωσιν τῆς ἐκφράσεως τοῦ προσώπου. Ἡ στάσις του ὅμως καὶ κυρίως ἡ προσφορὰ τοῦ κράνους ἢ μᾶλλον ἡ ἐπίδειξίς του πρὸς τὸν Ἀχιλλέα, ἴσως ἀποτελοῦν ὑπαινιγμὸν τῆς ψυχικῆς του καταστάσεως.

Ἴσως ὑπαινίσσεται τὴν ἀδυναμίαν του νὰ κερδήσῃ τὴν νίκην παρὰ τὰ ὅπλα τοῦ Ἀχιλλέως. Ὁ Πάτροκλος ἔλαβε μέρος εἰς τὴν σύγκρουσιν, ὅπου ἐφονεύθη μὲ τὰ ὅπλα τοῦ Ἀχιλλέως (Ἰλ. Π 130-154 καὶ Σ 450-452), τὰ ὁποῖα μάλιστα ὅπλα ἔπεσαν εἰς χεῖρας τοῦ Ἕκτορος. Τοῦτο ἔγινεν ἀφορμή, ὥστε ἡ Θέτις νὰ ζητήσῃ ἀπὸ τὸν Ἥφαιστον (Ἰλ. Σ 142-144 καὶ 428-615) ἄλλα ὅπλα διὰ τὸν υἱόν της. Πιθανώτατα ἡ χειρονομία τοῦ Πατρόκλου προτείνοντος τὸ κράνος καὶ ἡ ἀπεικόνισίς του ἄνευ θώρακος συσχετίζεται μὲ τὴν στιγμὴν αὐτήν. Ἐπιδεικνύει εἰς τὸν Ἀχιλλέα ἢ τὸν Ὀδυσσέα τὸ ἄχρηστον κράνος. Ἡ ἀπεικόνισις τῶν Τρῴων γίνεται διὰ νὰ ἐξαρθῇ ἡ νίκη τῶν Ἑλλήνων καὶ νὰ δοθῇ περισσότερον βάθος εἰς τὴν σκηνήν. Ἡ θλῖψις εἰς τὸ πρόσωπον τοῦ Ἕκτορος εὑρίσκεται πιθανώτατα εἰς σχέσιν μὲ τοὺς λόγους τοῦ Ὀδυσσέως εἰς τὸν Ἀχιλλέα (Ὀδύσ. λ 533 ἑξ.): *ἀλλ' ὅτε δὴ Πριάμοιο πόλιν διεπέρσαμεν αἰπήν, | μοῖραν καὶ γέρας ἐσθλὸν ἔχων ἐπὶ νηὸς ἔβαινεν | ἀσκηθής, οὔτ' ἄρ βεβλημένος ὀξέϊ χαλκῷ.* Οἱ λόγοι αὐτοί, ἐνῷ ἀποτελοῦν τὴν ἀφορμὴν τῆς χαρᾶς καὶ τῆς ὑπερηφανείας τοῦ Ἀχιλλέως, ἔχουν τὸ ἀντίθετον ἀποτέλεσμα διὰ τοὺς Τρῷας.

Ὁ Ἕκτωρ ἐμφανίζεται ὡς νὰ ἀναπολῇ τὴν εἰκόνα τῆς καταστροφῆς τῆς πατρίδος του, συντετριμμένος ὡς νὰ αἰσθάνεται ὅτι μόνον αὐτὸς ἦτο ὑπεύθυνος δι' αὐτήν. Ἡ στάσις του εἶναι πλήρης ἐγκαταλείψεως. Ἡ παρουσία του δὲν ἐπιτείνει μόνον τὴν γενικὴν ἀτμόσφαιραν τῆς θλίψεως, δίδει καὶ ἕνα βαθύτατα μελαγχολικὸν τόνον εἰς τὴν ὅλην παράστασιν. Ὁ Σαρπηδὼν παρουσιάζεται προσβλέπων πρὸς τὸν Ἕκτορα ὡς νὰ ἀναμένῃ ἐντολάς του, τονίζει ὅτι αὐτὸς ἦτο ὁ φίλος καὶ σύντροφός του. Εἶναι τὸ ἀντίστοιχον τοῦ Πατρόκλου ὡς πρὸς τὸν Ἀχιλλέα. Τὰ τέσσαρα αὐτὰ πρόσωπα τοῦ

κέντρου, τὰ ὁποῖα συνδέονται μὲ ὑπαρξιακοὺς δεσμούς, θὰ ἔλεγέ τις, εἶναι τὰ περισσότερον καθοριστικὰ διὰ τὴν κατανόησιν τοῦ κλίματος τῆς σκηνῆς. Ἡ ἀπεικόνισις καὶ τῶν Ἑλλήνων καὶ τῶν Τρῴων, τῶν νικητῶν καὶ τῶν ἡττημένων, ἐν τῷ Ἅδῃ γίνεται διὰ νὰ ἐξαρθῇ ἡ νίκη τῶν πρώτων κατ' ἐπίδρασιν ἴσως τῶν Περσῶν τοῦ Αἰσχύλου, ὅπου ἡ νίκη τῶν Ἑλλήνων ἐξαίρεται διὰ τῶν ὀδυρμῶν τῶν Περσῶν. Ἡ διαφοροποίησις εἰς τὰ πρόσωπά των καὶ ὁ βαθμὸς θλίψεως, μακρὰν πάσης ἀκρότητος, θέλει νὰ τονίσῃ, ὅτι, παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι τὰ πρόσωπα εὑρίσκονται εἰς τὸν Ἅδην, εἰς τὸν χῶρον ὅπου ὅλα ἔχουν ἀλλάξει νόημα, διατηροῦν τὰς ἰδιομορφίας των. Ἡ ἐμφάνισις τοῦ Ὀδυσσέως τοὺς ἐπαναφέρει ὀδυνηροτέρας τὰς ἀναμνήσεις τῶν συγκρούσεών των. Ὁ Θερσίτης δὲν παίζει ἀπὸ τῆς ἀπόψεως αὐτῆς οὐσιαστικὸν ρόλον εἰς τὴν σκηνήν. Ἡ παρεμβολή του ὅμως ἀποτελεῖ πραγματικὸν εὕρημα, διότι δημιουργεῖται τοιουτοτρόπως ἓν ἀντίβαρον μὲ τὴν παρουσίαν τοῦ Ὀδυσσέως. Ταυτοχρόνως ἐπενεργεῖ καὶ ὡς στοιχεῖον ἐξισορροπήσεως τῶν διαφόρων χαρακτηριστικῶν τῆς παραστάσεως. Πιθανώτατα ἀποτελεῖ καὶ ἕνα πραγματιστικὸν ὑπαινιγμὸν τοῦ καλλιτέχνου εἰς τὸ ἡρωικὸν περιεχόμενον τῆς εἰκόνος του. Ὁ Θερσίτης δὲν ἦτο μόνον ὁ ἀσχημότερος τῶν ἐκστρατευσάντων εἰς Τροίαν ἦτο καί (Ἰλ. Β 212-13): *Θερσίτης δ' ἔτι μοῦνος ἀμετροεπὴς ἐκολῴα, | ὃς ἔπεα φρεσὶ ᾗσιν ἄκοσμά τε πολλά τε ᾔδη*, ὁ ἀπείθαρχος, ἡ ἀντίθεσις πρὸς τὸν τύπον τοῦ ὁμηρικοῦ ἥρωος. Ἀπετέλει ἓν ἐκ τῶν στοιχείων, μὲ τὰ ὁποῖα ἡ ὁμηρικὴ διήγησις ἐκέρδιζεν ἀληθοφάνειαν διὰ τῆς προβολῆς καὶ χαρακτηριστικῶν τῆς πραγματικῆς ζωῆς. Τὸν αὐτὸν σκοπὸν ἔχει καὶ εἰς τὴν παράστασίν μας ἡ παρουσία τοῦ Θερσίτου. Διατηρεῖ τὴν ἰσορροπίαν τῆς εἰκόνος μὲ τὰ στοιχεῖα τῆς πραγματικότητος, ὅσα εἰσάγει, μὲ τὴν νύξιν ἥτις δίδεται ὅτι ἡ ζωὴ δὲν εἶναι μονομερής. Ἡ τέχνη τοῦ 5ου αἰῶνος συνηθίζει τοιαύτας παρεμβολὰς διὰ τῆς χρησιμοποιήσεως μορφῶν τῆς πραγματικῆς ζωῆς εἰς τὰς συνθέσεις ἡρωικοῦ περιεχομένου καὶ ὡς κλασσικὸν παράδειγμα τοῦ κανόνος τούτου δύνανται νὰ θεωρηθοῦν οἱ γέροντες τοῦ ἀνατολικοῦ ἀετώματος τῆς Ὀλυμπίας [1], οἱ καλούμενοι καὶ μάντεις. Διὰ τῶν παρεμβολῶν τούτων τὸ ἡρωικὸν ἠθικὸν περιεχόμενον τῶν παραστάσεων κερδίζει περισσότερον εἰς βάθος, ἐνῷ ταυτοχρόνως ἔρχεται πλησιέστερον τοῦ θεατοῦ. Τὸ γεγονὸς ὅτι καὶ τὰ χαρακτηριστικὰ αὐτὰ μᾶς ὁδηγοῦν εἰς τὴν Ὀλυμπίαν δὲν εἶναι τυχαῖον καὶ θὰ μᾶς ἀπασχολήσῃ ἀργότερον.

Ἡ ἑρμηνεία τῆς παραστάσεως τοῦ κρατῆρος τοῦ Λούβρου, ἡ ὁποία ἐξετέθη ἀνωτέρω, ἐκτὸς τοῦ ὅτι μᾶς ἔδωσε τὴν δυνατότητα τῆς γνωριμίας μὲ τὰ πρόσωπα τῆς εἰκόνος, μᾶς ἐπιτρέπει καὶ νὰ πλησιάσωμεν τὸν ψυχικὸν κόσμον μιᾶς ἐποχῆς. Ταυτοχρόνως ὅμως θέτει σειρὰν νέων προβλημάτων σχετικῶν μὲ τὸν ἀγγειογράφον, τὰ πιθανὰ πρότυπά του καὶ τὰς καλλιτεχνικάς του δυνατότητας. Ὅτι ἡ παράστασίς μας ἀποδίδει ἓν ἐκ τῶν ἐπεισοδίων τῆς ὁμηρικῆς Νεκυίας μὲ χρησιμοποίησιν καὶ στοιχείων εὑρισκομένων εἰς τὰς τοιχογραφίας τοῦ Πολυγνώτου εἰς τὴν Λέσχην

1 Ἀμφότεροι δίδουν καθαρὰ ρεαλιστικὰ στοιχεῖα καὶ ἀτομικὰ χαρακτηριστικά· πρβλ. Hege - Rodenwaldt, Olympia, πίν. 18. Lippold, Plastik (ἐν HdA III, 1), πίν. 44, 1· πρβλ. καὶ τὴν βιβλιογραφίαν τοῦ Lippold, σ. 119.

τῶν Δελφῶν νομίζω ὅτι κατέστη σαφές. Ὁμιλοῦμεν περὶ Ὁμηρικῆς καὶ Πολυγνωτείου Νεκυίας κυρίως διὰ νὰ δείξωμεν ὅτι ὁ ἀγγειογράφος δὲν ἐμιμήθη, ἐδανείσθη ἢ ἀντέγραψεν ἓν ἐπεισόδιον ἐκ τῶν πολλῶν τῶν ὀφειλομένων εἰς τὸν χρωστῆρα τοῦ Πολυγνώτου εἰς τὴν Λέσχην, τὰ ὁποῖα εἶναι ἴσως μεταγενέστερα, ἀλλὰ τὸ θέμα του ἀπ' εὐθείας ἐκ τῆς διηγήσεως τῆς Ὀδυσσείας, δηλαδὴ ἀμέσως ἐκ τοῦ Ὁμήρου.

Ἡ δυσκολία τῆς ἑρμηνείας τῆς παραστάσεως μέχρι σήμερον προήρχετο κυρίως ὄχι τόσον ἐκ τῆς δυσκολίας ταυτίσεως τῶν διαφόρων προσώπων, ὅσον ἐκ τῆς ἀδυναμίας ἀναγνωρίσεως τῆς ἐσωτερικῆς αὐτῶν ἑνότητος. Ἡ ἀπ' ἀρχῆς σύνδεσις τῆς παραστάσεως πρὸς πρότυπα τοῦ κύκλου τοῦ Μίκωνος παρὰ τὰ σαφῆ Πολυγνώτεια χαρακτηριστικὰ τῆς εἰκόνος ἐπέτεινε τὴν σύγχυσιν. Μίαν ἄλλην δυσκολίαν διὰ τὴν ἑρμηνείαν ἔθεσεν ἡ πεποίθησις τῶν παλαιοτέρων ἐρευνητῶν, ὅτι ἡ παράστασις πρέπει νὰ εἶναι δουλικὸν ἀντίγραφον ἑνὸς ἔργου τῆς μεγάλης ζωγραφικῆς. Οἱ λόγοι, διὰ τοὺς ὁποίους ἐσχηματίσθη ἡ πεποίθησις, συνδέονται μὲ τὴν ἀναγνώρισιν Πολυγνωτείων θεμάτων εἰς τὴν παράστασιν, ἀναγνώρισις ἡ ὁποία ἐγένετο ἐνωρίτατα καὶ μὲ τὴν παραδοχήν, ὅτι ἔχομεν μίαν μεγαλειώδη εἰκόνα [1]. Ἐζητεῖτο ἀπὸ τῆς εὑρέσεως τοῦ ἀγγείου νὰ καθορισθῇ ἀπὸ τὰς φιλολογικὰς εἰδήσεις καὶ τὰς ἀρχαίας περιγραφάς, ποῖον ἔργον τοῦ Μίκωνος ἀντεγράφη καὶ κατὰ περίεργον τρόπον ἐλάχιστα ἡ ἐξάρτησίς του ἀπὸ Πολυγνώτεια ἔργα. Δὲν ἐξηγεῖται ὅμως ὑπ' οὐδενὸς τῶν ἐρευνητῶν διὰ ποῖον λόγον, ἀκόμη καὶ ἂν δέχεται ἐπιδράσεις, θὰ πρέπῃ νὰ ἀντιγράφῃ ἓν ὁλόκληρον ἔργον τῆς μεγάλης ζωγραφικῆς καὶ ὄχι ἓν ἐπεισόδιον. Ἐνῷ εὑρίσκονται θέματα ὅμοια μὲ τὰ τῆς τοιχογραφίας τοῦ Πολυγνώτου ἀπὸ τὴν Λέσχην τῶν Δελφῶν, λόγῳ τῆς ἐσφαλμένης τοποθετήσεως τοῦ προβλήματος δὲν ἠρευνήθη, μήπως ὁ ἀγγειογράφος συνεδύαζε στοιχεῖα διαφόρων πηγῶν εἰς μίαν ἰδικήν του σύνθεσιν. Εἶναι βεβαίως εὐκολονόητος ὁ φόβος τὸν ὁποῖον προδίδουν αἱ παλαιότεραι προσπάθειαι, ἀποφεύγουσαι καὶ νὰ θέσουν τὸ πρόβλημα τῆς ἐξαρτήσεως τῆς παραστάσεως ὡς πρὸς τὸ θέμα ἐκ τοῦ Πολυγνώτου.

Ἡ πεποίθησις ὅτι ἀντιγράφεται ἓν ὁλόκληρον ἔργον ἀπέκλειε τὴν ταύτισιν ἢ τὴν σύνδεσιν πρὸς τὴν Νέκυιαν τοῦ Πολυγνώτου καὶ ἐκτὸς αὐτοῦ αὕτη εἶναι καὶ μεταγενεστέρα. Διατί ὅμως εἷς ἀγγειογράφος καὶ μάλιστα, ὡς δεικνύει ἡ παράστασίς μας, μεγαλοφυής, θὰ ἔπρεπε νὰ ἀντιγράψῃ ἓν ὁλόκληρον ἔργον μὲ πλῆθος προσώπων, εἰς τὴν ἐλαχίστην ἐπιφάνειαν ἑνὸς ἀγγείου καὶ ὄχι μίαν μόνον σκηνὴν ἢ ἓν ἐπεισόδιον, δὲν ἀπησχόλησε τὴν ἔρευναν. Ἐπίσης διατί ἀκόμη εἷς ἀγγειογράφος δὲν θὰ ἐπεδίωκεν, ἐμπνεόμενος ἐκ τοῦ ἔπους, νὰ περιορισθῇ εἰς ἓν χαρακτηριστικὸν ἐπεισόδιον, αὐτοῦ. Καὶ διατί δὲν θὰ ἐπέστρεφε καὶ εἰς τὴν πηγὴν καὶ τοῦ Πολυγνωτείου θέματος, εἰς τὴν ὁμηρικὴν διήγησιν. Τοῦτο ἀκριβῶς φαίνεται ὅτι ἔγινε, διότι ὁ ἀγγειογράφος ἦτο δημιουργὸς μεγάλης πνοῆς καὶ χρησιμοποιεῖ θέματα καὶ μορφικὰ στοι-

1 Πρβλ. τὸν Hauser, ὁ ὁποῖος παρατηρεῖ ὅτι ἔχομεν τὸ ἀγγεῖον τῶν ἀγγείων, ἐν Furtwängler-Reichhold II, σ. 244: «Die Vase der Vasen würden wir der Krater von Orvieto nennen, wollten wir wie ein Orientale sprechen; denn kein antikes Gefäss kommt ihm an kunstgeschichtlicher Bedeutung gleich, keinen verdanken wir einen ebenso beträchtlichen Fortschrift in der Kenntnis der grossen Malerei seiner Zeit» καὶ πρόκειται περὶ γνώμης ἑνὸς τῶν ἐπιφανεστέρων μελετητῶν καὶ ἐκ τῶν καλυτέρων γνωστῶν τῆς ἀρχαίας τέχνης.

χεῖα, τὰ ὁποῖα εὑρίσκονται καὶ εἰς τὸν Πολύγνωτον, ἀλλὰ ζωγραφίζει τὸ σημαντικώτερον διὰ τοὺς σκοπούς του ἐπεισόδιον τῆς ὁμηρικῆς Νεκυίας. Ἄλλωστε ἀπὸ τὴν περιγραφὴν ὑπὸ τοῦ ΠΑΥΣΑΝΙΟΥ τῆς Πολυγνωτείου Νεκυίας εἰς τὴν Λέσχην, εἶναι σαφές, ὅτι καὶ ὁ Πολύγνωτος ἐχρησιμοποίησεν ἐλευθέρως τὴν ὁμηρικὴν διήγησιν καὶ τὴν ἐπλούτισε καὶ μὲ μορφάς, τὰς ὁποίας ἔλαβεν ἀπὸ ἄλλας πηγάς. Πολλὰ ἐκ τῶν προσώπων, τὰ ὁποῖα εἰκονίζοντο εἰς τὴν Νέκυιαν τῆς Λέσχης, δὲν εὑρίσκονται εἰς τὴν ὁμηρικὴν Νέκυιαν καὶ τοῦτο δὲν ἀφήνει ἀμφιβολίας περὶ τοῦ γεγονότος, ὅτι ὑπῆρχον καὶ ἄλλαι παραλλαγαὶ τῆς Νεκυίας ἢ καὶ ἄλλαι ἀνάλογοι περιγραφαί. Ὁ ΠΑΥΣΑΝΙΑΣ (Χ 28, 2) ἄλλωστε μᾶς διασώζει τὴν πληροφορίαν καὶ περὶ ἄλλων ἀναλόγων σκηνῶν εἰς ἄλλα ἔπη ὅταν περιγράφῃ τὸν Ἀχέροντα: *ἐπηκολούθησε δὲ ὁ Πολύγνωτος ἐμοὶ δοκεῖν ποιήσει Μινυάδι· ἔστι γὰρ δὴ ἐν τῇ Μινυάδι ἐς Θησέα ἔχοντα καὶ Πειρίθουν.* Καὶ κατωτέρω (Χ 28, 7) ἀναφερόμενος εἰς ἓν ἄλλο πρόσωπον τῆς Πολυγνωτείου Νεκυίας, τὸν Εὐρύνομον, παρατηρεῖ: *ἡ δὲ Ὁμήρου ποίησις ἐς Ὀδυσσέα καὶ ἡ Μινυάς τε καλουμένη καὶ οἱ Νόστοι, μνήμη γὰρ δὴ ἐν ταύταις καὶ Ἅιδου καὶ τῶν ἐκεῖ δειμάτων ἐστίν, ἴσασιν οὐδένα Εὐρύνομον δαίμονα.* Ἄλλωστε καὶ ἐκ μόνης τῆς περιγραφῆς τῆς Νεκυίας τοῦ Πολυγνώτου εἶναι σαφές, ὅτι οὗτος εἶχε χρησιμοποιήσει διὰ τὰς σκηνὰς τὰς ὁποίας περιγράφει καὶ ἄλλας πηγάς, τὰς ὁποίας ἡμεῖς δὲν γνωρίζομεν [1]. Ἀπὸ τῆς ἐπόψεως αὐτῆς ὑπάρχει ἀνοικτὴ καὶ ἡ πιθανότης ὁ ἀγγειογράφος τοῦ κρατῆρος τοῦ Λούβρου νὰ ἠκολούθησε μίαν ἄλλην πηγήν, εἰς τὴν ὁποίαν τὰ πρόσωπα τῶν πρωταγωνιστῶν συνδέονται ὡς τὰ ἀποδίδει αὐτός, ἀλλὰ δὲν θεωροῦμεν ἀπαραίτητον τὴν προσφυγὴν εἰς τὴν ὑπόθεσιν αὐτήν. Δι' αὐτὸ νομίζομεν, ὅτι ἔχομεν ἓν ἐπεισόδιον τῆς ὁμηρικῆς Νεκυίας, μίαν στιγμήν της, μὲ μερικὰ πρόσωπα εὐκόλως ἀναγνωριζόμενα καὶ εἰς τὴν τοιχογραφίαν τοῦ Πολυγνώτου. Εἴδομεν ἤδη ὅτι ἡ τοποθέτησις τοῦ ποδὸς τοῦ Ἀχιλλέως καὶ τοῦ Θερσίτου ἐπὶ ἐξάρσεως τοῦ ἐδάφους εὑρίσκεται καὶ εἰς τὸν Ἀντίλοχον τῆς τοιχογραφίας τοῦ Πολυγνώτου [2]. Εἶναι τόσον χαρακτηριστικὴ ἡ στάσις αὕτη ὥστε, ὡς καὶ ἡ ἀπόδοσις τοῦ Ἕκτορος κρατοῦντος τὸν πόδα, προδίδει σχέσιν τῆς παραστάσεώς μας μὲ τὸν Πολύγνωτον [3]. Ἡ μορφὴ τοῦ Ἀγαμέμνονος ἐπίσης, ὡς ἀποδεικνύει τὸ γένειον καὶ ὁ ὄφις εἰς τὴν ἀσπίδα του, ἴσως ἀκολουθεῖ Πολυγνώτεια πρότυπα. Ἡ συσχέτισις τοῦ Ὀδυσσέως μὲ τὸ πρόσωπον τὸ ὁποῖον εἶχεν εἰκονίσει ὁ Μίκων ὡς Βούτην [4] μὲ ἐλάχιστον τμῆμα τοῦ σώματός του ὁρατόν, δὲν γνωρίζω ἂν δύναται νὰ τεκμηριωθῇ, ἐνῷ ἀντιθέτως εἶναι γνωστὸν ὅτι καὶ ὁ Πολύγνωτος ἠρέσκετο εἰς τοιαύτας ἀπει-

1 Πρβλ. καὶ C. ROBERT, Die Nekyia der Polygnot, 16. Winckelmannsprogramm 1892, σ. 6-22 (Fontes et Testimonia).

2 Περὶ τοῦ θέματος αὐτοῦ πρβλ. περαιτέρω C. ROBERT, JdI 1887, σ. 170, FURTWÄNGLER, Sammlung Sabouroff εἰς πίν. 114 καὶ C. ROBERT, Nekyia, σ. 65 τὴν χρησιμοποίησιν του καὶ εἰς τὸ δυτικὸν ἀέτωμα τοῦ Παρθενῶνος, A. MICHAELIS, Der Parthenon, πίν. IX, 12. 29.

3 Τὸ αὐτὸ θέμα ἀπαντᾶται καὶ εἰς τὸν Παρθενῶνα· πρβλ. PETERSEN, Kunst des Pheidias, σελ. 251. C. ROBERT, Arch. Zeitung 1883, σ. 144 καὶ περὶ τῆς ἐπιδράσεως τοῦ Πολυγνώτου εἰς τὸν Φειδίαν B. SCHWEITZER, Neue Bild der Antike 1, 1942 καὶ Pheidias, σ. 267 ἑξ.

4 Πρβλ. ΖΗΝΟΒ. Παρ. IV 28 (OVERBECK, Schriftquellen 1085): *Θᾶττον ἢ Βούτης· τῶν ἐπὶ τῇ στοᾷ μαχομένων τὶς ἦν, ᾧ ἐπεγέγραπτο Βούτης, οὗ ἐφαίνετο τὸ κράνος καὶ ὁ ὀφθαλμός· τὰ δὲ λοιπὰ μέρη ἐδόκει ὑπὸ τοῦ ὄρους, ἐφ' οὗ ἐβεβήκει, κρύπτεσθαι, διὰ τὸ προκεῖσθαι αὐτοῦ·* πρβλ. καὶ ROBERT, Marathonschlacht, σ. 14. Μὲ τὸ ὄνομα Βούτης φέρεται καὶ Ἀργοναύτης παρὰ ΑΠΟΛΛΩΝΙῼ ΡΟΔΙῼ Ι 95 καὶ ΑΠΟΛΛΟΔΩΡῼ Ι 9, 16.

κονίσεις. Ἄλλο ἐνδιαφέρον δεῖγμα τοιαύτης ἀπεικονίσεως ἐπὶ ἀγγείου ἔχομεν εἰς μίαν μορφὴν τῆς Ἀμαζονομαχίας τοῦ καλυκοειδοῦς κρατῆρος τῆς Νέας Ὑόρκης [1], ὅπου εἶναι ὁρατὸν μόνον τμῆμα τοῦ σώματος καὶ ἡ κεφαλή (εἰκ. 19). Ἡ ἀπεικόνισις τοῦ Ὀδυσσέως κατὰ τοιοῦτον τρόπον εἰς τὸν κρατῆρα τοῦ Λούβρου ἔχει ὡς κύριον λόγον τὴν ἀνάγκην διαφοροποιήσεώς του ἀπὸ τὰς ἄλλας μορφάς, ἀποτελεῖ σαφῆ ὑπαινιγμὸν ὅτι οὗτος δὲν εἶναι ἐκ τῶν μονίμων κατοίκων τοῦ Ἅδου. Κατὰ ταῦτα εἶναι φανερὸν ὅτι ἡ παράστασίς μας, δὲν ἀποβλέπει εἰς τὴν ἀντιγραφὴν μιᾶς παραστάσεως τοῦ Πολυγνώτου ἢ οἱασδήποτε ἄλλης παραστάσεως τῆς μεγάλης ζωγραφικῆς, ἀλλ' ἓν ἐπεισόδιον, τὸ ὁποῖον ἐπιλέγεται ὑπὸ τοῦ ἀγγειογράφου. Σκοπός του

Εἰκ. 19. Ἀμαζονομαχία ἐπὶ καλυκοειδοῦς κρατῆρος τῆς Νέας Ὑόρκης. Εἰς τὴν ἄνω ζώνην κενταυρομαχία.

εἶναι νὰ δοθῇ ἡ τελευταία σκηνὴ τῆς συναντήσεως τοῦ Ὀδυσσέως μετὰ τῶν συντρόφων καὶ ἀντιπάλων του τῆς τρωικῆς ἐκστρατείας, ἡ στιγμὴ τοῦ ἀποχαιρετισμοῦ των. Ἐκ τοῦ γεγονότος τούτου κατανοοῦμεν τὴν θλῖψιν τῶν προσώπων τῆς εἰκόνος. Λυποῦνται διότι διὰ τῆς ἀναχωρήσεως τοῦ Ὀδυσσέως θὰ ἐπιστρέψουν εἰς τὴν κατάστασιν, ἡ ὁποία δι' αὐτοὺς εἶναι αἰωνιότης, εἰς τὴν κατάστασιν ἀπὸ τὴν ὁποίαν δὲν περιμένουν ἔκπληξιν ἢ μεταβολήν.

Ἡ λύπη των ἀποτελεῖ περισσότερον ἀπόδειξιν τῆς κατανοήσεως τῆς ματαιότητος τῶν προσπαθειῶν των εἰς τὴν ζωήν. Ἓν σαφέστατα ἀπαισιόδοξον πνεῦμα ἔρχεται νὰ συμπληρώσῃ τὴν ἀτμόσφαιραν, τὴν ὁποίαν δίδει ὁ θάνατος τῶν ἀθώων τέκνων τῆς Νιόβης εἰς τὴν ἄλλην πλευρὰν τοῦ ἀγγείου. Τὸ πνεῦμα αὐτὸ τῆς ἀπαισιοδοξίας καὶ τῶν φόβων διὰ τὴν παντοδυναμίαν τῆς μοίρας, δὲν εἶναι κάτι περιοριζόμενον μόνον εἰς τὰς παραστάσεις τοῦ κρατῆρός μας. Τὰ περισσότερον σημαντικὰ ἔργα τῆς περιόδου εἰς τὴν ὁποίαν ἀνήκει καὶ οὗτος προδίδουν πάντοτε κάποιαν

1 Furtwängler - Reichhold, Gr. Vas., πίν. 116. Pfuhl, Malerei und Zeichnung, πίν. 191 εἰκ. 506.

συγκρατημένην μελαγχολίαν ἢ ἀκόμη καὶ φανερὰν θλῖψιν. Μάλιστα εἰς τὰ περισσότερα ἔργα δὲν εἶναι εὔκολον νὰ ἐξηγηθῇ ἡ τοιαύτη ἀτμόσφαιρα, δὲν ὑπάρχουν σαφῶς διακρινόμενοι, ὡς εἰς τὴν παράστασιν τοῦ κρατῆρος, ἐσωτερικοὶ λόγοι ἐπιβαλλόμενοι ἀπὸ τὴν ἰδίαν τὴν θέσιν καὶ τὸν χαρακτῆρα τῶν μορφῶν. Ὁλόκληρος ὁ λεγόμενος αὐστηρὸς ρυθμὸς ἔχει εἰς τὸ βάθος τὴν αὐτὴν εἰκόνα μιᾶς συγκρατημένης ἀπαισιοδοξίας, ὅπως δεικνύεται εἰς τὰ σπουδαιότερα ἔργα. Τὸ τόσον σαφῶς προβαλλόμενον χαρακτηριστικὸν τοῦτο τῆς τέχνης τῆς ἐποχῆς αὐτῆς δὲν εἶναι νοητὸν ἄνευ βαθυτέρων κοσμοθεωρητικῶν βάσεων. Ἡ τέχνη τῆς ἐποχῆς αὐτῆς εὑρίσκεται πλησιέστερον πάσης ἄλλης πρὸς τὴν ζωὴν καὶ ἡ ἀπαισιοδοξία τῶν σημαντικῶν ἔργων τῶν χρόνων τούτων δὲν εἶναι ἄνευ σημασίας. Χωρὶς νὰ ἀπαιτῆται ἀναφορὰ εἰς ἕνα πλῆθος ἀγγειογραφιῶν τῆς περιόδου τῶν μέσων τοῦ 5ου αἰῶνος, μὲ παραστάσεις, εἰς τὰς ὁποίας προτιμῶνται τὰ θέματα τὰ τονίζοντα τὴν σκοτεινὴν πλευρὰν τῆς ζωῆς ἀρκεῖ νὰ μείνῃ τις μόνον εἰς ἕν. Τὰ γλυπτὰ τοῦ ναοῦ τῆς Ὀλυμπίας καὶ ἰδιαιτέρως τὰ ἀετώματα [1] ἀποπνέουν τὴν αὐτὴν ἀτμόσφαιραν. Χωρὶς νὰ θέλωμεν νὰ μείνωμεν εἰς τὰς μορφικὰς ὁμοιότητας, τὰ κοινὰ πιθανῶς πρότυπα καὶ τὰς αὐτὰς ἐπιδράσεις, αἱ ὁποῖαι ὑπάρχουν εἰς τὸ ἀνατολικὸν ἀέτωμα καὶ εἰς τὴν παράστασιν τοῦ κρατῆρός μας, διακρίνομεν ὅτι εἰς τὴν βάσιν ἔχουν τὰς αὐτὰς κοσμοθεωρητικὰς προϋποθέσεις. Εἰς ἀμφότερα ἔχομεν μίαν ἐσωτερικὴν ψυχογραφίαν τῆς ἐποχῆς τῶν δημιουργῶν των, ἀμφότερα διὰ τοῦ τρόπου των ὑλοποιοῦν τὸν πραγματικὸν χαρακτῆρα τῶν ὑφισταμένων ἱστορικῶν ρευμάτων καὶ ἀποτελοῦν ἔκφρασιν μιᾶς ὑποσυνειδήτου συλλήψεως τῆς ἐπερχομένης ἱστορικῆς καταστροφῆς. Μία πρόγνωσις τοῦ ἑλληνικοῦ δράματος, τὸ ὁποῖον θὰ καταλήξῃ εἰς τὴν καταστροφὴν τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου εὑρίσκεται εἰς τὰ πρόσωπα τῶν ἡρώων καὶ περισσότερον εἰς τὴν ἀτμόσφαιραν τῆς παραστάσεως. Καὶ ἐδῶ εἶναι ἡ θέσις νὰ ἐπανέλθωμεν εἰς τὴν μεγαλυτέραν ἐπιτυχίαν τοῦ ἀγγειογράφου, ἡ ὁποία εἶναι ἡ δημιουργία ἀτμοσφαίρας.

Ἡ νέα ἑρμηνεία δὲν ἔδειξεν ὅτι τὸ κύριον ἐπίτευγμα τοῦ ἀγγειογράφου εἶναι ἡ ἀσύγκριτος δυνατότης του νὰ δημιουργήσῃ τὴν ἀτμόσφαιραν τὴν ὁποίαν ἐπεδίωκεν, ἁπλῶς ἔκανε περισσότερον εὔκολον τὴν κατανόησιν τῶν προϋποθέσεών της. Ἐπιτρέπει ἀκόμη νὰ τεθῇ ἐπὶ ὀρθοτέρας βάσεως τὸ πρόβλημα τῶν προτύπων, ἐκ τῶν ὁποίων ἐπηρεάζεται ἡ παράστασις.

Ἡ παράστασίς μας περισσότερον ἀπὸ οἱανδήποτε ἄλλην, μαζὶ μὲ μίαν σειρὰν ἄλλων τῆς αὐτῆς περιόδου ἔργων, μᾶς δίδει καὶ τὴν δυνατότητα νὰ πλησιάσωμεν καὶ τὰ ἔργα τῆς μεγάλης ζωγραφικῆς. Ἔρχεται νὰ συμπληρώσῃ τὰς φιλολογικὰς πληροφορίας καὶ τὰς ἄλλας εἰδήσεις περὶ ἔργων καὶ δημιουργῶν τῆς ἐποχῆς αὐτῆς, κυρίως ὡς πρὸς τὰς κατακτήσεις τῆς τέχνης τῶν μέσων τοῦ 5ου αἰῶνος. Ἡ παράστασις, καὶ αὐτὴ καθ' ἑαυτήν, ἔχει πραγματικὸν μεγαλεῖον, τόσον εἰς τὴν σύνθεσιν ὅσον καὶ εἰς τὴν δημιουργίαν ἀτμοσφαίρας καὶ τὴν διαγραφὴν τοῦ χαρακτῆρος τῶν προσώπων τὰ ὁποῖα εἰκονίζονται. Ἡ σύνθεσις τῆς παραστάσεως βασίζεται εἰς τὸν

1 Πρβλ. τμῆμα τῆς ἀπεράντου περὶ τῶν γλυπτῶν τῆς Ὀλυμπίας βιβλιογραφίας παρὰ LIPPOLD, Plastik (HdA III, 1), σ. 119.

ἀποδιδόμενον εἰς τὸν Πολύγνωτον τρόπον, δηλαδὴ τῆς καθ᾽ ὁμάδας ὀργανώσεως τῶν μορφῶν[1].

Εἰς τὴν παράστασιν τοῦ κρατῆρος εἶναι σαφὴς ἡ σύνθεσις εἰς τρεῖς βασικῶς ὁμάδας, τὴν τῆς ἀριστερᾶς πλευρᾶς μὲ τέσσαρα πρόσωπα—Ὀδυσσέα, Πολυδεύκην, Ἀγαμέμνονα, Ἀθηνᾶν—τὴν τοῦ κέντρου μὲ πέντε—Ἀχιλλέα, Σαρπηδόνα, Ἕκτορα, Πάτροκλον, Ἡρακλέα—καὶ τῆς ἀριστερᾶς μὲ δύο—Θερσίτην καὶ Κάστορα. Ἐὰν ἠθέλομεν νὰ μεταφράσωμεν εἰς τὴν γλῶσσαν τῆς συγχρόνου τέχνης τὴν σύνθεσιν θὰ ἐλέγομεν ὅτι αὕτη ἀποτελεῖται ἀπὸ ἕνα κύκλον, πρώτη ὁμάς, μίαν ἀνεστραμμένην πυραμίδα, δευτέρα, καὶ ἓν παραλληλόγραμμον ἡ τρίτη. Τὸ κέντρον μὲ τὰς μορφὰς εἰς ἀνεστραμμένην πυραμίδα ἐπιτυγχάνει κατὰ θαυμάσιον τρόπον νὰ τονίσῃ τόσον τὸ βάρος τοῦ κέντρου διὰ τὴν παράστασιν ὅσον καὶ νὰ συνδέσῃ τὰς ὁμάδας τῶν δύο πλευρῶν μετ᾽ αὐτῆς. Ὁ κύκλος τῆς πρώτης ὁμάδος ἀρχίζει μὲ τὴν μορφὴν τοῦ Ὀδυσσέως καὶ τελειώνει μὲ τὴν ἰδίαν. Εἶναι ἐνδιαφέρον νὰ παρατηρηθῇ ὅτι ἡ σύνδεσις τῶν διαφόρων μορφῶν παρουσιάζεται ὡς μία ρυθμικὴ κίνησις ἀποβλέπουσα εἰς τὸ νὰ τονίσῃ τὸν ἐσωτερικὸν σύνδεσμον τῶν διαφόρων προσώπων.

Πρόκειται περὶ ρυθμικῆς κινήσεως ὑψίστης συνθετικῆς ἀξίας, ἡ ὁποία ἐπιτυγχάνει νὰ παρουσιάσῃ δι᾽ ἐξωτερικῶν μέσων καὶ ἐσωτερικὰς κυμάνσεις. Εἰς τὴν πρώτην ὁμάδα ἡ κίνησις ἔχει ὡς ἀφετηρίαν τὴν μορφὴν τοῦ Ὀδυσσέως, συνεχίζεται διὰ τοῦ Πολυδεύκους, κατέρχεται μέχρι τῶν ποδῶν του καὶ διὰ τῆς γραμμῆς τοῦ ἐδάφους ἀρχίζει νὰ ἀνέρχεται διὰ τοῦ Ἀγαμέμνονος. Εἰς τὴν Ἀθηνᾶν θὰ εὕρῃ τὴν συνέχειάν της μὲ διπλῆν ἀπόληξιν, θὰ κλείσῃ τὸν κύκλον πρὸς τὸν Ὀδυσσέα διὰ τῆς γραμμῆς τοῦ ἐδάφους καὶ θὰ συνδεθῇ διὰ τοῦ δόρατος κάτω μὲ τὸ ἔδαφος καὶ τὴν νέαν ὁμάδα τῆς ἀνεστραμμένης πυραμίδος. Ἐδῶ νέα ἀφετηρία εἶναι ὁ Ἀχιλλεὺς καὶ ἀπὸ αὐτὸν διὰ τῆς ἀσπίδος γίνεται σύνδεσις μὲ τὰ δόρατα τοῦ Σαρπηδόνος, διὰ τῶν ὁποίων θὰ κατέλθῃ κάτω διὰ νὰ συλληφθῇ ἀπὸ τὸν πόδα τοῦ Ἕκτορος. Διὰ τῆς μορφῆς τοῦ Ἕκτορος ἀνέρχεται καὶ συνεχίζεται τόσον πρὸς τὸν Ἡρακλέα ὅσον καὶ τὸν Πάτροκλον καὶ ἐν συνεχείᾳ πρὸς τὸν Θερσίτην. Ὁ Κάστωρ μετὰ τοῦ ἵππου του, ἂν καὶ ἀνήκει εἰς τὴν αὐτὴν μετὰ τοῦ Θερσίτου ἑνότητα, εἶναι κάπως ἀπομονωμένος. Τὸ αὐτὸ ἰσχύει εἰς μικρότερον πάντως βαθμὸν καὶ διὰ τὸν Ἡρακλέα. Αὐτὸς ὁ τρόπος ἐντάξεως τῶν δύο αὐτῶν μορφῶν εἰς τὴν σύνθεσιν καὶ τὴν κίνησιν τοῦ ρυθμοῦ της δὲν δύναται νὰ θεωρηθῇ τυχαῖος. Ἀσφαλῶς δεικνύει ὅτι αὐταὶ αἱ δύο μορφαὶ δὲν ἀνήκουν τόσον ὅσον αἱ ἄλλαι εἰς τὴν ἰδέαν τοῦ χώρου τὸν ὁποῖον ἐπιδιώκει νὰ δώσῃ ὁ ἀγγειογράφος. Τοῦτο δὲ εἶναι σαφές, ἀφ᾽ ἧς στιγμῆς ἀναγνωρίσωμεν ὅτι ὁ Κάστωρ ἀναχωρεῖ ἤδη ἐκ τοῦ Ἅδου καὶ ὁ Ἡρακλῆς δὲν εἶναι παρὰ ὡς εἴδωλον νοητός. Ἡ σύνδεσις τῶν διαφόρων μορφῶν ὡς καὶ τῶν διαφόρων ὁμάδων μεταξύ των εἶναι ἀναμφιβόλως ἀριστουργηματικὴ καὶ ἐπιτυγχάνει νὰ ἐνισχύσῃ τὴν ἰδιομορφίαν ἑκάστης μορφῆς ὡς καὶ τὴν ἑνότητα τῆς ὅλης παραστάσεως. Τὰ διάφορα στοιχεῖα συντίθενται πραγματικὰ εἰς μίαν μορφικὴν συμφωνίαν ὑψηλοῦ περιεχομένου.

1 Ὡς Πολυγνώτειος ἀνεγνωρίσθη ὁ τρόπος οὗτος συνδέσεως ἀπὸ τῆς εὑρέσεως τοῦ κρατῆρος ὑπὸ τοῦ C. Robert, Annali dell' Instituto 1882, σ. 273 ἑξ. Πρβλ. καὶ Rumpf, Malerei und Zeichnung, σ. 93 καὶ συναντᾶται εἰς μίαν σειρὰν παραστάσεων τῶν μέσων τοῦ 5ου αἰῶνος.

Ἡ ἀπομάκρυνσις τοῦ ἀγγειογράφου τῆς παραστάσεώς μας, ἀπὸ τῆς εἰς ἁπλᾶς ζώνας συνθέσεως τῶν διαφόρων προσώπων καὶ ἡ εἰς ἓν ὀργανικὸν ὅλον ἀπόδοσις, εἶναι ὑποδειγματική. Ἐκτὸς τῆς συνθέσεως καὶ μεμονωμένων θεμάτων καὶ ἄλλα χαρακτηριστικὰ τοποθετοῦν τὴν παράστασιν εἰς ὅ,τι γνωρίζομεν περὶ τῆς τέχνης τοῦ Πολυγνώτου Εἶναι ἡ προτίμησις διὰ τὴν κατὰ τὰ τρία τέταρτα ἀπόδοσιν τοῦ προσώπου εἰς σώματα εἰκονιζόμενα κατ᾽ ἐνώπιον. Μάλιστα ὁ ἀγγειογράφος ἐπιτυγχάνει νὰ ἀποδώσῃ, καὶ ἀναμφιβόλως ἐπιτυχῶς, καὶ τὰ πέλματα τῶν ποδῶν μερικῶν προσώπων του, ὅπως τοῦ Πολυδεύκους, τοῦ Ἡρακλέους καὶ τοῦ Κάστορος, μὲ τὰ δάκτυλα ἐστραμμένα πρὸς τὸν θεατήν, ἀποβλέπων προφανῶς εἰς τὸ νὰ δώσῃ τὴν αἴσθησιν τοῦ βάθους. Τὴν προσπάθειαν τοῦ καλλιτέχνου νὰ παρουσιάσῃ τὰς μορφάς του εἰς ἓν εἶδος ἐκτεινομένου εἰς βάθος χώρου τὴν ἐνισχύει ὄχι μόνον ἡ τοποθέτησις τῶν προσώπων εἰς διάφορα ἐπίπεδα, ἀλλὰ καὶ λεπτομέρειαι, ὡς ἡ στροφὴ τῆς κεφαλῆς τοῦ ἵππου πρὸς τὸν θεατήν, ὁ ἐπὶ ἀνωμαλίας τοῦ ἐδάφους ἀπεικονιζόμενος ποὺς τοῦ Ἀχιλλέως καὶ περισσότερον τοῦ Θερσίτου, ἡ εἰς τὸ ἔδαφος στηριζομένη χεὶρ τοῦ Σαρπηδόνος καὶ ἡ διαγώνιος ἀπεικόνισις τῶν ἀσπίδων Ἀχιλλέως καὶ Ἕκτορος. Τὰ ἡμιάνοικτα στόματα τῶν περισσοτέρων προσώπων—ἓξ ἀπὸ τὰς μορφὰς τῆς παραστάσεώς μας ἔχουν ἡμιάνοικτον τὸ στόμα καὶ εἰς μερικὰ εἶναι ὁρατοὶ καὶ οἱ ὀδόντες—φέρουν πάλιν τὴν σφραγῖδα τοῦ Πολυγνώτου.

Ὁ Πλινιος (Nat. Hist. XXXV 58) παρατηρεῖ: *Polygnotus Thasius qui primus mulieres tralucida veste pinxit, capita earum mitris versicoloribus operuit plurumumque picturae primus contulit, siquidem instituit os adaperire, dentis ostendere, voltum ab antiquo rigore variare* καὶ ἡ πληροφορία του αὐτὴ εὑρίσκει ἐπιβεβαίωσιν εἰς τὴν παράστασίν μας. Ἀκόμη περισσότερον χαρακτηριστικὸν εἶναι εἰς τὰς μορφὰς αἱ βραχύνσεις καὶ ἡ προοπτικὴ σμίκρυνσις τοῦ Ὀδυσσέως, ἡ πρώτη κατὰ τὴν παρατήρησιν τοῦ Löwy [1] εἰς τὴν κλασσικὴν τέχνην [2]. Σχεδὸν ὅλα τὰ στοιχεῖα τῆς παραστάσεως μᾶς φέρουν κατ᾽ ἀνάγκην πρὸς τὸν Πολύγνωτον, ἀκόμη καὶ αἱ ἀδυναμίαι της καὶ καὶ ὁ εἰς πολλὰ σημεῖα ἀκατανόητος ἀρχαϊσμός της [3]. Ἔτι ἐντονώτερον ἔχομεν τὴν σύνδεσιν μὲ τὸν Πολύγνωτον καὶ δι᾽ ἑνὸς χαρακτηριστικοῦ, τὸ ὁποῖον δὲν λαμβάνεται σοβαρῶς ὑπ᾽ ὄψιν καὶ τὸ ὁποῖον ἀποτελεῖ πρωταρχικὸν στοιχεῖον τῆς παραστάσεως καὶ τοῦ ὅ,τι γνωρίζομεν διὰ τὸν Πολύγνωτον. Εἶναι τοῦτο ὁ ἐσωτερικὸς χαρακτὴρ τῆς παραστάσεως, ἡ ψυχή, θὰ ἐλέγομεν, τῆς εἰκόνος, τὸ ἦθός της. Ἐκ τοῦ Αριστοτελους (Ποιητικὴ 6, 13): *αἱ γὰρ τῶν νέων τῶν πλείστων ἀήθεις αἱ τραγῳδίαι εἰσίν, καὶ ὅλως ποιηταὶ πολλοὶ τοιοῦτοι, οἷον καὶ τῶν γραφέων Ζεῦξις πρὸς Πολύγνωτον πέπονθεν· ὁ μὲν γὰρ Πολύγνωτος ἀγαθὸς ἠθογράφος, ἡ δὲ Ζεύξιδος γραφὴ οὐδὲν ἔχει ἦθος* καὶ (Πολιτ. VIII 5, 7): *οὐ μὴν ἀλλ᾽ ὅσον διαφέρει καὶ περὶ τὴν τούτων θεωρίαν, δὴ μὴ τὰ Παύσωνος θεωρεῖν τοὺς νέους ἀλλὰ τὰ Πολυγνώτου καὶ εἴ τις ἄλλος τῶν γραφέων ἢ τῶν ἀγαλματοποιῶν ἐστιν ἠθικός* γνωρίζομεν τὶ ἐθεωρεῖτο ὡς κύριον στοιχεῖον τῆς ζωγραφικῆς τοῦ Πολυγνώτου.

1 Löwy, Polygnot, σ. 19: «wohl das erste Beispiel perspektivischer Verkleinerung in der klassischer Kunst».

2 Πρβλ. καὶ Schweitzer, Vom Sinn der Perspective, 1953.

3 Ὁ χωρισμὸς τῶν μυῶν τῆς κοιλίας εἰς τρία τμήματα π.χ., ὁ ὁποῖος ἔχει ἐγκαταλειφθῆ πολὺ ἐνωρίτερα, κατὰ τὸν Furtwängler, Meisterwerke, σ. 717 ἑξ. ἀπὸ τοῦ 530 π.Χ., πρβλ. καὶ Deonna, Les Apollons archaïques, σ. 74 ἑξ.

Αἱ παρατηρήσεις μάλιστα τοῦ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ μᾶς ἀποκαλύπτουν κατὰ θαυμαστὸν τρόπον τὸν ἐσωτερικὸν πυρῆνα τοῦ ἔργου τοῦ Πολυγνώτου, τὸ ὁποῖον ἦτο κυρίως ἡ προσπάθεια τῆς ἀποδόσεως τοῦ ἤθους. Τὸ αὐτὸ χαρακτηριστικὸν ἔχομεν ἀκριβῶς εἰς τὴν σύνθεσιν καὶ τὴν ὅλην ἀπεικόνισιν τῆς παραστάσεώς μας. Τὸ στοιχεῖον τοῦτο εἶναι τόσον ὀφθαλμοφανές, ὥστε δὲν χρειάζεται νὰ ἐπιμείνωμεν ἰδιαιτέρως. Τὸ μεγαλεῖον τῆς εἰκόνος συνίσταται εἰς τὴν δύναμιν τοῦ ἀγγειογράφου νὰ κάμῃ τὰ πρόσωπά του φορεῖς ἐσωτερικοῦ ἤθους. Τὸ ἦθος εἰς τὴν περίπτωσιν αὐτὴν δὲν εἶναι ἁπλῶς ἀφῃρημένη ἔννοια, εἶναι ἡ μορφοποίησις τοῦ χαρακτῆρος τῶν προσώπων, ἡ ἐν τόπῳ καὶ χρόνῳ ὑλοποίησίς του· τὸ μεγαλεῖον τῆς παραστάσεως τοῦ κρατῆρος τοῦ Λούβρου ἔγκειται εἰς τὸ γεγονὸς ὅτι εἰς ἑκάστην εἰκόνα ἀποδίδεται τόσον ὁ ἐσωτερικὸς καὶ μόνιμος χαρακτὴρ ἑκάστου προσώπου, ὅσον καὶ ἡ ψυχικὴ κατάστασις, εἰς τὴν ὁποίαν εὑρίσκεται ἕκαστον τούτων, τοῦτο δὲ ἐξηγεῖται διὰ τῆς ἀναγνωρίσεως τῆς ταυτότητος τῶν διαφόρων προσώπων καὶ τοῦ χώρου, εἰς τὸν ὁποῖον ἡ σκηνὴ λαμβάνει χώραν. Εἰς τὰ πρόσωπα τῶν μορφῶν ὁ σταθερὸς ἐσωτερικὸς πυρὴν τοῦ χαρακτῆρος ἑκάστου ἀτόμου λαμβάνει τὴν ἰδιαιτέραν ἀπαιτουμένην διὰ τὴν στιγμὴν αὐτὴν χροιάν. Ἀπὸ τῆς ἐπόψεως αὐτῆς Πολυγνώτεια πρότυπα καὶ πνεῦμα τῆς τραγῳδίας εὑρίσκονται εἰς τὴν παράστασιν ἄνευ δυσκολίας, μάλιστα δύναται νὰ λεχθῇ ὅτι τὸ Πολυγνώτειον ἦθος εἶναι ἡ εἰς χρῶμα καὶ γραμμὴν μεταφορὰ τῆς τραγικῆς ποιήσεως τοῦ Αἰσχύλου καὶ τῆς λυρικῆς ποιήσεως τοῦ Πινδάρου [1]. Ἀκριβῶς τὸ ἦθος τῆς παραστάσεως εἶναι καὶ τὸ μεγαλύτερον ἐμπόδιον διὰ τὴν σύνδεσιν τῆς παραστάσεως πρὸς πρότυπα καταγόμενα ἀπὸ τὸν Μίκωνα. Διότι ὅ,τι εἶναι γνωστὸν διὰ τὸ ἔργον τοῦ Μίκωνος [2] καὶ ὅλως ἰδιαιτέρως οἱ τίτλοι τῶν ἔργων του, ἀποδεικνύει ὅτι οὗτος εἶναι ὄχι ζωγράφος τῆς στάσεως καὶ τοῦ ἐσωτερικοῦ ἤθους τῶν μορφῶν, ἀλλὰ τῆς βιαίας κινήσεως καὶ τοῦ ἐξωτερικοῦ πάθους. Ἀπὸ τῆς ἀπόψεως αὐτῆς μία σειρὰ ἀπὸ ἀγγειογραφίας μὲ παραστάσεις ἀμαζονομαχιῶν, κενταυρομαχιῶν ἢ ἄλλων συγκρούσεων ἐξαρτᾶται ἀπὸ Μικώνεια

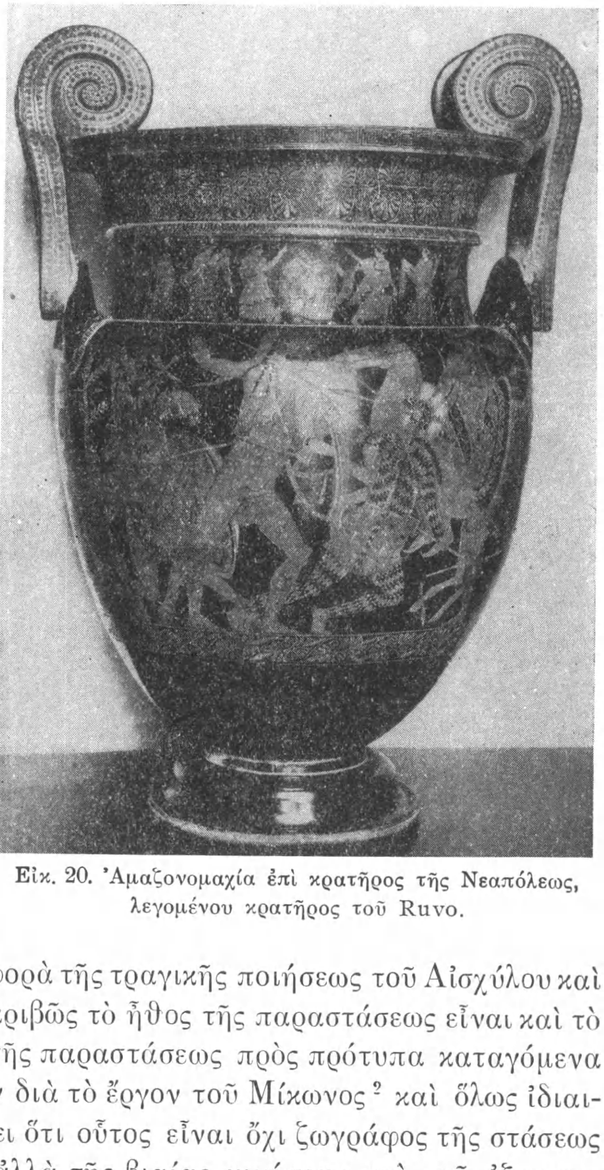

Εἰκ. 20. Ἀμαζονομαχία ἐπὶ κρατῆρος τῆς Νεαπόλεως, λεγομένου κρατῆρος τοῦ Ruvo.

1 Πρβλ. καὶ PFUHL, Malerei und Zeichnung, σ. 636 ἑξ.

2 Πρβλ. BRUNN, Geschichte der griechischen Künstler II, σ. 46 ἑξ. SWINDLER, Ancient Painting, σ. 207 ἑξ. PFUHL, Malerei und Zeichnung, σ. 659 ἑξ. RUMPF, Malerei und Zeichnung, σ. 94 ἑξ.

πρότυπα [1]. Μίαν ἰδέαν τῶν Μικωνείων προτύπων μᾶς δίδουν παραστάσεις ὡς ἡ τῶν κρατήρων τῆς Νέας Ὑόρκης [2] καὶ τῆς Νεαπόλεως [3] (εἰκ. 20), μὲ εἰκόνας ἀμαζονομαχιῶν, ἡ τοῦ κρατῆρος τῆς Βολωνίας [4] μὲ τὴν Ἰλίου Πέρσιν (εἰκ. 21) ἢ ἀκόμη ἡ τοῦ κρατῆρος τῆς Spina (εἰκ. 22) μὲ γιγαντομαχίαν [5]. Τὰ θέματα τὰ ὁποῖα γνωρίζομεν ὅτι ἀπησχόλησαν τὸν Μίκωνα [6] εἶναι ὅλα θέματα προϋποθέτοντα συγκρούσεις καὶ κίνησιν τῶν μορφῶν, ὁμοίαν μὲ τὰς παραστάσεις τῶν ἀγγειογράφων αὐτῶν. Ἀρκεῖ δὲ καὶ ἡ πλέον ἐπιφανειακὴ σύγκρισις μεταξὺ τῆς παραστάσεως τοῦ κρατῆρος τοῦ Λούβρου καὶ τῶν ἀγγειογραφιῶν αὐτῶν διὰ νὰ γίνῃ ἄνευ δυσκολίας φανερόν, ὅτι ἐκφράζουν

Εἰκ. 21. Αἱ δύο ὄψεις τοῦ κρατῆρος τῆς Βολωνίας, ἀπεικονίζουσαι τὴν Ἰλίου Πέρσιν.

δύο ἀπολύτως ἀντιθέτους κόσμους. Εἰς τὰς μέν, ὁ κύριος σκοπὸς εἶναι ἡ βιαία κίνησις, ἡ ἐπιφανειακὴ σύγκρουσις, τὸ κινούμενον πάθος, εἰς τὴν δὲ τὸ συγκρατημένον ἦθος. Εἰς τὴν παράστασιν τοῦ κρατῆρος τοῦ Λούβρου ἔχομεν σαφέστατα τὴν σπουδὴν τῶν ψυχικῶν προβλημάτων. Ἡ προσπάθεια τοῦ καλλιτέχνου ἀποβλέπει εἰς τὸ νὰ ἀποδώσῃ τὸν ἐσωτερικὸν κόσμον, εἰς τὸ νὰ κάμῃ εἰκόνα τὰς ψυχικὰς ταλαντεύσεις, νὰ ἀποκαλύψῃ τὰς κρυφὰς δονήσεις. Τοῦτο ἐνισχύεται καὶ διὰ τοῦ τρόπου προβολῆς τῆς ἀντιθέσεως τῶν αἰσθημάτων, τῆς ποικιλίας τῶν χαρακτήρων καὶ τῆς ἰδιομορφίας διὰ τῆς ὁποίας αὐτὰ δίδονται.

1 RUMPF, Malerei und Zeichnung, σ. 94.

2 FURTWÄNGLER - REICHHOLD, πίν. 116 καὶ 118. PFUHL, Malerei und Zeichnung, πίν. 191 εἰκ. 506 καὶ 507.

3 Ἄλλως λεγόμενος καὶ κρατὴρ τοῦ Ruvo. Νεάπολις ἀριθ. 2421. FURTWÄNGLER - REICHHOLD, πίν. 26-28 καὶ I, σ. 126 καὶ 137. PFUHL, Malerei und Zeichnung, εἰκ. 505. WEBSTER, Der Niobidenmaler, πίν. 23.

4 Monumenti Inediti 11, πίν. 14-16. WEBSTER, Niobidenmaler, πίν. 6a. Τὸ πρωιμώτερον ἔργον τοῦ ζωγράφου τῶν Νιοβιδῶν (WEBSTER).

5 S. AURIGEMMA, Il R. Museo di Spina in Ferrara, 1936, σ. 200 καὶ Itinerario 1957, πίν. 23. WEBSTER, Niobidenmaler, πίν. 16· πρβλ. σ. 20 ἀριθ. 12. ALFIERI - ARIAS, Il Museo archeologico di Ferrara, 1955 καὶ ALFIERI - ARIAS, Spina, 1958, πίν. 34-5.

6 OVERBECK, Schriftquellen, ἀριθ. 1080 - 1093. LÖWY, Polygnot, σ. 15 ἑξ.

Ἐνδιαφέρον ἀπὸ τῆς πλευρᾶς τῆς συνθέσεως τῆς παραστάσεως εἶναι τὸ γεγονός, ὅτι, ἂν φαντασθῶμεν τὴν πυραμίδα τὴν ὁποίαν ἀποτελοῦν τὰ πρόσωπα τῆς κεντρικῆς ὁμάδος εἰς τὴν κανονικήν της θέσιν, δηλαδὴ μὲ τὴν εὐρυτέραν της πλευρὰν κάτω, τότε ἡ ὅλη παράστασις μᾶς δίδει τὴν ἐντύπωσιν ἑνὸς ἀετώματος, τοῦ ὁποίου κέντρον εἶναι ὁ Ἡρακλῆς καὶ τοῦ ὁποίου αἱ κάτω, καθημένη καὶ ἐξηπλωμένη μορφή, μεταφερόμεναι εἰς τὰ δύο ἄκρα ὁλοκληρώνουν τὴν σύνθεσιν. Ὅσον καὶ ἂν εἶναι τολμηρόν, ἡ παράστασις τοῦ κρατῆρός μας διὰ τῆς μεγαλοφυοῦς συνθέσεως ἀποτελεῖ ἀντιστροφὴν τῆς συνθέσεως τῶν ἀετωμάτων, διὰ τῆς μεταφορᾶς τῆς βάσεως τῆς πυραμίδος πρὸς τὰ ἄνω, τὸν τονισμὸν τῆς ὁμάδος τοῦ κέντρου καὶ τῆς τοποθετήσεως τῶν μορφῶν τῶν ἄκρων τῶν ἀετωμάτων εἰς τὴν γωνίαν τῆς πυραμίδος. Ἐδῶ ἡ πύκνωσις τοῦ κέντρου ἔχει σκοπὸν εἰδικόν, ἀλλ᾽ εἶναι σαφὲς ὅτι ἀκολουθεῖ τὴν σύνθεσιν τῶν ἀετωμάτων κατὰ ἀποκλείοντα κάθε ἀμφισβήτησιν τρόπον. Μάλιστα ἐκτὸς τῆς γενικῆς αὐτῆς συνδέσεως τῆς παραστάσεώς μας μὲ τὴν σύνθεσιν τῶν ἀετωμάτων ἔχομεν καὶ μίαν ἐντελῶς εἰδικὴν καὶ χαρακτηριστικὴν σύνδεσιν πρὸς ἓν εὐτυχῶς γνωστὸν ἀέτωμα ἀρχαίου ναοῦ. Μὲ τὸ ἀνατολικὸν ἀέτωμα τοῦ ναοῦ τῆς Ὀλυμπίας συνδέεται ἡ παράστασίς μας ὄχι μόνον διὰ τῆς κοινῆς συνθετικῆς ἀρχῆς, τὴν ὁποίαν ἀκολουθεῖ, ἀλλὰ καὶ μὲ τὴν ὀργάνωσιν τῶν μορφῶν καὶ μὲ τὰ ἀτομικὰ στοιχεῖά των, ἀκόμη καὶ μὲ τὸν χαρακτῆρά του. Πρόκειται περὶ τόσων σημείων ἐπαφῆς τῶν δύο αὐτῶν ἔργων, ὥστε ἀποκλείεται νὰ εἶναι τυχαῖα καὶ ἀκόμη νὰ ὀφείλωνται μόνον εἰς τὸ πνεῦμα τῆς περιόδου δημιουργίας των. Μερικὰ ἀπὸ τὰ θέματα τῆς παραστάσεως τοῦ κρατῆρος εὑρίσκονται εἰς τὸ ἀέτωμα καὶ ἀκόμη πρέπει νὰ παρατηρηθῇ ὅτι καὶ αἱ μορφαὶ τοῦ ἀετώματος δίδουν τὴν αὐτὴν προσπάθειαν ἀποδόσεως τοῦ ἐσωτερικοῦ ἤθους τῶν προσώπων. Τοιουτοτρόπως τόσον ἀπὸ πλευρᾶς συνθέσεως, ὅσον καὶ χρησιμοποιήσεως θεμάτων, ἀκόμη δὲ καὶ διαγραφῆς τῆς ψυχικῆς καταστάσεως τῶν προσώπων ἀμφότερα τὰ ἔργα συναντῶνται. Ἂν ζητήσῃ κανεὶς νὰ πλησιάσῃ περισσότερον τὰς μορφὰς τῶν δύο ἔργων εἰς συγκεκριμένα στοιχεῖα δὲν θὰ δυνηθῇ νὰ μὴ σημειώσῃ τὴν σχέσιν τοῦ Ἡρακλέους τῆς ἀγγειογραφίας μὲ τὸν Δία τοῦ ἀετώματος (εἰκ. 23). Ἡ σχέσις εἶναι τόσον στενὴ ὥστε νὰ φθάνῃ μέχρι μικρῶν λεπτομερειῶν, ὡς ἡ στάσις τῶν χειρῶν καὶ ἡ θέσις τῶν πελμάτων τῶν ποδῶν, τοῦ δεξιοῦ ποδὸς εὑρισκομένου εἰς εὐθεῖαν πρὸς τὸν θεατὴν γραμμήν, τοῦ ἀριστεροῦ ἀποκλίνοντος ἐλαφρῶς πρὸς τὰ ἔξω. Τὸ αὐτὸ ἀποδεικνύει ἐπίσης ἡ σύγκρισις τοῦ Πολυδεύκους τῆς ἀγγειογραφίας μὲ τὸν

Εἰκ. 22. Καλυκοειδὴς κρατὴρ τῆς Spina (Ferrara) μὲ γιγαντομαχίαν καὶ πομπὴν τοῦ Διονύσου κάτω.

Οἰνόμαον τοῦ ἀετώματος (εἰκ. 24), ὅπου πάλιν ἔχομεν κοινὰ χαρακτηριστικὰ στοιχεῖα, κυρίως θέσεις τῶν χειρῶν καὶ στροφὴν τοῦ σώματος κλπ. Ἀκόμη καὶ ἡ ἐξηπλωμένη μορφὴ τοῦ Σαρπηδόνος εὑρίσκεται εἰς σχέσιν μὲ τὰς μορφὰς τοῦ Κλαδέου καὶ τοῦ Ἀλφειοῦ εἰς τὸ ἀέτωμα, ἔστω καὶ ἂν δὲν ἀντιγράφει ἀμέσως τι συγκεκριμένον. Μία παραβολὴ τῶν μορφῶν Σαρπηδόνος καὶ Ἀλφειοῦ (εἰκ. 25) δεικνύει ὅτι θέματα,

Εἰκ. 23. Σύγκρισις τοῦ Διὸς τοῦ ἀνατολικοῦ ἀετώματος τῆς Ὀλυμπίας πρὸς τὸν Ἡρακλέα τοῦ κρατῆρος τοῦ Λούβρου.

ὡς τὸ στήριγμα τοῦ σώματος εἰς τὴν χεῖρα ἢ τὸν ἀγκῶνα, εὑρίσκονται εἰς προφανῆ σχέσιν. Πιθανώτατα καὶ τὸ θέμα τῆς ἀνασηκωμένης χειρὸς τοῦ Ὀδυσσέως δύναται νὰ συγκριθῇ μὲ τὸ ἀνασήκωμα τῆς χειρὸς τοῦ μάντεως εἰς τὴν ἀριστερὰν πλευρὰν τοῦ ἀετώματος. Μάλιστα μετὰ τὰς συγκρίσεις μὲ τὰς μορφὰς τοῦ ἀετώματος ἀποκαλύπτεται πόθεν ἀντλεῖ ὁ ἀγγειογράφος τὴν προτίμησίν του διὰ τὰς κατὰ τὰ τρία τέταρτα ἀπεικονίσεις του. Σαφέστερον ἀκόμη ἀποκαλύπτεται ἡ ἀφετηρία του διὰ τὴν προσπάθειαν ἀποδόσεως τῆς ἐντυπώσεως τοῦ βάθους εἰς τὸν χῶρόν του, τὴν ὁποίαν διεπιστώσαμεν εἰς τὴν ἀγγειογραφίαν, ἡ κατάκτησις δηλαδὴ τῆς ἐννοίας τοῦ ζωγραφικοῦ χώρου. Εἰς αὐτὸ τὸν φέρουν ὄχι ζωγραφικὰ ἀλλὰ πλαστικὰ πρότυπα καὶ ἓν ἀπὸ τὰ κύρια χαρακτηριστικὰ τῆς παραστάσεως τοῦ κρατῆρος εἶναι ἀκριβῶς αἱ πλαστικαὶ

ἀρεταί του. Αὐτὸ ἀποδεικνύει ἐκτὸς ὅλων τῶν ἄλλων ὅτι ὑπάρχει μία σαφὴς σχέσις μεταξὺ τοῦ ἔργου τῆς πλαστικῆς καὶ τῆς ἀγγειογραφίας. Δὲν πρέπει νὰ ἀποσιωπηθῇ ὅμως ὅτι καὶ ἡ σύνθεσις τοῦ ἀετώματος ἔχει καὶ στοιχεῖα καὶ ἀρετὰς διακοσμητικοῦ περιεχομένου. Καὶ εἰς τὰς δύο περιπτώσεις ὅμως εἶναι σαφὲς ὅτι τόσον ὁ πλάστης ὅσον καὶ ὁ ἀγγειογράφος διακρίνονται διὰ τὴν σταθερότητα τῶν γραμμῶν των καὶ τὴν

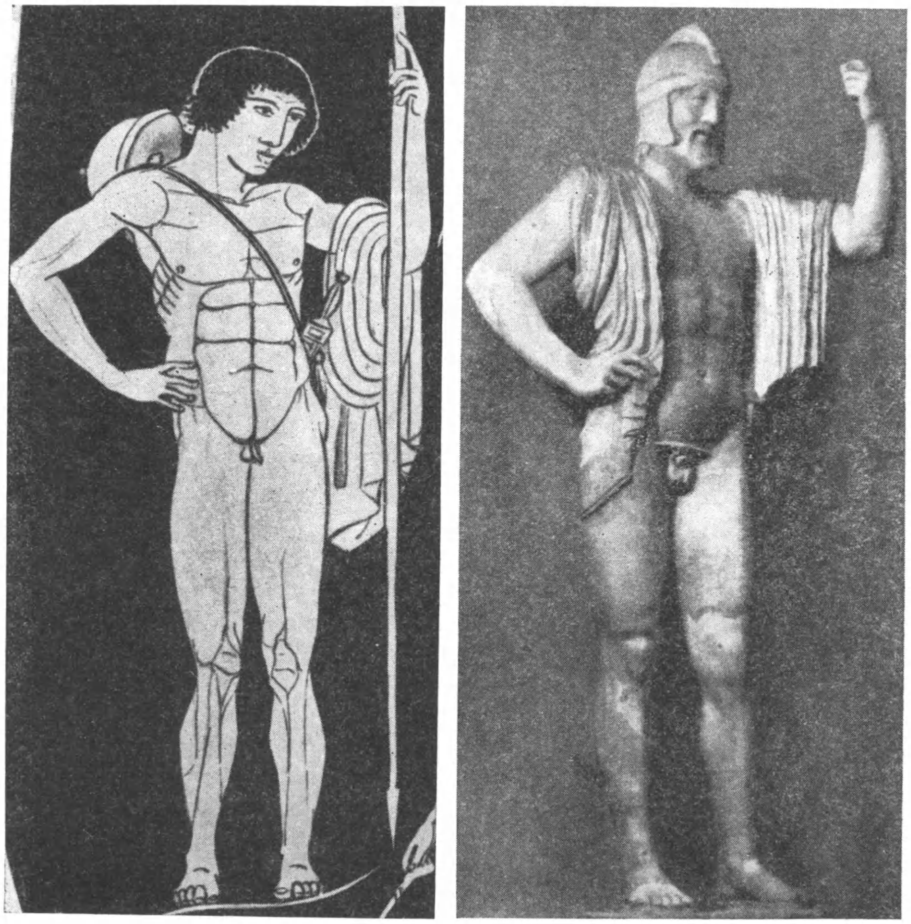

Εἰκ. 24. Πολυδεύκης καὶ Οἰνόμαος.

δύναμιν τῶν περιγραμμάτων των. Παρὰ τὴν ἐπιβολὴν τῶν παραστάσεων ὡς συνθέσεων δὲν ἐξουδετερώνεται τὸ πλούσιον περιεχόμενον καὶ αἱ ἰδιομορφίαι κάθε προσώπου καὶ κάθε θέματος. Ὅλα τὰ στοιχεῖα τῶν μορφῶν δὲν χρησιμοποιοῦνται διὰ τὴν ὡραιοφάνειαν ἀλλὰ μὲ τὸν σκοπὸν τῆς ἀποδόσεως τῆς πλήρους ἀληθείας τῶν μορφῶν καὶ τοῦ ἐσωτερικοῦ των χαρακτῆρος. Ἡ μελετημένη ἐναλλαγὴ γυμνῶν καὶ ἐνδεδυμένων μορφῶν δὲν ἀποτελεῖ ἁπλῶς ἐξωτερικὴν ἐπιτήδευσιν, ἀλλ' ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν προσπάθειαν ἀποκαλύψεως τῆς ψυχολογίας κάθε προσώπου. Καὶ διὰ τὸ ἀέτωμα τῆς Ὀλυμπίας, ὡς καὶ διὰ τὴν παράστασιν τοῦ κρατῆρος, ἡ κεντρικὴ μορφή, ὁ Ζεύς, θεωρεῖται ὡς εἴδωλον, ὡς μὴ πραγματικὴ παρουσία εἰς τὸν χῶρον εἰς τὸν ὁποῖον ἀπεικονίζεται.

Ἦθος εἶναι καὶ τὸ περιεχόμενον τοῦ ἀνατολικοῦ ἀετώματος τῆς Ὀλυμπίας[1], τὸ ὁποῖον ἀπὸ τῆς ἐπόψεως αὐτῆς εὑρίσκεται εἰς ἀπόλυτον ἀντίθεσιν μὲ τὸ δυτικόν. Ἐξ ὅλων τῶν παρατηρήσεων καθίσταται ἀναμφισβήτητον, ὅτι ἡ παράστασις τοῦ κρατῆρος, ἡ ὁποία εἰς ὅλα της τὰ στοιχεῖα ἐξαρτᾶται ἀπὸ Πολυγνώτεια χαρακτηριστικά,

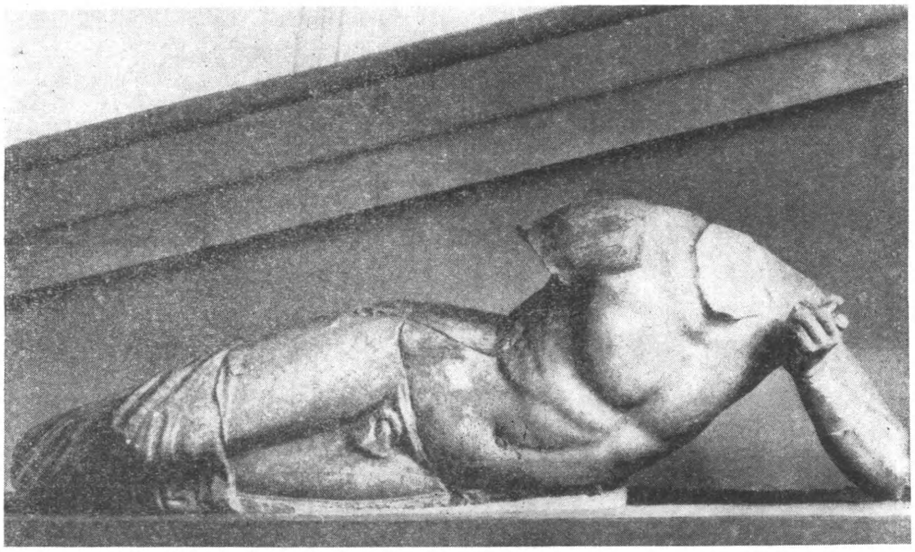

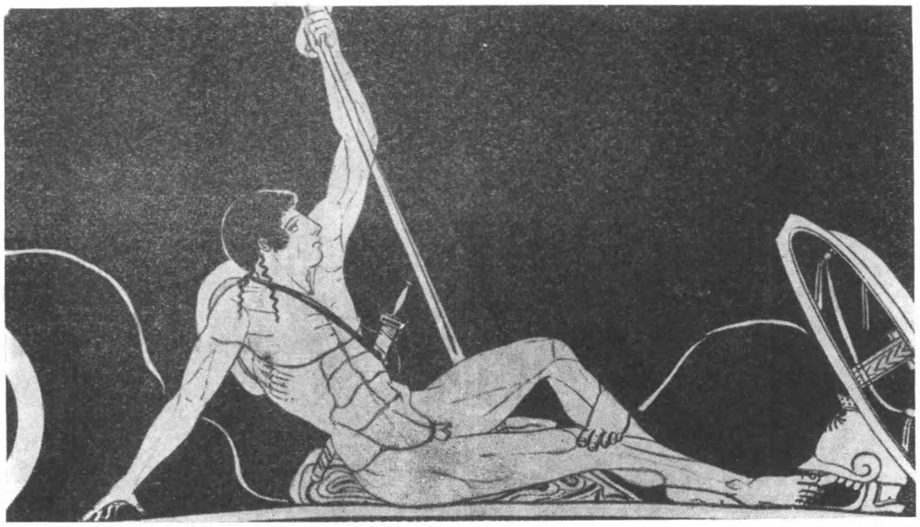

Εἰκ. 25. Ἀλφειὸς καὶ Σαρπηδών.

καὶ τὸ ἀνατολικὸν ἀέτωμα τοῦ ναοῦ τῆς Ὀλυμπίας εὑρίσκονται εἰς σαφῆ σχέσιν. Ἀπὸ τῆς ἐπόψεως αὐτῆς εἶναι ἐνδιαφέρουσα ἡ πληροφορία κατὰ τὴν ὁποίαν ὁ Πολύγνωτος εἰργάσθη καὶ ὡς πλάστης[2]. Πιθανώτατα τὸ γεγονὸς αὐτὸ ἐξηγεῖ καὶ τὴν καθαρῶς πλαστικὴν σύλληψιν τῆς συνθέσεως τῆς παραστάσεως τοῦ κρατῆρος καὶ τὴν περισσότερον πλαστικὴν ἀπόδοσιν τῶν μορφῶν. Πῶς ὅμως θὰ ἐξηγηθῇ ἡ σχέσις τῆς

1 Lippold, Plastik, σ. 120.

2 Plinius, Nat. Hist. XXXIV 85. Brunn, Geschichte der griechischen Künstler I², σ. 83, 276. Löwy, Polygnot, σ. 19. Rumpf, Malerei und Zeichnung, σ. 94.

παραστάσεώς μας μὲ τὸ ἀνατολικὸν ἀέτωμα τῆς Ὀλυμπίας καὶ ἀκόμη, εἰς ποίαν σχέσιν εὑρίσκονται ἀμφότερα τὰ ἔργα καὶ πρὸς τὸν Πολύγνωτον. Τρεῖς μόνον περιπτώσεις δύνανται νὰ βοηθήσουν εἰς τὸ νὰ ἑρμηνεύσωμεν τὴν συγγένειαν τῶν δύο ἔργων, ἡ ὁποία δὲν περιορίζεται εἰς τὴν σύνθεσιν ἢ λεπτομερειακὰ θέματα ἀλλὰ φθάνει μέχρι τοῦ ἐσωτερικοῦ των περιεχομένου: 1) Κοινὸν πρότυπον ἀπὸ τὸ ὁποῖον ἀντλοῦν ἀμφότερα τὰ ἔργα. 2) Κοινὸς δημιουργός, εἰς τὸν ὁποῖον ὀφείλονται ἀμφότερα τὰ ἔργα. 3) Ἀντιγραφὴ καὶ μεταφορὰ στοιχείων ἀπὸ τὸ ἓν εἰς τὸ ἄλλο.

Δὲν ἀποκλείεται καὶ ἡ πιθανότης νὰ πρόκειται περὶ δύο ἔργων τῆς αὐτῆς καλλιτεχνικῆς σχολῆς, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν περίπτωσιν αὐτὴν αὐτὸ ποὺ ἐνδιαφέρει εἶναι ποῖος εἶναι ὁ ἀρχηγέτης τῆς σχολῆς. Κοινὸν πρότυπον καὶ ἂν ὑπῆρχε δι᾿ ἀμφότερα τὰ ἔργα δὲν τὸ γνωρίζομεν καὶ ἑπομένως δὲν δυνάμεθα νὰ τὸ συζητήσωμεν. Κοινὸς δημιουργὸς δὲν ἀποκλείεται, ἂν δεχθῶμεν ὡς δημιουργὸν τῆς παραστάσεως τοῦ κρατῆρος καλλιτέχνην τοῦ ὕψους τοῦ Πολυγνώτου. Μία ἀντιγραφὴ τόσον στοιχείων συνθετικῶν [1] ὅσον καὶ ἐπὶ μέρους θεμάτων δὲν ἀποκλείεται ἀλλὰ δὲν ἐξηγοῦνται οἱ σοβαροὶ ἀρχαϊσμοὶ τῆς ἀγγειογραφίας κυρίως εἰς τὴν ἀπόδοσιν τῶν κοιλιακῶν μερῶν τῶν γυμνῶν μορφῶν καὶ ἡ εἰς μεγαλύτερον βαθμὸν ἀπομόνωσίς των. Εἰς τὰ δύο ὅμως ἔργα ἡ σύνθεσις εἶναι τόσον ἐπιτυχὴς καὶ τόσον συνδεδεμένη μὲ τὸ περιεχόμενον τὸ ὁποῖον ἐκφράζουν αἱ παραστάσεις ὥστε τὸ πρόβλημα εἶναι, πῶς πρέπει νὰ ἐννοηθῇ ἡ σχέσις των. Τὸ γεγονὸς ὅτι, τόσον εἰς τὴν γνῶσιν τοῦ ἀνθρωπίνου σώματος ὅσον καὶ εἰς τὴν στάσιν τοῦ ἵππου, εἰς τὴν ἐλευθερίαν ὀργανώσεως τῶν μορφῶν, τὴν ἔκφρασιν τῶν προσώπων, τὴν ἐσωτερικὴν ἀτμόσφαιραν, ἡ ἀγγειογραφία δὲν ὑστερεῖ τῶν μορφῶν τοῦ ἀετώματος [2], τὸ γεγονὸς ὅτι δύναται νὰ συγκριθῇ μὲ αὐτὴν εἶναι διὰ τὴν ἑλληνικὴν τέχνην πρωτοφανές. Ἀπὸ τῆς ἐπόψεως αὐτῆς ἡ παράστασις τοῦ κρατῆρος τοῦ Λούβρου εἶναι κάτι ἀπολύτως μοναδικόν. Ἀκόμη καὶ ἡ εἰς διάφορα ἐπίπεδα τοποθέτησις τῶν μορφῶν, ἡ ὁποία διὰ πρώτην φορὰν παρουσιάζεται εἰς τὴν παράστασιν αὐτὴν καὶ μάλιστα εἰς μίαν ἀνυπέρβλητον σύνθεσιν, φαίνεται ἀπίθανος, τοσούτῳ μᾶλλον καθόσον παρουσιάζεται πλήρως ὡλοκληρωμένη χωρὶς προσπάθειαν. Ὅτι ἀκόμη ἡ τοιαύτη σύνθεσις ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν μεγάλην ζωγραφικὴν εἶναι σχεδὸν αὐτονόητον, ἀφοῦ εἰς τὴν πλαστικὴν τὴν ἔχομεν πολὺ ἀργότερον εἰς τὴν ἀσπίδα τῆς Φειδιακῆς Ἀθηνᾶς [3]. Ἀπὸ τὴν πλευρὰν αὐτὴν εἶναι σκόπιμον νὰ ἐξετασθῇ ἂν καὶ μὲ ποῖον ἐκ τῶν ἔργων τῆς μεγάλης ζωγραφικῆς δύναται νὰ συνδεθῇ. Ὅτι πρέπει αὐτὸ νὰ ἀνήκῃ εἰς τὸν κύκλον τῶν ἔργων τοῦ Πολυγνώτου δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία. Ἐδῶ θὰ πρέπει νὰ σημειωθῇ ὅτι ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν παράστασιν τῆς κυρίας ὄψεως τοῦ κρατῆρος, ὅπου ἀνεγνωρίσθη ἐπεισόδιον τῆς Νεκυίας, ἡ παράστασις τῆς ἄλλης πλευρᾶς τοῦ κρατῆρος μὲ τὸν φόνον τῶν Νιοβιδῶν δὲν ἀνήκει εἰς τὸν αὐτὸν ἀγγειογράφον καὶ δὲν εὑρίσκεται εἰς τὸ ὕψος του. Εἶναι τόσον καταφανεῖς αἱ ἀδυναμίαι τῆς συνθέσεως ἐδῶ, τόση ἡ ἀδεξιότης τῆς ὀργανικῆς συνδέσεως τῶν μορφῶν καὶ τόση ἡ ἀποτυχία

1 Σχέσιν μεταξὺ ἀγγειογραφίας καὶ ἀετώματος ἀνεγνώρισεν ἤδη καὶ ὁ HAUSER, FURTWÄNGLER-REICHHOLD II, σ. 312 εἰκ. 104, καὶ ἔκαμε καὶ ἀπόπειραν ἀναπτύξεως τῆς ἀγγειογραφίας εἰς ἀέτωμα.

2 Πρβλ. καὶ HAUSER ἐν FURTWÄNGLER-REICHHOLD II, σ. 246.

3 C. ROBERT, Die Nekyia der Polygnot, σ. 42.

τῆς ἐκφράσεως τῶν αἰσθημάτων, ὥστε νὰ μένη κανεὶς ἔκπληκτος. Ὁ Hauser, ἀναγνωρίζων τὰς ἀδυναμίας τῆς παραστάσεως αὐτῆς, θεωρεῖ ὡς στοιχεῖον ἐξαρτήσεώς της ἀπὸ μίαν μεγαλυτέραν σύνθεσιν τὸν ἀριθμὸν τῶν τέκνων τῆς Νιόβης. Πῶς ὅμως θὰ ἐξηγηθῇ ἡ γενικὴ ἀδυναμία ἐκτελέσεως εἰς τὴν παράστασιν αὐτήν, ὅπου τὸ βέλος τοῦ θεοῦ δὲν ἐπιτυγχάνει τὸν στόχον του καὶ ὅπου τόσαι λεπτομέρειαι μᾶς ἐνοχλοῦν μὲ τὴν ἀπόδειξιν ἐλλείψεως πνευματικότητος. Παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι φαίνεται βέβαιον ὅτι αἱ παραστάσεις τῶν δύο πλευρῶν τοῦ κρατῆρος ἔχουν συλληφθῆ ὡς ἑνότης μὲ ὡρισμένον σκοπόν, ἡ ἐκτέλεσις τῆς ὀπισθίας δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ συγκριθῇ μὲ τὴν τῆς

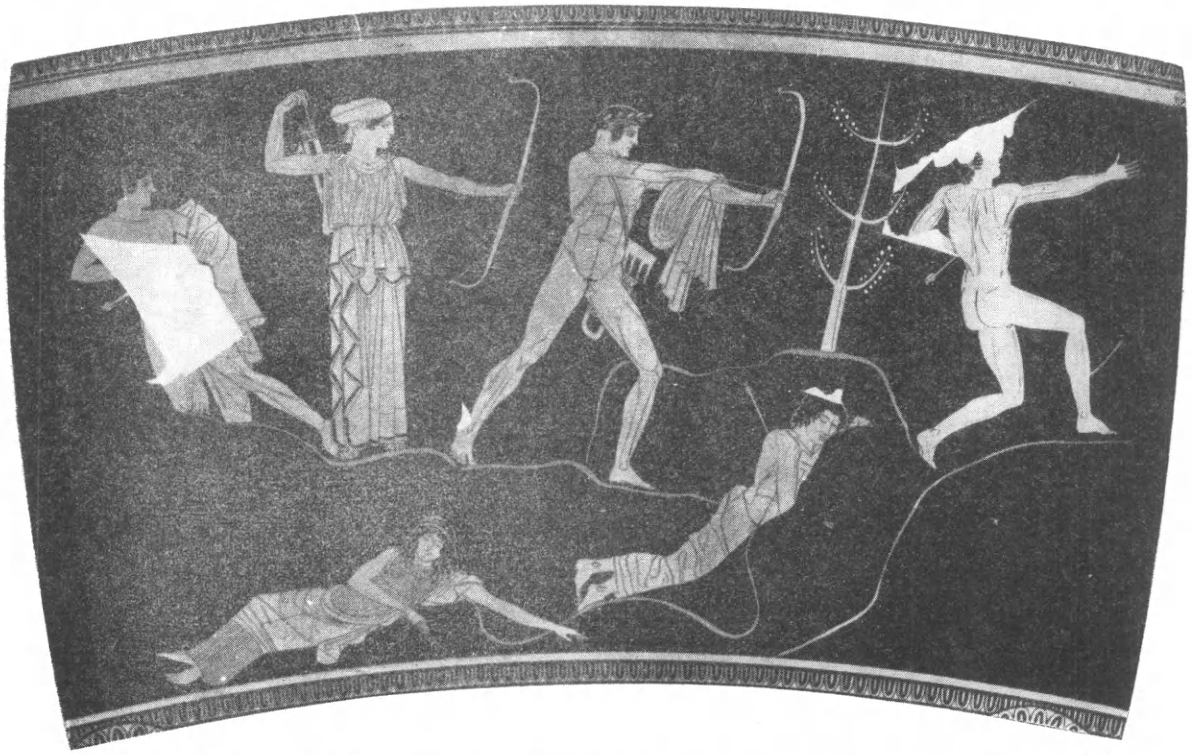

Εἰκ. 26. Ἡ παράστασις τῆς δευτερευούσης ὄψεως τοῦ κρατῆρος τοῦ Λούβρου πρὸ τῆς ἀποκαταστάσεως.

κυρίας. Προχείρως παρατηρεῖ τις ἐκτὸς τῆς γενικῆς συνθετικῆς ἀδυναμίας καὶ τῆς κινήσεως τῶν μορφῶν προφανεῖς ἀδεξιότητας. Τὰ πρόσωπά του ἐδῶ δὲν ἐκφράζουν εἰς καμμίαν περίπτωσιν τὴν θέσιν καὶ τὸν χαρακτῆρα τῶν μορφῶν τὰς ὁποίας ἀποδίδουν. Ὁ δεξιᾷ εὑρισκόμενος καὶ πίπτων Νιοβίδης παρουσιάζεται σχεδὸν εὐδιάθετος, τὰ πρόσωπα τῶν νεκρῶν ἀδελφῶν ἐπίσης δὲν προδίδουν τίποτε. Ἡ νεκρὰ ἀδελφὴ δὲν φαίνεται νὰ ἔχῃ πληγωθῆ καὶ ὅμως εἰκονίζεται νεκρά (εἰκ. 26), ἴσως διότι ὁ ἀγγειογράφος παρέλειψε τὸ βέλος[1]. Ὅταν τὰ πρόσωπα τῶν πληγωμένων καὶ τῶν θνησκόντων εἰκονίζωνται μὲ τοιαύτην ἀδυναμίαν ἀποδόσεως τῆς ἐκφράσεως ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰς τόσον χαρακτηριστικὰς ἐκφράσεις αἰσθημάτων τῆς κυρίας πλευρᾶς,

1 Εἰς τὴν ἔγχρωμον εἰκόνα τοῦ Monumenti Inediti XI, πίν. 40 (ἐδῶ εἰκ. 26) οὔτε φαίνεται τὸ βέλος μὲ τὸ ὁποῖον ἐπληγώθη ἡ κόρη, οὔτε ἀπὸ τὸ πλευρὸν τοῦ φεύγοντος Νιοβίδου φαίνεται νὰ ἀναβλύζῃ αἷμα, ὡς εἰς τὰς νέας φωτογραφίας καὶ σχέδια π.χ. Furtwängler-Reichhold, πίν. 165 καὶ III σ. 282-85 (Buschor)· ταῦτα ἔχουν ἐπιζωγραφηθῆ, χωρὶς νὰ ληφθῇ ὑπ᾽ ὄψιν ἂν πράγματι ὑπῆρχον ἀρχικῶς τὰ στοιχεῖα αὐτά.

δὲν δύναται κανεὶς νὰ μὴ ἐρωτήσῃ διατί. Μάλιστα κύριον χαρακτηριστικὸν τῶν μορφῶν εἰς τὴν πλευρὰν αὐτὴν εἶναι ἡ ἀπάθεια καὶ ἡ κοινοτυπία ὅλων τῶν ἐκφράσεων ποὺ φαίνεται ἀκατανόητος, ὅταν ἀποπειραθῶμεν νὰ τὰς συγκρίνωμεν μὲ τὸν τονισμὸν καὶ τῆς ἐλαχίστης ψυχικῆς διεγέρσεως τῶν μορφῶν τῆς παραστάσεως τῆς ἄλλης πλευρᾶς. Ἡ προφανὴς εἰς τὴν ὀπισθίαν ὄψιν δυσαναλογία [1] μεταξὺ προθέσεων καὶ ἐκτελέσεως δὲν ἐξηγεῖται παρὰ μόνον ἂν δεχθῶμεν, ὅτι ἡ ἐκτέλεσις τῆς δευτερευούσης ὄψεως δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ὀφείλεται εἰς τὴν αὐτὴν χεῖρα μὲ τὴν τῆς κυρίας. Ἡ παραδοχὴ τῆς ἐπόψεως, ὅτι πιθανώτατα ἡ δυσαναλογία εἰς ὅλα τὰ στοιχεῖα ἀμφοτέρων τῶν παραστάσεων προέρχεται ἀπὸ τὴν ἀντιγραφὴν δύο διαφόρου ἀξίας προτύπων, δὲν εἶναι, δι' ἐμὲ τοὐλάχιστον, διαφωτιστικὴ ἢ ἱκανοποιητική. Ἄλλωστε δὲν γνωρίζομεν οὔτε ἀπὸ τοῦ κύκλου τοῦ Πολυγνώτου οὔτε τοῦ Μίκωνος ἔργα μὲ ἀνάλογον θέμα. Οὐσιαστικῶς τὸ πρόβλημα τῆς σχέσεως τῶν παραστάσεων τῶν δύο πλευρῶν τοῦ κρατῆρος τοῦ Λούβρου τὸ παρουσιάζει καὶ ἓν ἄλλο ἐξαιρετικῶς ἐνδιαφέρον σημεῖον, τὸ ὁποῖον ὄχι μόνον τονίζει τὴν διαφορὰν τῶν δύο παραστάσεων ἀλλὰ καὶ ἐμφανίζεται ὡς ἓν εἶδος ὑπογραφῆς τῆς παραστάσεως τῶν Νιοβιδῶν. Πρόκειται περὶ μιᾶς χαρακτηριστικῆς διαφορᾶς εἰς τὴν διαίρεσιν τῆς κοιλίας, ἡ ὁποία παρατηρεῖται μεταξὺ γυμνῶν ἀνδρικῶν σωμάτων τῆς παραστάσεως τῆς κυρίας ὄψεως καὶ τοῦ σώματος τοῦ Ἀπόλλωνος (εἰκ. 27) τῆς παραστάσεως τῆς ὀπισθίας πλευρᾶς τοῦ κρατῆρος. Ἂν συγκρίνωμεν τὸν Ἡρακλέα ἢ τὸν Πολυδεύκην μὲ τὸν Ἀπόλλωνα παρατηροῦμεν ἀμέσως τὸν διάφορον χωρισμὸν τῆς κοιλιακῆς χώρας τῶν δύο μορφῶν καὶ εἰς τὴν περίπτωσιν τοῦ Ἀπόλλωνος δὲν ἔχομεν τριμερῆ ἀλλὰ διμερῆ διαίρεσιν καὶ ἀπὸ τῆς ἐπόψεως αὐτῆς ἀπομάκρυνσιν ἀπὸ τοῦ ἀρχαϊσμοῦ τῆς τριμεροῦς διαιρέσεως [2]. Ἡ δυνατότης, τὸ χαρακτηριστικὸν αὐτὸ νὰ ὀφείλεται εἰς σύγχρονον διόρθωσιν τῆς παραστάσεως [3], δὲν φαίνεται πιθανὴ ἀπὸ τῆς στιγμῆς, κατὰ τὴν ὁποίαν τὴν διαίρεσιν αὐτὴν τὴν εὑρίσκομεν καὶ εἰς μίαν σειρὰν ἄλλων παραστάσεων τῆς αὐτῆς περιόδου, καὶ ἰδίως παραστάσεις ἀποδιδομένας εἰς τὸν αὐτὸν ἀγγειογράφον.

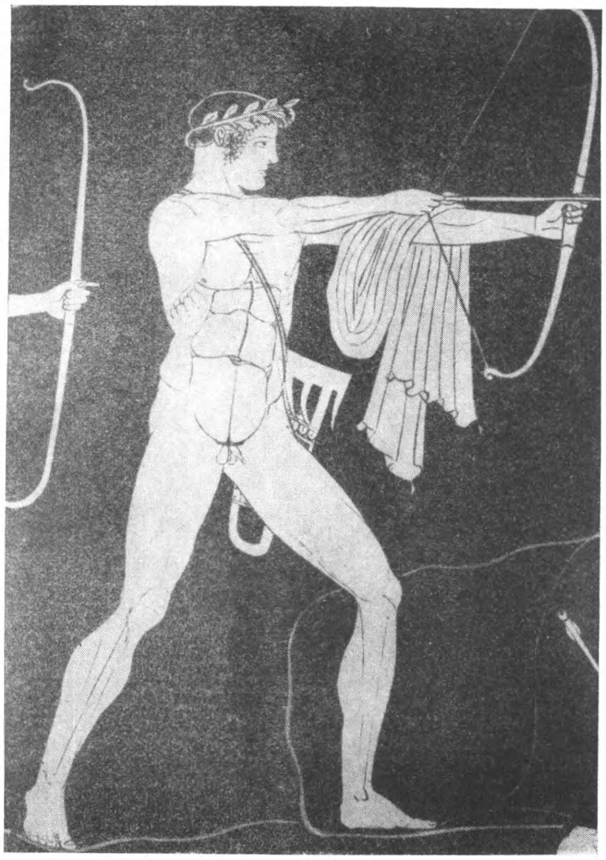

Εἰκ. 27. Ὁ Ἀπόλλων τῆς δευτερευούσης ὄψεως.

1 Löwy, Polygnot, σ. 20.
2 Πρβλ. ἀνωτέρω σ. 204 σημ. 3.
3 M. Heinemann, Landschäftliche Elemente in der gr. Kunst bis Polygnot, 1910, σ. 100.

Καὶ εἰς τὸν ἀγγειογράφον αὐτὸν μόνον, τὸν καλούμενον «ζωγράφον τῶν Νιοβιδῶν», δυσκόλως δύνανται νὰ ἀποδοθοῦν ἀμφότεραι αἱ παραστάσεις τοῦ κρατῆρος τοῦ Λούβρου.

Ἐνδιαφέρον εἶναι νὰ παρατηρηθῇ ὅτι ἡ συγκρότησις τῆς ὁμάδος τῶν εἰς αὐτὸν ἀποδιδομένων ἀγγείων [1] ἐλάχιστα ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν κυρίαν παράστασιν τοῦ κρατῆρος τοῦ Λούβρου. Ὁ BEAZLEY [2] παρατηρεῖ ὅτι τὸ ἀριστούργημα τοῦ ζωγράφου τῶν Νιοβιδῶν εἶναι ὁ κρατὴρ τοῦ Λούβρου, τὴν παράστασιν τῆς κυρίας ὄψεως τοῦ ὁποίου χαρακτηρίζει μᾶλλον ἀδίκως «ψυχράν, μεγαλοπρεπῆ, τίποτε περισσότερον» ἀλλὰ φαίνεται ὅτι ἐλάχιστα τοῦ ἐχρησίμευσεν ὡς ἀφετηρία ἡ παράστασις τῆς κυρίας ὄψεως. Ὅσα τοὐλάχιστον τῶν ἀποδιδομένων εἰς τὸν ζωγράφον τῶν Νιοβιδῶν ἔργα ἠδυνήθην νὰ ἐξετάσω ἐκ τοῦ πλησίον ἢ ἐκ φωτογραφιῶν μοῦ ἐνίσχυσαν τὴν ἐντύπωσιν αὐτήν. Ἀκόμη καὶ ὅλαι σχεδὸν αἱ συγκρίσεις τῆς εἰδικῆς μονογραφίας τοῦ WEBSTER [3] γίνονται μὲ βάσιν τὴν ὀπισθίαν καὶ ὄχι τὴν κυρίαν πλευράν. Αἱ παραστάσεις μὲ γυμνὰ ἀνδρικὰ σώματα δίδουν διμερῆ διαίρεσιν τῆς κοιλιακῆς χώρας ὡς ἡ παράστασις τοῦ Θησέως εἰς τὸ ὄστρακον τοῦ Βερολίνου (εἰκ. 28) καὶ τοῦ Ἡρακλέους εἰς τὴν οἰνοχόην τῆς Φερράρας (εἰκ. 29) [4]. Νὰ θεωρήσῃ τὸ γεγονὸς αὐτὸ ὡς ὀφειλόμενον μόνον εἰς τὸν διάφορον χρόνον ἐκτελέσεως τῆς παραστάσεως καὶ νὰ ὑπολογίσῃ ἀρκετὴν χρονικὴν ἀπόστασιν μεταξὺ διαφόρων παραστάσεων εἶναι νοητόν· πῶς ὅμως θὰ ἑρμηνευθοῦν αἱ διαφοραὶ εἰς τὰς δύο πλευρὰς τοῦ κρατῆρος τοῦ Λούβρου; Ἡ δικαιολογία ὅτι ὀφείλονται εἰς ἀμελεστέραν ἐκτέλεσιν λόγῳ κοπώσεως τοῦ καλλιτέχνου ἢ λόγῳ ἀδιαφορίας του διὰ τὴν δευτερεύουσαν θέσιν δὲν εἶναι ἱκανοποιητική. Εἶναι τόσον οὐσιασττικαὶ αἱ διαφοραὶ τῶν δύο πλευρῶν τόσον εἰς τὴν σύνθεσιν ὅσον καὶ τὰς ἄλλας λεπτομερείας, ὥστε ἐπιβάλλεται νὰ δεχθῶμεν ὡς ἀναγκαῖον συμπέρασμα δύο δημιουργοὺς εἰς τὰς δύο παραστάσεις

Εἰκ. 28. Ὁ Ἀπόλλων τοῦ ὀστράκου τοῦ Βερολίνου, ἔργον τοῦ ζωγράφου τῶν Νιοβιδῶν.

1 BEAZLEY, Attic Red-figured Vase Painters, 1942, σ. 418 ἑξ. καὶ 960. WEBSTER, Der Niobidenmaler (BEAZLEY - JACOBSTAHL 8)· πρβλ. καὶ βιβλιογραφίαν παρὰ RUMPF, Malerei und Zeichnung, σ. 93 σημ. 2. Ὁ BEAZLEY ἐκτὸς τῶν 80 εἰς αὐτὸν ἀποδιδομένων εὑρίσκει καὶ 30 ἄλλα ἀκολουθοῦντα τὴν τεχνοτροπίαν του. Πρβλ. καὶ ALFIERI - ARIAS, Spina, σ. 39.

2 BEAZLEY, Attic Red-figured Vases in American Museums, 1918, σ. 146.

3 WEBSTER, Der Niobidenmaler, 1936.

4 WEBSTER, ἔ.ἀ. πίν. 22d καὶ 24b.

τοῦ κρατῆρος τοῦ Λούβρου. Εἶναι γεγονὸς ὅτι διαφοραὶ ἐκτελέσεως μεταξὺ τῶν δύο ὄψεων διαφόρων ἀρχαίων ἀγγείων δὲν εἶναι σπάνιαι, ἀλλὰ ποτὲ δὲν εἶναι τόσον οὐσιαστικῶς ἀντίθετοι. Ἡ παραδοχὴ τοῦ συμπεράσματος, ὅτι ἔχομεν δύο ἀγγειογράφους, ὄχι ἁπλῶς ἐξάρτησιν ἀπὸ δύο ἀνίσου ποιότητος πρότυπα—διότι αὕτη δὲν ἐξηγεῖ τὴν τόσον φανερὰν ἀντίθεσιν τῶν δύο παραστάσεων—μᾶς ἐπιτρέπει νὰ προχωρήσωμεν. Ἡ ἄρνησις τῆς παραδοχῆς τῆς ἁπλῆς ἐξαρτήσεως ἀπὸ δύο διάφορα πρότυπα ἔχει ὡς προϋπόθεσιν τὴν ἀναγνώρισιν τῆς ἱκανότητος τοῦ ἀγγειογράφου τῆς κυρίας ὄψεως. Εἷς καλλιτέχνης, ὁ ὁποῖος ὀργανώνει κατὰ τόσον ἀξιοθαύμαστον τρόπον μίαν σύνθεσιν, διότι ἀποκλείεται νὰ τὴν ἔχῃ δεχθῆ ὡς τὴν δίδει, θὰ ἠδύνατο νὰ ἐπιτύχῃ περισσότερον καὶ εἰς τὴν ἄλλην. Ἀκόμη καὶ ἂν ἀντέγραφεν ὡρισμένα πρότυπα διαφόρου ἀξίας

Εἰκ. 29. Ὁ Ἡρακλῆς ἀπὸ οἰνοχόην τῆς Φερράρας, ἔργον τοῦ ζωγράφου τῶν Νιοβιδῶν.

θὰ ἠδύνατο νὰ ὑπερβῆ ὡρισμένας ἀδυναμίας τῆς μιᾶς καὶ νὰ ἑνοποιήσῃ τὸ ὕφος ἀμφοτέρων, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον δὲν γίνεται. Ἐκ τῶν δύο ἀγγειογράφων, οἱ ὁποῖοι ὀφείλομεν νὰ δεχθῶμεν ὅτι εἰργάσθησαν εἰς τὸ ἀγγεῖον γνωρίζομεν τὸν τῆς ἀδυνάτου παραστάσεως. Εἶναι ὁ λεγόμενος ζωγράφος τῶν Νιοβιδῶν, ὁ ὁποῖος ὀρθότατα ἔλαβε τὸ ὄνομα ἀπὸ τὴν παράστασιν τῆς δευτερευούσης ὄψεως τοῦ κρατῆρος τοῦ Λούβρου, χωρὶς ἀκόμη νὰ ἔχῃ ἀναγνωρισθῆ ὅτι δὲν ἀνήκει εἰς αὐτὸν καὶ ἡ κυρία παράστασις. Ἓν τυχαῖον γεγονός, ἡ ἀδυναμία δηλαδὴ ἑρμηνείας τῆς κυρίας ὄψεως, ἔγινεν αἰτία μιᾶς ὀρθῆς ὀνοματοθεσίας. Ἂν ὅμως εἰς τὸν ζωγράφον τῶν Νιοβιδῶν ἀνήκῃ ἡ ἐργασία τῆς δευτερευούσης ὄψεως τοῦ κρατῆρος καὶ ὁ ζωγράφος τῶν Νιοβιδῶν δὲν ἦτο τυχαῖος ἀγγειογράφος, τότε ποῖος ἐζωγράφησε τὴν κυρίαν ὄψιν μὲ τὴν Νέκυιαν; Ἡ παράστασις τῆς πλευρᾶς αὐτῆς τοῦ κρατῆρος παρὰ τὸν ἀρχαϊσμὸν καὶ τὴν χρησιμοποίησιν ἀντιφατικῶν στοιχείων, εὑρίσκεται χρονολογικῶς πλησίον τῶν ἀετωμάτων τῆς Ὀλυμπίας. Ἡ σχέσις του μὲ τὸ ἀνατολικὸν ἀέτωμα μᾶς ἀπαλλάσσει τῆς ἀνάγκης νὰ προχωρήσωμεν καὶ ἀκόμη ἡ σχέσις του πρὸς μίαν σειρὰν ἄλλων ἀγγειογραφιῶν ἐνισχύει τὴν χρονολόγησιν αὐτήν. Θὰ πρέπει ἑπομένως νὰ ἔχῃ ζωγραφηθῆ εἰς τὴν

περίοδον μεταξὺ τοῦ 475-460. Ἡ ἀνάμειξις ἀρχαϊστικῶν μὲ νεωτεριστικὰ χαρακτηριστικά, ὡς ἡ διαίρεσις τῆς κοιλιακῆς χώρας καὶ ἡ ἀκινησία τῶν μορφῶν ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν ἔκφρασιν τῶν προσώπων, ἡ κατὰ τὰ τρία τέταρτα ἀπόδοσις τῶν κεφαλῶν ἐν σχέσει πρὸς τὸ κατ' ἐνώπιον τῶν σωμάτων, ἐκτὸς τοῦ γεγονότος ὅτι εἶναι ἐνδεικτικὴ διὰ τὴν μεταβατικὴν ταύτην περίοδον, προσδίδει ἴσως κάτι περισσότερον. Ὅσον μελετᾷ τις τὰς λεπτομερείας ἐν σχέσει πρὸς τὸ σύνολον, ὅσον παρατηρεῖ τὰ διάφορα στοιχεῖα τῶν μορφῶν καὶ ἀφοῦ ἀναγνωρίζει ἐκ τῶν κοσμημάτων ὅτι ἡ παράστασις ἀνήκει εἰς ἀττικὸν ἐργαστήριον, ἔχει τὴν ἐντύπωσιν ὅτι ὁ ἀγγειογράφος δὲν ἦτο Ἀθηναῖος. Φαίνεται ὡς ξένος, ὁ ὁποῖος, μόλις ἔχει φθάσει εἰς Ἀθήνας, ἐργάζεται εἰς ἀττικὸν ἐργαστήριον ἀλλὰ δὲν ἔχει ἀπαλλαγῆ ἀκόμη τῶν κληρονομιῶν, τὰς ὁποίας μεταφέρει ἐκ τῆς πατρίδος του. Τὸ πρᾶγμα τοῦτο δὲν φαίνεται περίεργον καὶ θὰ ὑπῆρχον δεκάδες ἀγγειογράφων, οἱ ὁποῖοι εἰργάζοντο τὴν περίοδον αὐτὴν εἰς ἀθηναϊκὰ ἐργαστήρια, ἑκατοντάδες καλλιτεχνῶν, οἱ ὁποῖοι ἔσπευδον εἰς τὴν καλλιτεχνικὴν αὐτὴν μητρόπολιν ἀκριβῶς τὴν ἐποχὴν αὐτὴν ἐξ ὅλης τῆς Ἑλλάδος, ὅπου ἠδύναντο νὰ εὕρουν τὴν δυνατότητα ὁλοκληρώσεως τῶν ἐμπνεύσεών των. Τοῦτο εἶναι βέβαιον, ἀλλ' ἐπίσης βέβαιον εἶναι, ὅτι δημιουργοὶ ὀλιγώτεροι τῶν δακτύλων τῆς μιᾶς χειρὸς θὰ ἦσαν ἱκανοὶ νὰ ἐπιτύχουν μίαν τοιαύτην σύνθεσιν, μίαν τοιαύτης ποιότητος ἐργασίαν, ὡς ἡ παράστασις τῆς κυρίας ὄψεως τοῦ κρατῆρός μας. Ὀρθότερον θὰ ἦτο νὰ λεχθῇ ἀπ' ἀρχῆς ὅτι πρὸς ἕνα μόνον ἐκ τῶν καλλιτεχνῶν αὐτῶν θὰ ἦτο δυνατὸν ἀβιάστως νὰ συνδεθῇ ἡ παράστασίς μας, πρὸς τὸν μέγαν Πολύγνωτον. Ὅσον καὶ ἂν εἶναι τολμηρὸν θὰ πρέπῃ νὰ διερωτηθῶμεν μήπως ὁ ἀγγειογράφος τῆς κυρίας ὄψεως τοῦ κρατῆρος τοῦ Λούβρου δὲν ἐμπνέεται ἢ δὲν ἀντιγράφει ἁπλῶς ἀπὸ Πολυγνωτείων προτύπων ἀλλ' εἶναι αὐτὸς ὁ Πολύγνωτος. Γνωρίζω πόσον τολμηρὰ εἶναι ἡ ὑπόθεσίς μου αὐτή, ἀλλὰ δὲν βλέπω τίποτε νὰ τὴν ἀποκλείῃ, ἐνῷ ὅλα τὴν ἐνισχύουν καί, ἐν πάσῃ περιπτώσει, ἀξίζει νὰ συζητηθῇ. Τοῦτο ἐπιβάλλεται ἐκ τοῦ γεγονότος, ὅτι μόνον αὐτὴ δίδει οὐσιαστικὴν ἀπάντησιν εἰς ὅλα τὰ ἐρωτήματα, λύει ὅλα τὰ προβλήματα, τὰ ὁποῖα θέτει ἡ παράστασις τοῦ κρατῆρος τοῦ Λούβρου. Ἡ δυσκολία τῆς παραδοχῆς ἑνὸς ἀγγειογράφου ἀντιγράφοντος ἁπλῶς παράστασιν ἢ ἐπεισόδιον εἰκόνος τοῦ Πολυγνώτου προέρχεται ἐξ αὐτῆς τῆς τόσον μεγαλειώδους συνθέσεως, ἔνθα ἀναμειγνύονται ἀρχαϊστικὰ καὶ νεωτεριστικὰ στοιχεῖα καὶ συνδυάζονται ἀττικὰ καὶ μὴ ἀττικὰ χαρακτηριστικά. Ἡ σύνθεσις τῆς παραστάσεως εἶναι τόσον ἐπιτυχής, ὥστε ὀφείλομεν νὰ δεχθῶμεν ὅτι ἀσφαλῶς ἔχει ἐπινοηθῆ δι' αὐτὸν τὸν χῶρον, τὸν στενὸν χῶρον μιᾶς πλευρᾶς ἀγγείου, καὶ αὐτὴν τὴν στιγμήν. Ἀκόμη καὶ ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖον χρησιμοποιεῖται ὁ ἄνωθεν τῶν λαβῶν χῶρος ἐνισχύει τὴν ἐντύπωσιν αὐτήν. Μία μεταφορὰ τῶν μορφῶν ἐξ ἑνὸς ἄλλου συνόλου διὰ τὸν χῶρον τοῦτον θὰ κατέληγεν εἰς ἀποτελέσματα ἀνάλογα μὲ τὰ τῆς παραστάσεως τοῦ φόνου τῶν Νιοβιδῶν. Ἡ ἀνάμειξις στοιχείων συγκρουομένων χρονικῶς δύναται νὰ ἐξηγηθῇ μὲ τὴν ὑπόθεσιν ἀγγειογράφου προερχομένου ἐκ μικροῦ καλλιτεχνικοῦ κέντρου, ὅπου δικαιολογεῖται μία τοιαύτη καθυστέρησις καὶ ἡ προσπάθειά του νὰ προσαρμοσθῇ πρὸς τὰς νέας τάσεις καὶ νὰ πρωτοπορήσῃ. Ὁ συνδυασμὸς χαρακτηριστικῶν μὴ ἀττικῶν μὲ ἀττικὰ ἔχει τὸν αὐτὸν λόγον, ὁμοῦ μετὰ τῆς δυσκολίας τοῦ

καλλιτέχνου νὰ ἐγκαταλείψῃ ἀμέσως τὸν παλαιὸν ἑαυτόν του. Ὅλα αὐτὰ εὑρίσκουσι μίαν ἐξήγησιν συνδεόμενα μὲ ὅσα γνωρίζομεν περὶ τοῦ Πολυγνώτου. Ἀκόμη καὶ ἡ ἐποχὴ κατὰ τὴν ὁποίαν πρέπει νὰ θεωρηθῇ ὅτι εὑρίσκεται εἰς Ἀθήνας, ἡ ἐποχὴ τῶν πρώτων του βημάτων εἰς τὸν καλλιτεχνικὸν οὐρανὸν τῆς Ἀττικῆς, συμπίπτει μὲ τὴν ἐποχὴν τῆς παραστάσεως τοῦ κρατῆρός μας[1]. Ἡ σύνδεσις μιᾶς ἀγγειογραφίας πρὸς ἓν μέγα ὄνομα ὡς τὸ τοῦ Πολυγνώτου γνωρίζω ὅτι παρουσιάζει καὶ δυσκολίας, εἶναι ὅμως ὁ μόνος δρόμος, ὁ ὁποῖος δύναται νὰ μᾶς ἐξηγήσῃ τὴν μοναδικότητα[2] τῆς παραστάσεως αὐτῆς καὶ νὰ μᾶς βοηθήσῃ εἰς τὴν λύσιν τῶν προβλημάτων ὅσα προκύπτουν ἐξ αὐτῆς. Ἀκόμη καὶ ἡ περίπτωσις τῆς σχέσεως τῆς παραστάσεως μὲ τὸ ἀνατολικὸν ἀέτωμα τῆς Ὀλυμπίας μακρὰν ἀπὸ τοῦ νὰ ἀντιτίθεται ἐνισχύει τὴν ὑπόθεσιν αὐτήν. Δὲν θέλω ἐν οὐδεμιᾷ περιπτώσει νὰ παραγνωρίσω ἢ ὑποτιμήσω τὰς δυσκολίας, αἱ ὁποῖαι ὀφείλουν νὰ ἀντιμετωπισθοῦν διὰ τῆς ὑποθέσεως, ἀλλ' εἶναι ἀνάγκη νὰ εὑρεθῇ τρόπος ὥστε νὰ ἀρθῇ τὸ ἀδιέξοδον εἰς τὸ ὁποῖον εὑρίσκεται σήμερον ἡ ἔρευνα ὡς πρὸς τὰ προβλήματα τῆς παραστάσεως τοῦ κρατῆρος τοῦ Λούβρου καὶ τῆς εἰδικῆς θέσεώς του, ὡς ἀφετηρίας μιᾶς νέας ἐποχῆς εἰς τὴν ἐξέλιξιν τῆς ἀγγειογραφίας. Καὶ προχείρως ἀκόμη θὰ παρατηρήσῃ κανεὶς ὅτι εἰς τὴν παράστασιν τοῦ ἀγγείου δὲν ἔχομεν τὰ τόσον συνήθη εἰς τὰς τοιχογραφίας τοῦ Πολυγνώτου ἢ καλύτερον εἰς τὰς εἰκόνας του[3] ὀνόματα τῶν προσώπων. Μάλιστα τὸ γεγονὸς αὐτὸ τῆς παραλείψεως τῶν ὀνομάτων ὁδηγεῖ τὸν PFUHL[4] εἰς τὴν παρατήρησιν, ὅτι ἡ παράστασις τοῦ κρατῆρός μας παρουσιάζεται περισσότερον ἐξειλιγμένη καὶ αὐτοῦ τοῦ Πολυγνώτου. Τοῦτο ὅμως ἐξηγεῖται ἀπὸ τὴν πεποίθησιν τοῦ καλλιτέχνου, ὅτι αἱ μορφαὶ λόγῳ τῆς συνθέσεώς των καὶ τῆς μεταφορᾶς των ἀπὸ τοῦ ἔπους ἦτο εὔκολον νὰ ἀναγνωρισθοῦν. Καὶ ἐκ μιᾶς ἄλλης πλευρᾶς ἐνισχύεται ἡ ὑπόθεσις ὅτι ἔχομεν εἰς τὴν ἀγγειογραφίαν τοῦ κρατῆρος τὸν ἴδιον τὸν Πολύγνωτον. Τοῦτο εἶναι ἡ ἔμμεσος μαρτυρία, ἡ ὁποία ἐξάγεται ἀπὸ τὴν ὕπαρξιν μιᾶς σειρᾶς ἀγγειογραφιῶν μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Πολυγνώτου[5], αἱ ὁποῖαι ἀσφαλῶς δὲν ἀνήκουν εἰς τὸν μέγαν Πολύγνωτον. Διακρίνονται δὲ σαφῶς τέσσαρες[6] διαφορετικοὶ ἀγγειογράφοι ὑπογράφοντες μὲ τὸ ὄνομα αὐτὸ

1 Κατὰ τὸν ROBERT, Marathonschlacht, σ. 69 ἡ δραστηριότης τοῦ Πολυγνώτου κανονίζεται ὡς ἑξῆς: Περὶ τὸ 478 ἡ ἐργασία του εἰς τὸν ναὸν τῆς Ἀθηνᾶς Ἀρείας εἰς Πλαταιάς, περὶ τὸ 474 εἰς τὸ Θησεῖον καὶ ἴσως εἰς τὸ Ἀνάκειον εἰς Ἀθήνας, περὶ τὸ 460 εἰς τὴν Ποικίλην Στοάν, μετὰ τὸ 458 καὶ πρὸ τοῦ 447 εἰς τὴν Λέσχην τῶν Δελφῶν. Ὁ MILCHHÖFFER, JdI 9, 1894, σ. 75 ἑξ., διαπιστώνει ἐπίδρασιν τοῦ Πολυγνώτου εἰς τὴν ἀττικὴν ἀγγειογραφίαν ἀπὸ τοῦ 470 - 460, αὐτὸ δὲ δέχεται ὡς ὀρθὸν καὶ ὁ ROBERT. Πρβλ. καὶ BRUNN, Geschichte der Griechischen Künstler II², σ. 11-32. RUMPF, MuZ, σ. 92 καὶ FURTWÄNGLER, Sammlung Sabouroff Vaseneinl., σ. 5.

2 Περὶ τῆς μοναδικότητος τῆς παραστάσεως πβλ., ἐκτὸς τοῦ ἐνθουσιασμοῦ τοῦ HAUSER ἐν FURTWÄNGLER - REICHHOLD, Griechische Vasenmalerei II, 244 ἑξ., LÖWY, Polygnot, σ. 16 ἑξ. M. HEINEMANN, Landschäftliche Elemente in der griechischen Kunst bis Polygnot, σ. 99 ἑξ. PFUHL, Malerei und Zeichnung II, σ. 528.

3 Τὸ θέμα τοῦ ἂν τὰ ἔργα τοῦ Πολυγνώτου ἦσαν πίνακες ἢ τοιχογραφίαι δὲν δέχεται μίαν ἑνιαίαν ἀπάντησιν δι' ὅλας τὰς περιπτώσεις. Πρβλ. καὶ BRUNN, Gesch. Gr. Künstler, σ. 12, RUMPF, Malerei und Zeichnung, σ. 32. Ἡ συζήτησις ἐπὶ τοῦ θέματος αὐτοῦ πρέπει νὰ συνεχισθῇ.

4 PFUHL, Malerei und Zeichnung II, 524 ἑξ.

5 Πρβλ. LIPPOLD, Antike Gemäldekopien, σ. 11 ἑξ. JONKEES, The Kimonian Dekadrachms, 132 ἑξ. BEAZLEY, Attische Vasenmalers des rotfigurigen Stils, σ. 391 καὶ Attic Red - figured Vases Painters, σ. 677. PFUHL, Malerei und Zeichnung, II, σ. 542-543 σ. 106. ἑ. RUMPF, Malerei und Zeichnung, σ. 106 ἑξ. ALFIERI - ARIAS, Spina, σ. 43.

6 RUMPF, Malerei und Zeichnung, σ. 102.

«Πολύγνωτος ἔγραψεν» καὶ εἶναι ἐνδιαφέρον ὅτι ὁ εἷς ἐξ αὐτῶν, ὁ ὁποῖος εὑρίσκεται ὑπὸ τὴν ἐπήρειαν τοῦ ζωγράφου τῶν Νιοβιδῶν [1], εἶναι πιθανώτατα μαθητής του καὶ ἀκολουθεῖ μερικὰ ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικά του. Περισσότερον ἴσως ἐνδιαφέρον ἔχει τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ τέσσαρες ἀγγειογράφοι, οἱ ὁποῖοι ὑπογράφουν μὲ τὸ ὄνομα Πολύγνωτος, ἀνήκουν εἰς τὴν περίοδον 460-420, εἶναι δηλαδὴ σχεδὸν σύγχρονοι τοῦ μεγάλου Πολυγνώτου. Ἀπὸ τῆς ἐπόψεως αὐτῆς καὶ ὅταν ληφθῇ ὑπ᾽ ὄψιν ὅτι καὶ τεχνοτροπικῶς εὑρίσκονται πλησίον τῶν ὅσων γνωρίζομεν περὶ τοῦ Θασίου, προκύπτουν ἐνδιαφέροντα συμπεράσματα. Μερικὰ τῶν ἔργων τῶν τεσσάρων αὐτῶν Πολυγνώτων εἶναι τόσον σαφεῖς προσπάθειαι παρακολουθήσεως τῶν κατακτήσεων τοῦ Θασίου Πολυγνώτου, ὥστε δὲν εἶναι δυνατὸν τοῦτο νὰ θεωρηθῇ τυχαῖον.

Εἰκ. 30. Γιγαντομαχία ἐπὶ καλυκοειδοῦς κρατῆρος τῆς Φερράρας ἑνὸς ἀγγειογράφου τοῦ Πολυγνώτου.

Ὁ σημαντικώτερος τούτων ὁ ὁποῖος, ὡς ἐλέχθη, θεωρεῖται ὡς μαθητὴς τοῦ ζωγράφου τῶν Νιοβιδῶν, δηλαδὴ καὶ τῆς παραστάσεώς μας, μιμεῖται ἀκόμη καὶ τὴν σύνθεσιν καὶ τὴν προσπάθειαν ἀποδόσεως τῆς ἐκφράσεως, τὴν ὁποίαν ἔχει ἡ παράστασις τοῦ Λούβρου.

Εἰς τὸν καλυκοειδῆ κρατῆρα τῆς Ferrara [2] μὲ παράστασιν γιγαντομαχίας (εἰκ. 30) διακρίνονται καὶ ἡμιάνοικτα στόματα διὰ τὴν ἀπόδοσιν τῆς ἐκφράσεως κατὰ σαφῆ μίμησιν ὁμοίων στοιχείων ἐκ τῆς παραστάσεως τοῦ κρατῆρος τοῦ Λούβρου. Ὁ ἀγγειογράφος οὗτος, ὁ ὁποῖος εὑρίσκεται πλησίον τοῦ λεγομένου ζωγράφου τοῦ Ἀχιλλέως [3] ἐργάζεται ἀκόμη εἰς θέματα ἀνάλογα πρὸς τὰ τοῦ ζωγράφου τῶν Νιοβιδῶν, ἀλλὰ τὸ ὄνομα Πολύγνωτος τὸ χρησιμοποιοῦν καὶ ὁ λεγόμενος ζωγράφος Lewis, τοῦ ὁποίου δύο ἀγγεῖα φέρουν τὴν ὑπογραφὴν Πολύγνωτος [4], ὡς καὶ ὁ λεγόμενος ζωγράφος

1 Rumpf, ἔ.ἀ. σ. 107.

2 Alfieri - Arias, Spina, πίν. 69 καὶ σ. 49 ἑξ. πρβλ. καὶ P. E. Arias, Arte Antica e Moderna I, 1958, σ. 3 - 10.

3 Rumpf, Malerei, σ. 105.

4 H. R. W. Smith, Der Lewis - Maler (Beazley - Jacobsthal 13). Beazley, Attic Red-figured Painters, σ. 516 ἑξ. Rumpf, Malerei, σ. 102 καὶ 104.

τῆς Ναυσικᾶς [1], ὁ ὁποῖος ἐπίσης χρησιμοποιεῖ τὸ ὄνομα τοῦ Πολυγνώτου ὡς ὑπογραφήν. Τοῦτο ἀποδεικνύει ὅτι ἡ χρησιμοποίησις τοῦ ὀνόματος δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἔχῃ σχέσιν μὲ τὸν μεγάλον Πολύγνωτον, ἀλλὰ καὶ ὅτι δὲν εἶναι πιθανὸν νὰ ὑπάρχουν τὴν ἰδίαν περίπου περίοδον τέσσαρες ἀγγειογράφοι μὲ τὸ αὐτὸ ὄνομα εἰς τὴν Ἀττικήν. Τὸ ὄνομα ἄλλωστε Πολύγνωτος δὲν εἶναι καθόλου σύνηθες εἰς τὴν Ἀττικὴν καὶ ἑπομένως ἡ χρησιμοποίησις τοῦ ὀνόματος ἀποδεικνύει δύο πράγματα. Τὴν πιθανότητα αἱ παραστάσεις τῶν ἀγγείων αὐτῶν, τὰ ὁποῖα φέρουν τὴν ὑπογραφὴν Πολύγνωτος καὶ ἀνήκουν εἰς διαφόρους ἀγγειογράφους, νὰ ἀνήκουν εἰς μαθητὰς τοῦ Πολυγνώτου καὶ τὸ ὄνομά του νὰ εἶναι ἁπλῶς τὸ ὄνομα τοῦ ἐργαστηρίου. Ἢ ἀκόμη τὴν χρησιμοποίησιν τοῦ ὀνόματος τοῦ μεγάλου Θασίου ὑπὸ διαφόρων ἀγγειογράφων διὰ καθαρῶς ἐμπορικοὺς λόγους καὶ εἰς παραστάσεις ἀγγείων προοριζομένων πρὸς ἐξαγωγήν. Τὸ ὄνομα τοῦ μεγάλου Πολυγνώτου ἦτο τόσον γνωστὸν κυρίως ἐκ τῶν μεγάλων του ἔργων εἰς τὰ διάφορα ἱερά, ὥστε ἀσφαλῶς θὰ ἀπετέλει ἐγγύησιν τῆς καλῆς τοποθετήσεως τῶν προϊόντων, τὰ ὁποῖα ἔφερον τὸ ὄνομά του. Δὲν ὑπάρχει ἄλλη ἁπλουστέρα ἐξήγησις τῆς προτιμήσεως τοῦ ὀνόματος αὐτοῦ ὑπὸ διαφόρων τεχνιτῶν τῆς ἐποχῆς, εἰς τὴν ὁποίαν πιθανώτατα ἔζη καὶ ὁ ἴδιος. Ἐκτὸς τούτου πιθανὸν εἶναι ἀκόμη ὅτι εἰς τὸ ὄνομα Πολύγνωτος θὰ ἔφερε τοὺς ἀγγειογράφους καὶ ἡ ἀπόδοσις Πολυγνωτείων θεμάτων ἢ τρόπων, νὰ ἦτο δηλαδὴ ἡ ὑπογραφὴ στοιχεῖον τοῦ ὅτι ἡ παράστασις ἀντεγράφη ἢ κατάγεται ἀπὸ προτύπων Πολυγνωτείων, νὰ ἐθεωροῦντο αἱ ἀγγειογραφίαι ὡς εἶδος ἀναπαραστάσεων διὰ τὸ εὐρὺ κοινόν. Ταῦτα ὅμως πάντα δίδουν καὶ τὴν ἔνδειξιν ὅτι ἡ χρησιμοποίησις τοῦ ὀνόματος τοῦ Πολυγνώτου ὑπὸ συγχρόνων του ἀγγειογράφων δὲν θὰ ἦτο δυνατὴ ἂν δὲν ὑπῆρχον καὶ τοῦ ἰδίου τοῦ μεγάλου Θασίου ἀγγειογραφίαι. Τὴν ὑπόθεσιν αὐτήν, ἡ ὁποία δυνατὸν νὰ φαίνεται τολμηρά, τὴν ἐπιβάλλουν αὐτὰ τὰ πράγματα. Ἀκόμη καὶ ἂν δὲν δεχθῶμεν, ὅτι ἡ ἀγγειογραφία τοῦ κρατῆρος τοῦ Λούβρου μὲ τὸ ἐπεισόδιον τῆς Νεκυίας ἀνήκει εἰς τὸν Πολύγνωτον, καὶ πάλιν εἴμεθα ὑποχρεωμένοι καὶ ἐκ τῆς ὑπὸ ἄλλων χρησιμοποιήσεως τοῦ ὀνόματός του νὰ δεχθῶμεν ὅτι ἐζωγράφησε καὶ ἀγγεῖα. Τὸ γεγονὸς μάλιστα ὅτι ἡ δευτέρα πλευρὰ τοῦ κρατῆρος ἀνήκει εἰς ἄλλον ἀγγειογράφον, τὸν ζωγράφον τῶν Νιοβιδῶν, ἐνῷ ἡ κυρία, κατὰ τὴν ὀρθοτάτην παρατήρησιν τοῦ BUSCHOR [2], ἐξέρχεται τῶν ὁρίων του, μᾶς ἐνθυμίζει ἀκόμη μίαν εἴδησιν τῶν ἀρχαίων πηγῶν περὶ τοῦ Πολυγνώτου, ὅτι δηλαδὴ οὗτος εἰργάζετο πάντοτε μετὰ βοηθῶν εἰς τὰ μεγάλα του ἔργα, γνωρίζομεν μάλιστα ὅτι εἰς τὰς εἰκόνας τοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς Ἀρείας εἰς Πλαταιὰς βοηθός του ἦτο ὁ Ὀνασίας (Παυσ. IX 4, 1 καὶ IX 5, 10) [3], εἰς τὸ Ἀνάκειον τῶν Ἀθηνῶν εἰργάσθη μὲ τὸν Μίκωνα, εἰς τὴν Ποικίλην Στοὰν μὲ τὸν Πάναινον [4]. Μήπως χαρακτηριστικὸν τοῦ γεγονότος αὐτοῦ ἔχομεν καὶ εἰς τὴν ἀναγνώρισιν ἑνὸς δευτέρου ἀγγειογράφου εἰς τὸν κρατῆρα τοῦ Λούβρου, ὁ ὁποῖος ἐζωγράφησε τὸν φόνον τῶν Νιοβιδῶν, εἰς τὴν δευτερεύουσαν ὄψιν καὶ ἐδῶ ἔχομεν

1 BEAZLEY, Attische Vasenmaler des rotfigurigen Stils, σ. 252 καὶ 475. BEAZLEY, Attic Red-figured Painters, σ. 384 καὶ 959. RUMPF, Malerei, σ. 102

2 BUSCHOR παρὰ FURTWÄNGLER - REICHHOLD, Griechische Vasenmalerei III, σ. 197.

3 OVERBECK, Die antiken Schriftquellen, 1959, BRUNN, Gesch. Gr. Künstler II, σ. 18.

4 BRUNN, ἔ.ά. σ. 14 ἑξ. 16. RUMPF, Malerei, σ. 92.

ἕνα τῶν βοηθῶν του ἢ μαθητήν, εἰς τὸν ὁποῖον ἐγκατελείφθη ἡ ἐκτέλεσις τῆς ἐργασίας τῆς πλευρᾶς αὐτῆς, ὁ ὁποῖος μάλιστα ἦτο νεώτερος καὶ Ἀθηναῖος, ἀλλ' ἀσημότερος τοῦ Πολυγνώτου; Ὅτι ἦτο νεώτερος ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὴν ἐγκατάλειψιν τῆς ἀκινησίας καὶ τῶν ἀρχαϊστικῶν στοιχείων, ὅπως τοῦ χωρισμοῦ τῆς κοιλίας.

Ὁ ἀγγειογράφος τῆς δευτερευούσης πλευρᾶς τοῦ κρατῆρος τοῦ Λούβρου μιμεῖται καὶ εἰς τὴν παράστασιν τοῦ φόνου τῶν Νιοβιδῶν καὶ εἰς τὰς ἄλλας του παραστάσεις τὸν μέγαν του διδάσκαλον. Ἐδῶ χρησιμοποιεῖ τὰς λεπτὰς γραμμὰς διὰ τὴν δήλωσιν τοῦ χώρου, τὰ διάφορα ἐπίπεδα τοποθετήσεως τῶν μορφῶν, ἀκόμη καὶ θέματα Πολυγνώτεια, ὡς καλὸς μαθητής του, ἀλλὰ δὲν ἔχει τὴν πνοὴν τοῦ διδασκάλου του. Δὲν ἐπιτυγχάνει νὰ πλησιάσῃ τὸ μεγαλεῖον τῶν συνθέσεών του οὔτε κἂν τῆς ἀγγειογραφίας του, οὔτε ἔχει τὴν δύναμιν τῆς ψυχογραφήσεως τῶν προσώπων του. Ἐνῷ ἕκαστον ἔργον τοῦ Πολυγνώτου, ἀκόμη καὶ εἰς τὴν ἀγγειογραφίαν τὴν ὁποίαν τοῦ ἀποδίδομεν, ὅπως καὶ εἰς τὰ ἔργα τῆς μεγάλης ζωγραφικῆς, εἶναι πάντοτε καὶ μία ἐπιτυχία, δὲν δύναται νὰ λεχθῇ τὸ αὐτὸ καὶ διὰ τὸν μαθητήν του. Ὁ Πολύγνωτος ἐπιχειρεῖ, εἰς τὴν προσπάθειαν ὑπερβάσεως τοῦ ἀρχαϊσμοῦ ἀπὸ τοῦ ὁποίου κατάγεται, νὰ θέσῃ εἰς τὴν θέσιν τοῦ γενικοῦ, τοῦ διαρκοῦς, ὅπερ κατά τινα τρόπον εἶναι καὶ ἀφῃρημένον, τὸ ἀτομικόν, τὸ περιωρισμένον, τὸ τυχαῖον. Συνδυάζει τὸν ἡρωικόν-ἠθικὸν χαρακτῆρα πρὸς τὸν ἀτομικὸν-προσωπικόν, εἰς τὴν θέσιν τοῦ ἰδεατοῦ κενοῦ χώρου, τὸ συγκεκριμένον καὶ συνδεδεμένον πρὸς τὸν χρόνον.

Διὰ τὸν λόγον αὐτὸν δὲν φοβεῖται τὸ ταπεινὸν ἢ τὸ ἄσχημον, διότι δέχεται ὅτι καὶ τοῦτο εἶναι ἀνθρώπινον, καὶ εἰς τὴν κατεύθυνσιν αὐτὴν τείνει καὶ ἡ προσπάθειά του ἀποδόσεως τῶν αἰσθημάτων. Ἡ παραδοχὴ τῆς ὑποθέσεως τοῦ μεγάλου Πολυγνώτου ὡς ἀγγειογράφου τῆς παραστάσεως τοῦ κρατῆρος τοῦ Λούβρου μᾶς ἐπιτρέπει νὰ προχωρήσωμεν περαιτέρω εἰς τὸ θέμα τῆς σχέσεως τῆς παραστάσεώς μας μὲ τὸ ἀνατολικὸν ἀέτωμα τῆς Ὀλυμπίας. Ἂν γίνῃ γενικῶς δεκτὴ ἡ παρατήρησις ὅτι εἰς τὰ ἔργα τοῦ ἀνατολικοῦ ἀετώματος, ἐκτὸς τῶν ἐπὶ μέρους θεμάτων, ἔχομεν ἰωνικὴν ἐπίδρασιν ἀκόμη καὶ εἰς τὴν πλαστικὴν μόρφωσιν τῶν ἔργων [1] τότε εἶναι προφανὴς ἡ συγγένεια τῶν δύο ἔργων καὶ ἀπὸ τῆς πλευρᾶς αὐτῆς. Ὁ Langlotz ὑποστηρίζει μὲ βαθεῖαν γνῶσιν [2], ὅτι ὁ καλλιτέχνης τοῦ ἀνατολικοῦ ἀετώματος, παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ἔχει τὰς ρίζας του εἰς τὴν πλαστικὴν σχολὴν τοῦ Ἄργους, πρέπει νὰ εἶναι Ἴων. Ἐπεξηγεῖ ὅτι ὁ Ἴων μαθητής, παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι δέχεται τὴν πλαστικὴν διάρθρωσιν τῶν μορφῶν ἑνὸς ἀργείου διδασκάλου του, εἰς τὸν ρυθμὸν καὶ τὴν ἐσωτερικὴν κίνησιν ἀκολουθεῖ ἀσφαλῶς ἰωνικὰ πρότυπα. Τοιουτοτρόπως, παρὰ τὴν καθαρῶς ἐπιφανειακὴν τεκτονικὴν ὀργάνωσιν τῶν μορφῶν, τὰ πλουτίζει μὲ τὴν τάσιν τῆς διασπάσεως τῶν ἀξόνων των καὶ δίδει εἰς αὐτὰ μίαν ἐσωτερικὴν ἔντασιν, ἥτις εἶναι καθαρῶς ἰωνικὸν χαρακτηριστικόν.

Παρὰ τὸ γεγονός, ὅτι δὲν πρόκειται νὰ συζητηθοῦν ἐδῶ τὰ θέματα τῶν γλυπτῶν τῆς Ὀλυμπίας, τὰ περισσότερα τῶν ὁποίων δὲν ἔχουν ἀκόμη εὕρει ὁριστικὴν

1 E. Langlotz, Die Herkunft des Olympiameisters JdI 49, 1934, σ. 36· πρβλ. καὶ Lippold, Plastik, σ. 119 καὶ 122.

2 E. Langlotz, ἔ.ἀ. σ. 49 ἑξ.

λύσιν [1], ἡ ἀναγνώρισις ἰωνικῶν στοιχείων ἀκριβῶς εἰς τὸ ἀνατολικὸν ἀέτωμα εἶναι ἐνδιαφέρουσα. Ἀποδεικνύει ὅτι πιθανώτατα ὑπάρχει στενοτέρα ἀπὸ ὅσον θὰ ἐπιστεύομεν ἀρχικῶς σχέσις μεταξὺ τῶν δύο ἔργων. Διότι Ἴων εἶναι καὶ ὁ Θάσιος Πολύγνωτος καὶ ἑπομένως γνωστὸς μὲ τὸν Ἴωνα δημιουργὸν τοῦ ἀνατολικοῦ ἀετώματος. Τὰ τόσα κοινὰ στοιχεῖα μεταξὺ τῶν δύο παραστάσεων – ἀκόμη καὶ ἡ ἀπόπειρα μορφοποιήσεως μιᾶς σκηνῆς μὲ ἐσωτερικὴν ἔντασιν καὶ συμπεπυκνωμένην δραματικὴν ἀτμόσφαιραν εἶναι κοινή – μᾶς ἐπιτρέπει νὰ θέσωμεν τὸ ἐρώτημα, μήπως ὄπισθεν καὶ τοῦ ἀνατολικοῦ ἀετώματος ὑπάρχῃ, ἂν μὴ ὁ Πολύγνωτος, τοὐλάχιστον ἡ σκιά του, μήπως εἰς τὴν πραγματικότητα ὁ πλάστης τοῦ ἀνατολικοῦ ἀετώματος τῆς Ὀλυμπίας μεταφέρῃ εἰς τὸ μάρμαρον μίαν σκηνήν, τὴν ὁποίαν συνέθεσε πρὸς τὸν σκοπὸν αὐτὸν ὁ Πολύγνωτος. Αὐτὸ θὰ ἀπετέλει καὶ μίαν ἑρμηνείαν τοῦ ζωγραφικοῦ χαρακτῆρος τῆς συνθέσεως τοῦ ἀετώματος καὶ τοῦ ἐντόνου διακοσμητικοῦ χαρακτῆρος αὐτῆς. Ὅτι δὲν ἔχομεν μίαν τυχαίαν σχέσιν μεταξὺ τῆς συνθέσεως τοῦ ἀνατολικοῦ ἀετώματος καὶ τῆς παραστάσεως τοῦ κρατῆρος τοῦ Λούβρου τὸ ἀποδεικνύει καὶ ἡ εὐκολία, μὲ τὴν ὁποίαν ἡ εἰκὼν τοῦ κρατῆρος δύναται νὰ δώσῃ τὴν σύνθεσιν τοῦ ἀετώματος [2]. Παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι μία ὁλόκληρος σειρὰ ἀγγειογραφικῶν παραστάσεων εὑρίσκεται εἰς σχέσιν μὲ θέματα τῶν γλυπτῶν τῆς Ὀλυμπίας [3] οὐδαμοῦ ὑπάρχει τοιαύτη ἀντιστοιχία, ὡς μεταξὺ ἀνατολικοῦ ἀετώματος καὶ παραστάσεως τοῦ Λούβρου. Ὅπως καὶ τὸ ἀέτωμα ἔχει δημιουργηθῆ ἐξ ὑπαρχῆς ὡς σύνθεσις διὰ τὸν χῶρον, τὸν ὁποῖον κατέχει, τοιουτοτρόπως καὶ ἡ παράστασις. Ἡ σύμπραξις τοῦ Πολυγνώτου εἰς τὴν Ὀλυμπίαν, χωρὶς νὰ μαρτυρῆται σαφῶς, δὲν ἀποκλείεται ἐξ ὅσων γνωρίζομεν ἐξ ἄλλων περιπτώσεων. Ὁ Φειδίας εἶναι γνωστὸν ὅτι ἐχρησιμοποίησε τὸν ἀδελφόν του Πάναινον εἰς τὴν Ὀλυμπίαν (Παυσ. V 11, 5-6· πρβλ. Θουκ. I 121), ὅτι εἰργάζετο εἰς τὸ ἄγαλμα τοῦ Διός [4]. Διὰ τὴν ἀντίληψιν τῶν ἀρχαίων εἰς τὴν περίπτωσιν μεγάλων συνθέσεων αὐτὸ ἦτο ὁ κανὼν καὶ τοῦτο ἐνισχύεται ἀπὸ τὴν ἀνάγκην τοῦ χρωματισμοῦ τῶν ἀγαλμάτων καὶ ἀρχιτεκτονικῶν τμημάτων τοῦ ναοῦ.

Μία συνεργασία ὅμως τοῦ Πολυγνώτου εἰς τὴν σύνθεσιν τοῦ ἀνατολικοῦ ἀετώματος τῆς Ὀλυμπίας ἢ τὴν ἐκτέλεσιν τῶν σχεδίων ἐξηγεῖ πολλὰ ἀκόμη ἀνεξήγητα εἰς τὴν περίπτωσιν αὐτήν, ἀλλ᾽ ἴσως δὲν εἶναι σκόπιμον νὰ εἰσέλθωμεν. Ἂν ἐπανέλθωμεν εἰς τὴν παράστασιν τοῦ κρατῆρος τοῦ Λούβρου θὰ ἀναγνωρίσωμεν, ὅτι τὸ ἔργον τοῦ Πολυγνώτου ὡς ἀγγειογράφου προηγεῖται τῆς εἰκόνος τῆς Νεκυίας τῆς Λέσχης τῶν Δελφῶν. Διότι εἶναι γνωστὸν ὅτι ἡ Νέκυια τῆς Λέσχης τῶν Κνιδίων εἰς Δελφοὺς ἦτο ἐκ τῶν τελευταίων του ἔργων [5] καὶ ἐν πάσῃ περιπτώσει, ἂν αἱ πληρο-

1 Πρβλ. L. Curtius, JdI 59/50, 1944-1945, σ. 38 ἑξ. Schefold, JdI 52, 1937, σ. 67 ἑξ. καὶ Museum Helveticum 3, σ. 92 ἑξ. Bulle, JdI 54, 1939, σ. 137 ἑξ. Schweitzer, JdI 43, 1928, σ. 230 ἑξ. Rodenwaldt, JdI 41, 1926, σ. 205 ἑξ. μὲ παλαιοτέραν βιβλιογραφίαν. Buschor, AM 51, σ. 163 ἑξ. Lippold, Plastik, σ. 119 μὲ βιβλιογραφίαν.

2 Τὴν ἀπόπειραν ἀπὸ τὰς μορφὰς τοῦ κρατῆρος συνθέσεως τοῦ ἀετώματος ἐπεχείρησε καὶ ὁ Hauser ἐν Furtwängler - Reichhold II, σ. 312 εἰκ. 104.

3 Hauser ἐν Furtwängler - Reichhold II, σ. 311. Rumpf, Malerei, σ. 94.

4 Brunn, Geschichte d. Gr. Künstler II, 33. Lippold, Plastik, σ. 143.

5 Κατὰ τὸν Robert, Marathonschlacht, σ. 63 μετὰ τὸ 458 καὶ πρὸ τοῦ 447. Brunn, Geschichte Gr. Künstler II, σ. 13. Rumpf, Malerei, σ. 93· πρβλ. καὶ Pfuhl, MuZ II, 673.

φορίαι μας εἶναι ἀκριβεῖς, ἔχει ἐκτελεσθῆ πολὺ μετὰ τὴν παράστασιν τοῦ κρατῆρος. Οὕτω ἡ παράστασις τοῦ κρατῆρος, θεωρουμένη παλαιοτέρα τῆς εἰκόνος τῆς Νεκυίας ἀλλ' ἐπίσης ἔργον τοῦ Πολυγνώτου, ἐξηγεῖ ἀβιάστως τὰ διάφορα κοινὰ στοιχεῖα τῶν δύο εἰκόνων. Διότι ἐκτὸς ὅσων θεμάτων κοινῶν εἴδομεν εἰς τὴν Νέκυιαν τῶν Δελφῶν καὶ τὸ ἐπεισόδιον τῆς Νεκυίας εἰς τὴν παράστασιν τοῦ Λούβρου, ὑπάρχουν ἀκόμη μερικά, τὰ ὁποῖα πρέπει νὰ μνημονευθοῦν. Οὕτω ἡ περίπτωσις τῆς στηρίξεως τῶν ποδῶν τοῦ Ἕκτορος καὶ τοῦ Σαρπηδόνος ἀπαντᾷ πάλιν, κατὰ τὸν ΠΑΥΣΑΝΙΑΝ (X 31, 3): *τῇ Καλλιστοῖ δὲ ἀντὶ μὲν στρωμνῆς ἐστὶν αὐτῇ δέρμα ἄρκτου, τοὺς δὲ πόδας δὲ ἐν τοῖς Νομίας γόνασιν ἔχει κειμένους,* εἰς Πολυγνώτειον ἔργον.

Εἰς τὸν Πολύγνωτον ἐπίσης εὑρίσκεται (ΠΑΥΣ. X 29, 9) τὸ θέμα τῶν δύο δοράτων, τὰ ὁποῖα κρατεῖ εἰς τὴν παράστασίν μας ὁ Σαρπηδών: *Θησεὺς μὲν τὰ ξίφη τό τε Πειρίθου καὶ τὸ ἑαυτοῦ ταῖς χερσὶν ἀμφοτέραις ἔχει,* ὅπου ἀντὶ δοράτων εἶναι ξίφη. Τὴν ὑπόθεσιν τοῦ Πολυγνώτου ὡς ἀγγειογράφου τῆς παραστάσεώς μας ἐνισχύει καὶ ἡ συμπάθεια τρόπον τινὰ τοῦ Θασίου εἰς θέματα, εἰς τὰ ὁποῖα εἰκονίζεται καὶ ὁ Ὀδυσσεύς. Οὕτω εἰς τὴν Ἰλίου Πέρσιν μὲ τὴν κρίσιν τοῦ Αἴαντος εἰς τὴν Ποικίλην [1]. Εἰς τὴν πινακοθήκην μόνον εἰς μίαν ἀπὸ τὰς ἓξ εἰκόνας του δὲν ἐμφανίζεται ὁ Ὀδυσσεύς, εἰς Πλαταιὰς εἰς τὸν ναὸν τῆς Ἀθηνᾶς Ἀρείας ἐζωγράφησε τὸν ἀγῶνα τοῦ Ὀδυσσέως κατὰ τῶν μνηστήρων [2]. Ἐπίσης εἰς τὰς εἰκόνας του τῶν Δελφῶν ὁ Ὀδυσσεὺς ἔχει πρωταρχικὴν θέσιν [3]. Εἰς ὅλας τὰς περιπτώσεις εἶναι σαφὲς ὅ,τι προβάλλεται καὶ διὰ τῆς παραστάσεως τοῦ κρατῆρος. Ὁ Πολύγνωτος εἰκόνιζεν ὄχι παραστάσεις δράσεως ἀλλ' ἐσωτερικῆς καταστάσεως. Ἀκόμη καὶ διὰ τὴν μνηστηροφονίαν τῶν Πλαταιῶν δὲν δίδεται ἡ στιγμὴ τοῦ φόνου ἀλλὰ *Ὀδυσσεὺς τοὺς μνηστῆρας ἤδη κατειργασμένους,* ἡ στιγμὴ τῆς μετὰ τὸν φόνον ἠρέμου ἐντάσεως. Ὅσον διὰ τὸν ἰσχυρισμὸν τοῦ WEICKERT [4] ὅτι ὁ Πολύγνωτος δὲν ἀποδίδει «Handlung, Situation oder Stimmung, sondern Symbol» δὲν τεκμηριώνεται οὐδαμοῦ ὥστε νὰ χρειάζηται νὰ συζητηθῇ. Ἀπεναντίας εἶναι τόσον σαφὲς ἐκ τῶν περιγραφῶν ἔργων του, ὅτι ὁ Πολύγνωτος εἶναι ζωγράφος καταστάσεων καὶ ἐσωτερικῆς ἀτμοσφαίρας, ὥστε μόνον ἐκ τῶν προτέρων σχηματισθεῖσαι θεωρίαι, ἄσχετοι πρὸς τὰ πράγματα, δύνανται νὰ τὸν θεωρήσουν ὡς συμβολικὸν ζωγράφον. Ὀλίγα ἀκόμη σημεῖα μένει νὰ συζητηθοῦν ὡς πρὸς τὴν παράστασιν τοῦ κρατῆρος τοῦ Λούβρου. Προηγεῖται τὸ θέμα πιθανῆς ὁμοίας πρωίμου εἰκόνος τοῦ Πολυγνώτου εἰς τὴν μεγάλην ζωγραφικήν, τὴν ὁποίαν εἷς τῶν βοηθῶν του ἢ μαθητῶν μετέφερεν εἰς τὸν κρατῆρα. Τὰ ἐναντίον τῆς πιθανότητος ταύτης στοιχεῖα εἶναι αὐτὴ αὕτη ἡ ἐπιτυχία τῆς συνθέσεως ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας τοῦ κρατῆρος. Ἡ προφανὴς ἀλήθεια τῶν μορφῶν, ἡ ἐσωτερικὴ πειθώ των ἐν

1 BRUNN, Gesch. Gr. Künstler, σ. 14 μὲ τὰς πηγάς.

2 BRUNN, ἔ.ἀ. σ. 18.

3 Πρβλ. καὶ LIPPOLD, Gemäldekopien, 1951, σ. 13. KÖRTE, JdI 31, σ. 258.

4 C. WEICKERT, Studien zur Kunstgeschichte des 5. Jahrhunderts v. Chr. I, Polygnot, Abhandlungen der Deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin Phil. Hist. Klasse 1947 Nr. 8, 1950, σ. 1-28· πρβλ. καὶ τὴν ὀξεῖαν ἀλλὰ δικαιολογημένην κριτικὴν τοῦ RUMPF, Gnomon 24, 1952, σ. 362-372, ὁ ὁποῖος παρατηρεῖ ὅτι ὁ Weickert δίδει μίαν βιογραφίαν τοῦ Πολυγνώτου, ὅπου ἐκτὸς τοῦ ὀνόματος τοῦ πατρός του καὶ τοῦ ἀδελφοῦ οὐδὲν ἄλλο εἶναι ἀσφαλὲς καὶ στρέφεται κατὰ τῶν προσπαθειῶν τοῦ Weickert, ὁ ὁποῖος εὑρίσκει τὴν Νέκυιαν ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῶν μυστηρίων ὡς καὶ τὰ ἄλλα ἔργα τοῦ Πολυγνώτου.

συνδυασμῷ μὲ τὴν πραγματικῶς μεγαλοφυᾶ σύνθεσιν καὶ τὸν ἐσωτερικὸν ρυθμὸν ὁ ὁποῖος διέπει τὴν παράστασιν ἀποτελεῖ τὸ μεγαλύτερον ἐμπόδιον διὰ τὴν παραδοχὴν μιᾶς ἀντιγραφῆς ἀπὸ ἄλλου ἔργου. Ἀκόμη καὶ διὰ τὴν περίπτωσιν, κατὰ τὴν ὁποίαν θὰ ἐγνωρίζομεν ἓν παρόμοιον ἔργον τοῦ Πολυγνώτου, θὰ ἦτο δύσκολον νὰ ἐξηγήσωμεν τὴν μεταφορὰν τῶν μορφῶν εἰς τὸν κρατῆρα ὑπὸ ἑνὸς βοηθοῦ κατὰ τόσον ἐπιτυχῆ τρόπον. Διότι ἡ ἀπόδοσις τῆς ἐσωτερικῆς ὀργανικῆς συνθέσεως, ἡ ὁποία ἐπιτυγχάνεται κατὰ τρόπον ὥστε αἱ μορφαὶ νὰ ταυτίζωνται μὲ τὴν ἰδέαν τὴν ὁποίαν ἔχει σχηματίσει, διὰ τὰ πρόσωπα εἰς τὸν χῶρον αὐτὸν καὶ τὴν στιγμὴν αὐτήν, ὁ καλλιτέχνης εἶναι ἀνυπέρβλητος. Ἡ καθαρῶς ζωγραφικὴ διάταξις τῶν μορφῶν εἰς τὸν χῶρον, ἡ ὁποία ἐπιτυγχάνεται διὰ πρώτην φορὰν μὲ τοιαύτην τελειότητα, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἀποδοθῇ εἰς ἕνα οἱονδήποτε ἀγγειογράφον, οὔτε κἂν εἰς τὸν ζωγράφον τῶν Νιοβιδῶν, ὁ ὁποῖος ὑστερεῖ καὶ κατὰ τὴν σύνθεσιν. Ὅλα τὰ στοιχεῖα τῆς παραστάσεως, ἀκόμη καὶ ἡ συσχέτισις τῶν δύο πλευρῶν ὡς ἐνδεικτικῶν τοῦ χώρου, εἰς τὴν ὁποίαν διαδραματίζεται ἡ σκηνή, ἐπιβάλλουσι τὴν ὑπόθεσιν ὅτι ἡ παράστασις ἔχει δημιουργηθῇ διὰ τὸν κρατῆρα. Ὁ φόνος τῶν Νιοβιδῶν καὶ ἡ ἐνδεικτικὴ προώθησις τῶν πληγωμένων νέων πρὸς τὴν ἑτέραν πλευράν, ἥτις ὑποδεικνύει ἐμμέσως ὅτι ἔχομεν εἰς τὴν ἄλλην πλευρὰν τὸν Ἅδην, ἀξιοποιεῖται μόνον εἰς τὴν κυρτὴν ἐπιφάνειαν ἑνὸς ἀγγείου. Ὅλα τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς παραστάσεως, ἀκόμη καὶ αἱ ἰδιομορφίαι εἰς τὴν ἀπεικόνισιν τῶν προσώπων [1], μᾶς φέρουν εἰς τὸν μέγαν Θάσιον.

Ἡ πιθανότης ὅτι ἔχει ἐργασθῇ ὁ Πολύγνωτος ὡς ἀγγειογράφος δὲν μαρτυρεῖται οὐδαμοῦ, ἀλλὰ δὲν βλέπω διὰ ποῖον λόγον πρέπει νὰ ἀποκλείεται. Δι' οὐδένα ἐκ τῶν μεγάλων καλλιτεχνῶν τῆς ἀρχαιότητος δὲν πρέπει νὰ ἀποκλείεται ἓν παρόμοιον ἐνδεχόμενον. Εἰς τὴν περίπτωσιν αὐτὴν καὶ μία ἀκόμη σειρὰ ἀγγειογραφιῶν συνδέεται εὐκόλως οὐχὶ μόνον μὲ ὡρισμένα ἐργαστήρια ἀλλὰ καὶ μὲ μεγάλα ὀνόματα γνωστὰ ἐκ τῶν πληροφοριῶν μας περὶ τῶν ἔργων τῆς μεγάλης ζωγραφικῆς. Δὲν ἀποκλείεται οὕτω εἰς τὸν καλυκοειδῆ κρατῆρα τῆς Νέας Ὑόρκης [2] (εἰκ. 19) νὰ ἔχωμεν ὄχι ἁπλῶς Μικώνεια πρότυπα ἀλλὰ τὸν ἴδιον τὸν Μίκωνα καὶ ἡ συσχέτισίς του μὲ τὸ δυτικὸν ἀέτωμα τῆς Ὀλυμπίας [3] νὰ ἔχῃ οὐσιαστικώτερον λόγον. Πάντως φαίνεται ὅτι δὲν ἔχει ἀντιμετωπισθῆ τὸ πρόβλημα τοῦ ἂν ἔχωμεν ὄχι ἁπλῶς μιμήσεις ἢ ἀντίγραφα τῶν ἔργων τῶν μεγάλων ζωγράφων εἰς τὴν ἀγγειογραφίαν, ἀλλ' ἀγγειογραφίας τῶν ἰδίων. Τὴν πιθανότητα ταύτην τὴν ἐνισχύει μία ἀκόμη παρατήρησις. Τὸ γεγονὸς ὅτι μερικὰ ἐκ τῶν ἀγγείων μὲ τὰς μᾶλλον ἀξιολόγους παραστάσεις τῆς περιόδου ταύτης εἶναι ἄνευ ἐνδείξεων ὄχι μόνον ἀγγειογράφου ἀλλὰ καὶ ἐργαστηρίου κεραμοπλαστικῆς. Αὐτὸ δὲν δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς τυχαῖον. Δι' ἔργα δευτέρας ἢ τρίτης κατηγο-

1 Πρβλ. καὶ Pfuhl, Malerei und Zeichnung, σ. 539, ὁ ὁποῖος ἀρνεῖται μερικὰς ἀπὸ τὰς ἀπόψεις τοῦ Beazley καὶ μάλιστα δὲν δέχεται νὰ συνδέσῃ τὰ πρόσωπα τοῦ κρατῆρός μας μὲ τὰ κατὰ τὴν παρατήρησίν του γλυκάζοντα πρόσωπα τοῦ κρατῆρος τοῦ Ruvo (παρὰ Pfuhl, εἰκ. 505).

2 Furtwängler-Reichhold, Griechische Vasenmalerei, πίν. 118, 119 καὶ II 325. Pfuhl, Malerei und Zeichnung, εἰκ. 506 καὶ 507.

3 Hauser ἐν Furt.-Reichh. II, σ. 304-335. Pfuhl, Malerei und Zeichnung II, σ. 641. Ὅτι ἡ εἰς τὰ Μικώνεια ἔργα ἀντικατάστασις εἰς τὰς ἀμαζονομαχίας τοῦ Ἡρακλέους διὰ τοῦ Θησέως ἔχει σχέσιν μὲ τὴν ἀφύπνισιν τοῦ ἀθηναϊκοῦ ἐθνικισμοῦ εἶναι σαφές· πρβλ. ἐπ' αὐτοῦ καὶ E. Bielefeld, Von griechischen Malerei, Hallische Monographien 13, 1949, σ. 7.

ρίας καὶ δι' ἔργα κοινὰ δὲν θὰ εἶχε σημασίαν μία τοιαύτη παράλειψις. Εἰς ἔργα ὅμως τῆς ποιότητος τοῦ κρατῆρος τοῦ Λούβρου θὰ ἦτο τιμὴ νὰ θέση οἱοσδήποτε ἀγγειογράφος ἢ κεραμεικὸν ἐργαστήριον τὰ στοιχεῖά του, ἐκτὸς τῶν ἀγγειογράφων, οἱ ὁποῖοι δὲν ἦσαν οὐσιαστικῶς ἀγγειογράφοι, ὡς ὁ Πολύγνωτος, ὁ Μίκων ἢ ὁ Πάναινος, διὰ τοὺς ὁποίους ἡ ὑπογραφὴ εἰς ἓν ἀγγεῖον δὲν εἶχεν ἰδιαίτερον νόημα. Οἱ μεγάλοι αὐτοὶ ζωγράφοι δὲν θὰ ἐνδιεφέροντο νὰ γίνουν γνωστοὶ διὰ τῶν ἀγγειογραφιῶν των. Πιθανώτατα νὰ ἐθεώρουν μερικὰς ἀπὸ τὰς ἐπὶ ἀγγείων παραστάσεις των ὡς δείγματα τῶν δυνατοτήτων των. Θὰ ἠδύναντο νὰ τὰ ἀποστείλουν ἐκτὸς τοῦ τόπου τῆς δράσεώς των διὰ νὰ δείξουν ποῖος ὁ τρόπος ἐργασίας των, τί ἠδύναντο νὰ ἐπιτύχουν, πιθανὸν νὰ ἦσαν ἓν εἶδος φωτογραφίας τῶν ἔργων των καὶ τῶν ἱκανοτήτων των.

Διὰ πολλοὺς λόγους δὲν εἶναι νοητὸν νὰ δεχθῶμεν ὅτι οἱ μεγάλοι ζωγράφοι δὲν εἰργάσθησαν καὶ εἰς τὰ ταπεινὰ ἀγγειογραφικὰ ἐργαστήρια, ἔστω καὶ εἰς σπανίας περιπτώσεις. Εἰς καμμίαν ἐποχὴν οἱ μεγάλοι καλλιτέχναι δὲν περιωρίσθησαν εἰς μόνον μεγάλα ἔργα. Ὁ Μιχαὴλ Ἄγγελος εἰργάσθη εἰς ἄφθονα σχέδια διὰ τυχαίας περιπτώσεις καὶ πολλὰ μικρὰ ἔργα καθαρῶς διακοσμητικὰ [1] καὶ σύγχρονοί μας μεγάλοι καλλιτέχναι ἐργάζονται εἰς κάθε εἴδους ἔργα τῆς μικρᾶς, ἂν δύναται νὰ λεχθῇ, τέχνης [2]. Μάλιστα διὰ τὴν ἀρχαιότητα, ὅτε ἡ ἀπόστασις μεταξὺ μεγάλης καὶ μικρᾶς τέχνης ἦτο πολὺ μικροτέρα ἢ μᾶλλον δὲν ὑπῆρχε, διότι οἱ καλλιτέχναι ἦσαν περισσότερον τεχνῖται, τοῦτο εἶναι πιθανώτερον. Τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ παράστασις τοῦ κρατῆρος τοῦ Λούβρου δὲν συγκρίνεται μὲ ἔργα τοῦ ἀγγειογράφου, ὁ ὁποῖος εἰργάσθη εἰς τὴν ἄλλην πλευρὰν τοῦ ἀγγείου, εἶναι ἐνδεικτικόν. Ὅσον διὰ μίαν σύγκρισιν μὲ ἔργα τοῦ αὐτοῦ θέματος, ὅπως π.χ. τὴν παράστασιν τῆς Νεκυίας τοῦ κρατῆρος τῆς Νέας Ὑόρκης [3] (εἰκ. 19), αὕτη εἶναι διδακτικὴ μόνον διὰ νὰ μᾶς δείξῃ τὴν ἀπόστασιν μεταξὺ τῶν ἔργων.

Αἱ δυσκολίαι τοῦ ἀγγειογράφου τοῦ κρατῆρος τῆς Νέας Ὑόρκης δὲν εἶναι μόνον ἡ ἀδυναμία ἀποδόσεως τῶν μορφῶν καὶ τοῦ χαρακτῆρός των, εἶναι καὶ ἡ σύνθεσις καὶ ἡ κίνησις. Δὲν ἐπιτυγχάνει νὰ μᾶς πείσῃ διὰ τοὺς ἐσωτερικοὺς δεσμοὺς τῶν διαφόρων προσώπων, οὔτε νὰ δικαιολογήσῃ τὴν στάσιν των καὶ τὴν θέσιν των.

Ὅσον διὰ τὸ ἐσωτερικὸν περιεχόμενον τῆς παραστάσεως [4] παραμένει ἄνευ οὐσιαστικῆς συνδέσεως μὲ τὴν σύνθεσιν. Εἰς τὴν παράστασιν τοῦ Λούβρου εἶναι ὅλα τὰ στοιχεῖα τόσον συνδεδεμένα ἐσωτερικῶς, ὥστε καὶ εἰς τὴν πλέον ἀσήμαντον γραμ-

1 Π.χ. τὸν ξύλινον ἐσταυρωμένον διὰ τὸν ἡγούμενον τοῦ San Spirito· πρβλ. THODE, Kritische Untersuchungen I, σ. 18. K. FREY, Quellen und Forschungen, σ. 106, τὰ τρία ἀγαλμάτια διὰ τὴν διακόσμησιν τῆς Arca τοῦ S. Domenico. Πρβλ. P. T. BONARA, L'arca di S. Domenico, 1875. WICKLOFF, Mitt. d. Inst. für Österr. Geschichtsforsch., 1882, σ. 408. K. TOLNAI, Algemeines Lex. d. bild. Künstler, τόμ. 24, σ. 516.

2 Πρβλ. τὸν Picasso, τὸν Miro ἢ οἱονδήποτε ἄλλον ἀπὸ τοὺς μεγάλους συγχρόνους, οἱ ὁποῖοι παραλλήλως μὲ τὰς μεγάλας των συνθέσεις μετέρχονται ὄχι μόνον τὸν κεραμοπλάστην ἀλλὰ καὶ τὸν ἀγγειογράφον.

3 Metropolitan Museum Studies 5, 1934-36, σ. 125 ἑξ. εἰκ. 6-10.

4 P. FRIEDLÄNDER, Archäologische Anzeiger 50, 1935, σ. 20-34 εἰκ. 1-4, διαπιστώνει ὅτι ἡ στάσις τοῦ Θησέως μὲ τὰς χεῖρας ἀνοικτὰς ὁμοιάζει μὲ τὴν στάσιν τοῦ Σαρπηδόνος τῆς παραστάσεως τοῦ Λούβρου, ἂν καὶ δὲν δύναμαι νὰ συμφωνήσω. Ὅσον διὰ τὴν ὑπόθεσίν του, ὅτι εἰς τὴν ὁμηρικὴν Νέκυιαν διασταυροῦνται κατ' ἄλλον τρόπον αἱ τύχαι τῶν διαφόρων ἡρώων αὐτὸ εἶναι πιθανόν.

μὴν νὰ ἀναγνωρίζηται ὅλος ὁ ψυχικὸς κόσμος τῆς σκηνῆς. Ἡ σύνθεσις δὲν ἔχει ὡς βάσιν τοὺς ἐξωτερικοὺς λόγους, τὴν κίνησιν καὶ τὴν στάσιν τῶν προσώπων, οἱ ἐσωτερικοὶ λόγοι ἐξηγοῦν τὰ πάντα. Δύναται νὰ παρατηρήσῃ τις ὅτι οἱ ἐσωτερικοὶ παράγοντες τῆς σκηνῆς ἔχουν μεταβληθῆ εἰς εἰκόνας, εἰς μορφικὰ στοιχεῖα κατὰ τοιοῦτον τρόπον, ὥστε νὰ μὴ μᾶς φαίνεται δυνατὴ καμμία ἄλλη σύνθεσις. Τὸ χαρακτηριστικὸν τοῦτο ὅμως δὲν εἶναι μόνον στοιχεῖον ἁπλῶς ἑνὸς μεγάλου δημιουργοῦ, χαρακτηρίζει εἰδικῶς τὸν Πολύγνωτον. Ὅτι δὲν ἔχομεν παρεμβολὰς ἀντιγραφέως ἢ μίμησιν ἑνὸς θέματός του, ἀποδεικνύεται διὰ τῆς ταυτίσεως μορφῆς καὶ περιεχομένου, διὰ τῆς ψυχογραφίας τῶν προσώπων, διὰ τῆς ὑπαρξιακῆς συνδέσεως τῶν μορφῶν μεταξύ των. Τὰ στοιχεῖα ταῦτα δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἀποδοθοῦν ἀπὸ κανένα ἀγγειογράφον ἀντιγραφέα, δὲν δύνανται παρὰ νὰ ἀνήκουν εἰς ἕνα μεγαλοφυᾶ δημιουργόν. Καὶ ὅταν πάντα ταῦτα μᾶς εἶναι γνωστὰ ὡς κυρίως μὲ τὸν Πολύγνωτον συνδεόμενα, διατί δὲν θὰ πρέπῃ νὰ δεχθῶμεν ὡς δημιουργὸν τὸν ἴδιον τὸν Πολύγνωτον; Ἐκ τῶν ἄλλων ἀγγειογραφιῶν, τὰς ὁποίας συνδέουν συνήθως μὲ Πολυγνώτεια πρότυπα [1] καὶ μάλιστα ἐκ τῆς Νεκυίας, γίνεται σαφὲς ὅτι αἱ παραστάσεις δὲν ἔχουν οὔτε ἐσωτερικὴν οὔτε ἐξωτερικὴν ἑνότητα, ἀποτελοῦν ἁπλῶς ἀντιγραφὴν ἑνὸς τμήματος μιᾶς μεγαλυτέρας συνθέσεως. Εἰς τὴν παράστασίν μας ὅμως δὲν ἀνευρίσκονται στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα νὰ δημιουργοῦν τὴν αἴσθησιν τῆς ἐλλείψεως ἑνότητος ἢ νὰ δικαιολογοῦν ἀποσπασματικότητα ἢ ἔστω καὶ τὴν ἐντύπωσιν ὅτι ἡ σκηνὴ ἀνήκει εἰς ἓν εὐρύτερον ὅλον. Ἡ σύνθεσις εἶναι πλήρης ὁλότης, ἡ ὁποία τονίζεται διὰ τῆς τοποθετήσεως εἰς τὰ δύο τέρματα τῶν Διοσκούρων, οἱ ὁποῖοι ὄχι μόνον ὁρίζουν ἀλλὰ καὶ τονίζουν τὸν χαρακτῆρα τῆς σκηνῆς. Ἡ παράστασις θὰ ἠδύνατο νὰ θεωρηθῇ ὅτι εἶναι καὶ μία ἐκ τῶν προτέρων εἰκονογράφησις τοῦ Ἀριστοτελικοῦ ὁρισμοῦ τῆς τραγῳδίας ὡς *μίμησις πράξεως σπουδαίας καὶ τελείας μέγεθος ἐχούσης* (Αριστοτ. Ποιητ. VI 2). Μάλιστα δὲν προδίδει οὔτε κἂν τὸν κανόνα τῶν τριῶν ἑνοτήτων, ὁ ὁποῖος ἀπεδίδετο εἰς τὸν Ἀριστοτέλην [2]. Ἔχει ἑνότητα πράξεως μὲ τὸ νὰ μὴ ἀπεικονίζῃ διαφόρους σκηνάς, ἑνότητα χρόνου ὁριζομένην ὑπὸ τῶν Διοσκούρων, ἑνότητα χώρου ἀποδεικνυομένην δι᾽ ὅλων τῶν προσώπων τῆς σκηνῆς. Ἡ παράστασις ἔχει συλληφθῆ ὡς ὀργανικὸν σύνολον, μὲ μέγεθος περιωρισμένον, μὲ ἐσωτερικὴν ἑνότητα, μὲ λογικὴν συνοχήν, ἀποτελεῖ ὁλότητα. Ἡ σύμπτωσις ὅλων αὐτῶν τῶν στοιχείων δίδει τὸν χαρακτῆρα τῆς συνθέσεως. Τὸ γεγονὸς μάλιστα, ὅτι ἡ εἰκὼν δίδει καὶ τὸ ἐπεισόδιον τῆς Νεκυίας μὲ τὴν πλέον ἔκδηλον τραγικότητα καὶ μίαν ἀπίθανον ἐσωτερικὴν ἔντασιν, δὲν εἶναι τυχαῖον. Χρησιμοποιεῖται διὰ νὰ ἐπιτύχῃ τὴν ἀπόδοσιν τῶν προσώπων *οὓς ἀνάγκη ποιούς τινας εἶναι κατά τε τὸ ἦθος καὶ τὴν διάνοιαν* (Αριστοτ. Ποιητ. VI 5) κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον μὲ τὸν ὁποῖον προβάλλονται ἐξ αὐτῶν τῶν πράξεών των οἱ χαρακτῆρες τῶν τραγῳδιῶν τοῦ Αἰσχύλου. Παραστάσεις, ὡς τοῦ κρατῆρος τοῦ Λούβρου, ἀποδεικνύουσιν ἐκτὸς

1 Πρβλ. τὰς σκηνὰς τῆς Νεκυίας εἰς τὴν πελίκην τῆς Βοστώνης Buschor, Griechische Vasen, σ. 208 εἰκ. 227 (ἐνταῦθα εἰκ. 17), ἡ ὁποία ἔχει καὶ ἀπεικόνισιν τοῦ Ἐλπήνορος μὲ ὁρατὸν μόνον τὸ ἄνωθεν τῶν γονάτων τμῆμα τοῦ σώματος, κάτι ἀνάλογον μὲ τὴν παράστασιν τοῦ Ὀδυσσέως εἰς τὸν κρατῆρα τοῦ Λούβρου καὶ τῶν Παρισίων, Paris Bibliothèque Nationale 422 ἀπὸ Pisticci, Furtwängler-Reichhold, πίν. 60 καὶ 147. Trendall, Frühitalische Vasen, πίν. 16.

2 Σ. Μεναρδος - Ι. Συκουτρης, Αριστοτελους Ποιητική, σ. 141 τῆς Εἰσαγωγῆς.

τῶν ἄλλων ὄχι μόνον τί εἶναι τὸ Πολυγνώτειον ἦθος, ἀλλὰ καὶ πόσον ὁ Ἀριστοτέλης διὰ τὸν ὁρισμὸν τῆς τραγῳδίας χρησιμοποιεῖ καὶ στοιχεῖα ἀπὸ τὰς ἄλλας τέχνας.

Ἡ ἀπεικόνισις ἑνὸς ἐπεισοδίου εἰς τὴν κορυφαίαν του στιγμὴν ὁλοκληρώνει ἀκόμη καὶ τὴν ἐσωτερικὴν ἱστορίαν ὅλων τῶν ἐπὶ σκηνῆς προσώπων. Ὁ Ὀδυσσεὺς εἰς τὸν ρόλον τοῦ αἰωνίου νοσταλγοῦ, τοῦ πάντοτε νέου, τοῦ ὁποίου ψυχὴ εἶναι ἡ φυγή. Μὲ τὸ μόνιμον ἀσφαλὲς στοιχεῖόν του, τὴν ἀναζήτησιν, φεύγει πάλιν, δὲν τὸν κρατεῖ οὔτε ὁ Ἅδης. Μοῖρά του εἶναι ἡ φυγή. Ὁ Ἀγαμέμνων, καταρώμενος τὴν Κλυταιμήστραν καὶ τὸ ἄδοξον τέλος του, τρέμων διὰ τὴν τύχην τοῦ υἱοῦ του, φοβούμενος δι' ὅλα, ἐρωτῶν δι' ὅλα. Ὁ Ἀχιλλεὺς καὶ ἐδῶ ἀντιφατικός, ἀρνούμενος νὰ συνθηκολογήσῃ μὲ τὴν μοῖράν του καὶ ἱκανοποιημένος ἀπὸ τὰς ἐπιτυχίας τοῦ υἱοῦ του. Ὁ Πάτροκλος, ἐπιδεικνύων τὸ κράνος του, τὰ ὅπλα, τὰ ὁποῖα δὲν ἐβοήθησαν τοὺς Ἕλληνας καὶ ἔφεραν τὸν φίλον του εἰς τὸν Ἅδην. Οἱ Τρῶες συντετριμμένοι ὑπὸ τοῦ βάρους τῶν συμφορῶν, ὑπὸ τῆς συναισθήσεως τῆς εὐθύνης των. Καὶ δι' ὅλους ἡ βαρεῖα στιγμὴ τοῦ ἀποχωρισμοῦ, ἡ θλῖψις ἕνεκα τῆς ἀδυναμίας νὰ ὑπερβοῦν τὸ γενόμενον, νὰ διορθώσουν τὸ ἀνεπανόρθωτον, νὰ ὑπερβοῦν τὴν μοῖράν των.

Ἡ ἐπιτυχία τοῦ ἀγγειογράφου εἰς τὸ σύνολον ὡς καὶ εἰς τὴν ἐλαχίστην λεπτομέρειαν, εἰς τὸ πνεῦμα τῆς σκηνῆς ὡς καὶ τὸν χαρακτῆρα τῶν προσώπων ἀπαιτεῖ τοὐλάχιστον ἕνα Πολύγνωτον. Εἰς τὰ ἐξωτερικά, ἀναγνωριζόμενα ὡς Πολυγνώτεια χαρακτηριστικά, προστίθενται καὶ τὰ ἐσωτερικά. Ἀκόμη καὶ μία πρώτη ὄχι σαφὴς προσπάθεια, ὅπως εἶναι αἱ σκιάσεις εἰς τὰς πτυχάς, ἡ προοπτικὴ ἀπόδοσις, αἱ βραχύνσεις καὶ ἄλλα ἠθικὰ στοιχεῖα μᾶς φέρουν πρὸς αὐτόν. Εἶναι δὲ τόσον πολλαὶ αἱ ἰδιομορφίαι τῆς παραστάσεως, τοιοῦτο τὸ ἦθός της καὶ ὁ τόνος τῆς φωνῆς της, ὥστε ἀπαιτεῖ τὸν Πολύγνωτον. Ἀπὸ πολλῶν ἐπόψεων δύναται νὰ ἰσχυρισθῇ τις ὅτι ἔχει τόσας πολλὰς ὑπογραφὰς τοῦ Πολυγνώτου, ὥστε εἶναι περίεργον πῶς δὲν ἀνεγνωρίσθη ἐνωρίτερον. Ὁ ἀγγειογράφος τοῦ κρατῆρος τοῦ Λούβρου τῆς κυρίας πλευρᾶς του εἶναι ὁ Πολύγνωτος, ὁ φίλος τοῦ Αἰσχύλου καὶ ἴσως ὁ διδάσκαλος καὶ φίλος, ἂν ὄχι τίποτε περισσότερον, τοῦ δημιουργοῦ τοῦ ἀνατολικοῦ ἀετώματος τῆς Ὀλυμπίας.

ΧΡΥΣΑΝΘΟΣ ΑΘ. ΧΡΗΣΤΟΥ

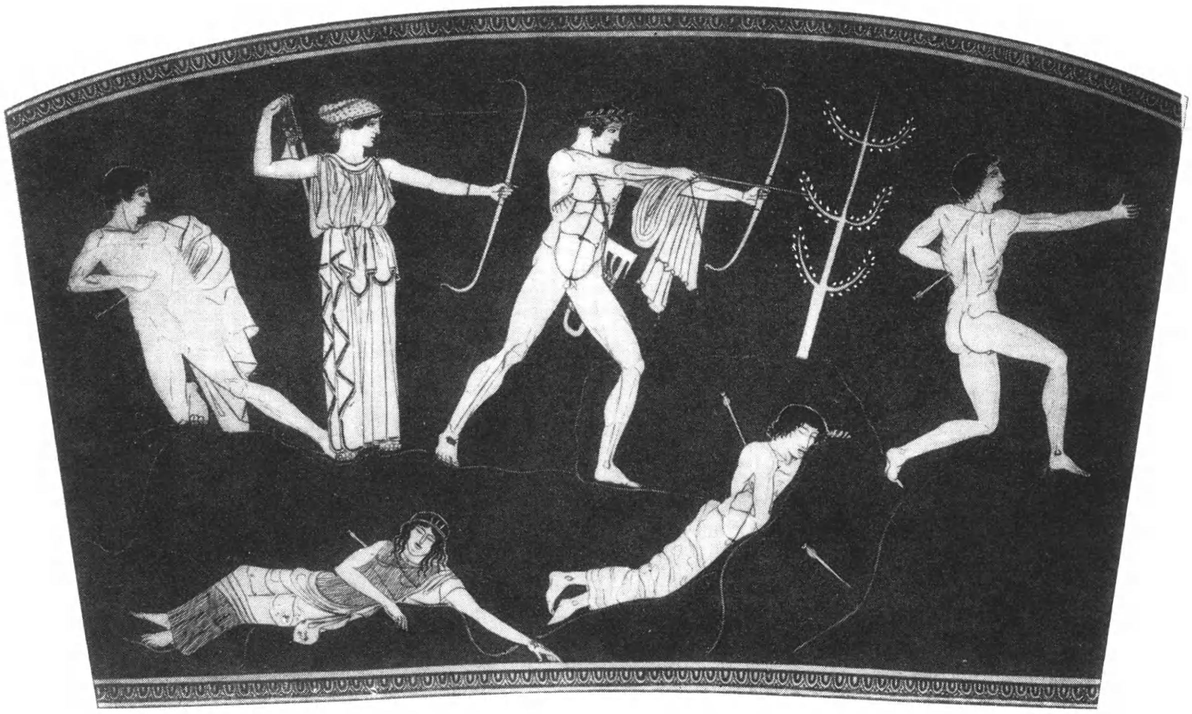

Αἱ παραστάσεις τῶν δύο ὄψεων τοῦ κρατῆρος τοῦ Λούβρου.

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ

ΝΕΑ ΜΟΡΦΗ ΠΑΛΑΙΩΝ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΩΝ ΤΟΥ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΥ ΜΟΥΣΕΙΟΥ

Κατὰ τὰς ἐργασίας πρὸς ἐπανέκθεσιν τῆς προϊστορικῆς συλλογῆς τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου, ἀφ' ἑνὸς μὲν διεπιστώθη καὶ ἀποκατεστάθη ἡ ὀρθὴ μορφὴ ἀντικειμένων, τὰ ὁποῖα εἶχον ἐσφαλμένως ἑρμηνευθῆ καὶ συγκολληθῆ, ἀφ' ἑτέρου δέ, διὰ τοῦ καθαρισμοῦ παλαιῶν εὑρημάτων πολὺ ἐφθαρμένων καὶ εἰς ἀποσπασματικὴν κατάστασιν διατελούντων καὶ διὰ τῆς συσχετίσεως αὐτῶν, ἀπεκτήθησαν νέα τινὰ ἀντικείμενα, λίαν ἐνδιαφέροντα.

Ὁ καθαρισμὸς καὶ ἡ συγκόλλησις τῶν ἀργυρῶν κτερισμάτων τοῦ τετάρτου βασιλικοῦ τάφου τῆς ἀκροπόλεως τῶν Μυκηνῶν εἶχεν ἀνατεθῆ εἰς τὸν ἀείμνηστον ἀρχιτεχνίτην τοῦ Μουσείου Ἰ. Μπάκουλην. Οὗτος, χάρις εἰς τὴν ἐκπληκτικὴν ἱκανότητά του νὰ διαβλέπῃ καὶ ἀποκαθιστᾷ τὴν ἀρχικὴν μορφὴν ἀντικειμένων καταθρυμματισμένων, ἀντελήφθη ὅτι τὰ ἀργυρᾶ τεμάχια 608 a καὶ b, τὰ ὑπὸ τοῦ Karo θεωρηθέντα ὡς τμήματα δύο ἀγγείων, ἀνῆκον πράγματι εἰς ἓν ὁμοίωμα ὀκτωσχήμου ἀσπίδος, τὸ ὁποῖον καὶ ὡλοκλήρωσε (πίν. Α, α.β.γ). Καὶ τὰ μὲν δύο θραύσματα τὰ καταγραφέντα ὑπ' ἀρ. 608 b καὶ περιγραφέντα ὑπὸ τοῦ Karo ὡς «Mündungsrand mit Wandungsfragmenten von 2 grossen Silberschalen oder Skyphoi» ἀπετέλεσαν τὴν προσθίαν ὄψιν τῶν δύο λοβῶν τῆς ἀσπίδος· τὸ δὲ ὑπ' ἀρ. 608 a, ὅπερ εἶχεν ἑρμηνευθῆ ὡς «Deckel mit Bügelhenkel», συνεκολλήθη εἰς τὴν ὀπισθίαν ὄψιν τοῦ ἄνω λοβοῦ αὐτῆς[1].

Τὸ ἀντικείμενον, ὅπερ προέκυψε[1], δὲν διατηρεῖ τὸ ἀρχικὸν αὐτοῦ σχῆμα, διότι ἐκ τῆς συμπιέσεως, τὴν ὁποίαν ὑπέστη ἐντὸς τοῦ τάφου, οἱ λοβοὶ συγκλίναντες πρὸς τὰ ἔμπρὸς ἐσχημάτισαν ὀξεῖαν γωνίαν, ὡρισμένα δὲ τεμάχια τῆς προσθίας ὄψεως, περὶ τὸ σημεῖον τῆς μειώσεως τῆς ἀσπίδος, ἔχουν χάσει τὴν καμπυλότητα αὐτῶν: ὁ συγκολλητὴς ἀπέφυγε νὰ προβῇ εἰς διόρθωσιν τῶν ἀνωτέρω παραμορφώσεων, διαπιστώσας ὅτι τὸ ὑλικὸν ἔχει καταστῆ εὔθραυστον, ὥστε νὰ μὴ ἀντέχῃ εἰς τοιούτους χειρισμούς· δι' ὃ εἰς τὸ ἐν λόγῳ σημεῖον οὐδὲ συμπλήρωσις ἔγινε τοῦ ἀντικειμένου.

Τὸ ὁμοίωμα εἶναι τοῦ γνωστοῦ ὀκτωσχήμου τύπου[2], μὲ μικρότερον τὸν ἄνω λοβόν, λίαν ἔντονον τὴν καμπύλην τῆς κατατομῆς τῶν λοβῶν τῆς ἀσπίδος καὶ βαθυτάτους τοὺς κόλπους τοὺς σχηματιζομένους εἰς τὸ σημεῖον τῆς ἑνώσεως τῶν δύο λοβῶν. Τὴν ὀπισθίαν ὄψιν τοῦ ὁμοιώματος καλύπτει ἔλασμα ἀργυροῦν, ἐπίπεδον. Περιβάλλεται δὲ τὸ ὁμοίωμα ὑπὸ πλαισίου, πλάτους 0.025 μ. περίπου, σχηματιζομένου ἐκ τῆς προεκτάσεως τοῦ ἐμπροσθίου καὶ τοῦ ὀπισθίου ἐλάσματος, ἅτινα ἐφάπτονται ἀπολύτως ἐπὶ πλάτους 0.015 μ., ἀκολούθως δὲ καμπτόμενα πρὸς τὴν πλευρὰν τῆς προσθίας ὄψεως ἐλίσσονται πέριξ λεπτοῦ χαλκοῦ σύρματος, ὅθεν προκύπτει πλαστικὸν καμπύλον περιθώριον. Ἡ μετάβασις ἀπὸ τῆς κυρτῆς ἐπιφανείας εἰς τὸ πλαίσιον γίνεται διὰ μαλακῆς αὔλακος. Ἡ ἀσπὶς διακοσμεῖται διὰ μιᾶς ταινίας σχηματιζομένης ἐκ μικρῶν πλατέων χαραγμάτων, στοιχηδὸν ἀνὰ τετράδας διατεταγμένων. Ἡ ταινία αὕτη, διαγράφουσα μίαν καμ-

[1] G. Karo, Die Schachtgräber von Mykenai, σ. 120, πίν. CXXXII, CXXXIII, 608.

[1] Ὕψος 0.355 (ἄνω λοβὸς 0.15, κάτω λοβὸς 0.205), μέγιστον πλάτος 0.24, μέγιστον βάθος 0.125.

[2] Πβλ. H. L. Lorimer, Homer and the Monuments, σ. 134 κ.ἑξ.

πύλην ὑπεράνω τοῦ συμβατικοῦ μέσου τῆς ἀσπίδος καὶ μίαν ἄλλην κάτωθεν αὐτοῦ, μειοῦται πρὸς τὰ ἄκρα τῶν καμπυλῶν τούτων διὰ τῆς συμπτύξεως τῶν χαραγμάτων καὶ διὰ τῆς βαθμιαίας ἐλαττώσεως τοῦ ἀριθμοῦ τῶν στοίχων ἀπὸ τεσσάρων εἰς ἕνα. Τὸ πλάτος τῶν χαραγμάτων καὶ τὸ ἀνώμαλον βάθος αὐτῶν δικαιολογοῦν τὴν ὑπόθεσιν ὅτι ταῦτα εἶχον πληρωθῆ ἐνθέτου ὕλης, ἥτις διὰ τοῦ χρώματος αὐτῆς ἐπετέλει διακοσμητικὴν λειτουργίαν. Ἦτο δὲ καὶ ἄλλως κεκοσμημένον τὸ ὁμοίωμα, ὡς φαίνεται: εἰς τὸν ἄνω λοβόν, ὑπὲρ τὴν καμπύλην ταινίαν καὶ ἀκριβῶς ἐπὶ τοῦ κεντρικοῦ ἄξονος, μικρὸς ἧλος, μόλις διακρινόμενος, θὰ ἐστερέωνε κόσμημα ἐκ χαλκοῦ, ἐξ οὗ προῆλθον ἴχνη ὀξειδώσεως διαγράφοντα τμῆμα κύκλου περὶ τὸ σημεῖον τῆς ἡλώσεως (εἰκ. 1). Τὸ ἐν λόγῳ κόσμημα ἦτο ἴσως σχήματος τριφύλλου ἢ τετραφύλλου, ὡς τὰ ἐπὶ ἄλλων πλαστικῶν ἀπεικονίσεων ἀσπίδων, μὲ τὴν διαφορὰν ὅτι ἐπὶ ἐκείνων δὲν εἶναι πρόσθετον ἀλλὰ ἔνθετον[1].

[1] Πβλ. BSA 49, 1954, πίν. 34, a. b. e.

Ἡ ὀπισθία ὄψις, ἐπίπεδος, ὡς ἤδη ἐλέχθη, φέρει εἰς τὸν ἄνω λοβὸν αὐτῆς τοξωτὴν κινητὴν λαβὴν ἐξαρτωμένην ἀπὸ δύο κρίκων, ἧς τὰ ἄκρα ἔχουν μορφὴν κυλίνδρου διακοσμουμένου διὰ παραλλήλων ἐγχαράκτων γραμμῶν, καθέτων πρὸς τὸν ἄξονα τοῦ κυλίνδρου. Ἑκάτερος δὲ τῶν κρίκων σχηματίζεται ἐκ σύρματος, κυλινδρικοῦ ἐπίσης, ἀποτελοῦντος τὴν ἀπόληξιν ταινίας, ἐλαφρῶς κυρτῆς, μειουμένης πρὸς τὰ ἄνω καὶ φερούσης, ὡς τὰ ἄκρα τῆς λαβῆς, διακόσμησιν παραλλήλων χαρακτῶν γραμμῶν εἰς τὸ κατώτερον, καὶ πλατύτερον, τμῆμα αὐτῆς. Αἱ δύο ταινίαι, παράλληλοι, ἔχουν προσηλωθῆ εἰς ἀπόστασιν 0.065 μ. ἀπ' ἀλλήλων[1]. Ὑπὲρ τὴν λαβὴν καὶ πλησίον τοῦ πλαισίου, ἐπὶ τοῦ καθέτου ἄξονος τοῦ ἀντικειμένου, εὐ-

[1] Ἐπὶ τοῦ πίνακος CXXXII τοῦ Karo, αὐτ., εἰκονίζεται ἡ ἐσωτερικὴ πλευρὰ τοῦ ἐλάσματος, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἔχουν προσηλωθῆ αἱ δύο ταινίαι: ὅπως φαίνεται καὶ ἐκ τῆς φωτογραφίας, δύο ἐνισχυτικὰ ἐλάσματα καθιστοῦν παχύτερα τὰ ἐλάσματα, διὰ νὰ στερεωθοῦν οἱ ἧλοι.

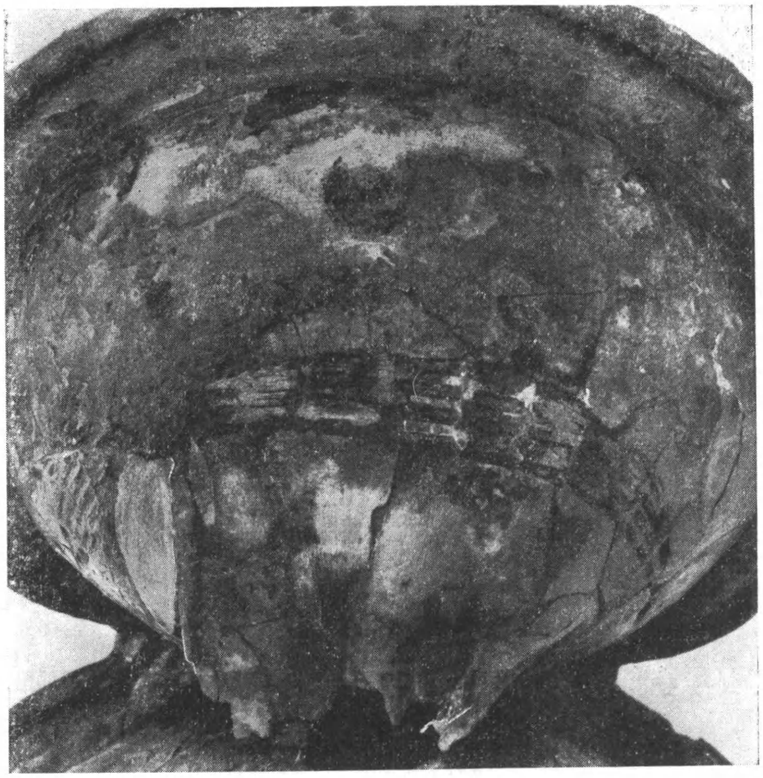

Εἰκ. 1. Ὁ ἄνω λοβὸς τῆς ἀσπίδος· διακρίνεται κηλὶς κυκλικὴ ἐκ τῆς ὀξειδώσεως χαλκοῦ κοσμήματος.

ρίσκεται ὀπὴ διαμέτρου 0.026 μ.

Τὸ παρὸν ὁμοίωμα δὲν ἀποτελεῖ ἀκριβῆ μικρογραφίαν ἀσπίδος, διότι ἡ ὀπισθία ὄψις τοῦ ἀμυντικοῦ τούτου ὅπλου ἔμενε κοίλη, διὰ νὰ παρέχῃ προστασίαν εἰς τὸν φέροντα πολεμιστήν. Ἡ ὅλη διαμόρφωσις τῆς ὀπισθίας ὄψεως ἀφήνει νὰ νοηθῇ ὅτι τὸ ὁμοίωμα εἶχεν ἀποστολὴν κειμένην πέραν τῆς ἁπλῆς ἀπεικονίσεως τοῦ προτύπου. Ἡ μικρὰ ὀπὴ δύναται ἴσως νὰ ὁδηγήσῃ εἰς τὴν σκέψιν ὅτι πρόκειται περὶ ρυτοῦ· ἀλλ' ἡ ὑπόθεσις αὕτη συναντᾷ δυσχερείας. Ἐν πρώτοις, ἡ μικρὰ διάμετρος τῆς ὀπῆς, ἀλλὰ καὶ ἡ θέσις αὐτῆς ἐπὶ τοῦ κατακορύφου ἐπιπέδου, θὰ ἐδυσκόλευον τὴν διὰ ταύτης ἔγχυσιν ὑγροῦ. Ἔπειτα, τὸ ὁμοίωμα στερεῖται δευτέρας ὀπῆς, δι' ἧς θὰ ἔρρεεν ἡ σπονδή: ἡ δευτέρα αὕτη ὀπὴ θὰ ἔπρεπε νὰ εὑρίσκετο εἰς τὸ κατώτατον μέρος του, τὸ ὁποῖον καὶ σώζεται, οὐχὶ δὲ ἐπὶ τοῦ ἀπολεσθέντος τμήματος τῆς κοιλίας. Τρίτη δυσκολία προέρχεται ἐκ τῆς λαβῆς, ἡ ὁποία εἶναι κινητή: κατάλληλος λοιπὸν πρὸς ἀνάρτησιν τοῦ ὁμοιώματος μᾶλλον παρὰ διὰ νὰ φέρεται τοῦτο πλῆρες ὑγροῦ· διότι ἐν τῇ περιπτώσει ταύτῃ τὸ ὁμοίωμα θὰ ἔπρεπε νὰ εἶχε λαβὴν σταθερὰν καὶ ἁπλῆς κατασκευῆς ἢ δὲν θὰ εἶχε καθόλου λαβήν, ὅπως τὰ γνωστὰ ρυτὰ σχήματος κεφαλῆς ταύρου ἢ λέοντος. Ἀποκλειομένης τῆς ὑποθέσεως ταύτης γεννᾶται τὸ ἐρώτημα, ἂν εἶναι δυνατὸν νὰ δοθῇ ἄλλη, περισσότερον εὔλογος, ἑρμηνεία εἰς τὴν ὀπήν.

Γενικῶς εἰπεῖν, αὕτη φαίνεται ὅτι ὀφείλεται εἰς τεχνικοὺς λόγους συνδεομένους μὲ τὴν κατασκευὴν τοῦ ὁμοιώματος. Ὁ ἀρχιτεχνίτης τοῦ μουσείου Χ. Χατζηλιοῦ ἔδωσε τὴν ἀκόλουθον, λίαν πιθανήν, ἐξήγησιν: ὅτι κατὰ τὴν προσαρμογὴν τῶν δύο ἐλασμάτων, τοῦ κυρτοῦ τῆς προσθίας ὄψεως καὶ τοῦ ἐπιπέδου τῆς ὀπισθίας, ἡ ὁποία, ὡς εἴδομεν, ἔγινε διὰ τῆς περιελίξεως τῶν ἄκρων αὐτῶν πέριξ χαλκοῦ σύρματος, καὶ κατὰ τὴν διαμόρφωσιν τῆς ἀβαθοῦς αὔλακος εἰς τὴν ἐσωτερικὴν πλευρὰν τοῦ σχηματισθέντος πλαισίου, ἦτο ἀναγκαία ἡ χρησιμοποίησις στερεοῦ τινος πυρῆνος, ἐκ γῆς ἢ πίσσης ἢ ἄλλου καταλλήλου ὑλικοῦ, πρὸς τὸν σκοπὸν ὅπως μὴ πάθῃ τὸ σχῆμα τῶν τοιχωμάτων, καὶ ὅτι ὁ πυρὴν οὗτος ἀφῃρέθη, μετὰ τὸ πέρας τῆς ἐργασίας, διὰ τῆς ἐκ τῶν προτέρων ἀνοιγείσης ἐπὶ τοῦ ἐπιπέδου ἐλάσματος ὀπῆς. Οὐχ ἧττον ἄξιον παρατηρήσεως εἶναι καὶ τοῦτο: ἡ ὀπὴ εὑρίσκεται ἀκριβῶς ἔναντι τοῦ ἥλου, δι' οὗ εἶχε στερεωθῆ τὸ πρόσθετον κόσμημα. Εἶναι λοιπὸν πιθανὸν ὅτι αὕτη ἐχρησίμευσεν ἐπίσης διὰ τὴν ἔσωθεν στερέωσιν τοῦ ἥλου.

Τὸ ἀργυροῦν ὁμοίωμα ἀσπίδος ἐκ τοῦ τετάρτου τάφου τῶν Μυκηνῶν εἶναι μεγαλύτερον ὅλων τῶν ἄλλων γνωστῶν πλαστικῶν ἀπεικονίσεων τοῦ ὅπλου. Ἀλλὰ παρὰ τὸ γεγονὸς τοῦτο καὶ παρ' ὅλον ὅτι εἶναι κατεσκευασμένον ἐξ ἐλασμάτων, ἐν ᾧ τὰ πλεῖστα τῶν ἄλλων εἶναι συμπαγῆ [1], μᾶς διδάσκει, τόσον περὶ τοῦ ὑλικοῦ τῶν ἀσπίδων, ὅσον καὶ περὶ τοῦ τρόπου τῆς κατασκευῆς αὐτῶν ἐν γένει, ὀλιγώτερα ἢ ὅσα αἱ ἁπλαῖ ἀπεικονίσεις αὐτῶν ἐπὶ τῶν τοιχογραφιῶν τῆς Κνωσοῦ καὶ τῆς Τίρυνθος [2]. Καὶ περὶ μὲν τοῦ ἐπιπέδου ἐλάσματος κατὰ τὴν ὀπισθίαν πλευρὰν τοῦ ὁμοιώματος, εἴπομεν ἤδη ὅτι πάντως ἀποκλείεται νὰ ἔχῃ ἀντιγραφῆ ἐξ οἱουδήποτε τύπου πραγματικῆς ἀσπίδος. Οὐχ ἧττον δ' ἀπίθανον εἶναι τοῦτο προκειμένου περὶ τῆς διαμορφώσεως τοῦ πλαισίου, ἥτις φαίνεται κατὰ κύριον λόγον ὀφειλομένη εἰς τὴν προσαρμογὴν τῶν δύο ἐλασμάτων. Ἡ προσθήκη τοῦ ἐπιπέδου ἐλάσματος ὑπῆρξεν ἴσως καὶ κατ' ἄλλον τρόπον ἀρνητικὸν στοιχεῖον, ἐφ' ὅσον ἐνδέχεται νὰ ἠμπόδισε τὴν ἀναπαράστασιν τῶν κατὰ τὸ κοῖλον μέρος τῶν ἀσπίδων ἐξαρτημάτων, ἱμάντων, λαβῶν καὶ ὁμοίων, διὰ νὰ μὴ ὁμιλήσωμεν καὶ περὶ τοῦ σκελετοῦ αὐτῆς. Τὰ ὀρθογώνια χαράγματα τὰ ἀπαρτίζοντα τὰς καμπύλας ταινίας ἐμφανίζονται ἐπίσης εἰς παραστάσεις ἀσπίδων ἐπὶ τοιχογραφιῶν καὶ σφραγιδο-

[1] Ἐκ τῶν ὁμοιωμάτων τούτων, τὰ ὁποῖα ἔχουν διακοσμητικὸν χαρακτῆρα, τὰ μὲν περισσότερα εἶναι ἐξ ἐλεφαντοστοῦ (εὑρήματα ἐκ τῆς οἰκίας τῶν ἀσπίδων τῶν Μυκηνῶν, BSA 49, πίν. 34· ἐκ παλαιοτέρων τάφων Τσούντα, Ἐθνικὸν Μουσεῖον, Προϊστορικὴ συλλογή, ἀριθ. 2331· ἐκ Σπάτων, Ἐθν. Μουσ., Προϊστορικὴ συλλογή, ἀριθ. 2087, 2094) τινὰ δὲ ἐξ ὑαλομάζης (Μυκηνῶν ἀριθ. 1374). Μεταλλικὰ δείγματα ἔχομεν μόνον ἐκ χρυσοῦ εἰς μέγεθος ψήφου (C. Blegen, Prosymna, εἰκ. 460b. G. Karo, αὐτ. πίν. CXXXII) πλὴν ἑνὸς μεγαλυτέρου, ἐκ Πύλου AJA 58, 1954, σ. 32, πίν. 9, 14. Πβλ. κατάλογον M. Nilsson, The Minoan-Mycenaean Religion, σ. 408, ἀρ. 47.

[2] H. L. Lorimer, αὐτ. σ. 135 κ.ἑξ.

λίθων, ὅπου καὶ ἡρμηνεύθησαν ὡς ὑποδηλοῦντα ραφὰς πρὸς στερέωσιν μιᾶς ἐσωτερικῆς ἐνισχύσεως τοῦ δέρματος τῆς ἀσπίδος[1].

***

Ἐντὸς χαρτίνου δίσκου περιλαμβάνοντος λιστα δὲ κεφαλὴ καὶ τμήματα τοῦ σώματος γυναικείου εἰδωλίου, ἅτινα ἐν συνεχείᾳ συνεκολλήθησαν ὑπὸ τοῦ ἀρχιτεχνίτου τοῦ μουσείου Χατζηλιοῦ (πίν. Β, α). Ἐντὸς τοῦ δίσκου ὑπῆρχεν ἡ ἐπιγραφή: «Μυκηνῶν, ἀνασκαφαὶ Σχλίμαν», ἐν ᾧ ἀκριβεστέρα δήλωσις

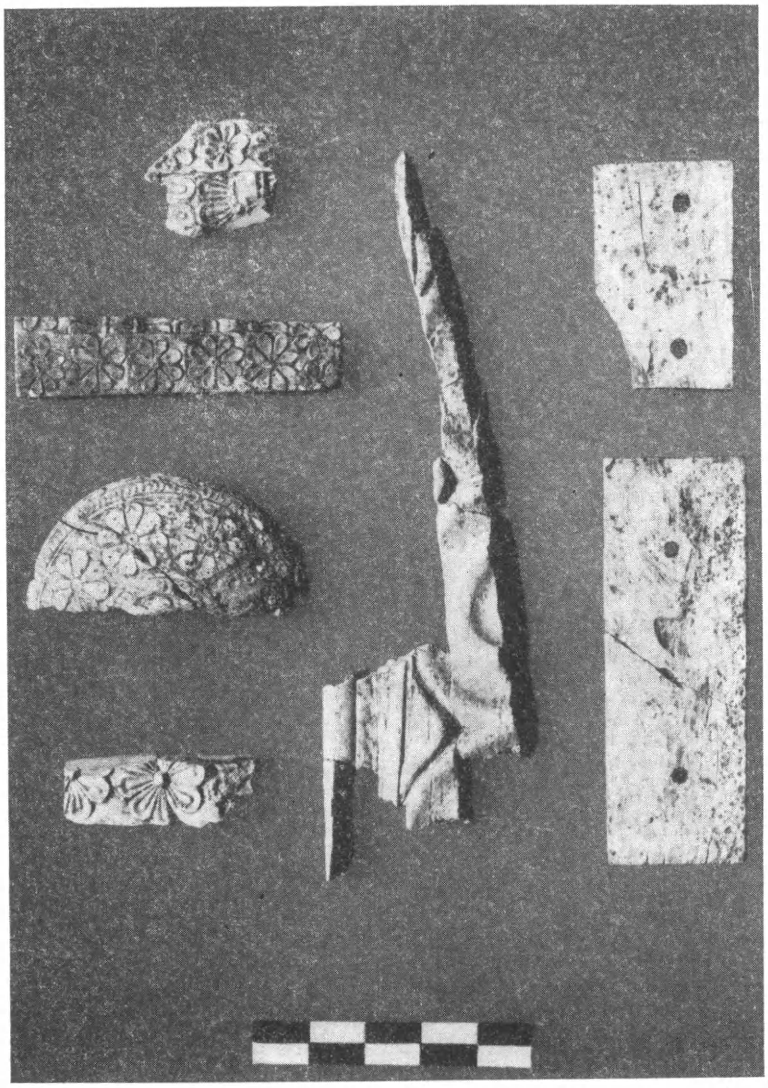

Εἰκ. 2. Τμήματα ἐλεφαντίνων ἀντικειμένων μετ' ἀναγλύφου διακοσμήσεως.

συντρίμματα διαφόρων ὑλῶν μὴ καταγεγραμμένα, λόγῳ τῆς καταστάσεως αὐτῶν, εἰς τοὺς καταλόγους, ἐπεσημάνθησαν, τὸ 1958, ἐν ᾧ ἐτακτοποιοῦντο αἱ ἀποθῆκαι τῆς προϊστορικῆς συλλογῆς, τεμάχια ἐλεφάντινα: τμήματα διακοσμητικῶν ταινιῶν (εἰκ. 2)· τὸ ἥμισυ καλύμματος πυξίδος, ὡς φαίνεται (εἰκ. 2)· μάπροελεύσεως, «τετάρτου τάφου», εὑρέθη ἐντὸς ἑνὸς τῶν κυτίων τοῦ δίσκου.

Τὸ εἰδώλιον, ὅπερ κατεγράφη ἤδη εἰς τοὺς καταλόγους τοῦ μουσείου ὑπ' ἀριθ. 8418, ἀποτελεῖ, παρὰ τὴν ἀποσπασματικὴν κατάστασίν του, ἔργον ἐνδιαφέρον ὅσον καὶ σπάνιον τῆς μυκηναϊκῆς μικροτεχνίας[1]. Ὁλόγλυφα ἐλεφάν-

[1] H. L. Lorimer, αὐτ. σ. 136.

[1] Σωζόμενον ὕψος 0.085.

α

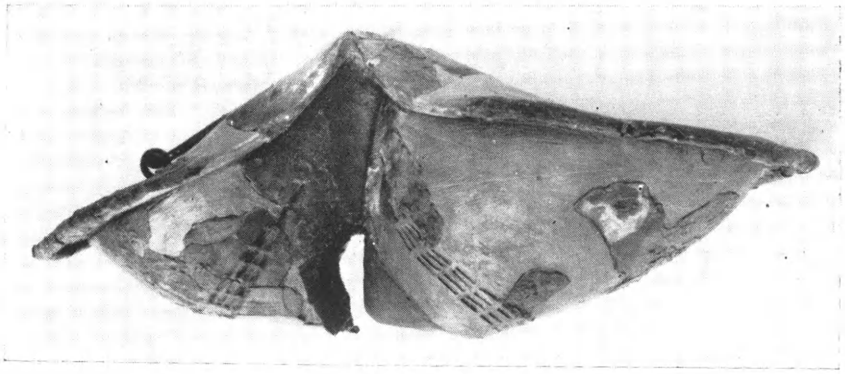

β

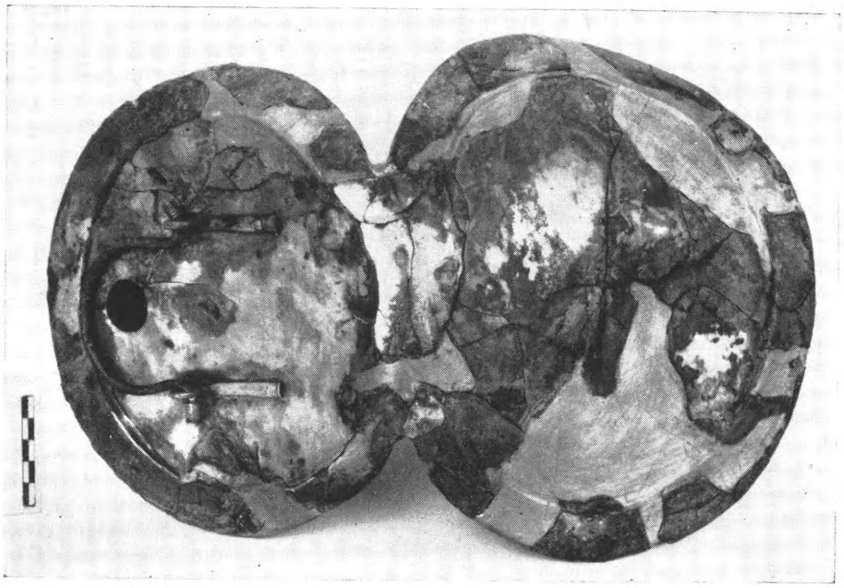

γ

Ἀργυροῦν ὁμοίωμα ὀκτωσχήμου ἀσπίδος ἐκ τοῦ IV τάφου τῆς ἀκροπόλεως τῶν Μυκηνῶν. Προσθία, πλαγία καὶ ὀπισθία ὄψεις.

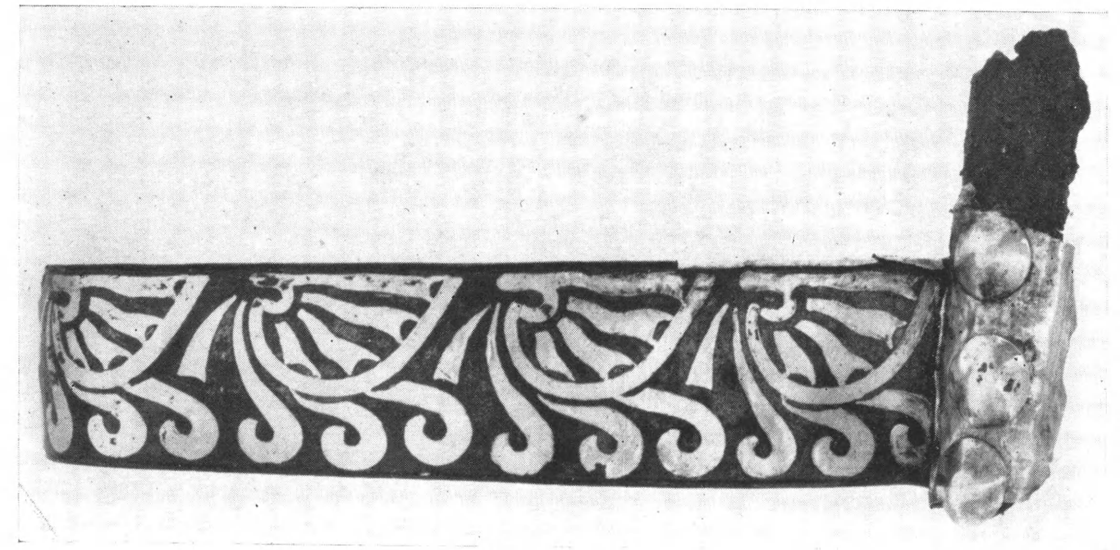

β Χαλκῆ λαβὴ μετ' ἐνθέτου χρυσῆς διακοσμήσεως (Μυκηνῶν).

α. Εἰδώλιον ἐξ ἐλεφαντοστοῦ (Μυκηνῶν ;).

α. Ἀργυρᾶ πρόχους ἐκ τοῦ IV τάφου τῆς ἀκροπόλεως τῶν Μυκηνῶν φέρουσα ἴχνη ἐπικαλύψεως νιέλλου.

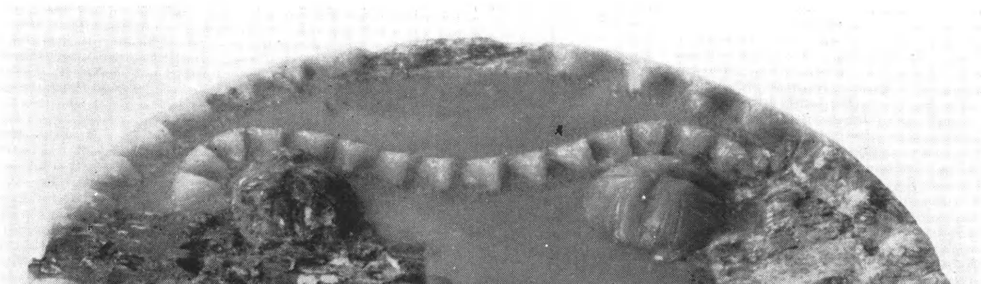

β. Ἐλεφάντινον ἀντικείμενον ἐκ τοῦ Α τάφου τοῦ Κακοβάτου.

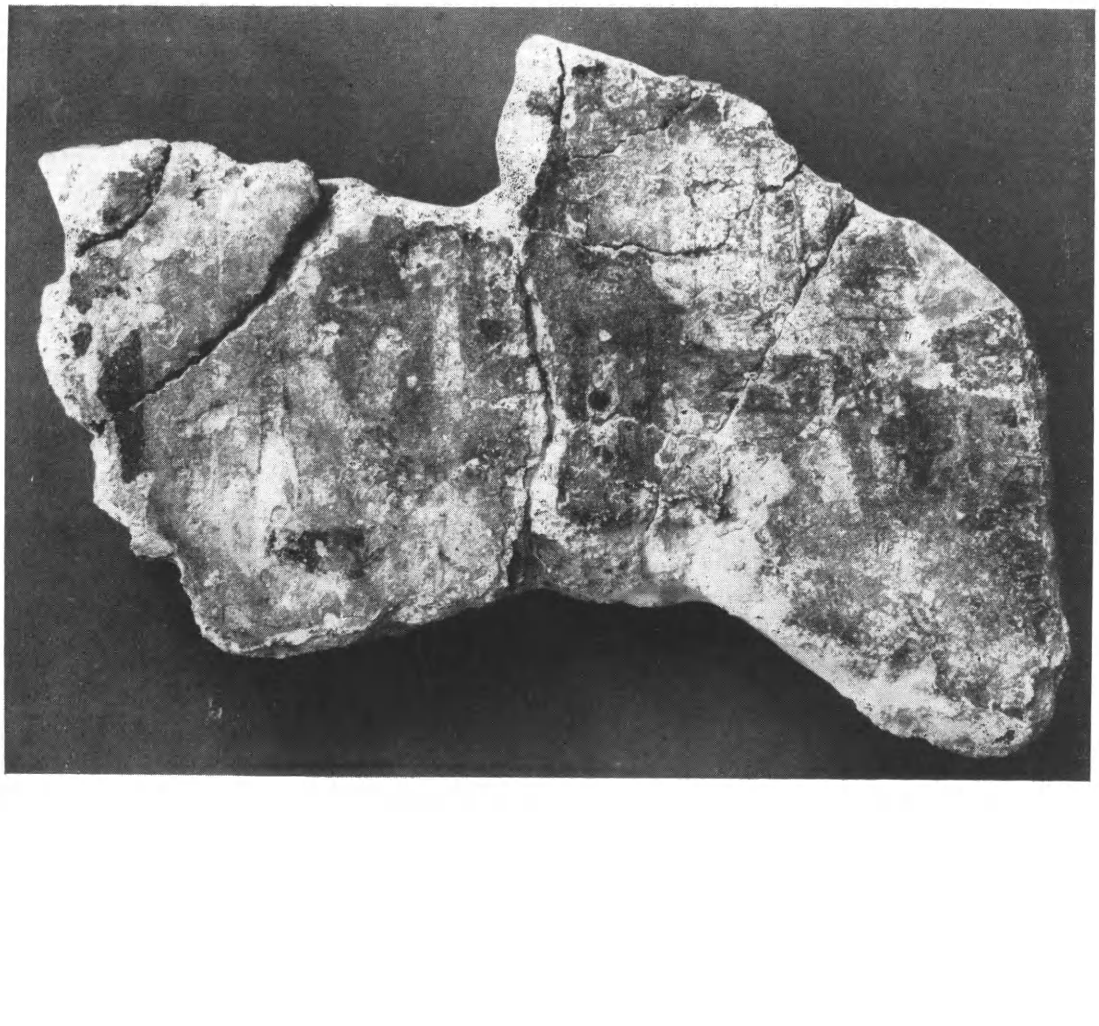

α. Τμῆμα τοιχογραφίας ἐκ τοῦ μεγάρου τῶν Μυκηνῶν.

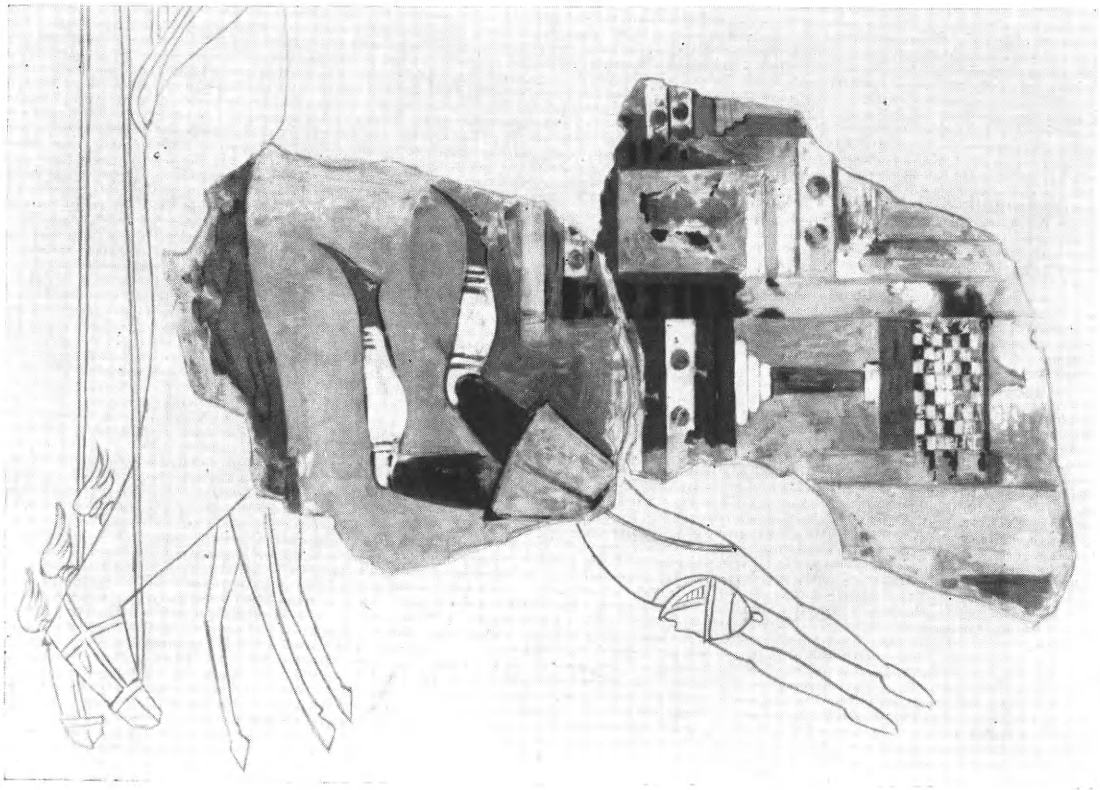

β. Ἀντίγραφον τῆς αὐτῆς τοιχογραφίας ὑπὸ Ἀ. Κοντοπούλου.

τινα εἰδώλια τῆς μυκηναϊκῆς ἐποχῆς σώζονται ἐλάχιστα· ἐκ τούτων δὲ μόνον τὸ σύμπλεγμα τῶν δύο θεαινῶν μετὰ τοῦ παιδός, ἐκ Μυκηνῶν[1], ὑπερέχει τοῦ νέου ἀποκτήματος.

Ἡ εἰκονιζομένη μορφὴ εἶναι, κατὰ τὸ ἄνω σῶμα, ἐνδεδυμένη διὰ βαρέος ἑνιαίου ὑφάσματος καλύπτοντος τὸ στῆθος, κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὴν συνήθη, εἰς τὰς κρητομυκηναϊκὰς παραστάσεις γυναικῶν, γυμνότητα τῶν μαστῶν. Κάτωθεν τοῦ λαιμοῦ διακρίνονται τρία σταγονοειδῆ κομβία, ἴχνη, προφανῶς, περιδεραίου, τὸ ὁποῖον μόνον διέκοπτε τὴν λιτότητα τοῦ ἄνω τμήματος, λιτότητα ἐρχομένην εἰς ἀντίθεσιν πρὸς τὴν πλουσίαν στολιδωτὴν φούσταν. Εἰς τὸ σωζόμενον τμῆμα τῆς τελευταίας αὐτῆς ὑπάρχουν τέσσαρες ἀλλεπάλληλοι στολίδες, αἵτινες σχηματίζουν γωνίαν ἐμπρὸς εἰς τὸ μέσον. Αἱ πτυχαὶ τῆς πρώτης ἐξ αὐτῶν, ἐκ τῶν ἄνω πρὸς τὰ κάτω, εἶναι λεπταί· τῶν λοιπῶν πλατύτεραι. Εἶδος ζώνης, ὀγκώδους, ἡμικυλινδρικῆς τομῆς, δὲν εὑρίσκεται εἰς τὴν ὀσφύν, ἀλλά, ὅπως εἰς τὸν συρμὸν τῆς χαμηλῆς μέσης, περιβάλλει τοὺς γοφούς. Ὁ μακρὸς κορμὸς προσδίδει εἰς τὸ εἰδώλιον ῥαδινότητα, ἡ ὁποία θὰ ἦτο ἔτι μεγαλυτέρα, ὅταν ἐσώζετο ἡ φούστα καθ' ὅλον αὐτῆς τὸ μῆκος. Ἡ κεφαλή, ἂν καὶ ἔχει ἀποτετριμμένην τὴν μίαν παρειάν, τὰ χείλη καὶ τὸ ἄκρον τῆς ῥινός, διατηρεῖ τὴν ἐκφραστικότητά της, ἡ ὁποία ὀφείλεται εἰς τὰ ἔντονα χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου. Τὰ προτεταμένα μῆλα, ὁ μικρὸς πώγων καὶ τὸ στενὸν μέτωπον σχηματίζουν ῥόμβον, ἐνῶ τὰ σαρκώδη χείλη, ἡ σιμὴ ῥὶς καὶ οἱ μεγάλοι ἀμυγδαλωτοὶ ὀφθαλμοὶ συνθέτουν ἓν ἰδιόμορφον πρόσωπον, ἐλάχιστα μυκηναϊκὸν κατὰ τὴν ὄψιν, ἀλλ' ὄχι ξένον πρὸς τὴν μυκηναϊκὴν τέχνην· ὁ μικρὸς ὅμως βόστρυχος, ὁ ὁποῖος πίπτει ἐπὶ τοῦ μετώπου, μᾶς ἐπαναφέρει εἰς τὰς κρητομυκηναίας κυρίας τοῦ τύπου τῆς «Παρισινῆς» καὶ τῶν παριστανομένων ἐπὶ τῆς τοιχογραφίας τῆς Τίρυνθος.

Ὅτι τὸ εἰδώλιον τοῦτο, κατὰ τὴν γενικὴν τοῦ δίσκου ἐπιγραφήν, προέρχεται ἐκ Μυκηνῶν, οὐδαμόθεν εἶναι δυνατὸν ν' ἀμφισβητηθῇ. Ἀλλ' εἶναι ἥκιστα πιθανὸν ὅτι ἰσχύει διὰ τοῦτο ἡ ἐπιγραφὴ «τετάρτου τάφου», ἡ εὑρεθεῖσα, ὡς εἴδομεν, εἰς ἄλλο κυτίον τοῦ αὐτοῦ δίσκου· πρέπει δὲ καὶ γενικώτερον ν' ἀποκλεισθῇ ἡ ὑπόθεσις προελεύσεώς του ἔκ τινος τῶν βασιλικῶν τάφων τῆς ἀκροπόλεως, διότι ἀφ' ἑνὸς μὲν οὐδὲν ἄλλο ὁλόγλυφον ἐλεφάντινον ὁμοίωμα εὑρέθη ἐντὸς τούτων, ἀφ' ἑτέρου δὲ τὰ πλεῖστα τῶν ἐξ ἐλέφαντος κτερισμάτων αὐτῶν φέρουν, οὐχὶ ἀνάγλυφον, ἀλλὰ χαρακτὴν καὶ ἀρκετὰ ἁπλῆν διακόσμησιν[1]· ἀνάγλυφον διακόσμησιν φέρει ὁ μύκης ἐκ τοῦ τετάρτου τάφου[2] καὶ ἡ λαβὴ κατόπτρου ἐκ τοῦ πέμπτου[3]. Τοῦ μὲν πρώτου τὸ ἀνάγλυφον εἶναι χαμηλόν, ἡ δὲ ἐκτέλεσίς του τὸ καθιστᾷ ἔργον περισσότερον γραφικὸν παρὰ πλαστικόν. Ἡ λαβὴ κατόπτρου ἐξ ἄλλου ἔχει λίαν ἐξηρμένην τὴν μορφὴν τοῦ λέοντος, τῆς ὁποίας οὐσιαστικῶς σώζεται μόνον ἡ χαίτη συνισταμένη ἐξ ἑνὸς ἁδροῦ ὄγκου, ἄνευ τινὸς διαπλάσεως, ἐπὶ τοῦ ὁποίου αἱ τρίχες ἔχουν ἀποδοθῆ γραμμικῶς. Ἀντιθέτως τὸ ὑπὸ συζήτησιν εἰδώλιον εὑρίσκεται πλησιέστερον πρὸς ἄλλην τινὰ σειρὰν ἀντικειμένων ἐξ ἐλεφαντοστοῦ: τὰς λαβὰς κατόπτρων ἐκ τοῦ τάφου τῆς «Κλυταιμνήστρας»[4] καὶ τοῦ θαλαμωτοῦ τάφου ὑπ' ἀριθμὸν 88[5]. Πράγματι, ἡ ἀνάγλυφος διακόσμησις αὐτῶν εἶναι περισσότερον ἐξειλιγμένη παρὰ εἰς τὰ κτερίσματα τῶν τάφων 4 καὶ 5, ἐπὶ πλέον δὲ αἱ γυναικεῖαι μορφαὶ τῶν λαβῶν ἐκ τοῦ τάφου τῆς «Κλυταιμνήστρας» ἔχουν τὰ αὐτὰ μὲ τὸ εἰδώλιόν μας νεγροειδῆ χαρακτηριστικά. Ἐπίσης τὰ ἄλλα ἐλεφάντινα τεμάχια, μεθ' ὧν εὑρέθησαν τὰ θραύσματα τοῦ εἰδωλίου (εἰκ. 2), φέρουν διακόσμησιν ἄγνωστον εἰς τοὺς τάφους τῆς ἀκροπόλεως, ἐνῶ ταινίαι ὁμοίων ῥοδάκων περιβάλλουν τὸν βραχίονα τοῦ κατόπτρου τοῦ τάφου τῆς «Κλυταιμνήστρας».

Ἐλπίζομεν ὅτι ὁ κ. A. Dessenne, ὁ ὁποῖος ἑτοιμάζει τὸ corpus τῶν ἐξ ἐλεφαντοστοῦ κρη-

[1] A. Wace, Mycenae, εἰκ. 101, 102.

[1] G. Karo, Die Schachtgräber von Mykenai, σ. 319.

[2] Karo, αὐτ. σ. 83, ἀρ. 295, πίν. LXXVI, LXXVII.

[3] Karo, αὐτ. σ. 142, ἀρ. 785, εἰκ. 58, 59.

[4] BSA 25, 1921-23, πίν. LIX.

[5] Χ. Τσουντας, Μυκῆναι καὶ Μυκηναῖος Πολιτισμός, πίν. 6, 3.

τομυκηναϊκῶν ἀντικειμένων, θὰ προαγάγῃ τὸ πρόβλημα τῆς ἐντάξεως τοῦ ἐν λόγῳ εἰδωλίου.

* * *

Ἡ ταινιωτὴ χαλκῆ λαβὴ μετ' ἐνθέτου διακοσμήσεως (πίν. Β, β) ἐφέρετο εἰς τὸ μυκηναϊκὸν εὑρετήριον, ὑπ' ἀρ. 2874, ὡς: «Τεμάχιον λαβῆς χαλκῆς ἀγγείου, μήκους 0.95, μὲ λείψανα ἐπιχρυσώσεως. Μυκηνῶν 1892». Διὰ τοῦ ὅρου «λείψανα ἐπιχρυσώσεως» ὑπεδηλοῦτο τὸ φύλλον χρυσοῦ, τὸ ὁποῖον καλύπτει τὸ μετὰ τῆς λαβῆς σωθὲν τμῆμα τοῦ ἀγγείου, καθὼς καὶ ἡ χρυσῆ ἐπένδυσις τῶν τριῶν ἥλων, δι' ὧν ἡ λαβὴ εἶχε στερεωθῆ ἐπ' αὐτοῦ [1]. Ὅταν τοῦτο ἐδόθη εἰς τὰ ἐργαστήρια τοῦ μουσείου πρὸς πρόχειρον καθαρισμόν, ὁ ἀρχιτεχνίτης Ἀ. Μαυραγάνης παρετήρησεν ἴχνη χρυσοῦ καὶ ἐπ' αὐτῆς ταύτης τῆς λαβῆς, κατόπιν δὲ τοῦ χημικοῦ καθαρισμοῦ τοῦ ἀντικειμένου ἀπεκαλύφθη διακόσμησις ἀποτελουμένη ἐκ τῆς ἐπαναλήψεως ἑνὸς θέματος ἐσχηματοποιημένου ναυτίλου ἐκ λεπτῶν ταινιωτῶν ἐλασμάτων χρυσοῦ ἐντεθειμένων ἐντὸς αὐλάκων ἀνοιχθέντων εἰς μέταλλον τῆς λαβῆς. Μετὰ τὴν ἔνθεσιν τῶν ἐλασμάτων ἡ ἐπιφάνεια ἐτρίβη διά τινος λεπτοῦ ἐργαλείου, οὕτω δὲ τὰ ἐξέχοντα χείλη τῶν αὐλάκων συγκλίναντα ἐπὶ τῶν ἐλασμάτων ἐστερέωσαν αὐτὰ ἀσφαλῶς.

Εἰκ. 3. Ἀργυροῦν ὑψίπουν κύπελλον φέρον διακόσμησιν χρυσῶν ροδάκων.

Τὸ παλαιότερον γνωστὸν δεῖγμα τῆς μεθόδου ταύτης ἐν τῇ ἐμπαιστικῇ εἶναι ἀργυρᾶ ὑψίπους κύλιξ ἐκ τοῦ 4ου βασιλικοῦ τάφου τῶν Μυκηνῶν [1], ἐκ δὲ τῶν μεταγενεστέρων ἀναφέρομεν, λόγῳ σπουδαιότητος, φιάλην μὲ διακόσμησιν βουκράνων ἐκ τοῦ βασιλικοῦ τάφου τῶν Δενδρῶν (15ου αἰῶνος) [2], φιάλας μὲ παραστάσεις πωγωνοφόρων προτομῶν ἐκ τοῦ 24ου θαλαμω-

[1] Ὡς φαίνεται, ἡ λαβὴ ὑψοῦτο κατακορύφως ἄνωθεν τῶν χειλέων τοῦ ἀγγείου, ἐξ οὗ ἀγόμεθα εἰς τὴν ὑπόθεσιν ὅτι τοῦτο εἶχε σχῆμα κανθάρου ἢ ὑψίποδος κύλικος.

[1] Karo, αὐτ. σ. 94, ἀρ. 390, πίν. CXII, CXIII.

[2] A. Persson, The Royal Tombs at Dendra, πίν. XII-XV.

τοῦ τάφου τῶν Μυκηνῶν [1], παρομοίας προτομὰς —τὸ ἀγγεῖον δὲν σώζεται—ἐκ τοῦ ἀνακτόρου τῆς Πύλου [2], ἐγχειρίδιον ἐκ τοῦ 14ου τάφου τῆς Προσύμνης (ΥΕ ΙΙ) [3].

Ἐν συγκρίσει πρὸς τὰ ἀνωτέρω δείγματα, ἡ ἐνταῦθα δημοσιευομένη λαβὴ εἶναι ἁπλούστερον διακεκοσμημένη. Πράγματι, εἰς ἐκεῖνα ἔχουν χρησιμοποιηθῆ περισσότερα τοῦ ἑνὸς εὐγενῆ μέταλλα (χρυσός, ἄργυρος, ἤλεκτρον), ἐπὶ πλέον δὲ αἱ ἐπ' αὐτῶν εἰκονιζόμεναι μορφαὶ ἔχουν λεπτομερείας ἐγχαράκτους πεπληρωμένας διὰ νιέλλου. Διάφορος εἶναι ἡ τεχνική, τῆς ὁποίας τελειότατα δείγματα ἀποτελοῦν τὰ ἐγχειρίδια ἐκ τῶν βασιλικῶν τάφων 4ου καὶ 5ου τῶν Μυκηνῶν, ὅπου τὰ ἐκ χρυσοῦ, ἀργύρου καὶ ἠλέκτρου κοσμήματα ἔχουν στερεωθῆ διὰ στρώματος νιέλλου καλύπτοντος τὴν λεπίδα.

Ἡ λαβὴ ἀγγείου, τὴν ὁποίαν παρουσιάζομεν ἐνταῦθα φαίνεται ὅτι εἶναι μεταγενεστέρα τοῦ 1400 π.Χ. Τοῦτο συνάγομεν ἐκ τῆς λίαν ἐσχηματοποιημένης μορφῆς, τὴν ὁποίαν ἔχει προσλάβει τὸ θέμα τοῦ ναυτίλου, ἐνῷ τοῦτο ἀποδίδεται κατὰ τρόπον νατουραλιστικὸν ἐπὶ τοῦ χαλκοῦ ἐγχειριδίου μετὰ παραστάσεων ἐκ χρυσοῦ, ἀργύρου καὶ ἠλέκτρου ἐντὸς ἐπιστρώσεως νιέλλου, τὸ ὁποῖον εὑρέθη ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ κ. Μαρινατου ἐντὸς τάφου τῆς Πύλου μετ' ἄλλων κτερισμάτων χρονολογουμένων ἀπὸ τῆς ΥΕ ΙΙ/ΙΙΙΑ Ι ἐποχῆς, ἤτοι ἀπὸ τοῦ 15ου αἰῶνος [4]. Δυστυχῶς, δὲν δυνάμεθα νὰ προβῶμεν εἰς ἀκριβεστέραν χρονολόγησιν τῆς λαβῆς, διότι δὲν βοηθούμεθα ὑπὸ κεραμεικῶν παραλλήλων, τοῦ θέματος ἐξελισσομένου, ὡς φαίνεται, ἀνεξαρτήτως εἰς τὴν μεταλλοτεχνίαν καὶ τὴν ἀγγειογραφίαν. Πράγματι, ἐπὶ τῶν ἀγγείων τῆς ΥΕ ΙΙΑ ἐποχῆς, ἤτοι συγχρόνων, ἂν μὴ καὶ προγενεστέρων τοῦ ἐγχειριδίου τῆς Πύλου, ἀπαντᾷ τύπος ἐνδιάμεσος μεταξὺ τῆς νατουραλιστικῆς ἀποδόσεως τοῦ θέματος καὶ τοῦ βαθμοῦ τῆς σχηματοποιήσεως αὐτοῦ ἐπὶ τῆς λαβῆς, γεγονὸς τὸ ὁποῖον ἐπιτρέπει τὴν εἰκασίαν ὅτι ἡ σχηματοποίησις ἐβράδυνεν εἰς τὴν ἐμπαιστικὴν ἐν συγκρίσει μὲ τὴν κεραμεικήν. Ἀπὸ δὲ τῆς ΥΕ ΙΙΒ ἐποχῆς, προϊούσης τῆς ἀφαιρέσεως, αἱ ἐπὶ τῶν ἀγγείων παραστάσεις ναυτίλου περιορίζονται εἰς τοὺς πλοκάμους αὐτοῦ λαμβάνοντας μορφὴν ἑλίκων, οὕτω δὲ τὸ θέμα ἀποκτᾷ, εἰς τὴν κεραμεικήν, καλλιγραφικὸν χαρακτῆρα, πρὸς τὸν ὁποῖον ἀντιτίθεται ἡ ἁδρότης, μεθ' ἧς τοῦτο ἀποδίδεται ἐπὶ τῆς λαβῆς.

[1] ΑΕ 1888, πίν. 7, 2.
[2] AJA 59, 1955, σ. 32, πίν. 23, 3.
[3] C. Blegen, Prosymna, σ. 330, πίν. II.
[4] BCH 81, 1957, σ. 559, εἰκ. 16a.b, πίν. XV.

* * *

Μεταξὺ τῶν ἄλλων συγκολληθέντων καὶ ὁλοκληρωθέντων ἀντικειμένων ὑπὸ τοῦ ἀρχιτεχνίτου Ἀ. Μαυραγάνη, ἄξια μνείας εἶναι τὰ ἀκόλουθα :

Τὸ εἰκονιζόμενον (εἰκ. 3) μόνωτον, ὑψίπουν, ἀργυροῦν κύπελλον ἀπετελέσθη ἐκ τεμαχίων καταγραφέντων ὑπὸ G. Karo εἰς δύο διαφορετικοὺς ἀριθμούς: 122 καὶ 151b [1].

Τὸ ἐλεφάντινον ἀντικείμενον τοῦ πίνακος Γ, β ὡλοκληρώθη ἐκ τεμαχίων προερχομένων ἐκ τοῦ Τάφου Α τοῦ Κακοβάτου [2], κατὰ τὸ πρότυπον ὁμοίου ἀντικειμένου εὑρεθέντος ὑπὸ A. Wace εἰς τὴν οἰκίαν τῶν Ἀσπίδων ἐν Μυκήναις [3] καὶ ὁλοκληρωθέντος ὑπὸ τοῦ ἰδίου τεχνίτου. Ἄρθρον ἐκ τῶν καταλοίπων τοῦ A. Wace, ὅπου μελετῶνται ὅλα τὰ ὅμοια εὑρήματα, τὰ ὑπ' αὐτοῦ ὀνομαζόμενα «candelsticks», ἐδημοσιεύθη ἤδη εἰς τὸ περιοδικὸν Archaeology 13, 1960, σ. 40 ἑ. εἰκ. 3.

Συνεκολλήθησαν δύο τεμάχια τῆς τοιχογραφίας τοῦ μεγάρου τῶν Μυκηνῶν (πίν. Δ)· ὁ Rodenwaldt εἶχεν ἀντιληφθῆ ὅτι ταῦτα ἐγειτνίαζον, ἀλλ' εἶχε διαφύγει τὴν προσοχήν του τὸ γεγονὸς ὅτι ἐφάπτονται [4].

Ἐπὶ τοῦ ἀργυροῦ ἀγγείου, ἐκ τοῦ πέμπτου βασιλικοῦ τάφου τῆς ἀκροπόλεως τῶν Μυκηνῶν (πίν. Γ,α) [5], διέκρινε διὰ πρώτην φορὰν ὁ ἀρχιτεχνίτης Χ. Χατζηλιοῦ ἴχνη νιέλλου. Κατὰ τὸν ἴδιον τεχνίτην, ὁλόκληρον τὸ κάτω τμῆμα τοῦ ἀγγείου τὸ φέρον ὁριζοντίους αὔλακας θὰ

[1] G. Karo, αὐτ. σ. 60, πίν. CV, καὶ σ. 62, ἀρ. 151b.
[2] AM 34, 1909, σ. 290, εἰκ. 11.
[3] BSA 50, 1955, πίν. 25a.b.
[4] G. Rodenwaldt, Der Fries des Megarons von Mykenai, σ. 30, κ.ἑξ., πίν. II.
[5] Karo, αὐτ. σ. 148, ἀρ. 855, πίν. CXXXIV.

ἐκαλύπτετο ὑπὸ στρώματος νιέλλου. Νίελλον ὡσαύτως ἐπλήρου τὰς αὔλακας τοῦ δακτυλίου ἐπὶ τοῦ ὤμου καὶ ἐπὶ τοῦ περιθωρίου τῆς λαβῆς. Ὁ τρόπος τῆς διακοσμήσεως, διὰ τοῦ ὁποίου ἐπιτυγχάνεται διχρωμία ἐκ τῆς καλύψεως τμημάτων τοῦ ἀργυροῦ ἀγγείου διὰ μελανῆς ὕλης γίνεται πρώτην φορὰν γνωστός.

ΑΓΝΗ ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ

ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΚΑΙ ΤΙΝΕΣ ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ ΠΕΡΙ ΤΩΝ ΤΕΙΧΩΝ ΚΑΙ ΤΟΥ ΛΙΜΕΝΟΣ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΠΡΟΚΟΝΝΗΣΟΥ

Ἡ Προκόννησος ὑπῆρξεν ἀποικία τῶν Μιλησίων ἱδρυθεῖσα ἐπὶ μιᾶς τῶν εἰς τὰ ΝΔ. τῆς Προποντίδος κειμένων νήσων, ἐξειλίχθη δὲ σὺν τῷ χρόνῳ εἰς πόλιν σπουδαίαν καὶ περιφανῆ κατὰ τοὺς ἀρχαίους χρόνους, κατὰ τοὺς μεταγενεστέρους δὲ χρόνους ἐγένετο κυρίως γνωστὴ ἐκ τῶν περιωνύμων «Προκοννησίων μαρμάρων» ἐξορυσσομένων μέχρι τῆς σήμερον ἐκ τῆς μεγαλυτέρας τῶν νήσων τούτων τῆς γνωστῆς ὡς «νήσου τοῦ Μαρμαρᾶ».

Ὁ Στραβων (XIII 588) διακρίνει τὴν Παλαιὰν Προκόννησον τῆς ἐχούσης τὰ λατομεῖα, γράφων: *Ἐν δὲ τῷ παράπλῳ τῷ ἀπὸ Παρίου εἰς Πρίαπον ἥ τε παλαιὰ Προκόννησός ἐστι καὶ ἡ νῦν Προκόννησος, πόλιν ἔχουσα καὶ μέταλλον μέγα λευκοῦ λίθου σφόδρα ἐπαινούμενον*. Ἐν δὲ τῷ Περίπλῳ τοῦ Σκυλακος, 94 (C. Müller, Geographi Graeci Minores I, σ. 68) ἀναγινώσκομεν: *Κατὰ ταύτην* (τὴν Ἀρτάκην) *νῆσός ἐστι καὶ πόλις Προκόννησος καὶ ἑτέρα νῆσος εὐλίμενος Ἐλαφόννησος· γεωργοῦσι δ' αὐτὴν Προκοννήσιοι*. Ὄντως δὲ ἐπὶ τῆς νήσου τοῦ Μαρμαρᾶ ὑπάρχει εὐρύχωρος καὶ ἀσφαλὴς λιμὴν ὁ λεγόμενος τοῦ «Πεταλᾶ».

Ἐκ τῶν μαρτυριῶν τούτων προκύπτει ὅτι ἄλλη ἦτο ἡ Παλαιὰ Προκόννησος καὶ ἄλλη ἡ ἔχουσα τὰ λατομεῖα, ἔτι δὲ ὅτι ἡ δευτέρα αὕτη νῆσος ὠνομάζετο Ἐλαφόννησος καὶ εὑρίσκετο ὑπὸ τὴν κυριαρχίαν τῆς παλαιᾶς Προκοννήσου. Γνωστὸν δὲ ὅτι τὸ ἐπιχωριάζον εἰς τὰς νήσους ταύτας ζῶον πρὸξ ἢ προῖξ, ἐξ οὗ ἔλαβον τὸ ὄνομα αἱ νῆσοι αὗται, ἦτο εἶδος ἐλάφου (Μεγα Ετυμολογικον 459, 49).

Ἀποκλεισθέντος οὕτω ὅτι Παλαιὰ Προκόννησος δύναται νὰ εἶναι ἡ νῆσος τοῦ Μαρμαρᾶ ἴδωμεν ποία τῶν λοιπῶν εἶναι. Ἡ καλυτέρα ἀπόδειξις θὰ ἦτο ἡ ἀνεύρεσις καταλλήλων ἀρχαιολογικῶν πειστηρίων. Ὄντως τοιαῦτα ὑπάρχουσιν ἐπὶ τῆς νήσου Ἁλώνης καὶ δὴ εἰς τὰ νοτιοανατολικὰ αὐτῆς, ὅπου σήμερον εὑρίσκεται τὸ χωρίον «Χουχλιά». Ἐκεῖ ὑπάρχει μικρὰ λοφώδης χερσόνησος μετρίου ὕψους σχηματίζουσα μεταξὺ αὐτῆς καὶ τῆς λοιπῆς νήσου εὐρὺν κόλπον.

Τὸ ὅτι ἐπὶ τῆς νήσου Ἁλώνης ἦτο ἱδρυμένη ἡ πόλις Προκόννησος καὶ ὅτι ἡ νῆσος αὕτη ὠνομάζετο Παλαιὰ Προκόννησος προκύπτει καὶ ἐκ τοῦ ἀνωτέρω μνημονευθέντος χωρίου τοῦ Στράβωνος. Ὄντως, ὅταν τις ἀναπλέων τὸν Ἑλλήσποντον φθάσῃ πρὸ τῆς Πριάπου, τῆς σημερινῆς Καράμπογας, συναντᾷ ἀκριβῶς πρὸς Α. πρώτην μὲν τὴν νῆσον Ἀφισιάν (Ὀφιοῦσαν τῶν ἀρχαίων) καὶ ὀλίγον ὄπισθεν αὐτῆς τὴν νῆσον Ἁλώνην. Αἱ δύο αὗται νῆσοι ὀπτικῶς συγχέονται, ἅτε οὖσαι ἀμφότεραι χθαμαλαὶ καὶ γεώδεις. Ἀπωτέρω πρὸς τὴν διεύθυνσιν ταύτην φαίνεται ἡ χερσόνησος τῆς Κυζίκου, ὑψηλή, δασώδης καὶ ἀπόκρημνος, βορειότερον δὲ φαίνεται ἡ νῆσος τοῦ Μαρμαρᾶ, ἥτις εἶναι ἡ *Νέα Προκόννησος* τοῦ Στραβωνος, ἡ ἔχουσα λατομεῖα μαρμάρου, καὶ ἡ ὀνομαζομένη ὑπὸ τοῦ Σκυλακος *Ἐλαφόννησος*. Αὕτη εἶναι σημαντικῶς ὑψηλοτέρα καὶ μᾶλλον ἀπόκρημνος τῆς Ἀφισιᾶς καὶ Ἁλώνης, ἧττον δὲ τῆς χερσονήσου τῆς Κυζίκου, τέλος πλησίον τοῦ Μαρμαρᾶ φαίνονται καὶ ἡ μικρὰ καὶ χθαμαλὴ νῆσος Κούταλις.

Κατὰ ταῦτα ἐν τῷ παράπλῳ ἀπὸ Παρίου εἰς Πρίαπον, ὡς ἐγγύτερον πρῶτον μὲν ἀπαντᾷ τὸ σύμπλεγμα τῶν νήσων Ἀφισσιᾶς - Ἁλώνης (Παλαιὰ Προκόννησος), κατόπιν δὲ ἡ νῆσος τοῦ Μαρμαρᾶ (Νέα Προκόννησος ἢ Ἐλαφόννησος) ὡς ἀπώτερον καὶ βορειότερον κειμένη. Τούτων ὅμως ἀψευδεστέρα μαρτυρία εἶναι ἡ

ὕπαρξις ἐρειπίων τειχῶν καὶ λιμένος ἐπὶ τῆς νήσου Ἀλώνης, εἰς τὴν περιγραφὴν τῶν ὁποίων ἤδη λεπτομερέστερον προβαίνομεν.

Τὸ μέρος τοῦτο ἐπεσκέφθην ἐν ἔτει 1905 συνοδεύων τὸν μακαρίτην πατέρα μου, ὅστις φιλάρχαιος ὢν ἠσχολεῖτο περὶ τὰ τοιαῦτα καὶ εἶχε μελετήσει τὰ ἐρείπια τῆς ἀρχαίας Κυζίκου καὶ δημοσιεύσει σχετικῶς εἰς τὸ περιοδικὸν τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἑλληνικοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου εἰς τοὺς τόμους ΙΗ', 1883 - 1884, σ. 25 - 33 καὶ ΛΒ', 1908 - 1910, σ. 160 - 177.

Ἀνελθόντες τότε ἐπὶ τῆς κορυφῆς τῆς χερσονήσου ταύτης, ἥτις ἦτο ὁμαλὴ εἰς εὐρεῖαν ἔκτασιν, παρετηρήσαμεν εὐρὺν περίβολον τειχῶν ἄριστα διατηρουμένων περιβαλλόντων ὁλόκληρον τὴν ἔκτασιν ταύτην, ὁμοίων πρὸς τὰ σῳζόμενα τότε τείχη τῆς Κυζίκου, ἤτοι ἐπενδεδυμένων διὰ πρισματικῶν τετραγωνικῶν γρανιτικῶν ὀγκολίθων. (Τὰ τείχη ταῦτα τῆς Κυζίκου, μετ' ὀλίγα ἔτη κατεστράφησαν, χαρακτηρισθέντα ὑπὸ τῶν τουρκικῶν Ἀρχῶν ὡς λατομεῖα γρανίτου καὶ ἐκχωρηθέντα εἰς ἐκμετάλλευσιν. Οὕτω τὰ μεγαλοπρεπῆ τείχη τῆς Κυζίκου ἐξέλιπον μεταβληθέντα εἰς κυβολίθους πρὸς ὁδοστρωσίαν!) Ἐμετρήσαμεν τὰς διαστάσεις τῶν τειχῶν τούτων καὶ ἐκρατήσαμεν καὶ ἄλλας σχετικὰς σημειώσεις, ἐντύπωσιν δὲ ἐνεποίησεν εἰς ἡμᾶς ὅτι ἦσαν ἐπενδεδυμένα διὰ γρανιτικῶν ὀγκολίθων, ἐφ' ὅσον δὲ οὔτε ἐπὶ τῆς νήσου Ἀλώνης οὔτε ἐπί τινος τῶν λοιπῶν Προκοννήσων ὑπάρχει γρανίτης, προφανῶς οὗτος ἐκομίσθη ἐκ τῆς γειτονικῆς Κυζικηνῆς χερσονήσου ὅπου ἀφθονεῖ. Τοῦτο μαρτυρεῖ καὶ τὴν δύναμιν τῆς Προκοννήσου καὶ τὰς φιλικὰς σχέσεις αὐτῆς πρὸς τὴν Κύζικον, ἐκτὸς ἐὰν ὑποθέσωμεν ὅτι τὰ τείχη ταῦτα ἔκτισαν οἱ Κυζικηνοὶ μετὰ τὴν ἐπιβολὴν τῆς ἡγεμονίας αὐτῶν ἐπὶ τῶν Προκοννησίων, ὅπερ ἀπόκειται εἰς τοὺς εἰδικοὺς νὰ διαλευκάνωσι.

Ἐν συνεχείᾳ κατήλθομεν εἰς τὴν παραλίαν καὶ ἐξητάσαμεν τὸν λιμένα. Εἰς τὸ βόρειον μέρος αὐτοῦ παρετηρήσαμεν ἐμπεπηγμένον ἐντὸς τῆς ἄμμου μαρμάρινον ἄγαλμα ἀνδρός, οὗτινος θραυσθέντες ἔλειπον οἱ βραχίονες καὶ ὅστις ἐχρησίμευε τότε ἵνα δένωνται ἐπ' αὐτοῦ τὰ πρυμνήσια τῶν ἱστιοφόρων, ἐκεῖ δὲ πλησίον ἐφαίνοντο ἐρείπια ἀρχαίου κτηρίου εἰσχωροῦντα εἰς τὴν θάλασσαν εἰς ἀρκετὸν μῆκος καὶ μὲ κατεύθυνσιν ἐξ Ἀνατολῶν πρὸς δυσμάς. Ἐκ τῶν παρισταμένων δὲ ἐντοπίων ναυτικῶν ἐπληροφορήθημεν ὅτι ὑπῆρχον δύο σειραὶ ὑποθαλασσίων ὁμοίων ἐρειπίων, τῆς μὲν βορειοτέρας χωρούσης εὐθὺ πρὸς δυσμὰς καὶ ἀποτελούσης κατὰ τὴν γνώμην αὐτῶν τὸ ὑπόλοιπον θαλάσσιον μέρος καταστραφέντος κυματοθραύστου προασπίζοντος τὸν λιμένα, τῆς δὲ κειμένης ὀλίγον νοτιώτερον, ἐπί τι διάστημα χωρούσης καὶ ταύτης παραλλήλως καὶ ὀλίγον λοξῶς πρὸς τὴν πρώτην πρὸς δυσμάς, μετ' ὀλίγον δὲ καμπτομένης ὑπὸ ἀμβλεῖαν γωνίαν πρὸς νότον ἐν σχήματι κεκλιμένου Γ κεφαλαίου ἔχοντος ἀμβλεῖαν τὴν γωνίαν, τοῦτο δὲ ἀπετέλει τὸ ὑποθαλάσσιον τμῆμα καταστραφέντος λιμενοβραχίονος. Οἱ πλοιοκτῆται τῶν Χουχλιῶν πρό τινων ἐτῶν ἠθέλησαν νὰ μωλώσωσι τὰ ὑποθαλάσσια ταῦτα ἐρείπια πρὸς πληρεστέραν προστασίαν τοῦ λιμένος αὐτῶν ἀλλ' ἠμποδίσθησαν ὑπὸ τῆς Τουρκικῆς Κυβερνήσεως.

Τὰ ἐρείπια ταῦτα ὁ μακαρίτης πατήρ μου ἐσκόπει νὰ μελετήσῃ πληρέστερον καὶ δημοσιεύσῃ ἀλλ' ἠμποδίσθη ὑπὸ ἀντιξόων περιστάσεων, ἀπωλέσθησαν δὲ καὶ αἱ σχετικαὶ σημειώσεις αὐτοῦ κατὰ τὴν μεγάλην πυρκαϊὰν τῆς Ἀρτάκης τοῦ ἔτους 1917, τὴν ἀποτεφρώσασαν τὸ πλεῖστον τῆς πόλεως ταύτης καὶ τὴν προγονικὴν ἡμῶν οἰκίαν.

Ἤδη ἐθεωρήσαμεν σκόπιμον ὅπως ἔστω καὶ ἀτελῶς καὶ ἀπὸ μνήμης γράψωμεν τὰ ἀνωτέρω πρὸς βοήθειαν τυχὸν μέλλοντος νὰ ἀσχοληθῇ μὲ τὸ ζήτημα τοῦτο, ἐσχεδιάσαμεν δὲ καὶ πρόχειρον τοπογραφικὸν σχεδιογράφημα (εἰκ. 1) ἐμφαῖνον τὴν θέσιν τῶν τειχῶν καὶ τῶν ἐρειπίων τοῦ λιμένος.

Ἐκ πάντων τῶν ἀνωτέρω ὁ πατήρ μου ἐφρόνει ὅτι ὄντως αὐτόθι ἔκειτο ἡ Παλαιὰ Προκόννησος, ἀλλὰ τὸ ζήτημα βεβαίως δεῖται τῆς ἐγκύρου γνώμης τῶν ἁρμοδίων. Ὡς προκύπτει ἐκ τοῦ γεωγραφικοῦ σχηματισμοῦ ἡ θέσις ἦτο κατάλληλος πρὸς ἵδρυσιν ναυτικῆς πόλεως καὶ λιμένα εἶχεν ἀσφαλῆ καταστάντα ἀσφαλέστερον διὰ τῶν περιγραφέντων λιμενικῶν ἔργων καὶ ὁ λιμὴν οὗτος ἦτο ἀπόκρυφος, ἱκανὸς νὰ ἀποκρύψῃ τὰ ἐν αὐτῷ ναυλοχοῦντα πλοῖα τῶν ἀρχαίων χρόνων, προσὸν πολύτιμον διὰ τυχὸν αἰφνιδιαστικὴν ἐνέργειαν.

Κατὰ τοὺς μεταγενεστέρους χρόνους μέχρι τοῦ ἐκπατρισμοῦ τοῦ 1922 ἐπὶ τῆς νήσου Ἁλώνης ὑπῆρχον πέντε χωρία κείμενα, ὅπου ἐπὶ τοῦ συνημμένου χάρτου σημειοῦνται. Ἦσαν δὲ ταῦτα τὰ ἑξῆς :

1ον. Ἡ Ἁλώνη. Ἕδρα τοῦ Μητροπολίτου ὑπαλλήλου (Μουδίρη) κατῳκεῖτο ὑπὸ 1.000 περίπου ἑλλήνων κατοίκων ἀσχολουμένων εἰς ὅσα καὶ οἱ κάτοικοι τῆς γειτονικῆς Ἁλώνης.

3ον. Τὸ Βῶρυ κείμενον εἰς τὸ ἀνατολικὸν μέρος τῆς βορείου παραλίας τῆς νήσου. Ἦτο τὸ μόνον χωρίον τῆς νήσου, ἐν τῷ ὁποίῳ κα-

Εἰκ. 1. Σχεδιογράφημα τῆς Προκοννήσου.

Προκοννήσου ἀποκλειστικῶς δὲ ὑπὸ Ἑλλήνων οἰκουμένη 1.100 περίπου τὸν ἀριθμὸν ἀσχολουμένων εἰς τὴν ἁλιείαν, ναυτιλίαν, ἀμπελουργίαν, παραγόντων ἄφθονον καὶ ἐκλεκτὸν οἶνον καὶ ὀλίγα δημητριακά.

2ον. Τὸ Πασαλιμάνι, ἔχον μέγαν καὶ ἀσφαλῆ λιμένα, εἶναι ἕδρα τοῦ Τούρκου διοικητικοῦ τῴκουν καὶ ὀλίγοι τοῦρκοι. Οἱ μὲν ἕλληνες κάτοικοι ἦσαν 715 οἱ δὲ τοῦρκοι 55. Ἠσχολοῦντο εἰς ὅσα ἔργα καὶ οἱ λοιποὶ κάτοικοι τῆς νήσου μὲ ὑπεροχήν τινα ἐπὶ τῶν δημητριακῶν, χωρὶς ὅμως ταῦτα νὰ ἐπαρκῶσιν οὔτε διὰ τὴν ἐπιτόπιον κατανάλωσιν τοῦ χωρίου.

4ον. Τὰ Σκουπιά. Χωρίον ἀποκλειστικῶς ὑπὸ

ἑλλήνων οἰκούμενον ἔχον περὶ τοὺς 960 κατοίκους, ἀσχολουμένους ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ εἰς τὴν ναυτιλίαν καὶ ἁλιείαν.

5ον. Τὰ Χουχλιά, τὸ ναυτικώτατον τῶν χωρίων τῆς νήσου, κείμενον ἐντὸς τοῦ εὐρέος κόλπου ὃν ἀνεφέραμεν ἀνωτέρω καὶ ὅπου τὰ ἐρείπια τοῦ λιμένος τῆς ἀρχαίας Προκοννήσου. Κατῳκεῖτο μέχρι τοῦ ἐκπατρισμοῦ τοῦ 1922 ὑπὸ ἑλλήνων ναυτικῶν 610 περίπου.

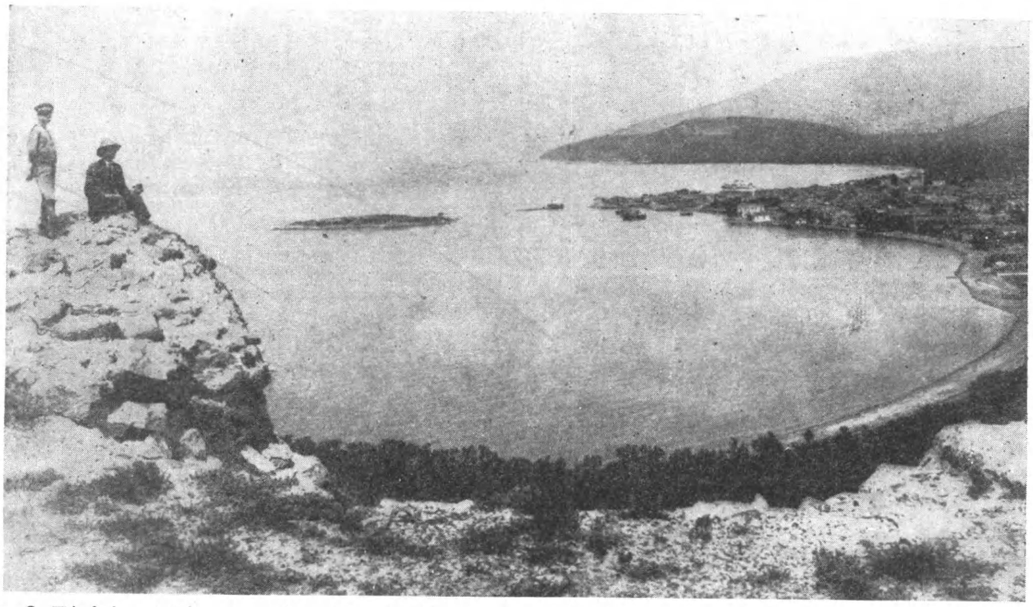

Εἰκ. 2. Τὰ ἐπὶ τοῦ λόφου τοῦ Ἁγ. Συμεὼν Ἀρτάκης ἐρείπια ἀρχαίων τειχῶν «Τὸ Κάστρο τοῦ Χριστοῦ».

Τὰ ἀνωτέρω περιγραφέντα ἀρχαιολογικὰ εὑρήματα νομίζομεν ὡς ἀποδεικνύοντα ἐπαρκῶς ὅτι ἡ ἀρχαία Προκόννησος ἔκειτο ἐπὶ τῆς νήσου Ἁλώνης· πρὸς τὴν ἄποψιν ταύτην συγκλίνουσι καὶ συμπεράσματά τινα ἐξ ἱστορικῶν γεγονότων, ἅτινα ἠρύσθημεν ἐκ τῶν προσιτῶν εἰς ἡμᾶς πηγῶν καὶ ἅτινα ἐκθέτομεν κατωτέρω ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὰ ὀνόματα δύο φυλῶν τῶν Κυζικηνῶν, αἵτινες φαίνεται ὅτι προσετέθησαν μεταγενεστέρως καὶ αἵτινες φυλαὶ πιθανώτατα δηλοῦσι προκοννησίους· αἱ φυλαὶ αὗται εἶναι ἡ τῶν «Οἰνώπων» καὶ ἡ τῶν «Βορέων».

Ὅπως εἶναι γνωστὸν ἐκ τῆς Ἱστορίας (ἴδε MARQUARDT, Ἱστορία Κυζίκου, σ. 72, τῆς ἑλληνικῆς μεταφράσεως ὑπὸ Κυρίλλου Γρηγοριάδου, Κωνσταντινούπολις 1878), κατὰ τὴν τετάρτην πρὸ Χριστοῦ ἑκατονταετηρίδα ἡ Κύζικος εὐημεροῦσα ἐξώρμησεν εἰς κατακτήσεις καὶ πρῶτον ὑπήγαγεν ὑπὸ τὴν ἡγεμονίαν αὐτῆς τὴν γειτονικὴν Ἀρτάκην καὶ ὁλόκληρον τὴν Κυζικηνὴν χερσόνησον. Ἴσως ἔκτοτε χρονολογοῦνται καὶ τὰ μέχρι σήμερον σῳζόμενα ἐν Ἀρτάκῃ τείχη (εἰκ. 2 καὶ 3) ἐπὶ τοῦ λόφου τοῦ Ἁγίου Συμεῶνος, τὰ ὁποῖα καὶ ἡμιτελῆ φαίνονται καὶ ἐν βίᾳ οἰκοδομηθέντα, διότι ὑπάρχουσιν ἐν αὐτοῖς κτισθέντα τεμάχια μαρμαρίνων κιόνων, ὅπερ ὑπὸ κανονικὰς περιστάσεις δὲν θὰ ἐγίνετο. Εἶναι πιθανὸν ὅτι ἐπικειμένης τῆς ἐπιθέσεως τῶν Κυζικηνῶν κατὰ τῶν Ἀρτακηνῶν, οἱ τελευταῖοι οὗτοι ἤρχισαν ἐν βίᾳ τειχίζοντες τὸν λόφον τοῦ Ἁγίου Συμεῶνος καὶ ἐν συνεχείᾳ δὲ απο-

Εἰκ. 3. Ἀρτάκη - Ἅγ. Συμεών. Ἐρείπια ἀρχαίων τειχῶν.

τόμως ἐσταμάτησε τὸ ἔργον, διότι σαφῶς φαίνονται τὰ τείχη ταῦτα ἡμιτελῆ κατὰ τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον αὐτῶν ἀφήνοντα ἀκάλυπτον ἀρκετὴν ἔκτασιν μέχρι σειρᾶς ἀποτόμων βράχων, ὅπου προφανῶς θὰ ἐσταμάτα ἡ τείχισις ὡς περιττή. Ἐν συνεχείᾳ οἱ Κυζικηνοὶ ἐστράφησαν κατὰ τῶν Προκοννησίων, συμμάχων τότε τῶν Ἀθηναίων. Οἱ Προκοννήσιοι ἀντέστησαν ἐπικαλεσθέντες καὶ τὴν βοήθειαν τῶν Ἀθηναίων, ἀλλ' ἡ βοήθεια ἐβράδυνε νὰ φθάσῃ καὶ οἱ Προκοννήσιοι ὑπέκυψαν πρὸ ὑπερτέρων δυνάμεων, παραδώσαντες καὶ τὸ περιώνυμον ἄγαλμα τῆς Μητρὸς τῶν θεῶν Δινδυμίνης ἐκ χρυσοῦ καὶ ὀδόντων ποταμίων ἵππων ἐξειργασμένον (ἰδὲ MARQUARDT, αὐτόθι σ. 102).

Ὑπὲρ τῆς βοηθείας πρὸς τοὺς Προκοννησίους συνηγόρησε καὶ ὁ ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ διὰ τοῦ πρὸς Πολυκλέα λόγου (L, 5), ὃν ὀλίγον μετὰ τὸ ἔτος 361 π.Χ. ἐξεφώνησε: *Προκοννήσιοι δὲ σύμμαχοι ὄντες ἱκέτευον ὑμᾶς ἐν τῷ δήμῳ βοηθῆσαι αὐτοῖς, λέγοντες ὅτι ὑπὸ Κυζικηνῶν κατέχονται τῷ πολέμῳ καὶ κατὰ γῆν καὶ κατὰ θάλατταν, καὶ μὴ περιιδεῖν ἀπολομένους.*

Σχετικῶς δὲ ὁ ΠΑΥΣΑΝΙΑΣ ἱστορεῖ (VIII 46): *Κυζικηνοὶ ἀναγκάσαντες πολέμῳ Προκοννησίους σφίσι συνοίκους γενέσθαι μητρὸς Δινδυμίνης ἄγαλμα ἔλαβον ἐκ Προκοννήσου.* Οὕτω ἡ Προκόννησος ἐνεσωματώθη ἐντὸς τοῦ κράτους τῆς Κυζίκου καὶ προφανῶς οἱ Προκοννήσιοι, ὡς φυλαὶ πλέον, συγκατηριθμήθησαν μεταξὺ τῶν φυλῶν τῶν Κυζικηνῶν.

Οἱ Κυζικηνοὶ ἦσαν διῃρημένοι εἰς φυλάς (RE[2] XII ἐν λ. *Kyzikos*, στ. 232), ἐκ τῶν ὁποίων αἱ τέσσαρες, Γελέοντες, Ἀργαδεῖς, Αἰγικορεῖς, Ὅπλητες, εἶναι αἱ κοιναὶ ἰωνικαὶ φυλαί. Αἱ δύο ἀκολουθοῦσαι, Οἴνωπες καὶ Βωρεῖς, ἦσαν πιθανῶς Προκοννήσιοι. Καὶ Οἴνωπες μὲν ὠνομάσθησαν ὡς προερχόμενοι ἐκ τῆς ἀνέκαθεν οἰνοφόρου Προκοννήσου παραγούσης μέχρι τῆς σήμερον ἄφθονον, ἐκλεκτὸν καὶ γενναῖον οἶνον ἐξαγόμενον καὶ εἰς τὴν Εὐρώπην, ἰδίᾳ τὴν Γαλλίαν [1], ὑπὸ τὸ ὄνομα «Πασαλιμάνι» ἐκ τοῦ ὀνόματος τοῦ λιμένος, ἐκ τοῦ ὁποίου κυρίως ἐξήγετο, Βωρεῖς δὲ οἱ ἐκ τῶν βορειοτέρων μερῶν τῆς νήσου προερχόμενοι, τῶν ὁποίων κατάλοιπον μέχρι τῶν ἡμερῶν ἡμῶν παρέμεινε τὸ χωρίον Βῶρυ, οὕτω ὀνομαζόμενον καὶ μετὰ τὸ ἔτος 1922 καὶ τὴν ἐκκένωσιν αὐτοῦ ἐκ τῶν προαιωνίων ἑλλήνων κατοίκων αὐτοῦ.

ΙΠΠΟΚΡΑΤΗΣ Κ. ΜΑΚΡΗΣ

[1] Μεγάλαι ποσότητες τοῦ οἴνου τούτου ἐξήχθησαν εἰς Γαλλίαν κατὰ τὴν παρελθοῦσαν ἑκατονταετηρίδα, ὅτε κατεστράφησαν ἐκ φυλλοξήρας αἱ ἄμπελοι τῆς Γαλλίας πρὸς βελτίωσιν κατωτέρας ποιότητος οἴνων δι' ἀναμείξεως μετ' αὐτῶν.

ΔΥΟ ΛΙΘΟΙ ΕΚ ΠΛΩΤΙΝΟΠΟΛΕΩΣ ΕΝΕΠΙΓΡΑΦΟΙ

Ἐξ ἐκθέσεως τοῦ ἐκτάκτου ἐπιμελητοῦ Ἀρχαιοτήτων κ. ΧΡ. ΕΥΘΥΜΙΟΥ «Περὶ δύο ἐνεπιγράφων ἐκ Πλωτινοπόλεως λίθων» δημοσιεύομεν ἐνταῦθα τὰ κατωτέρω:

Εἰς τὰς ἤδη γνωστὰς ἐπιγραφικὰς μαρτυρίας ἐκ τῆς Θρακικῆς Πλωτινοπόλεως προσετέθησαν ἐσχάτως δύο νέαι, δι' ὧν λύεται ὁριστικῶς τὸ ζήτημα ταυτίσεως τῆς πόλεως πρὸς τὰ ἐρείπια τοῦ λόφου τοῦ κειμένου παρὰ τὴν ὄχθην τοῦ Ἐρυθροποτάμου μεταξὺ τῆς γαλλικῆς γεφύρας καὶ τῆς σιδηροδρομικῆς γραμμῆς [1].

1. Ἡ πρώτη ἐκ τῶν δύο τούτων εὑρέθη ἐπὶ τοῦ λόφου «Ἁγία Πέτρα» καὶ ἀπόκειται νῦν ἐν τῷ Μουσείῳ Διδυμοτείχου. Πρόκειται περὶ βάθρου ἐκ σκληροῦ λίθου μὲ εἰργασμένας τὰς τρεῖς αὐτοῦ πλευράς, ὕψους 0.46 μ., μὲ βάσιν

[1] Περὶ τῆς γνωστῆς ἐνεπιγράφου στήλης τῆς ἀφιερωμένης ὑπὸ τῆς Βουλῆς καὶ τοῦ Δήμου Πλωτ(ε)ινοπολιτῶν εἰς τὸν αὐτοκράτορα Μ(ᾶρκον) Ἰούλιον Φίλιππον τὸν Ἄραβα (244-249 μ.Χ.), δι' ἧς ἐτέθη τὸ πρόβλημα τοποθετήσεως τῆς Πλωτινοπόλεως, βλέπε: Α. ΣΑΜΟΘΡΑΚΗ, Ἱστορία Θράκης, 1939, σ. 188-189. Θρᾳκικὰ Η', σ. 190-195 (Κ. ΚΟΥΡΤΙΔΗΣ), σ. 196-210 (Ν. ΒΑΦΕΙΔΗΣ), Θ', σ. 407-414 (ΑΠΟΣΤΟΛΙΔΗΣ), Ι, σ. 198-208 (Χ. ΔΡΑΚΟΝΤΙΔΗΣ), σ. 208-218 καὶ 387-8 (ΑΠΟΣΤΟΛΙΔΗΣ), σ. 388-89 (ΣΤΑΜΑΤΙΑΔΗΣ).

καὶ στέψιν κεκοσμημένας διὰ ταινιῶν καὶ κυματίου. Εἰς τὴν ταινίαν τῆς στέψεως γλυπτὴ παράστασις δύο φύλλων. Τὸ βάθρον εἶναι ἀποκεκρουμένον κατὰ τὴν μίαν τῶν γωνιῶν τῆς βάσεώς του. Ἐπ' αὐτοῦ πιθανὸν ὑπῆρχε γλυπτὴ παράστασις ἀποκοπεῖσα.

Ἡ ἐπιγραφή, ἀναθηματικὴ εἰς τὸν Ἀπόλλωνα, εἶναι κεχαραγμένη εἰς δύο τμήματα. Δύο μὲν στίχοι ἐπὶ τῆς ἀνωτέρας ταινίας τῆς στέψεως τοῦ βάθρου (ὕψ. γραμμ. 0.02-0.03 μ.). Εἶτα δὲ ἐπὶ τῆς κυρίας πλευρᾶς τοῦ βάθρου καὶ ἐπὶ ἐπιφανείας πλάτους ἄνω μὲν 0.36 μ. κάτω δὲ 0.37 μ. ἀκολουθοῦν 7 στίχοι. Τὸ ἀριστερὸν τῆς ἐπιφανείας τμῆμα τελείως ἀπολεπισμένον. Ὕψος γραμμ. 0.03, πλ. γραμμ. 0.025. Σῴζονται:

Ἀπόλλωνι Κερσ - - - - - -
Σώζοντι

[- - - - - - 15-18] *μοθέου*
[- - - - - - 15-18] *ν Πλωτει*
[- - - - - - 15-18] *ατορα νο*
[- - - - - - 15-18] *μενος*
[- - - - - - 15-18] *ερεα υ*
[- - - - - - 15-18] *ιων*
[- - - - - - 15-18] *νεθηκεν.*

Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸ α' τμῆμα τῆς ἐπιγραφῆς ἡ ἐπωνυμία τοῦ Ἀπόλλωνος *Κερσ - - - - -* δυνατὸν νὰ συμπληρωθῇ *Κερσ(οβλέπτῃ)* ἢ *Κερσ(η[ε]ληνῷ)* κατὰ τὰ γνωστὰ ἐπίθετα Κενδρισός, Κενδρισεὺς ἢ Κενδρεισηνός, Ἀλσηνός, Αὐταρκηνός, Λατομηνός, Δορταζηνός, Ἐστρακηνός, Σταρασκηνός, Ζηρίνθιος κλπ. (Βλ. Κ. Μ. Ἀποστολίδου, Θρᾳκικὰ Ε', 41-49 καὶ ΣΤ', Ζ', Η', Θ', Ι' σποράδην) παραγόμενον ἐκ τοπωνυμιῶν Κερσηληνὸς ἢ Κερσηληνή. Ἐὰν ἀληθεύῃ τοῦτο, τότε ἔχομεν πρὸ ἡμῶν τὸ ἀρχαιότερον ὄνομα τῆς Πλωτινοπόλεως. Παρόμοιον φαινόμενον μετωνυμίας ἔχομεν καὶ ἐπὶ τῆς Φιλιππουπόλεως, τῆς παλαιᾶς Κενδρισοῦ.

Ἐρχόμεθα νῦν εἰς ἐξέτασιν καὶ συμπλήρωσιν τοῦ β' τμήματος τῆς ἐπιγραφῆς:

. . *μοθέου:* πατρώνυμον τοῦ ἀναθέτου, συμπληρούμενον ἀσφαλῶς Τιμοθέου. Πιθανὴ συμπλήρωσις ὁλοκλήρου τοῦ στίχου: [Τύχῃ ἀγαθῇ Τιμόθεος Τι]*μοθέου.*

- - - *ν Πλωτει: Πλωτει*[νοπολιτῶν] ἀσφαλῶς.

Εἰς τὸν γ' στίχον δυνατὴ συμπλήρωσις τοῦ - - - *τορα* εἰς [- - αὐτοκρά]*τορα*, ὅπερ ἀπορρίπτομεν ἀγόμενοι ἐκ τοῦ ἀκολουθοῦντος *νο* - - (ἄγνωστος ἀρχικὴ συλλαβὴ διὰ ρωμαῖον αὐτοκράτορα) ἢ ὀρθότερον [- - παντοκρά]*τορα* μὲ ἀκολουθοῦσαν συμπλήρωσιν εἰς τὸν δ' στίχον: [νόσων καὶ κακῶν ἰατῆρα εὐξά]*μενος*. Ἡ συμπλήρωσις φαίνεται ἀσφαλὴς λαμβανομένης ὑπ' ὄψιν τῆς ἰδιότητος τοῦ Ἀπόλλωνος ὡς θεοῦ ἰατῆρος.

Κατὰ ταῦτα ὁλόκληρος ἡ ἐπιγραφὴ συμπληρουμένη ἔχει ὧδε:

Ἀπόλλωνι Κερσ[ηληνῷ]
Σώζοντι

[Τύχῃ ἀγαθῇ (;). Τιμόθεος Τι]*μοθέου*
[ὑπὲρ κοινῆς ὑγείας τῶ]*ν Πλωτει*
[νοπολιτῶν εἰς τὸν Παντοκρ]*άτορα νό*
[σων καὶ κακῶν ἰατῆρα εὐξά]*μενος*
[καὶ καταστήσας ἐν τῷ ναῷ ἱ]*ερέα ὕ*
[ψιστον αὐτοῦ εὐχαριστηρ]*ίων*
[ἕνεκα σῆμα τόδ' ἀ]*νέθηκεν.*

Ὅθεν Τιμόθεός τις ἄρχων τῶν Πλωτινοπολιτῶν ἢ ἐπιμελητὴς τοῦ ναοῦ τοῦ Σώζοντος Ἀπόλλωνος ἀναθέτει τὴν στήλην αὐτὴν εἰς θεὸν ὡς εὐχαριστήριον. Λατρεία τοῦ Ἀπόλλωνος Σώζοντος εἶναι διαδεδομένη καθ' ὅλην τὴν Θρᾴκην. Βλ. Ἀρχεῖον Θρᾳκ. Θησαυροῦ ΙΖ, σ. 29-32 (Ευθυμιου), αὐτόθι, ΣΤ. σ. 1-20 (Κ. Μ. Αποστολιδης). Α. Σαμοθρακην, ἔ.ἀ. σ. 118-122.

Ἐκ τῶν γραμμάτων ἡ ἐπιγραφὴ χρονολογεῖται εἰς τὰ μέσα τοῦ 3ου μ.Χ. αἰ.

2. Ἡ ἑτέρα ἐπιγραφὴ ἀνευρέθη τῷ 1955 παρὰ τὴν οἰκίαν Κ. Μπέκα κάτωθεν τῆς ΝΔ. πλευρᾶς τοῦ σωζομένου τείχους τοῦ Διδυμοτείχου. Πρόκειται περὶ στήλης ὕψους 1.70 μ. καὶ πλάτους κατὰ τὴν βάσιν 0.76 μ. Ὕψ. γραμμ. 0.04-0.05 μ. Κατὰ τὴν δεξιὰν πλευρὰν τὰ πρῶτα γράμματα τῶν στίχων ἀπολεπισμένα. Εἰς τὸ μέσον τοῦ α' στίχου καὶ εἰς τὸ τέλος τοῦ γ' φύλλον κισσοῦ.

Ἡ ἐπιγραφὴ ἔχει οὕτω συμπεπληρωμένη:

Ἀγαθῇ τύχῃ. (;)
τὸν θεοφιλέστα
τ]*ον καίσαρα Πό*⟨*πλιον*⟩
[Λ]*ικ*⟨*ίνιον*⟩ *Α*⟨*ὐρήλιον*⟩ *Οὐαλεριανὸν*
θ]*εὸν ἡ Πλωτεινο*
π]*ολειτῶν πόλις*
ε]*ὐτυχῶς.*

Σημειωτέαι αἱ συντομογραφίαι εἰς τὸν γ' καὶ τὸν δ' στίχον, ἡ χάραξις ὡρισμένων γραμμάτων ἐπὶ τῶν πλευρῶν τῶν προηγουμένων των, ὡς εἰς τὸν δ' καὶ τὸν ε' στίχον, καὶ τέλος ἡ ἀπόδοσις τοῦ Σ διὰ τοῦ λατινικοῦ C.

Ἡ ἐπιγραφὴ ἀφιεροῦται εἰς τὸν ρωμαῖον Αὐτοκράτορα Πόπλιον Λικίνιον Αὐρήλιον Οὐαλεριανόν (253-260 μ.Χ.), ἀσφαλῶς δὲ ἐπὶ τοῦ βάθρου ἵστατο καὶ ὁ ἀνδριὰς τοῦ τιμωμένου αὐτοκράτορος.

Αἰτία τῆς ἀναθέσεως τῆς παρούσης στήλης φαίνεται ὅτι ἦτο ἡ κατὰ τοὺς χρόνους τούτους ἐπισυμβᾶσα σωτηρία τῆς πόλεως ἀπὸ τῶν ὀλεθρίων ἐπιδρομῶν τῶν Γότθων. Αἱ ἐπιδρομαὶ αὐτῶν ἤρξαντο ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Δεκίου (251), ὅτε κατέλαβον τὴν Φιλιππούπολιν νικήσαντες καὶ φονεύσαντες τὸν Δέκιον, συνεχίσθησαν δὲ ἐπὶ τοῦ Οὐαλεριανοῦ (253), ὅτε ἠρήμωσαν τὴν Θρᾴκην καὶ ἐπολιόρκησαν τὴν Θεσσαλονίκην, διαπεραιωθέντες δὲ κατόπιν εἰς τὴν Μ. Ἀσίαν ἐλεηλάτησαν τὴν Χαλκηδόνα. Ὁ Οὐαλεριανὸς ἠτύχησεν εἰς τὸν πόλεμον ἐναντίον των, ἐμπλακεὶς δὲ μετὰ τῶν Περσῶν συνελήφθη ὑπ' αὐτῶν αἰχμάλωτος καὶ ἀπέθανε τῷ 270. Ὁ διάδοχός του Γαλλιηνὸς διὰ τοῦ στρατηγοῦ του Μαρκιανοῦ ἀπήλλαξε τὴν Θρᾴκην ἀπὸ τοὺς Γότθους τῷ 277 τιμηθεὶς δι' ἀναθηματικῶν στηλῶν ἀπὸ τὰς θρακικὰς πόλεις (BCH 47, 1923, σ. 541, DUMONT-HOMOLLE, Mélanges, σ. 351, ἀρ. 61. CAGNAT, IGRR, σ. 249, ἀρ. 759).

Αἱ προσωνυμίαι *θειότατος* καὶ *θεὸς* τῶν ἐπιγραφῶν γνωσταὶ καὶ ἄλλοθεν.

Τέλος, καὶ ὡς ἐν παρενθέσει, δημοσιεύομεν θραῦσμα μαρμαρίνης ἐπιγραφῆς συμπληρούμενον οὕτω:

Ἡ Πλωτι]*νο*[πο
λειτ]*ῶν* [πόλις τῷ]
[κυρίῳ Ε]*ὔρῳ.*

Πρόκειται δηλ. περὶ ἐπιγραφῆς ἀναθηματικῆς εἰς τὸν θεὸν ποταμὸν Εὖρον.

Διὰ τῶν ἀνωτέρω δημοσιευθεισῶν ἐπιγραφῶν νομίζομεν ὅτι λύεται ὁριστικῶς τὸ ζήτημα τῆς τοποθετήσεως τῆς Πλωτινοπόλεως. Τὸ ἀπὸ τῶν Βυζαντινῶν χρόνων καλούμενον Διδυμότειχον, ἄγνωστον πῶς ὀνομαζόμενον διὰ Θρᾳκίου ὀνόματος κατὰ τὴν κλασσικὴν ἀρχαιότητα, μετωνομάσθη κατὰ τὴν ρωμαϊκὴν ἐποχὴν εἰς Πλωτινόπολιν, πρὸς τιμὴν τῆς Πλωτίνης, συζύγου τοῦ αὐτοκράτορος Μ. Ἰουλίου Φιλίππου τοῦ Ἄραβος. Ἐξηκολούθησε δὲ λόγῳ τῆς θέσεώς της ἀκμάζουσα ἔκτοτε, μάλιστα κατὰ τοὺς πρώτους βυζαντινοὺς χρόνους οὖσα ἕδρα ἐπισκόπου καὶ ἀποτελοῦσα ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ μίαν τῶν σπουδαιοτέρων πόλεων τῆς ὑπὸ ἡγεμόνα τελούσης ἐπαρχίας Αἱμιμόντου, ἣν ἀπετέλουν αἱ πόλεις Ἀδριανούπολις, Ἀγχίαλος, Δεβελτός, Πλωτινόπολις καὶ Τζωίδαι. Κατεστράφη δὲ ἡ Πλωτινόπολις κατὰ τὸν FORBIGER, ἀκολουθοῦντα σχετικὴν μαρτυρίαν τοῦ ΑΚΡΟΠΟΛΙΤΟΥ, τὸν 10ον αἰῶνα ὑπὸ τοῦ Βουλγάρου Τσάρου Ἰωαννίτση. Ἐπειδὴ ὅμως ἡ μαρτυρία τοῦ Ἀκροπολίτου εἶναι ἐλλιπής, οὐδαμοῦ δὲ εἰς τὰ ΤΑΚΤΙΚΑ τοῦ 10ου αἰ. ἀναγράφεται ἡ ἐπισκοπὴ Πλωτινοπόλεως, τέλος, ἐπειδὴ ἀπουσιάζουν παντελῶς, μέχρι στιγμῆς τοὐλάχιστον, εὑρήματα Βυζαντινῆς ἐποχῆς, κρίνομεν ὅτι ἡ Πλωτινόπολις θὰ κατεστράφη ἐνωρίτερον, ἴσως ἐπὶ τσάρου Συμεών. Τὴν ἐρημωθεῖσαν Πλωτινόπολιν διεδέξατο ἐπὶ τῆς ἀκροπόλεως νέος συνοικισμός, τὸ σημερινὸν Διδυμότειχον.

ΧΡ. ΕΥΘΥΜΙΟΥ

ΧΑΛΚΟΥΣ ΜΥΚΗΝΑΪΚΟΣ ΘΩΡΑΞ ΕΚ ΔΕΝΔΡΩΝ

Ὅτε τὸ 1956 ἀνέλαβον τὴν Ἐφορείαν τῆς Ἀργολίδος καὶ ἐπεσκέφθην διὰ πρώτην φορὰν τὸν χῶρον τῆς παλαιᾶς ἀνασκαφῆς εἰς τὸ χωρίον Δενδρά, παρετήρησα παραπλεύρως καὶ βορείως τοῦ στομίου τοῦ ὑπ' ἀριθ. 10 θαλαμοειδοῦς τάφου (βλ. PERSSON, New Tombs at Dendra, σ. 18 εἰκ. 17) μικρὸν βύθισμα τοῦ ἐδάφους, ἐξ οὗ συνεπέρανα ὅτι εἰς τὸ σημεῖον ἐκεῖνο ἔπρεπε νὰ ὑπάρχῃ καὶ ἄλλος ὅμοιος μυκηναϊκὸς τάφος, τμῆμα τῆς ὀροφῆς τοῦ ὁποίου ἐφαίνετο ὅτι εἶχε καταπέσει[1]. Ἡ Διεύθυνσις Ἀρχαιοτήτων τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας, πρὸς τὴν ὁποίαν ἀνέφερα τότε τὸ γεγονός, μοῦ ἀνέθεσε τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ τάφου, ἐκάλεσε δὲ συγχρόνως, λόγῳ τῆς σχέσεώς του μὲ τὸν χῶρον ἐκ τῆς προτέρας ἐκεῖ ἐρεύνης, τὸ ἐν Ἀθήναις Σουηδικὸν Ἀρχαιολογικὸν Ἰνστιτοῦτον νὰ συμμετάσχῃ εἰς αὐτήν, ἐὰν ἤθελε.

Αἱ παρεμβληθεῖσαι ἐν τῷ μεταξὺ ἄλλαι ἐπείγουσαι ἐργασίαι τῆς Ἐφορείας καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι ἐκ μέρους τοῦ Σουηδικοῦ Ἰνστιτούτου δὲν ἐπεδείχθη τότε τὸ ἀπαιτούμενον ἐνδιαφέρον συνετέλεσαν εἰς τὴν ἐπὶ μακρὸν ἀναβολὴν τῆς ἀνασκαφῆς. Ὅτε δὲ κατὰ τὸ 1959 ἀπεφάσισα νὰ ἐπιχειρήσω αὐτήν, ἐκάλεσα καὶ ὁ ἴδιος κατὰ καθῆκον εἰς συμμετοχὴν τὸν νῦν Διευθυντὴν τοῦ ἐν Ἀθήναις Σουηδικοῦ Ἰνστιτούτου κ. P. Åstrom, ὅστις μετὰ προθυμίας ἀπεδέχθη τὴν πρόσκλησιν, ἀπεφασίσαμεν δὲ ἀπὸ κοινοῦ τὴν διεξαγωγὴν αὐτῆς τὸν Μάϊον τοῦ 1960.

Δυστυχῶς, οἱ λυμαινόμενοι καὶ τὴν περιοχὴν τῆς Ἀργολίδος ἀρχαιοκάπηλοι πληροφορηθέντες περὶ τῶν προθέσεών μας ἀπὸ τὴν εἰδησεογραφίαν τοῦ τοπικοῦ Τύπου καὶ γνωρίζοντες τὸ πλούσιον περιεχόμενον τῶν ἀποκαλυφθέντων ἐκεῖ παλαιότερον μυκηναϊκῶν τάφων ἐπεχείρησαν λαθραίαν ἀνασκαφὴν τοῦ τάφου τὴν νύκτα τῆς 5ης πρὸς τὴν 6ην Ἰανουαρίου 1960. Ὑπῆρξεν εὐτύχημα ὅτι ἡ ἐνέργεια αὕτη περιῆλθεν ἀμέσως τὴν ἑπομένην εἰς γνῶσιν τῆς Ἀστυνομίας, ἡ ὁποία καὶ ἐπενέβη ἀστραπιαίως, χωρὶς ἐν τούτοις νὰ ἐπιτύχῃ τελικῶς τὴν σύλληψιν τῶν ὑπευθύνων. Ὁπωσδήποτε, ἐκ τῆς ἀμέσου αὐτῆς ἐπεμβάσεως ἀπετράπη ἡ περαιτέρω διαρπαγή, ἥτις τοιουτοτρόπως περιωρίσθη μόνον εἰς τὴν ΒΑ. γωνίαν τοῦ τάφου, εἰς ὃ σημεῖον ἀκριβῶς εὑρίσκετο τὸ ἄνω σῶμα τοῦ ἐν αὐτῷ ἀποκειμένου μεμονωμένου νεκροῦ. Πρέπει ὅμως νὰ σημειωθῇ ὅτι ἡ λαθραία αὕτη ἀνασκαφὴ ἐπέφερεν ἰσχυρὰν διατάραξιν τοῦ τάφου εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο, εἶναι δὲ βέβαιον ὅτι καὶ πολύτιμα ἐδῶ ἀντικείμενα διηρπάγησαν ὑπὸ τῶν ἀρχαιοκαπήλων. Ἔκτοτε καὶ μέχρι τῆς διεξαγωγῆς τῆς κανονικῆς ἀνασκαφῆς ὁ τάφος ἐφρουρεῖτο συνεχῶς ὑπὸ τῶν ὀργάνων τῆς τοπικῆς Ἀστυνομίας καὶ τῶν φυλάκων τοῦ Μουσείου Ναυπλίου.

Ἡ ἀνασκαφὴ ἤρχισε τὴν 2αν Μαΐου 1960 καὶ διήρκεσε μέχρι τῶν μέσων τοῦ ἰδίου μηνός. Εἰς αὐτὴν ἔλαβον μέρος, πλὴν ἐμοῦ καὶ τοῦ κ. Åstrom, ὡς βοηθὸς μὲν ἡ Ἐπιμελήτρια Ἀρχαιοτήτων Δὶς Ὄλγα Ἀλεξανδρῆ, ὡς ἀρχιτέκτων δὲ ἡ Σουηδὴ Κα Elsa Gulberg. Ὡς ἀρχιεργάτης ἐχρησίμευσεν ὁ γνωστὸς καὶ ἐξ ἄλλων ἀνασκαφῶν Ἰω. Καραμῆτρος, εἰς τὴν ἐπιδεξιότητα τοῦ ὁποίου ὀφείλεται ὁ συστηματικὸς καθαρισμὸς τοῦ τάφου ἄνευ οἱασδήποτε ζημίας τῶν ἐν αὐτῷ ἀντικειμένων.

Ὅπως ἤδη ἐλέχθη, ἐντὸς τοῦ τάφου εἶχεν ἐνταφιασθῆ εἷς μόνον νεκρός. Τοῦτον συνώδευον ὀλίγα πήλινα ἀγγεῖα καὶ ἀρκετὰ πολύτιμα χαλκᾶ ἀντικείμενα, μερικὰ τῶν ὁποίων τυγχάνουν ὅλως ἰδιαιτέρας σημασίας. Δεδομένου ὅτι ὁ τάφος ἐχρησιμοποιήθη διὰ μίαν μόνον φορὰν καὶ ὅτι τὰ συνοδεύοντα τὸν νεκρὸν ἀγγεῖα ἀνήκουν εἰς τὴν ΥΕ ΙΙΒ ἕως ΙΙΙΑ:1 περίοδον, ἕπεται ὅτι καὶ τὰ λοιπὰ ἐκ τοῦ τάφου εὑρήματα πρέπει νὰ ἀνήκουν εἰς τὸ β' ἥμισυ τοῦ 15ου αἰ. (1450-1400 π.Χ.).

Ἡ μελέτη καὶ ἡ δημοσίευσις τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ τάφου, εἰς ὃν ἐδόθη ὁ ἀριθ. 12 ἐν συνεχείᾳ πρὸς τὴν ἀρίθμησιν τῶν παλαιότερον ἐδῶ ἀνασκαφέντων τάφων, ὡς καὶ ἡ δημοσίευσις τῶν εὑρεθέντων ἐν αὐτῷ πηλίνων ἀγγείων, ἀνήκει κατὰ τὰ μεταξὺ ἡμῶν συμφωνηθέντα πρὸ τῆς ἀνασκαφῆς εἰς τὸν κ. Paul Åstrom. Εἰς τὸν ἴδιον παρεχωρήθη ὡσαύτως τὸ δικαίωμα τῆς μελέτης καὶ δημοσιεύσεως τοῦ πλησίον ἀνασκαφέντος δευτέρου τάφου ὑπ' ἀριθ. 13.

[1] Πρὶν ἀπὸ ἐμὲ καὶ ὁ προκάτοχός μου εἰς τὴν Ἐφορείαν Ἀργολίδος καὶ ἤδη Γεν. Διευθυντὴς τῆς Ὑπηρεσίας Ἀρχαιοτήτων κ. Ἰω. Παπαδημητρίου εἶχεν ἐπισημάνει αὐτόν.

Εἰς τὸν ὑπογράφοντα ἀνήκει ἡ εὐθύνη τῆς μελέτης καὶ δημοσιεύσεως τοῦ συνόλου τῶν ἐν τῷ πρώτῳ τάφῳ εὑρεθέντων χαλκῶν ἀντικειμένων, περὶ ὧν ἡ κατωτέρω ἔκθεσις.

Εἰς τὸ ἀνασκαφὲν ὑπὸ τῶν ἀρχαιοκαπήλων τμῆμα τοῦ τάφου, ὅπου, ὡς ἤδη ἐλέχθη, ἔκειτο ὁ σκελετὸς τοῦ νεκροῦ, εἶναι βέβαιον ὅτι ὑπῆρχον πολύτιμά τινα ἀντικείμενα διαρπαγέντα ὑπὸ τῶν ἀρχαιοκαπήλων, ὅπως δεικνύουν τὰ εὑρεθέντα ἐδῶ ὑπολείμματα, ἅτινα εἶναι: 1) χαλκῆ λαβὴ ποτηρίου τύπου Βαφειοῦ κεκοσμημένη δι' ἐνθέτων χρυσῶν ταινιῶν· 2) τμῆμα χαλκοῦ κτενίου μὲ ἐπιχρύσους ὀδόντας· 3) χαλκοῖ ἧλοι μὲ ἐπίχρυσον κεφαλήν, προερχόμενοι ἀσφαλῶς ἀπὸ τὴν λαβὴν χαλκοῦ ξίφους.

Εἰς τὴν ἀπέναντι πλευρὰν τοῦ θαλάμου ἔκειτο ὁλόκληρος χαλκοῦς θώραξ καὶ δεξιὰ αὐτοῦ, πρὸς τὸν τοῖχον, χαλκοῦν ἀντικείμενον εἰς σχῆμα στεφάνης μὲ δύο ἐλλειψοειδεῖς προεξοχὰς ἄνω, τὸ ὁποῖον, χαρακτηρισθὲν κατ' ἀρχὰς ὡς κράνος, ἀνεγνωρίσθη ἔπειτα κατὰ τὸν καθαρισμὸν ὡς περιλαίμιον τοῦ θώρακος ὑπὸ τοῦ ἀναλαβόντος τὴν ἀποκατάστασιν τεχνίτου, ὅστις καὶ ἄλλας λεπτομερείας τῆς λειτουργίας τοῦ θώρακος ἐπεσήμανεν [1]. Ἀριστερὰ καὶ παραπλεύρως τοῦ θώρακος εὑρίσκοντο τρία χαλκᾶ ἀγγεῖα, ἤτοι εἷς κάδος μετὰ προχοῆς, μία οἰνοχόη, ἥτις ἦτο τοποθετημένη ἐντὸς τοῦ προηγουμένου ἀγγείου, καὶ εἷς ἀβαθὴς δίωτος λέβης ἐν εἴδει «ταψίου» (εἰκ. 1).

Τὸ τελευταῖον ἀγγεῖον ἐκαλύπτετο ἄνωθεν ὑπὸ μελανίζοντος στρώματος, σχηματισθέντος ἀπὸ ὑπολείμματα σεσηπότος ξύλου ἀναμεμειγμένα μὲ ἴχνη δέρματος: πρόκειται ἴσως περὶ ξυλίνου πώματος τοῦ ἀγγείου ἐπενδεδυμένου μὲ δέρμα ἢ περὶ σκελετοῦ ἀσπίδος. Ἐντὸς τοῦ ἀγγείου εὑρέθησαν δύο χαλκαῖ παραγναθίδες καί τινες χαυλιόδοντες ἀνήκοντες, ὅπως φαίνεται, μετὰ τῶν παραγναθίδων εἰς ἓν καὶ τὸ αὐτὸ κράνος τοῦ τύπου τῶν Boars' Tusk Helmets. Ἐξ αὐτοῦ ἀποδεικνύεται ὅτι μυκηναϊκὰ κράνη

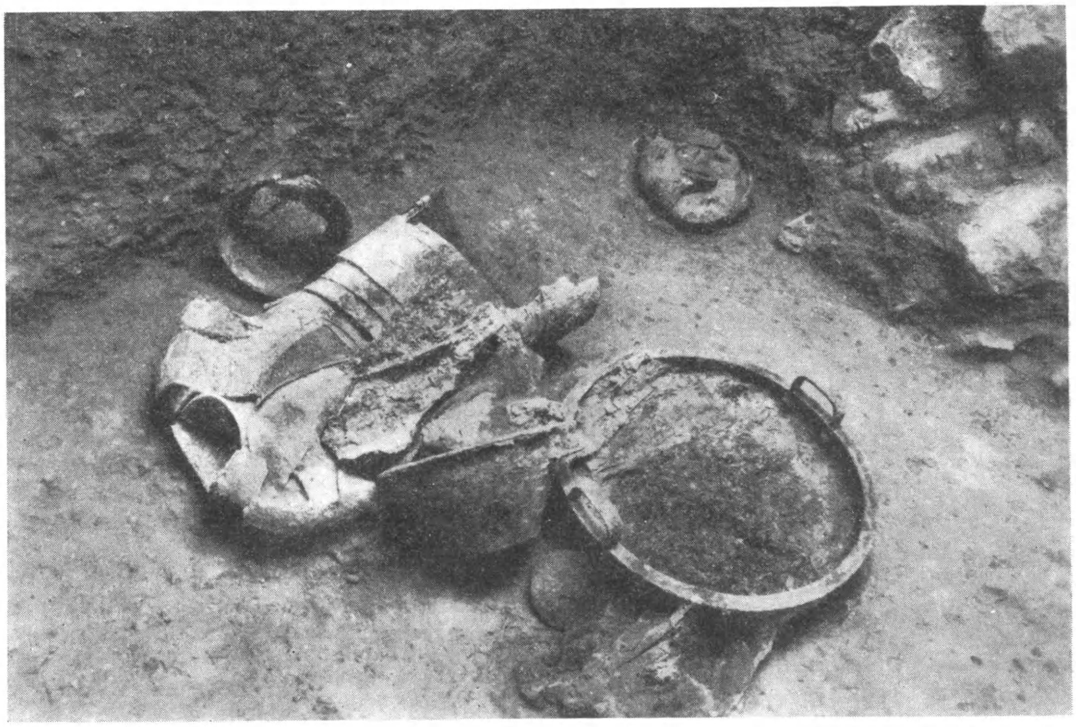

Εἰκ. 1. Χαλκοῦς θώραξ καὶ χαλκᾶ ἀγγεῖα ὡς ταῦτα εὑρέθησαν ἐντὸς τοῦ τάφου τῶν Δενδρῶν.

[1] Ὁ καθαρισμὸς ὅλων τῶν ἐκ τοῦ τάφου χαλκῶν ἀντικειμένων ἐκτελεῖται εἰς τὰ ἐργαστήρια τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν, τῆς ἐργασίας ἀνατεθείσης ὑπὸ τοῦ Διευθυντοῦ κ. Χρήστου Καρούζου εἰς τὸν λίαν πεπειραμένον τεχνίτην τοῦ Μουσείου κ. Ἀνδρέαν Μαυραγάνην, ὅστις καὶ συνεχίζει ἀκόμη αὐτὴν μὲ θαυμαστὴν πάντοτε διάθεσιν καὶ ἐπιτυχίαν. Τὸν εὐχαριστῶ καὶ ἐντεῦθεν θερμῶς.

τῆς ὡς ἄνω κατηγορίας ἔφερον ἐνίοτε μεταλλικὰς παραγναθίδας, εἰς τὰ παραδείγματα δὲ ταῦτα εὑρίσκει ἴσως τὴν καλυτέραν ἐφαρμογήν του τὸ ὑπὸ τοῦ Ομηρου (Μ 183, Υ 397) χρησιμοποιούμενον διὰ τὴν περικεφαλαίαν ἐπίθετον *χαλκοπάρῃος*.

Ἐκτὸς τῶν παραγναθίδων, τὸ ἀνωτέρω ἀγ-

Ὁ θώραξ, ὅστις καὶ τυγχάνει τὸ σπουδαιότερον ἐξ ὅλων τῶν εὑρημάτων, παρουσιάζει στενὴν ὁμοιότητα μὲ τὸ χρησιμοποιούμενον εἰς τὰς πινακίδας τῆς Γραμμικῆς Β γραφῆς σχετικὸν ἰδεόγραμμα, μάλιστα δὲ καθ' ὃν τρόπον ἐμφανίζεται τοῦτο εἰς τὰς πινακίδας τῆς Πύλου (βλ. E. Bennett - C. Blegen, The Pylos

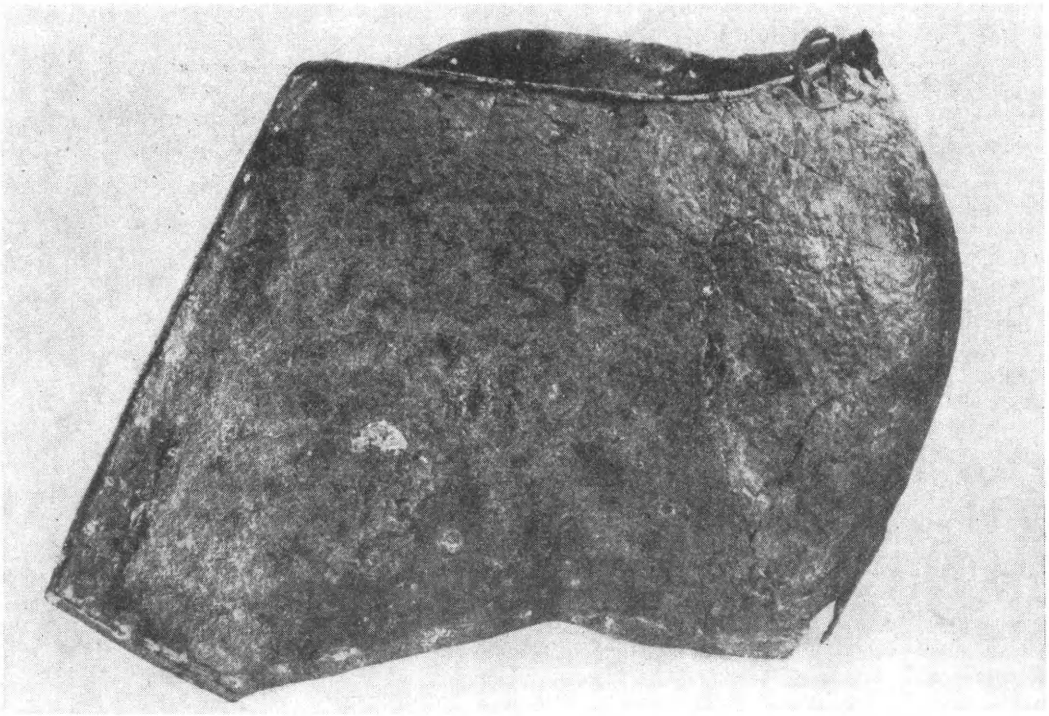

Εἰκ. 2. Ἡ ὀπισθία ὄψις τοῦ δεξιοῦ «γυάλου» τοῦ θώρακος τῶν Δενδρῶν.

γεῖον περιελάμβανε καὶ διάφορα ἄλλα παραμορφωθέντα ὑπὸ τοῦ βάρους τῆς ἐπιχώσεως ἀντικείμενα, τῶν ὁποίων ἡ ἀποκατάστασις δὲν συνεπληρώθη ἀκόμη, ἀλλὰ τὰ ὁποῖα πιθανώτατα ἀνήκουν εἰς περικνημῖδας. Ἄλλα τεμάχια ἐπὶ τοῦ θώρακος, βαίνοντα χιαστὶ πρὸς τὸ στῆθος, ἀποτελοῦν ἴσως φαρέτραν. Τέλος, ἔξωθι τοῦ ἀγγείου εὑρέθη χαλκοῦς δίσκος κατόπτρου.

Τοιουτοτρόπως, ὁ παρὼν τάφος μὲ τὰ ἀνωτέρω εὑρήματα δίδει τὴν ὁριστικὴν λύσιν εἰς τὸ ἐπὶ μακρὸν ἀπασχολῆσαν τοὺς ἐρευνητὰς πρόβλημα περὶ τοῦ κατὰ πόσον ὑπῆρχον παρὰ τοῖς Μυκηναίοις χαλκᾶ ἀμυντικὰ ὅπλα: εἶναι ἤδη βέβαιον ὅτι τὰ χωρία τοῦ Ἔπους, εἰς ἃ μνημονεύονται τοιαῦτα ὅπλα, δὲν ἀποτελοῦν πάντοτε ἀναχρονισμοὺς ἢ πολὺ περισσότερον μεταγενεστέρας προσθήκας.

Tablets, SH 733-744), συμφωνεῖ δὲ καθ' ὅλα καὶ μὲ τὴν περιγραφὴν τοῦ εἴδους τούτου τοῦ ὁπλισμοῦ ὑπὸ τοῦ Ομηρου. Ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο φύλλα, ἅτινα ἐκάλυπτον τὸ στῆθος καὶ τὴν πλάτην τοῦ πολεμιστοῦ καὶ τὰ ὁποῖα ἠνοίγοντο καὶ ἔκλειον ἐκ τῶν πλαγίων (πρβ. Δ 133, Υ 415: *διπλόος ἤντετο θώρηξ*)· ἄνωθεν αὐτῶν προστίθενται εἰς τὴν κορυφὴν τῶν ὤμων δύο καμπυλούμενα ἐλάσματα, τὰ ὑπὸ τοῦ Ομηρου (Ε 99, 189. Ν 507, 587. Ο 530. Ρ 314) ἀναφερόμενα *γύαλα*. Εἰς τὸ κάτω μέρος τοῦ θώρακος ὑπάρχουν τρεῖς ζωστῆρες ἐμπρὸς καὶ ἰσάριθμοι ὄπισθεν, ὅσοι ἐμφανίζονται καὶ εἰς τὰς πινακίδας τῆς Πύλου· οἱ ζωστῆρες συνεκρατοῦντο μεταξύ των διὰ συνδέσμων κατὰ τὴν περιγραφὴν τοῦ Ομηρου (Δ 132-133, Υ 414-415): *ὅθι ζωστῆρος ὀχῆες χρύσειοι σύνεχον καὶ διπλόος ἤντετο θώρηξ*.

Μὲ τὴν ἀνεύρεσιν τοῦ ἀνωτέρω θώρακος διαφωτίζεται ἤδη καλύτερον καὶ ἓν παλαιότερον εὕρημα ἀπὸ τὸν ὑπ᾽ ἀριθ. 8 θαλαμοειδῆ τάφον τῶν Δενδρῶν, τὸ ὁποῖον ἐχαρακτηρίσθη ὑπὸ τοῦ ἀνευρόντος ὡς κράνος καὶ ὡς τοιοῦτο ἐπιστεύετο ἔκτοτε ὑπὸ τῶν ἀρχαιολόγων (βλ. New Tombs, σ. 37 καὶ σ. 119 πίν. I, 1-2). Περὶ τοῦ ἀντικειμένου τούτου ἤδη κατὰ τὸ 1958 ὁ Καθηγητὴς κ. Åke Åkestrom μοῦ ἐξέφρασεν ἀμφιβολίας ὡς πρὸς τὸν προορισμόν του ὡς κράνους λόγῳ τῶν ὑπερβολικῶν αὐτοῦ διαστάσεων, θεωρῶν πιθανώτερον ὅτι πρόκειται περὶ ἑνὸς ἐξαρτήματος θώρακος διὰ τὴν προστασίαν τῶν ὤμων («γύαλον»). Τὴν γνώμην του ταύτην διετύπωσε καὶ εἰς τὴν συνάδελφον Καν Ἁγνὴν Σακελλαρίου, ἥτις μετὰ τὴν γενομένην ἤδη ἀποκατάστασιν τοῦ ἰδικοῦ μας θώρακος καὶ μὲ τὴν διακρίνουσαν αὐτὴν ὀξυδέρκειαν ἀντελήφθη τὴν ὀρθότητα τῆς γνώμης τοῦ Åkestrom. Καὶ ὁ ἴδιος δὲ εἰς γενομένην μετ᾽ αὐτῆς ἀντιπαραβολὴν τοῦ τεμαχίου τούτου μὲ τὰ «γύαλα» τοῦ ἰδικοῦ μας θώρακος ἐπείσθην ὅτι αἱ ὑποψίαι τοῦ Åkestrom ἦσαν ἀπολύτως δικαιολογημέναι (εἰκ. 2).

Τὸ παλαιὸν τοῦτο εὕρημα τῶν Δενδρῶν εὗρον κατατεμαχισμένον εἰς τὸ Μουσεῖον Ναυπλίου κατὰ τὴν ἀνάληψιν τῶν καθηκόντων μου εἰς τὴν Ἀργολίδα, μετέφερα δὲ εἰς τὸ Ἐθν. Μουσεῖον τῶν Ἀθηνῶν πρὸς ἀποκατάστασίν του. Μέχρι τῆς στιγμῆς, καθ᾽ ἣν γράφονται αἱ γραμμαὶ αὐταί, ἡ ἀποκατάστασις δὲν ἔχει ἀκόμη συμπληρωθῆ. Φρονῶ ὅμως ὅτι μετὰ τὴν συμπλήρωσιν τῆς ἐργασίας αὐτῆς θὰ ἀποδειχθῇ καθ᾽ ὅλα ὀρθὴ ἡ γνώμη τοῦ κ. Åkestrom καὶ ἡ διάγνωσις τῆς συναδέλφου Κας Σακελλαρίου.

ΝΙΚΟΛΑΟΣ Μ. ΒΕΡΔΕΛΗΣ

ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

(1837–1961)

Α. ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ

Δραχμαί

1. ΕΦΗΜΕΡΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ (ΕΑ) 1837 - 1909, ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΦΗΜΕΡΙΣ (ΑΕ) 1910-1958 (1 - 97 : πβ. πινάκιον παρὰ ⟨Β. Λεονάρδῳ⟩, Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος λεύκωμα, σ. 1 - 3).Σχῆμα 4ον . . . . —

Περίοδος Α΄: τόμος 1 - 16 (1837 - 1860) : *1837* τεύχη 4 (Ὀκτώβριος, Νοέμβριος καὶ Δεκέμβριος α΄ καὶ β΄), *1838 - 1841* (δὲν ὑπάρχουν), *1842* (τεῦχος 25, Ἰανουάριος-Μάρτιος τεῦχος 26, Ἀπρίλιος-Αὔγουστος), *1843 - 57* (δὲν ὑπάρχουν), *1858*, τεῦχος 50, *1859*, τεῦχος 51, *1860*, τεῦχος 53· ἕκαστον τεῦχος . . . . 50.—

Περίοδος Β΄: τόμος 17 - 21 (1862 - 1874) : *17 (1862) :* τεύχη α΄- ιβ΄ (τὰ τεύχη θ΄- ιβ΄ ἐξεδόθησαν τῷ 1863)· ἕκαστον τεῦχος . . . . 50.—

18 - 21 (1869-1874) : 18 (1869): τεῦχος ιγ΄· 19 (1870): τεῦχος ιδ΄· 20 (1872): τεύχη ιε΄ καὶ ιϛ΄ (τὸ ιϛ΄ ἐξεδόθη τῷ 1873)· 21 (1874): τεῦχος ιζ΄· ἕκαστον τεῦχος 50.—

Περίοδος Γ΄: τόμος 22 - 62 (1883 - 1923) : *22 - 62 (1883 - 1923) :* 1883 - 1902, 1903 (δὲν πωλεῖται), 1904 - 1923· εἷς τόμος κατ᾽ ἔτος (ἐκ τεσσάρων τευχῶν συγκείμενος)· ἕκαστος τόμος . . . . 300.—

Περίοδος Δ΄: τόμος 63 κέ. (1924 κέ.) : *63 - 75 (1924 - 1936) :* 1924, 1925/6, 1927/8, 1929, 1930, 1931, 1932, 1933, 1934/5, 1936: εἷς τόμος κατ᾽ ἔτος· ἕκαστος τόμος 300.—

76 (1937) : πανηγυρικὸς τόμος ἑκατονταετηρίδος εἰς 3 μέρη ἑκατὸν εἴκοσι περίπου τυπογραφικῶν φύλλων· α΄ καὶ β΄ μέρος· ἕκαστος τόμος . . . . 600.—
γ΄ μέρος . . . . 150.—

77 - 91 (1938 - 1952): 1938, 1939/41, 1942/4, 1945/7, 1948/9, 1950/1, 1952· ἕκαστος τόμος . . . . 300.—

92/3 (1953 - 4): Εἰς μνήμην Γεωργιου Π. Οικονομου α΄ μέρος . . . . . . 350.—
β΄ μέρος . . . . . . 300.—
γ΄ μέρος . . . . . —

94 - 97 (1955 - 1958) : 1955, 1956, 1957, 1958· ἕκαστος τόμος . . . . 300.—

Εὑρετήριον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος τῆς τρίτης περιόδου ὑπὸ ***Ἀλεξάνδρου Λαμπροπούλου*** τόμος: 1ος 1883 - 1887. Σχῆμα 4ον, σελίδες η΄ + στῆλαι 550. 1902 240.—

Δραχμαί

2. ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ 1837 - 1957 (ΠΑΕ 1 - 113: πβ. πινάκιον ἐν ΠΑΕ 1921, σ. 77 - 79).

Περίοδος Α': τόμος 1 - 13 (1837 - 1848/9): *1 - 3 (1837 - 1837/8, 1838/9):* Σύνοψις τῶν πρακτικῶν ⟨τῆς Α' - Γ' συνεδριάσεως⟩ τῆς 'Αρχαιολογικῆς Ἑταιρείας τῶν 'Αθηνῶν. ⟨Ἔκδοσις 1η⟩. Ἑλληνιστὶ καὶ γαλλιστί. Σχῆμα 16ον, σελίδες 93. 1840. (Δὲν πωλεῖται) . . . . —

4 (1839/40): Πρακτικὰ τῆς Δ' συνεδριάσεως τῆς ἐν 'Αθήναις 'Αρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. ⟨Ἔκδοσις 1η⟩. Ἑλληνιστὶ καὶ γαλλιστί. Σχῆμα 16ον, σελίδες 77. 1840. (Δὲν πωλεῖται) . . . . —

5 (1840/1): Πρακτικὰ τῆς Ε' Γενικῆς συνεδριάσεως τῆς ἐν 'Αθήναις 'Αρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. ⟨Ἔκδοσις 1η⟩. Ἑλληνιστὶ καὶ γαλλιστί. Σχῆμα 16ον, σελίδες 87. 1841. (Δὲν πωλεῖται) . . . . —

6 (1841/2): Πρακτικὰ τῆς Ζ' (γράφε: Ϝ') Γενικῆς συνεδριάσεως τῆς ἐν 'Αθήναις 'Αρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. ⟨Ἔκδοσις 1η⟩. Ἑλληνιστὶ καὶ γαλλιστί. Σχῆμα 16ον, σελίδες 31. 1842. (Δὲν πωλεῖται) . . . . —

7 - 11 (1842/3 - 1846/7): Δὲν ἐξετυπώθησαν ἰδιαιτέρως . . . . —

1 - 11 (1837 - 1846/7): Σύνοψις τῶν πρακτικῶν ⟨τῆς Α' - ΙΑ' Γενικῆς συνεδριάσεως⟩ τῆς 'Αρχαιολογικῆς Ἑταιρείας τῶν 'Αθηνῶν. ⟨Ἔκδοσις 2α⟩. Ἑλληνιστὶ καὶ γαλλιστί. Σχῆμα 8ον, σελίδες 325, πίναξ 1. 1846 (1847). (Δὲν πωλεῖται) . —

12 (1847/8): Πρακτικὰ τῆς ΙΒ' Γενικῆς συνεδρίας τῆς Ἑλληνικῆς 'Αρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Ἑλληνιστὶ καὶ γαλλιστί. Σχῆμα 8ον, σελίδες 31. 1848. (Δὲν πωλεῖται) —

13 (1848/9): Πρακτικὰ τῆς ΙΓ' Γενικῆς συνεδριάσεως τῆς Ἑλληνικῆς 'Αρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Ἑλληνιστὶ καὶ γαλλιστί. Σχῆμα 8ον, σελίδες 37. 1849. (Δὲν πωλεῖται) —

Περίοδος Β': τόμος 14 - 25 (1858/9 - 1869/70): *14 (1858/9):* Συνοπτικὴ ἔκθεσις τῶν πράξεων τῆς 'Αρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Σχῆμα 8ον, σελίδες α' + 43. 1859. (Δὲν πωλεῖται) . . . . —

15 - 25 (1859/60 - 1869/70): Γενικαὶ συνελεύσεις τῶν ἑταίρων τῆς 'Αρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, 1859/60, 1860/1, 1861/2, 1862/3 (ἐξεδόθη τῷ 1864), 1863/4 (δὲν πωλεῖται), 1864/5 (δὲν πωλεῖται), 1865/6, 1866/7 (δὲν πωλεῖται), 1867/8, 1868/9, 1869/70. Σχῆμα 8ον· ἕκαστον τεῦχος . . . . 15.—

Περίοδος Γ': τόμος 26 - 74 (1870/1 - 1916/9): *26 - 74 (1870/1 - 1916/9):* Πρακτικὰ 'Αρχαιολογικῆς Ἑταιρείας 1870/1 (δὲν πωλεῖται), 1871/2, 1872/3, 1873/4, 1874/5, 1876, 1877-1883, 1884 (δὲν πωλεῖται), 1885-1895, 1896 (δὲν πωλεῖται), 1897-1899, 1900-1908 (δὲν πωλοῦνται), 1909-1915, 1916/9. Σχῆμα 8ον· ἕκαστος τόμος . . 100.—

Περίοδος Δ': τόμος 75 κέ. (1920 κέ.): *75 - 107 (1920 - 1951):* Πρακτικὰ 'Αρχαιολογικῆς Ἑταιρείας 1920, 1921, 1922/4, 1925/6, 1927, 1928, 1929, 1930, 1931, 1932, 1933, 1934, 1935, 1936, 1937, 1938, 1939, 1940, 1941/44, 1945/8, 1949, 1950, 1951. Σχῆμα 8ον· ἕκαστος τόμος . . . . 100.—

	Δραχμαί
108 (1952)	250.—
109 - 110 (1953 - 1954): 1953, 1954· ἕκαστος τόμος	100.—
111 (1955)	150.—
112 - 113 (1956 - 1957) (ὑπὸ ἐκτύπωσιν)	—
3. ΤΟ ΕΡΓΟΝ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ [ἐπιμελείᾳ ***'Αναστασίου Κ. 'Ορλάνδου***]	
κατὰ τὸ ἔτος 1954, 1955 (ἕκαστον τεῦχος)	15.—
„ „ „ 1956	30.—
„ „ „ 1957	50.—
„ „ „ 1958	75.—
„ „ „ 1959	80.—
„ „ „ 1960	120.—

Β. ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

4. *Ἐπιγραφαὶ ἀνέκδοτοι,* ἀνακαλυφθεῖσαι καὶ ἐκδοθεῖσαι ὑπὸ τοῦ 'Αρχαιολογικοῦ συλλόγου. Φυλλάδιον 1ον: 1851 (σελίδες 12, πίνακες 15· δὲν πωλεῖται), 2ον: 1852 (σελίδες ια'+ 22 + 5, πίνακες 8), 3ον: 1855 (σελίδες 60, πίνακες 4). Σχῆμα 4ον· τὸ φυλλάδιον ἑκάτερον 15.—

5. *Πρακτικὰ τῆς ἐπὶ τοῦ Ἐρεχθείου ἐπιτροπείας* ἢ ἀναγραφὴ τῆς ἀληθοῦς καταστάσεως τοῦ 'Ερεχθείου, γενομένη κατ' ἐντολὴν τοῦ 'Αρχαιολογικοῦ συλλόγου. Σχῆμα 4ον: σελίδες 12, πίνακες 8. 1853. (Δὲν πωλεῖται) . . . . —

6. *'Επιγραφαὶ 'Ελληνικαί,* κατὰ τὸ πλεῖστον ἀνέκδοτοι. Φυλλάδιον α' (ἄλλο δὲν ἐξεδόθη). Σχῆμα 4ον, σελίδες β'+34, πίνακες 9. 1860. . . . . 15.—

7. **Εὐθύμιος Καστόρχης·** *'Ιστορικὴ ἔκθεσις τῶν πράξεων τῆς ἐν 'Αθήναις 'Αρχαιολογικῆς 'Εταιρείας ἀπὸ τῆς ἱδρύσεως αὐτῆς τῷ 1837 μέχρι τοῦ 1879 τελευτῶντος.* Σχῆμα 8ον, σελίδες ϝ' + 130. 1879 . . . . 15.—

7 Α. *Κατάλογος τῆς Βιβλιοθήκης τῆς 'Αρχαιολογικῆς 'Εταιρείας.* (Τεῦχος 1ον), σχῆμα 8ον, σελίδες 124, 1887. (Τεῦχος 2ον), σχῆμα 8ον, σελίδες 126. 1906. (Δὲν πωλοῦνται). . . —

8. ***A. G. Lolling·*** *Κατάλογος τοῦ ἐν 'Αθήναις 'Επιγραφικοῦ μουσείου·* τόμος 1ος: 'Επιγραφαὶ ἐκ τῆς 'Ακροπόλεως, τεῦχος α': 'Αρχαϊκαὶ ἀναθηματικαὶ ἐπιγραφαί. Σχῆμα 4ον, σελίδες η' + στῆλαι 152 + η', πίναξ 1. 1899 . . . . 54.—

9. ***Π. Καββαδίας·*** *Τὸ ἱερὸν τοῦ 'Ασκληπιοῦ ἐν 'Επιδαύρῳ καὶ ἡ θεραπεία τῶν ἀσθενῶν.* Σχῆμα 8ον, σελίδες 304, εἰκόνες 9, πίνακες 10, ὧν εἷς τοπογραφικός. 1900. (Δεν πωλεῖται) . . . . —

10. ***Π. Καββαδίας·*** *'Ιστορία τῆς 'Αρχαιολογικῆς 'Εταιρείας ἀπὸ τῆς ἐν ἔτει 1837 ἱδρύσεως αὐτῆς μέχρι τοῦ 1900.* Σχῆμα 8ον, σελίδες 115. 1900 . . . . 15.—

10 Α. ***⟨Βαλέριος Στάης⟩·*** *Τὰ εὑρήματα τοῦ ναυαγίου τῶν 'Αντικυθήρων* (=ΑΕ 1902, στήλη 145 - 173/4), εἰκόνες 21, πίνακες 8 (παρένθετοι) + 11 . . . . 22.—

11. *Comptes rendus du Congrès international d'archéologie,* Ière *session: Athènes 1905.* Σχῆμα 8ον, σελίδες 400, μετ' εἰκόνων. 1905 . . . . 27.—

12. *Μνημεῖα τῆς 'Ελλάδος·* τόμος 1ος: Γλυπτὰ ἐκ τοῦ Μουσείου τῆς 'Ακροπόλεως (συντάκται: ***Καββαδίας, Καστριώτης, Κουρουνιώτης, Lechat, Λεονάρδος, Schrader, Schroeder, Στάης, Σωτηριάδης, Wolters***). Σχῆμα 4ον, σελίδες β' + στῆλαι 118, πίνακες 36 (ἀρ. 1 - 33). 1906 . . . . 120.—

13. ***P. Kavvadias + G. Kawerau·*** *Die Ausgrabung der Akropolis vom Jahre 1885 bis zum Jahre 1890.* ***Π. Καββαδίας + Γ. Καβεράου·*** *'Ανασκαφὴ τῆς 'Ακρο-*

Δραχμαὶ

πόλεως ἀπὸ τοῦ 1885 μέχρι τοῦ 1890. Ἑλληνιστὶ καὶ γερμανιστί. Σχῆμα φύλλου, στῆλαι 150 + σελίδες 2, εἰκόνες 14, πίνακες 13. 1906 - 1907 . . . . 300.—

14. ***Χρῆστος Τσούντας*** *Αἱ προϊστορικαὶ ἀκροπόλεις Διμηνίου καὶ Σέσκλου.* Σχῆμα 4ον, στῆλαι ιϝ′ + 432, εἰκόνες 312, πίνακες 47. 1908 (ἐξηντλήθη) . . . . —

15. ***Γεώργιος Ἀ. Παπαβασιλείου*** *Περὶ τῶν ἐν Εὐβοίᾳ ἀρχαίων τάφων μετὰ παραρτήματος Εὐβοϊκῶν ἐπιγραφῶν.* Σχῆμα 4ον, στῆλαι β′ + 108, εἰκόνες 53, πίνακες 21. 1910 90.—

16. ***Κωνσταντῖνος Κουρουνιώτης*** *Κατάλογος τοῦ Μουσείου Λυκοσούρας* Σχῆμα 8ον, σελίδες 72, εἰκόνες 74. 1911 . . . . 30.—

16Α. ***⟨Βασίλειος Λεονάρδος⟩*** *Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος ἀναγραφή.* Σχῆμα 4ον, σελίδες 4. 1912. (Δὲν πωλεῖται). . . . . —

16Β. ***⟨Βασίλειος Λεονάρδος⟩*** *Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος λεύκωμα.* Σχῆμα 4ον, σελίδες 8. (Δὲν πωλεῖται) . . . . —

17. ***Γεώργιος Π. Οἰκονόμος*** *Ἐπιγραφαὶ τῆς Μακεδονίας* τεῦχος 1ον. Σχῆμα 4ον, σελίδες 40, εἰκόνες 29. 1915. . . . . 45.—

18. ***Γεώργιος Κ. Γαρδίκας*** *Μελετήματα ἀρχαιολογικά.* Σχῆμα 8ον, σελίδες 48. 1915 4.50

19. ***Ἀντώνιος Δ. Κεραμόπουλλος*** *Τοπογραφία τῶν Δελφῶν·* τεῦχος 1ον. Σχῆμα 8ον, σελίδες 113, εἰκόνες (παρένθετοι) 11, πίνακες 3. 1912 - 1917 . . . . 15.—

20. ***Βαλέριος Στάης*** *Τὸ Σούνιον καὶ οἱ ναοὶ τοῦ Ποσειδῶνος καὶ Ἀθηνᾶς.* Σχῆμα 8ον, σελίδες 55, εἰκόνες 14, πίνακες 5. 1920 . . . . 15.—

21. ***Georgius P. Oeconomus*** *De profusionum receptaculis sepulcralibus inde ab antiquissimis temporibus usque ad nostram fere aetatem usitatis.* Σχῆμα 8ον, σελίδες 63, εἰκόνες 17. 1921. . . . . 18.—

22. ***Ἀντώνιος Δ. Κεραμόπουλλος*** *Ὁ ἀποτυμπανισμός,* συμβολὴ ἀρχαιολογικὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ ποινικοῦ δικαίου καὶ τὴν λαογραφίαν. Σχῆμα 8ον, σελίδες 144, εἰκόνες 21, ὧν 7 παρένθετοι. 1923 . . . . 30.—

23. ***Ἀπόστολος Σ. Ἀρβανιτόπουλος*** *Γραπταὶ στῆλαι Δημητριάδος - Παγασῶν.* Σχῆμα 2ον, σελίδες 179, εἰκόνες 203, πίνακες παρένθετοι 7, πίνακες ἐν τέλει ἔγχρωμοι 10. 1928 450.—

24. ***Γεώργιος Ε. Μυλωνᾶς*** *Ἡ νεολιθικὴ ἐποχὴ ἐν Ἑλλάδι.* Σχῆμα 8ον, σελίδες 174, εἰκόνες 86, πίνακες 2, γεωγραφικοὶ χάρται 3. 1928 . . . . 75.—

25. ***Ἰωάννης Γ. Γεννάδιος*** *Ὁ Λόρδος Ἔλγιν καὶ οἱ πρὸ αὐτοῦ ἀνὰ τὴν Ἑλλάδα καὶ τὰς Ἀθήνας ἰδίως ἀρχαιολογήσαντες ἐπιδρομεῖς 1440 - 1837.* Σχῆμα 8ον, σελίδες κϝ′ + 257, πίνακες 5. 1930 . . . . 75.—

26. ***Ἰωσὴφ Χατζηδάκις*** *Ἱστορία τοῦ Κρητικοῦ Μουσείου καὶ τῶν ἀρχαιολογικῶν ἐρευνῶν ἐν Κρήτῃ.* Σχῆμα 8ον, σελίδες 74. 1931 . . . . 18.—

26Α. ***Γεώργιος Σωτηρίου*** *Χριστιανικαὶ Θῆβαι* (= ΑΕ 1929). Σχῆμα 4ον, σελίδες 256, εἰκόνες 270, πίνακες 5. 1931. . . . . 300.—

27. ***⟨Γεώργιος Π. Οἰκονόμος⟩*** *Τὸ ἔργον τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας κατὰ τὴν πρώτην αὐτῆς ἑκατονταετίαν 1837 - 1937,* ἐν ἀλφαβητικῇ διατάξει. Σχῆμα 8ον, σελίδες 104. 1938 . . . . 40.—

28. ***Γεώργιος Π. Οἰκονόμος*** *Τὰ ἑκατὸν ἔτη τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας.* Λόγος πανηγυρικὸς τοῦ Γραμματέως τοῦ Συμβουλίου, ῥηθεὶς τῇ 23ῃ Ὀκτωβρίου

Δραχμαὶ

1938 ἐν τῷ Παρθενῶνι κατὰ τὴν πανηγυρικὴν συνεδρίαν τῆς Ἑκατονταετηρίδος. Σχῆμα 4ον, σελίδες 14. [1942] . . . . 10.—

28Α. *Λεύκωμα τῆς Ἑκατονταετηρίδος τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας 1837 - 1937*. Σχῆμα 4ον, 62 + (51). Ἐν Ἀθήναις [1937 - 1952]. (Δὲν πωλεῖται) . . . . —

29. ***Νικόλαος Μ. Κοντολέων***· *Τὸ Ἐρέχθειον ὡς οἰκοδόμημα χθονίας λατρείας*. Σχῆμα 8ον, σελίδες δ' + 102, εἰκὼν 1. 1949. . . . . 50.—

30. ***Φοῖβος Δ. Σταυρόπουλλος***· *Ἡ Ἀσπὶς τῆς Ἀθηνᾶς Παρθένου τοῦ Φειδίου*. Σχῆμα 8ον, σελίδες η' + 84, εἰκόνες 31, παρένθετος πίναξ 1. 1950 . . . . 50.—

31. ***Ἀνδρέας Ξυγγόπουλος***· *Συλλογὴ Ἑλένης Ἀ. Σταθάτου. Κατάλογος περιγραφικὸς τῶν εἰκόνων, τῶν ξυλογλύπτων καὶ τῶν μεταλλίνων ἔργων τῶν Βυζαντινῶν καὶ τῶν μετὰ τὴν Ἅλωσιν χρόνων*. Σχῆμα 4ον, σελίδες η' + 47, πίνακες 27. 1950 . . . . 140.—

32. ***Κωνσταντῖνος Θ. Συριόπουλος***· *Ὁ Στερεοβάτης τοῦ Παρθενῶνος*. Σχῆμα 8ον, σελίδες ϝ' + 131, εἰκόνες 8. 1951 . . . . 60.—

33. ***Κωνσταντῖνος Α. Ρωμαῖος***· *Κέραμοι τῆς Καλυδῶνος. Συμβολὴ εἰς ἀκριβεστέραν θεώρησιν τῆς Ἑλληνικῆς τέχνης*. Σχῆμα 4ον, σελίδες ϝ' + 144, εἰκόνες 76. 1951 . . . . 200.—

34. ***Μάρκελλος Μιτσός***· *Ἀργολικὴ προσωπογραφία*. Σχῆμα 8ον, σελίδες 211. 1952 120.—

35. ***Γεώργιος*** καὶ ***Μαρία Σωτηρίου***· *Ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης*. Κείμενον καὶ λεύκωμα. Σχῆμα 4ον, σελίδες ιβ' + 278, εἰκόνες 98, πίνακες VII + 102. 1952 250.—

36. ***Ἀναστάσιος Κ. Ὀρλάνδος***· *Ἡ ξυλόστεγος παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τῆς μεσογειακῆς λεκάνης*. Σχῆμα 4ον, Τόμ. Α' (1952) + Β' (1954), σελίδες 605 + κη', εἰκόνες 549, πίνακες Α + Β καὶ «*Εὑρετήριον*» τοῦ Α' καὶ Β' Τόμου (1957), σελίδες 136 . . . . . . 500.—

37. ***Ἀναστάσιος Κ. Ὀρλάνδος***· *Τὰ ὑλικὰ δομῆς τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων καὶ οἱ τρόποι ἐφαρμογῆς αὐτῶν κατὰ τοὺς συγγραφεῖς, τὰς ἐπιγραφὰς καὶ τὰ μνημεῖα*.

Τχ. 1ον. *Τὸ ξύλον καὶ ὁ πηλός*. Σχῆμα 4ον, σελίδες 154. 1955 . . . . 150.—

Τχ. 2ον. *Τὰ μέταλλα, τὸ ἐλεφαντοστοῦν, τὰ κονιάματα καὶ οἱ λίθοι*, σελίδες 426. 1959 - 60 . . . . 350.—

38. ***Νικόλαος Κ. Μουτσόπουλος***· *Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τῶν ἐκκλησιῶν καὶ τῶν μοναστηρίων τῆς Γορτυνίας*. Σχῆμα 8ον, σελίδες ιε' + 238, εἰκόνες 142. 1956 . . . . 100.—

39. ***Γεώργιος Ε. Μυλωνᾶς***· *Ὁ πρωτοαττικὸς ἀμφορεὺς τῆς Ἐλευσῖνος*. Σελίδες ιε' + 135, πίνακες 16 καὶ ἔγχρωμοι Α + Β. Σχῆμα 4ον. 1957 . . . . 270.—

40. ***Ἀνδρέας Ξυγγόπουλος***· *Σχεδίασμα ἱστορίας τῆς θρησκευτικῆς ζωγραφικῆς μετὰ τὴν ἅλωσιν*. Σελίδες μς' + 380, πίνακες 72. Σχῆμα 4ον. 1957 . . . . 500.—

41. ***Ἰωάννα Κ. Κωνσταντίνου***· *Ρυθμοὶ κινήσεων καὶ λοξαὶ στάσεις εἰς τὴν ἀρχαιοτέραν ἑλληνικὴν πλαστικήν*. Σχῆμα 8ον, σελίδες ιά + 58, πίνακες 16. 1957. . . . . . . 50.—

42. ***Νικόλαος Μ. Βερδελῆς***· *Ὁ πρωτογεωμετρικὸς ρυθμὸς τῆς Θεσσαλίας*. Σχῆμα 8ον, σελίδες η' + 102, πίνακες 15. 1958 . . . . 60.—

43. ***Ἰωάννης Δ. Κοντῆς***· *Τὸ ἱερὸν τῆς Ὀλυμπίας κατὰ τὸν Δ' π. Χ. αἰῶνα*. Σχῆμα 8ον, σελίδες η' + 120, πίνακες 17. 1958 . . . . 60.—

44. ***Βασίλειος Γ. Καλλιπολίτης***· *Χρονολογικὴ κατάταξις τῶν μετὰ μυθολογικῶν παραστάσεων ἀττικῶν σαρκοφάγων τῆς ρωμαϊκῆς ἐποχῆς*. Σχῆμα 8ον, σελίδες 79 + πίνακες 6. 1958 . . . . 50.—

Δραχμαὶ

45. ***Χαρίκλεια Μπάρλα***· *Μορφὴ καὶ ἐξέλιξις τῶν βυζαντινῶν κωδωνοστασίων.* Σχῆμα 8ον, σελίδες 52 + πίνακες 14. 1959 . . . . 40.—

46. ***Γεώργιος Σ. Δοντᾶς***· *Εἰκόνες καθημένων πνευματικῶν ἀνθρώπων εἰς τὴν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν τέχνην.* Σχῆμα 8ον, σελίδες 108 + πίνακες 40. 1960 . . . . 80.—

47. ***Δημήτριος Λαζαρίδης***· *Πήλινα εἰδώλια Ἀβδήρων.* Σχῆμα 8ον, σελίδες 83 + πίνακες 34, 1960 . . . . 75.—

48. ***Σέμνη Καρούζου***· *Τὰ ἀγγεῖα τοῦ τύμβου I τοῦ Ἀναγυροῦντος* (ὑπὸ ἐκτύπωσιν) . —

49. ***Χρυσούλα Καρδαρᾶ***· *Ροδιακὴ Ἀγγειογραφία* (ὑπὸ ἐκτύπωσιν) . . . . —

50. ***Νικόλαος Δρανδάκης***· *Ὁ Ἐμμανουὴλ Τζάνε Μπουνιαλῆς θεωρούμενος ἐξ εἰκόνων του σωζομένων κυρίως ἐν Βενετίᾳ* (ὑπὸ ἐκτύπωσιν) . . . . —

51. ***Κωνσταντῖνος Θ. Συριόπουλος***· *Ἡ προϊστορία τῆς Πελοποννήσου* (ὑπὸ ἐκτύπωσιν) —

Γ. ΑΡΧΑΙΟΙ ΤΟΠΟΙ ΚΑΙ ΜΟΥΣΕΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

1. ***Ἀντώνιος Δ. Κεραμόπουλλος***· *Ὁδηγὸς τῶν Δελφῶν.* Σχῆμα 16ον, σελίδες 144, εἰκόνες 100, χάρται 3. 1935 . . . . 56.—

2. ***K. Kourouniotes***· *Eleusis. A Guide to the Excavations and the Museum.* Σχῆμα 16ον, σελίδες 127, εἰκόνες 71, χάρτης 1. 1936 . . . . 56.—

3. ***Νικόλαος Μ. Κοντολέων***· *Ὁδηγὸς τῆς Δήλου.* Σχῆμα 16ον, σελίδες 185, εἰκόνες 109, χάρτης 1. 1950 . . . . 45.—

Δ. ΑΛΛΑΙ ΔΗΜΟΣΙΕΥΣΕΙΣ

1. *Ὀργανισμὸς τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας.* (Τεῦχος 1ον), σχῆμα 16ον, σελίδες 16. 1848. (Τεῦχος 2ον), σχῆμα 19ον, σελίδες 8. 1876. (Τεῦχος 3ον), σχῆμα 8ον, σελίδες 24. 1894. (Τεῦχος 4ον), σχῆμα 8ον, σελίδες 48. 1896. (Τεῦχος 5ον), σχῆμα 8ον, σελίδες 24. 1899. (Τεῦχος 6ον), σχῆμα 8ον, σελίδες 41. 1912. (Δὲν πωλοῦνται) . . —

2. *Ὁ περὶ ἀρχαιοτήτων νόμος καὶ αἱ σχετικαὶ πρὸς αὐτὸν ἐγκύκλιοι ὑπουργικαὶ καὶ ἄλλα τινά,* ἐκδιδόμενα ὑπὸ τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας πρὸς χρῆσιν τῶν κατὰ τὸ Βασίλειον ἀρχῶν καὶ αὐτῶν τῶν πολιτῶν. Σχῆμα 8ον, σελίδες 43. 1872. (Δὲν πωλεῖται). . . . . —

Ὑπὸ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας πωλοῦνται καὶ τὰ ἑξῆς συγγράμματα:

3. ***Βασίλειος Λεονάρδος***· *Ἡ Ὀλυμπία.* Σχῆμα 8ον, σελίδες 352, πίνακες 2. 1901 56.—

Αἱ ἀνωτέρω τιμαὶ τῶν δημοσιευμάτων τῆς Ἑταιρείας ἰσχύουσι διὰ τὴν πώλησιν αὐτῶν ἐν τῷ μεγάρῳ αὐτῆς (Λεωφόρος Βενιζέλου [Πανεπιστημίου] 22)· περὶ τῆς ἐκτὸς τοῦ μεγάρου τῆς Ἑταιρείας ἀποστολῆς τῶν ἀγοραζομένων παρακαλοῦνται νὰ φροντίζωσιν οἱ ἐνδιαφερόμενοι.

Ἐξεδόθη ὁ παρὼν (96) τόμος τῇ 25ῃ Σεπτεμβρίου 1961